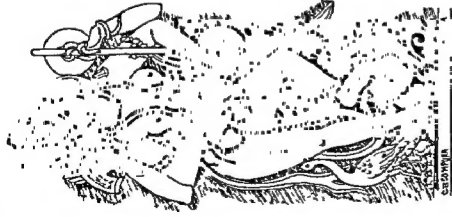

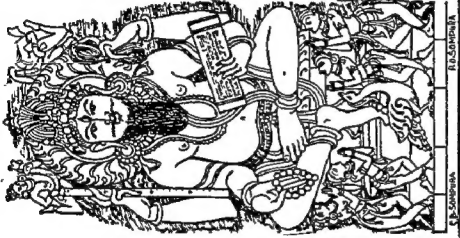
શ્રી સોમનાથ મહાપ્રાસાદને અવેશ ભાગ.

(૩૨ જા. સોમપુષ્પ)

श्री शरस्वती

अक्षमालां पुस्तकं च
वीणावाद्यं च पद्मकम् ।
मयूरं हंसारुढां च
वंदेऽहं तां सरस्वतीम् ॥

श्री विश्वामित्र

अक्षमालां कंवासूत्रं
पुस्तकं च चतुर्भुजम् ।
हंसस्थं च त्रिनेत्रं तं
वंदेऽहं विश्वकर्मणम् ॥

श्री गच्छभर्ता

गणेशाय नमः तस्मै
सर्वविघ्नविदारिणे ।
मूपारुढं चाद्यदेवं
वंदेऽहं नं गजाननम् ॥

દીપાવર્ણવ-સંક્ષિપ્ત અનુક્રમણિકા

તા. ક. :- અંશવાચન પહેલાં શુદ્ધિપત્રક જોઈ જવા વિનંતિ છે.

પૂર્વધિક્	પાત્ર	પૂર્વધિક્	પાત્ર
સંક્ષિપ્ત અનુક્રમણિકા	૩	અધ્યાય ૧૪ બાણલિકમાધિકાર	૨૦૯
અંશ સૂત્ર	૪	„ ૧૫ વૃક્ષ લક્ષણ	૨૨૨
આયુષ્ય તથા શુભાશીર્ગો	૫	„ ૧૬ ચતુર્વિંશતિ ઔષ્ધો	૨૨૬
વિરત્ત સંક્રાન્તિયુગ	૯	„ ૧૭ દ્વાદશ સરસ્વતી	૨૩૯
પ્રસ્તવના	૨૧	„ ૧૮ ત્રયોદશ આદિત્ય	૨૪૮
જ્યોત્ષ્ઠા	૬૫	„ ૧૯ પૂર્ણ ચંદ્રાદિપ્રાસાદ	૨૫૬
શુદ્ધિપત્રક	૬૯	પરિશિષ્ટ-આયુષ્ય-આયુષ્યવાધિકાર	૨૭૫
અધ્યાય ૧ આયતવાધિકાર	૧	ઉત્તરાશ્વિ.	
„ ૨ પુરુષરથાધિકાર	૩૪	અધ્યાય ૨૦ જનપ્રાસાદ	૩૦૯
„ ૩ જગત્તે લક્ષણ	૩૬	„ ૨૧ જન પ્રતિમા લક્ષણ	૩૫૦
„ ૪ જોઈ-પીઠ	૪૭	„ ૨૨ જન પરિકર લક્ષણ	૩૬૬
„ ૫ મંડોલવાધિકાર	૫૫	„ ૨૩ જન ત્રીયંકર વર્ણલંકન	
„ ૬ દ્વાર-લક્ષણ	૭૩	„ ૨૪ જન વસ્ત્ર-વર્ણલંકન	૩૮૪
„ ૭ દેવતા દિગ્ગુપ્ત	૮૭	„ ૨૫ દક્ષ દિગ્ગુપ્ત	૪૨૨
„ ૮ દેવતા દર્શિ પદ રચાપન	૯૦	„ ૨૬ શ્રમવચસરણ	૪૪૬
„ ૯ સિખરવાધિકાર	૧૦૩	„ ૨૭ અટાપદ	૪૪૯
„ ૧૦ મંડપાધિકાર	૧૩૨	„ ૨૮ મેઝાગરિ અને નંદીપરદિપ	૪૬૩
„ ૧૧ સંવર્ણાધિકાર	૧૬૪	પરિશિષ્ટ (૧)	}
„ ૧૨ કુર્મશિલા નિરેશ	૧૭૪	„ (૨)	
„ ૧૩ રાજમિત્રવાધિકાર	૧૮૩		૪૭૮

“दीपार्णव”-ग्रंथमां उपयुक्त थपला शास्त्रीय ग्रंथो
ग्रंथसूचि - ऋणसूचिकार

विश्वकर्मा प्रणित :

- १ सूत्रसंज्ञान अपराजित
- २ क्षीरार्णव
- ३ वृक्षार्णव
- ४ ज्ञानरत्नकोष
- ५ जयपृच्छाभिकार
- ६ सूत्रप्रज्ञान
- ७ विश्वकर्मा प्रकाश

मंडन सूत्रधार कृत :

- ८ वास्तुसार
- ९ प्रासादमंडन
- १० राजवल्लभ
- ११ रुपावतार
- १२ रुपमंडन
- १३ देवतामूर्ति प्रकरणम्
- नायुजी विरचित :

- १४ वास्तुमंजरी
- १५ प्रासादमंजरी

वीरपाल विरचित :

- १६ बेडाया प्रासाद
- १७ प्रासाद तिलक

सूत्रधार राजसिंह विरचित :

- १८ वास्तुराज

मल्लदेव विरचित :

- १९ प्रमाणमंजरी

महाराज भोजदेव वि० :

- २० समरांगण सूत्रधार

मयमुनि विरचित :

- २१ मयमतम्

२२ मानसार

काश्यप मुनि वि० :

- २३ काश्यप शिल्प

कुमार विरचित :

- २४ शिखररत्नम्

- २५ तत्त्वनिधि

- २६ सच्चिद्विद्य तत्र

वासुदेव पंडित वि० :

- २७ वास्तुप्रदीप

शुक्राचार्य वि० :

- २८ शुक्रनीति

बराहमिहिर विरचित :

- २९ बृहद् संहिता

गंगाचार्य विरचित :

- ३० गंगसंहिता

व्यासमुनि वि० :

- ३१ मत्स्यपुराण

- ३२ विष्णुधर्मोत्तर पु०

- ३३ अग्निपुराण

- ३४ भविष्य पुराण

- ३५ गरुड पुराण

- ३६ स्कंद पुराण

- ३७ उत्कलखंड

आगम ग्रंथो :

- ३८ सुप्रमेदागम

- ३९ कामिकागम

- ४० किरणागम

४१ अंशुप्रमेदागम

४२ सकलागम

४३ पूर्व किरणागम

४४ सिद्धांत शेखर

४५ सिद्धांत सार

४६ सार संग्रह

४७ जीर्णोद्धार दशक

ठक्कुर फेर विरचित :

४८ वास्तुसार-वस्तुसार

पादलिताचार्य वि० :

४९ निर्वाण कलिका

जिमवत्तसुरि वि० :

५० चिवेक विलास

वसुनंदि आचार्य वि० :

५१ प्रतिष्ठा सार

आचार्य धनेश्वरसुरि वि० :

५२ शत्रुंजय माहात्म्य

५३ बृहद्वृत्ति

५४ भयचन सारोद्धार

५५ आचार दिनकर

५६ कुमारपाल भूपालचरित्र

५७ चतुर्विंशति स्तुति

जिनानंद

५८ जिन चतुर्विंशतिका

शोभन

५९ मंत्राधिराज

हेमचंद्राचार्य वि० :

६० त्रिपट्टि शलाका पुरुष

શ્રી દીપાણ્વ ગ્રંથ

આમુખ-પુરોવાચન-પ્રશસ્તિ-શુભાશિષ

શ્રી યદુકુળ ભૂપલુ-સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યના ભૂતપૂર્વ રાજપ્રમુખ નવાનગરના નેક નામદાર મહારાજા જામસાહેબ શ્રી સર દિગ્વિજયસિંહજી બહાદુરના શુભાશિષ સાથે આમુખ.

શિષ્યશાસ્ત્રનું પ્રાચીન સાહિત્ય સંસ્કૃત ભાષામાં છે. તેમજ શિષ્ય વિષયની પ્રાચીન વિદ્યા તથા તેના ઉદ્ધા અર્થ સમજનાર ઘાતાઓ પણ અલ્પ સંખ્યામાં છે. આ સંગ્રોગમાં આવા એક ગ્રંથના પ્રકાશનની ધણી જરૂર હતી. શિષ્યની જુદી જુદી શાખાઓનું કેટલુંક અપ્રકટ સાહિત્ય આ ગ્રંથમાં જોઈને ધણે આનંદ થાય છે.

શ્રી સોમનાથ જેવા મહામેફ પ્રાસાદે આઠસો વર્ષ પહેલાં જન્માપ્ત. તેથી તેના શિષ્યના નિયમો વ્યવહારમાં ન હોઈ અમુક અંશે વિરમૃત થયેલા. શિષ્ય વિશારદ શ્રી પ્રભાશંકરભાઈ સોમપુરાના કુળમાં પરંપરાગત આ વિદ્યા જળવાઈ રહિલ છે. અને સોમનાથ જેવા ભવ્ય મંદિરનું નવ નિર્માણ પ્રાચીન શિષ્યશાસ્ત્રના સંપૂર્ણ નિયમો મુજબ બાંધવાના શ્રી સોમનાથ દેવદેવના નિષ્ફળને આ પ્રભાશંકરભાઈ જેવા કુરાળ સ્થપતિની દખલેખ હેઠળ અમલમાં મૂકાયો છે. તે શ્રી સોમનાથ દેવદેવ માટે ગર્વનો વિષય છે.

દીપાણ્વ શિષ્ય ગ્રંથનું મૂળ સંસ્કૃત, તેનો અનુવાદ અને તેની નીચે લાંબી ટીપ્પણ સમજૂતી સાથે આપેલ છે. પાંચસોક પાનાનો આ ગ્રંથ, નકશાઓ, કૂંઠંગો, ફાટાઓ, કાદીઓ વિગેરે સાથે તૈયાર કરવામાં શ્રી પ્રભાશંકરભાઈએ દીધેલ શ્રમ મટે તેમને ધન્યવાદ ઘટે છે.

આવા પ્રાચીન અપ્રકટ વિદ્યાના નિષ્ક્રાંતોના જ્ઞાનનો લાભ લેવામાં આવશે તો ભારતની ઔરવ-શીલ વિદ્યાઓનું અસ્તિત્વ જળવાઈ રહેશે.

શ્રી સોમનાથ મંદિરના નવ નિર્માણ કાર્યના અંગે શ્રી પ્રભાશંકરભાઈના ઉદ્દેશા દસ વર્ષના અમારા પરિચય દરમ્યાન શિષ્યશાસ્ત્રના ઉદ્ધા મર્મ અને તેનું જ્ઞાન શ્રી પ્રભાશંકરભાઈ ધરાવે છે તેની અમને ખાતરી થઈ છે. અને જણાવતાં હવે થાય છે કે શ્રી સોમનાથ મંદિરના નવ નિર્માણમાં પ્રાચીન ભારતની સમૃદ્ધ શિષ્યકળાને તેમણે સજીવન કરી છે.

આપણી સરકારનો આવી વિદ્યા-કળાના ઘાતાઓની કદર કરવાનો નિયમ છે. અને અમે ઇંગ્લીઝો છોએ કે તેઓના આવા સાહિત્ય પ્રકાશન અર્થે આર્થિક મદદ આપી તેમજ આવી સ્થાયી કળાના નિષ્ક્રાંતોને પદવી પ્રદાનથી વિભૂષિત કરી તેમની વિશેષ કદર કરવામાં આવે. અને આ રીતે તેમને તેમના કાર્યમાં વધારે પ્રોત્સાહિત બનાવવામાં આવે.

કાશી વિદ્યાલયના કલા-રચાપત્ર વિભાગના અધ્યાપક, સુપ્રસિદ્ધ પુરાતત્ત્વજ્ઞ ડૉ. વાસુદેવ શરણ અમવાલજીની “દીપાણ્વ” મંથની જીમિકામાંથી ઉદ્ધૃત :—

શ્રી પ્રભાશંકર જોષીભાઈ સોમપુરા સૌરાષ્ટ્રે ઇસ સમય પ્રખ્યાત રચપતિ હૈ. પ્રાચીન મંદિર નિર્માણકે શિલ્પકા જેસા પ્રકૃષ્ટ અનુભવ ઉન્હે હૈ વૈસા કમ દેખનેમે’ આતા હૈ. વહી કારણ હૈ કિ સોમનાથકે મધ્યકાલિન કાળન શિવમંદિરકે રથાન પર જગ નયે મંદિરકે નિર્માણકા નિશ્ચય કિયા ગયા તેા ઉસ કાર્યકે લીયે સગકા ખ્યાન શ્રી પ્રભાશંકરભાઈ જોર હી ગયા જોર વહ કાર્ય ઉન્હીકા સોંપા ગયા. ઉસ સમય સાવજનિક ઇચ્છા યહ થી કિ રથાપત્ર ઓર શિલ્પકા દૃષ્ટિસે મધ્યકાલિન સૌરાષ્ટ્રકે મદાન દેવપ્રાસારોહી જો પરંપરા થી ઉસી શૈલીકા અવલંબન લેતે હુએ નયે મંદિરકા કામ રચણ દર્શિત કિયા જાય. શ્રી પ્રભાશંકરજીને મોમનાથ પાટનમે’ અર્ચાચીન શિવમંદિરકા નિર્માણ પ્રાચીન વારણશાસ્ત્રકે અનુસાર હી સંપન કરાયા. ઉસમે’ પ્રાચીન વારણવિદ્યાચાર્યકે કૌશલકા નયા સંસ્કાર દેખકર પ્રસન્નતા હોતી હૈ.

શ્રી પ્રભાશંકરભાઈસે હમારા પ્રથમ પરિચય લગભગ ૧૨ વર્ષ પૂર્વે નર્મદીકેમે’ હુઆ યા બહુત દિનેસે હમારી ઇચ્છા કિસી એસે વ્યક્તિકે દર્શનકી થી જો મધ્યકાલિન શિલ્પ-અર્થોકી પારિભાષિક શબ્દાવલીકા જ્ઞાન રખતા હો. ઓર જં પ્રાચીન મંદિર અરણિષ્ટ હૈ ઉતકે સાથ મિલાકર ઉન અર્થોકી વ્યાખ્યા સમજ સકે. શ્રી પ્રભાશંકરકે રૂપમે’ ઇસ પ્રકારકે રચપતિસે મેરા સાક્ષાત પરિચય હુઆ. શ્રી પ્રભાશંકરજીને અપની પ્રતિભાકા સદુપયોગ એક નયે મંથકે ઉદ્ધારમે’ કિતા હૈ. રથાપત્ર ઓર મંદિર નિર્માણ સર્જકી દીપાણ્વ નામક સંસ્કૃત મંથકા ગુજરાતી અનુવાદ ૫૬૦ નકશોકે સાથ ઉન્હોને તૈયાર કિયા હૈ આર પ્રકાશિત હો ગયા હૈ. બારતમે’ નાના પ્રકારકે શિખોળી ઓર વિશેષતઃ વારણ ઓર રથાપત્રકી પરંપરા લગભગ ૫ સદઅ વર્ષોસે ચલી જતી હૈ. વારણવિદ્યા નિર્તાત વ્યાવહારિક જ્ઞાન હૈ. કિંતુ યહ કનેકી વિદ્યા હૈ, જો કિયાકુશળ હૈ વહી ઉસકા સન્ધ્યા જ્ઞાનકાર હૈ.

ઇસ પ્રકારકે સાહિત્યકા ઇસ રૂપમે’ પ્રકાશન હોના આદિએ, ઉસકા એક અગ્રહા ઉદાહરણ શ્રી પ્રભાશંકરજીને ‘દીપાણ્વ’ મંથકે ઇસ સંસ્કરણ દ્વારા પ્રસ્તુત કિયા હૈ. ઇસ મંથમે’ સત્તાઇસ અધ્યાય હૈ. પૂર્વાધિકે ઉત્તીસ અધ્યાયોમે’ આસાદ નિર્માણ સર્જકી વિધિકા વિસ્તારસે વર્ણન હૈ, ઇનમે’ જગતી, પ્રાસાદપીઠ, મંડોવર, શિખર, મંકપ ઓર સંવરણા યે પ્રકરણ અત્યંત મહત્વપૂર્ણ હૈ. મંથમે’ મંડોવરકે રચણ નિર્માણકા વિસ્તારમે’ વર્ણન કિયા ગયા હૈ, ઓર ઉસકે વિવિધ ચરોકિ સંસ્કૃત નામ ઓર પરિભાષાએ’ એવ’ ઉનકી ઊંચાઇ ઓર નિર્માણ ઉલ્લેખ આયા હૈ. વહી બારતીય વારણવિદ્યાકી માન્ય લોક પદ્ધતિ થી. ઓર આજ બી જગાં યહ કથા પશ્ચિમી આક્રમણસે સુરક્ષિત હૈ વહી વારણવિદ્યાચાર્ય રચપતિ યા શિલ્પી ઇસ પ્રકાર સંપૂર્ણ જનકારી પ્રાપ્તઃ કંઠરથ રખતે હૈ.

શ્રી પ્રભાશંકરજીને ઇસ એક મંથકી પરિભાષાઓકા રચણ કરનેમે’ જો પરિશ્રમ કિયા હૈ ઉસસે ઉસકા પાંક્તિય ઓર અનુભવ તેા પ્રકટ હોતા હી હૈ કિંતુ હમારા વિશ્વાસ હૈ કિ સમસ્ત વારણશાસ્ત્રકે સુરક્ષિત અધ્યયનકા એક નયા દાર બી ઉન્મુક્ત હોતા હૈ. ઉતકે દિખાએ માર્ગસે દીપાણ્વ મંથકી પરિભાષાઓકા જનકર અન્ય કિલ્લટ અર્થોકા બી મર્મ સમજનેમે’ સદાવતા મિલેગી. ઇસકે લિયે હમ શિલ્પ-વિસારક રચપતિ શ્રી પ્રભાશંકરજી સોમપુરાકે અત્યંત અનુચિત હૈ. ઇતને અધિક ચિત્રો કે સાથ ઇસ દીપાણ્વ મંથકા પ્રકાશન ઉતકે અધ્યવસાયકા પ્રમાણ હૈ. ચરણ પૂણિમા. સં. ૨૦૧૭ વાસુદેવ શરણ અમવાલ.

ના જામસાહેબ, શ્રી ક. આ. મુનશીજી અને મુંબઈ મહાનગર શ્રીમંત્રીશ્રી અને દિલ્હી-વિદ્યાલય શ્રી પ્રધાનમંત્રીશ્રી તથા શ્રી અમવાનતમંત્રીશ્રી ૨૦૧૧

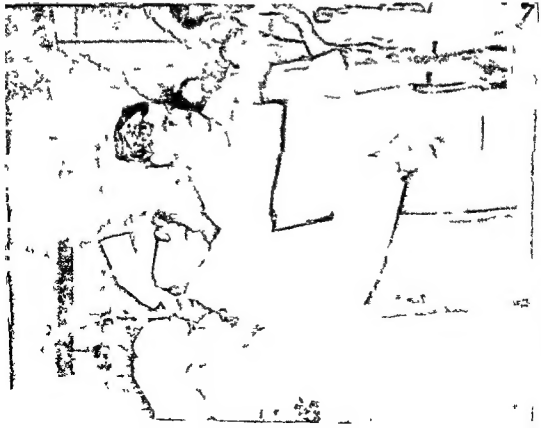
સોમનાથ ખાસાદના નિર્માતા શિલ્પ-વિદ્યારદ પ્રભારાંકરભાઈ સાથે રાષ્ટ્રપતિ ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદના નયણો સંપૂર્ણ જોઈ રહ્યા છે.

દેહોત્સવ (પ્રભાર) ઉપર. સોમનાથ ખાસાદના નિર્માતા શિલ્પવિદ્યારદ પ્રભારાંકરભાઈ, રાષ્ટ્રપતિ ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદના અને ના. બમસાહેબ.

શ્રી વિશ્વકર્મા પ્રણીત વાસ્તુવિદ્યાયાં જ્ઞાનપ્રકાશ દીપાવર્ણવે પૂર્વાર્ધ અનુક્રમણિકા ।

વિષય.	પાનું.	વિષય.	પાનું.
૧ અધ્યાય પહેલો આયત્તવાધિકાર	૧	અર્જુ આઠમું—૮૫૫—આઠ વ્યયોના નામો	
મ ગળાચરણ સ્તુતિ, શુભ સુહર્ત, કથન,		તથા ફળ નક્ષત્ર પરથી વ્યય અને	૧૯
માસ ફળ, ગૃહારબલિધિ	૨	આય સાથેના સુમેળનું કોષ્ટક	૨૧
કષ્ટ સંકાતિર્મા ડયા મુખનું ધર કરવું	૨	અર્જુ નવમું—અ શક ઈન્દ્ર-ધમ તે રાજા-	
સર્વિગ્દાર	૩	શક તેના રથાન.	૨૨
અર્જુ પહેલું—આય, નામો, તેની દિશા-		અર્જુ દશમું—તારા-ગણવાની મીન,	
શુભાશુભ આય	૪	શુભાશુભ તારા.	૨૩
વર્ણાનુસાર આયનું ફળ, આયના	૫	અર્જુ અગ્નીધારમું.—૫ ચતુર્થ-ગણવાની	
ગુણુદોષ, આઠે આયનાં રથાનો, રવિ		રીત, આયુષ્ય, રિયતિ.	૨૪
આયનું કોષ્ટક. (૧)	૬-૧૦	અર્જુ બારમું—૫ ચતુર્થ-વિનાય	૨૪
અર્જુ બીજું—નક્ષત્ર-મૂળરાશિ પરથી		૧ નક્ષત્ર ૨ ગણ ૩ ચંદ્ર ૪ રાશિ	
નક્ષત્રના કર્મક કારવાની રીત, સમ-		૫ રથામી ૬ વ્યયાક ૭ નાડી ૮	
ચોરસ ક્ષેત્રના દેવગણા નક્ષત્રોનું		નક્ષત્રોની ૯ મોનીવેર ૧૦ નક્ષત્રો-	
કોષ્ટક (૨)	૧૧	તપતિ. આ દર ચક્રનું કોષ્ટક ૯	
અર્જુ ત્રીજું—ગણુ-ગુણુદોષ, દેવગણા		ભરતનાં ગણીતના બે ત્રણ પાંચ સાન	૨૫
મનુષ્યગણા અને રાક્ષસગણા નક્ષત્રો		કે નવ અગો મેળવવા.	૨૭
અધો, ઉર્ધ્વ અને તિર્થગમ્યુષ્ય નક્ષત્રો,		એકત્રીસ અગોના નામો (અંમ	
તેમાં કરવાના કાર્યો શુભાષ-દેવગણા		૧૩ થી ૨૬ ગણવાની રીત લીધામર્મ	
નક્ષત્રોના બે કોષ્ટક (૩-૪)	૧૨-૧૪	આપી છે.) આયેખન પત્રેકો બે	
અર્જુ ચોથું—નક્ષત્ર, રાશિ, જાતિ.	૧૪	કોષ્ટકો ૧૨	૨૭-૩૩
નામાવરણથી રાશિ, નક્ષત્રો અને		૨ અધ્યાય બીજો પુરૂષ સ્થાપત્યાધિકાર	
રાશિની જાતિનું કોષ્ટક (૫)	૧૫	પુરૂષનો આય મેળવાની રીત.	૩૪
અર્જુ પાંચમું—ચંદ્રમા-દિશા અને તેનું		શુભાશુભ ફળ કોષ્ટક	૩૫
ફળ	૧૬	૩ અધ્યાય ત્રીજો જગતી લક્ષ્મણાધિકાર	
અર્જુ છઠું—ગણિ-ઈષ્ટ અનિષ્ટ ભાવ	૧૬	પ્રાસાદના પ્રમાણમર્મ જગતી વિસ્તારન-	
રાશિ મંત્રી. અને તેનું પરસ્પર ફળ	૧૭	માન	૩૬
કોષ્ટક (૬)	૧૭	જગતીના ઉદયના બે પ્રમાણો અને	
અર્જુ સાતમું—અદમેત્રી-રાશિના રથામી		તેના ધર ઉદય દિમામ	૩૭-૩૮
અને ફળ, મહોની યજુમિત્રના અને તેનું		જગતી રવિ ૧૬૪૫ ૬૪૫ નાચ્યા સદિન	
કોષ્ટક. ૭ (પાનું ૧૯)	૧૮	આઃ દિ.પાળના રથાપો.	૩૯-૪૦

સોમનાથ પ્રાસાદના નિર્માતા સિદ્ધ-વિશાલ પ્રવાસ કરનાર સાથે સમુપવિ
ડે। રાજેન્દ્રપ્રસાદે નકાલો રમૂયે જોઈ રતા છે

દેવેન્દ્રજી (પ્રવાસ) થપર સોમનાથ પ્રાસાદના નિર્માતા સિદ્ધવિશાલ
પ્રવાસ કરનાર, સમુપવિ ડે રાજેન્દ્રપ્રસાદે અને ના ભ્રમસાહેબ

શ્રી વિશ્વકર્મા પ્રણીત વાસ્તુવિદ્યાયાં જ્ઞાનપ્રકાશ દીપાર્ણવે પૂવાર્ધ અનુક્રમણિકા ।

વિષય.	પાનું.	વિષય.	પાનું.
૧ અધ્યાય પહેલો આયતત્વાધિકાર	૧	અર્જી આક્રમુ.—વ્યય—આઠ વ્યયોના નામે	
મંગળાચરણ સ્તુતિ, શુભ મુહૂર્ત, કચન,		તથા ૩૭ નક્ષત્ર પરથી વ્યય અને	૧૯
માસ ૩૭, મૃદારભતિયિ	૨	આય સાથેના સુમેળનું કોષ્ટક. ૮	૨૧
૪૪ સંક્રાંતિમાં કયા મુખનું ધર કરવું	૨	અર્જી નવમુ.—અંશક ઈંદ્ર—વમ ને રાગનં-	
સર્વદિગ્દાર	૩	શક-તેના સ્થાન.	૨૨
અર્જી પહેલું—આય, નામે, તેની દિશા—		અર્જી દશમું.—તારા—ગણવાની રીત,	
શુભાશુભ આય	૪	શુભાશુભ તારા	૨૩
વર્ણાનુસાર આયનું ૩૭, આયના	૫	અર્જી અગ્નીવારમું.—પંચતત્વ—ગણવાની	
ગુણદોષ, આઠ આયનાં સ્થાનો, સ્વરૂપ		રીત, આયુષ્ય, રિયતિ.	૨૪
આયનું કોષ્ટક. (૧)	૬-૧૦	અર્જી બારમું—પંચતત્વ—વિનાશ	૨૪
અર્જી ખીલું—નક્ષત્ર-મૂળરાશિ પરથી		૧ નક્ષત્ર ૨ ગણ ૩ ચંદ્ર ૪ રાશિ	
નક્ષત્રના કર્માંક કાઢવાની રીત, સમ-		૫ સ્વામી ૬ વ્યર્માંક ૭ નાડી ૮	
ચોરસ ક્ષેત્રના દેવગણા નક્ષત્રોનું		નક્ષત્રોની ૯ યોનીને ૧૦ નક્ષત્રો-	
કોષ્ટક. (૨)	૧૧	ત્પતિ. આ દશ ચંદ્રનું કોષ્ટક. ૯	
અર્જી ત્રીલું—ગણ-ગુણદોષ, દેવગણા		ભવનમાં મણીનના બે ત્રણ પાંચ સાત	૨૫
મનુષ્યગણા અને રાક્ષસગણા નક્ષત્રો		૩ નવ અગ્નિ મેળવવા.	૨૭
અધો, ઉર્ધ્વ અને તિર્થંગમુખ નક્ષત્રો,		એકથીયે અગ્નિના નામે (અંગ	
તેમાં કરવાના કાર્યો. શુભાસ-દેવગણા		૧૩ થી ૨૧ ગણવાની રીત રીપણમાં	
નક્ષત્રોના બે કોષ્ટક (૩-૪)	૧૨-૧૪	આપી છે.) આસેખન પનોકો બે	
અર્જી ચોથું—નક્ષત્ર, રાશિ, અગ્નિ.	૧૪	કોષ્ટકો ૧૨	૨૭-૩૩
નાભાધરવરથી રાશિ, નક્ષત્રો અને		૨ અધ્યાય બીજો. પુરૂષ સ્થાપત્યાધિકાર	
રાશિની જાતિનું કોષ્ટક (૫)	૧૫	પુરૂષનો આય મેળવવાની રીત.	૩૪
અર્જી પાંચમું.—અંદમા-દિશા અને તેનું		શુભાશુભ ૩૭ કોષ્ટક.	૩૫
૩૭	૧૬		
અર્જી છઠું.—રાશિ-ઈષ્ટ અનિષ્ટ ભાવ	૧૬	૩ અધ્યાય ત્રીજો જગતી લક્ષણાધિકાર	
રાશિ મૈત્રી. અને તેનું પરસ્પર ૩૭	૦	પ્રાસાદના પ્રમાણમાં જગતી વિસ્તારનું.	
કોષ્ટક (૬)	૧૭	માન.	૩૬
અર્જી સાતમું.—મદમેત્રી.—રાશિના સ્વામી		જગતીના ઉદયના બે પ્રમાણો અને	
અને ૩૭, મદોની યજુમિત્રના અને તેનું		તેના ચર ઉદય વિભાજ.	૩૭-૩૮
કોષ્ટક. ૭ (૧૫નું ૧૬)	૧૮	જગતી સ્વરૂપ લક્ષ્ય નક્ષત્રા સદિત	
		આઠ દિગંધાવના સ્વરૂપો.	૩૯-૪૦

વિષય.

પાનું.

વિષય.

પાનું.

જગતીમાં શિવ પ્રતિહારો. કક્ષાસન
દેવિકાનાં વિભાગ. ૪૧-૪૨

પ્રતોદ્યા સ્તંભો ઉદય પ્રમાણ ૪૩

પ્રતોદ્યાના પાંચ પ્રકાર અને સ્વરૂપ તથા

ઉદયના નકશા સહિત, દેવસાહન સ્થાન

અને અંતર આવેખન બ્લોક (૧૭) ૪૪-૪૬

૪ અધ્યાય ચોથો પીઠ લક્ષણાધિકાર ૪૭

ભિદ્માન, પીઠમાન, નાગર, દ્રવિડ અને

વૈરાટ જાતિના પીઠમાન ૪૮

મહાપીઠના ચાર પ્રકારના ઉદય વિભાગ

દ્વર વિભાગ ૪૨ ૪૦ પર ૬૧ ૪૯-૫૦

સર્વ સામાન્ય કામદંડીક અને કર્ણુ-

પીઠના સ્વરૂપો. ૫૨

કહેલા માનથી પીઠોદય ઓછું કરવાનું

વિધાન-પીઠ વગરનું દાખિત. આવેખન

બ્લોક નવ. ૫૩

૫ અધ્યાય પાંચમો. પ્રાસાદોદય મંડો-

વરાધિકાર. ૫૫

પ્રાસાદનું પ્રમાણ કયાંથી લેવું, ગુહ-

જાતિઓ, ઉપગોના ચાર પ્રકાર ૫૬

વાસ્તુદ્રવ્યે સાધાર નિગ્ધાર લિખિતમાન ૫૭

સાધાર નિરધાર પ્રાસાદોના તળદર્શન ૫૮

પ્રાસાદનું ઉદયમાન-મહેયો ૧૦૮

વિભાગનો મંડોવર. ૫૯

૭ પ્રકારના મંડોવરોના ઉદય દર્શન. ૬૦

નિર્ધાર પ્રાસાદનું પદ દર્શનનું

સંપૂર્ણ સ્વરૂપ. એપાનાનો નકશો

ખીજો. મંડોવર ૧૬૯ વિભાગ; ત્રીજો

નાગરાદિ મંડોવર ભાગ ૧૪૪. ૬૧

નાગરાદિ મંડોવરના ચરો. જાણવું

સ્વરૂપ પર્ણન ૬૨-૬૩

શિવની ત્રણ સ્વરૂપ; તાપસમુની, અને

પુગ્ગસ્વરૂપો ૬૪

મેરુમંડોવર મહામંડોવર (નાગરાદિ)

મંડોવરના (સપ્તીના ચર-ઉપરથી) ૬૫

એ ભૂમિના એ જાણવું કળામય

મેરુ મંડોવર. આખા પાનાનો આવેખન

બ્લોક ૬૬

ચોથો મંડોવર સાડાસાત ભાગનો ૬૭

અદ્ય દ્રવ્ય વ્યવસ્થા કાર્યમાં કયા થરો

કરવાનું કરવા ૬૮

અન્યજાતિના પ્રાસાદોના ઉદય પ્રમાણ ૬૯

મર્જગૃહના સ્વરૂપો, તેના સ્તંભાદિ

ઉદન પ્રમાણ અને તેનો મંડોવરના

ચરો સાથેનો સમન્વય ૭૦

કોળી પ્રમાણ એ પ્રકારના, પ્રનાજ

વિચાર, આવેખન બ્લોક ચોવીસ ૭૧-૭૨

૬ અધ્યાય છઠ્ઠો દ્વારમાનાધિકાર ૭૩

પ્રાસાદમાને નાગરાદિદ્વાર ઉદય પ્રમાણ

વિસ્તારમાન ૭૩

૭ પ્રકારની પ્રાસાદ જાતિના દ્વાર-

માન ૭૪-૭૫

એકથી નવ શાખાઓના નામો

ત્રિ પંચ સપ્ત અને નવ શાખાના

વિભાગ સ્વરૂપ પ્રત્યેક શાખાઓના

નામો તેના નકશાઓ. ૭૬ થી ૮૧

ઉદ્યમર વિભાગ સ્વરૂપ, ઉદ્યમર

માળાના અતુર્વિધ પ્રમાણ ૮૨-૮૩

અર્ધચંદ્ર-શ ખોદાર પ્રમાણ સ્વરૂપ ૮૪

મર્જગૃહ અને મંડપના ભૂમિતિ

રાખવાનું વિધાન ૮૫

ઉત્તરમનું માન પ્રમાણ, તેના ઘરોનું

માન (નકશા સાથે) આવેખન

બ્લોક ઓગણીસ ૮૬

૭ અધ્યાય સાતમો દેવતા દિગ્મુ-

ખાધિકાર. ૮૭

કયા દેવો કયા મુખે અને કયા દેવો

ચતુર્મુખ એસારી શકાય (કાષ્ટક સાથે) ૮૮-૮૯

૮ અધ્યાય આઠમો દેવતા દિગ્મુ-

સ્થાપનાધિકાર ૯૦

વિષય.

પાનું.

વિષય.

પાનું.

પ્રાસાદના દારોહ્યના બત્રીસ વિભાગે દેવદંષ્ટિ સ્થાપન, બીજી પ્રમાણ આઠ ભાગે	૯૧
ગર્ભ ગૃહાર્ધની અદ્વાવીસ વિભાગે પ્રતિમા સ્થાપન	૯૨ થી ૧૦૦
દેવ સિંહાસન પીઠિકાના ચર વિભાગ સ્વરૂપ	૧૦૧
ત્રણ સ્તંભ તોરણના આખા પાનાનો આલેખન બ્લોક	૯૩
અભિદેવ આલેખન સ્વરૂપ	૯૬
દારોહ્યના દંડિવિભાગ અને ગર્ભ ગૃહાર્ધના દેવનાપદ સ્થાપન વિભાગના જુદા જુદા તેર પ્રધાના મતભર્તાતરના બે આખા પાનાના બે કોણક	૯૬-૯૭
દારકા જગત્મદિર અને સોમનાથજીના ભ્રમણકર્તા મહાપ્રાસાદોના તળદર્શન અને સ્તંભોદય ભૂમિઉદય મંડોર સહિત, આલેખન બ્લોક સાત	૯૭-૯૮
૯ અધ્યાય નવમે શિખરાધિકાર	૧૦૩
ભદ્રમાં પચ સમ નવ નાસિક વિભાગ અને તેના ત્રણ આલેખન	૧૦૪
શૃંગોપર શૃંગ અને ઉરુશૃંગ ચગ-વચાનું વિધાન	૧૦૫/૬
અંકની ગણતરીમાં કયા લેવા ન લેવા	૧૦૭
શિખરની મૂળ રેખાનો પાયચો ત્રેણ-વચાનું વિધાન તથા શિખરોદયના	
ત્રણ પ્રમાણ	૧૦૮
શિખરના મૂળપાયચે અને રકધે વિસ્તાર પ્રમાણ મંડોરોદય અને શિખરોદયનું સામાન્ય પ્રમાણ	૧૦૯
શિખરની જગ્યા કર્મ (શૃંગ) અને અરખાનો ચિન્હનબ્લોક	૧૧૦
રકધરેખા પચ્ચીસ નામે કળારેખા	૧૧૧/૧૨

સત્રાયા તથા ૧૬ અને દોઢ ઉદયના શિખરની રેખા દોગવાના સામાન્ય	
સૂત્ર પ્રમાણ	૧૧૩
શિખાંત, ઘંટાન્ત અને રકધાંત રેખા સૂત્ર	૧૧૪
વાલજગ (શિખરના ઉપાંગો) અને રકધવેધ	૧૧૫
શિખરના ભદ્ર ગવાહ અને શુકનાશનુ સ્વરૂપ	૧૧૬
શુકનાથ ઉદય વિભાગ અને કોકિયા (પ્રાસાદપુત્ર) લક્ષણ	૧૧૭
આમલસારાના બે પ્રકારે પ્રમાણ અને તેના ઘાટ ચર વિભાગ (વિસ્તૃતબ્લોક)	૧૧૮-૨૦
ધ્વજદંડનું સ્થાન ધ્વજધાર સ્તંભવેધ સ્થાન અને પ્રમાણ	૧૨૧
મૂળશિખરના ઉદય પ્રમાણે ધ્વજધારનું સ્થાન પ્રમાણ સ્તંભિકા ધ્વજપનાકાનો વિસ્તૃત આલેખન બ્લોક.	૧૨૨
કળસ મહિમા. નાગરાદિ કળસ માનના ત્રણ પ્રમાણો વિભાગ.	૧૨૩-૨૫
પ્રાસાદ પુરૂષ (સુવર્ણનો) પ્રમાણ અને તેનું સ્થાન	૧૨૬
પ્રાસાદપુરૂષને આમલસારામાં પધરાવવાની નિધિ	૧૨૭
ધ્વજદંડ ઉદયના પૃથકપૃથક પચિ પ્રકારે માન, મતભર્તાતર અને નામે	૧૨૮
ધ્વજદંડની જગ્યા અને ત્રેણ દાણ પાટલીનુમાન	૧૨૯
પનાકા પ્રમાણ અને ચાતુર્ભુજ કે મેરપ્રાસાદના શિખરને પચિ ધ્વજદંડ કરી ચકાચ	૧૩૦
તેપારશિખરને પચ્ચીસ રાખવાના રીત (આલેખન બ્લોક ૨૪)	૧૩૧
૧૦ અધ્યાય દશમે મંડપાધિકાર	૧૩૨
પ્રાસાદના પ્રમાણની પચિ પ્રકારે મંડ	

વિષય.	પાનું.	વિષય.	પાનું.
મોટા કરી સકાય. ગુકનારાનું સ્થાન.		મંડપના સામાન્ય વેધ દોષ	૧૫૮
મંડપની સંવરણની ઉચ્ચાર્થ સ્તંભોની		મર્મગૃહ-મંડપ અને ચોકીના ભૂમિ	
આકૃતિ અને તેના નામો અને અક્ષરકાર	૧૩૩	તળનું પ્રમાણ	૧૫૯
સ્તંભની બાહ્યના બે પ્રકારે		બાહ્યકના પાંચ પ્રકાર તેના વિસ્તાર	
માન પ્રમાણ	૧૩૪	માન-સ્થાન અને સ્વરૂપો આલેખન	
સાધાર નિરંધાર પ્રાસાદોના મંડપના		બેલોકો અડસક ૬૮	૧૬૦
ઉદ્ય પ્રમાણ ત્રણ પ્રકારે	૧૩૫	૧૧ અધ્યાય અગિયારમો સંવરણા-	
તેના આલેખન સાથે	૧૩૬	ધિકાર	૧૬૪
મંડપના વિતાન ધ્રુમટના ત્રણ વિધાનો	૧૩૭	આઠ વિભાગ તળથી એકસો ચાર	
૧ ક્ષિપ્તાન્યુક્ષિત. ૨ સમતલ		ભાગ સુધીની પાંચ ઘંટાથી ચત્તારની	
૩ ઉદ્ધિતાનિ (નં ૧ ની તળ છેક		વૃદ્ધિ બેઠે પચ્ચીસ નામો	૧૬૫
દર્શન-આલેખન)	૧૩૭	પ્રથમ પુષ્પિકા નામની આઠ ભાગ	
ઉદ્ધિતાની વિતાનના ગવાણુ કોણના		તળ પર પાંચ ઘંટા, બાર ફૂટ એક	
ધરોના છેદદર્શન અને તળદર્શનના	૧૩૮	મૂળ ઘંટ અને આઠ સિંહોયુક્ત.	૧૬૬
મોટા આલેખન	૧૩૯	બીજી નંદીની નામની સંવરણા બાર	
ઉદ્ધિતાની વિતાન-ધ્રુમટના ધર		ભાગતળ પર નવઘંટા-ફૂટ ૪૮	
ઉદ્ય વિસ્તાર વિભાગ-(આલેખનબેલોક) ૧૪૦		સિંહ ૧૨ યુક્ત.	૧૭૦
(૧) પુષ્પકાદિ ૨૭ મંડપોના નામો ૧૪૧-		પશ્ચિમ સંવરણાના નામ, વિભક્તિ	
અને તેના સ્વરૂપો અને ૨૭ આલેખનો ૧૪૪		ધંટિકા ફૂટ અને સિંહ સંખ્યાનું	
(૨) મેવાદિ પશ્ચિમ મંડપોના લક્ષણ ૧૪૫		કોણ સંવરણાના તળ દર્શન અને	
તેના નામ સ્તંભસંખ્યાનું અને		સંખ્યાદર્શનના આલેખન બેલોક આઠ.	૧૭૧
૧ થી પંચભૂમિનું કોણક	૧૪૮	૧૨ અધ્યાય બારમો કૂર્મ શિલા-	
મેવાદિ પશ્ચિમ મંડપોના ૬૪ થી		ધિકાર	૧૭૪
૧૧૨ સ્તંભોના કંમે નામ	૧૪૯	સોના ચાંદીના કૂર્મનું માન-પાપા-	
(૩) પ્રાગ્રિવાદિ બાર મંડપના		જુની કૂર્મશિલાનું માન.	૧૭૫
બાર આલેખન બેલોક સાથે	૧૪૯	છંદની કૂર્મશિલા શિલાના માનથી	
(૪) વર્ધમાનાદિ આઠ ગૃહ મંડપોના	૧૫૦-	અરધી રાખતી, શિલાપર કરવાની	
નામ અને સ્વરૂપો આલેખનો સાથે	૧૫૨	આકૃતિ.	૧૭૬
(૫) ચિત્રનાદિ છ મહામંડપોના નામ	૧૫૩	એક પ્રકારે પાંચશિલાનું વિધાન તેના	
અને સ્વરૂપો આલેખનો સાથે		પાંચ નામ અને નિષિડળશ પાંચ નામો.	૧૭૭
મંડપાક્ષકાર, પીઠ કક્ષાસન	૧૫૫	બીજા પ્રકારે નવશિલાનું વિધાન	
પાંચ પ્રકારના સ્તંભોના આલેખન	૧૫૬	તેના ૬ નામો અને કળશના નામો.	૧૭૮
સ્વર્ગ જેવા આનુષંગિક પ્રાસાદને		ગર્ભગૃહના મધ્યમાં કે ત્રીજા ભાગે	
ત્રણથી નવ ભૂમિ ઉદ્ધવના કરવા		કૂર્મશિલા સ્થાપન કરવાનું વિધાન.	૧૮૦
મહામંડપોમાં દેવાલિંગ કયા કયા		શિલા સ્થાપન વિધિ પૂજન અર્ચન	
સ્વરૂપો કરવા	૧૫૭	હોમ આદિ.	૧૮૧

વિષય	પાનું	વિષય	પાનું
૧ શ્રી ૫૦ ગાઠ સુધીના પ્રાસાન્ના કુર્મશિયા, જગતી, બિટ, પીટ પ્રાસાદોદયમાન, દ્વારમાન, રત્નમાન, ઉની બેળી પ્રતિમાના માન પ્રમાણ્યુ પ્રાણક આવેખન બોલો એક અષ્ટશિયા સાથે	૧૮૨	દશ જગાધારીના આવેખન આખા પાનામાં ગર્ભગૃહના મધ્યમાં અને દ્વારોદયના નિખાજે નિર્મતી સ્થાપના આવેખન બોલો ત્રીસ	૨૦૬
૧૩ અધ્યાય તેરમે રાજસિંહાધિકાર	૧૮૩	૧૬ અધ્યાય ઈશ્વરે આજ્ઞાસિદ્ધાન્તિ- કાર	૨૦૬
પાપાણ્યના રાજચિહ્ન (ધર્મીન નિર્જીના બે માન સાધાર નિરધાર પ્રામાદ અને શિવાયમ કેને કહેવું, તેમાં બાણચિહ્ન સ્થાપન કરવું.	૧૮૪	માણનિર્જીના તથાત્પતિ-સ્થાનો બા પૂતી છતાપરિક્ષા	૨૧૦
રત્ન, ધાતુ અને કાષ્ટના ગર્ભચિહ્નના નવ નવ પ્રમાણો	૧૮૫	નર્મતીન નિર્જી, નિર્જીના રોનો અને તેનું કુદૃશ	૨૧૧
ગર્ભગૃહ અને પ્રાસાદ માને રાજ- ચિહ્ન પ્રમાણ	૧૮૭	ગુર્ભચિહ્ન-પીઠિકાની આસરકના નાના શિવાયમ માટે અપવાદ ૩૫	૨૧૨
અગાયજ નિર્જીની કર્મ ગ્રાપના કરતી રાજચિહ્નની પાપાણ્ય પરિક્ષા	૧૮૮	સામાન્ય નિયમો. શિવચિહ્નની પચરિધ અનિગ્ર મહોત્સવ વિધિ ને ૬૫	૨૧૩
મટિનચિહ્ન રચણ બૃદશિના માન પ્રમાણ	૧૯૦-૨૧	જગાધારી-પીઠિકાની બીજવાર અનિગ્ર યજ્ઞ શકે પિટૃય સ્થાપનાનું માદાદય અને ૬૫	૨૧૪
સિંહના અનુચિત વિગ્રહ, તેના નામ અને રચણ	૧૯૨	શિવ તીર્થોદક સજન	૨૧૫
માન્યસિંહના દશ બેઠ તેના નામ અને રચણ	૧૯૪	જગાધારી ઉમા રચણ મહાત્મી અને તેની દર્શણ આધુનિ પિટૃય અને પીઠિકાના સમુદયોની નિતના ન કરતી પ્રવિટ્તય પાતાનનું સિદ્ધય અભિષેક પાત્ર મૂળી જગાધારી ૩૦ થી શિવપ્રતાપ પૂર્વે ઉતરે ગાળી પ્રતાપને એવનમુ નદિ	૨૧૬
વિગ્રહ અને નામ	૧૯૮	ચંદ્રાપા ૧	૨૧૭
મુખચિહ્નના વિગ્રહ વર્ણ ૨૫૩૫ અને નામ	૧૯૯	નંદીના બે પ્રમાણો અને રચણ	૨૧૮
પીઠિકા (જગાધારી)નું માન રચણ અને વિભાગ	૨૦૦	ચંદન ગ્રાપન અને દર્શિ	૨૧૯
વિગ્રહ અને પીઠિકાના વાગુદય બેઠ અને મોળી જગાધારીના ચંદન ચરે શીર્ષમાં સર્વ ગાળી શક ૫ તેમાં રોપ નાંધી	૨૦૧	વિગ્રહ ૫-૫૫ અને વિગ્રહ પ્રોથ	૨૨૦
જગાધારીના રચણ, ૨૦૨૫ નામો અને ૧૭૫ તથા ૨૦૨૫ વિગ્રહ	૨૦૨	૨૨ ક્રેડિટ, ૧ વિગ્રહ ૨ વિગ્રહ ૩ વિગ્રહ વિગ્રહ, આવેખન બોલો ૨૧	૨૨૧
		૧૫ અધ્યાય પદ્મ-મો-કૃષ્ણ સ્તંભ ૨૦૨	
		૨૦૫ નેક ૨૧૫ અને ૨૧૬ માન તેના અગ્ર વિગ્રહ ૨ મુખ મુખ ૨૧૫	

વિષય.

પાતું.

વિષય.

પાતું.

લક્ષણ, વૃષભ ઉદયમાન વૃષભ આવેખન
૫૧૦૬ એક ૨૨૩ થી ૨૨૫

૧૬ અધ્યાય સોળમો ચતુર્વિંશતિ
ગૌરી સ્વરૂપ ૨૨૬

ચોરીય ગૌરી (પાર્વતી) નું સામાન્ય
સ્વરૂપ. ચાર ભૂમ, ત્રણ નેત્ર, પીતલવર્ણ,
એક મુખ, ચૌરનાવસ્થા, સર્વ આયુ-
ધજી યુક્ત. સામાન્ય રીતે સિંહવાહન.
નામ, સ્વરૂપ આયુધ
ચાતુર્વર્ણને કયા કયા ગૌરી સ્વરૂપનું
પૂજન કરવામાં ૨૦ થી ૨૪ એમ પાંચ
ગૌરીના સ્વરૂપો ઉત્તમતામસ છે
પાકીના સાત્વિક છે. આ ચોરીશોના
સ્વરૂપનું આયુધાદિનું કોણક અને
આવેખનો ૨૨૭ થી ૨૩૭
ભિન્ન મને દેવતા મૂર્તિ પ્રકરણમાં
આપેના દ્વાદશ ગૌરી સ્વરૂપ, નામ,
આયુધાદિનું કોણક અને આવેખન
કુલ ૩૬ સ્વરૂપના આવેખન ૫૧૦૬ ૨૩૮

૧૭ અધ્યાય સત્તરમો-દ્વાદશ સર-
સ્વતી સ્વરૂપ ૨૩૯

બાર સરસ્વતીનું સામાન્ય સ્વરૂપ, નામ,
ચાર ભૂમ, એક મુખ, વચ્ચાભરણ યુક્ત
બાર સરસ્વતીના સ્વરૂપ આયુધાદિનું
કોણક અને આવેખનો ૨૩૯ થી ૨૪૫
ભિન્નમતે દેવતામૂર્તિ પ્રકરણમાં આપેના
દ્વાદશ સરસ્વતી સ્વરૂપ, નામ, આયુ-
ધાદિનું કોણક અને આવેખન કુલ ૨૪
સ્વરૂપના આવેખનો ૨૪૬-૨૪૭

૧૮ અધ્યાય અઠારમો ત્રણદશાદિત્ય
સ્વરૂપ

બે ભૂમયુક્ત તેર આદિત્ય (સૂર્ય)ના
સ્વરૂપ, નામ, આયુધ. તેર આદિત્યોનું

કોણક અને આવેખનો ૨૪૮ થી ૨૫૨
મતમતાંતર-દેવતા મૂર્તિ પ્રકરણમાં
આપેના ચાર ભૂમયુક્ત દ્વાદશ આદિત્ય
સ્વરૂપ તેનું કોણક અને આવેખનો
૫૧૦૬ ૨૫૩ થી ૨૫૫

૧૯ અધ્યાય ઓગણીસમો-પૂર્ણ
સદ્રાદિ પંચવિંશતિ પ્રાસાદ
લક્ષણ ૨૫૬

બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શન, સૂર્ય અને મહેષ
એમ પાંચ દેવોના પાંચ પાંચ પ્રાસાદો
મળી કુલ ૨૫ પ્રાસાદ સ્વરૂપ ૨૫૬
(૧) બ્રહ્મપ્રિય પાંચ પ્રાસાદો ૧ પૂર્ણ-
ભદ્ર, ૨ સુભદ્ર, ૩ શ્રી શૈવ, ૪ કુંભુદ
અને ૫ સર્વતોભદ્ર ૨૫૭

(૨) વિષ્ણુપ્રિય પાંચ પ્રાસાદ ૧ કીર્તિ
પતાક, ૨ ત્રયવિકૃત, ૩ શ્રી વત્સ ૪
ચિત્રમ અને ૫ ગરુડ ૨૫૮

વિષ્ણુપ્રિય દ્વિતીય બેઢે પાંચ પ્રાસાદ ૨૬૧

(૩) જિનદેવ પ્રિય પાંચ પ્રાસાદ-
૧ પદ્મરાગ, ૨ વિશાચાક્ષ, ૩ વિભા, ૪
રત્ન સભવ, અને ૫ લક્ષ્મીકોટર ૨૬૨
જિનદેવ પ્રિય પાંચપ્રાસાદ-દ્વિતીય બેઢે
પાંચ પ્રાસાદ ૨૬૫

(૪) સૂર્યપ્રિય પાંચ પ્રાસાદ ૧ હંસ,
૨ ચૈરાનત, ૩ ત્રિમુખ ૪ પદ્મ અને
૫ સ્વસ્તિક ૨૬૭

સૂર્યપ્રિય ત્રિતીય બેઢે પાંચ પ્રાસાદ ૨૬૯

(૫) મહેશપ્રિય પાંચ પ્રાસાદ ૧ વૃષભ,
૨ ચિરીકૃત, ૩ કંવાસ, ૪ અમર અને
૫ મહેદ્ર ૨૭૧

ચિત્રપ્રિય દ્વિતીય બેઢે પાંચ પ્રાસાદ

કુલ આવેખન ૫૧૦૬ પાંચ ૨૭૨

પરિશિષ્ટ-આયુધ, વર્ણ, વાહન, નૃસ,
આમૃત ઇલાદિ ૨૭૩

અથ દીપાવળ ઉત્તરાર્ધ (જિન દર્શન) અનુક્રમાણિકા ।

વિષય.

પાનું.

વિષય

પાનું.

પુરોવાચન-શત્રુજય ત્રેલોક્ય વિજય
નામના ૮૪ મંડિપોવાળા પ્રાસાદની રચના ૩૧૧
ગિરનાર પર સુગંધર નામે ચાતુર્થ્ય
પ્રાસાદ, ભરતપુત્ર સોમવશાએ બધાઓ
અટ્ટાપદ પર સિંહ નિપઘા પ્રાસાદ
અને અન્યનીયોર્મા પ્રાસાદો ભરત
અકર્તવ્ય બધાઓ ૩૧૨

હારકાનગરીનું વર્ણન, પાંડવોની સમાનું
વર્ણન ૩૧૩

જિન પ્રતિમા અને અન્ય દેવો ૩૧૪

આલેખન બ્લોક બે ૩૧૫

૨૦ અધ્યાય વીશમે જિન દર્શનનું
માનપ્રમાણ

જિનેદ્રપ્રાસાદોની અનુક્રમણિકા ૩૧૬

ખાત્રીસ તથા વિભક્તિપર પાવન બેદોના
ચિખર ૩૧૬

ચોતીસે તીર્થંકર વર્ણન પ્રાસાદ, તથા ચી
અને અંક સખ્યા સહિત આલેખન :

બ્લોક-ખત્રીસ અટ્ટાદી છન પંચ :

કલ્યાણક પ્રાસાદ સહજ ૩૪૯

૨૧ અધ્યાય એકવીશમે જિન

પ્રતિમા લક્ષણાધિકાર ૩૫૦

છનપ્રતિમાનું રચણવર્ણન ૩૫૦

અનિમલ દાસબુધી જ્યેષ્ઠગ્ના દેવ

એકા અનિમલની ઉચાટરાખતી. પદાસન

અને કાવોત્સર્ગ પ્રતિમાના લક્ષણ ૩૫૧

આસનરથ છનપ્રતિમાના સમયનુરંભ

લાગુ. ઉત્તી નરનાય અને આસન

રચના અંગ વિભાગ ૩૫૨-૫૪

આસનરથ બેડી છનપ્રતિમાના વિસ્તાર

ભાગ: પ્રતિમા પૃથુમાન ૩૫૫-૫૬

પ્રતિમા પૃથુમાન ૩૫૬

આસનરથ પ્રતિમાના સમુખ, પશ્ચ.

પર અને તથા વિભાગનું આલેખન ૩૫૭

પ્રતિમા દોષાદિ:-કયા પ્રતિમા ફરી

સંસ્કારને ચોખ ગણાય ૩૫૮

શુદ્ધરચના ધરે પૂજનીય પ્રતિમાનું

પ્રમાણ અને અન્ય ૩૫

અન્યાયથી પ્રાપ્ત કરેલ દ્રવ્યથી કરાવેલ

પ્રતિમા નિષ્ફળ જ્ઞાના જાણવી ૩૬૦

નષ્ટકેશ, આજુબાજુ, અસદાસ, વસ્ત,

ખંડિત હોય તે મૂર્તિ ખંડિત ગણાતી નથી ૩૬૧

સો વર્ષના લુના કે મદાપુરોએ સ્થા-

પિત કરેલ જિન અંગવ્યર્જ હોય તો

પણ પુજન યોગ્ય જાણવી ૩૬૧

પ્રાસાદ કે ગર્ભશુદ્ધના એમ બે માને

પ્રતિમા પ્રમાણ ૩૬૨

ઉત્તી કે બેડી પ્રતિમાનું માન અને

તેનું કોણક ૩૬૩

પ્રતિમા પદ સ્થાપન અને દ્રષ્ટિપદ

(તેમાં પ્રથમ મનમનાર) આલેખન:

બ્લોક ચાર ૩૬૪

૨૨ અધ્યાય બાવીશમે જિન પરિકર

લક્ષણાધ્યાય. ૩૬૬

પ્રતિમાના વર્ણ પ્રમાણે પરિકરનો વર્ણ

રાખવો, અન્યથા દોષ. સ્થિતિ ગતના

પ્રતિમાછના પરિકરનો વિભાજનો દોષ

નથી. અનિમલ પ્રમાણથી પરિકરની

માત્ર સિંદાસનના વિભાગ ૩૬૭

બાદિશા, ગામરસા-પક્ષ (કાંડિગમ

કે દે)ના વિભાગ ઉચ્ચવિભાગ ૩૬૮

છપ જળ દીપા છપરોના ઉમા

આના વિભાગો. ૩૭૧-૩૭૨

શુદ્ધોદર્શન પરિકરના સિંદાસન-

બાદિશાને છપરના ઉચ્ચવિભાગ

આમનું રચણ કેળવ ૩૭૦-૩૭૧-૩૭૨

છન પ્રતિમાના પરિકરના સંપૂર્ણ

અંગ વિભાગનું આલેખન ૩૭૫

વિષય.	પાનું.	વિષય.	પાનું.
જન પ્રતિમાના સ્થપતિ મંગળજીભાનું		પ્રતિમા બેઠ. ઉર્ધ્વસ્થ કાઉસમ્મ	
આલેખન પરિકર સન્મુખ અને		પ્રતિમાનું પરિકર.	૩૮૦
પક્ષ દર્શન	૩૭૬-૩૭૭	અન્ય મથોના પરિકર વર્ણન, સ્થુળ	
અર્દત અને સિદ્ધ ભગવાનના		સ્વરૂપ. આલેખન ખોલક ત્રણ.	૩૮૧

૨૩ અધ્યાય ત્રેવીશમો જનમૂર્તિવર્ણ લાંચળન યક્ષ યક્ષિણી આદિ સ્વરૂપાધ્યાય
શોવિશ તીર્થકરના લાંચળન આલેખન ૩૮૪

તીર્થકર	વર્ણ	લાંચળન	જનમનક્ષત્ર	યક્ષ	યક્ષિણી	
૧ ઋષભદેવ	સુવર્ણ	નંદી	ઉત્તરાષાઢા	ગોમુખ	અકેશ્વરી	૩૮૫
૨ અગ્નિતનાથ	"	હાથી	રોહિણી	મહાપક્ષ	અગ્નિતા	૩૮૭
૩ સંભવનાથ	"	થોડો	મગસિર્ષ	ત્રિમુખ	દુરિતારિ	૩૮૮
૪ અભિનંદન	"	વાંદરો	શ્રવણ	ઈશ્વર	કાલિકા	૩૮૯
૫ સુમતીનાથ	"	કૌંચપક્ષી	મધા	તુંબરૂ	મહાકાલિ	૩૯૦
૬ પદ્મપ્રભુ	રક્તવર્ણ	કમળ	ચિત્રા	કુસુમ	અચ્યુતા	૩૯૧
૭ સુપાર્શ્વનાથ	સુવર્ણ	સ્વરિનક	વિશાખા	માનંગ	શાન્તા	૩૯૨
૮ ચંદ્રપ્રભુ	શ્વેતવર્ણ	ચંદ્ર	અનુરાધા	વિજય	જુહોટે	૩૯૩
૯ સુવિદિનાથ	શ્વેતવર્ણ	મધર	મૂળ	અગ્નિત	સુતારા	૩૯૫
૧૦ સિતલનાથ	સુવર્ણ	શ્રીવત્સ	પૂ. પાઠા	બ્રહ્મવલ્લ	અશોકા	૩૯૬
૧૧ શ્રેવાશનાથ	સુવર્ણ	ખડગી	શ્રવણ	ઈશ્વર	માનની	૩૯૭
૧૨ વાસુપૂજ્ય	રક્તવર્ણ	પાડો	શનભિષા	કુમાર	પ્રચંડા	૩૯૮
૧૩ વિમલનાથ	સુવર્ણ	વરાહ	ઉ. પાઠા	ખડગમુખ	વિદિના	૩૯૯
૧૪ અનંતનાથ	"	સિંચાણપક્ષી	સ્વાતિ	પાતાન	અંકુશા	૪૦૦
૧૫ ધર્મનાથ	"	વજ્ર	પુષ્ય	કિન્નર	કંદર્પા	૪૦૨
૧૬ શાન્તીનાથ	"	હરણ	ભરણી	મરૂ	નિર્વાણી	૪૦૩
૧૭ કુશુનાથ	"	બકરો	કૃતિકા	મધર્વ	બધા	૪૦૪
૧૮ અમરનાથ	"	નંદાવર્ત	રેવતી	યક્ષેંદ્ર	ધારણી	૪૦૪
૧૯ મહિલનાથ	નીલવર્ણ	કળશ	અશ્વિની	કુબેરપક્ષ	વૈરાળ્યા	૪૦૬
૨૦ મુનિસુતૃત	શ્યામવર્ણ	કૂર્મ	શ્રવણ	વરણ	નરદત્તા	૪૦૭
૨૧ નમિનાથ	પીત્તલવર્ણ	નિવકમળ	અશ્વિની	ભુકુટિ	ગાંધારી	૪૦૮
૨૨ નેમિનાથ	શ્યામવર્ણ	ચંપ	ચિત્રા	ગોમેધ	અંગિકા	૪૧૦
૨૩ પાર્શ્વનાથ	લીલોત્તવર્ણ	સર્પ	વિશાખા	પાર્શ્વપક્ષ	પદ્માવતી	૪૧૦
૨૪ મહાવીરસ્વામી	સુવર્ણ	સિદ્ધ	ઉ. કાશ્યપી	માનંગ	સિદ્ધધિકા	૪૧૨

ગોડશ વિઘાટેવી નામ સ્વરૂપ ૧ રોહિણી
૨ પ્રજ્ઞાત ૩ વજ્રશ ખવા ૪૧૩-૧૫
૪ વર્જાકુરી ૫ અપ્રતિચકા ૬ પુરુષ-
દત્તા ૭ કાલિ ૮ મહાકાલી ૯ ગૌરી ૪૧૬-૧૮

૧૦ ગંધારી ૧૧ મહાજ્વલા ૧૨
માનની ૧૩ વૈરાળ્યા ૧૪ અચ્યુતા ૧૫
માનસી ૧૬ મહામાનસી આલેખન
ખોલક ૧૫ પાસઢ. ૪૧૬-૨૧

વિષય. પાતું.
 ૨૪ અધ્યાય ચોવીશમો જૈન દશ
 દિપાલ નવમહ પ્રતિહારાદિ દેવ-
 દેવી સ્વરૂપમાં ૪૨૨
 પૂર્વનો ઇંદ્ર, અગ્નિ-અગ્નિદેવ, કક્ષિણેશ્વર ,,
 નેત્રે નિમ્નલિતિ; પશ્ચિમે વરુણ; વાયવ્યે
 વાયુ; ઉત્તરે કુબેર ૪૨૩
 ઉશાને ઇશ; પાનાસે નાગ, ઉર્ધ્વધ્વજા ૪૨૪
 નવમહાદિ ૧ સૂર્ય, ૨ ચંદ્ર, ૩ મંગળ
 ૪ શુક્ર, ૫ ગુરુ, ૬ શુક્ર, ૭ શનિ,
 ૮ શક્ર, ૯ કેતુ ૪૨૫ થી ૪૨૮
 જિન પ્રતિહાર પૂર્વ દક્ષિણે ૪૩૦
 ઉદ્ધ-ઉદ્ધન્ય આર્દ્ર-નવન્ય
 પશ્ચિમે ઉત્તરે ૪૩૨
 ધર્મોદ્ધ-પદ્મ સુનામ-સુરદ્ધુલિ
 સમવસરણના પીઠ ગદની પ્રતિહારી ૪૩૨
 પૂર્વાદિકમેળના વિગ્ધા અગ્નિતા
 અપરાગ્નિતા
 ક્ષેત્રપાળ સ્વરૂપ મણિપદ્મ જુનદેવી ૪૩૩
 (સરસ્વતી સ્વરૂપ) ૪૩૫
 દેવદેવી સ્વરૂપનું પરિસિદ્ધ
 પદ્માવતી કંડક. જળમાસા સ્તોત્ર ૪૩૭
 (ચોવીશ હાથની)
 ભરવ પદ્માવતી કર્પના ૭ પદ્માવતીના ૪૩૬
 નામ અને સ્વરૂપો
 જ્વાલા માતિની દેવી સ્તોત્ર સ્વરૂપ ૪૪૦
 ધંતાકર્ણ સ્વરૂપ, જૈનમન આગમ ૪૪૧
 સાર એમ બે પ્રકારે આપેલા અતુ-
 પદ્ધિ યોગિની નામ ૪૪૩
 જૈન પ્રાસાદોમાં કયા કયા દેવોના
 સ્વરૂપો કરવા
 દ્વાવિંશ નૃપ નાપિકાના નામ ૪૪૪
 રાષ્ટ્રપુરુષાર્થનિગ્ધ કાશી ખંડના ક્ષેત્ર-
 પાલ નામ. આસેખન જોતક ૨૫ ૪૪૫
 ૨૫ અધ્યાય પચ્ચીશમો ગમત્ત- ૪૪૬
 મંદરપાદિકાર
 સમવસરણ-વર્ણતાકાર અને ચતુરસ્રના

વિષય. પાતું.
 માન પ્રમાણ અને અશોકવૃક્ષ પ્રમાણ ૪૪૭
 સમવસરણ-દેવાસ પર્વત સ્વરૂપ-
 ચાતુર્ધ્રુવ પ્રાસાદની રચનાતું સ્થળ ૪૪૮
 વર્ણન તેમાં ચોમુખ પ્રતિમાનું બેસારવા
 મેરુ છેદ જાતિના પ્રાસાદનું સામાન્ય ૪૪૯
 વર્ણન
 પ્રાકાર-ગઢ કેટકેટલા પ્રમાણના અને ૪૫૩
 તેના કાંગરાનું પ્રમાણ
 પ્રાસાદના પ્રમાણથી ચારે દિશાઓમાં
 પીઠ અને મંડપો કરવા ફરતી ૧૦૮
 કે ૭૨ કે ૫૨ ૨૪ જનાયતનો
 દેરીઓ કરવી
 છેદ ભંગાદિ દેવ ન થવા દેવો
 સમવસરણનું સ્વરૂપ તે જનાયતનો ૪૫૫
 તેનું અને તેની ગોળ કે ચતુરસ્રી
 આકૃતિ-પહેલા પીઠ અને ત્રીજા વપ્ર
 કિલ્લામાં કયા કયા સ્વરૂપ કરવા
 કિલ્લાઓ કયા રચના અને કાંગરા
 કયા રચના કરવા. ૪૫૬
 મધ્યમાં અગ્રીક રક્ષ, ચતુરસ્ર ચારે
 તરફ સિંદાસનો અને ધર્મચોક પ્રત્યેક
 કિલ્લે-ચારે બાજુ દારે પ્રતિદાર
 અને વાવડીયો ૪૫૯
 આસેખન જોતક-અવ. ૯
 ૨૬ અધ્યાય છવીશમો અષ્ટાપદ
 સ્વરૂપ.
 સિંદનિવાસ પ્રાસાદનું વર્ણન-અષ્ટાપદ
 પ્રાસાદ-મેરુ પ્રાસાદની જાનિતો કરવો
 તેનું સ્વરૂપ અને વર્ણન ૪૬૦
 તેજોપ્રાસાદ અષ્ટાપદ ૨૫માં વર્ણુઆ
 પ્રમાણે ૧૦૮, ૭૨, ૫૨ કે ૨૪ જના-
 યતનો ૧૦૮
 આ ચતુર્ધ્રુવ પ્રાસાદ એ જગ્ન જમિ
 વળે, એક જગ્ન કે આઠ દારસા
 કરવો.

વિષય.

ખાનું.

વિષય.

ખાનું.

અંદાપદમાં પૂર્વે એ; દક્ષિણે ચાર; પશ્ચિમે આઠ; ઉત્તરે દશ. એમ ચોવીશ તીર્થંકરોની સ્થાપના કરવી ચોવીશે પ્રભુની દૃષ્ટિ સૂત્ર (નાસિકા સૂત્ર) કે સ્તનખીખી એક સૂત્રમાં રાખવા આદેશન બ્લોક એ.

૨૭ અધ્યાય સત્યાવીશમે ગ્રેગિરિ સ્વરૂપ અને નંદીશ્વરદ્વીપ રચના ૪૬૩

ગ્રેગિરિ ગોળ ભદ્રશાલ જૂમિ પર ચોનાવર્ણનો અને નિલવર્ણની ચુલિકાવાળો કરવો.

ચુલિકા પર શાશ્વત જિન ચિત્ર કરવું (૧) નંદનવન (૨) સોમનસવન (૩) પાંડુકવન અને તે પર ચુલિકા કરવી. પાંડુકવનમાં ચારે દિશાએ (પ્રભુની ગાદી ૩૫) સિદ્ધશિલાઓ તેના આકાર અને વર્ણ

નંદનવન, સોમનસવન અને પાંડુકવનના ઉદય વિસ્તાર પ્રમાણ.

ચુલિકા પ્રતિમા પ્રમાણની કરવી-પ્રભુના જન્માભિષેકના દેવુથી દેવો ગ્રેગ પર જાય.

ગ્રેગિરિ શિષ્ય સ્થાપત્ય પ્રમાણ ભાવ-દર્શક કરવો (શાસ્ત્રોક્ત) ક્ષેત્ર પ્રમાણ સ્થાપત્યની રીતે નથી સેવી શકાતું

॥ इति द्वीपार्णव उत्तरार्ध ॥

અથ દ્વીપાર્ણવ ઉત્તરાર્ધું પરિશિષ્ટ

જિન પ્રાસાદ આયતનનો કમ વિધિ
જિન પ્રાસાદ આગળ ચોટી યુદ્ધ
મંડપ નવ કે છ ચોટી કે નૃત્ય
મંડપ કરવા

જન પ્રાસાદ ને એકસો આઠ જના-
યન અગર ચોરાશી કે બહોતેર કે
બાવન કે ચોવિસ જનાયતનો મધ્યના
મૂળ મંદિર સાથે ફરતા કરવા

સોમનસવનની ઉંચાઇમાં અને નંદન
વનની ઉંચાઇમાં કષ્ઠ દિશામાં કષ્ઠ
કષ્ઠ આકૃતિઓ કરવી (જનભવન
ધ્રમવન દીગુમારીના સ્થાનો વગેરે)
આદેશન બ્લોક એ

નંદીશ્વર દ્વીપરચના

નંદીશ્વર દ્વીપ વર્ણન. નંદીશ્વર દ્વીપની
મધ્યમાં ગ્રેગ ફરતા બાવન કૂટ પર્વતો
તે પ્રત્યેક ઉપર. ચાર ચાર મુખ-
વાળા ચિત્ર છે

ચાર દિશામાં ચાર સ્થામવર્ણના
અંજનગિરિ મધ્યમાં છે

તે મધ્યના અંજનગિરિના ચાર ગર્ભો
દધિમુખ પર્વતો છે

અંજનગિરિના ચિહ્નાશુભા અગર
દધિમુખ પર્વતની બાજુમાં બમ્બે
એમ આઠ રતિકર પર્વતો આવેલા
છે. એવા એક તેર પર્વતનો સમૂહ
એવા ચાર તેર તેર પર્વતોનો સમૂહ
ચારે દિશામાં મળી બાવન કૂટ
પર્વતો આવે છે

પ્રત્યેક કૂટ ઉપર ચચચાર દારવાળા
ચિત્રોમાં ચચચાર પ્રતિમા મળી કુલ
જનમિત્ર ૨૦૮ બસો આઠ નંદીશ્વર
દ્વીપમાં બીરાજે છે. આદેશન
બ્લોક ત્રણ.

ચોરાશિ જનાયતનનો કમ વિધિ. તે
“ જિજ્ઞુમાલા ”

બહોતેર જનાયતનનો રચનાનો કમ
બાવન જનાયતનનો રચનાનો કમ
ચોવિસ જનાયતન આમળ અને પાછળ
દેરીયો કરવાના બે પ્રકાર
રચાનના કારણે કહેલા કમથી પાછળ
આમળ કે બાજુમાં જોવાતી દેરીઓ
કરંડામાં દોષ નથી

વિષય

પાત્ર

વિષય

પાત્ર.

જનાયતન કરનાર્થાં પદવેધ સ્તભવેદ
કર્ણવેધ કે દ્વારવેધ ન થતા દેવા
નાની દેરીઓમાં પદ્મમર્જા ચલિત કરના
વિશે; પરંતુ બ્રહ્મમર્જા કદી ન ચલિત
કરવે.

સારા કુશળ શિષ્યો પાસે જનાયતના
શુચિવાળા કામ કરાવનાં

કારણસર અપરાદરૂપ શાસ્ત્ર વિહિન
માર્ગ કલ્પો હોય ત્યાં શુણ્ણોપનો
વિચાર શિષ્યોએ કરીને કામ કરવું
તેમાં વેધ હોય ન જણવે.

દેનકુલિકાએતુ તળ ચોડીયાળાના
તળથી ઉચ્ચ રાખવું

જનાયતનનું કામ કરનાં ધણા શુણ્ણો-
વાળુ અને અપદોષયુક્ત કામ
કરવામાં હોય ન જણવે.

અષ્ટાપદ સમસરણ અને મેરુશિખરના
જન આગમોમાં કહેલા માન

પ્રમાણથી ન કરતા બનહાર દક્ષિત
ભાગથી તેની રચના કરવી જણુ-
દાપમાં ભરતક્ષેત્રના જિન તીર્થ-
કરોની અતિન અનાગત અને વર્ત-
માન ચોવીશીનો ક્રમ નામો અને
લાઘન

વીશ વિદગ્ધમાન (મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં
નર્તમાનકાળે વિચરતા સિમધર આદિ

વીશ વિદગ્ધમાનના ક્રમ નામ અને
વાચન

શાશ્વતા ચાર જનના નામ અને
લાઘન

જિન તીર્થ કરોના પંચ કલ્યાણકો
વર્તમાન ચોવીશી તીર્થ કરના પ્રત્યેકના
ગણધર સખ્યા કુલ ચૌદસો બાવન
ઓમકારનાં પંચ પરમેષ્ઠિ અર્દ્ધત
ક્ષેત

સિદ્ધ આચાર્ય ઉપાધ્યાય અને સાધુ
સ્કૃત પીઠા લીલા દયામ

હોંકારનાં ચોવીશ વર્ણ પ્રમાણે
તીર્થ કરે

સહસ્ત્રકૂટતર્જત ૧૦૨૪ તીર્થ કરો
અજિતનાયજના ઉત્કૃષ્ટકાળે વિચરતા
૧૭૦ તીર્થ કરો

અષ્ટમંગળ અને તેનું આલેખન
ચૌદ રાખ અને તેનું આવેખન
પરિકરમાં સમાવી લેવામાં આવતા
અષ્ટ પ્રાતિહાર્યના નામો

ચતુર્મુખ મહા પ્રાસાદનું તળદર્શન
૧૦૮ જનાયતન ચાલીશ મંડપો
સોળ ચોક સોળસો સ્તંભ સખ્યા
(પ્રથમ ભૂમિ) ચાર બપાણકો
બહોતેર જનાયતન તળ દર્શન

ચોવીશ જનાયતના ગણ પ્રકારે તળ
દર્શન આવેખન બેવેક અનાર

સિદ્ધાંત વાચસ્પતિ પ્રશાંતભૂતિ ન્યાયવિશારદ ભગોતિ: શિષ્ય મહોદધિ સુપ્ર-
સિદ્ધ પ. પૂ. જૈનાચાર્ય શ્રીમદ્ વિજયોદયસૂરીશ્વરજી મહારાજગદા શુભાશીર્વાદ —

॥ ॐ ઝર્હનમ્ ॥ ત્રિધ્વેત્રે પ્રમણરૂપ વિશ્વકર્મા વિચિત - “દીપાબ્ધિ” નામે આ
શિષ્યપ્રમયનું ગુજર્ લાખાનુસાર સંહિત સપાનન કાર્ય સિદ્ધશાસ્ત્રી શ્રી પ્રભાસ કરનાર્થ સિદ્ધ
વિશારદે કરેનું છે તે સિદ્ધસ્થાપત્યના કાર્યોમાં ઉપકારક ગતો !

નિર્માણ આરાધનાની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓમાં સિદ્ધ સાહિત્ય અનુગમી ચોખ્ખાનું કામ
કરે છે. પ્રાચીન મહાકુરો પદ્મ આ વગુનું સમર્થન કરે છે. જન આગમોમાં પદ્મ સિદ્ધ
સાહિત્ય વિષયક ઉત્તરેષો મળે છે. આ દીપાબ્ધિ વચમાં જન સિદ્ધાનુસાર જનપ્રાસાદ,

છન પરિકર, સમવસરણુ, અષ્ટાપદતીર્થ, નંદીશ્વર દ્વીપ, મેરુપર્વત, હત્યાદિ આઠ અધ્યાય આપ્યા છે તેથી ખરેખર આ ગ્રંથ પ્રાસાદ ઉપરના કળરા સમાન છે.

આર્થ સાહિત્યના વિવિધ વિષયક ગ્રંથોનું સર્જન પ્રાયઃ સંસ્કૃત ભાષામાં થયેલું છે. આ ભાષાના જ્ઞાન માટે તેના વ્યાકરણના જ્ઞાનની જરૂર રહે છે. તે જ મૂળ ગ્રંથકારનો ભાવ પથાર્થ સમજી સમજાવી શકાય. એક વિદ્વાને કહ્યું છે કે વ્યાકરણના જ્ઞાનથી પદ-સિદ્ધિ થાય છે, પદસિદ્ધિથી અર્થનિર્ણય થાય છે, અર્થનિર્ણયથી તત્ત્વજ્ઞાન અને તત્ત્વ-જ્ઞાનથી મોક્ષ થાય છે. અર્થાત્ વ્યાકરણનું જ્ઞાન અતે મોક્ષ સાધક બને છે. તેથી તે જ્ઞાન આવશ્યક છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં સિદ્ધપતી ભાષાનું વ્યાકરણ વારસાગત બનેલ સિદ્ધીઓને સહજ સાધ્ય જણાય છે. તેથી આ ગ્રંથનો પાઠક વર્ગ ભાવ પર દૃષ્ટિ રાખે એમ ધ્વજીયું છું.

શિષ્ય-વિચારદ્વય રચપતિ શ્રી પ્રભાચંદ્રભાઈ ઝોઘડભાઈ જનમંદિરો, દેરાસરો, ઉપાશ્ર-રો, ધર્મશાળાઓ, જ્ઞાનશાળાઓ આદિ ધાર્મિક સર્જન અંગે લગભગ ૩૭ વર્ષથી એક ધારા અમારા પરિચયમાં આવ્યા છે. તેમના સુપુત્ર શ્રી બળવંતરાય રચપતિ પણ છેલ્લા દસેક વર્ષથી અમારા પરિચયમાં રહ્યા છે; તે પણ આત્મહિતના ધ્યેયથી આર્થ રચાપત્ય તથા સહધર્મના આદર્શો અપનાવી પ્રગતિ સાધો !

આ ગ્રંથનું સંપાદન તથા પ્રકાશન પરંપરાના સહધર્મની આરાધનાના સાધનરૂપ હોઈ પૂર્ણ આદરપાત્ર વિલ્લયવંત બને એવી શુભેચ્છા ! શુભ બવતુ. વિ. સં. ૨૦૧૬ શ્રાવણ શુદ્ધ ૮.

પૂન્ય આચાર્યશ્રીની આજ્ઞાથી:-ઉપાધ્યાય દક્ષવિજયગણી.

શ્રી દ્વારકા શારદાપીઠાધીશ્વર શ્રી પ. પૂ. જગદ્ગુરુશ્રી ૧૦૦૮ શ્રી શંકરાચાર્ય રચામીશ્રી અભિનવ સમિત્યજ્ઞાનન્દતીર્થજી મહારાજના શુભ આશીર્વાદ:-

ક્રમાંક ૧૧૪૧ : દ્વારકા (સૌરાષ્ટ્ર)-વિનાંક-ભાદ્રપદ શુક્લ સપ્તમ્યાં વિ. સં. ૨૦૧૬ શુભસ્તન્દેશ-માદ્રીરાશિશ્ર:-

શિલ્પકલાવિદ્યારદેન શ્રી પ્રભાચંદ્ર જોષ્ઠભાઈ સોમપુરા શિલ્પિવરેણ પ્રકાશિતોયં ગ્રંથ “ દીપાણવ ” નામ સુતરાં મંદ્યાવનીયતામર્હતિ । શિલ્પકલા કરમૂને ભારતે ક્ષિત્ત્વે વેદોસ્મિન્ સમપ્રતિ વિમિત્તારણેશિલ્પસ્થાપત્ય કલાગ્રંથા દ્વાસમુપગતા । શિલ્પિનશ્ચ રાજાશ્ચે વિના જન્યાન્ય કાર્યરતાસમમૂલન્નુ ઇતિ દેશે કલાયા અસ્યાસ્સર્વથા મ્લાનિનિરમૂત્ ।

તાદૃત્વસરે પ્રસિદ્ધ જ્યોતિર્લિહ્ગ શ્રી સોમનાથ મહામન્દિર અવિતરસાધારણં નિર્મિમાણેન કુશલશિલ્પિના પ્રભાચંદ્ર મહોદયેન પ્રાચીનોયં ગ્રંથ દીપાણવસ્વનિર્મિત ગુર્જરાનુવાદેન સમં લોકો-પકૃતિમાલદય પ્રક્ટીક્રિયતે ઇતિ જગદ્ગુરુવરણાનાં ચેત । સુનરામ્પ્રસન્નતામકલપતિ ।...

ધીમજ્ગદ્ગુરુસ્વરણીયાશુભા આશિષા હસન્નુનરાં ચદયં ગ્રંથપ્રચાર પ્રચુરમાપ્નુયાત્ । ગ્રંથનિવન્ધ્યા ચૈતાનૃદશનૈકગ્રંથાન્ પ્રકાશયન્ ચિરંજીવાત્ અગવતોશ્ચદ્વારકાપીઠ શ્રી ચન્દ્રસૌલીશ્વરયોનુ-કમ્પવાઙમિતયા ઇતિશમ્ ॥

શ્રી જગદ્ગુરુરાજયા-મહાવલ મહ-મંદ્રી.

(ગુજરાતી ભાષાનાર અન્ય આપેલું છે.)

॥ શ્રી ગણેશાય નમઃ ॥ શ્રી વિશ્વકર્મણે નમઃ ॥ શ્રી હરિ-સ્મરણમ્ ॥

પ્રસ્તાવના

દીપાર્ણવ.

ભારતીય શિલ્પ-સ્થાપત્ય (વાસ્તુ વિદ્યા)ના તત્ત્વસ્પર્શી અભ્યાસ માટે તેના સમર્થ આચાર્યોના ગ્રંથોના અનુશીલન જરૂરી છે. દોઢસોક વર્ષ પૂર્વે આ વિદ્યાના એક પ્રખર અભ્યાસી રામરાજનો લખેલો નિબંધ વાચી દેશ-વિદેશના કલાપ્રેમી વિદ્વાનો છક થયા હતા. ભારતના મધ્યભાગમાં આવેલ વિશ્વ પર્વતાવલિના ઉત્તર ભાગમાં જે શિલ્પકળા વિકસી ફાવીફૂલી છે તેને ‘નાગરાદિ’ શિલ્પ કહે છે તેમજ દક્ષિણ ભારતમાં વિકસેલા આ અદ્ભુત સ્થાપત્યને ‘દ્રવિડાદિ’ શિલ્પ કહે છે. આ બે મુખ્ય શાખા ઉપરાંત આદ્ય તથા હૈયાળ સમુદ્રતટ પ્રદેશમાં વિકસેલી સ્થાપત્ય કલાને ‘વેસરાદિ’ શિલ્પ કહે છે. આ ત્રણેય મૂળ તો એક જ છે પણ તે ફરકનો ચોક્કસ કારણોને લીધે શાવ સ્વતંત્ર વિકાસ થયો છે. તેથી જ તેમના ગ્રંથો ભિન્ન ભિન્ન લખાયા છે પણ તે વાચ્યતા સ્પષ્ટ લાગે છે કે તેના સિદ્ધાન્તોમાં સામ્ય છે.

વેદ-ઉપનિષદ-પુરાણોમાં વાસ્તુવિદ્યા:

ભારતીય શિલ્પસ્થાપત્ય (વાસ્તુવિદ્યા)ના પ્રારંભ કાળનો ચોક્કસ નિર્ણય થઈ શકતો નથી પણ નગવેદ, બ્રાહ્મણ ગ્રંથો, રામાયણ-મહાભારત-પુરાણો, યૌદ્ધ્યથો, કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર ઇત્યાદિ ગ્રંથોમાં આપેલા વિધાનો ઉપગ્રંથી આપણને સ્થાપત્ય કલાના વિકાસની ઝાંખી થાય છે. રાજગરિની જરાસંઘકી બેઠક, અગોડના સ્તંભો તથા મૌર્યયુગના સ્થાપત્યના અવશેષો પરથી આ કલાના ઉદ્ભવની કંઈક ઝાંખી થાય છે. શતપથ બ્રાહ્મણમાં તથા ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં ઇંદ્રના વજ્રના આકારનો, તથા યજ્ઞકુંડના અષ્ટકોણ આકારનો ઉલ્લેખ છે. ગૃહ્યસૂત્રમાં ઘરને સપ્તમાણ સ્તંભો તેના પ્રત્યેક દિશાના સ્તંભને સ્પર્શ કરી પૂર્વમાં ‘સત્ત્વ તથા શ્રદ્ધા,’ પશ્ચિમમાં ‘બળ તથા અધિકાર,’ ઉત્તરમાં ‘બ્રાહ્મણ તથા ક્ષત્રિય,’ અને દક્ષિણમાં ‘યજ્ઞ તથા દાન’ એમ બેઠાની સ્વાસ્થ્યરૂપ શિખર, નીતિનિયમરૂપ મુખ્ય સ્તંભ અને દિવસ રાત્રિ રૂપ બે દ્વારની ભાવના કરવાનો ઉલ્લેખ છે. આ ધાર્મિક ક્રિયાકાંડ પરથી સાબીત થાય છે કે સ્થાપત્યકળા ભારતમાં અહીં પ્રાચીન કાળથી જ વિકસતી ગઈ છે. ઇ. સ. પૂર્વે ત્રણ હજાર વર્ષથી માડી ઈસ્વી પદ્મરમી મઠી સુધીના માડાચાર હજાર વર્ષ દરમિયાન સચાચલા ગ્રંથોમાં વાસ્તુવિદ્યા સાથે જોડેલા ક્રિયાકાંડના વર્ણન ગૃહ્યસૂત્રો, તત્ત્વગ્રંથો તથા વાસ્તુશાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં જોવામાં આવે છે. આ કર્મકાંડમાં વાસ્તુભાગમાં વાસ્તુ-પુરૂષનું પૂજન, ભૂમિની પસંદગી, તથા તેને સત્પટ કરવાના વિધાન, વાસ્તુપતિ ઇન્દ્ર, સોમ, યમ, વરૂણ, વાયુ દેવોના પૂજન તથા મૃતિના સ્તોત્રો આપ્યા. વાયુપુરાણ તથા માર્કંડેય પુરાણમાં વિધાન છે કે પર્વત શિખરો પર તેમજ સમુદ્ર કંઠે માનવીનો વાચ હોતો. તેથી શરદી, ગરમી, વર્ષા ને ભૂખથી લોડો

દુ ખી થતા હતા તેથી સમૂહ જીવન અર્થે દુર્ગમ જગવેભા તથા પર્વતો પર કિલ્લા રચી ગામ બાધી ઘર બનાવી માનવીએ રહેવા માડ્યું “સમરાગણસૂત્ર” અથમા કહે છે ત્રેતાયુગમા માનવીએ વન-પર્વતો પર, નદી-સરોવરો પર વનરાજીમા દેવો સાથે વિહાર કરતા હતા તથા કટપદ્રુમ પાસેથી મર્વ લોગ પદાર્થ મેળવતા હતા ન્યારે આ કટપદ્રુમ (કટપવૃક્ષ) અલોપ થયા ત્યારે તેમણે અન્ય વૃક્ષો નીચે વાસ કર્યો ન્યારે વૃક્ષ નીચેના વાસથી થાક્યા ત્યારે અગ્નિનાર પથરો વડે સુકા વૃક્ષોને કાપી કાઢના ઘર બાધ્યા, જેમા એકથી દસ સુધીના શાલા (ચોરડા) બાધતા હતા અને આ કાઢ ઘરોને વજ્રપાત તેમજ વિજળીથી સુરક્ષિત કરવા સાફ ઇન્દ્રની સ્તુતિ કરતા તેમજ વાયુ તથા વરુણ દેવની સ્તુતિ તેમના કોપમાથી બચવા સાફ કરતા હતા ઘરમા મૂકેલા સ્તભોના આકાર પરથી તે સ્તભના નામ આપતા હતા ચોરસ સ્તભને પ્રહકાકાં, અષ્ટબુદ્ધી સ્તભને વિશ્વકાકાં, ગોળ સ્તભને શિવકાકાં કહેતા હતા આમ આ કાઢના મકાનો સમાયણ સુધી, મહાભારતયુગ, કોરિલ્ય યુગ તેમજ બૌદ્ધ યુગ સુધી થતા હતા

ઋગવેદના સાતમા મહળના બે અધ્યાયમા ઘરને સુદૃઢ સ્તભો સાથે નિરોગી તથા પશુ-ધાન્ય-સપ્તિવાન કરવા સાફ વારતુપતિ ઇન્દ્રની સ્તુતિ આપી છે અહીં ઇન્દ્રનેજ દેવોના સ્થપતિ ત્વષ્ટા કહ્યા છે વિશ્વકર્માનું નામ તો સમગ્ર વિશ્વના મુદ્દા તરીકે આપ્યું છે અને તેમના પુત્રનું નામ ત્વષ્ટા આપી તેના શિષ્ય વિભુની સ્તુતિ આપી છે તેમજ વસુ, શુદ્ધપતિ, અગ્નિ, સોમ, મરૂત ઇવં દેવોના સ્તુતિસ્તોત્રો આપ્યા છે, જે રૂઢી આજપણ આજુ છે (આવા ક્રિયાકાંડનું નામ બૌદ્ધ યોગમા ‘પાસાદ મગવમ્’ આપ્યું છે) ઋગવેદમા વાસ્તુવિદ્યાના જ્ઞાતા અગસ્ત્ય તથા વસિષ્ઠના નામ આપેલા છે અને ત્વષ્ટા તથા રિભુએ ઇન્દ્રનું વજ્ર બનાવ્યું હતું એવો ઉલ્લેખ છે અહીં પુર (શહેર) તથા હર્મ્યના નામ આવે છે ઇન્દ્રે અસુર શબ્દરના પુરનો નાશ કર્યો એવો ઉલ્લેખ છે પથરના બાધેલા મજબુત ૧૦૦ પુર હતા તેનો તેમજ સપ્તમાણ મકાનની સ્થનાનો ઉલ્લેખ અહીં મળે છે સહસ્ર દ્વાર વાળા ખૂબ વિશાળ વરુણના ઘરના સુદૃઢ સહસ્ર સુદર સ્તભવાળા ચિત્ર તથા વરુણના ઘરના તેમજ મજબુત રૂપાળા દ્વારોવાળા યુષ્કરીય સરોવરના ઘાટના દેવોના ઘરના વર્ણન છે કેપાળા દ્વારના નામ વિરાટ, સચાટ, પ્રભવી, ભૂયસી ઇવં આપ્યા છે તેમજ સ્તભના નામ પણ શુભ વિશુભ ઇ આપતા હતા અષ્ટકોણ સ્તભ બહુ લોકપ્રિય હતો યજુર્કુડ ગરૂડના આકારના સ્થતા હતા આ સર્વ ઉલ્લેખો પરથી એ યુગમા પણ સુદર, સપ્તમાણ, સુદૃઢ વિશાળ બાધકામ થતા હતા એ વસ્તુ કલિન થાય છે તેથી સ્થાપત્ય કલાનો પ્રારભ ઋગવેદ અગાઉ ઘણા વર્ષ પૂર્વથી થયેલો હોવો ભેઈએ દ્રવિડાદિ સ્થાપત્યના સમર્થ સ્થપતિ અગસ્ત્ય તથા ત્વષ્ટાના નામ આ વેદમા મળે છે વળી સ્થાપત્યજ્ઞામા કુશળ ગદ્યવૈના સન્ન નમનિત પણ ઋગવેદ યુગમા થયા હતા એવું કેટલાક માને છે

અર્ધવેદના સૂત્રોમા પણ સ્થાપત્ય કળાના ઘણા નામો મળે છે શિલ્પ

શબ્દનો સૌ પ્રથમ ઉદ્ભવ બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં થયો છે. મૂર્તિપૂજનો પ્રારંભ પણ વેદિક બ્રાહ્મણ યુગમાં જ થયો છે. અલગ ન સ્વર્ગવેદ કે બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં વાસ્તુવિદ્યા પર બુદ્ધિ સ્વતંત્ર અધ્યાય મળતા નથી. છતાં આ વિદ્યાની નોંધો એકત્ર થઈ શકે તેમ છે. સૂત્રગ્રંથોમાં ભારતમાં વિકસેલી વાસ્તુવિદ્યાના ઘણા સિદ્ધાંત મળે છે. સામવેદના ગૃહ્યસૂત્રો-ગોબીલમાં વાસ્તુવિદ્યાના સિદ્ધાંતો આપ્યા છે. ઘરનું સ્થાન તથા તે પરથી ઘરધણીનો ભાગ્યોદય ઈવ વસ્તુના વર્ણન છે. બાજુ-કીર્તિ વાંછનારે ઘરનું દ્વાર પૂર્વમાં, સંતાન તથા પશુધનની ઇચ્છાવાળાએ દ્વાર ઉત્તરમાં, તેમજ શ્રેયની ઇચ્છાવાળાએ દ્વાર પશ્ચિમમાં મૂકવાનું વિધાન છે. તેમજ ઘર ફરતાં રોપવાના વૃક્ષોના સ્થાનનું પણ સૂચન છે. પીપળો કે આસોપાલવ પૂર્વમાં, ઉંબરો ઉત્તરમાં, ન્યગ્રોધ પશ્ચિમમાં કદી ન રોપવાં. વળી પૂર્વમાં ઇન્દ્રને, ઇશાનમાં વાયુને, વાયવ્યમાં યમને, નૈઋત્યમાં પિતૃને. પશ્ચિમમાં વરુણને, ઉત્તરમાં સોમને તથા ચાતાલમાં વાસુકીને ગણિ દેવાનાં વિધાન છે. ગૃહ્યસૂત્રમાં ગૃહારંભમાં કરવાની ધાર્મિક ક્રિયાના ત્રણ અધ્યાય આપ્યા છે, જેમાં ભૂમિને ભારે વંદનીય ગણી તેનું પૂજન-સ્તુતિ આપી છે. આશ્વાયન ગૃહ્યસૂત્રમાં પણ વાસ્તુવિદ્યા પર ત્રણ અધ્યાય આપ્યા છે, જેમાં ખાડા ટેકરા તથા વૃક્ષરાજી બેઠને ભૂમિની પરીક્ષાનું વિધાન છે. એજ સુગળ માટીના રંગ તથા સ્વાદ પરથી પણ ભૂમિપરિક્ષા કરવા કહ્યું છે. સફેદ મીઠી માટીવાળી જમીન બ્રાહ્મણ માટે, લાલ માટીવાળી ભૂમિ ક્ષત્રિય માટે, અને પીળી માટીવાળી ભૂમિ વૈશ્ય માટે ઉત્તમ ગણી છે. તેમજ જમીનના ચોરસ, લંબચોરસ અગર લંબગોળ તથા ગોળ આકાર પરથી પણ આ પરીક્ષા કરવા કહેલું છે.

શિલ્પનો ઉદ્ગમ

શિલ્પના ઉદ્ગમકાળના નિર્ણયનો પ્રશ્ન વિવાદાસ્પદ છે. છતાં ઉપર નિર્દિષ્ટ કરેલા વેદિક તેમજ પુરાણ યુગના સાહિત્યમાંના ઉદ્ભવો પરથી તેનું કંઈક અંશે અનુમાન થઈ શકે છે. પ્રાચીન આર્યયુગમાં શિલ્પકળા ઘણા સાદા રૂપમાં હતી. ઘાસ, વાંસ, કાબટ કે માટી જેવા અદ્યત્તવી પદાર્થોનો આ સ્વપિમુનિઓએ પર્ણકુટીઓની રચનામાં ઉપયોગ કર્યો હતો. તેથી આ યુગનું નામ માલલ કે છાજલયુગ અપાય છે. તે પછી બીજો કાબટ યુગ બેડો. તેમાં લાકડું ઘડવાની કળા હસ્તગત કરી કાબટ ઘડીને ઘરો બંધાયા. આ કાબટયુગ પૂર્ણ લાંબો આવ્યો, જેનો વિકાસ થતાં કાબટ ઉપર ઘાટ-નકસી કામ ચલા માંડ્યું. આ કાબટયુગ પછી લીની માટીના ચોસલાં પકવીને ઈંટો બનાવવાની કળા હસ્તગત થઈ. કાબટ દ્રવ્ય અદ્યત્તવી હોવાના કારણે તેનાં કેઈ અવશેષ અત્યારે મળતાં નથી. કાબટ સાથે લીંતોમાં ઈંટોનો ઉપયોગ થતો ગયો. છતાં છાપરા, છત, પીઢીયા, બડોદ, માટ, બારી-દરવાજામાં કાબટ છટથી વપરાતું હતું, જેનો ઉદ્ભવ સ્વર્ગવેદ સાહિત્યમાં મળે છે. દ્રવિડ સંસ્કૃતિના પ્રાચીન સાહિત્યમાં પણ આવા ઉદ્ભવ છે. પ્રાચીન ઐતિહાસિક સાહિત્યમાં દેવાલયોના ઉદ્ભવો મળે છે. પણ કયા યુગમાં તેનો કેવો આકાર હતો

તે ચોક્કસ જણાતું નથી. રામાયણમાં દેવાલયો-દિવ્ય વિષ્ણુમંદિરનો ઉલ્લેખ છે. મહાભારતમાં પણ મહેલો તથા સભાગૃહોના વિવિધ વર્ણનના શાબ્દિક ચિત્રો છે. અલખત્ત માનવ વિકાસની સાથેસાથ શિલ્પવિજ્ઞાનનો પણ વિકાસ થતો ગયો છે. કેમકે સંસારમાં પ્રત્યેક પ્રાણીને પોતાનો જન્મ થતાં જ ટાઢ-તડકો વર્ષાની પ્રાકૃતિક અગવડો સામે રક્ષાની જરૂર સમજાય છે. તેથી જ વાસ્તુવિદ્યાનો પ્રારંભ સ્થળરૂપે આદિકાળથી જ થયેલો ગણી શકાય. ભૂમિ પર વસનાર પ્રાણીઓના જમીન ખોદીને કરેલા દર અગર પક્ષીઓએ વૃક્ષ પર બાંધેલા માળાની માફક જ માનવીએ ઘાસની પર્ણકૂટી બનાવી અગર પર્વતોની શુક્રાની શોધ કરી તેમાં વાસ કર્યો છે આમ માનવ નિવાસના પ્રારંભ પછી સાંપ્રદિક વાસનું આમ સ્વરૂપ અને પછી નગરરૂપ બનેલું જોઈ શકાય છે. માનવ સભ્યતાના વિકાસ સાથે જ શિલ્પવિજ્ઞાનનો વિકાસ કેમથા થતો ગયો છે.

ભારતીય સ્થાપત્યોમાં કાષ્ટ-ઈંટ યુગ પછી પાષાણનો પ્રયોગ પહાડોમાં શુદ્ધ કેતરવાની પ્રથાથી શરૂ થયો. કેશના પ્રત્યેક ભાગમાં શુદ્ધ કેતરી શકાય તેવી ગિરિમાળાઓ છે. પ્રથમ શુદ્ધને સાદા રૂપમાં અને પછી ઘાટ-નકસીથી અલંકૃત કરવા લાગ્યા. આમાંની કેટલીક શુદ્ધાઓની છતો કાષ્ટની પ્રતિકૃતિરૂપ છે. તે પરથી લાગે છે કે આ કળા કાષ્ટ પરથી પાષાણમાં ઉતરેલી છે. આવી કળામય શુદ્ધાઓની છત તથા દિવાલો પર પૌરાણિક ધાર્મિક પ્રસંગો નમુનેદાર મૂર્તિઓ સાથે આગેખ્યા છે, જે કામ બેથી અઢી હજાર વર્ષ પૂર્વેથી માડી આઠમી સદી સુધી ચાલેલું જણાય છે, જેના દર્શન કરતાં આજપણ કળાકાર તાલુબ ધાય છે. અને પરદેશીઓ તેના ચિત્રો લઈ ધન્ય બને છે આમ આ શુદ્ધાઓ કેતરવાની પ્રથા પછી વિવિધ પાષાણોના વિભાગો વડે દેવાલયો સ્થાપાની પ્રથા શરૂ થઈ છે. સપાટ જમીન પર આણું ઈસ્વી ૪૫૦ લગભગ બાંધેલું દેવાલય સાંચી પાસે મળે છે. સ્થાયી સ્થાપત્યના પ્રાથમિક સ્વરૂપે જોવામાં આવતી સુખ્ય શુદ્ધાઓમાં મહા-બલિપુરમ્, કાલી, ધારાપુરી, નાસીક, ભજ, અજન્તા, ઈલોરા, તેમજ બિહાર ઓરીસામાં ઉદયગિરિ, ખંડગિરિ ઈંટ શુદ્ધાઓ દર્શનીય છે. જ્યાં શિલ્પીઓએ જડ પાષણને સજીવરૂપ આપી પુરાણના કાવ્યને હૂબહૂ દેખાડ્યું છે; જેણે દર્શન કરી શુભરૂપ પ્રેક્ષકો શિલ્પીની સર્જક શક્તિની પ્રશંસા કરતા ધરાતા નથી. અહીં ટાંકણના શિલ્પવડે તથા પીંછીના ચિત્ર વડે આ શિલ્પીઓ અમર કૃતિઓ સરજી ગયા છે. અખંડ પહાડમાંથી કેતરેલી ઈલોરાનો કાવ્યમય વિશાળ મંદિરની રચના તે શિલ્પીની અફલુત ચાતુર્યકળાનો અભેડ નમુનો છે.

શિલ્પના ઉદ્ભવ અંગે વાસ્તુશાસ્ત્રની પૌરાણિક વાતોમાં એક મનોરંજક કથા છે. જે અપરાજિત સૂત્રસંતાન (અધ્યાય ૩૨) માં સંક્ષિપ્ત રૂપે અને સમરાંગણ સૂત્રધારમાં સવિસ્તર આપેલી છે પૃથુ રાબના રાજભયથી ત્રસ્ત થયેલી પૃથ્વી સૃષ્ટિકર્તા બ્રહ્માણ પાસે ફરીયાદ કરવા ગઈ. તે વેળા વિશ્વકર્મા ત્યાંજ બેઠા હતા. પૃથ્વીએ પોતાના પર થતા ત્રાસનું નિવેદન કર્યું. તેથી બ્રહ્માણએ રાબ પૃથ્વીને બોલાવ્યા

અને હકીકત પૂછી. પૃથ્વીએ પ્રહ્લાણને પ્રાર્થના કરી “હે જગન્નાથ ! આપે મને જગતનો સ્વામી બનાવ્યો. પૃથ્વી પર તો ખાડા, ટેકરા-પર્વતાદિ છે. તેથી વહ્યોશ્રમ ધર્મને યોગ્ય લોકોના વાસ માટે સમતલ પૃથ્વી બનાવ્યા વિના કેમ ચાલે ?” મહારાજ પૃથ્વી આ નિવેદન શ્રવણ કરીને બંનેને નિર્ભય બનાવતાં પ્રહ્લાણ બોલ્યા, “હે મહીપાલ ! આપ મહી-પૃથ્વીનું વિધિવત્ પાલન કરો. તોજ આ પૃથ્વી નિઃસંદેહ નિઃપાપ બની તમારા તેમજ સમસ્ત પ્રાણિજાતિના ઉપલોપને યોગ્ય બનશે. તમારાં સ્થાનાદિ મનોરમ છે. માટે તમે સર્વ સિદ્ધિના પ્રવર્તક ભૃશુના ભાણેજ પ્રભાસના પુત્ર આ વિશ્વકર્માનું બહુમાન કરીને તેની સેવા સંપાદન કરો. તે બૃહસ્પતિ જેવા પ્રખર બુદ્ધિમાન છે. તેણે સ્વર્ગપતિ ઇન્દ્રની રાજધાની દેવપુરીનું નિર્માણ કર્યું છે અને ભારે ખ્યાતિ મેળવી છે. તેઓ તમારા રાજ્યમાં પુર-ગ્રામ-નગરો વસાવશે. જેથી આ પૃથ્વી સ્વર્ગ સમાન વસવા યોગ્ય બનશે. માટે હે વત્સ ! તમે ભવ, તમારું કાર્ય કરો અને હે પૃથ્વી ! તું પણ ભય છોડીને રાજ પૃથ્વી પિયંકર બન. અને વિશ્વકર્મા ! તમે પણ મહારાજ પૃથ્વીના ત્રિય ઇચ્છીત કાર્ય કરો.” આમ પૃથ્વી રાજાએ વિશ્વકર્માની સેવા સંપાદન કરી અને પૃથ્વીને શિદ્ધ સ્થાપત્યથી અલંકૃત કરી.

સંહિતા તથા સ્મૃતિ ગ્રંથોમાં સ્થાપત્ય.

चतुःप्रकारं स्थापत्यमष्टधा च चिकित्सितम् ।

धनुर्वेदश्च सप्ताङ्गो ज्योतिषं कमलालयात् ॥ समरांगणसूत्र. अ. ૪૪

અતુર્વિધ સ્થાપત્ય, અષ્ટાદશ આયુર્વેદ તથા જ્યોતિષ એ સર્વ શાસ્ત્રોના મૂળ પ્રવર્તક પ્રહ્લાણ છે. અતુર્વિધ સ્થાપત્યમાં (૧) પુરનિવેશાદિ (૨) ભવનનિર્માણાદિ, (૩) પ્રાસાદ વાસ્તુશાસ્ત્ર તથા (૪) જળાશયોદિ ગણાય છે.

વાસ્તુ વિદ્યા એ અથર્વવેદનું એક અંગ છે. જેવો ઋગ્વેદનો આયુર્વેદ, અબુર્વેદનો ધનુર્વેદ, સામવેદનો ગંધર્વ વેદ તેવોજ અથર્વ વેદનો ઉપવેદ વાસ્તુશાસ્ત્ર છે. શુકાચાર્ય કહે છે:-

विद्याहानंताश्च कलाः संख्या तु नैव शक्यते ।

विद्या मुख्याश्च द्वात्रिंशच्चतुः पट्टिकलास्मृताः ॥ ૧ ॥

અનંત વિદ્યા તથા અસંખ્ય કલાની ગણતરી થઈ શકતી નથી. પરંતુ મુખ્ય વિદ્યા બત્રીશ છે અને મુખ્ય કળા ચોસઠ છે. આ વિદ્યા તથા કળાની સામાન્ય વ્યાખ્યા આપતાં તેઓ કહે છે કે:-

यद् यत्स्याद् वाचिकं सम्पक्कम् विद्याभिसंज्ञकम् ।

शक्तौ मूकोऽपि यत्कर्तुं कलासंज्ञं तु तत्स्मृतम् ॥ ૨ ॥

જે કાર્ય વાણીથી થઈ શકે છે તેને વિદ્યા કહે છે. અને મુંગો પણ જે કાર્ય કરી શકે છે તેનું નામ કળા છે. શિલ્પ, ચિત્ર, નૃત્ય ઈ મૂક ભાવે પણ થઈ શકે છે તેથી તે દરેકને કળા કહે છે.

પ્રાસાદમતિમારામગૃહવાપ્યાદિસત્કૃતિઃ ।

કથિતા ચત્રતચ્છિલ્પશાસ્ત્રમુક્ત મહર્ષિભિઃ ॥ ૩ ॥

દેવમંદિર, રાજમહેલ, પ્રતિમા, ઉપવનગૃહો, સરોવરાદિ જળાશયો, નગર, કિલ્લા આદિ રચનાની વિધાને મહર્ષિઓએ શિલ્પશાસ્ત્ર કહ્યું છે.

શુક્રાચાર્યે ૬૪ કળા, સસુદ્રપાલે જૈનસૂત્રોમાં ૭૨ કળા, યશોધરે કામસૂત્રમાં ૬૪ કળા (અર્વાતર લેટે ૫૧૨ કળા) કહી છે. લઘીત વિસ્તારમાં ૬૪ કળાઓ, કામસૂત્રમાં ૨૭ અને શ્રીમદ્ ભાગવતમાં ૬૪ કળા ગણાવી છે. તેમાં મુખ્યત્વે (૧) માલાકાર (માળી), (૨) લોહકાર (લુહાર), (૩) શંખકાર (શંખના આભુષણ બનાવનાર) (૪) કુખિન્દર (વણકર), (૫) કુંભકાર (કુંભાર), (૬) કંસકાર (કંસારા), (૭) સૂત્રધાર (૮) ચિત્રકાર (ચિત્રાશ), (૯) સુવર્ણકાર (સોની)-આમ કળામાં વિવિધ હુન્નરો સમાવ્યા છે. નૃત્ય, ગીત, વાદ્ય, કાવ્ય, સાહિત્ય એ સર્વ પણ કળા છે. મહાભારતમાં વિશ્વકર્માને હજાર શિલ્પના સૃષ્ટા કહ્યા છે. મનુષ્યોએ આલ્પવિકાના સાધન તરીકે જે કળાને ઉપયોગ કર્યો તે વ્યવસાયના વર્ગના જુથની શાંતિઓ થઈ છે.

પૃથક્ પૃથક્ક્રિયામિદિં કલામેદસ્તુ જાયતે ।

યાં યાં કલાં સમાશ્રિત્ય તન્નામ્યા જાતિરુચ્યતે ॥ ૪ ॥

વિવિધ કળા વિવિધ ક્રિયા વડે થાય છે. મનુષ્ય જે જે કળાનો આશ્રય લે છે તે તે કળા પરથી તેની જાતિનું નામ પડે છે. આમ કળાના વર્ગ પ્રમાણે ધંધાદારી જાતિઓના સમૂહ બંધાયે છે.

ભૃશુસંહિતામાં મહર્ષિ ભૃશુએ (૧) ધાતુ ખંડ (૨) સાધન ખંડ (૩) વાસ્તુ ખંડ વર્ણવ્યા છે જેમાં ધાતુખંડના ત્રણ વર્ગ-કૃષિ (ખેતી), જળ તથા ખનીજ કહ્યાં છે. ખેતી કરવી, જળગંધો બાંધવા અને જમિમાંથી ખનીજ દ્રવ્ય ખોદી કાઢવું. સાધન ખંડમાં નૌકારથાગ્નિયાનામાં કૃતિઃ સાધનમુચ્યતે-નૌકા, રથ, અગ્નિયાન (રેલ્વે) આ ત્રણ વાહનો કહ્યાં છે, જેમાં જળમાં નૌકાયાન, પૃથ્વી પર રથયાન તથા અગ્નિયાન અને હવામાં વ્યોમયાન:-આકાશે અગ્નિયાનં ચ વ્યોમ યાનં તદેવદિ-આમ જળચર, ભૂચર, એચર ત્રણે વાહનો કહ્યાં છે.

વેદમમાકારનગરરચના યાસ્તુસંસ્થિતમ્ ॥ વાસ્તુ ખંડમાં મકાનો કિલ્લાઓ નગરો, જળાશયો કહ્યાં છે. મહર્ષિ ભૃશુ જમિ-પરીક્ષાના ૭ પ્રકાર ગણાવે છે: (૧) વર્ણ (૨) ગંધ, (૩) રસ, (૪) સ્પર્શ, (૫) દીક્ષ, (૬) શબ્દ, (૭) સ્પર્શ. અહીં શબ્દ-

અવાજની ધરીક્ષામાં છ પ્રકાર બતાવ્યા છે. ૧ થોડા, ૨ હાથી, ૩ વેણુવાંસ, ૪ પીણા-તાર, ૫ સમુદ્રનો ધુધુરાટ, ૬ હુંહુંભિ નગારાનો અવાજ. સ્પર્શ માટે સુલ્લ સ્પર્શજાનિતા એમ કહ્યું છે. વળી વાસ્તુદ્રવ્ય (બિલ્ડીંગ મટીરીયલ્સ) વિષે મહર્ષિ બ્રહ્મ કહે છે:-

શિલેષિકામુષાદાસ્મૃત્સ્નામૃદ્ધોદ્દોહકાઃ ।

एतानि शिल्पद्रव्याणि मुख्यत्वेन निरूपिताः ॥ મૃગુસંહિતા અ. ૬

પાષાણ, ઇંટ, ચુનો, લોકડું, માટી,...અદ્દ લોહ (મિશ્ર ધાતુ)-આ વસ્તુઓ મુખ્યત્વે શિલ્પના વાસ્તુદ્રવ્યો જાણવા. વળી મહર્ષિજી માપ સાફ હસ્ત પ્રમાણ, ઓળંગો આદિ અષ્ટ સૂત્ર વિષે પણ સવિસ્તર નોંધ આપે છે. વળી શિલ્પ કર્મમાં ઘણા શુભો મળતા હોય અને દોષ અદ્દ-થોડા આવતા હોય તો તે કાર્ય કરવામાં બાધ નથી એમ તેમણે કહ્યું છે:-અલ્પદોષં बहुगुणं कार्यं कर्म प्रयत्नतः । ઘણા શુભ સાથે થોડા દોષ રહી જતા હોય તોપણ તે કાર્ય પ્રયત્ને કરીને કરવું. (તેની શંકા ન રાખવી).

પ્રાચીન શિલ્પશ્રેયોમાં લોહનો દેવાલયમાં નિયેધ કરેલો છે.

काष्ठमृदिष्टके चैव पाषाणे धातुस्तनजे ।

उत्तरोत्तरद्रव्यं लोहकर्म त्रिवर्जयेत् ॥

વાસ્તુદ્રવ્યોમાં કાષ્ઠ, ઇંટ, પાષાણ, ધાતુ અને તન આ દ્રવ્યો અનુક્રમે અઠેકથી ચડીયાતા વધુ દ્રઢ મળ્યુત કહ્યાં છે. પરંતુ લોહ દ્રવ્યનો ત્યાગ કરવો.

વર્તમાન વૈજ્ઞાનિક કાળમાં આંધકામોના દ્રવ્યોમાં અનેક શોધખોળો થઈ રહી છે. પરંતુ કેટલાક સ્થળે હવામાનને પ્રતિકુળ દ્રવ્યો તુકસાનકારક થઈ પડે છે તેથી શાસ્ત્રકારોએ તેનો નિયેધ કર્યો છે. આને વૈજ્ઞાનિક શોધખોળથી જુદી જુદી ભાવના વાસ્તુદ્રવ્યો બનાવવામાં આવે છે.

કેટલાક એમ માને છે કે લોહની પ્રતિભાવું શાસ્ત્રોમાં વિધાન છે. પણ તે લોહ નહિ; પરંતુ પંચ ધાતુ-મિશ્ર ધાતુને લોહ ધાતુ કહેવામાં આવી છે.

વાસ્તુશાસ્ત્રના મહાન પ્રાચીન પ્રણેતા.

મત્સ્યપુરાણમાં અને અન્ય શિલ્પશ્રેયોમાં વાસ્તુશાસ્ત્રના અદાર આચાર્યોના નામ આપ્યાં છે. વાસ્તુશાસ્ત્ર પર ઉત્તમ કોટીના શિલ્પ ગ્રંથોની રચના તેમણે કરેલી કહેવાય છે. અન્ય શાસ્ત્રો પર પણ તેમણે ગ્રંથો રચ્યા છે. પ્રાચીનકાળના ઋષિ-મુનિઓ અરણ્યના શાંત વાતાવરણમાં રહીને વિદ્યાના છસાસુઓને પોતાના આશ્રમમાં રાખીને વિદ્યાદાન આપતા હતા.

મૃગુરત્રિર્વસિષ્ઠશ્ચ વિશ્વકર્મા મયસ્તથા ।

નારદો નગ્નજિન્નૈવ વિશાલાક્ષઃ પુરંદરઃ ॥ ૧ ॥

ब्रह्मा कुमारो नंदीशः शौनको गर्ग एव च ।

वासुदेवोऽनिरुद्धश्च तथा शुक्रब्रह्मस्यती ॥ ૨ ॥

अष्टादशैते विख्याताः शिल्पशास्त्रोपदेशकाः ।

૧ બૃહુ, ૨ અત્રિ, ૩ વસિષ્ઠ, ૪ વિશ્વકર્મા, ૫ મય, ૬ નારદ, ૭ નગ્નજિત, ૮ વિશાલાક્ષ, ૯ પુરંદર, ૧૦ બ્રહ્મા, ૧૧ કુમાર, ૧૨ નંદીશ, ૧૩ શૌનક, ૧૪ ગર્ગ, ૧૫ વાસુદેવ, ૧૬ અનિરુદ્ધ, ૧૭ શુક્ર, અને ૧૮ બ્રહ્મરૂપતિ એ શિલ્પશાસ્ત્રના વિખ્યાત અઢાર આચાર્યો હતા.

પૃહ્લદ સંહિતાદિ ગ્રંથોમાં આ ઉપરાંત ણીળ સાત વધુ-મનુ, પરાશર, કાર્ત્ત્યય, ભારદ્વાજ, પ્રહ્લાદ, અગસ્ત્ય અને માર્કંડેયના નામ પણ આપ્યાં છે.

ઉપરના અઢારે ઋષિમુનિઓ વાસ્તુશાસ્ત્રના ઉપદેશક અને આચાર્યો હતા. તેઓના લખેલા ગ્રંથો પ્રાપ્ત થતા નથી. પણ એ ગ્રંથોના ઠોઈ છૂટક અધ્યાયો મળે છે. અગર અન્ય શિલ્પગ્રંથોમાં આ આચાર્યોના મતના અવતરણ આપેલાં છે.

અગ્નિપુરાણ (અ. ૩૯માં) લોકાખ્યાયિકામાં આવતા શિલ્પશાસ્ત્ર પરના નીચેના ૨૫ ગ્રંથોની નોંધ મળે છે. તે તંત્રગ્રંથો છે છતાં તેમાં શિલ્પશાસ્ત્રના ઘણા ઉદ્દેશો છે:- (૧) પંચરાત્ર, (૨) સપ્તરાત્ર, (૩) હયશીર્ષતંત્ર, (૪) ત્ર્યેલોકયમોહનતંત્ર, (૫) વૈભવતંત્ર, (૬) ચૌરકરતંત્ર, (૭) નારદીયતંત્ર, (૮) શાંડિલ્યતંત્ર, (૯) વૈશ્વકતંત્ર, (૧૦) શૌનકતંત્ર, (૧૧) જ્ઞાનસાગર, (વાસિષ્ઠ) તંત્ર, (૧૨) પ્રહ્લાદતંત્ર, (૧૩) ગાઝ્યંતંત્ર, (૧૪) ગાલવતંત્ર, (૧૫) સ્વાયંભુવતંત્ર, (૧૬) કપિલતંત્ર, (૧૭) તાક્ષતંત્ર, (૧૮) નારદીયતંત્ર, (૧૯) આત્રેયતંત્ર, (૨૦) નારસિંહ તંત્ર, (૨૧) આનંદતંત્ર, (૨૨) આશ્વતંત્ર, (૨૩) યોધાયનતંત્ર, (૨૪) આર્ષતંત્ર, (૨૫) વિશ્વેલોક તંત્ર.

ઉપરાંત આ અઢારે પ્રસિદ્ધ સ્મૃતિકાર આચાર્યોના રચેલા સંહિતાગ્રંથોમાં પણ શિલ્પના ઉદ્દેશો છે. ઉપર આપેલા ૨૫ ગ્રંથોના નામ પરથી જ સિદ્ધ થાય છે કે નારદ, શાંડિલ્ય, શૌનક, વસિષ્ઠ, પ્રહ્લાદ, ગર્ગ, ગાલવ, સ્વાયંભુવ, કપિલ, અત્રિ, નૃસિંહ તથા વિશ્વકર્મા આ તંત્રગ્રંથો તથા શિલ્પગ્રંથોના લેખકો હતા. પણ કમલાગ્યે આમાંના ઠેટલાંયે ગ્રંથ ઉપલબ્ધ નથી. પણ મધ્યયુગના શિલ્પગ્રંથકારોએ આ પ્રસિદ્ધ ઋષિમુનિઓના મતદર્શક પ્રમાણ આપેલાં છે.

દા. ત. બ્રહ્મસંહિતામાં શિલ્પાચાર્ય વરાહમિહિરે ગર્ગને મત પ્રમાણ રૂપે આપેલ છે. વળી મય, નગ્નજિત અને વસિષ્ઠના નામો પણ તેમાં આપ્યાં છે.

પુરાણોમા આપેલા સ્થાપત્ય વર્ણનોમાં ત્રણ મુખ્ય શિલ્પવિશારદના નામો મળે છે. (૧) વિશ્વકર્મા (૨) મય (૩) પુરોચન, જેમની અલૌકિક શક્તિના વર્ણન તથા દેવાસુર યુદ્ધના માટેના તેમના રચેલા રથો તથા અન્નશસ્ત્રના નામ આપેલાં છે. “મનુષ્યાલય ચ દ્રિકા”મા વિશ્વકર્મા અને કુમારના નામો આપેલાં છે. ગર્ગ, પરાશર, નારદ, વસિષ્ઠ અને અત્રિ એ પાંચેની સહિતા વર્તમાનકાળમાં મળે છે. તેમા જ્યોતિષ સાથે શિલ્પની પણ ઓછીવત્તી ચર્ચા આપી છે. ઉપરોક્ત વાસ્તુશાસ્ત્રના અધિકારી નિધિસુનિઓનો યથાશક્ય ચરિત્ર્ય નીચે આપ્યો છે:-

૧. વિશ્વકર્મા :-રામાયણ મહાભારતમા અને પુરાણોમા વિશ્વકર્માનું નામ દેવોના શિલ્પી તરીકેના ઉલ્લેખોમા આપ્યું છે. વાસ્તુશાસ્ત્રના સાહિત્યમા પ્રથમ સૌથી વધુ પ્રસિદ્ધ વિશ્વકર્માનું નામ છે રકધપુરાણના પ્રભાસખંડમા ઉલ્લેખ છે કે અષ્ટવસુમા પ્રભાસના પુત્ર વિશ્વકર્મા થયા. જે ભૃગુઋષિની ગહેનના પુત્ર હતા. તેમણે મામા પાસેથી શિક્ષણ લીધું :-પ્રભાસક્ષેત્રમા પ્રભાસ અને તેના પુત્ર અર્થાત્ વિશ્વકર્મા (પ્રભાસવામી સોમપુરા શિલ્પી) થયા આમ સોમપુરા શિલ્પી વિશ્વકર્માની પુરાણોક્ત ઉત્પત્તિ ગણી શકાય

વિશ્વકર્મા પ્રકાશમા પ્રારભમાં કહ્યું છે કે શિવે પ્રાચીન વાસ્તુશાસ્ત્ર પરાશર ઋષિને શિખવ્યું તેમણે ધ્રુવદ્રથને, ધ્રુવદ્રથે વિશ્વકર્માને અને વિશ્વકર્માએ જગતના કલ્યાણાર્થે લોકોમા તે પ્રવર્તોવ્યું છે (અન્ય મથોમા આ ગ્રાન્થ શિવને બદલે ગર્ગે પરાશરને શિખવ્યાનો ઉલ્લેખ છે) વિશ્વકર્મા-વિશ્વકર્તા પ્રજાપતિ-બ્રહ્મા, શિલ્પશાસ્ત્રોના કર્તા વિશ્વકર્મા, અને લોકવાર્તાના વિશ્વકર્મા એ ત્રણે ભિન્ન છે. કેટલાક વિદ્વાનો નિઃસંદેહ માને છે કે શુભકાળ પહેલા વાસ્તુશાસ્ત્રના રચનારા વિશ્વકર્મા નામે એક વિદ્વાન પુરુષ હતા તેમના નિરૂપેતા મિહિરોટો ધણા લોકપ્રિય થયેલા તેથી આર્યશાસ્ત્રોમા તેમને વિષે અનેક વાર્તાઓ મળે છે આર્ય શિલ્પીઓ વિશ્વકર્માનું પૂજન કરે છે. હેમાદ્રીએ તેનું મૂર્તિસ્વરૂપ આપેલ છે. રકધ પુરાણમા ઉલ્લેખ છે કે વિશ્વકર્મા પ્રભાસના પુત્ર મહાન શિલ્પી સ્થપિતિ તેમજ પ્રજાપતિ હતા. અગ્નિપુરાણે વિશ્વકર્માને અનેક મનુષ્યોને આલેખિકા દેનારા હમારો શિલ્પકળાના મર્જક તરીકે ઓળખાવ્યા છે ગરુડપુરાણમા તેમને દેવોના પ્રખ્યાત શિલ્પી કહ્યા છે. મહાભારત અને રામાયણના મહાકાવ્યોમા તેમના ઉલ્લેખો ધણા ધણા મળે છે તેમણે વિરમચક્રારી કળાયુક્ત રાજપ્રાસાદો બાધ્યા, દેવોને યુદ્ધના અન્નશસ્ત્ર, રથો અને વિમાનો બનાવી આપ્યા હતા. દેવોના આ સૂત્રધારે લોકકલ્યાણને સારૂ જ પૃથ્વી પર વાસ્તુશાસ્ત્રની રચના કરી છે વિશ્વકર્મા બ્રહ્માના અવતારરૂપ પણ મનાય છે. તેમનો ઉદ્ગમ બ્રહ્માના મુખથી થયો એવું “માત્રમાર” મંથનું વિધાન છે. સુવર્ણની લાંઠા અને શ્રીધૃજની દારિકાની રચના તેમણે કરી આપી હતી. સૂર્ય, કુબેર, ઇન્દ્ર તથા અગત્યને તેમણે જ બવનો બાપી આપ્યા હતા બ્રહ્માને આરૂપાક રથ પણ તેમણે જ બનાવી આપ્યો હતો. દ્વિમાલયની વિનિમિત્ર નમાચક્રની

વિસ્મયકારી રચના તેમણે કરી તથા તેને પશુપક્ષીના ચિત્રોથી અલંકૃત કર્યો હતો. તેમજ ભારત નાટ્યશાસ્ત્રને અનુરૂપ નાટ્યગૃહ તેમણે ત્વરિત બાંધી આપ્યું હતું. અનેક વાસ્તુશાસ્ત્રના ગ્રંથોની તેમણે રચના કરી છે.

જૈનગ્રંથોમાં પાંડવોની રાજમહેલસભાની રચના “અર્જુનના મિત્ર મહિયુડ વિદ્યાધરે” કરી હતી એવો ઉલ્લેખ છે. “વિદ્યાના બળવડે ઈન્દ્રની સભા જેવી નવીન સભા રચી. તેમાં મહિમય સ્તંભો ઉભા કર્યા” હતાં. સૌના ચરિત્રની જેમ રત્નની કાંતિથી ભૂમિ (જમીનતળ) અનેક વર્ણવાળી જણાતી હતી. દેવોને પ્રિય અપ્સ-સના જેવી રત્નમય-પુતળીઓ બનાવી હતી, ભત્તિ બુદ્ધના મતની પેઠે ક્ષણમાં દેખાય અને ક્ષણમાં ન દેખાય તેવી બનાવી હતી. એવી સભા રચીને સુવર્ણના સિંહાસન પર યુધિષ્ઠિરને બેસાડી મહિયુડ વિદ્યાધરે પોતાની મિત્રતા સફળ કરી હતી” આથી જણાય છે કે જૈનગ્રંથોમાં વિશ્વકર્માને મહિયુડ વિદ્યાધર તરીકે ઓળખાવ્યા છે.

જૈનગ્રંથોના કથન મુજબ ચક્રવર્તિ રાજા પાસે ચૌદ રત્નો હોય છે, તેમાં શિદ્ધી, જ્યોતિષી, રત્ન, ખડ્ગ, સ્ત્રી આદિ રત્નો હોય છે. આ ચક્રવર્તિ રાજા ઇચ્છા થાય ત્યારે વર્ધકીરત્ન-શિદ્ધીને આજ્ઞા કરી ત્વરિત રચના તૈયાર કરાવતા હતા. આ વર્ધકી રત્ન-વિશ્વકર્મા રૂપ હતા.

છઠ્ઠા મનુ આહુસના વંશમાં વિશ્વકર્મા અવતરેલા એવું વિધાન છે. છતાં વિશ્વકર્મા કયા યુગમાં થયા તે પ્રશ્ન છે. પરંતુ પ્રત્યેક યુગમાં પોતે હતા અગર તેમના અંશસ્વરૂપ પ્રત્યેક યુગમાં વાસ્તુશાસ્ત્રના નિષ્ણાતો વિશ્વકર્માના નામે ઓળખાતા હતા. હાલ પણ દ્રવિડમાં સોમપુરા જેવા પ્રાકૃત ભત્તિના શિદ્ધીઓ વિશ્વકર્મા તરીકે ઓળખાય છે. તેવી જ રીતે ઉડીયા (ઓરીસા)માં મહાપાત્ર શિદ્ધીઓ પોતાને વિશ્વકર્મા સ્વરૂપ માને છે. શિદ્ધપના ગહન જ્ઞાનવાન પુરુષ વિશ્વકર્મા સ્વરૂપ જ છે. તેથી તેમણે રચેલા ઉત્તમ વાસ્તુશાસ્ત્રના ગ્રંથો પણ વિશ્વકર્માના જ ગણાયા છે.

પાશ્ચાત્ય વિદ્વાન ડૉ. એચ. કેનૉ કહે છે કે ઈસ્વી. છઠ્ઠી સદીના પ્રારંભમાં વરાહમિહિરના પ્રખ્યાત યુગમાં વિશ્વકર્માની હેયાતી હતી. પણ કેનૉની આ માત્ર અમણા જ છે. વિશ્વકર્મા તો યુગે યુગે થયા છે.

વિશ્વકર્માના માનસ ચાર પુત્રો જ્ય, મય, સિદ્ધાર્થ અને અપરાજિત નામે હતા. કોઈ ગ્રંથોમાં સિદ્ધાર્થના બદલે ત્વષ્ટાનું નામ આવે છે. સિદ્ધાર્થ (ત્વષ્ટા) એ લોકકર્મન્યત્રકર્મમાં કુશળતા મેળવી હતી. બાકીના ત્રણ પુત્રો (શિષ્યો)એ વિશ્વકર્મા પાસેથી પ્રશ્નો પૂછીને વિદ્યા સંપાદન કરી હતી, તેથી લગભગ બધા શિદ્ધગ્રંથોના ગુરૂ વિશ્વકર્મા અને શિષ્ય વચ્ચેના સંવાદરૂપે જ મળે છે. સોમપુરા, દ્રવીડી અને ઉડીયાના શિદ્ધીઓના વૃતાંત પરથી જણાય છે કે વિશ્વકર્મા શબ્દ શિદ્ધીનું એક વિશેષણ જ હતું, જેનો અર્થ આજના એન્જીનીયર થાય છે.

પ્રહ્લાંડપુરાણમાં એવું વિધાન છે કે વિશ્વકર્માના ગૌણવર્ણની કોઈ કન્યા સાથે થયેલા લગ્નથી થયેલી સંતતિને પણ તેમણે આ કાર્યમાં ચોજી હતી.

૨ મય-ઉપર કહ્યું તેમ મય વિશ્વકર્માના ચાર પુત્રોમાંના એક પુત્ર હતા. વળી ઘણા માને છે કે વિશ્વકર્મા દેવોના શિષ્ય હતા. અને મય દાનવોના સ્થપતિ હતા. યુધિષ્ઠિર રાજાના વિચિત્ર સભાગૃહની રચના મયે કરી આપેલી તેવો મહાભારતમાં ઉલ્લેખ છે. દાનવોની નગરી પણ તેમણે બાંધેલી. માનસાર ગ્રંથમાં ઉલ્લેખ છે કે પ્રહ્લાના ચાર મુખમાંથી શિષ્યોઓ ઉદભવ્યા. તેમાં દક્ષિણ મુખમાંથી મય ઉદભવ્યા. પૃથ્વિ સંહિતામાં પ્રાસાદ વિષયમાં તેમજ વજ્રલેપ બાળતમાં મયના મતને પ્રમાણ રૂપે સ્વીકાર્યો છે. તેથી જણાય છે કે મયના વાસ્તુશાસ્ત્ર પરના ગ્રંથો છઠ્ઠી સદી અગાઉના રચેલા છે. તેમનો મયમત્તમ નામે ગ્રંથ છે. મયના દ્રવિડ શિષ્ય પરના ગ્રંથોમાં ઉલ્લેખ છે કે અન્ય દેવો અને ઋષિમુનિઓ આગળ ઉચ્ચાદેવી પ્રહ્લાની વાણી મયે એકત્રિત કરી. મયરચિત નીચેના ગ્રંથો છે.

(૧) મયમત' (૨) વાસ્તુશાસ્ત્ર (૩) મયવાસ્તુ (૩) મયવાસ્તુશાસ્ત્ર (૪) મયશિષ્યશાસ્ત્ર.

લોકોકિત છે કે હજારો વર્ષ પહેલાં મય શિષ્ય અને તેનો શિષ્ય સમુદાય સમુદ્રપાર (પાતાળભૂમિ) (અમેરિકા) તરફ જઈ વર્તમાન મેક્સિકો પ્રદેશમાં વસ્યો. હાલમાં તેઓ અન્ય પ્રજાથી ભિન્ન એવી “માયા” નામથી ઓળખાય છે. તેઓના રીતરિવાજ, ધર્મ અને ધર્મમંદિરો પૃથક્ છે. અમેરિકાની ઇન્જિનેરી કળામાં કુશળમાં કુશળ મેક્સિકનો ગણાય છે. એ સર્વ મયના વંશજ મનાય છે. ત્યાં મયનું અપભ્રંશ “માયા” થયેલું લાગે છે. કેમકે મુખ્ય પુરુષના નામ પરથી જ જાતિ ઓળખાય છે.

૩ નમ્નજિત-તે પણ દ્રવિડ શિષ્યના આચાર્ય હતા. વરાહમિહિર નમ્નજિતના વાક્યોને પ્રમાણ તરીકે ટાંકે છે. વળી નમ્નજિત નામના એક સ્થાપત્યમિત્ર રાજા પણ ઘઈ ગયા, જેમણે ‘ચિત્રલક્ષણ’ નામે ગ્રંથ રચ્યો છે. પૃથ્વી પર પ્રથમ ચિત્રની ઉત્પત્તિ સાથે નમ્નજિતનું નામ જોડાયેલું છે. આ નમ્નજિતનો ‘ચિત્રલક્ષણ’ ગ્રંથ ભારતમાં દુઃપ્રાપ્ય છે, પરંતુ તિબેટન ભાષામાં તેનું ભાષાંતર થયેલું છે. તે પરથી તેનું જર્મન ભાષાંતર થયું છે. તે ગ્રંથના પ્રારંભિક ભે અધ્યાયોમાં નમ્નજિતે નામ સાથે ચિત્રવિદ્યાની વાર્તા આપેલી છે. તેમાં પ્રહ્લાએ નમ્નજિતને કહ્યું કે તમે દેવી શિષ્યો વિશ્વકર્મા પાસે બાંધો. તે તમને ચિત્રવિદ્યા કળાનું ચિત્રણ આપશે.

શિષ્યો નમ્નજિત સાગેહકાલીન દ્રવિડ વાસ્તુવિદ્યાના આચાર્ય હતા. ચતુર્થ પ્રાદ્યુભમાં રાજન્ય નમ્નજિતના વાસ્તુ સિદ્ધાંતોનું ખંડન કરેલું છે. તે નારદના શિષ્ય હતા એવો પણ ઉલ્લેખ છે.

૪ વસિષ્ઠ-પ્રહ્લાના પ્રાણમાંથી પ્રસિદ્ધ ઋષિ વસિષ્ઠનો જન્મ થયેલ. તેમના પત્નિ મહાશતી અંગેની કત્તા. સર્વજ્ઞ તેમના પુત્રો છે આમ તેમનું કુટુંબ,

જ્ઞાનસાગર હંતું. વાસિષ્ઠતંત્રના વાસ્તુઅંથના તે પ્રણેતા હતા તેવું અગ્નિપુરાણમાં વિધાન છે. વરાહમિહિરે જૃહસ્પદિતામાં વસિષ્ઠઋષિના પ્રમાણે ‘પ્રતિમાલક્ષણ’માં આપેલાં છે. તેમની રચેલ વસિષ્ઠ સંહિતામાં શિલ્પ અને ન્યૈતિષનો વિષય છે.

૫ અત્રિ-સ્મૃતિઅંથકાર અત્રિ મુનિ વાસ્તુશાસ્ત્રના આચાર્ય પણ હતા. સપ્તર્ષિ-માંના તેઓ એક છે. તે બ્રહ્માની ચક્રુમાંથી જન્મ્યા. મત્સ્યપુરાણમાં તેમને વાસ્તુશાસ્ત્રના શુદ્ધ કહ્યા છે. અગ્નિપુરાણ તેમને આત્રેયતંત્રના વાસ્તુઅંથના કર્તા ગણાવે છે.

૬ નારદ-આ શુદ્ધ માતા અને બ્રાહ્મણ પિતાના પુત્ર દેવર્ષિ ગણાય છે. માનસારમાં ઉલ્લેખ છે કે વાસ્તુશાસ્ત્રના એક પ્રણેતા નારદ રૂપિ હતા. તેમના રચેલા ‘નારદીય તંત્ર’ નામે અંથનો અગ્નિપુરાણમાં ઉલ્લેખ છે. “નારદીય શિલ્પશાસ્ત્ર” નામનો એક અંથ મારા અંથ સંગ્રહમાં છે.

૭ ગર્ગ-આ પ્રસિદ્ધ મહર્ષિ બ્રહ્માના પુત્ર હતા. તેમના “ગર્ગતંત્ર” અંથની રચનાનો અગ્નિપુરાણમાં ઉલ્લેખ છે. વરાહમિહિરના પ્રાસાદલક્ષણ નામે અંથમાં ગર્ગના મતને પ્રમાણ રૂપે માન્યો છે.

૮ કુમાર-વાસ્તુશાસ્ત્રના આ આચાર્ય ‘કુમારાગ્રમ’ નામે અંથના કર્તા હતા તેવો ‘મનુષ્યાલય ચંદ્રિકા.’ શિલ્પઅંથમાં ઉલ્લેખ છે. (‘શિલ્પરત્નમ્’ નામના અંથના કર્તા શ્રી કુમાર સોળમી સદીના પાછલા ભાગમાં કેરલ દેશમાં થઈ ગયા છે).

૯ શૌનક-વાસ્તુશાસ્ત્રના આ આચાર્ય-ઉપદેશક ‘શૌનકતંત્ર’ નામના શિલ્પ-અંથના કર્તા હતા તેવો અગ્નિપુરાણમાં ઉલ્લેખ છે.

૧૦ વિશાલાક્ષ-તે રાજનિતિશાસ્ત્રના પ્રસિદ્ધ મુનિ હતા. કૌટિલ્યે નીતિશાસ્ત્ર તથા અર્થશાસ્ત્રમાં વિશાલાક્ષને પ્રમાણરૂપે માન્યા છે. સોમદેવ નામના એક જૈન લેખકે પોતાના “યથાસ્તિકર્ત્તવ્યપુ” નામના અંથમાં તેને નીતિશાસ્ત્રના પ્રણેતા કહ્યા છે. પરંતુ મત્સ્યપુરાણમાં વાસ્તુવિધાના આચાર્ય તરીકે તેમનો ઉલ્લેખ છે.

૧૧ શુક-દેવોના પ્રસિદ્ધ શુદ્ધ શુક વાસ્તુશાસ્ત્રના આચાર્ય હતા. અનેક વિદ્યા કળામાં તેઓ પારંગત હતા. ‘નીતિવાક્યામૃત’ અને ‘યથાસ્તિકર્ત્તવ્યપુ’ નામના અંથો રચનાર જૈન વિદ્વાન સોમદેવ શુકના નીતિશાસ્ત્રના અંથને પ્રસિદ્ધ પ્રમાણરૂપ માને છે. તેમના શુક નીતિઅંથમાં વૈજ્ઞાનિક વિષયો ઉપરાંત વ્યવહાર, રાજનીતિ, આયુર્વેદ અને શિલ્પની પ્રત્યેક શાખા પર સવિસ્તર હકીકત આપી છે.

૧૨ જૃહસ્પતિ-સર્વ વિદ્યામાં નિબળાત દેવોના આ શુરુ વાસ્તુશાસ્ત્રના પણ આચાર્ય ઉપદેશક હતા, તેવો માનસારમાં ઉલ્લેખ છે.

૧૩ પ્રહ્લાદ-અગ્નિપુરાણના ઉલ્લેખ મુજબ તે વાસ્તુશાસ્ત્રના આચાર્ય-ઉપદેશક હતા અને “પ્રહ્લાદતંત્ર” નામનો શિલ્પઅંથ તેમણે રચેલો છે. ‘ચિત્રલક્ષણ’ માં

વિશ્વકર્મા સાથે પ્રદહાદનું પણ નામ મળે છે. હિરણ્યકશિપુના પુત્ર પ્રદહાદ આનાથી બિન્ન હતા કે કેમ તેનો ઉલ્લેખ મળતો નથી. અગ્નિપુરાણની આખ્યાયિકામાં વર્ણવેલા પચીસ તત્રચ થોમા તત્ર તથા જ્યોતિષ સાથે શિલ્પ પણ આપેલ છે.

ભારતનો શિલ્પી વર્ગ

ભારતના પ્રત્યેક પ્રાતમા પ્રાચીન શિલ્પનો અભ્યાસી વર્ગ વસે છે. અને તેઓ પોતપોતાની (નાગરાદિ, દ્રવિડાદિ કે બૃમિબદિ) જાતિના પ્રાસાદોની રચના કરે છે. પરંતુ કાળ બળે કે ધર્મ પ્રત્યેના દુર્લક્ષે કે વિધર્મીઓની ધર્મોપતાના કારણે અમુક પ્રાતોમા તે વર્ગ સાવ નષ્ટ થઈ ગયો છે. તેથી તે પ્રાતની શિલ્પ શૈલી (પદ્ધતિ) મૂળ કેવા પ્રકારની ઠવા કાળમા હતી તે જાણવાનું સાધન પણ આજે રહ્યું નથી. જા ત બગાળ, બિહાર, સિંધ, સરહદપ્રાત, કાશ્મીર ઇત્યાદિ પ્રાતોમા પ્રાચીન શિલ્પ જેવી વસ્તુનું અસ્તિત્વજ રહેવા પામ્યું નથી બિહારમા જોદકામમાથી સુદર અવશેષો મળે છે પણ વિધર્મીઓના આક્રમણના લીધે જ જાળ, ઉત્તર પ્રદેશ તથા સરહદ પ્રાતની જેવી તેની પણ સ્થિતિ થઈ છે

ઉપર કહ્યો તેવો શિલ્પનો અભ્યાસી વર્ગ તેરમી સૌદમી સદી સુધી પ્રત્યેક પ્રાતમા હતા. તેમણે શિલ્પના થયો પણ જાળવી રાખેલા, જેમા આપેલા નિયમાનુસાર પોતાના પ્રાતની શિલ્પ શૈલીના સ્થાપત્યોની રચના તેઓ કરતા હતા.

સોમપુરા શિલ્પીઓ

શિલ્પનો આ અભ્યાસી વર્ગ પશ્ચિમ ભારતમા સોમપુરા ગ્રાહણ શિલ્પીઓને છે. સ્કંધપુરાણના પ્રભાસ ખડમા તેમની ઉત્પત્તિનો ઉલ્લેખ છે પૂર્વે સૌરાષ્ટ્રમાં સોમ-પુરી (સોમનાથ પ્રભાસપાટણ)મા ક્ષય કોપના શાપના નિવારણાર્થે અદ્રે સોમયજ્ઞ કર્યો તેમા તેજસ્વી ગ્રાહણોને આમ આ હતા. કાર્ય પૂર્ણ થયેથી અદ્રે સોમપુરી ગ્રામ રત્નાદિ બેટો સાથે સોમપુરા ગ્રાહણોને આપી સંતુષ્ટ કર્યા. તેમાના શિલ્પ કાર્યમા પ્રવીણ ગ્રાહણોએ તીર્થની યજમાન વૃત્તિ કે જ્ઞાન સ્વીકારવાની અનિચ્છા બતાવી. તેમણે શિલ્પજ્ઞ ગૃહસ્થ તરીકે રહેવાનો આગ્રહ સેવ્યો.

સોમપુરા શિલ્પીઓની ઉત્પત્તિ વિશે પુરાણોમા ઉલ્લેખો છે. સોમપુરા શિલ્પીને પવિત્ર માનેલ છે તેમની ઉત્પત્તિ અને તેઓએ શિલ્પ કર્મનો સ્વીકાર કેમ કર્યો તે હવે જોઈએ -

મમાસેશુત્પતિર્યસ્ય શિલ્પકર્મ મદાયિના

સોમપુરા જ્ઞાતિ રૂપેદિ દેહઃ થી રિચર્મનઃ ॥ ૧ ॥

સોમનાયાગ્નયાકેચિન્ સોમપુરા રિતિ સ્મૃતાઃ

પાપાણ કર્મ કર્તારો વિષ્વર્માનુગામિનઃ ॥ ૨ ॥

ચતુરાશીતિ વિજ્ઞેયા બ્રાહ્મણા દ્વિજકર્મણિ
ધર્મશાસ્ત્ર ગુણેયુક્તા મૌગૈશ્વર્યવિંશ્ચૂપિતા ॥ ૩ ॥

પ્રભાસક્ષેત્રમાં જેની ઉત્પત્તિ છે તેવા શિવ્ય કર્મના જ્ઞાતા સોમપુરા વિશ્વકર્મા સ્વરૂપ છે. સોમનાથજીની આજ્ઞાવડે વિશ્વકર્માના અનુગામી પાપાણુ કર્મના કતો, ચોરાશી કળાના જ્ઞાતા, ચોરાશી પ્રકારના ગ્રાહણોમાં ધર્મશાસ્ત્રના ગુણથી યુક્ત, લોગ અને ઐશ્વર્ય વડે શોભતા એવા દ્વિજ કર્મમાં અનુરક્ત સોમપુરા ગ્રાહણો થયા.

શિલ્પિનઃ હૃદયે બ્રહ્મા હસ્તયોર્વિષ્ણુશંકરૌ ।
ચંદ્રાદિત્યૌ ચ ચક્રુષોઃ સર્વાંગે માત્ર દેવતા ॥ ૪ ॥

ઉપર કહ્યા તેવા સોમપુરા શિલ્પીના હૃદયમાં બ્રહ્મા વસે છે. તેના બન્ને હાથમાં વિષ્ણુ અને શિવ રહે છે. તેની બે આંખોમાં સૂર્ય અને ચંદ્ર બિરાજે છે. અને તેના અંગોપાંગમાં સર્વ દેવતાઓ વસે છે. આ સર્વ વિધાન “સોમપુરાણ” નામે ગ્રંથમાં આપ્યું છે.

સોમપુરા શિલ્પીઓએ ધંધા તરીકે શિલ્પનો વ્યવસાય ગૃહણ કર્યો. શરૂમાં સામાન્ય કેળવણી લેતા હતા. તેથી સંસ્કારીને કેળવાયલા હતા. પણ પાછળથી એકલા ધંધા તરફ લક્ષ આપી કેળવણી તરફ દુર્લક્ષ કર્યું. જેથી શિલ્પના સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં તેઓ બહુ થોડું સમજતા થયા. છતાં પેઢી કર પેઢીના ધંધા હોવાથી શિલ્પના સંસ્કાર જળવાઈ રહ્યા. પુત્ર પિતા પાસેથી શિલ્પના ક્રિયાત્મક જ્ઞાનનો લાભ પામતો. તેથી પુસ્તકોની જરૂરીયાત ઓછી રહેતી. તેથી જુની શિલ્પગ્રંથની પોથીનું પૂજન કરી સંતોષ પકડતા થયા. અને પુસ્તકને મિલકત ગણવા લાગ્યા. પુસ્તકો જીર્ણ થતાં અમલ્ય લાલિયા પાસે તેની નકલો લખાવતા. જેમાં પાર વિનાની અશુદ્ધિઓ પ્રવેશ પામી. પરિણામે શિલ્પ ગ્રંથોમાં અપભ્રંશ ખૂબ પ્રસર્યું. મૂળ શબ્દો શોધવાનું પણ કઠણ થયું. અજ્ઞાનના લીધે તેમજ વિદ્યા-ચોરીના ભયે ગ્રંથો પટારામાં પડી ઉધઈના લોગ બન્યા; તે કોઈ અગ્નિને પણ લોગ થયા. બાકી રહ્યા તે ખૂબ જ અશુદ્ધ છે. પુસ્તકોને તેના મૂળ સ્વરૂપમાં મૂકવા સાડ અપૂટ ધીરજ, ધન અને તેના ક્રિયાત્મક જ્ઞાનની જરૂર છે.

સકંધ પુરાણમાં ઉલ્લેખ છે કે “દેવોએ શિલ્પ સ્થાપત્યનો વ્યવસાય સોમપુરા શિલ્પીને અર્પણ કર્યો.” આ સોમપુરા શિલ્પીઓ પશ્ચિમ ભારતના સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત, લાટ, કચ્છ, મેવાડ, રાજસ્થાન (મરૂભૂમિ) આદિ પ્રદેશોના રાજ્યોમાં સારો સત્કાર પામ્યા અને ત્યાંજ વસવાટ કર્યો. આજ પણ કેટલાક શિલ્પીઓ મેવાડ-મારવાડમાં ખેતરો જમીનો ધરાવે છે. આ જ્ઞાતિના અમુક કુટુંબોએ પરંપરાનો શિલ્પનો અભ્યાસ જારી રાખી શિલ્પવિદ્યાને જાળવી રાખી છે. અલગત તેમનો

અલ્યાસ બહુ અલ્પ છે. પરંતુ તેઓ રૂઢી પરંપરાથી મંદિરાદિ બાંધે છે. તેમની પાસે શિલ્પનો અંત સંગ્રહ પણ જોઈ શકાય. આજ પણ તેઓ એ જ કામના નિષ્ણાત છે.

ઈસ્વી પાંચમી શતાબ્દિમાં દશપુર-જ્વાલિયર રાજ્યના મંદસૌરના શિલાલેખમાં લાટ દેશના સોમપુરા શિલ્પીઓ માળવા અને રાજપુતાનાના પ્રદેશોમાં પાંચમી શતાબ્દિમાં આવ્યા તેવો ઉલ્લેખ છે. તેમાં લાટ દેશના વિહારોના પણ ઉલ્લેખો મળે છે.

તેમજ રાષ્ટ્રકૂટવંશીય કૃષ્ણ રાજાએ આઠમી સદીમાં ઇલોરાના કૈલાસ નામના અદ્ભૂત પ્રાસાદની રચના એકજ આખા પહાડમાંથી કોતરાવી છે. તેણે લાટ દેશ (દક્ષિણ ગુજરાત) ના શિલ્પીઓને નિમંત્રી આ રચના કરાવી છે તેવું તેના લાભપત્રો પરથી જણાય છે. લાટદેશના આ શિલ્પીઓ સોમપુરા શિલ્પીઓ હતા.

અન્ય પ્રાંતોના શિલ્પીઓ

આવી જ કોમ પૂર્વ ભારતના ઉડીયા ઓરિસ્સા પ્રાંતમાં છે; જે મહારાષ્ટ્રા નામથી જાણખાય છે. તેઓ “મહાપાત્ર”નું અપભ્રંશ મહારાષ્ટ્રા થયું એમ માને છે. આજ પણ શિલ્પનું સુંદર કામ તેઓ કરે છે. તેમની પાસે તે પ્રાંતની શૈલીના શિલ્પકારોનો ઠીક સંગ્રહ પણ છે. તેમનું ગણિત આપણા ગુજરાતની રીતને મળતું છે. ઓરિસ્સાના પુરી અને ભુવનેશ્વરના અનેક મંદિરોની કૃતિ તેઓના વડીલોની છે. કહે છે કે ભુવનેશ્વરમાં હજારો મંદિરો હતા. તે સર્વની રચના આ મહારાષ્ટ્રા શિલ્પીઓએ જ કરેલી હતી. આજે આ વિશ્વકર્મા મહારાષ્ટ્રાના ત્યાં માત્ર ૩૪ કુટુંબો જ છે. જેમાં મહાપાત્ર અને મહારાષ્ટ્રા એ બે પદવીઓ ત્યાંના શિલ્પીઓ વિશેષ ધારણ કરે છે. ઉડીયામાં આજેઆવા જગન્નાથપુરીમાં ૩૦ ત્રીશ કુટુંબ, યાજ્ઞપુરમાં બે કુટુંબ અને ભુવનેશ્વરમાં બે કુટુંબ વસે છે. આંધ્ર રાજ્યમાં પણ એવી જ શિલ્પી કોમ હતી પણ આજે તેમની સુંદર કૃતિ બહુ જ અલ્પ દેખાય છે. પણ તે પ્રદેશના ખોદકામમાંથી અમૂલ્ય કળામય કૃતિઓ પ્રાપ્ત થાય છે. તે જોઈ તેમના પ્રત્યે માન ઉપજે છે. હમણાં જ બંધાતા નાગાજીનના બંધમાં આવું આપું શિલ્પનગર આવી જાય છે. તેથી કળા રસિકો તેની રક્ષાનો માર્ગ શોધી રહ્યા છે. વરંશુલમાં ઉત્તેલી આંધ્ર કળા કૃતિઓ સુંદર છે. વિધર્મી રાજ્ય શાસનના કારણે નષ્ટભ્રષ્ટ થયેલ આંધ્ર સ્થાપત્યોના અવશેષ આજે અરણ્યોમાં પડેલા છે.

ઈ. સ. પૂર્વેની પહેલી શતાબ્દિમાં સાંચીના સ્તૂપનો દક્ષિણ દરવાજો પ્રથમ બંધાયો. તે શ્રી સાતકર્ણી આંધ્રરાજના શિલ્પીઓના પ્રમુખ સ્થપતિ આનામદાએ પોતાના અર્ચે બંધાવ્યાનો લેખ છે. ઈસ્વીસનની પહેલી સદીમાં આંધ્ર રાજ્યશાસન પુર બહારમાં હતું. તે સમયમાં આંધ્ર કળા ખૂબ ખીલી હતી.

દ્રવિડમાં પણ આવો જ શિલ્પી વર્ગ હતો. આ દ્રવિડ શિલ્પ વ્યવસાયના કુળ

પરંપરાના ધંધાવાળા એક કુચિતકૃષ્ણ નાયકુ નામે શ્રીરંગમ્તા વતની શિદ્ધી મને એ પ્રદેશમાં મળેલા. પણ તે દ્રવિડના જુના શિદ્ધી વર્ગ-જ્ઞાતિના નહોતા તેમ તેમની પાસે આ વિધાના કોઈ ગ્રંથો પણ નહોતા. રૂઢિ પરંપરાના કારણે શિદ્ધ-કામમાં તે કુશળ હોય તેમ લાગ્યું. તેણે કહેલું કે દ્રવિડની શિદ્ધી જ્ઞાતિ પોતાને વિશ્વકર્માના વંશજ બ્રાહ્મણ કુળના હોવાનો દાવો કરે છે. તેમના કેટલાંક કુટુંબો સીલોન (લંકા)માં વસે છે. કુંભકોણમ પાસે શિદ્ધીઓનું એક આશુ નાનું ગામ વસેલું છે. તેઓ ધાતુકામ તથા મૂર્તિરચના કળામાં પ્રવીણ છે.

તેરમી સદીમાં થયેલા હેમાદ્રિપંત યાદવ વંશના દેવગિરિના નૃપતિ મહાદેવ તથા રામદેવના પ્રસિદ્ધ પ્રધાન હતા. આ વિદ્વાન પુરૂષ “ચતુર્વર્ગ-ચિંતામણિ” તથા “રાજપ્રશસ્તિ” જેવા ગ્રંથોના લેખક હતા. મોડી લિપિની શોધ તેની જ છે. તે ધાર્મિક વૃત્તિના પરમ ભક્ત હતા. તેણે પોતાના રાજાને પ્રેરણા આપી એ પ્રદેશમાં ત્રણસો મંદિરો બંધાવ્યાનો ઉલ્લેખ મળે છે. તેમને એ પ્રદેશના મહાન સ્થપતિ પણ માને છે. તેમના બાંધેલા આ ત્રણસો મંદિરોની ચોક્કસ રચના પરથી તે શૈલિ હેમાદ્રિપંત નામે ઓળખાય છે.

ઐસુર પ્રદેશમાં પણ આવો શિદ્ધી વર્ગ છે. પણ હું તેમને મળી શક્યો નથી. હયથાળ રાજ્ય કુળે બંધાવેલા હલીબડ, બેલુર તથા સોમનાથપુરમ્તા મંદિરોની કૃતિ ઉત્તમ આશ્ચર્યકારક છે. તેના ડંકનાચાર્ય નામે મહાન શિદ્ધપાચાર્ય ઇસ્વી ૧૧૧૭માં થયા. તે યુગના અન્ય શિદ્ધીઓમાં મદિલતમ્મા, બાલેયા, ચંદેયા, બામયા, ભર્મયા, નાનજય અને યાલમસીયાના નામ પ્રસિદ્ધ છે. વર્તમાન કાળમાં ઐસુરમાં શિદ્ધપ્રસિદ્ધાંતિ શિવલિંગ સ્વામી નામે એક વૃદ્ધ શિદ્ધી હતા. તેઓ શિષ્યોને પ્રાસાદ શિદ્ધનો અભ્યાસ કરાવતા હતા તેમજ પ્રતિમા વિધાનનું પ્રત્યક્ષ શિક્ષણ દેતા હતા. ઐસુર-કર્ણાટકની શિદ્ધશૈલિ વેસર કે વિશટ જાતિની કહેવાય છે. ઉત્તર દ્રવિડની શિદ્ધશૈલિ મધ્યમ વેસર છે.

ભારતના અન્ય પ્રાંતોમાં ધર્મોધતા, વટાળ પ્રવૃત્તિ તથા ધર્મ પરિવર્તનના કારણે શિદ્ધીઓની જાતિ નષ્ટ થયેલી લાગે છે. સંભવ છે કે આ જાતિ શિદ્ધના કામના અભાવે બીજા વ્યવસાયમાં પણ પડી ગયેલ હોય.

મધ્ય પ્રદેશ, ઉત્તરપ્રદેશ આદિ ઉત્તર ભારતના કેટલાક ભાગમાં “જંગડ” નામની શિદ્ધીઓની એક જાતિ છે. પરંતુ તેઓ કાષ્ટ કર્મ, સાદું પાપાણુ કામ, ચિત્રકામ અને જેતી આદિ વ્યવસાય કરે છે. તેમાંના કેટલાક લોકોનું કામ પણ કરે છે. તેઓ વિશ્વકર્માને પોતાના ઈષ્ટ દેવ માને છે. ઉત્તર પ્રદેશમાં શાસ્ત્રીય બાધ-કામ કરે તેવો વર્ગ હજી જાણવામાં આવ્યો નથી. પાપાણુનું સાદું કામ કરનાર કારીગરોનો વર્ગ ત્યાં છે જ.

જયપુર અલવર તરફના પ્રદેશમાં ગૌડ બ્રાહ્મણ જાતિના શિદ્ધીઓ છે. તેઓ પ્રાસાદ શિદ્ધ કરતાં પ્રતિમા-મૂર્તિ વિધાનના વ્યવસાયમાં વધુ પ્રવીણ છે. તેઓ

મકાનોનું બાંધકામ પણ કરે છે. તેમની પાસે કોઈ કોઈ શિલ્પ ગ્રંથ પણ મળે છે. ધર્મોપતાનો વધુમાં વધુ ભોગ સરહદ અને બંગાળ પ્રાંત થયા છે. તેથી ત્યાં શિલ્પી વર્ગનું નામ નિશાન નથી રહ્યું તે દુઃખની વાત છે.

ગુજરાતમાં વૈશ્ય, મેવાડા, ગુર્જર અને પંચાળ એ ચાર પણ શિલ્પી વર્ગની જ જ્ઞાતિઓ છે. તેઓ પોતાને શ્રી વિશ્વકર્માના પુત્રો હોવાનો દાવો કરે છે. શિલ્પ કર્મ કરનારા લોકો હંમેશા પોતાના વ્યવસાયના આદ્ય દેવને પિતા તુલ્ય માને છે. આ વૈશ્ય, મેવાડા અને ગુર્જર લાઠીઓ વિશેષ કરીને કાષ્ટ કર્મ કરે છે. પંચાળ લાઠીઓ લોહ કર્મથી પોતાની આજીવિકા ચલાવે છે. પણ તે સૌ વિશ્વકર્માને પોતાના ગુરુ-પિતા માને છે.

શિલ્પ ગ્રંથોમાં સ્પષ્ટ આદેશ છે કે કોઈ કાર્ય એક શિલ્પીના હાથે જ સંપૂર્ણ કરાવવું. કાર્યોરંભ પહેલાં શિલ્પીની નિપુણતાની ખાત્રી કરીને તેને કાર્ય સોંપવું. જો તેમ ન કરવામાં આવે તો મતિભેદ-કે ક્રિયાભેદના કારણે તે કાર્ય શાસ્ત્ર સિદ્ધ ન થાય તો યજમાન અને શિલ્પીને વિમ્મકર્તા બને છે. માટે કાર્ય કરાવનાર અને કરનારે પરસ્પર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ ધરાવવો જોઈએ. તો જ કાર્ય સિદ્ધ થાય છે. તેથી જ શાસ્ત્રકારે કહ્યું છે.

एकहस्ते तु कल्याणं द्विहस्ते मृत्युरेव च ।
गृहदेवकशिल्पिनं भाषितं विश्वकर्मणा ॥

એક જ શિલ્પીના હાથથી થયેલ કાર્યથી કલ્યાણ થાય છે. બે હાથથી થયેલ કાર્યથી મૃત્યુનો સંભવ રહે છે. માટે ગૃહકાર્ય કે દેવાલયમાં એકજ શિલ્પીના હાથે કાર્ય કરાવવું. એવું વિશ્વકર્માએ કહ્યું છે.

સ્થાપત્યાધિકારી

શાસ્ત્રમાં ઉલ્લેખ છે કે યજમાને ગુણદોષ પારખીને શ્રેષ્ઠ શિલ્પીનો સત્કાર કરી કાર્યોરંભ કરાવવો. શાસ્ત્રકારો સ્થપતિના ગુણદોષ સંબંધે કહે છે કે ગુણવાન, શાસ્ત્રજ્ઞ, ગણીતજ્ઞ, ધાર્મિક, સદાચારી, આરિજ્યવાન, મિષ્ટભાષી, અકપટી, અલોભી, ઘણા બંધુવાળો, નિરોગી શારિરિક દોષ (ખોડ) વગરનો, વ્યસન રહીત અને ચિત્ર રેખાના કર્મમાં પ્રવીણ સ્થપતિ હોવો જોઈએ. સ્કંધપુરાણના પ્રભાસખંડમાં સોમપુરા શિલ્પીને સર્વ શ્રેષ્ઠ ગણેલ છે.

શાસ્ત્રકારોએ બાંધકામના અધિકારીના વર્ગ પાડેલા છે:- (૧) સ્થપતિ (૨) સૂત્રગ્રાહી (૩) તક્ષક (૪) વર્ધકી:-એ ચારેના કર્તવ્યની પણ નોંધ આપી છે:-

૧ સ્થપતિ-સ્થાપત્યની સ્થાપનામાં સંપૂર્ણ યોગ્યતાવાળો સ્થપતિ (ચીફ એન્જીનીયર)
૨ સૂત્રગ્રાહી સ્થપતિના શુષ્કને અનુસરનારો સ્થપતિનો પુત્ર કે શિષ્ય; જેને

શિલ્પીઓની ભાષામાં “ સુતર છોડો ” કહે છે. નકશા દોરનાર ક્ષાસ્ત્રમેન-ઉપરાંત બધા કાર્યનું મંડાણ કરે તેવો નિપુણ, સ્થપતિનો આજ્ઞાપાલક સૂત્રચાહી (આર્ચિટેક્ટ)

■ તક્ષક=સૂત્રમાન પ્રમાણને બાંધનારો; નાના મોટા પાષાણ કાર્ય કરનાર કરાવનાર; સાદું નકશી કે રૂપ કામ કરનાર; સદા પ્રસન્ન ચિત્તાવાળો; સ્થપતિ પ્રત્યે સદ્ભાવ ધરાવનાર તક્ષક બાણવો.

૪ વર્ધકી=શાસ્ત્રમાં તેના બે પ્રકાર કહ્યા છે. એક તો કાપ્ટ કાર્ય કરનાર વર્ધકી (સુત્રધાર=સુતાર); તંથા બીજો માટી કાર્યમાં નિપુણ (મોટેલીટ) શુદ્ધ ભકત વર્ધકી બાણવો.

વર્તમાન કાળમાં સોમપુરા શિલ્પીઓને કન્યમાં “ગર્ધર” કહે છે. ગર્ધર (ગજને ધારણ કરનાર)નો તે અપભ્રંશ છે. સૌરાષ્ટ્ર શુજરાતમાં સોગમી સતરમી સદીમાં “સુત્રધાર” કહેતા. સોમપુરા શિલ્પી વર્ગમાં એક બીજા વેવાઈઓને “કાર” નામે સંબોધતા. આ “કાર” શબ્દ (સુત્ર)-“ધાર”નો અપભ્રંશ છે જોગણીશમી સદીમાં અંગ્રેજ રાજ્ય શાસન કાળમાં કારીગરોના સમુહના ઉપરીને મીસ્ટી શબ્દથી સંબોધવાનું શરૂ થયું. આ મીસ્ટી શબ્દ પ્રત્યેક કારીગરોના ઉપરીને લાગુ પડે છે. તેથી શિલ્પીઓને મીસ્ટી શબ્દથી સંબોધવું યોગ્ય નથી. શિક્ષાને ધડનારો તે શિક્ષાવટ-તેનું અપભ્રંશ રૂપે “સલાટ” શબ્દ છે. શિક્ષાવટ શબ્દ ઉત્તર ભારતમાં આજ પણ પ્રચલિત છે.

(જેન યથોમાં ઉલ્લેખ છે કે ચક્રવર્તી રાજા પાસે ચૌદ રત્નો સદા હાજર રહેતા હતા. જેથી આ રાજા જે ચીજની ઇચ્છા કરે તેવી જ તે વસ્તુ તેની પાસે ખડી થાય, આ ચૌદ રત્નોમાંના એકનું નામ વર્ધકી આપે છે. તેનું કામ રાજા જેવી ઇચ્છા-આજ્ઞા કરે તેવું જ સ્થાપત્ય-આંધકામ ત્વરિત બિલું કરી દેવાનું હતું. (તેથી જ હોકવાતાંના પ્રમંગોમાં વિશ્વકર્માએ એક રાતમાં આ રચના બિલી કરી એવું બોલાય છે.)

સ્થાપત્યનો વિકાસ:

ભારતીય સ્થાપત્યનો વિકાસ ધાર્મિક ભાવથી બંધાતા દેવ-મંદિરો, જળાશયો ઇ. ને આભારી છે. કિલ્લા, નગરો, રાજબવનો જેવી સ્થાપત્ય રચના દ્વારા રાજાઓ તથા ધનાઢ્યોની ઉદાર વૃત્તિથી જ આ વિકાસ થયો છે, જેના પ્રાચીન ભજન અવશેષો છેક ઇસ્વી પૂર્વે પાંચમી સદીના મળે છે. શિલ્પ-સ્થાપત્ય તથા વિદ્યા કળાકૌશલ્યની સમૃદ્ધિ આ દેશમાં અભેદ હતી, જેના વર્ણન અતિ પ્રાચીન મહાકાવ્યોમાં પણ આપેલાં છે.

દીર્ઘ કાળના વ્યવહારૂ અનુભવ પછી જ શિલ્પશાસ્ત્રના નિયમો રચાયા હતા. એવું પ્રાચીન સ્થાપત્યોના કાળક્રમ પરથી અનુમાન બંધાય છે. યુરોપના શિલ્પરસરા ગ્રીસ દેશના શિલ્પનિષ્ણાતોએ પણ આ નિયમો પાળ્યા હતા. આ દેશની સમુદ્ર યાત્રાઈ ઇસ્વી પૂર્વથી જ આવતા આરબ તેમજ યુરોપીય વિદ્વાનો દ્વારા એ નિયમો તે પ્રદેશોમાં પ્રસારી હતા.

સ્થાપત્યોમાં મુખ્યત્વે દેવમંદિરોના વિવિધ વિભાગની ઘટ પદ્ધતિનો વિકાસ ક્રમશઃ પૃથક્ પૃથક્ કાળમાં તેમજ દેશના પ્રત્યેક પ્રાંતમાં ક્રમે ક્રમે સ્વયં થતો ગયો છે. ધાર્મિક માન્યતા-ભાવના-સાધનાના ચોગ્ગે ભિન્ન ભિન્ન ઘટ ઉદ્ભવ્યા છે. તેથી અમુક પદ્ધતિ ચોક્કસ સંપ્રદાયની છે એમ કહેવું તે ભૂલ લાગે છે. અમુક ઘટ અમુક સંપ્રદાયે પ્રવર્તાવ્યો તેથી તે બ્રાહ્મણી, બૌદ્ધ કે જૈન સંપ્રદાયની શૈલી છે એ વિધાન બીનપાયાદાર છે. દેશના ચોક્કસ વિભાગમાં પ્રવર્તતા એક કે બીજા સંપ્રદાયની શૈલીમાં દેશના એ વિભાગમાં કાળ બળે નવમી-દસમી સદી સુધી શિલ્પ-કૃતિમાં પરિવર્તનો થતા જ ગયાં છે. તે પછી જ તેની રચનાના ચોક્કસ સિદ્ધાંતો નક્કી થયા હશે એમ માનવું પડે છે. દાખલા તરીકે નવમી દસમી સદીના દેવમંદિરોના મૂળ પ્રાસાદને કર્ણુ છત્તું જોવામાં આવતું નથી; તેમજ દેવમંદિરની ભિત્તના ચરવાળા પણ તેમાં ઓછા જોવામાં આવે છે. તેમજ ચરવાળામાં ખાસ દેવસ્વરૂપો પણ હોતા નથી. વળી તેનું પીઠ-કુંભાનું કામ વર્તમાન કાળના નિર્માણ કરતાં સાદું હતું. દશમી સદીની અગાઉની રચનામાં પીઠ ઇત્યાદિનું શિલ્પ પણ પાછલા કાળથી ભિન્ન થયલું દેખાય છે. એથી દેવમંદિરોની રચનાના રૂઢ નિયમો પાછલા કાળમાં બંધાયા હતા એમ ચોક્કસ માનવું પડે છે.

પરદેશી વિદ્વાનો ભારતીય શિલ્પકળાના સામ્પ્રદાયિક લેદ પાડીને શિલ્પ રચનાને ઓળખાવે છે તે તદ્દન ખોટું છે. એ તો માત્ર વર્તમાન શિલ્પ પદ્ધતિના કાળલેદ અગર પ્રાતીય લેદ છે. આ દેશની શિલ્પકળાનું વિશિષ્ટ લક્ષણ તો તેના બાંધકામના ઘટની સહેતુક રચના છે. જે વેદિક, જૈન કે બૌદ્ધ કોઈ પણ સંપ્રદાયના મંદિરમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે.

શિલ્પ શૈલીના પ્રકાર:

વિશ્વકર્મા પ્રણિત ગ્રંથોમાં આ વસ્તુ સ્પષ્ટ આપી છે. ભારતના વિવિધ પ્રાંતમાં શિલ્પની ઔદ્ભવ બળતિઓ પ્રવર્તતી હતી, જેમાંની આઠ ઉત્તમ ગણાય છે. દેશના ૪૫ ભાગમાં તે બળતિના પ્રાસાદોની રચના થતી હતી તેનો પણ તેમાં ઉલ્લેખ છે:-

નાગરા દ્રાવિડાથૈવ ભૂમિજા લતિનાસ્તથા ।

સાંધારાથ વિમાનાથ મિથકાઃ પુષ્પકાંકિતાઃ ॥

एते चाष्टौ भुमाज्ञेयाः शुद्धच्छंदाः मकीर्तिताः ।

देश-जातिकुल-स्थान-वर्णभेदैरुपस्थिताः ॥

(૧) નાગરાદિ, (૨) દ્રાવિડાદિ, (૩) ભૂમિજાદિ, (૪) લતિનાદિ, (૫) સાંધારાદિ, (૬) વિમાનાદિ, (૭) મિથકાદિ, (૮) પુષ્પકાદિ એ આઠ બળતિના પ્રાસાદો (ઔદ્ભવ બળતિમાં) શુદ્ધ છંદના દેશ-બળતિ-કુળ સ્થાન પ્રમાણે વર્ણ-રૂપ-લેદે ઉપસ્થિત

થયા છે. વળી આગળ કયા પ્રાંતમાં કઈ જાતિના પ્રાસાદોની રચના થાય છે તે પણ કહેવામાં આવ્યું છે. ગંગાદેશ, અહિરાન્ય, કામરૂ (આસામ), ગૌડ, ગંગ, તુરકોદંડ (હાલનો ચીલે દેશ), નાલેશ્રી, નીલસંભવ, મલય દેશ, કર્ણાટક, કલિંગ, કાન્યકુબ્જ, વૈરાટ, કોકણ, દક્ષિણપથ, જયંતી, માલવદેશ, કાંચીપ્રદેશ. કલિંગર પ્રદેશ, મગધ, મથુરા, હીમાલય, આશ્રયપ્રદેશ, દંડકારણ્ય, સૌરાષ્ટ્ર, ગુર્જર. લાટ, કાશિમર, સિંધુ, પુરાસાણ તથા તેજોગદ્ધણ પ્રદેશોમાં આ પ્રકારના પ્રાસાદો થતા હતા. પ્રાસાદોની આ જાતિઓના ઉદ્ભવનો ઇતિહાસ શિલ્પશાસ્ત્રોમાં આપ્યો છે કે હિમાલયની ઉત્તરે દારૂકાવનમાં જે જે લોકોએ જે જે પ્રકારે-જે જે આકારે શિવજીના પૂજનની રચના કરી હતી તે પરથી પ્રાસાદના આ ઘાટ-આકૃતિ ઉદ્ભવી છે. આ સર્વ જાતિના પ્રાસાદો કયા પ્રાંતોમાં કેવા સ્વરૂપના રચાતા હતા તેના સંશોધનની જરૂર છે, જે સંશોધન કાર્યમાં વિદ્વાન શિલ્પજ્ઞતાઓને શેકીને રાષ્ટ્રીય સરકારે આ ઉપયોગી ગ્રંથ પુરાતત્વકામ ત્વરિત કરવું ઘટે છે.

દ્રવિડ ગ્રંથોમાં તો માત્ર ત્રણ જાતિના પ્રાસાદોનો જ ઉલ્લેખ છે. (૧) દક્ષિણમાં દ્રવિડાદિ, (૨) ઉત્તરમાં નાગરાદિ તથા (૩) મધ્યમાં વેસરાદિ (વૈરાજ્યાદિ) જાતિના પ્રાસાદની શિલ્પ રચના વર્ણવી છે. વળી કેટલાક વિદ્વાનો શિલ્પની કેટલીક શૈલિને શાસનકર્તા રાજ્યકુળના નામ પરથી ઓળખાવે છે. આલુક્ય શૈલિ, પલ્લવ શૈલિ ઇ. વ. પણ ઉપર કહ્યું તેમ આ વિધાન ખોદું છે.

શિલ્પગ્રંથો:

આયુર્વેદ, ધનુર્વેદ, વાસ્તુવિદ્યા (શિલ્પ સ્થાપત્ય), જ્યોતિષ, ગણિત ઇ. અનેક વિધાનો પ્રાદુર્ભાવ ભારતમાં જ થયો છે. યુરોપાદિ દેશોમાં આરબ તથા ગ્રીક ગ્રંથ માફત આ વિદ્યા પરદેશોમાં ફેલાઈ છે આ પ્રત્યેક વિધાના સિદ્ધાન્તોત્તુ વર્ણન તે તે વિધાના પ્રાચીન સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં એ કાળના નિષ્ણાત પ્રસિદ્ધ ઋષિમુનિઓએ કર્યું છે; અને તે ગ્રંથો તેમના નામ સાથે જોડાયલા છે. વર્તમાન યુગના એન્જનીયરીંગને ટપી જાય એવું એ અમૂલ્ય સાહિત્ય છે. ભારતમાં વિદ્યર્થી મુસ્લીમ ધર્મોપ શાસકોના હાથે સ્થાપત્યોની સાથે તેના ગ્રંથોનો પણ વિનાશ થયો. એથી પ્રત્યેક પ્રાંતમાં વેકસેલી સ્થાપત્ય કળાના અમૂલ્ય નમુના અપ્રાપ્ય બનવાથી તેના અભ્યાસનું સાધન ભૂ આજે રહ્યું નથી. આમ ઘણાક શિલ્પગ્રંથો વિદ્યર્થીઓના હાથે નાશ પામ્યા. પરાંત શિલ્પીઓની સંકુચિત વૃત્તિના કારણે પણ આ ગ્રંથો કાળક્રમે ઉદ્ધરનો પ્રાગ બન્યા. એથી જે કંઈ શિલ્પ-સાહિત્ય રચ્યુંખડ્યું જળવાઈ રહ્યું તે છિન્નભિન્ન વસ્થામાં હસ્તલિખિત પ્રતોમાં મળે છે. સાંગોપાંગ સંપૂર્ણ ગ્રંથ મળી શકતા નથી. દેવમંદિરો બાંધનાર શિલ્પીઓ પાસે પોતાના ધંધાની જરૂરીયાત પુરતો જ કેટલુંક ગ્રંથનો ભાગ જળવાઈ રહ્યો છે. ગ્રંથનો ખાકીનો ભાગ મળતો નથી. વળી પાલી હસ્તલિખિત પ્રતો પરથી થયેલી નકલોમાં ખાર વિનાની અશુદ્ધિઓ જોવામાં આવે છે. કેમકે આ કારીગર વર્ગમાં સંસ્કૃત ભાષાના જ્ઞાનનો અભાવ હોય છે.

પ્રાચીન ઋષિમુનિઓ તત્વવેત્તા હતા. તેમણે અનેક વિધા કળાના શાસ્ત્રોની રચના કરી છે. વાસ્તુવિદ્યાના ૧૮ આચાર્યો-ઋષિમુનિઓએ જે ગ્રંથો રચેલા છે, તે સાહિત્ય આજે પુરું ઉપલબ્ધ નથી. શ્રી વિશ્વકર્માના રચેલા ક્ષીરાર્ણવ, વૃક્ષાર્ણવ, દીપાર્ણવ, અપરાજિત, જ્ઞાનપ્રલકોષ, વિશ્વકર્મા-પ્રકાશ, વાસ્તુશાસ્ત્રકારીકા, જ્યોત્સ્ન-આટલા ગ્રંથો હાલ જોવામાં આવે છે. જે સર્વ મારા ગ્રંથ સંગ્રહમાં ઉપલબ્ધ છે. બાર-મીથી સોળમી સદી સુધીના કાળમાં શિલ્પજ્ઞ નિષ્ણાત વિદ્વાનોએ શિલ્પશાસ્ત્રના ગ્રંથો રચેલા છે. જે ગ્રંથોનું આજે ચોક્કસ ગ્રંથો અધ્યયન થાય છે. પંડરમી સદીના પ્રસિદ્ધ નિષ્ણાત શિલ્પીશાસ્ત્રી સોમપુરા મંડનનો જન્મ જુજરાત પાટણમાં સૂત્રધાર શ્રીક્ષત્ર (ખેતા)ના ઘેર થયો હતો. અને એ પિતા-પુત્રને મેવાડમાં ચિતોડના મહારાણા કુંભાણએ નિમંત્રીને રાજ્યાશ્રય આપ્યો હતો. (૧) સૂત્રધાર મંડને રચેલા દસેક ગ્રંથો મળે છે.-(૧) દેવતા-મૂર્તિ પ્રકરણમ, (૨) પ્રાસાદ મંડન, (૩) રાજવલ્લભ વાસ્તુશાસ્ત્ર, (૪) રૂપમંડન, (૫) વાસ્તુમંડન, (૬) વાસ્તુશાસ્ત્ર, (૭) વાસ્તુ-સાર, (૮) આયતત્વ: (૨) સૂત્રધાર મંડનના ભાઈ નાયુણએ રચેલો 'વાસ્તુમંજરી'ના ત્રણ અધ્યાયનો ગ્રંથ પણ મળે છે. (૩) મહારાજા લોજરાજ રચિત પ્રસિદ્ધ "સમ-રાંગણ સૂત્રધાર" નામે ગ્રંથ છે. (૪) વિદ્વાન સોમપુરા શિલ્પી સૂત્રધાર વીરપાદે "મેઢાયા પ્રાસાદ તિલક" નામે ગ્રંથ રચ્યો છે. (૫) ઠંકુર ફેરનો રચેલો 'વાસ્તુસાર' (વાસ્તુસાર) નામે ગ્રંથ છે. (૬) પંડિત વાસુદેવ રચિત "વાસ્તુપ્રદીપ" (૭) સૂત્રધાર મદલ રચિત "પરિમાણ મંજરી" (૮) સૂત્રધાર રાજસિંહનો "વાસ્તુરાજ," (૯) સૂત્રધાર ગણેશનો "વાસ્તુ કૌસ્તુભ" (૧૦) સૂત્રધાર ચૌવિહના (મ) "કલાનિધિ" (વ) વાસ્તુ-ઉપધાર," (૧૧) સૂત્રધાર કૌશિકનો "વાસ્તુધ્યાય," (૧૨) સુખાનંદના "સુખાનંદ વાસ્તુ રત્ન તિલક પટલ" છે. ઉપરાંત 'સૂત્રપ્રતાન' ગ્રંથના ૪ અધ્યાય તથા 'દેવ્યાધિકાર સંભવ' ગ્રંથના ૭ અધ્યાય મળે છે. ઉપરના સર્વ વિશ્વકર્માના નાગરાદિ શિલ્પ ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ સૂત્રધાર મંડને સોળમી સદીમાં અસ્તવ્યસ્ત રિધિતિમાં જોયા. તે સર્વ ગ્રંથોનું સંકલન કર્યું અને આ નાગરાદિ ગ્રંથો સ્પષ્ટ સંક્ષિપ્ત રૂપમાં મૂકી વાસ્તુવિદ્યાનો તેણે ઉદ્ધાર કર્યો છે. શિલ્પશાસ્ત્ર સાહિત્યના ભારહાજ ગોત્રના આ મહાન ઉદ્ધારક સૂત્રધાર મંડને મેવાડ-ઉદયપુર રાજ્યનો આશ્રય પામીને ચિતોડગઢમાં વાસ કરીને આ મહાન કાર્ય કર્યું છે. જે માટે શિલ્પજગત તેમનું બારે તરુણી છે.

પુરાણોમાં પણ વાસ્તુવિદ્યા ૧૨ ઉલ્લેખો મળે છે. મત્સ્યપુરાણ, અગ્નિપુરાણ, ગરુડપુરાણ, વિંધુ-ધર્મોત્તર પુરાણ ઈત્યાદિમાં આ ઉલ્લેખો જોવામાં આવે છે. ઉપરાંત આગમ ગ્રંથો, ક્રિયાકાંડના ગ્રંથો, જ્યોતિષગ્રંથો, તંત્રગ્રંથો, સૂત્રગ્રંથો, નીતિશાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં પણ શિલ્પના અંગેના ઉલ્લેખો મળે છે.

નાગરાદિ શિલ્પગ્રંથો ઉપરાંત દ્રવિડાદિ શિલ્પગ્રંથો પણ છે. એ પ્રદેશ પર પ્રભાવનું મુસ્લીમોનું આક્રમણ પ્રમાણમાં ઓછું થયું છે. તેથી આ દ્રવિડાદિ શિલ્પ સાહિત્ય ત્યાં જળવાઈ રહ્યું છે. તેમના મુખ્ય ગ્રંથોમાં (૧) અંશુમાન લેહાગમ, (૨) કારયપચિદ્ધ, (૩) માનસાર, (૪) વૈખાનસાગમ, (૫) મયમતમ, (૬) શિલ્પ.

શાસ્ત્રમ, (૭) મનુષ્યાલય ચંદ્રિકા, (૮) વાસ્તુવિદ્યા, (૯) શ્રી તત્ત્વનિધિ, (૧૦) મધ્ય-શાસ્ત્રમ, (૧૧) પ્રતિમા લક્ષણધ્યાય, (૧૨) ઇશાન શિવગુરુદેવ પદ્ધતિ તંત્ર, વિશ્વ-કર્મા પ્રકાશ, (૧૪) વાસ્તુસાર સંગ્રહ, (૧૫) વાસ્તુમંથ, (૧૬) હય શિર્ષ પંચરાત્રમ, (૧૭) શિલ્પ રત્નમ, (૧૮) ગૃહદ્ શિલ્પશાસ્ત્ર, (૧૯) અભિલષિતાર્થ ચિંતામણિ, ઇ. ગ્રંથો છે. જેમાંના ઘણા હાલ મુદ્રિત પણ મળે છે.

મધ્યકાળમાં જુના શિલ્પગ્રંથો અસ્તવ્યસ્ત થતાં તેના કેટલાક ભાગ છૂટા પડી ગયા, જે જુદા ગ્રંથ તરીકે કેટલાક શિલ્પીઓ પાસે મળે છે. પણ એ તો કોઈ મોટા ગ્રંથના થોડા અધ્યાય જ છે. હાખલા તરીકે, આયત્તવ, કેશરાજ, નિર્દોષ વાસ્તુ, ગૃહપ્રકરણ, પ્રાસાદમંજરી, સમવસરણ, પુણ્યવિદી, દેવપ્રતિષ્ઠા, વાસ્તુપૂજા, જીનપ્રાસાદ, ઋષભાદિપ્રાસાદ, કેશરાદિ મેરૂ પ્રાસાદ, એકોનવિંશતિ મેરૂ પ્રાસાદ, વિજયાદિપ્રાસાદ જેવા ઘણા નાના નાના ગ્રંથો જેવામાં આવે છે. આ દરેક કોઈ એક અગર બીજા મોટા ગ્રંથના માત્ર અધ્યાય જ છે. અને આ ગ્રંથોમાં રાજપ્રાસાદ, દેવપ્રાસાદ, જળાશયો, આરામ-વાટિકાઓ, નગર-રચના, સામાન્ય ગૃહો આદિ વિષયો ચર્ચેલા છે. મારા પોતાના ગ્રંથ સંગ્રહમાં ઉપરના ગ્રંથો મુદ્રિત તેમજ હસ્ત લિખિત એકત્ર કર્યા છે. “વૈમાનિક પ્રકરણ” નામે એક હસ્તલિખિત ગ્રંથ છે; જે ભરદ્વાજ ઋષિના રચેલા ‘યંત્ર સર્વસ્વ’ નામના ગ્રંથનો એક અધ્યાય જ છે. વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિએ આ ગ્રંથ અદ્ભુત છે. આ ગ્રંથમાં આપેલ વસ્તુ પચાસેક વર્ષ પૂર્વે આપણા સુધરેલા સમાજ પાસે કોઈ શિલ્પીએ રજુ કરી હોત તો તેને પાગલ જ ગણી કાઢ્યો હોત. પણ આજે પાશ્ચાત્ય વૈજ્ઞાનિકોએ આ વસ્તુ સિદ્ધ કરી બતાવી છે. આપણા આવા ગ્રંથોમાં આપેલી હકીકતના સંશોધનની જવાબદારી આપણી સર-કારની છે. તેથી આપણી પ્રાચીન વિદ્યા પર પ્રકાશ પડશે અને વિજ્ઞાન ક્ષેત્રે નવી દિશા ઉઘડશે.

કળાને પ્રોત્સાહન

ભારતમાં રાજાઓ, ધર્મીયજ્ઞો તથા શ્રીમંત વર્ગે શિલ્પકળાને સદા પ્રોત્સાહન આપી તેને જીવંત રાખી છે. તેઓ તેને પોતાનો પ્રધાન ધર્મ માનતા હતા. પણ આજે આ ત્રણે વર્ગ અદૃશ્ય થતા બન્યો છે. અને એ રીતે આ કળાની કદર કરનાર સમાજ ઘસાતો બન્યો છે. એક સાથે કહેવું પડે છે કે વર્તમાન રાજ્ય-સરકાર ભારતીય શિલ્પકળાપ્રત્યે પ્રત્યે ઉદાસીનતા સેવે છે. સરકારે પાટનગર-દીલ્હીમાં લલિત-કળા એકેડેમી નામની સંસ્થા ઉભી કરી છે. પણ આ મંસ્થામાં તો સુખ્યત્વે નાટક થેટક કે નૃત્ય-સંગીત જેવી ક્ષણિક મનોરંજક કળાને જ સ્થાન છે. સ્થાયી સ્થાપત્ય-કળા તેમજ એ કળાના પ્રાચીન ગ્રંથોના સંશોધન પ્રત્યે સાવ હુલ્લસ જ સેવાય છે; તેથી ભારતીય કળાના અર્મજા સંજ્ઞાઓએ આ પ્રશ્ન ઉપાડી લઇ તેનો પ્રચાર કરી આ કળાના ઉત્તેજનાર્થે પ્રવળ પ્રયાસ કરવો ઘટે છે. રહ્યાસદ્યા પ્રાચીન વિદ્યાના સેવકોને પ્રોત્સાહિત કરી એ વિદ્યાના સંશોધનનું કાર્ય ત્વરિત હાથમાં લેવા

પ્રયાસ થવા જોઈએ. રાજ્ય સરકારોની જેટલી જ આપણી વિદ્યાપીઠો-યુનીવર્સિટી-ઓની પણ આ દુરમ છેઃ ભારતીય શિક્ષકોના સંપૂર્ણ વિકાસ માટે આ વિદ્યાને આપણી એન્જનીયરીંગ કોલેજોમાં પણ સ્થાન આપવું જોઈએ અને તેના અંદરથી (શીયોરેટીકલ) જ્ઞાન સાથે સક્રિય (પ્રેક્ટીકલ) જ્ઞાનની વ્યવસ્થા પણ થવી જોઈએ.

સ્થાપત્યને વહેમ માનતા સુધારકો.

આપણા પ્રાચીન કાળના ઋષિ મુનિ પ્રણિત ગ્રંથોનો યુદ્ધિપૂર્વક અભ્યાસ કર્યા વિના તેને વહેમ કે હંભ ગણી કાઢવું એ ટુંકી બુદ્ધિનું લક્ષણ છે. પુરાણ ગ્રંથોમાં વાયુયાન આદિના વર્ણન છે, જેને અગાઉ આવા સુધરેલા ગૃહસ્થો હાંસીપાત્ર ગણતા હતા. પરંતુ યુદ્ધિબળ તથા પરિશ્રમ વડે પરદેશી વૈજ્ઞાનિકોએ બહુનો-એરોપ્લેનો-જેટ વિમાનો જગત સમક્ષ ખડાં કર્યા પછી આપણી પુરાણ-ગ્રંથસ્થ વસ્તુઓને વહેમ-હંભ ગણવાનો હવે અવકાશ જ રહ્યો નથી. વળી ભારતના સુધરેલા ગણના ટુંકી બુદ્ધિના પુરૂષો માને છે કે દેવમંદિરો તથા અન્ય સુદૃઢ કળામય સ્થાપત્યો પાછળ દ્રવ્ય અર્થનું જ મૂળાંધ છે; પણ તેને બદલે સ્કૂલો-કોલેજોને ઉત્તેજન આપવું તેમાં જ દ્રવ્યનો સફળ્ય છે. પણ આ ટુંકી બુદ્ધિના પુરૂષો ભૂલી જાય છે કે યુગોથી વિકાસ પામેલ શિક્ષક-સ્થાપત્યના વિદ્યા-સંસ્કાર ટકાવી રાખી દેશનું ગૌરવ વધારનારી આ કળાની પાછળના દ્રવ્યનો ઉપયોગ એ પણ એક ભારે સફળ્ય જ છે, જેથી દેશનું ગૌરવ જાળવનારી આ વિદ્યા-કળા ટકી રહેશે. યુદ્ધિરાણી સભ્યોનો ઉદાર દૃષ્ટિથી આ વસ્તુનો વિચાર કરવો ઘટે છે. વિદ્યા-કળાને ઉત્તેજન દેવાનું સફળ્ય તો રાજ્ય-તથા સમાજનો ધર્મ છે. સ્વદેશ-શિમાની પુરૂષોએ આ વસ્તુ પ્રત્યે રાજ-પ્રજાનું લક્ષ દોરવું જોઈએ.

ગૌરવપ્રદ ભારતીય શિક્ષક.

પ્રાચીન સ્થાપત્ય તથા સાહિત્ય વડે જ દેશની સંસ્કૃતિનું મૂલ્ય અંકાય છે. આ વિદ્યાકળા તો દેશનું અંગોક્ષુ ધન છે. શિક્ષક-સ્થાપત્ય માનવ જીવનનું આત્મ ઉપયોગી ધર્મભક્ષુ અંગ છે. તે દ્વારા જ પ્રજાજીવનનો વિકાસ, સુધારતા, રચે, કળાપ્રિયતા સ્થાપે જોઈ શકાય છે. આ કળા હૃદય તેમજ અક્ષ બન્નેને આકર્ષે છે. શિક્ષક-સૌંદર્ય એ માત્ર તરંગ નથી. પણ હૃદયનો સખર ભાવ છે. જગતમાં ભારતનું સ્થાપત્ય ઉત્તમ કોટીનું દેશને ગૌરવ લેવા સરખું છે. ભારતના સર્વ સાહિત્યનો પ્રારંભ ધર્મબુદ્ધિથી થયેલો છે. તેથી શિક્ષકશાસ્ત્ર પણ ધર્મભાવના સાથે સંકલિત થયું છે, જેની બુદ્ધિપૂર્વકની રચના પ્રાચીન ઋષિ-મુનિઓએ કરેલી છે.

શિક્ષકની કેટલીક સીલી જ ભારતની આધ્યાત્મિક વિચાર ધારામાંથી ઉદ્ભવી છે. પુનર્જન્મના સિદ્ધાંત ગુજબ જીવપ્રાણી વિકાસ સાધનાં અનેક ઉચ્ચ કોટીની ચોની-ઓમાં જન્મતાં જન્મતાં આખરે બ્રહ્મમાં વિલીન થાય છે. આ સિદ્ધાંત દેવમંદિરના શિખરરૂપ-શંકુના આકારે મૂક્યો છે, જેમાં ભારતીય શિક્ષક-પદ્ધતિ અંડરુદ્ધિના સિદ્ધાંતની વિલીનતાનું દર્શન કરાવે છે. શિક્ષકની આધ્યાત્મિક ભાવનાનું જ આ

એક સ્પષ્ટ ચિન્હ છે. ધર્મ પ્રવૃત્તિથીજ ધાર્મિક સ્થાપત્ય ભારતમાં ઉભા થયાં અને તે દ્વારા જ શિલ્પી વર્ગને ઉત્તેજન મળ્યું છે. પ્રાચીન કાળમાં શિલ્પીને બ્રહ્માના પુત્ર ગણી તેનું પૂજન થતું. એશીયા ખંડમાં-જાપાનમાં બુદ્ધ ધર્મને પ્રચાર થતાં એ દેશની રાજ્યભાતાએ પ્રજામાં સહર્ષ હૃદય દ્વારા ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી હતી કે મારા રાજ્યના નગરો તથા ઉપવનોમાં શિલ્પીઓના ટાંકણાનો મુજરવ સદા થતો રહે !

ભારતના શિલ્પીઓએ પુરાણના પ્રસંગોને પાષાણમાં સજીવ કોતર્યા છે. તેમના ટાંકણાની સર્જનશક્તિ પરમ પ્રશંસાને પાત્ર છે, પરંતુ પશ્ચિમી શિલ્પ પરથી શૌર્ય તથા ધર્મબોધ પ્રાપ્ત થાય છે. જડ પાષાણને વાચા આપનારા બાવા કુશળ શિલ્પીઓ પણ કવિ જ છે, જે ભારે ધન્યવાદને પાત્ર છે. અલબત્ત કળા કોઈ ધર્મ કે જાતિની નથી. એ તો સમગ્ર માનવ સમાજની છે ભારતીય શિલ્પીઓએ આ કળા દ્વારા સ્વર્ગ-વૈકુંઠને પૃથ્વી પર ઉતાર્યું છે અને રાષ્ટ્ર જીવનને સમૃદ્ધ કરી પ્રેરણા આપી છે. આવી આપણી સ્થાપત્ય કળા પ્રત્યે આજે રાજ્યકર્તા સરકાર બેઠકાર બની છે. શ્રીમંત વર્ગ હર્લેક્ષ સેવતો થયો છે. એ જ દેશનું હિભાંચ સૂચવે છે. જડ પાષાણમાં પ્રેમ, શૌર્ય, હાસ્ય, કૃષ્ણા કે કોઈ ભાવ મૂર્તિમંત કરવો બહુ કઠણ છે. ચિત્રકાર તો રંગરેખાથી તે દર્શાવી શકે છે. પણ શિલ્પી આવી રંગની મદદ વિના જ પાષાણમાં ભાવાત્મક સર્જન કરે છે ત્યાં જ તેની અપૂર્વ શક્તિ રહેલી છે.

મૂર્તિપૂજા.

ભારતના પ્રત્યેક સંપ્રદાયમાં મૂર્તિ પૂજન પ્રાધાન્ય સ્થાને છે. તેના પ્રારંભ કાળ વિષે વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે. વેદોમાં પણ મૂર્તિ વિષે ઉલ્લેખો છે. ધ્યાન યોગની સિદ્ધિ સાફ જ્ઞાની મહાપુરુષો પ્રતિમાની આવશ્યકતા સ્વીકારે છે. વેદ કાળમાં યજ્ઞના ક્રિયાકાંડમાં દેવોને સ્તુતિ સાથે બલિ આપતા હતા. આ દેવોના આયુધ, વાહન, શક્તિ ઇત્યાદિની કલ્પના પરથી પ્રતિમાના સ્વરૂપ રચાયા છે. ભક્તિમાર્ગમાં પ્રતિમા પૂર્ણ આલંબન રૂપ છે. તેથી મૂર્તિપૂજા જરૂરી મનાઈ છે. આ માન્યતાનો મૂળ પ્રારંભ નિરાકાર વિગ્ર પૂજનથી થયો છે. તે પછી જ સાકાર મૂર્તિઓની કલ્પના થઈ. ધાર્મિક દૃષ્ટિએ સાધક, સાધ્ય અને સાધનમાં અનુક્રમે ભક્ત, ભોક્ષ અને મૂર્તિ-પ્રતિમા મનાય છે. આ પ્રતિમાની સ્થાપના માટે ઉભા કરેલા સ્થાપત્યને મંદિર-દેવાલય કહે છે. આપણા સર્જક, વાહક, સંહારક દેવો બ્રહ્મા, વિશ્ણુ, મહેશ છે. બ્રહ્માની પ્રતિમાનું પૂજન બહુ સ્વલ્પ થાય છે. વિશ્ણુ, શિવ, શક્તિ, ગણેશ સૂર્ય-આ પંચ દેવોની પ્રતિમાના પૂજન માટે ભારતમાં સ્થળે સ્થળે મંદિરો રચાયાં છે. દક્ષિણ-દ્રવિડમાં સ્કંધ-કાર્તિકસ્વામી બહુ પૂજાય છે. સૂર્ય-પૂજન પાછલા કાળમાં યત્ન થતું હતું. પણ પછીથી સૂર્યપૂજા અસ્ત પામી. મધ્યકાળના સૂર્યદેવતા ભગ્ન મંદિરો નજરે પડે છે. વર્તમાન કાળમાં તે નવાં બંધાતા નથી. વિવિધ સ્થાનના મહાત્મ્ય પ્રમાણે દેવ દેવીઓના મંદિરો ભારતના પ્રત્યેક પ્રાંતમાં રચાયાં છે.

તદ્દ શિલા-ગાંધારની કળાના અંગરેજીય બુદ્ધ યુગ પછીની જે સુંદર મૂર્તિઓ

મળે છે તેના સૌંદર્યનો યશ્ન યુરોપી વિદ્વાનોં ગ્રીક શિલ્પીઓને આપે છે. પણ તે વસ્તુ જ બીન ખાયાદાર છે. પ્રત્યેક દેશમાં પોતપોતાની આગવી જ શિલ્પ શૈલી ઉદ્ભવી છે. એથી યુરોપી વિદ્વાનોની ભારતીય શિલ્પને ગૌણ ગણી કાઢવાની આ કલ્પના મિથ્યા છે. ઉલટી ગ્રીક કળા ગાંધાર કળામાંથી ઉદ્ભવી હોય તેમ દેખાય છે-એવું વિધાન કેમ કોઈ કરતું નથી? ભારતીય કળાએ તો જગતના શિલ્પ સ્થાપત્યમાં ઘણું કિંમતી અજોડ ફાળો આપ્યો છે.

મતુ આદિ પ્રાચીન સ્મૃતિકારોએ નૃત્ય-ગીતની કળાના અતિ સેવનમાં નીતિ-નાશનો ભય જોઈને તેના વ્યાવા કળાકારને અપરાધી ગણી શિક્ષા સૂચવી છે. અને તેને અપમાનિત કરી નગરમાંથી બહિષ્કૃત કરવા સુધીની આજ્ઞા કરમાવી છે. એ જ નૃત્ય-ગીતની કળાને વર્તમાન કાળમાં રાજ્યાશ્રયે ભારે ઉત્તેજન મળી રહ્યું છે. જ્યારે સ્થાયી સુંદર શિલ્પકળા પ્રત્યે દુર્લભ સેવાય છે ત્યારે ક્ષણિક મનોરંજનની કળા રાજ્યાશ્રય પામી સન્માન પામે છે. એને પણ કાળની વિચિત્રતા જ માનવી પડે છે. વસ્તુને નગ્ન સ્વરૂપે આળેખી અભદ્ર વિકારો બાજત કરનારને આપણા શાસ્ત્રકારો અપરાધી ગણે છે. પણ આધુનિક વિવેચકો કહે છે કે નગ્ન દેહ તો કુદરતી છે. તેના પર બનાવટી વસ્ત્રોનો ઢાંક ચિછોડો કરવાથી કળા ભારી બાય છે. તેમને મારો એક જ પ્રશ્ન છે કે શું કળા સાથે નીતિને કંઈ સંબંધ જ નથી?

મૂર્તિ-વિધાનમાં બધા જ શિલ્પીઓ સરખા કર્તવ્યશીલ હોતા નથી. અપ્રતિમ કુશળતા વિના કોઈએ મૂર્તિ ઘડવી જ નહિ એવો પ્રતિબંધ શક્ય નથી. તેથી ભિન્ન ભિન્ન શિલ્પીઓના હાથે નિર્માણ થયેલી મૂર્તિઓમાં કમી અધિક સૌંદર્ય નજરે પડે છે. કળા-કૃતિ કુદરત સાથે સામ્ય સાધતી હોય તો જોઈએ એવું સૌંદર્ય-પૂરકો માને છે. આ દષ્ટિએ ભારતીય કળા-કૃતિઓને જોતાં ભારતીય શિલ્પીઓ કુદરત કરતાં ભાવનાને વિશેષ પ્રબળ માને છે એમ સ્પષ્ટ દીરે છે.

સુપ્રસિદ્ધ સ્થપતિઓ.

જુહા જુહા કાળમાં જે સોમપુરા સ્થપતિઓ ઘડ્યા ગયા તેમના ક્રમવાર ઉદ્ભવો મળવા દુર્લભ છે. જે કંઈ મળ્યું છે તે પરથી અહીં નોંધ લીધી છે. સોમપુરા શિલ્પી સુખ્યાવે પાપાણ કામ કરે છે. ઉપરાંત ધાતુ કામમાં પણ તેઓ નિપુણ હતા. તેમના પ્રાચીન કાળના ધાતુ કામના નમુનાઓ તેમજ મધ્યકાળના નમુનાઓ આજે પણ જોવામાં આવે છે. આવી એક ધાતુ પ્રતિમા વડોદરા પાસે આકોટામાંથી મળેલી છે. જીવિત સ્વામીની મહાવીરની દિક્ષા પહેલાંની આભુષણવાળી ઉત્તર ભારતની એક સમૃદ્ધ ધાતુ શિલ્પની આ સુંદર ખંડિત મૂર્તિ શુપ્તકાળની પાંચમી સદીની મરૂમંડળના શાહધર નામના શિલ્પીની બનાવેલી છે. ધાતુ મૂર્તિના બીજા એક નિમોળા ગુજરાતના શિલ્પી “શિવનાથ” નામે હતા, તેને વિ. સં. ૭૪૪ માં

બનાવેલ કાઉસગાની ધાતુ પ્રતિમાઓ કળાના ખબ્બના રૂપ છે. તે હાલ સત્તજન રોડ પાસે વાતપરા ગદ્દમાં છે. તે પર લેખ છે કે

સાક્ષાત્પિતામહેનૈવ સર્વરૂપવિધાયિના ।

શિલ્પિના શિવનાગેન કૃતમેતજ્જિનદ્વયમ્ ॥

સાક્ષાત પિતામહ પ્રદેશની જેમ સર્વ પ્રકારના રૂપોના સર્જક શિલ્પી શિવનાગે આ છે જિનમૂર્તિ બનાવી છે. વિ. સં. ૭૪૪ બંગાળમાં પાલ રાજ્યકાળમાં નવમી સદીમાં ધાતુ કામના કુશળ કળાકાર-ધીમન અને દીતપાલ નામે શિલ્પીઓ હતા.

અગાઉ કહ્યું તેમ સાંચી સ્તૂપની દક્ષિણ દિશાનો કળામય દરવાજો ધરવી પૂર્વની ૧ લી સદીમાં પહરના ખર્ચે બાંધનાર આગ્રના શ્રી સાતપર્ણી રાજના મુખ્ય સ્થપતિ આનામદા હતા. કુમારદેવીનો સારનાથ નામે શિલાલેખ શિલ્પી વામને કોતરેલ. અજુન વર્માની ધારાપ્રથસ્તીનો શિલાલેખ ઉત્તમ રૂપકાર સિંહાકના પુત્ર શિલ્પી રામદેવે કોતર્યોનો ઉલ્લેખ છે.

વિ. સં. ૯૯૯ માં મૂળરાજ સોલંકીના સ્થપતિ ગંગાધરે સિદ્ધરાજના લખ્ય રૂદ્રમહાલયની રચના કરેલી. તે કામની પૂર્ણાહુતી તેના પુત્ર પ્રાણુધરે કરેલ. વિ. સં. ૧૦૨૦ ના અરસામાં વિમળ મંત્રીના આયુના મુપ્રસિદ્ધ મંદિરના નિર્માતા ગણુધર નામે શિલ્પી હતા. વિ. સં. ૧૨૧૦ ના અંદાજે સોલંકી યુગમાં હીરાધર નામે શિલ્પી થઈ ગયા, જેણે હલોઈના સ્થાપત્યની રચના કરેલી છે; જેની લોક વાતો મુપ્રસિદ્ધ છે.

વિ. સં. ૧૨૮૫ ના સમયમાં ગુજરાતના રાજ્યમંત્રી વસ્તુપાળ તેજપાળે આયુના બેનસુન મંદિરની રચના સોમપુરા શ્રી શોભનદેવ સ્થપતિના હાથે કરાવી છે. આ શોભનદેવ તે કાળના વિશ્વકર્માના અવતાર સમા કુશળ ધીર ગંભીર સ્થપતિ હતા. જૈન સમાજમાં તેમની પ્રતિષ્ઠા મહાન જૈનાચાર્યોના જેટલી હતી. તેના પુરાવો કુંભારીયાણના એક શિલાલેખ પરથી મળે છે. વસ્તુપાળના અસ્તિત્વ સંસ્કૃત પદ્યમાં શોભનદેવની પ્રસંશા કરતા શ્લોકો આપેલા છે. “હે શોભનદેવ ! આ મંદિરનું અસ્તિત્વ રહેશે ત્યાં સુધી તમારી અક્ષય કીર્તિ ચીરકાળ રહેશે અને તમારી અમર નામના ગવાશે.”

પ્રમાણ મંજરી નામે કાષ્ઠ શિલ્પ ગ્રંથના કર્તા શિલ્પી નકુલનો પુત્ર મદલ દેવ અગ્યારમી સદીનો કુશળ સ્થપતિ હતો.

વિ. સં. ૧૪૬૫ના અરસામાં રાજસ્થાનના પાલી પ્રગણના રાણકપુરના મુપ્રસિદ્ધ જૈન ચતુર્થ મહાપ્રાસાદની રચના “દેપાક” નામના સોમપુરા શિલ્પીએ કરેલી છે. સિદ્ધપુરના રાજવિહારના તે કાળે ઉલ્લેખ લખ્ય પ્રાસાદની રચના પરથી તેની પ્રતિકૃતિરૂપ આ મંદિર દેપાકે બાંધ્યાના ઉલ્લેખો છે. આ રાજવિહાર પ્રાસાદનું તળ

પ્લાન આ પ્રંથના પાછલા ભાગમાં ઉત્તરાર્ધના પરિશિષ્ટમાં આપેલ છે. તેનાથી અતુર્યોશ રાણકપુરનો ધરણી વિહાર પ્રાસાદ છે. દેવાકની હોક કથા પણ પ્રચલિત છે.

વિ. સં. ૧૧૭૩માં દક્ષિણ કણોટકના બેટુરના સુપ્રસિદ્ધ મંદિરના નિર્માતા શિંધી ડંકનાચાર્ય હતા. પંદરમી સદીમાં મેવાડના કુંભા રાણાના રાજ્યમાં ચિતોડગઢ પરના કેટલાક સ્થાપત્યોની રચના સુપ્રસિદ્ધ સૂત્રધાર સ્થપતિ મંડને કરેલ છે. તેના પિતા ખેતા મૃગ અણહીલપુર પાટણના હતા. મેવાડ રાજ્યના નિમંત્રણથી તેણે ત્યાં નિવાસ કર્યો હતો. સૂત્રધાર ખેતાના જોષ્ટપુત્ર મંડને સુપ્રસિદ્ધ સ્થપતિ હતા. તેણે અનેક શિલ્પકલાઓની રચના કરી છે. તેમજ શિલ્પના અશુદ્ધ અને અસ્તવ્યસ્ત થયેલા પ્રંથોને વ્યવસ્થિત કર્યો છે. તે શ્રી વિશ્વકર્માના અવતાર સ્વરૂપ હતા. આ મહાપુરૂષે શિલ્પકલાની ભારે સેવા કરી છે. તેના નાનાભાઈ નાથુજી પણ કુશળ શિંધી હતા. તે વાસ્તુ મંજરી પ્રંથના કર્તા હતા. ચિતોડના કીર્તિસ્થંભના ઉપલા માળે ખેતાપુત્ર મંડનના આખા કુળ પરિવારની મૂર્તિઓ કંડારેલી છે.

સત્તરમી સદીમાં મેવાડમાં કાંકરોલી પાસે રાયનગર પાસેના વિશાળ સરોવર રાયસાગરનો કાંઠો 'નવ ચોકીઓ'ના નામે હબરેક ફૂટ લાંબો આરસથી બાંધેલો છે. જો વેળા મહારાજાએ તેમાં મુખ્ય શિંધીને ગામ ગરાસ અને સત્તર હબર દ્રમ (તે કાળના સિક્કા) બહીસમાં આપી સન્માન કર્યોને લેખ ત્યાં કોતરેલ છે. પાસેના રાયનગર નામે શહેરમાં તે કાળે ત્રણસો ઘર સોમપુરા શિંધીઓના હતા. શિલ્પ સ્થાપત્યના ઉત્તેજનના અભાવે અને ત્યાંની આરમની ખાણોના માલના ઉપાડના અભાવે હાલ તેમનું જોક પણ ઘર ત્યાં નથી.

વિ. સં. ૧૫૬૬ની સાલની અચળગઢ આળુની ધાતુની જૈન ચોમુખની મૂર્તિઓ શિંધી વાણના પુત્ર દેવાના પુત્ર અર્જુનના પુત્ર હરદામે બનાવ્યાનો ઉલ્લેખ મળે છે. તેની જોડેની વિ. સં. ૧૫૧૮ની ચોમુખની જોક ધાતુ મૂર્તિ કુંગરપુર નિવાળી શિંધી હુંભા અને લાંપાએ ભરી છે તેવો લેખ તે પર કોતરેલો છે.

વિ. સં. ૧૮૮૫માં પાલીતાણાના જૈનોના પવિત્ર યત્રુજ્ય પડાડની જે બિન્ન ભિન્ન ટેકરીઓ હતી. જગ્યાના અભાવે જને ટેકરીઓની વચ્ચેનો ગાળો પુરી ચોટી દુકં માટેની સમતલ જગ્યાની યોજના સ્થપતિ શ્રી રામજી લાધારામે કરી હતી અને તેમણે ચોક ચોટીયાહને વિશાળ દુકં તે સ્થળે બાંધી આપી. શ્રી રામજી મહા કુશળ સ્થપતિ હતા. તે યુગના વિશ્વકર્મા સ્વરૂપ હતા. શિલ્પની કેટલીક રૂઢિમાં આદર્શ લાવવાનો ચિત્તો તેમણે જ પાડેલો છે. તેમણે શુભાવસ્થાથી માંડી વૃદ્ધાવસ્થા સુધીના અરથી સરી જોટલા કાળમાં ધણા સ્થાપત્યોની રચના ગુજરાત ઐરાજીમાં તે યુગમાં કરેલ છે. યત્રુજ્ય પર તેમણે ત્રણ દુકા બાંધેલી છે. મુંગઈ જેવી ઉગની નગરીમાં બાયખતાના જૈન મંદિરો તેમણે બાંધેલા છે. તેઓ આ પ્રંથ લેખકના ઘોશી પેદીએ પ્રધિતામહ સાથે છે.

અમદાવાદનું ચોક હડીસીંગનું જૈન બાવન છનાલય વિ. સં. ૧૬૦૦માં સોમપુરા

શિલ્પી પ્રેમચંદ્રજીએ બાંધેલ છે. ભારતીય સ્થાપત્યના કેટલાક અમુલ્ય નમુના રૂપ કળામંદિરોના સ્તંભો પર બાંધાવનારના નામો કોતરેલા મળે છે. પરંતુ કમનસીબે આ અમુલ્ય કળાને વારસો મુકી જનાર શિલ્પીના નામો મળતા નથી. એવા નિઃસ્પૃહ સ્થપતિઓને અમારા નઝરે આવે શતશઃ વંદન છે.

ભારતના પ્રત્યેક પ્રાંતના વિવિધકાળના દર્શનીય સ્થાપત્યો.

ભારતના પ્રત્યેક સંપ્રદાયમાં મૂર્તિ સાધ્ય સાધન-અધાન છે. આદિ કાળમાં નિરાકાર શિવલિંગની પૂજા થતી. પાછળથી સાકાર રૂપે અન્ય દેવોની કલ્પના થતાં મૂર્તિપૂજાનો પ્રચાર થયો. આથી આ દેવમૂર્તિઓના મંદિરોની અગત્ય ઉભી થઈ. તેની રચનામાં દેવનું સ્થાન-ગર્ભગૃહ, પ્રાર્થના મંડપ, નૃત્ય મંડપ એમ કમશઃ વિકાસ પામતાં દેવ મંદિરની પુરી રચના થઈ છે.

પ્રત્યેક મંદિરમાં ઓછાવત્તા ખડોનો આધાર દ્રવ્ય તથા સ્થાન પર છે. આ રચના સામાન્યતઃ ઉત્તર ભારતના મંદિરોમાં જોવામાં આવે છે. ભારે દ્રાવિડ મંદિરો તો એક નાની નગરી જેટલા વિસ્તારમાં હોય છે. નીજમંદિર અને પ્રાર્થના મંડપો તો ત્યાં પણ ઉત્તર ભારતના જેવાજ હોય છે. પરંતુ દ્રાવિડ મંદિરોમાં સુંદર કળામય ભવ્ય પ્રદક્ષિણા પથ એક, બે, ત્રણ કે સાત સુધીની સંખ્યામાં હોય છે. મંદિરની સુરક્ષા માટેના ઉત્તરોત્તર કિલ્લા જેવા આ માર્ગ છે. જળાશયો, લગ્ન મંડપો, અન્ય પરિવાર-દેવોના ખીજા મંદિરો, બજાર અને ખુલ્લા ચોકો પણ તેમાં હોય છે.

આવા વિશાળ સ્થાપત્ય સમુદ્ધ રૂપ આ મંદિરો ચેનાઈ-કાળમીઠ પથરોથી કરોડો રૂપીયાના ખર્ચે જુદા જુદા સંપ્રદાયોના વિખ્યાત રાજકુળોએ બાંધાવ્યા છે. મંદિર નિર્માણ એ ભાવ પ્રધાન છે. પ્રત્યેક ભાવિક લોકત ભગવાનના સાકાર રૂપનું પૂજન અર્ચન કરીને પોતાને ધન્ય માને છે. દ્રાવિડ રાજ્ય વંશોમાં પાંડય, ચોલ, ચેરા અને પલ્લવ રાજ્યો પછી ચાલુક્ય રાજકુળો પણ પોતાનું રાજ્ય તે દેવનું સામ્રાજ્ય માનતા હતા અને પોતાના રાજ્યની અઢળક આવકને દેવદ્રવ્ય ગણતા હતા. પરિણામે ત્યાં આવાં વિશાળ દેવ મંદિરો નિર્માણ થયાં છે.

ઉત્તર ભારતના રાજ્યવંશોની પણ ભાવના કંઈ કમ ન હતી. ગુજરાતમાં દશ-મીથી તેરમી સદી સુધી એવા વિશાળ સ્થાપત્યો રાજાઓએ ઉભાં કર્યાં છે. સિદ્ધપુરનો રૂદ્રમહાલય અને રાજગ્રાસાદ, તથા સહસ્ત્રલિંગ સરોવરની વિશાળ રચના સોલંકી રાજાઓએ કરી છે, એમ ઈતિહાસ સાક્ષી પુરે છે. આવા વિશાળ સ્થાપત્યોનો વિધર્મીઓની ધર્મોપતાના ઠારણે નાશ થયો. પરિણામે મંદિર રચનાના સંકુચિત સ્વરૂપનો ઉદ્ભવ થયો. ભારતના પ્રત્યેક પ્રાંતની શિલ્પ શૈલીમાં સિન્નતા જોવામાં આવે છે. એરિસ્ટા-ઉડીયા, મધ્યપ્રદેશ, ગુજરાત રાજસ્થાન, દ્રવિડ, હયશાળ, દાશિમર-બંગાળ, બિહાર વગેરે પ્રાંતોના આજે ભારતના રહ્યાસહ્યા સ્થાપત્યોની માનસિક યાત્રા કરી આપણે તેનું વિહંગાવલોકન કરીએ. :-

ઓરીમા-ઉડીયાના કેશરી વંશના ચોથીથી અગ્યારમી સદી સુધીના છરસો વર્ષના રાજ્ય કાળ દરમીયાન સાત હજાર મંદિરો ભુવનેશ્વરની આસપાસ બંધાયા. તેમાં હાલ પાંચસો મંદિરો વિદ્યમાન છે. તેમાં સિંહરાજનો લબ્ધ પ્રાસાદ, સુકતેશ્વરનું કળાપૂર્ણ મંદિર; રાજરાણીનું સુંદર મંદિર, તેમજ ૧૩૦૦x૭૦૦ ફુટના માપના જળપૂર્ણ પવિત્ર ણિન્દુ સાગરના કાંઠા પાસેના મંદિરો દર્શનીય છે.

કેાલુકાનું લબ્ધ સૂર્ય મંદિર અંડીયર હાલતમાં છે. છતાં દેવી સંપત્તી રૂપ કળાના બંડાર સમુતે આજે ઉભું છે. પૂર્વ ભારતનું આ સૂર્ય મંદિર અને પશ્ચિમનું આપણું મોઢેરાનું સૂર્ય મંદિર બંને કળાના ભંડાર સમા છે.

જગન્નાથપુરી આસપાસના વિષ્ણુ આદિ દેવ મંદિરો લબ્ધ કળા કારીગીરીથી ભરપુર છે. પૂર્વના યાત્રાધામ જગન્નાથજીના મંદિરમાં શ્રીકૃષ્ણ, બલદેવજી અને સુભદ્રા એમ ભાઈબહેનની ત્રિમૂર્તિઓ સુખ્યત્વે પૂજાય છે. જ્યારે અન્ય તીર્થોમાં લક્ષ્મી-નારાયણનાં દેવદેવીનાં સુખ પૂજાય છે.

મધ્ય ભારતના જુદેલખંડના ખજુરાહોમાં ૮૫ મંદિરોમાંથી હાલ વીસ જ હતાં છે. પાસે કલિંગરનો સુપ્રસિદ્ધ કિલ્લો હતો. રાજા વંગદેવે કશ્મી શતાબ્ધિમાં ૮૪૫ મહાદેવનું સુપ્રસિદ્ધ મંદિર બંધાવેલ છે. અહીં આઠ મંદિરો જેનોના છે. એક ચોસક ચોગીનીનું મંદિર ૧૦૪x૬૦ ફુટના માપનું ચોકવાળું નવમી શતાબ્ધિનું ઉભું છે. જેની મૂળ બંધાવેથી ૬૫ ફેરીઓમાંથી હાલ ૩૨ અવશિષ્ટ છે. ૮૪૫ મહાદેવનું મંદિર ૧૦૯ ફૂટ ઉંચું, ૧૧૬ ફૂટ લાંબુ અને ૬૦ ફૂટ પહોળું છે. આવાં મંદિરો આઠ ફશ જ છે. તેની છત કોતરકામથી વિભૂષિત છે. તેમાં બે થી ત્રણ ફુટ ઉંચી મૂર્તિઓની સંખ્યા ૮૭૨ છે. જીજી નાની મૂર્તિઓ તો હજારો છે. અહીંનું શિલ્પ અનોખું છે. અહીં આરસો વર્ષ સુધી રહી આ ઉત્તમ કળાધામનું નિર્માણ શિલ્પીઓએ ચોતાની પંદર સોળ પેઢી સુધી કરેલું છે. લક્ષ્મણજીના મંદિરની તુલનામાં આવે તેવું મંદિર ભારતમાં લાગ્યે જ હશે.

ગ્વાલિયરનું સહસ્ત્રબાહુ (સાસબહુ)નું મંદિર ઈ.સ. ૧૦૬૩ માં બાંધેલું છે. તે વારતુકળાના એક ભવ્ય અનોખા નમુના રૂપ છે. ઉદ્ઘાટિત પરમાર રાજાના ઉદ્દેશ્યરના સાત મજલાના મંદિરના અંગ પ્રત્યાંગ પર કળાકારોએ તન મન અર્પણ કરીને આશ્ચર્ય કારીગીરી કંડારી છે. ગ્વાલોધરમાં તેલોનું મંદિર પણ સુંદર ઉદ્દેશ્યનીય છે. ઠેટલાક મંદિરો કલચુરિ રાજાઓના બંધાવેલા છે. અહીં ચોસક ચોગીનીનું મંદિર ઉત્કૃષ્ટ નમુનાનું હજી વિદ્યમાન છે. દેવગઢના પ્રાચીન બખ્ષવશેવનું શિલ્પ ગુપ્ત કળાના ઉત્કૃષ્ટ નમુનારૂપ છે. જબલપુરના મંદિરના અવશેષો પણ પ્રચંડનીય છે.

ગુજરાત અને રાજસ્થાનની રથાપત્ય રીતી નાગરાદિ પ્રકારની છે. રાજસ્થાનના રાજપુત રાજ્યોના સમૃદ્ધ બળ વડે એ પ્રદેશના મંદિરો મુરસિન રહી ચક્રયાં છે. તેમાં જેસલમેર, ચિતોડ, ઉદયપુર, આમેર, ભેવપુર, ચીંદોદી, બિકાનેર ઇત્યાદીના

મંદિરો લગભગ અખંડિત છે. ઝોશિયા (ખિકાનેર) માં સૂર્યના બાર મંદિરો છે. ત્યાંની કળા શુભ કાળ પછીની રચનાની કૃતિ છે. જ્યપુર તથા જોધપુરની હદમાં શુભ કાળના પાંચમી સદીના મંદિરોના અવશેષો મળે છે. ઉદયપુર રાજ્યમાં એક-લિંટણના મંદિરો કળામય બારમી તેરમી સદીના છે. સોળમી સતરમી સદીનું ઉદયપુરનું જગદીશનું બ્રમવાળું મંદિર સુંદર છે. કાંકરોલી પાસે રાયસાગરના કાંઠે નવચોકીનું સ્થાપત્ય દર્શનીય છે. જોધપુર રાજ્યનું રાણકપુરનું ચતુર્મુખ જૈન ભવ્ય વિશાળ મંદિર કાઠીગીરીના ઉત્તમ નમુના રૂપ સોમપુરા “દેપાક” શિલ્પીની અદ્ભૂત કળાકૃતિ છે. ગુજરાતના સિદ્ધપુરના રાજપ્રાસાદના પુરાણ સ્થાપત્યની પ્રતિકૃતિ રૂપ આ રાણકપુરની કૃતિ છે એવો પુરાતત્વજ્ઞોનો ઉદ્દેશ્ય છે. કમનસીબે સિદ્ધપુરના એ રાજપ્રાસાદનું બાજુ ચારસો પાંચસો વર્ષ થયાં અસ્તિત્વજ રહ્યું નથી.

ભારતના અન્ય પ્રદેશોની સાથે સરખાવતાં ગુજરાત સુખી અને ઉદ્યોગશીલ ગણાય છે. ગુજરાતની ઉત્તરે આવેલ આણુ પહાડ ઉપરના દેલવાડાના જૈન મંદિરો અને અંબાજી આરાસણ-કુંભારિયાણના મંદિરોના નિર્માતા વિભળશાહ અને વસ્તુપાળ હતા. આણુના વસ્તુપાળના કળાપૂર્ણ મંદિરના સ્થપતિ સોમપુરા શેલનદેવ શ્રી વિશ્વકર્માના અવતાર સમા હતા. આણુ અચળેશ્વરના શિવ અને જૈન મંદિરો સુંદર નકશીકાર છે. સરેહ દુધ જેવા આરસના બાંધેલા આણુ દેલવાડાના કળાના ઉત્કૃષ્ટ નમુના રૂપ આ પ્રાસાદો જગતની બેનમુન શિલ્પ કૃતિ છે. રત્નો, છત્ર, ધુમટો, દિવાલોનો પ્રત્યેક પાવાણુ બારિક નકશીથી ભરપુર છે. તે બધા અચારમીથી બારમી સદીના મંદિરો છે.

જૈનોના પહાડી તીર્થોમાં આણુ, શત્રુંઘ્ન, ગિરનાર, સમેતશિખર ઉપરના જૈન મંદિરો પ્રસંશનીય છે. પવિત્ર શત્રુંઘ્ન પહાડ પર હજારો કળામય મંદિરો અને મૂર્તિઓ છે. તેથી તેને વિદેશીઓ “સીટી ઓફ ટેમ્પલ” (મંદિરોનું નગર)ના નામથી ઓળખાડે છે. અહીં ૧૧ મી સદીથી આઠમી સદી સુધીમાં મંદિરો બાંધેલા છે ને હજુ બાંધાય છે. મંદિરોના સમૂહને અહીં ટુંક કહે છે. તેવી અહીં નવ ટુંકો છે. તેમાંની ચોતીશાહની ટુંક આદિ બે ત્રણ ટુંકોનું બાંધકામ જગ્યાના અભાવે બે પહાડો વચ્ચેના ગાળો પુરી ભૂમિ સમતલ બનાવી કુશળતાપૂર્વક કર્યું છે. આ ચોતીશાહની ટુંક બાંધનાર શિલ્પી રામજી લાધારામ (આ ગ્રંથ લેખકના પ્રપિતામહ) વિશ્વકર્મા રૂપ હતા. શત્રુંઘ્ન તલાટી પર આગમોદ્ધારક શ્રી સાગરાનંદ સૂરીશ્વરજીના ઉપદેશથી જૈનોના પવિત્ર આગમસૂત્રો પાવાણુ પર અંકિત કરીને એક વિશાળ “આગમ મંદિર” બાંધ્યું છે તે તથા અણુહીલપુર પાટણના પંચાસરનું બારમી સદીની કળાકૃતિરૂપ આવન છનાલયનું કળાપૂર્ણ વિશાળ જૈન મંદિર, તેમજ તીર્થોદ્ધારક આચાર્યશ્રી વિજયનેમિસૂરીશ્વરજીની પ્રેરણાથી કદમગિરી તીર્થ, અને પ્રભાસપાટણનું વિશાળ જૈન મંદિર એ સર્વ ભવ્ય કળાપૂર્ણ જૈન મંદિરો આ લેખકના રચેલા નીચ છે.

ઉત્તર ગુજરાતના ગામડાઓમાં દશમી સદીના સુંદર મંદિરો પૃથક્ પૃથક્ સ્થાપીએ છે. કપડવણજનો કુંડ અને પ્રતોદ્યા તેમજ વડનગરના તોરણ-પ્રતોદ્યાની કળા અનુપમ છે. મોઢેરાનું સૂર્ય મંદિર, મંડપ અને કુંડ દશમી અગ્યારમી સદીના કળાના બંડાર સમા છે. ગુજરાતની સુંદર કળાના વારસા રૂપ આ મહામુલી શિલ્પ સ્થાપત્યની કૃતિના અનુપમ અવશેષ અહીં જોવા મળે છે. ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રના સોમપુરા શિલ્પીઓ દેવમૂર્તિઓ તથા પ્રાણી પક્ષી આદિ મૂર્તિ વિધાન સર્જવામાં કેવા કુશળ હતા તેની મોઢેરા, આણુ, કુંભારીયાણ તથા પાટણની કલાકૃતિ સાક્ષી પુરે છે. આ કૃતિ ભારતના અન્ય સ્થાપત્યોની કૃતિથી અનોખી છે. મેસુર રાજ્યના અગીયારમી સદીના હયશાળ રાજ્ય કુળોએ બધાવેલ હલેબીડ, જેલુર અને સોમનાથપુરમ તથા ઓરિસાના કોણુક, બજુરાહો, દેવગઢની કળાના ઉત્તમ નમુનાથી પણ ચઢીયાતી મોઢેરા આણુની કળા-કૃતિઓ પ્રસંશનીય છે. તેનું મૂર્તિ વિધાન ઉચ્ચ કોટિનું છે.

સિદ્ધપુરના સરસ્વતીના તીરે બાંધેલા લઘ્ય રૂદ્રમહાલયના ઉભેલા છુટક ભાગોના અવશેષ પરથી તેની ભવ્યતાનો ખ્યાલ આવે છે. દશમી સદીમાં આરંભેલો આ ગૌરવભર્યો અતિ ભવ્ય, કળાપૂર્ણ મહાપ્રાસાદ ત્રીણ પેઢીએ સંપૂર્ણ થયો. તેની ફરતા રૂદ્રના કળામય ૧૧ પ્રાસાદો હતા. તેમાંના પાંચેક તો પાછળથી મસિદના રૂપમાં ફેરવાયેલા સ્થપ્ત માલુમ પડે છે. તારંગાનું લઘ્ય જૈનમંદિર બારમી સદીનું છે. ઓગણીસમી સદીમાં શિલ્પી પ્રેમચંદણનું બાંધેલું અમદાવાદનું હડીસિંહનું વિશાળ બાવન છનાલયનું સુંદર મંદિર દર્શનીય છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં અનેક પુરાણ સ્થાપત્યો પણ ઉલ્લેખનીય છે. પ્રભાસપાટણ ક્ષેત્રના મંદિરોમાં સોમનાથજીના ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ મંદિરની કીર્તિ અને સમૃદ્ધિ હજારો વર્ષથી ગવાય છે. તેના ભગ્ન મંદિરનો નવેસરથી જીર્ણોદ્ધાર પ્રસિદ્ધ સરદાર સ્વ. વલ્લભભાઈ પટેલની પ્રેરણાથી ના. શ્રી જામસાહેબ અને માનનીય શ્રી ૬૦ મા. સુનશીજીના ઉત્સાહથી દ્રષ્ટ દ્વારા થઈ રહ્યો છે. પ્રાચીન લઘ્ય શિલ્પની અગીયારમી સદીની પ્રતિકૃતિ રૂપ આ મંદિર પશ્ચીમેક લાખ રૂ. ના ખર્ચે બંધાયું છે. તેમાં સાતેક લાખનું રૂપ નકશી કામ તથા દસેક લાખના નૃત્ય મંડપનું કામ બાકી છે, જે ભાવિક હિન્દુ ધાર્મિક પ્રજાની ઉદારતા પર અવલંબે છે.

શ્રી સોમનાથજીનો લઘ્ય પ્રાસાદ ભારતના અન્ય નીચ મંદિરોમાં મોટામાં મોટો ગણી શકાય તેવો ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારનો અગીયારમી સદીના ચાલુક્ય કાળની પદ્ધતિનો રચ્યો છે. દેવ સ્વરૂપો, દેવી-દેવાર્જુના, કિન્નર, યક્ષ, ગંધર્વ-વિદ્યાધરોની મૂર્તિઓ મનુષ્ય કદની છે. નવ મન્દાનું ચોણાખસો ફૂટ ઉંચું શિખર, ત્રણ જેલેરીઓવાળો લઘ્ય મંડપ. તે પરની સંવરણ, કળામય પિતાન (ધુમટ)નું નકશીકામ એ ત્રણ શિલ્પની અદ્ભૂત કૃતિ છે. આ લઘ્ય મંદિરની મુલાકાતે આવનારા સુરોષ, અમેરિકા, બાપાનના વિદેશ સુસાહરો તથા પુરાતત્વવિદો આવી કૃતિ આ કળામાં ઉભી થતી લેખને અવનિ પામે છે અને પ્રશ્ન કરે છે કે “ભારતમાં આ કળાના શિલ્પીઓનો વર્ગ કયો”

હુયાત છે ? ” કળાં રસિકો અને સ્થાપત્ય અભ્યાસીઓ સોમનાથજીની આ રચના જોઈ તેની કળાની પ્રસંશા કરે છે. શિલ્પ ગ્રંથોના આધારે બંધાયેલ આ “કૈલાસ મહામેડ પ્રાસાદ” તું નિર્માણ આ ગ્રંથના લેખકના હસ્તે થઈ રહ્યું છે.

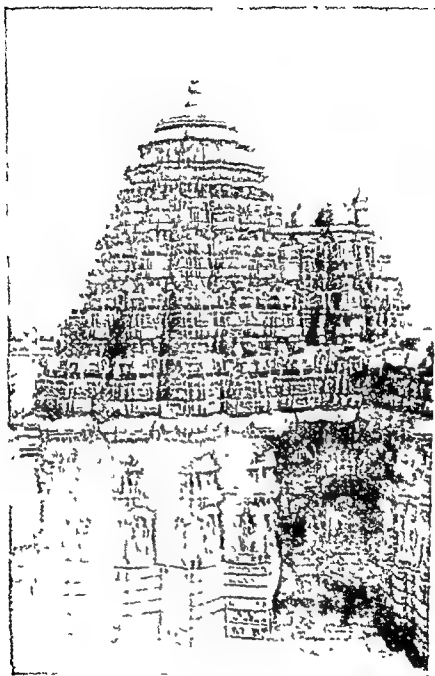
ખરડા હુંખરના ધુમલીના મંદિરો સાતમી આઠમી સદીથી માંડી બારમી સદી સુધીના છે. પંચાળનું ત્રિનેત્રેશ્વરનું, ગોપનું, કદવારનું આદિ પ્રાચીન શૈલીના છુટા છવાયા સ્થાપત્યો જીર્ણ અવસ્થામાં સૌરાષ્ટ્રમાં ઉલેલાં છે. હિન્દુ ધર્મના ચાર ધામો-માતું પશ્ચિમ તીર્થ દારિકાધીશનું ભવ્ય જગતમંદિર સમુદ્ર તટ પરના ઉંચા ટેકરા પર હીનાદાંડી રૂપ છે. ત્યાંના બીજા મંદિરોમાં રૂક્મણિજીના મંદિરની કળાકૃતિ પ્રશંનીય છે.

દક્ષિણ ગુજરાતના પુરાણ સ્થાપત્યોમાં ઉદ્ભવનીય ડોહાઈનો મજબૂત કળામય હુર્ગ તથા મંદિરો છે. તેના સર્ગક સુપ્રસિદ્ધ હીરાધર નામે સોમપુરા શિલ્પીની હોઠકથા પ્રસિદ્ધ છે. આ હીરાધર રૂદ્રમહાલયના મહાન શિલ્પી ગંગાધરના પુત્ર પ્રાણધરના પ્રપૌત્ર હતા તેમ કહેવાય છે. રૂદ્રમહાલયના સ્થાપત્ય જોડે શિલ્પી અને જ્યોતિષીની હોઠ કથા પણ સંકળાયેલી છે.

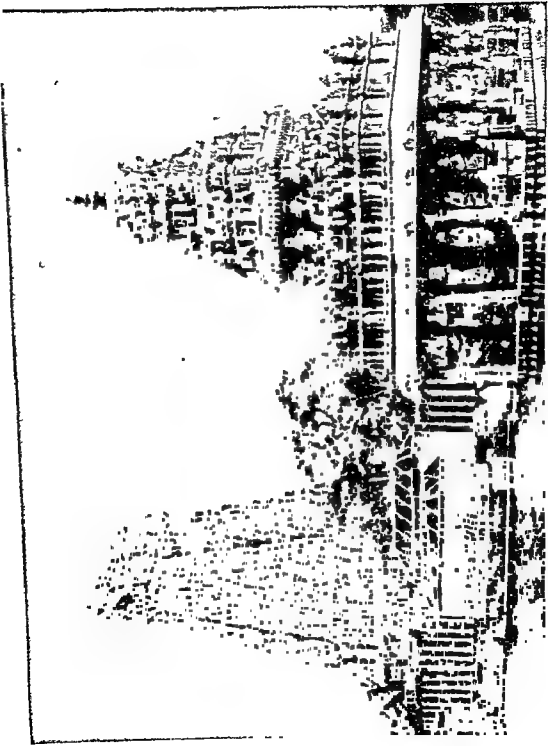
ગુજરાતના સ્થાપત્યોમાં કળાપૂર્ણ વાવો, સરોવરો, ઓવારોઓ તથા તે યુગના સુદખળના સાક્ષીરૂપ ઉલેલા કિલ્લાઓ તથા તેના હરવાળાઓ છે. ઝીંબુવાડા, પ્રભાસપાટણ, ડોહાઈ, જુનાગઢ અને ચાંપાનેરના ફુર્જો અજેય મનાતા હતા. તે સર્વ પ્રેક્ષણીય છે.

દક્ષિણ ભારતના દ્રવિડ મંદિરના સ્થાપત્યો ઉત્તર ભારતની અપેક્ષાએ ભિન્ન છે. ઘણા વિશાળ વિસ્તારમાં પ્રસરેલા દ્રવીડ મંદિરોની લગ્નતા મીસરના પુરાણ મંદિરો જેવી છે. દક્ષિણના મહારાજાઓમાં પાંડ્ય, ચૌલ, ચેરા અને પદ્મવ રાજ્ય-શાસકો પછી ચાલુક્ય રાજ્યનો ઉદય થયો. જગતના ઇતિહાસમાં લાંબામાં લાંબા કાળ સુધી ટોપ વંશે રાજ્યશાસન કર્યું હોય તો દક્ષિણના પાંડ્ય વંશનું રાજ્ય ૨૬૦૦ વર્ષ સુધી ટકી રહ્યું હતું.

દ્રવિડના રાજ્યકુળોની ધર્મપ્રિયતાના પરિણામે ભવ્ય દ્રવિડ મહાશિલ્પોના નિર્માણ થયા છે. નગરો, જળાશયો, મંદિરો અને કિલ્લાઓ બંધાયા છે. આઠમી સદી પછી બૌદ્ધ ધર્મનું પતન થતાં જ શૈવ વિષ્ણુ અને જૈન સંપ્રદાયોના આચાર્યોના પ્રભાવથી ભવ્ય મંદિરો રાજ્યાશ્રયે ઉભા થયાં છે. મોટાં રાજ્યો પોતાની આવકના અઢળક દ્રવ્યને દેવદ્રવ્ય ગણીને ભવ્ય નગર જેવા મંદિરો બાંધવામાં પરસ્પર સ્પર્ધા કરતા હતા. અગાઉ કહ્યું તેમ દ્રવિડ શૈલીના મંદિરોની રચના ઘણી વિશાળ હોય છે. બહારના પ્રવેશદ્વાર પર ભવ્ય ઉન્નત ગોપુરમ્ મૂળ મંદિરથી પણ ઉચું બાંધે છે. મંદિરના ચોકમાં જળાશ્રયો, લગ્ન મંડપો અને અન્ય દેવ દેવીઓના નાના મોટાં

સિદ્ધેશ્વરીઃ (સૈદ્ધિ સ્થળ)ના કુળાયુક્ત પ્રાચીન મંદિરો અને
અનેકાના પ્રકારનું શિખર દીપાવળી

મંદિરો હોય છે. મંદિરમાં પ્રવેશતાંજ પહેલી બજાર આવે છે. આ રીતે દ્રાવિડ મંદિરની એક નાના નગર જેવી રચના હોય છે.

દક્ષિણ ભારતના દ્રાવિડ શિલ્પમાં તે તે યુગની મોટી મોટી ભવ્ય પ્રતિમાઓ, પુરાણોની વાર્તાઓના દશ્યો, સ્તંભોની વિવિધ આકૃતિઓ, છતની ઠેરછી તથા વિશાળ બાંધકામ જેતાં મન પ્રસન્ન થાય છે. પ્રવેશતાંજ મહાકાય ગોપુરમ પાંચ સાત કે બાર માળનો હોય છે. દક્ષિણના કેટલાક ભાગોમાં ચોથી પાંચમી સદીના મંદિરો જીર્ણોવસ્થામાં છે. દ્રાવિડના લગભગ બધા સ્થાપત્યો મોટા મોટા વિશાળ કાય સખ્ત ગ્રેનાઈટની વીસથી પચ્ચીસ ફૂટ લાંબી શિલાઓથી બાંધેલા છે.

પાંડય રાજાઓની રાજધાની મહુરામાં હતી. મહુરામાં નાયક વંશના રાજા વિશ્વનાથ નિર્માણ કરેલ મહુરાનું ભવ્ય મંદિર ઈ. સ. ૧૬૨૩ માં શરૂ કરી બાવીસ વર્ષ પુરું કરેલું છે. દ્રાવિડમાં આ અનુપમ મંદિર સૌથી લાંબુ (૭૩૦×૮૫૦ ફૂટના માપનું) છે. તેના પ્રદક્ષિણા કિલ્લાને નવ ગોપુરમ છે. દરેક કિલ્લામાં અઠેક તળાવ અને ચોર તથા હજાર સ્તંભોનો એક સલામંડપ છે. તેનું એક ગોપુરમ ૧૫૨ ફૂટ ઉચું છે.

શ્રીરંગમ્ મંદિર સર્વોત્તમ કળાના નમુનાનું વિષ્ણુ મંદિર છે. તેને વિજય નગરમના રાજાએ બાંધાવેલા સાત કિલ્લાઓ છે. બારસો સ્તંભોનો સલામંડપ ૪૬૦ ફૂટ લાંબો અને ૧૩૦ ફૂટ પહોળો છે. તેનું ગોપુરમનું અલંકરણ અનોકું છે. કાવેરી નદીના ટાપુ પર રામાનુજ સંપ્રદાયના આ મંદિરને નાના મોટા અઢાર ગોપુરમ છે. તેમાં જે તો બહુજ વિશાળ ઉન્નત છે.

ચિદમ્બરમ્-દ્રવિડના પ્રાચીન શૈવ મંદિરોમાં ચિદમ્બરનું શિવાલય દર્શનીય છે. તેને એક કિલ્લો, મધ્યમાં તળાવ; તેની એક તરફ પાર્વતી મંદિર; બીજી તરફ સહજ સ્તંભ મંડપ તથા પશ્ચિમે શિવ ગર્ભગૃહ છે. સ્તંભોની કળા બહુ સુંદર છે. તેના મૂળ ગર્ભગૃહનો ધ્વંસ થયેલ છે. અહીંની વિશાળ નટરાજની સુપ્રસિદ્ધ મૂર્તિ પાંચમી શતાબ્દિમાં કારિમરના રાજા હીરણ્યવર્મા અર્ચવર્તિએ લંકા જીત્યા પછી સ્થાપેલ છે. વીર ચૌહ નામક રાજાએ દશમી શતાબ્દિમાં તે બાંધાવ્યાનું થવું કહેવાય છે. કુલકોલુમ સમૂહના અનેક મંદિરો અને જગાથયો સુંદર કળામય છે.

તાંજેર-ચૌહ રાજાની રાજધાનીના તાંજેર નગરમાં દશમી સદીનું જૃહદીશ્વરનું શિવમંદિર દ્રવિડ શૈલીથી ભિન્ન છે. બસો ફૂટ ઉંચું શિખર નાગરાદિ શૈલીને મળતું પુદ્ગ ગયાના શિખરની આકૃતિ જેવું છે. તેનો પડછાયો પડનો નથી તેવું કહેવાય છે. ત્યાંનું ગોપુરમ ૯૦ ફૂટ ઉંચું છે. સ્વામ પાપાજીનો નંદી એક જ પત્થરનો સોળ ફૂટ લાંબો છે. મંદિરને તેર મંજલા છે. ત્યાં સોળમી શતાબ્દિનું સુબ્રહ્મણ્યમનું મંદિર છે.

કાંબિવરમ-શિવકાંચિ-વિષ્ણુ કાંચી એમ બે વિભાગમાં કાંબિવરમ તીર્થ છે. શિવ કાંચિમાં બે કિલ્લાનું બારે મોટું મંદિર છે. તેના ગોપુરમ પાસે ચિત્રઘ્નરમ શિવ અને નંદીની વિશાળ સુવર્ણની મૂર્તિઓ છે. ત્યાં એક સરોવર છે. વિષ્ણુ કાંચિમાં વરદરાજ નામક વિષ્ણુનું વિશાળ મંદિર પાંચ કિલ્લાવાળું છે. અહીંના મંદિરના મંડપના બુલ્લા પૂર એકતા છબ્બમાં પત્થરેલા અકોડા સાથે જોડેલો પથરનો એક ઘેટ ફાટકે છે. જે અજબ શિલ્પ કળા છે.

થવન આક્રમણના ભયથી કાંચિ, તથા ચિત્રઘ્નરમને શ્રીરંગમના જેવા ઉંચા કિલ્લાઓ વિજયનગરના રાજાઓએ બંધાવેલા. ત્યારથીજ મૂળ મંદિરના શિખર કરતાં ગોપુર ઉંચા બાંધવાની પ્રથા શરૂ થઈ છે, તે શિલ્પશાસ્ત્રમાં સાર હોય યુક્ત ગણાય છે.

પદ્મવ રાજ્ય કુળના મહેન્દ્ર વર્માએ ઈ. સ. ૬૨૫ માં મદ્રાસથી ૨૫ માઈલ કાંચીના સમુદ્ર તટ પર મામલ્લપુરમ (મહાબલિપુરમ)માં પત્થરોની બેબડો કાપીને સાત વિશાળ રથ-મંદિરો કોતરાવ્યા છે. તેમાં પાંચ પાંડવોના રથ તથા વરાહ અને મહિષાસુર મર્દિની દુર્ગાના બે એમ સાત મંદિરો કંડારેલા છે. ધર્મરાજ રથમાં નૃસિંહની મૂર્તિ છે. ભીમ રથ બે મજલાનો ૪૮૪૨૫ ના માપનો છે. બીજા રથોની અપેક્ષાએ આ સર્વોત્તમ વાસ્તુકળાના નમુના રૂપ છે.

તિરૂવલ્લુર-મદ્રાસથી ૩૦ માઈલ પશ્ચિમે આવેલું છે. ૯૪૦ ફૂટ-લાંબા અને ૭૦૧ ફીટ પહોળા વિશાળ મંદિરમાં શિવ પાર્વતીની ભવ્ય મૂર્તિઓ છે.

રામેશ્વરનું સુપ્રસિદ્ધ શિવ મંદિર ૧૧ મી ચત્તાઈના દ્રવિડ કળાના સર્વોત્તમ નમુના રૂપ ભવ્ય વિશાળ છે. મૂળ મંદિર ૫૮૪૩૦ ના માપનું બહાર છે. પાંચ કિલ્લાઓ વીશ ફીટ ઉંચા છે. ચાર ઉંચા ગોપુરમ છે. તેમાં અંદર બહાર શ્રીરામ ચરિત્રના અદ્ભૂત દ્રશ્યો કોતરેલાં છે. બે સ્તંભોની હારવાળી પ્રદક્ષિણાની લંબાઈ ચાર હજાર ફૂટની છે. જે વીશથી ત્રીશ ફૂટ પહોળી અને પચ્ચીશક ફૂટ ઊંચી છે. છત સુંદર અલંકૃત છે. સામસામા બે વિશાળ સ્તંભોમાં જુદી જુદી આકૃતિઓ મનુષ્ય કે અશ્વની પુરા કદની કોરેલી છે. સમુદ્ર તટ પર ગંધમાદન પર્વત નામે ટાપુ પર બાંધેલું આ રામેશ્વરનું મંદિર બહુ પ્રાચીન કહેવાય છે.

કન્યાકુમારી, ત્રિવેદ્રમ, વેલોર આદિ મંદિરો દ્રવીડીઅન કળાના સર્વોત્તમ પ્રતિનિધિ રૂપ છે. તેમાં ઉત્તમ કોટિનું ભવ્ય મૂર્તિવિધાન છે. દ્રવિડ મંદિરોના પ્રદક્ષિણા માર્ગના સામસામા બે વિશાળ સ્તંભોમાં હાથી ઘોડા કે મનુષ્યોની પુરા કદની આકૃતિઓ ભેરદાર રૂપે કોરેલી હોય છે. જે નજરે જતાં જ તેની વિશાળ ભવ્યતાનો ખ્યાલ આવે છે.

દુર્ગભદ્રાના કિનારે હાંપી કિર્કિદા પાસે ઈ. સ. ૧૩૩૬ માં વિજયનગરની સ્થાપના વિદ્યારણ્ય નામે સ્થપતિ અને જ્યોતિષીના હાથે થઈ છે. તેની વિશિષ્ટ શૈલી

દક્ષિણ દ્રવિડથી કંઈક લિન્ન છે. ત્યાં વિરૂપાક્ષ શિવનું, કર્ણાપૂર્ણ ભવ્ય મંદિર છે. ઈ. સ. ૧૫૪૨ માં અચ્યુતરાવળે વિરૂપાક્ષ સ્વામીનું મંદિર બંધાવવા માંડ્યું; પરંતુ તે પૂર્ણ ન થઈ શક્યું. તેનો ભવ્ય શૃંગારમય મંડપ અજોડ છે. વિશાળ વ્યાલ શાહુળ પ્રવેશ દ્વાર પર છે. વિજયનગર સામ્રાજ્યની એ કાળની સમૃદ્ધિ અને જાહોજલાલી જગતમાં આશ્ચર્યમુગ્ધ કરે તેવી હતી. ત્યાં હીરાની ખાણો હતી. આ વેલવશાળી અને તેજસ્વી ત્રણસો વર્ષના હિંદુ રાજ્યનો અંત એક ખેડેલ (સોની)ની સ્વરૂપવાન કન્યાના કારણે ઉભા થયેલા કલેશના પરિણામે આવ્યો. અને આસપાસના સુસ્લીમ સુલતાનોના હાથમાં આ હિન્દુ રાજ્ય આવ્યું. તુર્કશાસન નહીના કિનારા પર ત્રણ માઈલના વિસ્તારમાં આજે વિજયનગરનાં અવશેષો વિપુલ પ્રમાણમાં વેરણ છેરણ પડ્યા છે. ત્યાં અનેક ખડિત મંદિરો છે. ખુરેલામાં પડેલી એક જ પાપાંજીથી કોરેલી પચ્ચીશ કૂટ ઉંચી પ્રચંડ ભવ્ય નૃસિંહજીની મૂર્તિ દર્શનીય છે.

ઉત્તર દ્રવિડમાં વર્તમાન મૈસુર રાજ્ય વિસ્તારમાં પ્રાચીન હર્યશાળ રાજ્ય કાળના અગ્રારમી બારમી સદીના ત્રણ પ્રસંગીય મંદિરો ભારતની શિલ્પ સમૃદ્ધિના સુકુટ રૂપ છે. હર્યશાળ રાજાઓના પ્રસિદ્ધ શિલ્પકાર કંકનાચાર્યે આ મંદિરોનું નિર્માણ કર્યું હતું. ત્યાંની લોક કથામાં તે પ્રસિદ્ધ છે. હર્યશાળ રાજ્યની શિલ્પ પદ્ધતિના મંદિરો દ્રવિડના અન્ય મંદિરોની કૃતિથી લિન્ન છે. આ મંદિરોની કળા કૃતિનું વર્ણન એક સ્વતંત્ર પુસ્તક માગે છે. ભારતના દેવી શિલ્પીઓએ આહી સ્વર્ગ ખાડું કર્યું છે. સોનીના જેવી બારીક કારીગીરી-ઘાટવાળું કામ આહી નજરે પડે છે. આ હર્યશાળ રાજ્યવંશના એક પુરુષ જ પાછલા કાળમાં વિજયનગરના રાજ્યની સ્થાપના કરી હતી. સામનાથપુરમાં પ્રસન્ન કેશવના મંદિરના મંડપની ત્રણ દિશામાં ત્રણ ગર્ભગૃહો છે. તેમાં એકમાં પ્રસન્ન કેશવ, બીજામાં ગોપાલજી, અને ત્રીજામાં જનાર્દન સ્થાપિત છે. ત્રણે ગર્ભગૃહ પર ત્રણ શિખરો છે. નીચે મહાપીઠથી ઉપર સુધી કારીગીરીથી ભરપૂર કોતરકામ છે. સમાયણ મહાભારત અને ભાગવતની કથા ઘટનાઓ પથરોમાં કંકારી છે. દક્ષગીડમાં હોયથળેશ્વર શિવમંદિર ઉંચા પ્લીથ પર છે. તેની કારીગરી વિચિત્ર છે. ત્યાં એક બાજુ નાનું દેવાદેશ્વરનું કળામય શિવ મંદિર છે. બેલુર, પ્રાચીન કાળમાં દક્ષિણનું કારી કહેવાતું. ત્યાં ચિન્ન કેશવનું વિશાળ વિષ્ણુ મંદિર છે. તેને જ ઉત્તમ ગોપુરમ્ છે. ચંદ્રગિરીના એક જ પહાડમાંથી કોરેલી કળાકૃતિરૂપ થમજી બેલગુલાની સાડ કૂટ ઉંચી મહાકાય દિગંબર જૈન મૂર્તિ એક હબર વર્ષ જુની છે. જે ટાક, તડકા અને વર્ષામાં આજે પણ અખંડ ઉભી છે.

આંધ્ર પ્રદેશના શિલ્પ સ્થાપત્યો આસપાસના સુસ્લીમ સાસકોના, પૂર્વજનુનના કારણે બંગાળ બિહારની જેમ પૂર્ણ સ્વરૂપે જોવા મળતાં નથી. બીધ સંપ્રદાયના ઐશ્વર્ય આચાર્ય નાગાર્જુનના નામથી વસેલા રંધળે માર્કલોના, બોદકામમાંથી અને વરંજુત આદિ અન્ય સ્થળેથી બાંધતી અમૂલ્ય શિલ્પકૃતિઓનાં અવશેષો મળે

છે. હાલ બંધાતા નાગાર્જુન બંધના પાણી નીચે આ વિસ્તારની અમૂલ્ય શિલ્પ કૃતિ આવી જતી હોવાથી તેને બચાવી લેવા પ્રયત્ન ચાલી રહ્યા છે.

કાશ્મિરમાં પાંચમી સદીનું લઠવાનું મંદિર, આઠમી સદીનું માર્તંડ સૂર્યનું, નવમી સદીનું અવંતીપુરનું, અને પાંડુકુંડ (જંણુ)નું એક વિશાળ મંદિર ૫૩ ગર્ભગૃહ-વાળું છે. માર્તંડના મંદિરની ફરતી ૭૩ દેરીઓ છે-આ બધા હિન્દુ મંદિરો ભગ્નાવશેષ છે. હિન્દુ કરતાં પાંચગણી સુસ્તીમ વસ્તીવાળા આ પ્રદેશમાં ખીજી શી આશા રખાય ?

કાશ્મિરની શિલ્પ પદ્ધતિ નાગરાદિ શૈલીથી ભિન્ન છે. અહીં સ્તંભો પર અને દ્વાર પર ત્રિકોણાકાર ઘાટના ગેબલ જેવી આકૃતિ હોય છે. સ્તંભ, કુંભિ અને ઉપરના સરા (કેપીટલ)ના ઘાટ ભારતના અન્ય પ્રદેશોના સ્થાપત્યથી માવ નિરાળા છે. ગાંધાર-પેશાવરના અવશેષો પરથી તથા ખાસ કરી ગાંધારના મૂર્તિ વિધાન પરથી પાશ્ચાત્ય વિકાસો તેનું શિલ્પ ઓક કળાકૃતિના અનુકરણરૂપ માને છે. પણ આ માન્યતા ગલત છે. ગાંધાર, સરહદ પ્રાંત અને કાશ્મિરની કૃતિ એક જ સરખી છે. આગળ કહ્યું તેમ કાળ બળે અને પ્રાંતિય લેહે શિલ્પ શૈલીની આ ભિન્નતા છે. કાશ્મિર, ગાંધાર, પંજાબ, બંગાળ, બિહાર અને પ્રધાન હિન્દુ તીર્થધામ મથુરા, અયોધ્યા, પ્રયાગ, કાશી-બનારસ, ગયા તીર્થમાં ભારતીય શિલ્પની પ્રાદેશિક શિલ્પશૈલી ધર્મોંધતાના કારણે પૂર્ણ સ્વરૂપે આજે જોવા મળતી નથી.

નેપાલ તથા હિમાલયના પાર્વતીય પ્રદેશના કેટલાક મંદિરો કાષ્ઠની બનાવટના ચીની પેગોડાને મળતા છે. કેટલાક નાગરાદિ શૈલીના રૂપને મળતા છે. રાધાકૃષ્ણનું નેપાલનું મંદિર, પંજાબના આધુનિક મંદિરો અને હીમાલયના બદ્રીકેદારના રસ્તા પરના મંદિરો લગભગ નાગરાદિ શૈલીના છે.

સરહદ પ્રાંતમાં આઠસોક વર્ષથી હિન્દુઓની અલ્પ સંખ્યાના કારણે પ્રાચીન સ્થાપત્યોની આશા રાખવી જ નિરર્થક છે. ત્યાંનું ગાંધાર શૈલીનું મૂર્તિવિધાન અજબ કોટીનું હતું. તક્ષશિલાના ખોદકામમાંથી ઉત્ખ્ય કોટીના નમુનાઓ ઇ. સ. પૂર્વેથી માંડી આઠમી નવમી શતાબ્દિના મળે છે. બિહારના નાલંદાનું પણ તેમજ છે.

બંગાળ બિહારમાં પાલવશીય વાસ્તુકળાના અવશેષો દટાયલા ભૂમિમાંથી ઉપલબ્ધ થાય છે. ત્યાં પૂર્ણ અવસ્થાના સ્થાપત્યોનો અભાવ છે. બંગાળમાં મુગલ કાળ પછી વર્તમાન કાળમાં ઉભાં થયેલાં મંદિરો કેશ મુડેલા મસ્તક જેવા ઘુંમટવાળા, છત્રીસહિતની કમાનોવાળા, બ્રહ્મ શિલ્પના નમુના રૂપ છે. વાંસની ઝુંપડી કે કુખાની પ્રતિકૃતિ રૂપ આ મંદિરોમાં પ્રાચીનતાનો અંશ માત્ર નથી. જુદા ગયાનું પ્રાચીન મંદિર-બિહારની પ્રાચીન કૃતિનો આજો ખ્યાલ આપે છે. નાલંદાના અવશેષો પરથી એ પ્રદેશની શૈલીની કલ્પના થઈ શકે છે.

વિખ્યાત નાલંદા વિશ્વવિદ્યાલયના ખંડેરોમાંથી પ્રાચીન શિલ્પના પાયાણ અને

ધાતુના અમુલ્ય નમુના પ્રાપ્ત થયા છે. આ પાષાણના અવશેષો ખંડિત છે. પણ ધાતુના નમુના ઓછા ખંડિત મળ્યા છે. નાલંદા વિદ્યા અને કળાનું પ્રખ્યાત ધામ હતું. અહીં જંગમમાં અમુલ્ય ગણાતા બે અઢી હજાર વર્ષ પૂર્વેના જુના તાડપત્રોના હસ્તલિખિત અદ્ભૂત વિદ્યા, વિજ્ઞાન, યંત્રશાસ્ત્ર, આયુર્વેદ, શિલ્પ, જ્યોતિષ, ખગોળ, ગણિત, તત્ત્વજ્ઞાન, યોગદર્શન આદિ વિષયોના અબ્બેડ લાખો ગ્રંથોના ઓરડાના ઓરડાઓ ભરેલા હતા. ધર્મોદ્ધતા અને અજ્ઞાનતાના કારણે ચૌદમી સદીમાં એ અમૂલ્ય ગ્રંથ ભંડાર એકજ ઝપાટે અગ્નિથી ભસ્મભૂત થયો. આમ ભારતની પ્રાચીન વિદ્યા કળા અને વિજ્ઞાનના શુદ્ધ રહસ્યનો કમલાગ્ન્યે નાશ થયો. સાતસો વર્ષના મુસ્લીમ શાસન કાળમાં હિન્દુ દેવાલયોનો ધ્વંસ થયો; કેટલાક મસ્જિદના રૂપમાં ફેરવાયા. કેટલાકના અવશેષોનો ઉપયોગ મસ્જિદ મકરબામાં થયો. આમ ધર્મોદ્ધતાએ પ્રાચીન ભારતીય કળાનો નાશ કર્યો છે.

અવા-સુમાત્રાઃ ભારતની પૂર્વે સમુદ્રપાર હીંદી ચીન, અનામ (અંપા) તથા તેની દક્ષિણ પૂર્વમાં કંબોડિયા; પશ્ચિમે શ્યામ (સીધામ, થાઇલેન્ડ), બાવા સુમાત્રા વગેરે દૂર પૂર્વના અગ્નિ એશિયાના ટાપુ પ્રદેશોમાં ભારતની સમુદ્ર-સાહસી, વેપાર-પ્રધાન પ્રજા ઠોઢ બે હજાર વર્ષથી વસેલી છે. ત્યાં હિન્દુ અને બૌદ્ધ ધર્મ પ્રસર્યો. તેના પરિણામે ત્યાંની પ્રજાના રીતરિવાજો અને ધાર્મિક ઉત્સવો ભારતીય હિન્દુ ધર્મ પ્રમાણે આવે છે. ભારતીય પ્રજાએ ત્યાં શૈવ વૈષ્ણવ ધર્મની ભારે ઉન્નતિ કરી. એ પ્રદેશોમાં હિન્દુધર્મના મોટા મોટા ભવ્ય મંદિરો ઉભા કર્યા છે. કંબોડિયામાં અંકુરવટ નામનું વિશાળ મંદિર ઉંચા 'ત્રીધવાણું' રાજા સૂર્યવર્મા બીજાએ ઈ. સ. ૧૧૨૫માં બંધાવેલું છે. તેની કળામય દિવાલો પર રામાયણ મહાભારતની કથાઓના દ્રશ્યો કેાતર્યો છે. આ મંદિરના તળની રચના આગળ કહેલા સિદ્ધપુરના રાજપ્રાસાદ જેવી છે. જે રાણકપુરના ચતુર્થા જૈન મંદિરને મળતી છે. અક્રધાની-સ્થાનના પહાડો તથા જંગલોમાં બૌદ્ધ ધર્મની વિશાળ મૂર્તિઓ મળે છે. એક પહાડની ઉપી સીધી લેખડમાંથી ૨૦૦ ફુટ ઉંચી ઉપી બૌદ્ધ મૂર્તિ કોરેલી છે.

અમેરિકાના મેક્સિકોમાં ભારતની મય જાતિના લોકો જઈ વસેલા. શિલ્પાચાર્ય મયની શિલ્પકળામાં કુશળ શિલ્પીઓ અમેરિકાના મેક્સિકોમાં જઈને વસ્યા અને ત્યાં મંદિરો બાંધ્યા છે. આજે પણ મેક્સિકોના જ અમેરિકાના સૌથી કુશળ એંજીનીયરો ગણાય છે.

મુસ્લીમ શાસકો અને ભારતીય શિલ્પ:-મુસ્લીમ શાસકોએ તેરમી ચૌદમી સદી પછી કેટલાક શહેરો વસાવી ભારતની સુપ્રસિદ્ધ રાજપુત ચૌદીના રાજમહેલો અને મકાનો, દરગાહ, મકરબાઓ બંધાવ્યા છે. ભારતીય શિલ્પીઓ મકાન બાંધણીમાં અને તેની સુંદર સજાવટ કરવામાં એશિયામાં શ્રેષ્ઠ અબ્બેડ ગણાતા હતા. લક્ષ્મીના લોભે આ દેશપર ચઢી આવેલા પરદેશી બાદશાહો અહીંથી અદ્યગ્રહ છૂંટના ડ્રૉય-અવેરાત બેઠે ભારતીય શિલ્પીઓને પણ સાથે લઈ ગયા અને સુંદર મકાનો

બંધાવી એ દેશના શહેરોને અલંકૃત કર્યા છે. આમ, ભારતીય શિલ્પ-સ્થાપત્યનો પરદેશમાં પ્રચાર થયો છે. મુસ્લીમ શાસકોએ પોતાના શાસન કાળમાં ઉભા કરેલા સ્થાપત્યોના વર્ણન વિવેચન માટે એક જુદો જ લેખ આપવો બોધ્યો, આ શાસકોએ પણ કળાને પોષણ આપ્યું છે તે આપણે જુલુન બોધ્યો તાજમહાલ તેની આસપાસની સુંદરતાના કારણે, દક્ષિણનો બિજાપુરનો વિરાટ છુમટ અવાજના પ્રત્યાઘાતની ખુબીના કારણે પ્રસશનીય છે. દીલ્હી-આગ્રા-ફતેહપુર-સીક્રી-લખનૌ-માંડવ-ગઢ-અમદાવાદ-ચાંપાનેર આદિ શહેરો મુસ્લીમ ખાદશાહો કે, સુલતાનોએ પોતાની રીતે બંધાવ્યા છે તથા મસ્જિદો, મકરબાઓ, રાજમહેલો, દીવાનેઆમ, દીવાનેખાસ, હરગાહો વગેરે સ્થાપત્યો, કિલ્લાઓ આદિ રાજપુત શિલ્પ શૈલી પ્રમાણે બંધાવ્યા છે. માંડવગઢનું સ્થાપત્ય પુરાસાન શૈલીની પ્રતિકૃતિ છે. એકંદરે મુસ્લીમ સ્થાપત્યો પણ પ્રસશનીય છે.

ભારતીય શિલ્પી.

ભારતના પૃથક પૃથક ભાગના હિન્દુ શિલ્પ શૈલીના સ્થાપત્યોના વિહંગાવલોકન પરથી ભારતીય સ્થાપત્યનો વિકાસ, તેનું નિર્માણ, તથા તેના પ્રકારનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવી શકે છે ભારતીય કળા અધિક મૌલિક, અધિક વૈવિધ્યપૂર્ણ છે. તેના પ્રકારોમાં પણ નિત્ય નવીન વૈચિત્ર્ય છે તેનું અન્યત્ર ભાગ્યે જ ભેવા મળે છે ભારતીય શિલ્પ સ્થાપત્ય આજ પણ જીવંતી બાળની કળા છે યુરોપીયન શિલ્પીઓ સાથે ભારતીય શિલ્પીઓની તુલના કરતાં કહેવું પડે છે કે ભારતીય શિલ્પીનું લક્ષણ પોતાની કૃતિમાં કેવળ ભાવના ઉતારવાનું છે. યુરોપીય શિલ્પી તાદ્રશ્યતાનું નિરૂપણ-અનુકરણ કરે છે, જ્યારે ભારતીય શિલ્પીઓએ પોતાની કૃતિમાં પૃથક્કરણીય ભાવના રેડવાનું કઠીન કાર્ય કર્યું છે.

ભારતીય અને પાશ્ચાત્ય શિલ્પીઓના મૂર્તિ, વિધાનનું એક જ ઉદાહરણ લઈએ અનેક કવિઓએ સ્ત્રીની પ્રકૃતિ-વિકૃતિના શુભોના ગાન ગાયા છે - તેના સૌંદર્યનું પાન કરાવનાર ભવભૂતિ અને કાલિદાસ જેવા મહાન કવિઓએ તેના રૂપ શુભની શાશ્વત ગાથા ગાઈ છે. તેની પ્રકૃતિથી રિઝેલા ભારતીય શિલ્પીઓએ સ્ત્રી-સૌંદર્યને માતૃત્વભાવે પ્રદર્શિત કરી છે. જ્યારે યુરોપીય શિલ્પીએ વાસનાના કળ રૂપે તેને કહારી છે

ભારતીય ગૌરવપૂર્ણ કળા શુભ કાળ પછી, નવમીથી, તેરમી સત્તાવિંદ સુધી ખૂબ તેજથી જળંબળી છે તે પંજીના ધર્મોપતાના કાળમાં આ કળા ખૂબ રૂપાઈ. મહેન્દ્રોનાં આંકમણો થયાં કર્યાં. સોમનાથ, ચાણેશ્વર, કનોજ, કાશી, મથુરા, નાલંદા, અયોધ્યા વગેરે ઉત્તર ભારતના કળા ધામો પર હુલોચના ચક્ર ફરી વળ્યા. ચારે બાજુ ધર્મોપતાનાં કુહાડાના પ્રકારો થયા. આમ છતાં પણ ભારતીય કળા-સંસ્કૃતિ જીવિત રહી છે. તેના દ્રઢ ધારા હવાઈ ચકાસી નથી તેના રક્ષા સદા

અવશેષો પંજુ ઝીરણું પૂર્ણ છે. એકલા આ અવશેષો દેખીને પણ આને વિદેશી કળા પારખીએ. આશ્ચર્યમુંઘ બને છે.

ભારતીય શિલ્પીઓએ ભારતીય જીવન દર્શન અને સંસ્કૃતિને પોતાનું સર્વોત્તમ લક્ષ્ ભાનીને રાખ્તના પવિત્ર સ્થાનો પસંદ કરીને. ત્યાં પોતાનું જીવન વિતાવી વિશ્વની શિલ્પ કળાના ઇતિહાસમાં અદિતિય વિશાળ ભવનો નિર્માણ કર્યો છે. જે જોતાં જ સૌ કોઈ આશ્ચર્ય મુંઘ બને છે. ભારતીય શિલ્પકારોએ પંડાડોના દુધિયા, મગીયા, રતુંબડા, શ્યામ, રેતાળવા કે ચુનાળવા પથ્થરની દીર્ઘકાય શિલાઓ ખોદી કાઢીને ભૂખ અને તરસની પણ પરવા કર્યો વંગર પોતાનાં ધર્મની મહત્તમ ભાવના રાંધનાં ચરણોપર ધરી છે. અને જનતા-જનાદન અને ધર્મ-સંસ્કૃતિનાં પ્રતિકનું પ્રસ્થાપન કર્યું છે. જનતાએ પણ રાંખનાદ વડે પોતાનાં શિલ્પકારની અક્ષય કીર્તિને ચતુર્દિશ ફેલાવી છે. જગતે આવા શિલ્પીઓની અજબ સ્થાપત્ય કળાનાં કારણે ભારતને અજર અમર પદે સ્થાપેલ છે. આવા મુલ્યવાન શિલ્પીઓને કોટી કોટી ધન્યવાદ ઘટે છે.

અંગત નોંધ.

સામાન્ય રીતે માણસને અંગત નોંધ આપતાં સંકેત થાય છે. કેમકે કેટલાક વાચકોને તેમાં આત્મસ્વાધ્યાની ગંધ આવે છે. તેથી આ નોંધ લખતાં હું પણ સંકેત અનુભવું છું. તેથી એ વિષે મૌન જ સેવવા મારો ઇરાદો હતો. પણ કેટલાક વડીલ મિત્રો તથા શુભેચ્છકોનો આશ્ર્ક હતો કે આવી નોંધ દ્વારા છંદાસુ વાચકોને પ્રેરણા તથા દોસ્વણી મળે છે. માટે નિસંકેત અંગત નોંધ અહીં આપવાના તેમનાં દબાણને વશ થઈ આ નોંધ અહીં આપું છું. જે માટે સુસ્ત વાચકો કૌંશ કરશે એવી આશા છે.

શિલ્પ-સ્થાપત્ય અમારો વંશપરંપરાનો કૌટુંબિક વ્યવસાય છે. બાળપણે વધુ અંગ્રેજી વિદ્યાર્થીસની મહેજા હતી. પણ કુટુંબના આર્થિક કારણો આડે આવ્યાં અને ત્રણ અંગ્રેજી ધોરણથી વધુ અભ્યાસ થઈ શક્યો નહિ. મારા સફળ વડીલ બધું બાઈશ કરલાઈના હાથ તળે હું શિલ્પ વ્યવસાયમાં જોડાયો. અને કેમથા શિલ્પકર્મ હાથ બેસતું ગયું. માણસ વિધિના હાથનું ખાદુ જ છે. વ્યવસાયમાં જોડાયા પછી સમયે મળ્યે ઘરનાં જુનાં પટારામાં પડેલાં પોટલાં બહાર કાઢી અંદર ખાંધેલાં શિલ્પકર્મકરની હસ્ત લિખિત પોથીઓ, જોળીયાં, નોંધોના કાગળો, પૂર્વજોએ કરેલાં ખાંધકામનાં નકશાં એ સર્વ ઉઘાડીને હું જોતો. આ પોથીઓ વાંચતો. કોઈ કોઈ પોથીમાં જુની ગુજરાતી ભાષામાં કરેલાં અનુવાદ પણ સ્વીકારાયે આવેલાં હતાં તે ધ્યાનથી વાંચતો. દિવસે તો શિલ્પકર્મનાં ધંધાપર જતો. તેથી રાત્રે આ ગ્રંથવાંચન શરૂ કર્યું. સૌ પ્રથમ શિલ્પનો પ્રાથમિક મહિત્વનો આયતત્વ નામે નાનો ગ્રંથ પિતાએ મુખપાઠ કરાવ્યો. કેશરાજ મુખપાઠ કર્યું. ત્યાર બાદ પ્રાસાદમંડનના જ અધ્યાય મુખપાઠ કર્યો. આ બધું હું કડકકાટ મોટે બોલી જતો.

વળી તેમાં બતાવેલા ગણિત તથા અન્ય વિષયોની સક્રિય સમજ માટે હું આભેખન (કોઈંગ) પણ કરતો. અમારા શિષ્યસંગ્રહના કેટલાક અંથોની નકલો મેં બંતે કરવા માંડી. આયતત્વ તથા કેશરાજ જેવા અંથના અનુવાદ પેનસીલ્વેની જુની નોટબુકમાં ઉતારતો. એથી તે સવિશેષ સમબળતા હતા. જ્યાં જ્યાં વડીલોની સહાય જરૂરી લાગતી ત્યાં તેમની પાસેથી એ વિષય પુરો સમજી લેતો. અને કુટુંબમાં ચાર ભાઈઓમાં હું સૌથી નાનો હોવાથી આ કુળ પરંપરાની વિદ્યા બરાબર જળવાઈ રહેશે એ જોઈ કુટુંબના સૌ વડીલોને સંતોષ થતો.

શિષ્ય શાસ્ત્રના સંસ્કૃત અંથો ગુજરાતી અનુવાદ સાથે પ્રગટ થાય તો સામાન્ય શિષ્યો પણ તે સમજી શકે. એવા વિચાર મનમાં ઉડતા હતા. શિષ્યપત્ર સક્રિય જ્ઞાન તો દિવસે કામ પર હોઈ ત્યારે વડીલો દ્વારા મળતું હતું. રાત્રે બેસી ગુજરાતી અનુવાદ કરવા પ્રયત્ન કરતો. અનુવાદ કરવા કઠણ છે. છતાં દૈનિક સંકલ્પ કરીને તે કામ હાથમાં લીધું. વિ. સં. ૧૯૭૩માં પ્રાસાદ મંડનના અનુવાદનો પ્રારંભ કર્યો. જુની હસ્તલિખિત પ્રતોમાંના અપૂર્ણ અનુવાદ પુરા કરતો. તેમાં મુશ્કેલી તો ઘણી આવતી. શબ્દો-ભાષામાં તેમજ ક્રિયામાં મેળ બેસે તો જ એ અનુવાદ સામાન્ય શિષ્યો વર્ગને ઉપયોગી થાય. તેથી મનમાં ભાંજગડો ઉઠતો. મુંઝવણો થતી. આમાં પૂર્વ જ વડીલોના હોરેલા નકશા કોઈવાર મદદરૂપ થતા. આમ શિષ્યકર્મ તથા શિષ્યઅંથોના વાચન સાથે મારા અભ્યાસનું ગાડું પ્રગતિ કરતું ગયું.

વિ. સં. ૧૯૭૫-૭૬-૭૭ દરમિયાન કામકાજ અર્થે મુંબઈમાં ત્રણેક વર્ષ રહ્યો. તે વેળા મારે આ જ્ઞાન-પ્રાપ્તિનો હેતુ સફળ થવાની આશા બંધાઈ. જોકે તે સમયે બહુ સફળતા મળતી નહિ ત્યારે હું નિરાશ થતો. પણ વિધિને હજી મારી કસોટી કરવાની બાકી હતી. વિ. સં. ૧૯૭૯માં તબીબતના કારણે મારા વ. બંધુ રેવાશંકર ભાઈ પાસે હું એકાદ વર્ષ ખંભાત રહ્યો. અને પ્રારબ્ધ-યોગે અંબાલ-કુંભારીયા-જીના જેન મંદિરોનું જીર્ણોદ્ધાર કામ મને સુપ્રત થયું. તે સમયે મારી બહારની શિષ્યપ્રસ્થાપત્યના ધંધા અંગેની યાત્રા શરૂ થઈ નહોતી. તેથી કુંભારીયાજીમાં જે પાંચેક વર્ષ હું રહ્યો તે દરમિયાન સ્થિતતા તથા શાન્તિને લીધે મારા અનુવાદના કાર્યને વેગ મળ્યો. વળી “ક્ષીરાલુંવ” તથા “દ્વીપાલુંવ” જેવા અધરા અંથોના સંશોધનનું કાર્ય પણ મેં હાથમાં લીધું. રૂપમંડન, વાસ્તુમંજરી, વાસ્તુસારના અનુવાદ મેં અહીં જ કર્યો. અલબત્ત સંસ્કૃત ભાષાના મારા મર્યાદિત જ્ઞાનને લીધે આ સર્વ સાહિત્યનું ટાંચણ હું પેનસીલ્વેની જ કરતો હતો. દરમિયાન કૌટુંબિક આર્થિક સ્થિતિ પણ સુધરવા લાગી.

આપણા શિષ્યઅંથોમાં અશુદ્ધિ ઘણી છે. કેટલાક શબ્દોનું મૂળ શોધી તેની બ્યાકરણ શુદ્ધિનું કામ વિદ્વાનોને પણ કઠણ લાગે છે. પારિભાષિક શબ્દોમાં તો મોટા મહા મહોપાધ્યાયોને પણ મુઝ પડતી નથી. સારા અંથોની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન ચાલુ જ હતા. મુંબઈ રૈયલ એશિયાટીક સોસાયટીની લાઈબ્રેરીના એક ચોપડામાં ‘વૃક્ષાર્ણવ’ અંથના કેટલાક અધ્યાયો જોયા. આ અંથ કંઈ સામાન્ય નથી. તેમાં

સાંધાર મહાપ્રાસાદો, રૂપમહાલયો તથા મોટા ચતુર્ભુજ પ્રાસાદના યમનિધમો આશિષ છે. તેમાં હિંદા કિવયો સિવાય આ ગ્રંથ સામાન્ય રીતે જોઈએ સમજાય તેવો નથી. આવા મહાગ્રંથો હજુ લગભગ કયાંય સંપૂર્ણ નોવામાં આવતા નથી. મને પણ તેના પ્રંદરસેહ શ્લોકજ પ્રાપ્ત થયા છે. ત્રિ. સં. ૧૯૮૭ થી ૯૧ ના કદંબગિરિના આરાવાસ દરમિયાન આ સર્વ ગ્રંથોના અનુવાદના ટાંચણમાં થોડા સુધારા ત્રિધાર કરીને મેં પાઠા લખી નાંખ્યા.

મારા સહગત વાંચક શ્રી. જગજ્ઞાથ અંબારામના “શુદ્ધ શિલ્પશાસ્ત્ર”ના ગ્રંથોમાં રહેલી અશુદ્ધિઓ જોઈ મને દુઃખ થયું. વ્યાકરણ, શુદ્ધિ વિના, ગ્રંથનું પ્રકાશન નજીકરવું એ નિશ્ચય દૃઢ થયો. મારા વૃદ્ધ પરમ સન્નિમિત્ર ૨૯. શ્રી. નર્મદાશંકરભાઈએ વ્યાકરણ શુદ્ધિ સાથેનો “શિલ્પ સનાકર” નામે, લગભગ ગ્રંથ મોકલ્યો તે જોઈ મને ખૂબ હર્ષ થયો. તેમના આ કાર્યમાં મેં પ્રણામની સહાય કરી હતી. યોગ્યકર્ણ પર જ્યપુરના મારા પરમ દુનેહી વિદ્વાન સિત પ્રહિત શ્રી ભગવાનદાસજી જૈન “પ્રાસાદમંડન” ગ્રંથની અર્થ કરવા માટે જ મારે ત્યાં પ્રભાસ-પાટણ પધારેલા, તે વેળા મારા ગ્રંથોની પોથીઓનું ફક્ત જોઈને તેમને ભાદે આશ્ચર્ય થયું. અને “તમે તૈયાર કરેલા આ સર્વ સાહિત્યનું પ્રકાશન કેમ કરતા નથી?” એવો પ્રશ્ન કર્યો. મેં તેમને વ્યાકરણ શુદ્ધિના પ્રશ્નની મારી સુઝવણ જણાવી. મારે તેમણે તે કામ સદર્ષ માથે લીધું. આમ વ્યાકરણ શુદ્ધિના પ્રશ્નના ઉકેલથી મારા ઉત્સાહને વેગ મળ્યો.

જ્યોતિષ, તંત્ર, આયુર્વેદના તથા શિલ્પના ગ્રંથોમાં વ્યાકરણ દોષ બહુ નોવામાં આવે છે. અસ્તવ્યસ્ત દશામાં પડેલા પ્રાચીન શિલ્પગ્રંથોનું સંશોધન સોળસી સદીમાં સમર્થ શિલ્પો મંડને કદ્યું છે. વિશ્વકર્મા પ્રણિત “કીર્તિપુર્વ” ગ્રંથમાં કોઈ વિધ્યના અધ્યાયમાં બીજો વિષય અર્થદોષ છે. વળી ત્રીજો સ્થળે તો તે સાવ અપૂર્ણ હોય છે. કેટલાક અધ્યાયોના ભાષાર્થની જ લલલલ લલ વિદ્વાનોને પણ સમજ પડતી નથી. લહીયાઓએ હસ્તાલિખિત પ્રતોમાં પરંપરાની ભૂલોના પુનરાવર્તન સાથે ઉમેરાજ કર્યા છે. સૌરાષ્ટ્ર, મુજસાત, રાજસ્થાનમાંથી મળેલી પ્રતોમાં આ સર્વ વસ્તુનો મને જાત અનુભવ છે.

દીપાવર્ણવ: “કીર્તિપુર્વ” ગ્રંથનું સંશોધન કરી કેમબંધ સૂત્રમાં મૂકવાનો મારે પ્રયત્ન કંઈક અંશે સફળ થયેલો જોઈ મને આનંદ થાય છે. તે વાંચ્યા પછી જે તેની ખૂબી કદર તો વિદ્વાન વાચકો કરી શકશે. આ “દીપાવર્ણવ” ગ્રંથનું પણ તેમજ હું. તેનો પ્રથમ અધ્યાય તેમાં મળતો નથી. બીજાથી ચૌદમાં સુધીના અધ્યાયો જ મળે છે. અને તે પછીના અધ્યાયો તો અમારા શિલ્પીઓના ગ્રંથ સંગ્રહમાં પણ મળતા નથી. આ સ્થિતિમાં આ ગ્રંથના સંશોધનનું કામ મેં માથે લીધું. શિલ્પ શાસ્ત્રના ગણિતના મૂળવાળો ઉપગ્રંથ “આયત્તવ” દીપાવર્ણવનો પ્રથમ અધ્યાય જ છે. પ્રથમના ચૌદ અધ્યાયો સિવાય બાકીના ૧૩ અધ્યાય અન્વ ગ્રંથોની પોથીઓમાંથી પ્રાપ્ત થયા. આ સર્વ અધ્યાયોને સંશ્લિષ્ટ કરી “દીપાવર્ણવ” ગ્રંથ બની શકે

તેટલા સમૃદ્ધ કરી ગુજરાતી ભાષા ટીકા સાથે પ્રકટ કરવા નિર્ણય કર્યો. આમ આ પ્રસ્તુત ગ્રંથ પ્રકાશનનો મારો આ પ્રથમ પ્રયત્ન ઇશ્વરકૃપાથી સફળ થતો જોઈ મને હુષ્કાંચ છે.

અન્ય કેટલાક-ક્ષીરાર્ણવ, વૃક્ષાર્ણવ, મયાર્ણવ, જ્યોત્સ્ન, અપરાજિત, સૂત્રસંતાન આદિ ગુરુશિષ્યના સંવાદરૂપ વિવિધમો પ્રણિત મહાગ્રંથો લાખ લાખ શ્લોકના ઢહેવાય છે. આ શિલ્પગ્રંથોમાં યંત્ર, નૃત્ય, વાદ્ય, સ્વરં, ચિત્ર, કાવ્ય, છંદ આદિ કળાના પણ વિધાન કરેલાં છે. આવો રચક અધ્યાયનો દસેકહજાર શ્લોકનો મહાગ્રંથ ‘અપરાજિત’ ઉપલબ્ધ છે.

ગ્રંથના ભાષાનુવાદ તથા પ્રત્યેક ગાંઠની ટીકા સાથે અન્ય ગ્રંથોના મતભેદોની નોંધ પણ આપવી જોઈએ. પ્રત્યેક વિષયનો મર્મ પણ સમજાવવો જોઈએ. એકલા ગ્રંથવાચનથી અગર ટીકાથી અર્થ સરતો નથી. પરંતુ ક્રિયાત્મક (પ્રેકટીકલ) જ્ઞાનના મર્મ આપવાથી જ ગ્રંથ સંપૂર્ણ બને છે. તે સાથે કોઠાઓ, નકશા, તથા ચિત્રો પણ આપવા જોઈએ. અહીં આ સર્વ સાથે વિષયને સ્પષ્ટ કરવા માટે ગ્રંથોના બન્યા તેટલા અવતરણો (રેફરન્સીઝ) પણ આપ્યાં છે. જેની વિદ્વાન વાચકો કદર કરશે એવી આશા છે.

ક્ષમા યાચનાઃ એક વિદ્વાન કહે છે કે કવિની જીભમાં અને શિલ્પીના હાથમાં સરસ્વતી વસે છે. શિલ્પીની વાણી-ભાષામાં અશુદ્ધિ-વ્યાકરણની ત્રુટીઓ સહજે હોય છે. તે વસ્તુ ધ્યાનમાં લઈ સુત્ર વાચકો આ ગ્રંથની વ્યાકરણાદિ દોષોની રહી જવા પામેલી અશુદ્ધિ પ્રત્યે ઉપેક્ષા બતાવી ગ્રંથનો મૂળ અર્થ-ભાવજ અહલુ કરશે એવી આશા છે. અલ્પમત્ર અહીં બની શકે તેટલી વ્યાકરણ શુદ્ધિનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. છતાં પણ છેવટ તો આ શિલ્પીઓની ભાષાનો ગ્રંથ છે. તેથી સહજ અશુદ્ધિ રહેજ. જ્યોતિષ, તંત્ર આદિ ગ્રંથોમાં પણ એજ વસ્તુ જોવામાં આવે છે. એક વિદ્વાન કહે છે:-

જ્યોતિષે તંત્રશાસ્ત્રે ચ વિગ્રાદે વૈદ્યશિલ્પકે ।

અર્થ માત્રં તુ ગૃહ્ણીયાન્નાત્ર શબ્દં વિચારયેત્ ॥

જ્યોતિષ, તંત્રશાસ્ત્ર, વિવાદગ્રંથ, આયુર્વેદ અને શિલ્પગ્રંથોમાં તેની ભાષાના શબ્દોનો ખડું વિચાર ન કરતાં તેના અર્થનેજ ગ્રહણ કરવો.

આથી સુત્ર વાચકોને હંસવૃત્તિથી આ ગ્રંથ વાંચવા વિનંતિ છે. જે કંઈ ક્ષતિ જણાય તે પ્રત્યે લક્ષ ખેંચવાથી ખીજી આવૃત્તિમાં તેનો સફળ સ્વીકાર થશે.

આભાર દર્શન

પડોદરાના સ્વ. મહારાજ સયાજીરાવના લક્ષ્મીવિલાસ પેલેસના શિલ્પી તેમજ ભાવનગર દાદાસાહેબના વિશાળ જૈન મંદિરના તથા અન્ય ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રના જૈન મંદિરોના નિર્માતા-મારા પિતાશ્રીના કાકાશ્રી ય. પૂ. કેલાસવાસી પ્રાણજીવન જોદારામના ચરણે જોખી શિલ્પશાસ્ત્રના અભ્યાસનો મેં પ્રારંભ કર્યો. અને તેમણે

એ ક્ષેત્રમાં રસ બજૃત કર્યો. તેમના મજબૂતો આકર્ષી ઉદ્દેશ્ય કરતાં મને હર્ષ થાય છે. પંચાળના ત્રિનેત્રેશ્વર (તરણેતર)નો મહા શિલ્પપ્રાસાદ તથા અન્ય ઉત્કૃષ્ટ સ્થાપત્યોના નિર્માતા મારા કૈલાસવાસી પરમ પૂજ્ય પિતાશ્રીએ તથા સુખદ પાંચરાયોળનું ભવ્ય જૈન મંદિર તથા સૌરાષ્ટ્રના અન્ય જૈન મંદિરોના સ્થપતિ સ્વર્ગસ્થ વડીલ-બંધુ ભાઈશંકરભાઈએ સૂળથી જ શિલ્પ વિદ્યાના જે સંસ્કાર સીંચ્યા છે તેમનું મજબૂતો મારાથી વાળી શકાય તેમ નથી. તેમજ સ્વ. વડીલ બંધુ વ્રંબકલાલભાઈએ આ ગ્રંથની પ્રાથમિક ચર્ચાવેળા આપેલા કેટલાંક સલાહ-સૂચન માર્ગદર્શક બન્યાં છે તે માટે તેમનો ઉપકૃત છું. ઉપરાંત આ ગ્રંથ પ્રકાશનના દુર્ઘટ કામમાં વ. બંધુ દેવાશંકરભાઈએ પોતાના વિજ્ઞાન તથા ભક્તિના પચીસેક ગ્રંથોના લેખન પ્રકાશનના દીર્ઘ અનુભવનો લાભ આપી મારા આ ગ્રંથ-પ્રકાશનનું કાર્ય સરળ, સુધક, કેમબદ્દ કરી આપ્યું છે. અને સીતેર વર્ષની વય છતાં પ્રકાશનના સર્વ કામનો બોલે ઉપાડી લઈ મને નિર્ચિત કર્યો છે. તેમની ખૂંત તથા શ્રમ વિના આટલો વહેલો આ ગ્રંથ પ્રગટ થઈ શકત નહિ. આ સર્વ વડીલોના મજબૂત સ્વીકારની નોંધ લેતાં મને હર્ષ થાય છે. તેમના શુભાશીર્વાદની કૃપાવર્ષા સદા મારા પર થતી રહેો એવી જગન્નિયંતા શ્રીહરિ પાસે મારી નમ્ર ચાચના છે.

સૌરાષ્ટ્ર સંયુક્ત રાજ્યના જૂતપૂર્વ પ્રમુખ સાહેબ અને સોમનાથ ટ્રસ્ટના માનદ મુખ્ય સંચાલક નામદાર બમસાહેબ સર દિગ્વિજયસિંહજી બહાદુરે સોમનાથ ટ્રસ્ટના ચેરમેન તરીકે શ્રી સોમનાથના ગગનચુંબી શિવાલય-મહામેઝપ્રાસાદ-ની રચના કર-મ્યાન મારા પ્રત્યે અપૂર્વ કૃપા-સહભાષ દર્શાવી સ્વચ્છ જેવો મણી વારંવાર જે ઉત્સાહ પ્રેર્યો છે તે માટે હું તેમનો સદાનો મણી છું. તેમણે આ ગ્રંથ-‘દીપાર્ણવ’ ની રચના થતી જાણી હર્ષ પ્રદર્શિત કરી સદા ઉત્સાહિત કર્યો છે; અને આ ગ્રંથ પર શુભાશીર્વાદાત્મક બે શબ્દો લખી આપવા કૃપા કરી છે તે માટે હું તેમનો મણી છું. ઉપરાંત આ કાર્યમાં મારા શુભેચ્છક માર્ગદર્શક સન્મિત્ર શ્રીમાન પ્રભુદાસ-ભાઈ હ. પ્રેમાણી સાહેબનો પણ હું ઉપકૃત છું.

પ. પૂ. જગતશુદ્ધ ૧૦૦૮ શ્રી દ્વારકાપીઠાધીશ્વર શંકરાચાર્યજી સ્વામીશ્રી અગિનવ સચ્ચિદાનંદતીર્થજી મહારાજે દીપાર્ણવ ગ્રંથ અંગે પાકવેલા શુભાશીર્વાદ બદલ હું તેમનો પરમ ઉપકૃત છું. તેમજ જૈનાચાર્ય શ્રીમદ્ વિજયોદયસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબે દીપાર્ણવ ગ્રંથની ઉપયુક્તતા સાથે દર્શાવેલી શુભાશિષ માટે હું અંતરથી ઉપકાર માતું છું.

આ ગ્રંથનો આગ્રુજ ગુર્જર સાહિત્યમાં અસ્મિતા પ્રકટાવનાર, અનેક સમૃદ્ધ પુસ્તકો દ્વારા ગુજરાતનું ગૌરવ વધારનાર, ઉત્તર પ્રદેશના જૂતપૂર્વ ગવર્નર, શ્રીમાન કનૈયાલાલ મા. મુનશીજીએ મારા પરના પ્રેમભર્યા સહભાવના કારણે લખી આપવા વચન આપ્યું હતું. તે તેમણે ત્વસ્તિ લખી મોકલી જે ઉત્સાહ પ્રેર્યો છે તેમનું જાણ્યુંથી શકાય તેમ નથી.

આ ગ્રંથ પ્રકાશન માટે પ્રોત્સાહન આપી વ્યાકરણ શુદ્ધિ ઉપરાંત મુદ્ર તપાસી

ઉપર શુદ્ધિપત્રક લખી દેવા માટે જ્યપુર નિવાસી વિદ્વાન પંડિતજી શ્રી ભગવાન-
દાસભાઈ જેને જે શ્રમ લીધો છે તે માટે તેમનો હૃદયપૂર્વક ઉપકાર માતું છું.

ભારત સરકારના પુરાતત્વ ખાતાના મે. ડિરેક્ટર જનરલે શિલ્પ સ્થાપત્યના
આવા પ્રાચીન ગ્રંથોના પ્રકાશન કાર્યમાં ઉત્સાહ બતાવી હિંદ સરકારનું લક્ષ્ય દોરી
આ ગ્રંથ પ્રકાશનના ઉત્તેજનાર્થે ડૉ. ચાર હબ્બરની ગ્રાંટ મેળવી આપવા બદલ
તેમનો તેમજ વડી સરકારના સાયન્ટીફીક રીસર્ચ એન્ડ કલ્ચરલ અફેર્સ ખાતાના
આસિ એનથ્રોપોલોજીક એડવાઈઝરનો પણ ઉપકૃત છું.

કાશી બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટીના પ્રાચ્ય વિદ્યાના અધ્યક્ષ શ્રી વાસુદેવ શરણ
અમવાલજી શિલ્પ સ્થાપત્યના પ્રાચીન સાહિત્યમાં ઉડો રસ ધરાવે છે. તેમણે આ
દીપાણી અથવા વાંચી હર્ષ પાત્રી જે માર્ગદર્શક ભૈમિક સાથે શુભાશીર્વાદ મોકલ્યા
છે તે માટે હું તેમનો નમ્ર છું. ઉપરાંત પુરાતત્વ ખાતાના ટેમ્પલ સર્વે પ્રોજેક્ટના
સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ શ્રી કૃષ્ણદેવજીએ મારા પ્રત્યે જે સહભાવ બતાવી આ કાર્યમાં સાથ
દઈ અથવા વિષે જે સહાનુભૂતિપૂર્ણ શબ્દો લખી મોકલ્યા છે તે બદલ તેમનો હૃદય-
પૂર્વક આભાર માતું છું. સંસ્કૃત સાહિત્યના રસજ્ઞ પાણીતાણાના જન્મ ડે. બાનુશંકર-
ભાઈ આચાર્યની જોડેની ચર્ચો પણ માર્ગદર્શક બની છે તેની સહર્ષ નોંધ લઉં છું.

આ ગ્રંથમાં છસેક જેટલા ચિત્રો, નકશા, કોઠા ઇત્યાદિ આપેલા છે. તે અવકાશના
સમયે એમી એ તૈયાર કર્યા છે. પણ બહારગામની મારી શિલ્પકાર્યના ધંધા અંગેની
યાત્રાના લીધે અને પુરો સમય નહિ મળતો હોવાથી રૂપકામના સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાતના
પ્રખ્યાત યુવાન શિલ્પી પ્રાંગમ્રા નિવાસી શ્રી ચંદુલાલ ભગવાનજીએ કેટલાક ચિત્રો
તૈયાર કરી આપેલ છે તેનો સહર્ષ ઉલ્લેખ સાથે ઉપકાર માતું છું. ઉપરાંત અન્ય
કેટલાયે આલેખનો દોરવામાં મારા ભાણેજ ચિ. ભગવાનજી મગનલાલ પણ મને
શ્રેય મદદગાર થયેલ છે તેની સહર્ષ નોંધ લઉં છું.

પ્રેમાળ વડીલ જેવો સ્વર્જનભાવ દર્શાવનાર શુભેચ્છક મિત્ર અને છાપકામની
અનેક શુભા ઉકેલી આપી આ ગ્રંથ પ્રકાશનનું કામ સરળ કરી આપનાર ભાવ-
નગર સમાચાર પ્રેસના માલેક શ્રી જયંતીલાલભાઈનો મારા પર પ્રથમ ઉપકાર થયો
છે જેની હું સહર્ષ નોંધ લઉં છું. તેમજ તેમના પ્રેસ-કામદારોએ પણ પ્રકાશનની
કાળજી રાખી બનતું સુધક કામ કરી આપ્યું છે તે માટે ધન્યવાદ ઘટે છે. તેમજ
આ ગ્રંથનો ઉત્તર ભાગ અપના છાપખાનામાં શ્રી ચંદુભાઈએ ત્વરિત છાપી આપવા
બદલ તેમને તેમજ તેમના પ્રેસ-કામદારોને ધન્યવાદ ઘટે છે. વળી આ ગ્રંથમાં
છાપેલા સર્વ લાઇન બ્લોક તથા હાફટોન ફોટો બ્લોક રાઈટોનના રૂપમ બ્લોક
મેકર્સ શ્રી બાણુભાઈએ કાળજીથી ત્વરિત તૈયાર કરી આપી અને આભારી-કર્ત્યો
છે:-સર્વે સુખિનઃ સંતુ, સર્વે સંતુ નિરામયા; સર્વે ભદ્રાણિ પર્યંતુ, મા કાર્યદ
દુઃખ આનુયાત્ ॥ ઇતિશુભં. વિ. સં. ૨૦૧૬ના આશ્વિન વિજ્યાદશમી સુવ્રવાર.
તા. ૨૬-૯-૧૯૬૦ શિલ્પ-નિવાસ-પાણીતાણા (સૌરાષ્ટ્ર)

પ્રભાશંકર ઓઘડભાઈ સોમપુરા.

दीपार्णव ग्रन्थ की भूमिका ।

भूमिका-लेखक : एलिया नंद का सुप्रसिद्ध कथ-स्यारथ का मनेन प्रसर पुराणग्रन्थ
डॉ. घासुदेवशरण अग्रवालजी-भाषापर-ज्ञ और स्वागत विनाय-दासी विधिविधान

श्री प्रभाकर ओषधभाई मोमपुरा मौलाष्ट्र के इस समय प्रचलन स्थिति है । प्राचीन मन्दिर निर्माण के दिग्गज का जैसा प्रकट अनुभव उन्हें है वैसा कब देखने में आता है । यही कारण है कि मोमनाथ के मध्यस्थीन भवन शिवमन्दिर के स्थान पर जब नये मन्दिर के निर्माण का निधाय किया गया तो उस कार्य के डिरे गज का पदान श्री प्रभाकरभाई की ओर ही गया और वह कार्य दृढ़ी से सौदा गया । उस समय मार्गद्विज दण्डा दह की वि शक्ति और दिग्गज की दृष्टि से मध्यस्थीन मौलाष्ट्र के मण्डल देशवासियों की जो परम्परा थी उसी देशी का भावनात्मक लेने हुए नये मन्दिर का भवन शक्ति का विना जाय । श्री प्रभाकरभाई को भी अपनी योग्यता प्रदर्शित करने का सुयोग प्राप्त हुआ और उन्होंने मोमनाथ पारम में भारतीय शिवमन्दिर का निर्माण प्राचीन वस्तु भाव के अनुसार ही सम्पन्न कराया । उन में जगदी, प्रभाकरभाई, मण्डोहर और शिवर दण्डा की रचना और भाव-मन के रूप में प्रदर्शित वस्तु-विशेषार्थ के योग्य का नया मण्डल देशीय प्रगल्भ होती है ।

नगर, वापी, जलाशय, दुर्ग, स्नान आदि के सहस्रों उदाहरण देश में इस समय भी सुरक्षित हैं। वास्तु विद्या निरन्तर व्यावहारिक ज्ञान है। किन्तु यह भूते की विद्या है। जो क्रियाशाल है वही इसका सचा जानकार है, किन्तु प्रयोग के पीछे शास्त्र की भी दृढ़ सत्ता थी और निर्माण सम्बन्धी गणित का पूरा लेखा-जोबा प्रयोग कुशल स्थितियों के पास रहता था जिसे मान कहते थे। सौभाग्य से इस विषय का 'मानसार' नामक एक विशिष्ट ग्रन्थ अर्न्ततः सुरक्षित रह गया है। वह लगभग गुप्त युग के वास्तु और स्थापत्य का निर्देश करता है। श्री प्रमथपुराण आचार्य ने उसे मूल, अंग्रेजी अनुवाद और शब्दपूर्वों के साथ सम्पादित किया है। सरस्वती साहित्य में प्राचीन वास्तु और शिल्पविद्या सम्बन्धी ग्रन्थों का भी पर्याप्त विस्तार मिलता है। उनमें से कुछ महत्वपूर्ण ये हैं:- अर्थशास्त्र (अ० २२-२३), मानसार, बृहत्संहिता (अ० ५३-५८), मजुध्रीमूलसूत्र, मत्स्यपुराण (अ० २५३, २५५, २५७, २५८, २६२, २६३, २६६, २७०), गरुड पुराण (अ० ४५-४८), अग्नि पुराण (अ० ४२-४६, ६६-७५, ६०, ६२, १०४-१०६), विष्णुधर्मोत्तर पुराण (चिन्तनप्रकरण), समराजगृहपूज्यार, मानसोद्धार, अपराचिनपूज्यार, तप्तसमुच्चय, ईशानशिवशुद्धदेवपद्धति, मयमतम्, कामिकागम, अष्टमहमेदागम, काश्यपशिल्प, वास्तुसार, शिल्परत्न, हयशीर्षपंचरात्र, लक्षण-सारसमुच्चय (३५०० श्लोकों का महत्वपूर्ण अप्रकाशित ग्रन्थ), प्रामादमण्डन, रूपमण्डन, क्षीरार्णव, दीर्घार्णव इत्यादि।

यह प्रवक्तृता की बात है कि इन सूची के अधिकांश ग्रन्थ सुरक्षित हो चुके हैं। किन्तु जिस ह्रास में शिल्पग्रन्थों का प्रकाशन होना चाहिए वैसा हो-एक ओर छोड़ कर शेष ग्रन्थों के सम्बन्ध में अभी तक नहीं हुआ है। वास्तुशास्त्र संबंधी साहित्य का प्रामाणिक संस्करण वही हो सकता है जिसमें पारिभाषिक शब्दों की व्याख्या की गई हो और विषय के स्पष्टीकरण के लिए मानचित्रों का आश्रय लिया गया हो। एक बड़ी आवश्यकता इस बात की भी है कि जो देवप्रसाद या मन्दिर विद्यमान हैं उनके साथ शास्त्रीय वर्णन का तुलनात्मक अध्ययन किया जाय। तभी उन वर्णनों का मर्म और स्वरूप एवं पारिभाषिक शब्दों के लक्षण समझ में आ सकते हैं। जिस साहित्य का ऊपर उल्लेख किया गया है उस पर जो आधार बना कर उसकी शब्दावली का कोष रूप में संग्रह करने और राखित व्याख्या करने का भी आवश्यकता है। अनुसंधान कार्य में सलग्न किसी भी विशिष्ट संस्था को यह कार्य अपने दाय में लेना चाहिए। इसी के साथ यह भी आवश्यकता रूप से कर्तव्य है कि जो शब्दावली पुराने शिपी या कारीगरों के पास अभी तक बच गई है उसका भी संग्रह समय रहते कर लिया जाय। विशेषतः राजस्थान, गुजरात, सौराष्ट्र, केरल, तमिलनाडु, उड़ीसा और नेपाल में इन प्रकार की शब्दावली अभी तक प्राप्त की जा सकती है। यह कार्य परिश्रमसाध्य तो आशय है किन्तु प्राचीन भारतीय स्थापत्य की परिभाषाओं समझने के लिए अमृतमुक्त भी है।

इन प्रकार के साहित्य का विषय ह्रास में प्रकाशन होना चाहिए, उसका एक अच्छा उदाहरण श्री प्रभाशहरजीने 'दीर्घार्णव' ग्रन्थ के इस संस्करण द्वारा प्रस्तुत किया है। इस ग्रन्थ में सत्ताईस अध्याय हैं। 'पूर्वांग' के उन्नीस अध्यायों में प्रसाद निर्माण संबंधी विधि का विस्तार से वर्णन है। इन में जगती (अ० ३), प्रामादपीठ (अ० ४), मण्डोवर (अ० ५), द्वार (अ० ६), शिखर (अ० ९), मण्डप (अ० १०) और सरणा (अ० ११), ये प्रकरण अत्यन्त महत्वपूर्ण हैं। मानवानीय प्रसादों में जगती पीठ का महत्वपूर्ण स्थान था। प्रामाद या मंदिर के गर्भ एवं

नी जितनी चौड़ाई हो उससे तिगुनी, चौगुनी या पांचगुनी चौड़ाई का जगती पीठ बनाया जाता था। उसे प्रासाद का अधिष्ठान भी कहते थे। जगती की ऊंचाई का अनुपात प्रासाद के मण्डोवर या कोठे की ऊंचाई के अनुसार रखा जाता था। (पृ० ३७)। यदि चौबीस हाथ या ३६ फुट ऊंचा प्रासाद हो तो जगती का उदय ८ हाथ या १२ फुट तक हो सकता था। इसी से उसमें महत्त्व का अनुमान किया जा सकता है। उच्छ्राय या ऊंचाई को जगती के नाना प्रकार के थरों से अवरुद्ध किया जाता था। इन का भी ब्योरेवार उल्लेख प्रस्तुत ग्रन्थ में (पृ० ३८) एवं वास्तु-सार, प्रासादमण्डन आदि साहित्य में आया है। उदाहरण के लिए नीचे से शुरू कर के पहले जाग्रकुम्भ (हिन्दी जाड़ूमी), कर्णिका (हि० कनी), पद्मपत्र युक्त शीर्ष पत्रिका, छुरक (हि० चुरा), कुम्भक, कलश, अत पत्रक या अतराल, कपोताली (हि० कोताल) पुष्पकण्ड, इस प्रकार जगती के भव्य स्वरूप की कल्पना की जाती थी।

इस प्रकार की जगती के मध्य भाग में प्रासाद या देव मन्दिर का विन्यास किया जाता था। उसके पांच भाग मुख्य थे—पहला प्रासादपीठ, दूसरा मण्डोवर या कोठा या गर्भगृह, तीसरा शिखर, चौथा आमलकशिला एवं पाचवा ध्वज। प्रासादपीठ के कई प्रकार होते थे। जैना विशाल मंदिर का उठान होता था उसी के अनुसार जगती और प्रासादपीठ की कल्पना की जाती थी। प्रासादपीठ में भी जाग्रकुम्भ, कणाली, प्रामपट्टी (शिखमुख या शीर्षमुख) के अतिरिक्त विशेष शोभा के लिए कई प्रकार के थर रखे जाते थे। उन में अश्वत्थ, नरथर और हस्तथर मुख्य थे। इमादपोल युग में इन थरों का पूरा विकास हो गया था। नरथर में स्त्री पुद्गलों के चौरासी आठनों में अगमरोज की पूरी कला दिखाई जाती थी और ऐसा विधान था कि उस से मंदिर पर विजय नहीं मिलेगी। मध्यकालीन बड़े मंदिरों में इन्हें स्वयं देखा जा सकता है। जाग्रकुम्भ के नीचे कई मोटे पथरों के मजबूत थर रखे जाते थे उन्हें भिड़ कहते थे।

इसके ऊपर वास्तविक प्रासाद या मंदिर का निर्माण किया जाता था। उसमें लिए प्राचीन शब्द गर्भगृह था किन्तु मध्यकाल में उसे मण्डोवर कहने लगे। इस शब्द की व्युत्पत्ति सार्थक है। ऊंची जगती या पीठ को 'मण्ड' कहते थे और उसमें ऊपर गर्भगृह के रूप में जो चौकोर या आयत कोठा बनाया जाता था वही मण्डोवर कहलाया। मण्डोवर के उदय या ऊंचाई को मूलनामिक जीतना रखते हैं, क्योंकि मृत से जेवर नास्तक्य तक का उदय या प्रमाण इसके अनुरूप आता था। प्रासाद की भित्ति या ही एक दम सीधी सपाट होती थी या आगे चलकर उगी में रथ, प्रतिरथ, कोणरथ, ये कई भाग निर्गम और प्रवेशक की युक्ति से बनाए जाते थे। इन्हीं फालनाभों को मिलानेवाले छोटे भाग नन्दी कहलाते थे। ग्रन्थ में मण्डोवर के स्वरूप निर्माण का विस्तार से वर्णन किया गया है, और उसके विभिन्न थरों के सन्तुन नाम और परिभाषाएँ एवं उनसे ऊंचाई और निर्गम का उल्लेख आया है (पृ० ५६-७०)। इस विवरण से ज्ञान होता है कि प्रासाद का आग-प्रवेशक मण्डीय प्रमाण से नियंत्रित था। प्रत्येक भाग की ऊंचाई, जगती निर्गम या प्रवेश एवं दूसरे भागों के साथ उसका अनुपात निश्चित था। वे सारी नाच-नौंग प्रधान स्थापति के मस्तिष्क में विद्यमान रहती थी और तदनुसार ही अन्य शिथी प्रत्येक थर के एक-एक परपर की भूमि पर घट कर तैयार करते जाते थे, और वहीं में प्रासाद के उदय में एक थर के बाद दूसरे थर की उत्तरोत्तर रचना होती जाती थी। मानोमान की यह परिचायी बड़ी-बड़ाई होती थी। जिसे परमशायन नाग-जोख के अनुसार प्रमातों का निर्माण करने वाले अन्य स्थितियाँ

या सिलाट भी जानते थे। यही भारतीय वास्तुविद्या की माय लोह-पद्मिनी और आन भी जहां यह कला पश्चिमी आक्रमण से सुरक्षित है वहां वास्तुविद्याचार्य स्वपति या शिल्पी इस प्रकार संपूर्ण जानकारी प्राप्त चण्डाल्य रखते हैं। मण्डोर के कई भरा में छुरा कुम्भक अर्पण, कपोतली, मयिका, जहा, प्रासपट्टी, मरणी, टूटछाय (छाया), आदि मुख्य थे। इनमें मयिका या मजी के ऊपर जहा का स्थान महत्वपूर्ण था। इसी में देवागना या सुरमुद्री मूर्तियों का निर्माण किया जाता था। इहे ही वास्तुगार में ठकुर केने ने प्रेक्षणिका कहा है जो गार्ग की विविध मुद्राओं का प्रदर्शन करती हुई दिखाई जाती थी। उड़ीसा और खजुराहो के मंदिरों के मण्डोरों पर जहा भाग में बनी हुई ली मूर्तियां उम शिल्प की प्रागवत्ता प्रदान करती हैं। कहीं-कहीं दो गार्ग भी बनाई जाती थी जिन्हे नलजंघा और उपरिजवा कहते थे। इस प्रकार के प्रासाद का एक मानचित्र पृ ६६ पर अंकित है।

प्रासाद के द्वार का निर्माण और अलकरण भी महत्वपूर्ण अंग था। द्वार के दोनों स्तम्भ कई शाखाओं में बाट कर बनाए जाते थे। इहे द्वारशाखा (हि० धारशाखा) कहते थे। उन्हीं से निचले हुए तिसाही (स० त्रिशाखा), पचसाही (स० पचशाखा) शब्द भी लोक में प्रचलित हैं। द्वारशाखा की संख्या नौ तक कही गई है। प्रत्येक की अलग अलग संज्ञा होती थी जैसे पत्र शाखा, गन्धर्वशाखा, रुचशाखा, स्वल्पशाखा, सिंहशाखा आदि। स्पष्ट है कि उस-उस अलकरण के अनुसार इन शाखाओं का नाम पड़ता था। बरहमिहिरने द्वार के अलकरणों का बहुत ही सटीक वर्णन किया है। जो गुप्तकालीन मंदिरद्वारों पर घटित होता है। उस वर्णन में मगल्य-विद्वग अर्थात् मागलिक पक्षी नामक अलकरण का भी उल्लेख आया है। यह अभी तक हमें केवल आसाम प्रदेश के दहपर्वतिया नामक स्थान में बने हुए गुप्तकालीन मंदिर द्वार पर मिला है। गुप्तयुग में मंदिर के द्वार की शोभा कुछ निरक्षग होती थी और कई प्रशार के मौलिक अभिप्रायों से द्वारशाखा का रूपसम्पादन किया जाता था। मध्यकाल में भी प्रासाद-द्वार एवं तोरणों का महत्त्व विशिष्ट बना रहा। मंदिर के सामने एन भीतर भी कई प्रशार के तोरण विरसित किए गए द्विगोलक तोरण, तलक तोरण कण्ठवर्गी तोरण इत्यादि। धारशाखा या नरशा स्वपति के कौशल का सूचक होता है। धारशाखा के निचले भाग में जिसे ठेरा कहते हैं, जीम में आकृति बनाई जाती थी, जहां गुप्तयुग में प्रतिहारी मूर्तियां अंकित की जाती थीं। द्वार के शीप भाग या उत्तरंग को और निचले भाग या देहली को भी अलकृत किया जाता था। देहली के तल दर्शन में हृत्तमदारक या सगानक और उसके दोनों ओर कौतिलवज्र या प्रास अर्थात् सिंहमुख बनाए जाते थे।

कुण्डल या छप्पे से ऊपर शिखर आरंभ होता था। शिखर के निर्माण में भारतीय शिल्पियोंने अपने कौशल की परामृष्टा विरसित की। शिखरों के विविध प्रकार एवं अगप्रत्यग का वर्णन करने के लिए एक महाप्रयत्न ही चाहिए। नागर जति के मध्यकालीन शिखरों में दो अलकरण मुख्य थे। एक श्रृंग दमरे अण्डक। श्रृंग शिखर की चारा दिशाओं में बनाए जाते थे और वे छोटे बड़े कई होते थे। इन में सय से बड़े श्रृंग के उरुश्रृंग कहा जाता था जिस के लिए लोक में छतियाश्रृंग नाम आछ है। एक प्रकार से यह शिखर या सम्मुख दर्शन होता था जिसे ध्रुवों के रूप में दोहराया जाता था। प्रासाद निर्माण की इस विशेषता या स्पष्ट परिचय निम्नी मंदिर के शिखर को देखने से ही समझा जा सकता है। मंदिर का मौमुखी दर्शन को छोट रूप में उत्तीर्ण कर के अण्डक का रूप दिया जाता था। इस से शिखर की ऊंचाई कम से अलकृत की जाती थी। नाना

जाति के प्रासादों के शिखर का भेद अड़कों की सख्या पर निर्भर करता था। कहीं अण्डकों के लिए कूट शब्द भी प्रचलित था और एक सहस्र कूट वाले शिखरों का निर्माण भी सुनने में आता है। शृंग और अण्डकों के पेचीदा विन्यास का निर्माण कले में मध्यकालीन महाशयपतियोंने रेखा-गणित की जिम जादूगरी से परिचय दिया है उस की कल्पना से मरिच्छक चसराने लगता है। सत्य तो यह है कि प्रासाद के जिस भाग को भी लें उसी में रेखाओं की बारीकी और जटिल लक्षण की शक्ति की पराकाष्ठा पाई जाती है, मानों मंदिर निर्माण पाषाण-शिल्पियों का काम न रहे क्य मोने चांदी का जटाऊ काम करनेवालों का शिल्प बन गया था। शिखर के ऊपरी भाग में शंक्ध, आमलक शिला, कलश और भुजा का सज्जिवेग रहता था।

जिस प्रकार ब्रह्मसूत्र या ऊर्चाई में, वैसे ही गर्भसूत्र या लम्बाई में भी कई भाग विवक्षित हुए, जैसे गर्भगृह (हिन्दी गभारा), उसके आगे जंतराल या कौली मण्डप, फिर गूढमण्डप, फिर त्रिक मण्डप या चौकी, फिर रगमण्डप या नृत्यमण्डप और अन्त में मुख्यमण्डप। इन गूढमंडप का शिखर गर्भगृह के शिखर से भिन्न होता था और उसे षण्टा या गूमट कहते थे। गर्भगृह का शिखर उदयामक या उठा हुआ, और मण्डप का शिखर बैठा हुआ होता था, जिम के थर एक दूसरे से सटे हुए रखे जाते थे। इनका उदाहरण पृ० ८८ के समुल मानचित्र में स्पष्ट होता है। मण्डप की छत या गूमट के निचले भाग को पितान कहते थे, जिसमें अनेक प्रकार के अलकरणों से युक्त कमल ऊपर उठते हुए और घटते हुए थर बनाए जाते थे। इन्हीं में देवदिक, गजताल (हाथी के ताल की आकृति जैसा, हि-गगाल) और कोल नामक थर थर मुख्य थे। इसके जिम भाग में १६ विधाघरों की मूर्तियां बनाई जाती थीं उसे गूमट का हफकण्ड कहते थे। गूमट के मध्य में भीतर की और पद्मशिला का अन्वकरण उसे विशिष्ट शोभा प्रदान करता था और विशाल आकार वाले हस्तर की तरह लटकता हुआ दिखाई पड़ता था। आशू के देवराडा मंदिर में रागमरमर की ओ पद्मशाला है उसकी शोभा सप्तर में अद्वितीय मानी जाती है। गूमट के बाहर की ओर का भाग सवणा कहलाता था और उसमें घण्टियां, कूट और मिर्हों के अनेक अलकरण बनाकर नाना भेदों का निर्माण किया जाता था। इस प्रकार की पचीस सवरणाओं का विवरण विद्वान् व्याख्याकार ने किया है (पृ० १७१)। सवणा के बीचों बीच सब से ऊपरी भाग में मूट धष्टिका और उसके अनिरिक और भी छोटे आकार की घण्टियाएँ बनाई जाती थीं। इन सवणा विवरण चित्रों के साथ व्याख्यानार ने स्पष्ट किया है।

श्री प्रभाशकरजीने इस एक ग्रन्थ की परिभाषाओं को स्पष्ट करने में जो परिश्रम किया है उससे उनका मालिश और अनुभव तो प्रकट होता ही है, किन्तु द्वारा विधात है कि समस्त वास्तु शास्त्र के मुख्य अध्ययन का एक नया द्वार भी उन्मुक्त होता है। उनके दिखाए मार्ग से दीर्घार्थ ग्रंथ की परिभाषाओं से पानक समरागण-मुद्रांतर, अरराजिन-पृच्छा, आदि अन्य मिल्द ग्रन्थों का भी सम समझने में सहायता मिलेगी। इसके लिए हम शिर्गवसरद स्पर्शी श्री प्रभा-शंकरजी सोमपुरा के अत्यंत अनुग्रहीत हैं। इन्ने अधिक चित्रों के साथ इस दीर्घार्थ ग्रंथ का प्रकाशन उनके अथयगाय का प्रमाण है।

सप्त पूर्णिमा, स २०१७

वासुदेवधारण अग्रवाल

५-१०-६०

अ-वापक, कला और स्थापत्य विभाग, कांठे विश्वविद्यालय.

शुद्धिपत्रक

पृष्ठ	लीटी	अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	लीटी	अशुद्ध	शुद्ध
४	१६	कागमयदिद्	कोगमयादान्	६०	२६	शिल्पीओ।	शिल्पीओ।
६	२२	दैर्घ्य	दैर्घ्य	६५	७	भृगघोर	भृगघोर
७	१७	गजशालाय	गजशालाया	६६	१६	भृगघोर	भृगुघोर
८	८	आय, अने	आय, छितरभां	६६	३२	हरर	हरर
			गण आय	६६	१६	विधे'	विधेयं
११	६०	११-११४	१२-११४	६६	१६	परिवर्जनियम्	परिवर्जनीयम्
११	३६	४-११४४-११	४-२१४४-२१	१०५	८	श्रुं	श्रुं
१३	२	वापि	वापी	१०५	१४	युक्तिमूत्रेण	युक्तिसूत्रेण
१६	१४	भंगण अं	अं भंगण	११२	१६	भीम	भीम
२०	१५	हन्द्राशक	हन्द्राशक	११६	७	...पादोन	...पादोनः
२३	१३	कूर	कूरा	११७	२६	व	मैव
२७	२	सर्वक याण	सर्वक्याण	१२३	३	घटोदय	घटोदय
२७	२१	राहिणी	रोहिणी	१२८	१५	शिलान्तः	शिलातः
३३	१२	. द्वयोः	. द्वयोः	१२८	२८	मथ्या	मथ्यो
३४	५	पुरस्स्य	पुरस्स्य	१३४	१७	त्रिहस्ते	त्रिहस्ते च
३५	७	अौ अ	अौ अं	१३५	४	हस्तस्योर्ध्वं	हस्तस्योर्ध्वं
३६	२१	११५ थी २२०	११५ थी १२०	१३६	२	अ्रीक	त्रि
३७	१६	आनीशथी	आनीशथी	१३७	६	सब	सर्व
३७	२२	हस्तसाक्षां	हस्तसाक्षां	१३७	१६	कुमकेन	कुंभकेन
४२	५	करोजतम्	करोजतम्	१४०	७	वितावानैक...	वितावानैक...
४७	१७	शुद्धिरेकैर्मगुलम्	शुद्धिरेकैर्मगुलम्	१५२	३३	रविनादो	रविनादः
५१	२८	निगम	निर्गमं	१५३	६	स्तंभाष्टाशीतिः	स्तंभाष्टाशीतिः
५३	२६	निगधा२	निर्गधा२	१५३	१५	द्वादशाक्षर	द्वादशोक्षर
५५	५	प्रापादस्यी	प्रापादस्य	१५५	१	शिवनादा	शिवनादा.
६१	२	पुनदेव	पुनरेव	१५५	१८	...कुंभ	कुंभः
६५	८	अरण्यां	अरण्यां	१५६	१	विपमा	विपमं
६८	८	खरः	गुरः	१५८	१५	द्वित्रिपत्रेन	द्वित्रिपत्रेन
७२	१	आगनी	आथा आगनी	१६०	६	पट्टपादेन	पट्टपादन
७३	१६	पर्यंक-द्वार	पर्यंक-द्वार	१६१	५	प्रासादमे	प्रासादामे
७४	२२	भूमिजे	भूमिजे	१६२	१५	मत्तावरण	मत्तावरणं
७७	२४	पंचशाखा	पंचशाखं	१६२	२५	उद्गु'अ२नी	उद्गु'अ२नी
७८	४	वसुमाग	वसुमाग	१६३	१२	त्रिभुम्भनं	त्रिभुम्भनं
८६	४	वसुमाग	वसुमाग	१७१	२७	यथाशक्ति	यथाशक्ति
८६	१०	कार्योन्तराक्षके	कार्योन्तराक्षके	१८०	१५	अपभागे	अर्धभागे

पृष्ठ	लीटी	अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	लीटी	अशुद्ध	शुद्ध
१८०	१५	चैव	चैवं	२८३	२७	मुगलः	मुसलः
१८५	२८	कौस्य	कार्य	२८३	३०	छत्रमणि	छत्रकामि
१८५	२८	पित्तलो	पित्तलं	२८४	११	पद्मस्राग्- शक्तिपिंड	पद्मस्राग्शक्तिपिंड
१८७	६	पंचाशके	पंचाशके	२८४	१२	कटमेपेतो	कटमेपेतो
१८७	२३	पद्मसाधुना...	पद्मसाधुना...	२८४	१३	दण्डं	दण्डं
१८८	५	...ऽधस्ते	...ऽधस्तात्	२८५	६	तद् द्विहीनं	तद्विहीनं
१८५	६	धातत	धातित	२८५	१८	द्वयंगुलाभ्यां	द्वयंगुलाभ्यां
१८५	२५	कथयन्ति	कथयति	२८७	१	द्विमुष्टिययं	द्विमुष्टिद्वयं
१८६	१२	इहा इहमे	इहा इहमे	२८७	५	पूरकेत्	पूरयेत्
१८८	१	सम्	सम्	२८७	२२	आरयुनो	आरयानुं
१८८	२२	कुर्यात्	कुर्याद्	२८८	५	पोडशागुलिः	पोडशागुलः
२०१	११	चन्द्राकित	चन्द्राकित	२८८	६	मुशलं	मुसलं
२०२	१६	करादयेद्	कारयेद्	२८८	१०	तदण्डः	तदण्डः
२०५	१८	तूर्द्धतो	तूर्द्धतो	२८८	१०	मुगलपशु	मुसलपशु
२१४	१०	भीष्ट वार	भीष्टा भीष्ट वार	२८८	१३	पट	पट
२१४	२५	परागतिम्	परां गतिम्	२८९	२०	उपरना भाग	विस्तार भाग
२१८	२१	लंगयाते	लिंगयामे	२८९	२१	भागनी	भागनी आकृति
२१८	५	दृष्टिं	दृष्टिं	२८९	२१	शाखायमान	शाखायमान
२२०	१४	द्वितम्	द्वितम्	२८२	४	अञ्जली देवी	अञ्जली देवी
२२२	२३	विधियते	विधीयते	२८२	५	भूय भागना	भूयसी भाग सुधी
२२३	२१	विधियते	विधीयते	२८५	१५	अथोट	अथोट
२२४	१	दुरितः	दुरतः	२८५	२२ २४	वेतं अञ्जली	आंगण विस्तारतो
२४२	३	यञ्जया	विञ्जया	२८६	७	इष्टना करनी	इष्टनी
२४६	१६	स्य	सूर्य	२८६	१०	सान...गुप्त	सान आंगण
२५१	१६	दाक्षिणे	दक्षिणे	२८६	१२	"भोतीनी भागा	यदकावरी"
२५२	२४	सुदर्शनम्	सुदर्शनम्	२८६	१३	गुप्ता..	गुप्ता..
२७३	२४	शैल्येव	शैलेव	२८६	१६	वान्तदपदत्र	वान्तदपदत्र
२७४	२	जैन	जैमस्थ	२८७	२	तीक्ष्णतरे	तीक्ष्णतरे
२७७	१६	श्यामनयुं	श्यामी पयुं	२८७	१३	गुलायननं	गुलायनं
२८०	७	मुग्गे	मुग्गं	२८७	१३	सत्तामु	सत्तामु
२८०	७	द्वस्तौ	द्वस्तं	२८८	६	प्रीतिना इभय	इभयनी इभय ने
२८०	११	गीत	गीतं	२८८	१३	यामं	व्यामं
२८०	११	दृष्टि	दृष्टि				
२८२	८	मुष्ण	मुष्ण्या				
२८२	८	मुद्दिमान	मुद्दिमान्				
२८२	११	रूपभूय	रूपभूयं				

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ	પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૯૨	૧૯	કરવાં	વિસ્તારનાં કરવાં	૩૩૦	૧૯	ચતુર્ભાગથ	ચતુર્ભાગથ
૨૯૩	૨૧	બાહુવલય	વિચ્યુ બાહુવલય	૩૩૧	૧૧	કર્ણ સટ્કર્ણ	કર્ણસટ્કર્ણ
૨૯૩	૨૯	પર્વાના બેટલી ગોળ	પર્વાનાં પહેરાવવી, તે ગોળ	૩૩૧	૧૬, ૨૧, ૨૨, ૨૮	શ્રેયાશ	શ્રેયાસ
૨૯૪	૧	સુધી વક્ર	સમાન અથવા વક્ર	૩૩૧...૨૯.....	શ્રૃંગ ૧૭	શ્રૃંગ ૧૩	
૨૯૪	૧૮	હાતીએથી	સાથળથી	૩૩૨	૮	હઠઃ શૃંગાદ્યકં	હઠશૃંગાદ્યકં
૨૯૭	૨૪	યાદગોન	યામાદ માગોન	૩૩૨	૧૪	વિરાતિપદ...	વિરાદપ...
૨૯૮	૫	આઠ ભાગે	આઠમા ભાગે	૩૩૨	૧૫	ચૈવ	ચૈવ
૨૯૯	૭	બાહ્યુનું	પરિધનાણું બાહ્યુનું	૩૩૨	૧૮	પ્રતિકર્ણ	પ્રતિકર્ણ
૨૯૯	૮	(અંશ)	(આંગળ)	૩૩૩	૧	ગમનિર્ગમ	સમનિર્ગમ
૨૯૯	૯	તાર	લંબાઈ	૩૩૩	૧	દિશઃ	દિશિ
૨૯૯	૧૩	ઘર્ષિમુલ્લ	ઘર્ષિમુલ	૩૩૪	હૃદયી	કર્ણ રથે ચ	કર્ણ રથે ચ મદાર્થ
૨૯૯	૧	તરયોચ્ય	તરયોચ			મદાર્થ	
૨૯૯	૧૦	અગર	અને પહોળાઈ પાંચ	૩૩૫	૧	નંદિકોળિ	નંદિકોળી
૨૯૯	૧૯	અંત્રયુ	અઢયુ	૩૩૭	૪	પ્રિયદં	ત્રિપદં
૨૯૯	૨૧	હ આકૃતિ	સોળ પાંખડી	૩૩૭	૧૬	૫ કેસરી	૧ કેસરી
૨૯૯	૨૬	...ગાદકૈઃ	...ગાદકૈઃ	૩૩૯	૧૭	૧૮૭	૧૮૧
૩૦૨	૮	શૈલાનાજાત	શૈલજાત	૩૪૦	૧૦	હીઠન	હીઠવે
૩૦૩	૧૬	મધુચિષ્ટેન	મધુચિષ્ટેન	૩૪૧	૩, ૯, ૧૦, ૧૮, ૧૯	નેભિ	નભિ
૩૦૪થી ૮	૪	આપેલી છે	આપેલી નથી				
૩૦૪થી ૮	૬	સદીના	સદીની	૩૪૧	૫	કર્ણ...કાર્ય	કર્ણો...કાર્યઃ
૩૨૧	૫	વિપક્ષિત	નિમક્ષિ	૩૪૧	૫	પ્રતિકર્ણ	પ્રતિકર્ણ
૩૨૧	૮	કર્ણ	કર્ણાં	૩૪૧	૨૦	શ્રૃંગ ૬૫	શ્રૃંગ ૬૧
૩૨૧	૯	સ્તંબ	સ્તંભ	૩૪૧	૮	ચતુર્દિ	ચતુર્દિશિ
૩૨૩	૩	...હઠઃ	...હઠ	૩૪૧	૯, ૧૦, ૧૯, ૨૦	નેમિ	નમિ
૩૨૪	૧૫	પ્રત્યંગાનિ	પ્રત્યંગાનિ				
૩૨૫	૬	તયવ	તયૈવ	૩૪૧ ૧૨-૨૧	૬૫		૬૧
૩૨૫	૧૮	પર બે	પર બે ક્રમ	૩૪૨	૧	દ્વાદશેનો...	દ્વાદશેનો...
૩૨૫	૧૯	એક શ્રૃંગ	સર્વતોભદ્ર	૩૪૨	૧	પ્રત્યાંગાનિ-	પ્રત્યંગાનિ
૩૨૭	૨૫	કર્ણ ડરથ	કર્ણોડરથ	૩૪૩	૩	ચૈવ	ચૈવ
૩૨૭	૨૫	દ્વિમાનિક	દ્વિમાનિકઃ	૩૪૩	૧૦	દ્વાવિંશતિપદ...	દ્વાવિંશતિપદ...
૩૨૮	૧૪	વૈ	વૈ	૩૪૩	૧૫	કેસરી	કેસરી
૩૨૯	૧	કેસરી	કેસરી	૩૪૩	૧૮	પ્રત્યાંગાનિ-	પ્રત્યંગાનિ
૩૨૯	૩	ચૈવ	ચૈવ	૩૪૪	૧૨	મદાર્થ	મદાર્થ
૩૩૦	૨	પ્રવર્તવ્યોઃ	પ્રવર્તવ્યો	૩૪૪	૨૨	પદ	પદ
૩૩૦	૧૬	ક્ષેત્ર	ક્ષેત્ર	૩૪૪	૨૪	વેદરૂપ...	વેદરૂપ...

पृ०	ली०	अशुद्ध	शुद्ध	पृ०	ली०	अशुद्ध	शुद्ध
३४५	१८-३	स्थसवारि	ठरत्वारि	३८२	११	सरं	सत्यं
३४६	२२	५ स-तोभा	६ स-तोभा	३८२	२०	सर	सत्य
३४६	३१	शृग २२१-	शृग २२१	३८२	०१	क्षेयं	क्षेयं
		निपः १६		३८८	१२	दास	दासा
३४७	१३	शब्द मेदतः	शब्द मेदत	३८६	८	श्यामर्ग	श्यामवर्ग
३४८	२	१२७	१२१	३८२	४	श्रुता श्यामा	श्रुता श्यामा
३५०	१८	वर्ग	वर्ग	३८२	८	श्रुगर्भ	मपार्थ
३५१	६	स्थितस्यार्था	स्थितस्यार्था	३८३	४	शूलं शाता	शूला शाता
३५१	७	श्रुता च	श्रुताश्च	३८४	६	पीन वरालक्ष्य	पीता वरालक्ष्य
३५१	७	परिवारिता	परिवारिताः	३८४	६	शुगदूर	मुद्गर
३५१	१६	उप्युक्ति	उप्युक्ति	४८५	२	धवलगूत जात	धवल गूतजातं
३५१	२०	केशान्ता	केशान्तां	३८६	१०	वज्र	वज्र
३५२	४	कम्बाया	न कम्बाया	३८७	५	हस्तकम्	हस्तकाम्
३५३	६	आनुपधे	आनुपधे	३८७	६	श्रेयाम	श्रेयाम
३५३	१२	अशुभि भाग	अशुभिभाग	३८७	१२	ईधर	ईधर
३५३	१४	हृत्ताभि	हृत्ताभि	३८७	१४	विस्था मानवी	विदरधा मानवी
३५३	२०	तुस्तभाषा	तुस्तभाषा	३८८	४	उत्तरा भाषा	उत्तरा भाषा
३५४	१२	नामो	नामि	३८८	७	शेट	शेट
३५५	६	मानेना	मानेन	४०७	७	१२ कंदवा	कंधा
३५५	७	मागुम्	मागुम्	४०४	-	श्रुगध	श्रुगध
३५५	८	भवेर	च भवेर	४११	११	सरं अने	सर्प, सपं अने
३५५	१०	द्वयशुनं	द्वयाशुनं	४११	८	रक्ष	रम्पा
३५५	१४	द्वयोष्टी	द्वयोष्टी	४१४	२	गन्धावा	गन्धान
३५६	१६	पटोला भे	पटोला भा	४१८	२	विशामन	विशामन
३५६	२०	पोटशायन	पोटशायन	४१५	६	प	प
३५६	२२	शायन	शुनं	४०५	८	तेजा	तेजा
३६२	२०	शायन	शायन	४२५	८	काशनम्	काशनम्
३६४	६	नेहापं	नेहापं	४२५	१३	धन	धन
३६७	१६	भागा	भागा	४२६	३	श्रेयसर्ग	श्रेयसर्ग
३६८	११	देव्या	देव्या	४२६	१२	श्यामवर्ग	श्यामवर्ग
३६८	१३	कंधी	कंधी	४२६	१६	श्रु	श्रु
३६८	१	दक्षिणा	दक्षिणा	४३१	३	श्रु	श्रु
३६९	८	श्रु	श्रु	४३१	१८	श्रु	श्रु
३७१	११	श्रु	श्रु	४३१	८	श्रु	श्रु
३७१	१३	श्रु	श्रु	४३५	८	श्रु	श्रु
३७१	१८	श्रु	श्रु	४३५	१३	श्रु	श्रु

પૃષ્ઠ	લીંબી	અર્થ	શુદ્ધ	પૃષ્ઠ	લીંબી	અર્થ	શુદ્ધ
૪૪૦	૧૪	સર્વભૂત	સર્વભૂત	૪૫૯	૧૦	વ્યૂતિ	ત્રિગવ્યૂતિ
૪૪૨	૨૬	કાન્તિ	ક્ષાત્રી	૪૬૦	૨	ચંદ્રાનાયો	ચંદ્રાના
૪૪૩	૨૬	કાલરાત્રિ	કાલગત્રી	૪૬૧	૧૮	ચત્રિમાત્ર	ચક્રિગ
૪૪૨	૭૮	રાક્ષસી	રાક્ષસી	૪૭૩	૮	ડોળી	કોળી
૪૪૪	૪	યથા	યથા	૪૭૩	૧૨	જ્ઞાતિ	જ્ઞીતિ
૪૪૪	૧૪	પ્રોક્તો	પ્રોક્તો	૪૭૩	૨૦	મુલ્યાયતે	મુલ્યાયતે
૪૪૪	૧૮	ધર્મો	ધર્મો	૪૭૩	૨૨	મુલ્યાયતે	મુલ્યાયતે
૪૪૬	૨૩	વૃક્ષમ	વૃક્ષમ	૪૭૭	૫	વિદિન	વિદીન
૪૪૮	૨૪	ચતુર્દિશિ	ચ ચતુર્દિશિ	૪૭૭	૧૦	માગત	માગત
૪૫૨	૧૧	જિનેદ્રાઘ	જિનેદ્રાઘ	૪૭૭	૧૯	પદ સમોસર્ગ	પદ સમોસર્ગ
૪૫૨	૨૬	મુપરિદા	મુપરિદા	૪૭	૨૭	શર્થાતગિન	શાશ્વતગિન
૪૫૬	૮	મુપર્યદા	પર્યદા	૪૮૦	૩	શાશ્વતા	શાશ્વતા
૪૫૬	૧૨	વિદ્યુ	વિદ્યુ	૪૮૨	૨૭ ૨૯	શાશ્વતા	શાશ્વતા
૪૫૭	૭	રાષિતા	રાષિતા	૪૮૪	૧૪	વર્ધમાના	વર્ધમાના

પાનુ ૨૧૪ લીંબી ૧૦ સુધારી વાચો કે-કેઈ પશુ કોરણસર એવી પીઠિયા-જળાધારી જ રચાવત કરી શમય લિંગ નહિ

પાનુ ૨૮૯ મ્નોક ૩૭ સાચો અર્થ કમળ જેનું કમળ, કાનના ચોના જેનું પત્ર, પદાસન, અર્ધ પદાસન અને હસ્તયુગલ એ યોગમુદ્રાઓ છે

પાનુ ૨૯૧ મ્નોક ૭ સાચો અર્થ વાગના અતઃગાથી મુકુન્તા અતઃ ભાગ સુધી જતા મુકુન્તા ઉપર ૨૪ આગળની ૩૧, ૧૮, ૧૦ કે ૧૬ આગળની રાખરી લનારે-પાળે પટ્ટો કરવો

પાનુ ૨૯૪ મ્નોક ૫૪-૫૫-૩૬ સાચો અર્થ અનામિકા અને અગ્રુકો વાંકા કરીને હથેળીમાં રાખના કનિયા આગળી કંઈક વાકી રાખરી અને મધ્યમાં તથા તર્જની સીધી રાખરી તેને સૂચીમુદ્રા કહે છે તે મુર્ચ્ચન નરાગર મધ્યમાં રાખરી સૂચીમુદ્રાની સાથે તર્જની જોડામાં આવે તો અકુશમુદ્રા થાય કે અગ્રુકો અનામિકા અને મધ્યમાં આગળી મધ્યમાં રાખરી અંતે કનિયા આગળી કંઈક નાકી રાખરી અંતે તર્જની આગળી સીધી રાખના તેને તર્જનીમુદ્રા કહે છે

પાનુ ૩૧૫ મ્નોક ૪૨ સાચો અર્થ ચોનિની ઉપર ૫ ને ૧૧ જો સજ્જ હોય તે ચત્રીર જાણવું

પાનુ ૨૬૭ મ્નોક ૪૪-૪૫-૫૬ સાચો અર્થ જે દ્રવ્યની મૂર્તિ બનાવી હોય તે જ દ્રવ્યના આયુષો હોય સો આગળ નાતુ ધનુષ્ય કરવું તે ૬, ૭, ૫ અથવા ૩ આગળ હીન અથવા અધિક માનવ મરણથી નવ પ્રકારે ધનુષ્યનો ઉદ્ધાર થાય છે પુરી મુદ્રા પ્રમાણનો વિસ્તાર કરવો તેના મધ્યથી ૫ ને છે ૧ કમળી પાનગા થના ગ્ન જેથી મળે છેડા અરધા અરધા આગળ વિસ્તાગના અને ગોળાકર્મી નણુ આગળના થાય

પાનુ ૨૧૮ લીંબી ૧૦-૧૧ પૂઝની નામકના ત્રાજે ભાગે ઉડી નાખિ કરી

પાનુ ૨૮૬ લીંબી ૧૧-૧૨ ચર્મમૂતના જે વચ મધ્યથી મુકુન્તા ઉપર મરવું માણના ગોળાકાર મુખ ચામડાથી મેરના કપા

પાનું ૨૯૯ મ્યોક ૬૪, ૬૫. સાગો અર્થ • કમંડળ નર અગિળ લાંબુ અને અંબાઈથી
અરધુ કે પોણું ઉચાઈમાં કરવું.

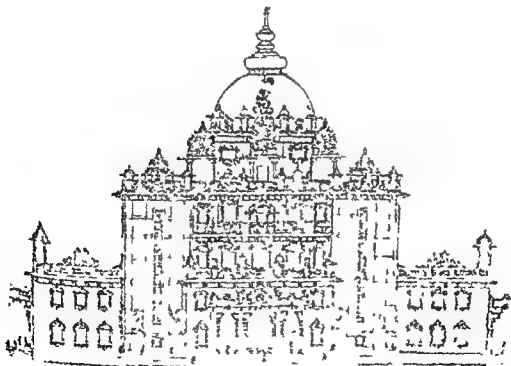
પાનું ૩૨૨ ન્યાં શૃંગ ૧૦૮૫ તિગક ૧૨ છે ત્યાં શૃંગ ૧૧૧૭ તિગક ૪ એમ વાંચો.

પાનું ૩૨૪. ન્યાં શૃંગ ૨૪૭ છે ત્યાં શૃંગ ૨૮૭ વાંચવા.

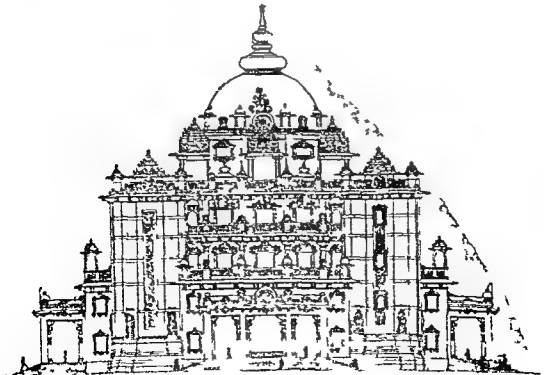
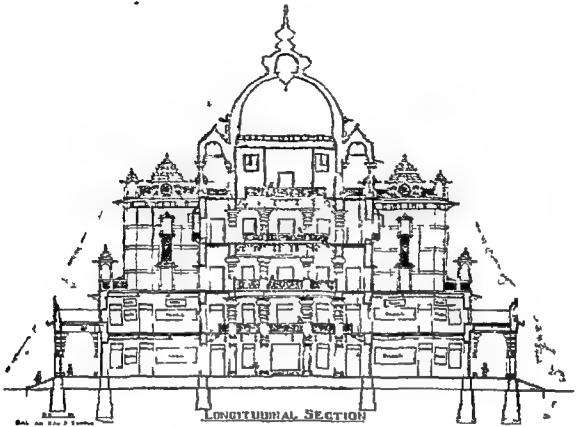
પાનું ૪૬૦. લીરી ૩. વારિવેળે વર્ષમાન પર્યાસનસ્થિત । ઉમેરો.

આ ઉપરાંત મ્લોકોમાં કેટલેક સ્થળે બે શબ્દો સાથે મૂકવાને બદલે વચ્ચે અંતર
રાખીને ઢાખું છે અગર અંતર રાખવાને બદલે સ થે ઢાખ્યા છે તે સુધારીને વાંચવું. દાખલા
તરીકે-પાનું ૪ છુમ વેદમસુ ને બદલે છુમવેદમસુ અથવા પાના ૪૮-૫૨. તત્તોહીન ને બદલે તનો હીન.

• યુ દિલ્હીમાં ગાંધી સ્મારકનિધિના પ્લાનો : પ્ર. ગ્રા. મોખપુરા

ન્યુ દિલ્હી ગાંધી સ્મારકનિધિના પ્લાન : પ્ર. ઓ. સોમપુરા

શ્રી ગણેશાય નમઃ

શ્રી વિશ્વકર્મા વિરચિત વાસ્તુવિદ્યાયાં

જ્ઞાનપ્રકાશ-દીપાર્ણવે

॥ પ્રથમોઽધ્યાયઃ ॥

આયતત્ત્વાધિકારઃ

(શિલ્પપ્રભા ભાષાઢીકા સહિત.)

॥ અથ શ્રી માપાન્તરકારસ્ય મંગલાવરણમ ॥

જગત્ક્રાણં મહાદેવં સોમનાથં સરસ્વતીમ્ ।

વિશ્વેશં વિશ્વકર્માણં નિત્યં મત્તયા નતોઽસ્મ્યહમ્ ॥ ૧ ॥

પ્રાચીનં શિલ્પશાસ્ત્રં ચ વાસ્તુવિદ્યાં દીપાર્ણવે ।

શુર્જન-માપયા વક્ત્ર્યે શિલ્પપ્રમયા દીકયા ॥ ૨ ॥

જગતનું રક્ષણ કરવાવાળા શ્રી સોમનાથ મહાદેવને અને વિદ્યાને આપનારી સરસ્વતી દેવીને, વિક્ષોની શાંતિ કરવાવાળા શ્રી ગણેશને, અને જગત્ અથા શ્રી વિશ્વકર્માને ભક્તિપૂર્વક હું નમસ્કાર કરું છું. (૧) દીપાર્ણવમાં વાસ્તુ-વિદ્યા નામનું જે પ્રાચીન શિલ્પશાસ્ત્ર વિશ્વકર્માએ રચેલું છે, તેનો સર્વ જનો ઉપયોગ કરી શકે તેવા આશયથી, તેનું શિલ્પપ્રભા નામની દીકા સાથે શુન્દરાવી ભાષાંતર હું* કરું છું. (૨)

શ્રી વિશ્વકર્મા ઉવાચ—

ઇદાનીમભિપ્રાસ્યામિ સૂત્રપાતવિધિં ક્રમાત્ ।

શુમે માસે સિતે પક્ષે આદિત્યે ચોત્તરાયણે ॥ ૧ ॥

ચન્દ્રતારાવલ્લે પ્રોક્તે શુમે લગ્ને શુમે દિને ।

દેવાન્ કૃપીન્ પૂજયિત્વા તોષયિત્વા ચ શિલ્પિનઃ ॥ ૨ ॥

સુદાર્મ્મોદિતૈર્ધિષ્ણ્યૈઃ સૂત્રપાતં સમાચરેત્ ।

* રચયિત પ્રતાપશંકર બ્રાહ્મભાઈ સોમપુરા.

શ્રી વિશ્વકર્મા કહે છે કે— પ્રથમ સૂત્રપાત (સૂત છોડવાની) વિધિ હું કહું છું : દેવાલય કે ઘરનો આરંભ શુભ માસમાં અજવાળિયા પક્ષમાં અને ઉત્તરાયણનો સૂર્ય હોય ત્યારે કરવો. જે શુભ દિને ચંદ્રમા અને તારાનું બળ હોય તથા શુભ લગ્ન હોય તે દિવસે દેવોની અને ઋષિઓની પૂજા કરીને તેમજ શિદ્ધિઓને સંતુષ્ટ કરીને, ઘરના આરંભના નક્ષત્રને દિવસે જમીનનું માપ કરવા માટે સૂત છોડવું. ૧-૨

માસફલ—

ત્રૈવે શોકકરં વિદ્યાદ્ વૈશાખે ચ ધનાગમમ્ ॥ ૩ ॥

જ્યેષ્ઠેઃ શુદ્ધાણિ પીડ્યન્તે આષાઢે પશુનાશનમ્ ॥

શ્રાવણે ધનવૃદ્ધિશ્ચ શૂન્યં માદ્રપદે ભવેત્ ॥ ૪ ॥

કલ્પશ્રાવણે માસે શ્રુત્યનાશશ્ચ કાર્તિકે ।

માર્ગશીર્ષે ધનપ્રાપ્તિઃ પૌષે ચ ધનસમ્પદઃ ॥ ૫ ॥

માઘે ચાગ્નિમયં કુર્યાત્ ફાલ્ગુને શ્રીઃ શુભોત્તમા ॥

ખાત સુદ્ધર્તા :— ગૃહારંભ એ ક્ષેત્ર માસમાં કરે તો શોક ઉત્પન્ન થાય; વૈશાખ માસમાં ધનની પ્રાપ્તિ થાય; જ્યેષ્ઠ માસમાં ઘરની હાનિ થાય, (ચંદ્ર પીડા વગેરેથી); આષાઢ માસમાં પશુઓનો નાશ થાય; શ્રાવણ માસમાં ધનની વૃદ્ધિ થાય; ભાદ્રપદ માસમાં ઘર શૂન્ય રહે; આસો માસમાં કલ્પેશ થાય; કાર્તિક માસમાં નોકર ચાકરનો નાશ થાય; માગશર માસમાં લક્ષ્મીની વૃદ્ધિ થાય; પૌષમાસમાં ધન સંપત્તિ વધે; માઘ માસમાં ઘરનો આરંભ કરે તો અગ્નિનો ભય ઉત્પન્ન થાય; અને ફાલ્ગુ માસમાં ગૃહારંભ કરે તો શ્રેષ્ઠ લક્ષ્મી મળે. ૩-૪-૫

ગૃહારંભતિથિ—

પ્રતિપત્કૃષ્ણપક્ષીયા દ્વિતીયા વાસ્તુકર્મણિ ॥ ૬ ॥

તૃતીયા પચ્ચમી ચૈવ સપ્તમીઃ દશમી તથા ।

एकादशी त्रयोदशी तिथयश्च शुभावहाः ॥ ७ ॥

ઘરનો આરંભ કરવામાં કૃષ્ણપક્ષની એકમ અને બીજી પક્ષની ખીન્, ત્રીજ, પાંચમ, સાતમ, દશમ, અગ્યારમ અને તેરમ, એ તિથિઓ શુભ કારક છે. ૬-૭

૬૪ સંઠાંતિમાં કયા મુખનું ઘર કરવું—

કન્યા-તુલા-વૃશ્ચિકેડકે^૧ ન ગૃહં પૂર્વસન્મુલમ્ ।

ધને ચ મકરે કુમ્ભે ન કુર્યાદ્ દક્ષિણોન્મુલમ્ ॥ ૮ ॥

મીને મેષે વૃષે ચૈવ ન કુર્યાત્પશ્ચિમોન્મુલમ્ ।

મિથુને વર્કટે સિંહે ન કુર્યાદુત્તરોન્મુલમ્ ॥ ૯ ॥

ત્યારે કન્યા, તુલા અને વૃશ્ચિક રાશિના સૂર્ય હોય ત્યારે પૂર્વ દિશા સન્મુખના દ્વારવાળું ઘર ન કરવું. ધન, મકર અને કુંભ રાશિના સૂર્ય હોય ત્યારે દક્ષિણ દિશાના મુખવાળું ઘર ન કરવું. મીન, મેષ અને વૃષભ રાશિના સૂર્ય હોય ત્યારે પશ્ચિમના દ્વારવાળું ઘર ન કરવું. મિથુન, કર્કટ અને સિંહ રાશિના સૂર્ય હોય ત્યારે ઉત્તર દિશાના દ્વારવાળા ઘરનો આરંભ કરવો નહિ. ૮-૯

સર્વ દિગ્દશ—

સિંહે ચૈવ તથા કુંભે વૃશ્ચિકે વૃષમે રવો^૧ ।

નૈવ દોષો ભવેત્તત્ર કુર્યાંચાતુર્દિશં મુલમ્ ॥ ૧૦ ॥

શુભાશુભ-ગૃહાણાં ચ માસાદાનાં વિશેષતઃ ॥

શુભ તેમજ અશુભ ધરેને માટે અને વિશેષ કરીને માસાદોને માટે એવો નિયમ છે કે, સિંહ, કુંભ, વૃશ્ચિક અને વૃષભ રાશિના સૂર્ય હોય ત્યારે આદિ દિશામાંની કોઈ પણ દિશાના દ્વારવાળા ભવનનો આરંભ કરી શકાય છે. ૧૦

આય મણુવાની રીત (અંગ ૧)—

આયમૃક્ષં વ્યયં તારામંશકં ચ ક્રમેણ તુ ॥ ૧૧ ॥

ધાન્નશ્ચ દીર્ઘતો વ્યાસં ગુણયેચાષ્ટમાજિતે ।

ધ્વજાદીનાં શેષમાયો લખ્યતે નાત્ર સંશયઃ ॥ ૧૨ ॥

ધ્વજો ધૂમસ્તથા સિંહઃ શ્વાનો વૃષણૌ ગજઃ ।

ધ્વાંસૈવ સમં દૃષ્ટ્વા પ્રાચ્યાદિષુ પ્રદક્ષિણાઃ ॥ ૧૩ ॥

અન્યોન્યામિમુલાસ્તે ચ કર્મચ્છન્દાનુસારતઃ ।

૧ સિંહ ચાથ વૃષં પૃથ્વીકવટૌ યાતે દિતં સર્વતઃ ॥

(રાજવલ્લભ-અધ્યાય ૧, શ્લોક ૬)

મકાન-લવનના આય, નક્ષત્ર, વ્યય, તારા અને અંશક એ અનુક્રમે મેળવવા. ઘર કે પ્રાસાદની ભૂમિની લંબાઈ અને પહોળાઈનો ગુણાકાર કરી તે રકમને આઠે ભાગવી. જે શેષ રહે તે ધ્વજાદિ આપે બાંધવા. ૧ ધ્વજ, ૨ ધૂમ, ૩ સિંહ, ૪ શ્વાન, ૫ વૃષ, ૬ ખર, ૭ ગજ, ૮ ધ્વાંશ, એ આઠ આપે. અનુક્રમે પૂર્વાદિ દિશાઓમાં સામસામા દૃષ્ટિ રાખીને રહેલા છે. ૧૧, ૧૨, ૧૩.૧

શુભાશુભ આય—

ધ્વજઃ સિંહૌ વૃષગર્જૌ શસ્યન્તે શુભ વેદમસુ ॥ ૧૪ ॥

અધમાનાં સરો ધ્વાંશૌ ધૂમ્રઃ શ્વાનઃ સુસ્તાવહઃ ।

૧ ઔ વિશ્વકર્મા પ્રકાશ અ. ૨ માં ગણિત ક્યાં સુધી મેળવવું તેની મર્યાદા હશે છે.

પ્રકાદશકરાદૃષ્યે' યાવદ્ દ્વાવિંશદ્વસ્તકમ્ ।

તાવદ્યાદિકં ચિન્નયં તદૃષ્યે' નૈવચિન્તયેત્ ॥ ૧૩ ॥

આયવ્યયૌ માત્રશુદ્ધિર્ન જીર્ણે ચિન્તયેદ્ ગૃહે ॥

અગ્યારથી ઉપર બીજી કાંઈ સુધીના વાસ્તુમાં આયાદિ અંજ મેળવવા. તે ઉપરના મોટા વાસ્તુમાં આયાદિ અંજ મેળવવાની ચિંતા ન કરવી. છોડીદાર કરતાં આવ, વ્યય અને અંશક આદિ અંજ મેળવવાની જરૂર નથી (આમ પ્રમાણ છે છતાં શિષ્ટિઓ છોડીદારમાં આયાદિ અંજ મેળવવાનો પ્રવાસ કરે છે.)

વિવિધ વાસ્તુમાં ક્યાંથી ગણિત મેળવવું—

પ્રાસાદે કાળમર્યાદાદ્ ગૃહે મિત્તિસ્તુ મધ્યતઃ ।

ઘાપી-કૂપ-તટાગારૌ આયં વદ્યાદ્ય મધ્યતઃ ॥ ૧ ॥

મળ્ડયે મિત્તિવાલે ચ યાને મધ્યે શય્યાસને ।

નગરેઽય પુરે ગ્રામે દંડમાનં વિધીયતે ॥ ૨ ॥

લસુદ્વસ્તમિતં દંડ-માનમાહ પ્રજાપતિઃ ॥

(વાસ્તુકોસ્તુમ-અ. ૧)

પ્રાસાદને બિંદી સહિત બહાર રેખાએ, ઘરને બિંદી વચર એટલે અંદરને ફાટે, વાવ, કુવા અને તળાવ આદિમાં અંદર (નીચે જળની મેષિ) વચમાં, ગુફ મંડપને ભિત્તિ સહિત બહાર, અને વાહન તથા પર્વતને અંદરના ગાળામાં આયાદિ અંજ મેળવવા. નગર, પુર, ગ્રામને દંડ માનથી માપવું. તે દંડ આઠ હાથના માનનો બાંધવો.

કેટલાક સિદ્ધિબાઈઓ પાણીયું નક્ષત્ર ગણી અંજ મેળવવા પ્રવાસ કરે છે. પાણીના સાત ગણા વધારીને પાણી ગુણાકાર કરે છે. પરંતુ આ રીત પાપાણુ કે છંદના વાસ્તુને માટે બરાબર ન બંધાય એમ હું માનું છું. પરંતુ પાણીયું દોરાથી બધુરાતો પ્રયોગ કદાચ ધાતુ કે રત્નના નાનાં મંદિરોની રચનામાં વ્યાજગી બનાવ.

ધ્વજ, સિંહ, વૃષ અને ગજ, એ ચાર આયો શુભ છે. તે ઉચ્ચ પર્ણાનાં ધરો અને દેવાલયોમાં મેળવવાં શુભ છે. અને અધમ જાતિનાં ધરોમાં ખર, દ્વાંશ, પૂમ અને શ્વાન એ ચાર આયો આપવા તે તેમને સુખા-કારી છે.

વર્ણાનુસાર આયત્તું કૃત્—

કલ્યાણં કુરુતે સિંહો નૃપાણાં ચ વિશેષતઃ ॥ ૧૫ ॥

ત્રિમાણાં ચ ધ્વજઃ શ્રેષ્ઠો વૈદ્યાનાં વૃષ ઉત્તમઃ ।

શુદ્રાણાં ગજ એવોક્તઃ સર્વકર્મફલપદઃ ॥ ૧૬ ॥

રાજાઓનાં ભવન અને ક્ષત્રિયોનાં ઘરો વિશે સિંહ આય આપવો. બ્રાહ્મણોનાં ઘરોમાં ધ્વજ આય, વૈદ્યોનાં ઘરોમાં વૃષ આય, અને શૂદ્રનાં ઘરોમાં ગજ આય આપવો. તે સર્વ કામની મિદ્ધિ કરનારો છે. આ પ્રમાણે આદિ વર્ણનાં ઘરોને ઉપર કહ્યા પ્રમાણે આયો આપવાથી તેમને ઉત્તમ કૃત્તની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૧૫-૧૬.

આયોના ગુણદોષ—

ધ્વજે ચૈશ્વર્યભ્રમથ પૂમ્ને સંતાપ એવ ચ ।

સિંહે ચ વિપુલા મોહાઃ સદા શ્વાને કર્મિર્મવેત્ ॥ ૧૭ ॥

ધનં ધાન્યં દૃપે ચૈવ 'સીમર્ણ' રાસમે મવેત્ ।

ગજે મદ્રાણિ પશ્યન્તિ ધ્વાંશે ચ મર્ગ્ગં ધ્રુવમ્ ॥ ૧૮ ॥

ધ્વજ આય ધનનો ભાગ કરાવે, પૂમ આય સંતાપ કરાવે, સિંહ આય અગાધ ભોગ આપે, શ્વાન આય કલક કરાવે, વૃષ આય ધન ધાન્યની વૃદ્ધિ કરાવે, ખર આય ચીનું મરણ કરે, ગજ આય સર્વ કલ્યાણ કારક છે, અને દ્વાંશ આય મરણ કારક છે. ૧૭-૧૮.

ધ્વજ આય આપવાનાં સ્થાન—

પાગાદે પ્રતિમાગ્નિઃ જગતી-પીઠ-મંડપે ।

વેદીકુંઢે સુપિ ચૈવ પતાસા-ઉત્ત-ગામરે ॥ ૧૯ ॥

૧ રવિગુપ્ત રાસમે મવેત્ ॥-પાઠાન્તરે

વાપીરૂપતટાગાનાં કુણ્ડાનાં ચ જલાશયે ।

ધ્વજોઽચ્છૂયસ્ય સંસ્થાને ધ્વજં તત્ર પ્રદાપયેત્ ॥ ૨૦ ॥

આસને દેવપીઠેષુ વસ્ત્રાલંકાર-શ્રૂષણે ।

કેયૂર-મુકુટાદૌ ચ નિવેશયેદ્ ધ્વજં શુભમ્ ॥ ૨૧ ॥

દેવાસય, પ્રતિમા, શિવલિંગ, જગતી, પ્રાસાદની પીઠ, મંડપ, ચતુકુંડ, ધ્વજ, છત્ર, આમર, વાવ, કુચ, તળાવ, કુંડ, આદિ જળાશય, ધ્વજ દંડ, ધ્વજ પનાકા, સિંહાસન, દેવની પીઠિકા, વસ્ત્ર-ધરણી આદિ આલૂપણો, કુંડવ, મુકુટ આદિને વિષે ધ્વજ આય આપવો શ્રેષ્ઠ છે. ૧૯-૨૦-૨૧.

ધૂમ્ર આય આપવાનાં સ્થાન—

અગ્નિકર્મસુ સર્વેષુ હોમશાલામહાનસે ।

ધૂમ્રોઽગ્નિકુંડસંસ્થાને હોમકર્મગૃહેઽપિ ચ ॥ ૨૨ ॥

દરેક અગ્નિ કર્મના સ્થાનોમાં, હોમ કરવાની શાળામાં, રસોડામાં, અગ્નિ કુંડ અને હોમ કરવાનાં સ્થળોને વિષે ધૂમ્ર આય આપવો શ્રેષ્ઠ છે. ૨૨.

સિંહ આય આપવાનાં સ્થાન—

આયુષ્યેષુ સમસ્તેષુ શસ્ત્રાણાં મવનેષુ ચ ।

નૃપાસને સિંહદ્વારે સિંહં તત્ર નિવેશયેત્ ॥ ૨૩ ॥

દરેક પ્રકારના શસ્ત્રોને વિષે, શસ્ત્રો રાખવાની શાળાને વિષે, રાખના સિંહાસનને વિષે, નગર કે પ્રાસાદના સિંહદ્વારને વિષે, સિંહ આય આપવો શ્રેષ્ઠ છે. ૨૩

શ્વાન આય આપવાનાં સ્થાન—

શ્વાનો મ્લેચ્છગૃહે પ્રોક્તો વેદ્યાગારે નટસ્ય ચ ।

નૃત્યકાર્યેષુ સર્વેષુ શ્વાનઃ શ્વાનોપજીવિનામ્ ॥ ૨૪ ॥

૧ મૂર્તી^૧ લિંગેઽગ્ને છત્રે દૈર્ઘ્યમાયાદિ કલ્પના ।

વિસ્તારાવામગણના તામન્યત્ર પ્રકલ્પયેત્ ॥

મૂર્તિ સિંહ, ધ્વજ અને છત્રની આયદિ કલ્પના લંબાઈ વડે કરતી. પણ અન્ય સ્થળે તો વિસ્તાર અને દીર્ઘતાનો ગુણાકાર કરીને તે પરથી ગણના કરતી.

૨ નૃપાણાં-પાટાન્તરે.

૩ વેદ્યા ગૃહેષુ-પાટાન્તરે.

શ્લેષ્ઠ જાતિનાં ઘરોને, વેશ્યાઓ અને નટનાં ઘરોને, નાચવાના દરેક સ્થાનોમાં, જેની આજીવિકા કૃતરા ઉપર હોય તેવા લોકોના ઘરોને વિશે જ્ઞાન આપવા એક છે. ૨૪.

વૃષ આય આપવાનાં સ્થાન—

વણિકર્મણુ સર્વેષુ મોજ્યપાત્રેષુ મુળદેષુ ।

રૂપસ્તુરદ્રશાલાયાં ગોશાલા-મોકુલેષુ ચ ॥ ૨૫ ॥

વાણિજ્ય કર્મ કરનારા વેપારીને ત્યાં, જમવાનાં વાસણોને, લોખંડ મંડપને, અશ્વશાળાને, ગૌશાળાને, અને ભરવાડ રખારીનાં ઘરોને વિશે વૃષ આય આપવો એક છે. ૨૫.

ખર આય આપવાનાં સ્થાન—

તતતતિતાદિસ્વરે વાદિત્રે વિવિધે તથા ।

કુળાલરજકાદીનાં સ્વરો ગર્દમજીવિનામ્ ॥ ૨૬ ॥

તત, વિતત, ધન અને સુવિર, એ ચાર પ્રકારનાં વાણીનાં, ધોળીના ઘરોને વિશે અને જેની આજીવિકા ગધેદાથી હોય તેવા કુંભારને-ઓડને ઘેર ખર આય આપવો એક છે. ૨૬.

ગજ આય આપવાનાં સ્થાન—

ગજશ્ચ ગજશાલાય સિંહં યત્નેન્ વર્જયેત્ ।

સિંહાસને ગજં દેયં યાનસ્પાય શૃદ્ધેષુ ચ ॥ ૨૭ ॥

અન્યોપસ્કરકર્માદી કામાગારે શૃદ્ધે ગજઃ ।

ગજશાળાને વિશે ગજ આય દેવો, પણ સિંહ આય કરી પણ ન આપવો. સિંહાસન, પાલખી, રથ, ગાડી, આદિ વાહનોને, અને તેનું કામ કરનારાઓના ઘરોને વિશે, સ્ત્રી કીડાગૃહ તથા લોગ વિલાસના લવનને વિશે ગજ આય આપવો. ૨૭

કર્નાક્ષ આય આપવાનાં સ્થાન—

મઠેષુ યંત્રશાલામુ જિનશાલાદિકેષુ ચ ॥ ૨૮ ॥

ધ્યાંસત્રૈવ ધદાતવ્યઃ શિલ્પકર્મોપજીવિનામ્ ।

સ્વકે સ્વકે ચ સ્થાને તે સર્વકલ્યાણકારકાઃ ॥ ૨૯ ॥

સન્યાસીઓના મઠ, યંત્ર બનાવવાનાં કારખાનાં, ઉચાચ, શિદ્ધપત્ર કામ કરનાર (શિલ્પવટ, સોની, છુહાર, યુવાર, ચિત્રકાર) આદિના ઘરોને વિશે ધ્યાંક્ષ આય આપવો. એ આઠે આયો પોતપોતાના સ્થાનને વિશે આપવાથી કટ્યાણ-કારી થાય છે. ૨૮-૨૯.

૧ સંતુષિતનુસારાણાં-પાઠાન્તરે તદ્વત્તો ધધો કરનારા વધુકરોને ત્યાં.

આયોની દિશા—

પૂર્વદિશિ ધ્વજં દદાદાગ્નેયે ધૂમ્રમેવ ચ ।

યામ્યાયાં ચ સિંહં દદાદ્ નૈર્ઋત્યે શ્વાનમેવ ચ ॥ ૩૦ ॥

પશ્ચિમાયાં વૃષં દદાદ્ વાયવ્યે સુરમેવ ચ ।

ઉત્તરે ચ ગર્જં દદાદીશ્વાને ધ્વાંસમેવ ચ ॥ ૩૧ ॥

પૂર્વમાં ધ્વજઆય, અગ્નિકોણમાં ધૂમ્રઆય, દક્ષિણ દિશામાં સિંહ આય, નૈર્ઋત્ય કોણમાં શ્વાન આય, પશ્ચિમ દિશામાં વૃષ આય, વાયવ્ય કોણમાં સુર આય, અને ઉત્તર કોણમાં ધ્વાંસ આય દેવો. ૩૦-૩૧

પરસ્પર આપવાના આય—

વૃષસ્યાને ગર્જં દદાત્ સિંહં વૃષમહસ્તિનોઃ ।

ધ્વજઃ સર્વેષુ દાતવ્યો વૃષો નાન્વયઃ દીયતે ॥ ૩૨ ॥

વૃષ આયને ઠેકાણે ગર્જ આય આપવો, વૃષ આય અને ગર્જ આયને ઠેકાણે સિંહ આય આપવો. ધ્વજ આય કોઈપણ આયને ઠેકાણે આપી શકાય. પરંતુ વૃષ આય કોઈપણ આયના સ્થાને કદી ન આપવો.

આવનાં સ્વરૂપ—

ધ્વજઃ પુરુષરૂપઃ ધૂમ્રો માર્ગારૂપકઃ ।

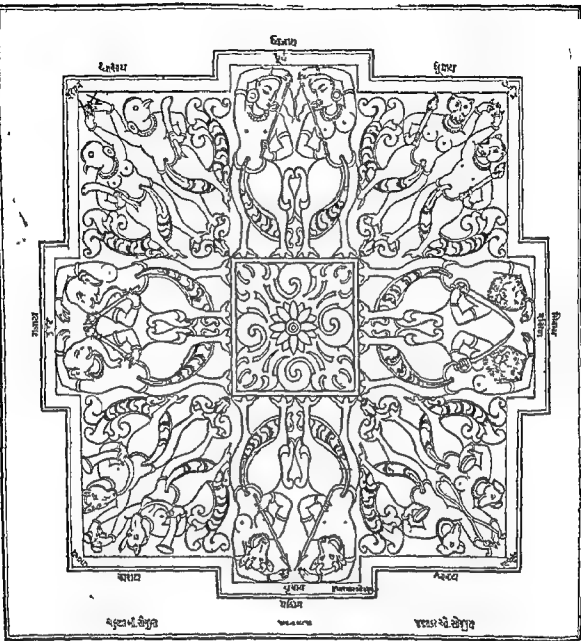
સિંહઃ સિંહસ્વરૂપઃ શ્વાનઃ શ્વાનસ્વરૂપકઃ ॥ ૩૩ ॥

વૃષો વૃષમરૂપાદ્યઃ સુરો રાસમરૂપકઃ ।

ગર્જશ્ચ ગર્જરૂપેણ ધ્વાંસઃ કાકસ્વરૂપકઃ ॥ ૩૪ ॥

ધ્વજ આયનું રૂપ પુરુષના જેવું, ધૂમ્ર આયનું બિલાડા જેવું, સિંહ આયનું સિંહ જેવું, શ્વાન આયનું કૂતરા જેવું, વૃષ આયનું ગળદના જેવું, સુર આયનું ગધેડા જેવું, ગર્જ આયનું હાથી જેવું, અને ધ્વાંસ આયનું કામડાના જેવું સુખ-સ્વરૂપ છે. ૩૩-૩૪

૧. શ્લોક ૩૨નો અર્થ આ રીતે કરવામાં આવે છેઃ જે ભક્તિને ઘેર આય આપવાનું કંઈ હોય તે આય પહેલાં માર્ગમાં આપવો. પહેલે માણે વૃષાય કે ગર્જાય આપેલ હોય તો તે ઉપર સિંહ આય બીજે માણે આપી શકાય. બીજે ગર્જાય હોય તો ઉપર ગર્જાય ન આપવો. શ્વાનય આય પર ગર્જાય દેવો. પણ કોઈપણ આય ઉપર રાસય ન આપવો. રાસ આય પર ધ્વજય આપી શકાય. ત્રીજો મત ઉપર જાયતનો આ શ્લોક ધરાવે છે. પણ સૌ તેને પ્રમાણિક માનતા નથી.

अष्ट आयनां स्वर्गेषु

मुखैः स्वनामसदृशा नराकारकरोदराः ।

हस्ताभ्यां तद्रूपाढ्याः पादाभ्यां विहगाकृतिः ॥ ३५ ॥

सर्वेषां सिंहवद्ग्रीवा, प्रबलाश्च महोत्कटाः ।

महानणेश्वराः प्रोक्ताः क्षेत्रपाश्च दिशाष्टमु ॥ ३६ ॥

वास्तुकर्मसु सर्वेषु, आयादिरूपतपोऽष्ट हि ।

पूजिताः पूजयन्त्येव, निघ्नन्ति च पदे स्मि ॥ ३७ ॥

આયોનાં નામ પ્રમાણે સુઅનું ૩૫ જાણવું. યુરુધની આકૃતિવાળા હાથ અને પેટ જાણવાં, પગો પક્ષીના જેવા, ગળાં સિંહનાં જેવાં. તે આયો ખળવાન અને મહા તેજસ્વી છે. મોટા ગણપતિ જેવા, આઠે દિશાના ક્ષેત્રના આધ્યપતિ જાણવા. વાસ્તુ કર્મના દરેક કામમાં તેમને પૂજવાથી, પોતાને સ્થાને રહેવા છતાં વિદ્યોની શાંતિ કરવાવાળા જાણવા. ૩૫-૩૬-૩૭

અથ નક્ષત્ર (અંગ ૨)—ધરના નક્ષત્રની મૂલરાશિ (ક્ષેત્રકુળ) કાઢવાની રીત આયામં यदि क्षेत्रं तु विस्तारेण च गुणयेत् ।

सप्तविंशत्या हृद्भागं शेषे स्थान्मूलनिश्चयः ॥ ३८ ॥

પ્રાસાદ કે ધરના ક્ષેત્રની હાંભાઈ પહોળાઈને સામસામા શુભીને જે ક્ષેત્રકુળ આવે તેને સત્તાવીશે ભાગ દેતાં જે શેષ રહે, તે (ક્ષેત્રની) મૂળ રાશિ જાણવી. ૩૮ મૂલ રાશિ ધરથી નક્ષત્રનો અંક કાઢવાની રીત—

फले चाष्टगुणे तस्मिन् सप्तविंशतिभाजिते ।

यच्छेषं लभते तत्र नक्षत्रं तद् ग्रहस्य तु ॥ ३९ ॥

ક્ષેત્રકુળને આઠે શુભીને સત્તાવીશે ભાગતાં જે શેષ રહે તે ધરના અશ્વિન્યાદિ નક્ષત્રના અંક જાણવા. ૩૯ (બુઓ કોષ્ટક નં. ૨, ૩, ૪.)

(કોષ્ટક નં. ૨)

સમયોરસ ક્ષેત્રના દેવગણના નક્ષત્રોનું કોષ્ટક

ગજ અને આંગળમાં આંકડા આપેલા છે.

અ આ. ગ. આ.	નક્ષત્ર	ગ. આ. ગ. આ.	નક્ષત્ર	ગ. આ. ગ. આ.	નક્ષત્ર
૧-૧×૧-૧	મુગરીય	૫-૫×૫-૫	અનુરાધા	૧૦-૧×૧૦-૧	મુગરીય
૧-૩×૧-૩	રેવતી	૫-૧૩×૫-૧૩	મુગરીય	૧૦-૩×૧૦-૩	રેવતી
૧-૫×૧-૫	મુગરીય	૫-૧૫×૫-૧૫	રેવતી	૧૦-૫×૧૦-૫	મુગરીય
૧-૧૩×૧-૧૩	અનુરાધા	૫-૧૭×૫-૧૭	મુગરીય	૧૦-૧૩×૧૦-૧૩	અનુરાધા
૧-૨૧×૧-૨૧	રેવતી	૬-૬×૬-૬	રેવતી	૧૧-૫×૧૧-૫	પુષ્ય
૨-૫×૨-૫	પુષ્ય	૬-૧૭×૬-૧૭	પુષ્ય	૧૧-૭×૧૧-૭	પુષ્ય
૨-૭×૨-૭	પુષ્ય	૬-૧૯×૬-૧૯	પુષ્ય	૧૧-૯×૧૧-૯	રેવતી
૨-૧૫×૨-૧૫	રેવતી	૭-૩×૭-૩	રેવતી	૧૧-૧૫×૧૧-૧૫	અનુરાધા
૨-૨૩×૨-૨૩	અનુરાધા	૭-૧૨×૭-૧૨	અનુરાધા	૧૧-૨૩×૧૧-૨૩	મુગરીય
૩-૭×૩-૭	મુગરીય	૭-૧૯×૭-૧૯	મુગરીય	૧૨-૭×૧૨-૭	રેવતી
૩-૯×૩-૯	રેવતી	૭-૨૧×૭-૨૧	રેવતી	૧૨-૯×૧૨-૯	મુગરીય
૩-૧૧×૩-૧૧	મુગરીય	૭-૨૩×૭-૨૩	મુગરીય	૧૨-૧૧×૧૨-૧૧	અનુરાધા
૩-૧૯×૩-૧૯	અનુરાધા	૮-૭×૮-૭	અનુરાધા	૧૨-૧૯×૧૨-૧૯	રેવતી
૪-૩×૪-૩	રેવતી	૮-૧૫×૮-૧૫	રેવતી	૧૩-૩×૧૩-૩	પુષ્ય
૪-૫×૪-૫	પુષ્ય	૮-૨૩×૮-૨૩	પુષ્ય	૧૩-૫×૧૩-૫	પુષ્ય
૪-૧૧×૪-૧૧	પુષ્ય	૯-૧×૯-૧	પુષ્ય	૧૩-૧૧×૧૩-૧૧	રેવતી
૪-૧૩×૪-૧૩	રેવતી	૯-૬×૯-૬	રેવતી	૧૩-૧૩×૧૩-૧૩	અનુરાધા
૪-૧૫×૪-૧૫	રેવતી	૯-૧૭×૯-૧૭	અનુરાધા	૧૪-૫×૧૪-૫	અનુરાધા

અથ ગણુ (અંગ ૩) નક્ષત્રના ગણુની મેત્રી; પરસ્પર ગુણદોષ—

સ્વગણે ચોત્તમા પ્રીતિ-મધ્યમા દેવમાનુષે ।

કલહો દેવદૈત્યેષુ મૃત્યુર્માનવરાક્ષસે ॥ ૪૦ ॥

ઘર અને ઘરધણીના નક્ષત્રનો એક જ ગણુ હોય તો ઉત્તમ પ્રીતિ રહે. જો એકનો દેવગણુ અને બીજાનો મનુષ્યગણુ હોય તો મધ્યમ પ્રીતિ જાણવી. પણ જો એકનો મનુષ્યગણુ અને બીજાનો રાક્ષસગણુ હોય તો તે મૃત્યુકારક જાણવું. એકનો દેવગણુ અને બીજાનો રાક્ષસગણુ હોય તો કલેશકારક જાણવું. ૪૦

દેવગણુ નક્ષત્રો—

મૃગશ્વિની રેવતી ચ હસ્તઃ સ્વાતિઃ પુનર્વસુઃ ।

પુષ્યાનુરાધા શ્રવણ-મિત્રિ દેવગણાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૪૧ ॥

મૃગશિર, અશ્વિની, રેવતી, હસ્ત, સ્વાતિ, પુનર્વસુ, પુષ્ય, અનુરાધા અને શ્રવણ, એ નક્ષત્રો દેવગણુ જાણવાં. ૪૧

રાક્ષસગણુ નક્ષત્રો—

કૃત્તિકા મૂલમાશ્લેષા મઘા ચિત્રા વિશાખિકા ।

ધનિષ્ઠા શતતારા ચ ઝ્યેષ્ઠા ચ રાક્ષસગણાઃ ॥ ૪૨ ॥

કૃત્તિકા, મૂળ, અશ્લેષા, મઘા, ચિત્રા, વિશાખા, ધનિષ્ઠા, શતભિષા, અને જ્યેષ્ઠા, એ નવ નક્ષત્રો રાક્ષસગણુનાં જાણવાં. ૪૨

મનુષ્યગણુ નક્ષત્રો—

મરણી ત્રીણિ પૂર્વાણિ જુત્તરાત્રયમેવ ચ ।

આર્દ્રા ચ રોહિણી ચૈવ નૈવૈતે માતૃણ મળાઃ ॥ ૪૩ ॥

ભરણી, પૂર્વાશ્વિની, પૂર્વોષાઢા, પૂર્વાભાદ્રપદ, ઉત્તરાશ્વિની, ઉત્તરાષાઢા, ઉત્તરાભાદ્રપદ, આર્દ્રા, અને રોહિણી, એ નવ નક્ષત્રો મનુષ્યગણુનાં જાણવાં. ૪૩

અધોમુખ નક્ષત્રોની અધોમુખ સંજ્ઞા અને તેમાં કરવાનાં કાર્ય—

મૂલં મઘા વિશાખા ચ કૃત્તિકા મરણી તથા ।

પૂર્વાત્રયં તથાશ્લેષાઘોમુસાઃ પરિકીર્તિતાઃ ॥ ૪૪ ॥

મૂળ, મઘા, વિશાખા, કૃત્તિકા, ભરણી, પૂર્વાશ્વિની, પૂર્વોષાઢા, પૂર્વાભાદ્રપદ, અને અશ્લેષા, એ નવ નક્ષત્રોની અધોમુખ સંજ્ઞા છે. ૪૪

(કોષ્ટક નં: ૩)

ધારેલા દેવ તથા મહુબ્યગણનાં નક્ષત્રો જાવવાને સાર સ્થેત્રની બંને બાજુના આંગણના આંકડા કાઢવાનું કોષ્ટક

મહુબ્યગણ નક્ષત્રો

દેવગણ નક્ષત્રો

અંક	પૂર્વ	દક્ષિણ	પશ્ચિમ	ઉત્તર	પૂર્વ	દક્ષિણ	પશ્ચિમ	ઉત્તર
૨૭	૨૬	૨૦	૧૬	૨૪	૧૦	૧૪	૨૭	૧૧
૨૪	-	-	-	૫૧૪	-	૨૧૩	-	-
૨૫	૨૫	૮	૧૩	૧૧	૨૩	૧	૧૬	૨૪
૨૬	૨૩	૧૬	૨૬	૨૨	૧૪	૨	૨૧	૨૦
૨૭	-	-	-	-	-	-	-	-

સુધીના અંક

ઉપરના છુટા આંકડા લખાઈ પહેલાંકના એક બાજીના સમજવા.

ભૂકાર્યમગ્નિકાર્યં ચ યુદ્ધં ચ ત્રિવરં ક્ષિપેત્ ।

एषु कूपतडागं च वापि-भूमि-गृहाणि च ॥ ४५ ॥

દ્યૂતારમ્મો નિધિઃ સ્થાપ્યો નિધાનસ્થનનં તથા ।

गणितं ज्योतिषारम्भः खातं विलप्रवेशनम् ॥ ४६ ॥

અયોમુલાનિ કાર્યાણિ તાનિ સર્વાણિ કારયેત્ ॥

આ અયોમુખ નક્ષત્રોમાં જમીન સંબંધી કામ, અગ્નિ સંબંધી કામ, યુદ્ધ ખાઈ ખોદવી, કુવા, વાવ, તળાવ, બિગરે જગાશય ખોદવાં, લોંબરા ખોદવાં, લુગટે રમવું, દ્રવ્ય ઢાટવું, ધન ખોદવું, ગણિત અને જ્યોતિષ શાસ્ત્રનો આરંભ કરવો, ખાત કરવું, શુદ્ધામાં પ્રવેશ કરવો, આદિ કાર્યો કરવાં. ૪૫-૪૬

તિર્થં (તીરછા) મુખવાળાં નક્ષત્રો અને તેમાં કરવાનાં કાર્યો—

ज्येष्ठाधिनी पुनर्वसु-मृगशिरश्च रेवती ॥ ४७ ॥

अनुराधा तथा स्वाति-हस्तत्रिंश तिर्यञ्जुराः ।

संधिं च यणिकृकार्याणि सर्वबीजानि वापयेत् ॥ ४८ ॥

वाहनानि च यंत्राणि दमनं च विनिर्दिशेत् ।

गजाश्वाप्स्रजातीनां च महिषवृषाणां तथा ॥ ४९ ॥

दमनं कृषिवाणिज્યं गमनं शौरકર્મ ચ ।

अपट्टादिर्यत्राणि शरुतवाहनानि च ॥ ५० ॥

તપશ્વર્ષાદિકર્માણિ તાનિ સર્વાણિ કારયેત્ ॥

જ્યેષ્ઠા, અધિની, પુનર્વસુ, મૃગશીર્ષ, રેવતી, અનુરાધા, સ્વાતિ, હસ્ત, અને ત્રિંશ, એ નવ નક્ષત્રો તિર્થંમુખવાળાં છે. ૪૭.

અનુ સાથે મિત્રતાની સંધિ કરવી, ડુકાન માંડવી, બધી વાતનાં બોલે શોષવાં, વાવેતર કરવું, દારૂ, ઘોડા, ઉંટ, પાણી, અને બજાર આદિ વાનવરોને પહોંટવાં અથવા નાચવાં, ખેતી કરવી, વેપાર કરવો, પરગામ જવું, વાગ ઉતારવા, પાણીના રેંટ આદિ યત્રો બનાવવાં કે ચડાવવાં, તપશ્ચર્યો કરવી, વિગેરે સર્વ કામો આ તિર્થંમુખ નક્ષત્રોમાં કરવાં. ૪૮-૪૯-૫૦

ઉર્ધ્વમુખવાળાં નક્ષત્રો અને તેમાં કરવાનાં કાર્યો--

પુણ્યાર્દ્રાશ્રવણં ચૈવ ઉત્તરાશ્રવણમેવ ચ ॥ ૫૧ ॥

શતભિષ્ણુ રોહિણી ચ ધનિષ્ઠા ચોર્ધ્વવક્ત્રગાઃ ।

પ્રાસાદં તોરણં કાર્યં કૃષિં ચૈવ સમાચરેત્ ॥ ૫૨ ॥

પટ્ટાભિષેકપ્રારમ્ભઃ પ્રાસાદે ચ ધ્વજં ન્યસેત્ ।

ઊર્ધ્વવક્ત્રાણિ કાર્યાણિ તાનિ સર્વાણિ કારયેત્ ॥ ૫૩ ॥

પુખ્ય, આર્દ્રા, શ્રવણ, ઉત્તરાશ્રાવણી, ઉત્તરાષાઢા, ઉત્તરાભાદ્રપદ, શતભિષા, રોહિણી અને ધનિષ્ઠા, એ નવ નક્ષત્રો ઉર્ધ્વમુખવાળાં છે. ૫૧

પ્રાસાદ કરવો, તોરણ બાંધવાં કે ચડાવવાં, ખેતી કરવી, રાજ્યાભિષેકનો આશંક કરવો, દેવસ્થાનનો ધનગરો રોપવો, આદિ સર્વ કાર્યો ઉર્ધ્વમુખવાળાં નક્ષત્રોમાં કરવાં. ૫૨-૫૩

રાશિ બાણુવાની રીત--(અંગ ૪)

ગૃહક્ષેત્રસ્ય ચદક્ષં પટ્ટિમિર્ણણિતં તથા ।

પંચત્રિંશચ્છત્રમર્ક્તં શેષમુક્તિરજાદયઃ ॥ ૫૪ ॥

ધરના ક્ષેત્રનું જે નક્ષત્ર આબ્જું હોય તેના અંકને સાઠે (૬૦) શુભવા. અને જે શુભાકાર આવે, તેને એકસો-પાંત્રીશથી ભાગવા, જે શેષ રહે તે આજી મેષાદિ રાશિ બાણુવી. (લગ્નિ આવે તે ગતરાશિ બાણુવી). ૫૪

નક્ષત્રોની રાશિ--

અશ્વિન્યાદિત્રયે મેષઃ સિંહઃ મોક્તો મધ્યાત્રયે ।

મૂલાદિત્રયે ચાપશ્ચ શેષેષુ નવરાશ્મયઃ ॥ ૫૫ ॥

અશ્વિની, ભરણી, અને કૃત્તિકા, એ ત્રણ નક્ષત્રોની મેષરાશિ; મધા, પૂર્વાશ્રાવણી અને ઉત્તરાશ્રાવણી એ ત્રણ નક્ષત્રોની સિંહ રાશિ; મૂલ, પૂર્વાષાઢા, અને ઉત્તરાષાઢા, એ ત્રણ નક્ષત્રોની ધન રાશિ બાણુવી. બાકી નવ રાશિનાં બાળે નક્ષત્રો બાણુવાં. ૫૫

મેષાદિત્રય મેવેદ્ રાશિ-નક્ષત્રમશ્વિન્યાદિકમ્ ।

વાસ્તુકર્મસુ સર્વેષુ ગૃહવેષં વિશેષયેત્ ॥ ૫૬ ॥

મેષ આદિ બાર રાશિઓ છે. અને અશ્વિની આદિ સત્તાવીશ નક્ષત્રો છે. બધાં વાસ્તુકર્મ વિશેષ ગૃહવેષને ઓડવો. ૫૬

ચંદ્રમાની દિશા—(અંગ ૫)

કૃત્તિકાદિ સપ્ત સપ્ત પૂર્વાદિપુ પ્રદક્ષિણે ।

અષ્ટાવિંશતિર્ઋક્ષાણાં તત્ર ચન્દ્ર ઉદાહૃતઃ ॥ ૫૭ ॥

કૃત્તિકાદિ સાત નક્ષત્રો પૂર્વ દિશામાં, મધ્યાદિ સાત નક્ષત્રો દક્ષિણ દિશામાં, અનુરાધાદિ સાત નક્ષત્રો (અભિજીત સાથે) પશ્ચિમ દિશામાં, અને ધનિષ્ઠાદિ સાત નક્ષત્રો ઉત્તર દિશામાં સ્થાપવાં. ધરતું નક્ષત્ર જે દિશામાં હોય તે દિશામાં ચંદ્રમા જાણવો. ૫૭

ચંદ્રમાનું રૂળ—

અગ્રતો હરતે હાયુઃ પૃષ્ઠતો હરતે ધનમ્ ।

વામદક્ષિણયોશ્ચન્દ્રો ધનધાન્યકરઃ સ્મૃતઃ ॥ ૫૮ ॥

પ્રાસાદે રાજગૃહે ચ ચન્દ્રં દદ્યાત્ સદાગ્રતઃ ।

અન્યેષાં તુ ન દાતવ્યં શ્રીમન્તાદિગૃહેષુ ચ ॥ ૫૯ ॥

ધરના દ્વારની સામે ચંદ્રમા હોય તો આયુષ્યનો નાશ કરે, પાછળ ચંદ્રમા હોય તો ધનનો નાશ કરે, પણ ધરની ડાબી બાજુ અને જમણી બાજુ તરફ ચંદ્રમા હોય તો ધનધાન્ય વધારનારો જાણવો. પરંતુ દેવપ્રાસાદ અને રાજપ્રાસાદને વિષે સન્મુખ ચંદ્રમા આપવો. બાકી શ્રીમંત આદિના ઘરને વિષે સન્મુખ ચંદ્રમા આપવો નહિ. (વ્યવહારમાં પ્રાસાદના અંગોમાં સન્મુખ અને ડાબી અને જમણી બાજુ દેવાય છે.) ૫૮-૫૯

રાશિમૈત્રી—રાશિના ઇષ્ટ અનિષ્ટ ભાવ (અંગ ૬)—

સપ્તમે ચોત્તમા પ્રીતિ પડટે મરણં ધ્રુવમ્ ।

નવમંચમેડતિક્રેશઃ પુષ્ટિર્દશચતુર્થકે ॥ ૬૦ ॥

તૃતીયૈકાદશે મૈત્રી દ્વિતીયે દ્વાદશે રિપુઃ ।

एवं तु पट्विंશं प्रोक्तं राक्षीनां च परस्परम् ॥ ૬૧ ॥

ધરની રાશિથી ધરધણીની રાશિ સુધી ગણતાં સાતમી આવે તો ઉત્તમ પ્રીતિ કરનારી થાય; છઠી અથવા આઠમી આવે તો, ધરના સ્વામીનું મૃત્યુ થાય; નવમી અને પાંચમી રાશિ આવે તો ક્રોધ થાય; દશમી અને ચોથી રાશિ આવે તો પુષ્ટિકારક છે; ત્રીજી અને અગિયારમી રાશિ આવે તો મિત્રતા થાય; બીજી અને બારમી રાશિ આવે તો શત્રુતા કરનારી જાણવી. આ ૫૭૯૬ રાશિની પરસ્પર શુદ્ધિ ભેદને ઘર આદિ બનાવવાં. ૬૦-૬૧

૧ ચંદ્રમા મેગવણ બાગત સુવધાર રાજસિંહ બદ્ધ ૨૫૬ પોતાના મંચ-વારણાજ અ. ૭માં કહે છે:

ધામ દક્ષિણપાર્શ્વે સદાગ્રે દેવમૂષ્ણયોઃ ॥ વારણાજ અ.-૭ ॥

રાજભવન કે દેવપ્રાસાદમાં ડાબી જમણી બાજુ, અને અગ્રે સન્મુખ ચંદ્રમા મેગવણ.

ગૃહમૈત્રી-રાશિઓના સ્વામી અને કુળ (અંગ ૭)-

મેષવૃશ્ચિકયોર્મૌમઃ શુક્રો વૃષતુલાધિપઃ ।

બુધઃ કન્યામિથુનયોઃ કર્કસ્ય ચન્દ્રમા પતિઃ ॥ ૬૨ ॥

૧સિંહસ્યાધિપતિઃ સૂર્યઃ શનિર્મકરકુંભયોઃ ।

ધનુર્મીનેશ્વરો જીવ એતે ક્ષેત્રગૃહાધિપાઃ ॥ ૬૩ ॥

સ્વક્ષેત્રે ન પીડયન્તે સ્વસ્થાને ક્ષેત્રપાલકાઃ ।

વિપમસ્થાઃ પીડયન્તે તત્સ્થાનં મસાસાદ્ ભવેત્ ॥ ૬૪ ॥

મેષ અને વૃશ્ચિક રાશિનો સ્વામી મંગળ; વૃષભ અને તુલાનો સ્વામી શુક્ર; કન્યા અને મિથુનનો સ્વામી બુધ; કર્કનો સ્વામી ચંદ્રમા; સિંહનો સ્વામી સૂર્ય; મકર અને કુંભનો સ્વામી શનિ; ધન અને મીનનો સ્વામી શુક્ર છે. બારે રાશિના આ સાત ગ્રહો ક્ષેત્રના અધિપતિ હેવ બાણુવા. આ સર્વ રાશિસ્વામીઓ પોતાની રાશિમાં હોય તો પીડા કરતા નથી. જો વિપમ રાશિમાં અર્થાત્ શત્રુના સ્થાનમાં હોય તો પીડા કરે છે. તેથી શત્રુભિન્ન ભાવ જોધને ઘરેના ગણિતની યોજના કરવી. ૬૨-૬૩-૬૪

ગ્રહોની શત્રુતા ને મિત્રતા—

રવેરજ્ઞારકસ્યૈવં મૈત્રી ચ ગુરુચન્દ્રયોઃ ।

એષાં ત્રયાણાં મૈત્રી ચ અન્યેષાં તુ ન વિદ્યતે ॥ ૬૫ ॥

રવો મન્દે સદા વૈરં કુજે મન્દે તથૈવ ચ ।

ગુરોઃ શુક્રસ્ય વૈરં ચ વૈરં ચ બુધચન્દ્રયોઃ ॥ ૬૬ ॥

રવિ, મંગળ, શુક્ર અને ચંદ્રમા એ પરસ્પર મિત્ર છે. તેની બાકીના ગ્રહો સાથે શત્રુતા છે. રવિ અને શનિ, તથા મંગળ અને શનિ, પરસ્પર શત્રુ છે. શુક્ર અને શુક્ર, તથા બુધ અને ચંદ્રમા, પરસ્પર શત્રુ છે. ૬૫-૬૬

૧ સૂર્યક્ષેત્રં ભવેત્ સિદ્ધઃ ॥ પાઠાન્તરે ॥

(કોષ્ટક નં. ૭)

રાશિના સ્વામી અને મિત્ર રાત્ર કે સમભાવ જોવાનું કોષ્ટક

રાશિ	સ્વામી	મિત્રભાવ	શત્રુભાવ	સમભાવ
સિંહ	સૂર્ય	ચંદ્ર ગુરુ મંગળ	શુક્ર શની	બુધ
કર્ક	ચંદ્ર	સૂર્ય બુધ	•	ગુરુ શુક્ર મંગળ શની
મેષ વૃષિક	મંગળ	સૂર્ય ચંદ્ર ગુરુ	બુધ	શુક્ર શની
મિથુન કન્ન	બુધ	સૂર્ય શુક્ર	ચંદ્ર	મંગળ ગુરુ શની
ધન મીન	ગુરુ	સૂર્ય ચંદ્ર મંગળ	બુધ શુક્ર	શની
વૃષભ તુલા	શુક્ર	બુધ શની	સૂર્ય મંગળ	ચંદ્ર ગુરુ
મકર કુંભ	શની	બુધ શુક્ર	સૂર્ય ચંદ્ર મંગળ	ગુરુ

વ્યય ગણવાની રીત-(અંગ ૮)--

નક્ષત્રં વસુભિર્મક્તે ચચ્છેપં તદ્ વ્યયો ભવેત્ ।

एकैकस्यायसंस्थाने व्ययश्च विविधः स्मृतः ॥ ६७ ॥

समो व्ययः पिशाचश्च राक्षसस्तु व्ययोऽधिकः ।

व्ययो न्यूनो यक्षश्चैव धनधान्यकरः स्मृतः ॥ ६८ ॥

નક્ષત્રના અંકને આઠે ભાગતાં જે શેષ રહે તે વ્યય બાણવો. એકેક આયને ઠેકાણુ વિવિધ પ્રકારના વ્યય બાણવા. આય અને વ્યયનો અંક સરખો આવે તો પિશાચ નામનો વ્યય બાણવો. આય કરતાં વ્યયનો અંક વધુ આવે તો રાક્ષસ નામનો વ્યય બાણવો. અને આય કરતાં વ્યયનો અંક ઓછો આવે તો યક્ષ નામનો વ્યય બાણવો. આ યક્ષ પ્રકારનો વ્યય ધનધાન્યની વૃદ્ધિ કરનારો બાણવો.

આઠ વ્યયનાં નામો—

શાન્તઃ પૌરઃ પ્રદ્યોતશ્ચ શ્રિયાનન્દો મનોહરઃ ।

શ્રીવત્સો વિમલચૈવ ચિદાત્મકો વ્યયાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૬૯ ॥

શાંત, પૌર, પ્રદ્યોત, શ્રિયાનંદ, મનોહર, શ્રીવત્સ, વિલવ અને ચિદાત્મક—
(ચિન્તાત્મક)ઃ એ આઠ વ્યયોનાં નામ બાણવાં. ૬૯

વ્યયોતુ' કૃણ—

ધ્વજે શાન્તઃ શુભઃ સત્યં નિત્યં કલ્યાણકારકઃ ।

ભોગપૂજાર્થલિં દદ્યાદ્ ગીતવાદ્યં સુરાલયે ॥ ૭૦ ॥

ધ્વજ આયની સાથે શાંત નામનો વ્યય આપવો. તે હંમેશાં શુભ અને કલ્યાણ કરનારો છે. તે દેવાલયમાં આપવાથી, ભોગ, પૂજા, ગદિ, ગીત, વાદ્ય, આનંદ આદિ આપે છે. ૭૦

ધૂન્નસ્થાને યદા શાન્તો ઘાતદ્રવ્યફલપ્રદઃ ।

સિંહસ્થાને યદા પૌરો નિત્યં શ્રીભોગદાયકઃ ॥ ૭૧ ॥

ધૂન્ન આયની સાથે શાંત નામનો વ્યય આપવાથી ઘાતુ અને ધનના કૃણને આપનારો છે. સિંહ આયની સાથે પૌર નામનો વ્યય આપવાથી, હંમેશાં લક્ષ્મીના ભોગને આપનારો છે. ૭૧

પ્રદ્યોતઃ શ્વાનસંસ્થાને નિત્યં સ્ત્રીસુતસોલ્લયદઃ ।

શ્રિયાનન્દો હૃપસ્થાને સર્વકર્મફલપ્રદઃ ॥ ૭૨ ॥

પ્રદ્યોત આયની સાથે પ્રદ્યોત વ્યય આપવાથી, હંમેશાં સ્ત્રી અને પુત્ર આદિનું સુખ મળે છે. હૃપ આયની સાથે શ્રિયાનંદ વ્યય આપવાથી સર્વ કર્મનું કૃણ મળે છે. ૭૨

મનોહરઃ સુરે યોજ્યઃ સર્વસમ્પત્તિદાયકઃ ।

શ્રીવત્સશ્ચ ગજે યોજ્યો ગજસિંહલાધિકઃ ॥ ૭૩ ॥

મનોહર આયની સાથે મનોહર વ્યય આપવાથી સર્વ પ્રકારની સંપત્તિ મળે છે. ગજાવની સાથે શ્રીવત્સ વ્યય આપવાથી હાથી અને સિંહથી પણ અધિક બળ પ્રાપ્ત થાય છે. ૭૩

વિમલો ધ્વાંસ સંસ્થાને સર્વકર્મફલપ્રદઃ ।

ચિદાત્મકં વ્યયં નિત્યં-માયેષ્વણસુ વર્જયેત્ ॥ ૭૪ ॥

ધ્વાંસ આયની સાથે વિલવ વ્યય આપવાથી સર્વ કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે. ચિદાત્મક (ચિન્તાત્મક) વ્યય આઠે આયોમાંથી કેઈ પણ સાથે વર્જનીય છે. ૭૪

(કોષ્ટક નં. ૮)
ભવન કે પ્રાસાદના નક્ષત્ર પરથી વ્યય બર્ણવાનું અને વ્યયનો આય સાથેના શુભ મેળની સમજણનું કોષ્ટક

કોષ્ટક નં. ૮	આયત્તવાધિકાર અ. ૧									
	અધિનો ૧	ભરણી ૨	કૃત્તિકા ૩	શરણી ૪	મૃગશીર ૫	અર્ધ ૬	મેઘશીર ૭	પુષ્ય ૮	અધિનો ૯	ભરણી ૧૦
વ્યયનું નામ અને ક્રમ	અશ્વિનો ૬	મૃગશીર ૧૦	કૃત્તિકા ૧૧	શરણી ૧૨	મૃગશીર ૧૩	અર્ધ ૧૪	મેઘશીર ૧૫	પુષ્ય ૧૬	અશ્વિનો ૧૭	મૃગશીર ૧૮
	અશ્વિનો ૧૭	મૃગશીર ૧૮	કૃત્તિકા ૧૯	શરણી ૨૦	મૃગશીર ૨૧	અર્ધ ૨૨	મેઘશીર ૨૩	પુષ્ય ૨૪	અશ્વિનો ૨૫	મૃગશીર ૨૬
વ્યયનો નામ અને ક્રમ	અશ્વિનો ૧	મૃગશીર ૨	કૃત્તિકા ૩	શરણી ૪	મૃગશીર ૫	અર્ધ ૬	મેઘશીર ૭	પુષ્ય ૮	અશ્વિનો ૯	મૃગશીર ૧૦
	અશ્વિનો ૧૦	મૃગશીર ૧૧	કૃત્તિકા ૧૨	શરણી ૧૩	મૃગશીર ૧૪	અર્ધ ૧૫	મેઘશીર ૧૬	પુષ્ય ૧૭	અશ્વિનો ૧૮	મૃગશીર ૧૯
વ્યયનો નામ અને ક્રમ	અશ્વિનો ૧	મૃગશીર ૨	કૃત્તિકા ૩	શરણી ૪	મૃગશીર ૫	અર્ધ ૬	મેઘશીર ૭	પુષ્ય ૮	અશ્વિનો ૯	મૃગશીર ૧૦
	અશ્વિનો ૧૦	મૃગશીર ૧૧	કૃત્તિકા ૧૨	શરણી ૧૩	મૃગશીર ૧૪	અર્ધ ૧૫	મેઘશીર ૧૬	પુષ્ય ૧૭	અશ્વિનો ૧૮	મૃગશીર ૧૯

અંશક ગણવાનો રીત-(અંગ ૬)—

મૂલરાશી વ્યયં ક્ષિપ્ત્વા ગૃહનામાક્ષરાણિ ચ ।

ત્રિમિરેચ હરેદ્ભાગં ચચ્છેષં સ્યાત્તદંશકઃ ॥ ૭૫ ॥

इन्द्रो यमश्च राजा च अंशकास्तय एव च ।

त्रिममाणं त्रिद्योक्तं च ज्येष्ठ-मध्यम-कन्यसम् ॥ ७६ ॥

મૂલરાશિ (ક્ષેત્રફળ)ના અંકમાં વ્યયનો અંક મેળવવો. અને તેમાં ઘરના નામના બેટલા અક્ષરો હોય તેટલા અંક મેળવી જે સરવાળો થાય, તેને ત્રણ ભાગતાં જે શેષ રહે તે અંશક ગણવો. એક શેષ વધે તો ઇદ્રાંશ; અને બે શેષ વધે તો યમાંશ અને ત્રણ શેષ રહે તો રાજાંશ બનવો. તે અનુક્રમે ત્રણ પ્રકારે-જ્યેષ્ઠ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ છે. ૭૫-૭૬

ઈદ્રાંશ આપવાનાં સ્થાન—

मासादे प्रतिमालिङ्गे जगतीपीठमंडपे ।

वेदीकुण्डे सुचि चैव इन्द्रध्वजपताकयोः ॥ ७७ ॥

स्वर्गादि भोगयुक्तेषु नृत्यगीतमहोत्सवे ।

अन्येषु शुभकार्येषु इन्द्रાશકં નિયોજયેત્ ॥ ૭૮ ॥

દેવાલય, મૂર્તિ, શિવલિંગ, દેવાલયની જગતીપીઠ, મંડપ, વેદી, કુંડ, હોમ કરવાનો સરવો, ઇન્દ્રધ્વજ પતાકા, સ્વર્ગસમાન સુખ ભોગવવાનું સ્થાન, નૃત્ય અને ગીતોની શાળાઓમાં, મહોત્સવ સ્થાન ઇત્યાદિ ખીલ્લ કાર્યોમાં ઇદ્રાંશ આપવો. ૭૭-૭૮

યમાંશ આપવાનાં સ્થાન—

क्षेत्रादिसंज्ञा नागेन्द्रे वाणागारे च मैरवे ।

गृहे मातृगणदेव्या यमांशकमिहोच्यते ॥ ७९ ॥

વિવિધં વણિજઃ કર્મ મદ્યમાંસાદિકોદ્ભવમ્ ॥

इत्युक्तं क्रमशः स्थाने दातव्यं च यमांशकम् ॥ ८० ॥

ક્ષેત્રપાલ, નાગેન્દ્ર, બાણગૃહ, ભૈરવ, માતૃદેવી ઇત્યાદિની મૂર્તિઓમાં યમાંશ આપવો. તેમજ દારૂ માંસ આદિ વેચવાની દુકાનોમાં પણ યમાંશ આપવો.

રાજાંશ આપવાનાં સ્થાન—

પુરપ્રાકારનગરે સેટકૂટે ચ પર્વતે ।

હર્મ્યાદિ રાંજસદને પ્રશસ્તે રાજકર્મણિ ॥ ૮૧ ॥

સિંહાસને ચ શય્યાયાં ગજાશ્વરયવાહને ।

રાજોપસ્કર હર્મ્યેષુ રાજાંશકમિહોચ્યતે ॥ ૮૨ ॥

પુર, કિલ્લા, નગર, નાનું ગામ, શિખર, પર્વત, હવેલી, રાજમહેલ આદિ
બધાં પ્રશસ્ત રાજકાર્યોના સ્થાનમાં અને સિંહાસન, શય્યા, હાથી, અશ્વ, રથ આદિ
વાહનોમાં રાજાંશ આપવો શુભ છે. ૮૧-૮૨

(ભુજો કોષ્ટક નં. ૬)

તારા ગણવાની રીત—(અંગ ૧૦)

ગણયેત્ સ્વામિ-નક્ષત્રાદ્ યાવદ્દક્ષં ગૃહસ્ય ચ ।

નવમિશ્ચ હરેદ્ ભાગં શેષાસ્તારાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ૮૩ ॥

શાન્તા મનોહરા કૂરા વિજયા કલહોદ્ભવા ।

પદ્મિની રાક્ષસી વીરા આનન્દા નવમી સ્મૃતા ॥ ૮૪ ॥

ધરધણીના જન્મ નક્ષત્રથી, ધરના નક્ષત્ર સુધી ગણતા જે અંક આવે તેને
નવમી ભાગતાં જે શેષ આવે, તે તારા બાણવી. તેનાં નામ-૧ શાંતા, ૨ મનોહરા,
૩ કૂરા, ૪ વિજયા, ૫ કલહોદ્ભવા, ૬ પદ્મિની, ૭ રાક્ષસી, ૮ વીરા, અને
૯ આનંદા જે નવ તારાનાં નામ બાણવાં. ૮૩-૮૪

શુભાશુભ તારા—

તારાઃ પદ્ ચ શુભાઃ પ્રોક્તા-ત્વિપંચસપ્ત વર્જિતાઃ ।

રાક્ષસી કલહાં કૂરાં વર્જયેચ્છુભકર્મસુ ॥ ૮૫ ॥

નિર્ધના સપ્તમી તારા પંચમી હાનિદાયિકા ।

વિપદા તૃતીયા તારા વિસસ્તારા વિવર્જયેત્ ॥ ૮૬ ॥

જન્મતારા દ્વિતીયા ચ પૃષ્ઠી ચૈવ ચતુર્થિકા ।

અષ્ટમી નવમી ચૈવ પદ્ ચ તારાઃ શુભાવહાઃ ॥ ૮૭ ॥

નવ તારાઓમાં છ તારા શુભ છે. ત્રીજી, પાંચમી અને સાતમી તારા-
(કૂરા, કલહોદ્ભવા અને રાક્ષસી) જે ત્રણ તારા વર્જનીય છે. સાતમી રાક્ષસી
તારા નિર્ધન કરે. પાંચમી કલહોદ્ભવા તારા હાનિ કરે. અને ત્રીજી કૂરા તારા
દુઃખી કરે. એ માટે આ ત્રણે તારા હંમેશાં તજવી. જન્મની તારા શાન્તા, મનોહરા,
વિજયા, પદ્મિની, વીરા અને આનંદા, જે છ તારા શુભકારક છે. ૮૫-૮૬-૮૭

પંચતત્વની જાણવાની રીત—(અંગ ૧૧)—આયુષ્ય સ્થિતિ—
(અંગ ૧૨) વિનાશ—

હનેદૃષ્ટિમિઃ ક્ષેત્રં ચ ફલે પૃથ્થિવિમાજિતે ।

લઘ્વં દશગુણં જીવઃ શેષાંકં ભૂતમાજિતમ્ ॥ ૮૮ ॥

પૃથિવ્યાપસ્તથા તેજો વાયુરાકાશમેવ ચ ।

પંચતત્ત્વે ભવેન્મૃત્યુ-રન્તકાલે પ્રમેદિતે ॥ ૮૯ ॥

ક્ષેત્રજ્ઞને આઠગણ કરીને સાઠે ભાગતાં જે લઘ્વિ આપે તેને દશગણી કરવાથી જે શુણાકાર આપે તે, ઘરનું આયુષ્ય જાણવું. ક્ષેત્રજ્ઞને આઠગણ કરી સાઠે ભાગતાં જે શેષ રહે તેને પાંચે ભાગતાં જે રહે તેને—૧ પૃથ્વી, ૨ જળ, ૩ અગ્નિ, ૪ વાયુ અને ૫ આકાશ, એ પાંચ તત્ત્વો જાણવાં.

૧ પૃથ્વી (ધરતીકંપથી), ૨ જળ (જળપ્રલય), ૩ અગ્નિ, ૪ વાયુ (સખત વાવાઝોડું), ૫ આકાશ (વિજળી), એ પાંચ તત્ત્વથી ઘર કે પ્રાસાદનો વિનાશ જાણવો. ૮૮-૮૯

૧ આવી રીતે પંચતત્ત્વથી અંતકાળનો ભેદ, ખસાદ કે ધરનાં આયુષ્ય-વિનાશ (પડી જવું)ની કલ્પના જ્યોતિષના દિસામથી દર્શાવે છે. તે વિશે વાસ્તુદંભ (મંદીરીયક્ષ) પ્રમાણે ધણું મુંદર રીતે રખડીકરણ સચ્છિદ્ધવતંત્ર નામના મંથમાં નીચે પ્રમાણે ક્યું છે.

“ફલં નાગગુણં પૃથ્થા હતાલ્લઘ્વં ફલં ભવેત્ ।

મૃગ્મયે શર્કરાયુક્ત ગૃહે જીવઃ સુનિશ્ચલઃ ॥ ૧ ॥

તદ્દશમ્ ભવેદાયુ-રિષ્ટિકા મૃત્સપામનિ ।

જૂર્ણપાપાણજે ત્રિશદ્-જ્ઞે ફલે સ્થિતિરુત્તમા ॥ ૨ ॥

નવતિજ્ઞે ફલે નાગૈ-યુક્તે પાપાણજે ગૃહે ।

ઘાતુજે ભવનેઽધ્રાક્ષિ-લોચનજ્ઞે ફલે ભવેત્ ॥ ૩ ॥

પરાયુઃ પંચધા પ્રોક્તં શેષં ભૂતસમાહૃતમ્ ।

પૃથિવ્યાપસ્તથા પ્રોક્તં વાયુરાકાશમેવ ચ ॥

હત્યેતાનિ યિજાનીયાત્તત્યાનિ સમ્પન્નાશને ॥ ૪ ॥

ક્ષેત્રજ્ઞને આઠગણ કરી સાઠે ભાગતાં જે આપે તેજ (૧) ફળ ધણું. તે કંકરી અને માટીથી બનાવેલા ઘરનું આયુષ્ય જાણવું. (૨) એ ફળને દશગણ કરતાં હંદમાટીથી બનાવેલા ઘરની આવરણ જાણવી. તે ફળને ત્રીસગણ કરવાથી, (૩) ચુના અને પત્થરથી બનાવેલ ઘરનું આયુષ્ય જાણવું. એ ફળને નેવુંગણ કરતાં (૪) પત્થર અને સીસાથી બનાવેલ ઘરનું આયુષ્ય જાણવું. તે ફળને બસોસીસેરગણ કરતાં (૫) ધાતુ (લોહ, તાંબુ, સોનું) દંતવાદિથી કરેલા ઘરનું આયુષ્ય જાણવું. એ પરમ આયુષ્ય પાંચ પ્રકારનું હતું. લઘ્વાંક (ફળ) નીકળ્યા પછી જે શેષ રહે તેને પાંચે ભાગતાં જે શેષ રહે તે અનુક્રમે ૧ પૃથ્વી (ધરતીકંપ), ૨ જળ (જળપ્રલય), ૪ અગ્નિ, વાયુ (સખત વાવાઝોડાથી) અને ૫ આકાશ (વિજળી પડતાં) એમ પાંચ તત્ત્વો ગ્રહાદિમાં અંતકાળ સમયનાં ચિહ્નો છે. (વેનાથી નાશ પામે છે).

નક્ષત્રના ક્રમાંક, મૂળરાશિ, ગણ, ચંદ્ર, રાશિના સ્વામી, વ્યય, નાદી, નક્ષત્રની યોની અને વેદીયોનીનું—ક્રોધક નં. ૯.

આ કોષ્ટકથી દસ અંગ ગણી શકાય છે.

નક્ષત્રના ક્રમાંક	આયિની ભરણી	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩
૧ નક્ષત્ર ... મૂળરાશિ...	આયિની ભરણી ૧૭	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	અન્દેશ ૧૮	અશ્વા ૮	પૂ. કાશ્યુન ૨૫	ઉ. કાશ્યુન ૬૨૮	૫
૨ ગણ ...	દેવગણ મતુલગણ રાક્ષસ	મતુલ્ય	દેવ	મતુલ્ય	દેવ	મતુલ્ય	દેવ	પૂર્વ	રાક્ષસ	રાક્ષસ	મતુલ્ય	મતુલ્ય	દેવ
૩ ચંદ્ર ...	ઉત્તર	ઉત્તર	પૂર્વ	પૂર્વ	પૂર્વ	પૂર્વ	પૂર્વ	પૂર્વ	પૂર્વ	દક્ષિણ	દક્ષિણ	દક્ષિણ	દક્ષિણ
૪ રાશિ ...	મેષ	મેષ	મેષ	વૃષભ	વૃષભ	વૃષભ	મિથુન	કર્ક	કર્ક	સિંહ	સિંહ	સિંહ	કન્યા
૫ રાશિના સ્વામી	મંચળ	મંચળ	મંચળ	શુક્ર	શુક્ર	શુક્ર	શુક્ર	સોમ	સોમ	સૂર્ય	સૂર્ય	શ્રીવાનંદ	મનોહર
૬ વ્યયકિ ...	સાંત	પાર	પ્રહોત	૪	૫	૬	વિભવ	વિભવ	સાંત	પોર	પ્રહોત	૪	૫
૭ નાદી ...	આશ	મંચ	અંત	અંત	મંચ	આશ	આશ	મંચ	અંત	અંત	મંચ	અંત	આશ
૮ નક્ષત્રની યોની	અશ	ગજ	ગજ	સર્પ	સર્પ	શ્વાન	બીલાડ	અંત	બીલાડ	મૂષક	મૂષક	મંચ	મહીય
૯ યોની વેર	મહીય	સિંહ	મકંટ	ગોળીયો	ગોળીયો	વાનર	મૂષક	મકંટ	મૂષક	બીલાડ	બીલાડ	વાન	અંત
૧૦ નક્ષત્ર વેર	ઉ. ધા.	સ્વાતિ	૦	ઉ. ધા.	૦	■	શવલ	અન્દેશ	પુષ્ય	૦	૦	અશ્વિની	ચિત્રા
૧૦ નક્ષત્ર ઉત્પત્તિ	૫	૪	૩	૨	૧	૫	૪	૩	૨	૧	૫	૪	૩

કોષ્ટક નં. ૬-આલ્ફ

୧୪	୧୫	୧୬	୧୭	୧୮	୧୯	୨୦	୨୧	୨୨	୨୩	୨୪	୨୫	୨୬
ସିନା	ବିଶାଖା	ଅନୁରାଧା	ଲ୍ୟେଣା	ମୃଗ	ପୂର୍ବୀଷାଢ଼ା	ଓ. ଗାଢ଼ା	ଅବଧୂ	ଧନିଷ୍ଠା	ଶତାବିଧା	ପୂ. ଶାଢ଼ା	ଓ. ଶାଢ଼ା	ଦେବତୀ
୨୨	୨୨	୨୨	୨୨	୨୨	୨୨	୨୨	୨୨	୨୨	୨୨	୨୨	୨୨	୨୨
ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ
ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ
ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ
ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ
ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ
ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ
ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ
ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ
ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ
ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ
ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ
ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ
ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ
ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ
ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ
ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ
ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ
ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ
ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ
ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ
ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ
ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ
ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ
ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ
ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ
ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ
ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ
ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ
ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ
ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ
ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ
ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ
ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ
ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ
ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ
ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ
ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ
ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ
ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ
ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ
ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ
ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ
ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ
ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ
ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ
ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ
ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ
ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ
ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ
ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ
ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ
ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ
ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ
ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ
ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ
ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ
ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ
ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ
ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ
ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ
ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରାଶିମ	ରା				

દ્વિમિઃ શ્રેષ્ઠં ત્રિમિઃ શ્રેષ્ઠં પંચમિઃ સર્વયુત્તમમ્ ।

સપ્તમિઃ સર્વકલ્યાણં નવમિઃ સર્વસમ્પદઃ ॥ ૧૦ ॥

ધર કે દેવાલયનું ગણિત કરતાં એ અંગ (આય-નક્ષત્ર) મળે તો શ્રેષ્ઠ, ત્રણ અંગ (આય-નક્ષત્ર-ગણ) મળે તો પણ્ય શ્રેષ્ઠ. પાંચ અંગ (આય-નક્ષત્ર-ગણ-ચંદ્ર અને વ્યથ) મળે તો સર્વોત્તમ. અને સાત અંગ (આય-નક્ષત્ર-ચંદ્ર-ગણ-વ્યથ-તારા અને અંશક) મળે તો સર્વકલ્યાણુદાયક. અને નવ અંગ મળે તો સર્વ સંપત્તિને આપનાર બળુવું. ૯૦

આયવ્યયાંશનક્ષત્રં તારાચન્દ્રમૈત્રાદિકમ્ ।

પ્રીતિરાયુથ મૃત્યુથ શુભં નન્દતિ ચેચિરમ્ ॥ ૧૧ ॥

આય-વ્યથ-અંશક-નક્ષત્ર-તારા-ચંદ્ર-મૈત્રી-પ્રીતિ-આયુથ-મૃત્યુ, એ શુભ હોય તો ચિરકાળ ધર્મંત સ્થિતિ બળુવી. ૯૧

આયો રાશિથ નક્ષત્રં વ્યયસ્તારાંશકસ્તથા ।

ગૃહમૈત્રી રાશિમૈત્રી નાડીવેધગણેન્દવઃ ॥ ૧૨ ॥

૧૩ મું અંગ નાડીવેધ—

સર્પાકાર નાડી ચક્રની કક્ષના ભયોર્તાતવિદોએ કરી સર્પના અંગમાં આઠ-મધ્ય તે અંત્ય એ ત્રણ પ્રકારે નક્ષત્રો મૂકી વહેલી છે.

જ્યેષ્ઠામૂલાભિનીશિવાદ્ દ્વયં શતમિપાદ્વયમ્ ।

ઉત્તરાફાલ્ગુની યુગ્મ-માઘનાડીયમીરિતા ॥ ૫ ॥

મૃગશિર્રાનુરાધા ચ મરણી ઘસુ પુષ્યકૌ ।

જલમમદિવુંખ્યથ મધ્યનાડી પ્રકીર્તિતા ॥ ૬ ॥

રાહિણી કૃત્તિકાશ્લેષા મઘા સ્વાતિદ્વયં તથા ।

રેવતી ચોત્તરાવાદા અર્ચણં ચાન્દ્યનાડિકા ॥ ૭ ॥

અશ્વિની, આર્દ્રા. પુનર્વસુ, ઉત્તરાશ્વિની, હરત, જ્યેષ્ઠા, મૃગ, શતભિષા, અને પૂર્વાષાદ્રપદ, એ નવ નક્ષત્રો આઠ નાડીનાં છે. કર્કણી, મૃગશીર્ષ, પુષ્ય, પૂર્વા-શ્વિની, ત્રિષા, અનુરાધા, પૂર્વાવાદા, ધનિષ્ઠા, અને ઉત્તરાષાદ્રપદ, એ નવ નક્ષત્રો મધ્ય નાડીનાં છે. કૃત્તિકા, રોહિણી, અશ્લેષા, મઘા, સ્વાતિ, વિશાખા, ઉત્તરાવાદા, અર્ચણ, અને રેવતી, એ નવ નક્ષત્રો અંત્ય નાડીનાં બળુવાં. ૫-૬-૭

નાડીફલમ્—

યક નાડીસ્થિતં તસ્મિન્નૃક્ષં ચેદ્ ધરકન્યયોઃ ।

મરણં તદ્ વિજાનીયા-દંશતથ સ્થિતં ત્યજેત્ ॥ ૮ ॥

સ્વામિસેવકમિત્રાણાં ગૃહાણાં ગૃહસ્વામિનામ્ ।

રાજાં તથા પુરણાં નાડીવેધઃ સુખાવદઃ ॥ ૯ ॥

^{૧૪} અધિપતિ^{૧૫}વૌરલગ્ને^{૧૬} તિથ્યુત્પત્તિસ્તથૈવ^{૧૭} ચ ।

^{૧૮} અધિપતિ-વર્ગવૈર^{૧૯} તથૈવ^{૨૦} યોનિવૈરકમ્ ॥ ૧૩ ॥

અધિપતિ (૧૪મું અંગ) —

ગેહસ્પોદયકં ક્ષેત્ર-ફલેન ગુણયેદ્ બુધઃ ।

ઘટમિસ્તુ દ્વરેચ્છેષ' શુભઃ સોઽધિપતિઃ સમઃ ॥ ૧૦ ॥

વિકૃતઃ કર્ણકશ્ચૈવ ધૂમ્રદો વિતથસ્વરઃ ॥

ચિહ્નાલો હુન્દુમિશ્રેવ દાન્તઃ કાન્તોઽધિનાયકઃ ॥ ૧૧ ॥

શુદ્ધિમાન શિષ્ટિએ મૂકની ઉદય (ઉભયીને) ક્ષેત્ર ફળના અંક સાથે ગુણતા જે અંક આવે તેને આઠે ભાગ દેતા જે શેષ આવે તે અધિપતિ ભણવો. આ અધિપતિ સમ (મેટી) હોય તો તે શુભ છે. ૧ વિકૃત, ૨ કર્ણક, ૩ ધૂમ્રદ, ૪ વિતથસ્વર, ૫ બિહાસ, ૬ હુન્દિ, ૭ હાત, ૮ હાત, એમ આઠ અધિપતિનાં નામો ભણવાં (અધિપતિ ભણવાનો બીજો પ્રકાર નીચે પ્રમાણે છે.)

યદાયવ્યયસંયોગે યદૈક્યં ઘસુમિર્મજેત્ ।

ક્ષેપસ્ત્યધિપતિઃ કેચિદ્ વિષમઃ સમયાવહઃ ॥ ૧૨ ॥

અધિપતિ ગણવાની બીજી રીત — આપ અને બ્યપના અંકનો સરવાળો કરી તેને આઠે ભાગતા જે શેષ રહે, તે અધિપતિ ભણવો. અને તે અધિપતિ જે વિષમ (મેટી) અંક હોય તો તે બય ઉપભવે. ૧૨

અંગ ૧૫ (સમ), ૧૬ (તિથિ), ૧૭ (વાર) —

ઘાયક્ષ્ઠી વ્યયતાસંશ-ધિપાન્ ક્ષેત્રફલે જિજ્ઞેદ્ ।

અર્કમત્તે મયેલ્લગ્ન-મય લગ્નેઽષ્ટસંગુણે ॥ ૧૩ ॥

હતે શરૈકૈઃ ક્ષેપં તુ તિથિર્નામ સમં ફલમ્ ॥

તિથી નગ્નને ઘાટ સ્વાવકાંયો મુનિમિર્દતે ॥ ૧૪ ॥

આપ, નક્ષત્ર, બ્યપ, તારા, અંકક અને અધિપતિના અંકા અને ક્ષેત્રફળ, એ બધાના સરવાળાને બારે ભાગતા જે શેષ આવે તે લગ્ન-(૧૫મું) ભણવું. લગ્નને આઠે ગુણી પંદરે ભાગતા જે શેષ આવે તે તિથિ-(૧૬મું) ભણવી, અને તેમ જ નીચે પ્રમાણે ભણવું. તિથિને નવે ગુણી સાતે ભાગતા જે શેષ રહે તે વાર-(૧૭મું) ભણવો.

(કોષ્ટક નં. ૧૦)

ધરના લગ્ન પરથી તિથિ અને વાર જોવાનું કોષ્ટક--

ધરનું લગ્ન	લગ્નના શુભ	તિથિ	વાર
૧ મેષ	ચર ૦	જયા ૮	ચંદ્ર
૨ વૃષભ	સ્થિર	નંદા ૧	ચંદ્ર
૩ મિથુન	મિશ્ર	રિક્તા ૯	શુક્ર
૪ કર્ક	ચર ૦	જદા ૨	શુક્ર
૫ સિંહ	સ્થિર	પૂર્ણા ૧૦	શુક્ર
૬ કન્યા	મિશ્ર	જયા ૩	શુક્ર
૭ દ્રુલા	ચર ૦	નંદા ૧૧	શુક્ર
૮ વૃશ્ચિક	સ્થિર	રિક્તા ૪	શુક્ર
૯ ધન	મિશ્ર	જદા ૧૨	મંગળ
૧૦ મકર	ચર ૦	પૂર્ણા ૫	મંગળ
૧૧ કુંભ	સ્થિર	જયા ૧૩	શુક્ર
૧૨ મીન	મિશ્ર	નંદા ૬	શુક્ર

૦ ચર લગ્ન ત્યજવા

નન્દા લ ગ્રાહણે પ્રોક્તા મદ્રા ચૈવ દિ સ્ત્રિયે ।

વૈદ્યે પ્રોક્તા જયા ક્રોયા રિક્તા શુદ્ધે પ્રવીયતે ॥ ૧૫ ॥

શુભસ્થાનેષુ સર્વેષુ પૂર્ણા ચૈવ નિયુજ્યતે ।

ધારાઃ દોષં શુદ્ધાદયો રવિમૌમૌ વિવર્જયેત્ ॥ ૧૬ ॥

નંદા તિથિ (૧-૬-૧૧) જાહજીને શ્રેષ્ઠ, જદા તિથિ (૨-૭-૧૨) ક્ષત્રિયને શ્રેષ્ઠ, જયા તિથિ (૩-૮-૧૩) વૈશ્યને શ્રેષ્ઠ, રિક્તા તિથિ (૪-૯-૧૪) શુદ્રને શ્રેષ્ઠ જાહજી, પૂર્ણા તિથિ (૫-૧૦-૧૫) સર્વ શુભસ્થાનોમાં ચોખવી-(દિવમંદિરમાં). તિથિને નવે શુભ સાતે ભાગતા જે રોજ રહે તે રવિવાર આદિ જાહજીવા. તેમાં રવિ અને મંગળવાર વર્જવા (તજ દેવા), વાર ફળનો એક પ્રકાર નીચે પ્રમાણે છે. ૧૫-૧૬

(કર્ક, મીન, વૃશ્ચિક એ ત્રણ જાહજી જાતિ; મેષ, સિંહ, ધન એ ત્રણ ક્ષત્રીય જાતિ; વૃષભ, કન્યા, મકર એ ત્રણ વૈશ્ય જાતિ; અને મિથુન, દ્રુલા, કુંભ એ ત્રણ શુદ્ર જાતિ જાહજી. ધરધણીની રાશિની જાતિ ધરથી રાશિની જાતિની સમાન કે ઉચ્ચ હોય તે શ્રેષ્ઠ જાહજી; પણ નીચ હોય તો કનિષ્ઠ જાહજી)

વાર ફળમાં--જ્યારે આય હોય તો રવિવાર શુભ. વૃષ આય હોય તો સોમવાર શુભ. જ્ઞાન અને ખર આય હોય તો બુધવાર શુભ. મજ આય હોય તો શુક્રવાર શુભ. ખ્વાસ આય હોય તો શુક્રવાર શુભ. સિંહ આય હોય તો રવિવાર શુભ જાહજીવા. તેથી ઉચ્ચ શુભ ન જાહજીવા, તેનો ત્યાગ કરવો.

સમ દ્વિ—વૃષભ (૨), સિંહ (૫), વૃશ્ચિક (૮), અને કુંભ (૧૧) આ ચાર રથર લક્ષણુ કળ ઉત્તમ જાણવું. મિથુન (૩), કર્ક (૬), મીન (૧૨) આ ચાર મિથ લક્ષણુ મધ્યમ કળ જાણવું. મેષ (૧), કર્ક (૪), વૃશ્ચા (૭), અને મકર (૧૦) આ ચાર ચર લક્ષણુ કળ કનિષ્ઠ જાણવું. તે લક્ષણ તથા દર્શા.

૧૮મું અંગ શુદ્ધિપતિ—

નવમ્ ગૃહનક્ષત્રં રુદ્રસંખ્યા-સમન્વિતમ્ ।

પચ્ચમિસ્તુ હરેન્નામ્ શોપમુત્પત્તિઃ પચ્ચઘા ॥ ૧૭ ॥

ધરના નક્ષત્રના અંકને નવમણું કરી તેમાં અગ્નિઆરનો આંક ઉમેરવો. તે સરવાળાને પાંચે ભાગતા જે શેષ રહે, તે પાંચ પ્રકારના નક્ષત્રોની ઉત્પત્તિ જાણી. તેનું કળ:-૧ વધે તો ધણું જ્ઞાન કરાવે; બે વધે તો સુખપ્રાપ્તિ; ત્રણ વધે તો સ્ત્રીપ્રાપ્તિ; ચાર વધે તો ધનપ્રાપ્તિ અને પાંચ વધે તો પુત્ર પ્રાપ્તિ જાણવી. ૧૭

૧૯મું અંગ અધિપતિ વર્ગવેર—

સુપર્ણં જ્યોતુઃ સિંહઃ શ્વા સર્પાલુપ્તમીડકાઃ ।

વર્ણાધિપાઃ ક્રમાદૃષ્ટૌ મહ્યો યઃ પચ્ચમો મતઃ ॥ ૧૮ ॥

મહા, બિહાલ, સિંહ, શ્વાન, સર્પ, ઉદર, મૂક અને મેષ એ આઠે અનુક્રમે તે તે વર્ણના અધિપતિ છે. એ અધિપતિના વર્ગમાં ફરકો તથા પાંચમે બાક છે, મટે તેનો ત્યાગ કરવો. ૧૮

મનુષ્યના નામાક્ષર પરથી—					વર્ગ
અ	ક	ઇ	ઇ	નો	(૧) મહાવર્ગ
ખ	ગ	ઘ	ઙ	નો	(૨) બિહાલ વર્ગ
ચ	છ	જ	ઝ	નો	(૩) સિંહવર્ગ
ટ	ઠ	ડ	ઢ	નો	(૪) શ્વાનવર્ગ
ત	થ	દ	ધ	નો	(૫) સર્પવર્ગ
ત	પ	ચ	મ	નો	(૬) મૂકવર્ગ
ય	ર	લ	વ	નો	(૭) મેષવર્ગ
શ	ષ	સ	હ	નો	(૮) મેષવર્ગ

॥ વર્ગવેર ॥

(૧) મહાને	(૫) સર્પને ૫૨૨૫૨ વેર
(૨) બિહાલને અને	(૬) મૂકને ૫૨૨૫૨ વેર
(૩) સિંહ અને	(૭) મૂકને ૫૨૨૫૨ વેર
(૪) શ્વાન અને	(૮) મેષને ૫૨૨૫૨ વેર

ઉપર પ્રમાણે વર્ગવેર ધર અને ધારણીનાં તજવાં. ધરધણીનો પ્રતગ વર્ગ દોષ અને ધરનો અધિક વર્ગ દોષ તો દારિદ્ર્ય આવે અને કમળની દારિ યથા કરે. પણ ને ઉપર પ્રમાણે ધરનો પ્રતગ વર્ગ દોષ અને ધરધણીનો અધિક વર્ગ દોષ તો ચતુ જાણવું.

ઉપર પ્રમાણે જાતન અથવા જાતનપતિના નામસરના પડેલા અક્ષર પરથી વર્ગ જાણવો. અને તે વર્ગવેર તજવું.

નક્ષત્રે વૈરં સ્થિતિર્નાશો લક્ષણાન્યેકવિંશતિઃ ।

કથિતાનિ મુનિશ્રેષ્ઠૈઃ શિલ્પવિદ્भिર્મૃદાદિષુ ॥ ૧૪ ॥

इति धीविश्वकर्मणा कृते वास्तुविद्यायां ज्ञानप्रकाशदीपानंघे
आयततत्वाधिकारे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

૨૦મું અંગ યોગિનૈર—

અશ્વોઽશ્વિની-શતમયો-મંરણી-પૌષ્ણયોગલઃ ।

કૃત્તિકા-પુષ્યયોગ્દ્વાગો રોહિણી-મૃગયોરહિઃ ॥ ૧૯ ॥

શ્વાનો મૂલાદ્રવ્યોર્યોનિઃ સાર્પાદિત્યે વિડાલકઃ ।

પૂર્વાફામઘયોરાશુ-રુફોત્તરમયોસ્તુ ગૌઃ ॥ ૨૦ ॥

હસ્તસ્વાત્યોસ્તુ મહિપો વ્યાઘ્રશ્ચિત્રાવિશાખયોઃ ।

જ્યેષ્ઠાનુરાઘયોરેણઃ પૂષાઢાધવણે કપિઃ ॥ ૨૧ ॥

ઉપાઢામિજિતોર્વશ્ચઃ સિંહઃ પૂમાચનિષ્ઠયોઃ ।

મેષમર્કટયો વૈરં ગોવ્યાઘ્રં ગર્જાસિંહયોઃ ॥ ૨૨ ॥

શ્વાનૈર્ણ સર્પનકુલં વિડાલોન્દુરકં મહત્ ।

મહિપાશ્વમિતિ ત્યાજ્યં મૃત્યુઃ ક્રોમમુવેદમસુ ॥ ૨૩ ॥

અશ્વિની અને શતભિષા	નક્ષત્રોની	અશ્વયોગિ	ઉત્તરાશાદ્રપદ અને ઉ. કાશ્યુનીની	ગાયોનિ
મરણી અને રેવતી	„	ગમ્યયોગિ	સ્વાતિ અને હસ્ત	નક્ષત્રોની મહિષયોગિ
કૃત્તિકા અને પુષ્ય	„	અભયોગિ	મિત્રા અને વિશાખા	„ વ્યાઘ્ર યોગિ
રોહિણી અને મુનશીર્ષ	„	સર્પ યોગિ	અમેષા અને અનુરાધા	„ મૃગયોગિ
મૂળ અને આદ્રી	„	સ્વાન યોગિ	પૂર્વાષાઢા અને શ્રવણ	„ કપિયોગિ
અશ્વેષા અને પુનર્વસુ	„	બિડાલ યોગિ	ઉપાઢા અને અભિમિત	„ નકુલયોગિ
પૂર્વાકાશ્યુની અને મઘા	„	મૃષક યોગિ	પૂર્વાશાદ્રપદ અને ધાનિષ્ઠા	„ સિંહ યોગિ

ઉપર પ્રમાણે નામાશ્વર ૫૨થી નક્ષત્ર શોધીને અને ધર અને ધરધણીની યોગિને
નિશ્ચય કર્યા પછી નીચે પ્રમાણે યોગિનૈર જોડું.

મેષ યોગિને	મર્કટની યોગિ	સાથે	વૈર
ગૌ	„	વ્યાઘ્ર	„
મુન	„	સિંહ	„
સ્વાન	„	વાનર	„
સર્પ	„	નકુલ	„
બિડાલ	„	મૃષક	„
મહિપો	„	અશ્વ	„

ઉપર પ્રમાણે નક્ષત્રોની યોગિને ૫૨૨૫૨-વૈર ઉ. તેથી ઓ ૫૨૩ તથા ધર ૬
ધરધણીનાં ૫૨૨૫૨ યોગિવૈર તથા દેવ. યોગિવૈરથી મૃત્યુ ઉપને. ૧૯-૨૦

મૂલં જ્ઞોક ૯૨-૯૩-૯૪૩' ભાષાંતર—

આય-૧, રાશિ-૨, નક્ષત્ર-૩, વ્યય-૪, તારા-૫, અંશક-૬, અહમૈત્રી-૭, રાશિમૈત્રી-૮, નાડીવેધ-૯, ગણુ-૧૦, અંદ્ર-૧૧, અધિપતિવર્ગ-૧૨, વાર-૧૩, લગ્ન-૧૪, તિથિ-૧૫, ઉત્પત્તિ-૧૬, અધિપતિ વર્ગવેર-૧૭, યોગવેર-૧૮, નક્ષત્રવેર-૧૯, સ્થિતિ-૨૦ અને વિનાશ-૨૧ એમ એકવીશ અંગ લક્ષણો વિદ્વાન શિલ્પિ અને મુનિશ્રેષ્ઠોએ ગૃહાદિ કાર્યમાં કહ્યાં છે. ૯૨-૯૩-૯૪

પ્રતિશ્રી વિશ્વકર્મા દિગ્વિજય વાસ્તુવિદ્યાના જ્ઞાનપ્રકાશ દીપાણવંના
આયત્તવાધિકારની, શિલ્પ વિજ્ઞાન સ્થપતિ પ્રકાશકર આદ્યકાંડ
સામપુરાણે કરેલ શિલ્પમંત્રા નામની ભાષા ટીકાને
પહેલો (૧) અધ્યાય સમાપ્ત.

૬૧મું અંગ નક્ષત્ર વૈર—

વૈરં ચોત્તરફાલ્ગુન્યશ્ચિયુગલે સ્વાતિમરણયોદ્વયોઃ ।

રોહિણ્યુત્તરવાદયોઃ શ્રુતિપુનર્વસવોવિરોધસ્તથા ॥

ચિત્રા હસ્તમયોશ્ચ પુષ્યફણિનોર્જ્યેષ્ઠાવિશાસ્વાદયે ।

પ્રાસાદે મયનાસને ચ જયને નક્ષત્રવૈરં ત્યજેત્ ॥ ૨૪ ॥

ઉત્તરાશ્વિનિ અને અશ્વિની એ બે નક્ષત્રોને ૫૨૨૫૨ વૈર.

સ્વાતિ અને અરધ્ણીને ૫૨૨૫૨ વૈર.

રોહિણી અને ઉત્તરાષાઢાને ૫૨૨૫૨ વૈર.

અવધ અને પુનર્વસુને ૫૨૨૫૨ વૈર.

ચિત્રા અને હરતને ૫૨૨૫૨ વૈર.

પુષ્ય અને અશ્લેષાને ૫૨૨૫૨ વૈર.

જ્યેષ્ઠા અને વિશાખાને ૫૨૨૫૨ વૈર.

એવી રીતે નક્ષત્રોનાં ૫૨૨૫૨ વૈર, પ્રાસાદ, મર, આસન, જયન (પતંગ)ને વિશે
બોક્ષા કે મરધણી સાથે નક્ષત્ર વેરનો ત્યાગ કરવો. ૨૪

॥ अथ वास्तुविद्यायां दीपार्णवे द्वितीयोऽध्यायः ॥

पुरुषाधिकार

श्रीविश्वकर्मा उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि आयानां च विशेषतः ॥

यस्य यस्य भवेच्चायु-र्वपुषः पुरुषस्य च ॥ १ ॥

श्रीविश्वकर्मा કહે છે :-હવે હું પુરુષના શરીરના જે આય હોય, તેને વિશેષ પ્રકારે કહું છું. ૧

સ ચાયુસ્તદ્ વિજાનીયા-દન્યથા નિષ્ફલં ભવેત્ ।

નક્ષત્રં દેહસંજ્ઞાત્વા-દંશકં ચ મહામુને । ॥ ૨ ॥

તારાઃ પંચ મહાશુક્રા-સ્તદત્ર ગૃહમેધિનઃ ।

૧૧કાન્તેષુ પ્રદાતવ્યો ધ્વજાદિરાય ઉત્તમઃ ॥ ૩ ॥

હે મહામુનિ, એ રીતે આય ઉપજાવવા. બાકી અન્ય સર્વ નિષ્ફળ બાબતું. મનુષ્યના દેહની સંજ્ઞાથી નક્ષત્ર, અંશક, તારા, (જેમાં પાંચ શુભ છે તથા પીળા અંગો છે.) તે ઉપજાવીને તે ગૃહ-ઘરના સામે જોવા. (નીચે) ઉપજેલા આય ધ્વજાદિથી એકાન્તે દેવા તે ઉત્તમ બાબતું. ૨-૩

રુદ્રમાગાયતૈ ક્ષેત્રે વિસ્તારે ભૂતભાગિકૈ ।

વિન્યસેત્ર દેવાંશ્ચ ઇમિઃ સ્યુશ્ચ વિલક્ષયેત્ ॥ ૪ ॥

ક્ષેત્ર કોણકની લખાઈના અગિયાર ભાગ, અને વિસ્તારના પાંચ ભાગ કરવા. તેમાં નીચે પ્રમાણે અંકો અને અક્ષરો લખવા. ૪

इन्द्राङ्गं प्रथमे भागे नक्षत्राणि द्वितीयके ।

तृतीये लोचनं देयं चतुर्थे तु रविस्तथा ॥ ५ ॥

पञ्चमे तु तिथिः प्रोक्तो वसुं षष्ठे नियोजयेत् ।

सप्तमे भागे वेदाश्च लोकत्रैवाष्टमे तथा ॥ ६ ॥

इषुसंख्या नवमे च दशमे च रसस्तथा ।

एकादशे ग्रहसंख्या कथितं मुनिपुंगवैઃ ॥ ૭ ॥

કોણકની ઉપરની પ્રથમ યજ્ઞિતના અગિયાર ખાનાઓમાં અનુક્રમે ૧૪, ૨૭, ૨, ૧૨, ૧૫, ૮, ૪, ૩, ૫, ૬, ૯ એમ લખવા, એવું મુનિપુંગવોએ કહ્યું છે. ૫-૬-૭

કોષ્ઠેષુ કથિતા અંકા માતૃકાન્ વર્ણાન્ યોજયેત્ ।

નપુંસકં વિસર્ગં ચ ત્યજેચ્ચ યોગમક્ષરમ્ ॥ ૮ ॥

અંકાની નીચેની ચાર પંક્તિના કોઠાઓમાં અનુક્રમે માતૃકા અક્ષરો લખવા. તેમાં ક્ર વ્ર લ઼ લઽ અઃ સ્વરોને, વિસર્ગને, તથા સંયુક્ત (બોડીયા) અક્ષરો ક્ષ, ઙ એ વ્યંજનોને છોડી દેવા. ૮

૧૪	૨૭	૨	૧૨	૧૫	૮	૪	૩	૫	૬	૧૨૨૫૨ ભક્ષક આય નીચે પ્રમાણે
અ	બા	ઇ	ઈ	ઉ	ઊ	એ	ઐ	ઓ	ઔ	બ્રજ ધૂમ્ર સિંહ જ્ઞાન
ક	ખ	ગ	ઘ	ઙ	ચ	છ	જ	ઝ	ઞ	૧ ૨ ૩ ૪
ઠ	ડ	ઢ	ણ	ત	થ	દ	ધ	ન	પ	૫૫ ખર ગજ ખંક્ષ
ત્	ત્થ	મ	ય	ર	લ	વ	શ	ષ	સ	૫ ૬ ૭ ૮

સ્વામિનામાક્ષરાંકેન ગુણયેદ્ધર્વપંક્તિમાન્ ।

ફલં હરેદષ્ટમિસ્તુ શેષમાયો મનુષ્યસ્ય ॥ ૯ ॥

ધ્રજાદીનાં ચતુર્ણાં તુ ચત્વારોઃ સ્વભાદયઃ ।

ભક્ષકા ભવને વર્ગ્યા ગૃહસ્ત્રામ્યાયભક્ષકઃ ॥ ૧૦ ॥

દ્વિતીયી વિશ્વકર્મણા કૃતે ધાસ્તુવિદ્યાયાં જ્ઞાનપ્રકાશદીપાવર્ણવે
પુરુષાધિકારે દ્વિતીયોઽધ્યાયઃ ॥

ધરધણી (સ્વામિ)ના નામનો પહેલો અક્ષર હોય તે શોધીને નામના બેટલા અક્ષરો હોય તેટલી સંખ્યાને પહેલી પંક્તિમાં જે અંક હોય તેટલાથી શુણી અને તેનો આઠે ભાગ હોતાં જે શેષ રહે તે ધરધણીનો ધ્વનહિ આય નાણુવો. ધ્વનહિ (ધ્વજ, ધૂમ્ર, સિંહ અને જ્ઞાન) એ ચાર આયોના અનુક્રમે વૃષભાદિ ચાર (વૃષ, ખર, ગજ અને ક્ષાંક્ષ) એ આયો પરસ્પર ભક્ષક છે. તે ભક્ષક આય ભવનના સ્વામિના આયનો ભક્ષક હોય તો સ્વામિનું મૃત્યુ થાય. માટે આય સામા ભક્ષક આયો આવે તે તબવા. ૯-૧૦

દ્વિતીયી વિશ્વકર્મા વિરચિત વાસ્તુવિદ્યાના રાત્રપ્રકાશ દીપાવર્ણવનો પુરુષાધિકાર નામનો, તિલ્પ ચિત્રારત્ર પ્રભાશંકર ઓપાડલાઈ સોમપુરાએ રચેલ, શિલ્પપ્રભા નામની ભાષાટીકાને બીજો અધ્યાય સમાપ્ત.

૧ ભવનના માલીકનું નામ ભીમજી છે તો “ભ” અક્ષરની ઉપલી પંક્તિમાં ૨૭નો અંક છે હવે ભીમજીના નામના તથા અક્ષરો છે. તેને ૨૭ખર=૮૧ થાય તેને આઠે ભાગતાં શેષ એક-૧ રહે તો ભીમજીનો ધ્વજ આય ઉપજાયો. હવે જો ધરનો આય વૃષાય હોય તો તે ભક્ષક છે. તે મૃત્યુ ઉપજાવે. પણ જો ધરનો આય ગજાય કે બીજો હોય તો સાર નહીં. જો ભક્ષક આય હોય તો ધરનો આય બદલવો.

॥ अथ वास्तुविद्यायां दीपार्णवे तृतीयोऽध्यायः ॥

जगती-तोरणाधिकार

श्रीविश्वकर्मा उवाच—

अथातः संभवक्ष्यामि जगतीलक्षणं बुध ! ।

सा चामूढा दिशामागा मनोज्ञा सर्वतः प्लवा ॥ १ ॥

श्री विश्वकर्मा કહે છે —હે મુનિ ! હું પ્રાસાદની જગતીનાં લક્ષણ કહું છું. જે જગતી દિગ્બૂદ ન હોય તેવી, મનને આનંદ આપનારી, અને આરે તરફ પાણીનો પ્રવાહ બાય તેવી, જગતી શુભ બાણી. ૧

પ્રાસાદો લિંગમિત્યુક્તો જગતીપીઠમેવ ચ^૧ ।

પ્રતિહારા દેવકુલં વિભાગા નામતઃ પરમ્ ॥ ૨ ॥

પ્રાસાદ તે શિવલિંગનું સ્વરૂપ છે. જેમ લિંગને જળાધારી રૂપ પીઠ છે, તેમ પ્રાસાદને જગતી રૂપ પીઠ બાણી. તેમાં દેવકુળ અને પ્રતિહારનાં સ્વરૂપો કરવાં. જગતીના વિભાગ ૫૨થી (૬૪) નામ કલાં છે. ૨

આઘા પંચગુણા પ્રોક્તા દ્વિતીયા ચ ચતુર્ગુણા ।

તૃતીયા ત્રિગુણાભ્યાતા કનિષ્ઠા મધ્યમોત્તમા ॥ ૩ ॥

પ્રાસાદપૃથુમાનેન ત્રિગુણા ચોત્તમા સ્થિતા ।

ચતુર્ગુણા મધ્યમા ચા-ધમા પञ्चगुणोच्यते^૨ ॥ ૪ ॥

પ્રાસાદ રેખાએ હોય તેનાથી ત્રણગણા વિસ્તારમાં જગતી ઉત્તમ માનની બાણી. ચારગણા વિસ્તારમાં હોય તે જગતી મધ્યમ માનની બાણી. અને પાંચગણા વિસ્તારમાં હોય તે જગતી કનિષ્ઠ માનની બાણી. ૩-૪

૧ સૂક્ષ્મસ્થાન અપરાજિત સૂત્ર ૧૧૫થી ૨૨૮—જેમ ૭ અખાસોમાં જગતી વિશે સર્વિસ્તર વર્ણન છે. ૧ મચ્છેશ, ૨ શિવ, ૩ બ્રહ્મા, ૪ વિષ્ણુ, ૫ સૂર્ય, ૬ દેવી, ૭ જીન, ૮ સર્વદેવ, જેમ આઠ દેવોને આઠ આઠ પ્રકારની જગતીનાં નામ અને લક્ષણો સાથે આપેલ છે. તેમ ચોસડ પ્રકારનાં જગતીનાં સ્વરૂપો સર્વિસ્તર સુંદર રીતે આપેલ છે. સૂત્રધાર રાજસિદ્ધ વિરચિત વાસ્તુરાજ્ય મંથમાં ફક્ત બૈનાશ્વક જગતી સ્વરૂપ આપેલ છે, માનરત્નકોષ શિષ્યમંથમાં જગતી વિશે સર્વિસ્તર વર્ણન છે.

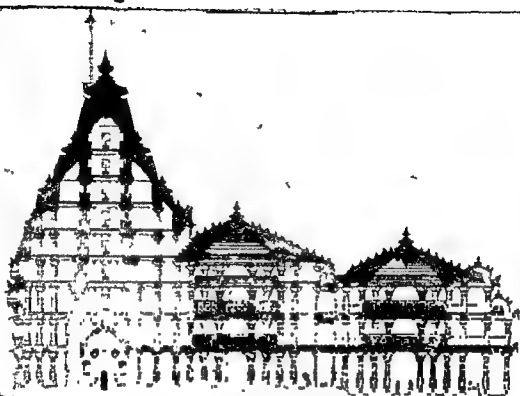
૨ બાનો બીજો અર્થ જેમ ૫૫ નીકળી ચક્ર કે જ્યેષ્ઠ માનના પ્રાસાદને ત્રણગણી, મધ્ય માનના પ્રાસાદને ચારગણી અને કનિષ્ઠ માનના પ્રાસાદને પાંચગણી, જગતી કરવી

DESIGN FOR RECONSTRUCTION
OF
SHREE SOMNATH TEMPLE
JAILAS NAHA MERU PRASAD
PRABHAS PATAN

Scale 1/4" = 1' 0"

શ્રી સોમનાથજીના લઘ્ય કેલસ મંદિરો પ્રાસાદનું કલ્પાન થઈ દરનિ-મલજીવ સિખર, જુદ
મૂલ્યમંડપ પર સંવરણ ચોભાગસે કુદ ઉઘો. નામનાદિ પ્રાસાદમે આઠસે વરે આવો
સંપ્રમ પ્રાસાદ બંધાયો. દાકેસમેન : જાગવાનજ સગનલાલ સિંપહાર :
સ્વપતિ : મ. એ. સોમપુત્ર. દીપાભૂષ

LONGITUDINAL SECTION

શ્રી સોમનાથના બાબ્ય કૈલાસ મહામેષ પ્રાસાદનું ઉલ્લુ છેદ દર્શન-જેમાં શિખરમાં નવ મળતા
 છે, મંડપમાં ત્રણ મળતાની ગોલેરીવાળો સશ્વત પ્રાસાદ આદિસો વર્ષે ગુજરાતમાં બંધાઈ
 રહ્યો છે. કૃદ્ધસમેત-મગવાનજી મગનલાલ મિલપાર : સ્વર્ણવ પ્ર. ઓ. સોમપુરા : દીપાલ્કવ

રસસસુણાખ્યાતા યુક્તિપર્યાપસંસ્થિતા ।

જિનેન્દ્રે ત્રિપુરુપે ચ દ્વારિકાયાગયોચ્યતે ॥ ૫ ॥

પરિવાર સાથેના મંદિરોને (અર્થાત્ ત્યાં દેવીનાં ચોસઠ ચોગિની યુક્ત મંદિર હોય ત્યાં), દ્વાદશ રૂદ્રનાં કુરતાં મંદિરો હોય ત્યાં, ત્યાં જનમંદિર કુરતી દેરીયો સાથે હોય ત્યાં (કે એવાં મંદિરોને), જીનેન્દ્રપ્રાસાદોને, બ્રહ્મા, વિષ્ણુના અને શિવના પ્રાસાદોને છ કે સાતગણી જગતી કરવી. દ્વારકાને પણ એવી જ કરી છે. ૫

સમા સપાદા સાર્ધાં ચ દ્વિગુણા વા મુસાયતે ।

અપરે ત્રણ કર્ણાદ્યા પૂર્વમણ્ડપાનુક્રમૈઃ ॥ ૬ ॥

મંડપોની જગતી તેના મુખ આગળ જેટલી સમાન, સવાઈ, દોઢી કે બમણી, વિસ્તારમાં આગળના પ્રત્યેક પૂર્વના મંડપના અનુક્રમે રેખાથી કરવી. ૬

જગતીનું ઉંચાઈનું પ્રમાણ—

કર-દ્વાદશેકેઽર્ધાંશા શાલા ત્ર્યંશા દ્વાવિંશકે ।

દ્વાવિંશે ચ ચતુર્યાંશા ભૂતાંશા ચ શતાર્થકે ॥ ૭ ॥

એક હાથથી બાર હાથ સુધીના પ્રાસાદની જગતી પ્રત્યેક ગળે અર્ધાં અર્ધાં ગજ (હસ્ત) ઉંચી કરવી. તેરથી બાવીશ હાથ સુધીના પ્રાસાદની જગતી ગજના ત્રીજા ભાગ (આઠ આઠ આંગળ) અને ચોવીશથી બત્રીશ હાથના પ્રાસાદોની જગતી ગજના ચોથા ભાગે (છ છ આંગળ) ઉંચી કરવી. તેત્રીશથી પચાસ હાથના પ્રાસાદની જગતી પ્રાસાદના ગજના પાંચમા ભાગની (ચાર ઇંચ ૬ ૧૧ હોરા) ઉંચાઈની કરવી. ૭

પુનઃ જગતીની ઉંચાઈનું ખીતું પ્રમાણ કહે છે—

एकहस्ते तु प्रासादे जगती तत्समोदया ।

द्विहस्ते हस्तसार्द्धां च त्रिहस्ते च द्विहस्तका ॥ ८ ॥

સાર્દધિકરમુત્તેષઃ પ્રાસાદે ચતુર્હસ્તકે ।

ચતુર્હસ્તોપરિષ્ઠાચ યાવદ્ દ્વાદશ હસ્તકમ્ ॥ ૯ ॥

પ્રાસાદસ્યાર્ધમાનેન ત્રિમાગેન તતઃ પરમ્ ।

ચતુર્વિંશતિ હસ્તાંતં કારયેચ વિવક્ષણઃ ॥ ૧૦ ॥

પાદેનૈવોચ્છ્રયં કાર્યં યાવત્પંચાશ્વદ્દસ્તકમ્ ।

इदं मानं च कर्त्तव्यं जगतीनां समोदयः ॥ ११ ॥

૧ અર્ધાં સાધ, ત્રિભાગ અને પાદનો અર્ધ પ્રાસાદના નહિ પરંતુ ગજના ૧૨ આંગળ,
૮ આંગળ અને ૬ આંગળ સમજવાં જોઈએ. કેમકે ગજનાં તે સમજાશે.

હવે જગતીની ઉંચાઈનું ખીજું માન કહે છે : એક હાથના પ્રાસાદને એક હાથ ઉંચી જગતી કરવી. બે હાથના પ્રાસાદને દોઢ હાથની, ત્રણ હાથના પ્રાસાદને બે હાથની, ચાર હાથના પ્રાસાદને અઢી હાથની ઉંચી જગતી કરવી. પાંચથી બાર હાથના પ્રાસાદને જગતીની ઉંચાઈ પ્રાસાદના અર્ધ ભાગે કરવી. તેરથી ચોવીસ હાથના પ્રાસાદને પ્રાસાદના ત્રીજા ભાગે જગતી ઉંચી કરવી. વિચક્ષણ શિષ્યએ પચીસથી પચાસ હાથના પ્રાસાદને જગતી પ્રાસાદના ચોથા ભાગે ઉંચી કરવી. આ માન જગતીની ઉંચાઈનું બાજુકું. ૮૮-૧૦-૧૧

જગતીના ઉદયના ચર વિભાગ—

તદુચ્ચૂયં મજેત્માજ્ઞ ! અષ્ટાવિંશપદૈરયઃ ।

ત્રિપદં જાઢ્યકુંમં ચ દ્વિપદં કર્ણકં તથા ॥ ૧૨ ॥

પદ્મપત્રસમાયુક્તા ત્રિપદા શીર્ષપત્રિકા ।

સુરકં દ્વિપદં પ્રોક્તં કુંભકં સપ્તમિઃ પદૈઃ ॥ ૧૩ ॥

ત્રિપદઃ કલશઃ પ્રોક્તઃ પદૈકં ચાન્તઃપત્રકમ્ ।

ત્રિપદા ચ કપોતાલી પુષ્પકંઠં યુગાંશકમ્ ॥ ૧૪ ॥

કળઠાજ્ઞ જાઢ્યકુંમં ચ નિર્ગમં ચ પદાષ્ટકમ્ ।

(જગતી—જુઓ ૫૯ ૪૬)

હે બુદ્ધિમાન ! જગતીની ઉંચાઈના અઠાવીસ ભાગ કરવા; તેમાં ત્રણ ભાગનો જાઢ્યા, બે ભાગની કણી, ત્રણ ભાગની પદ્મપત્ર (જાજલી આસપટ્ટી સાથે), બે ભાગનો ખરે, સાત ભાગનો કુંભો, ત્રણ ભાગનો ઠગથો, એક ભાગની અંધારી, ત્રણ ભાગનો કેવાળ, અને ચાર ભાગનો પુષ્પકંઠ (ઉપરનો ગળતો) કરવો. પુષ્પકંઠની (અંધારીથી) જાઢ્યાનો નીકાળો આઠ ભાગનો રાખવો. ૧૨-૧૩-૧૪

કર્ણેષુ ચૈવ દિક્પાલાઃ પ્રાચ્યાદિપુ પ્રદક્ષિણાઃ ॥ ૧૫ ॥

જગત્યાઃ પશ્ચિમે મદ્રે રથિકૈરુત્રિમિસ્તથા ।

તથા પશ્ચકસપ્તકાઃ કર્તવ્યા વામદક્ષિણે ॥ ૧૬ ॥

જલનિષ્કાસમકરો મુસં ચ વિરુતાનનમ્ ।

ઉત્તાનપાદોઘ્રતં ચ હસ્તે હસ્તે ચતુર્યમ્ ॥ ૧૭ ॥

પ્રાસાદસ્ય સમં જ્ઞેયં જગતીમદ્રનિર્ગમમ્ ।

પાદોને તથા કર્તવ્યં પ્રાસાદસ્ય સમં તતઃ । ૧૮ ॥

जगती प्रवेश यष्टिका-सदृशी तथा स्तूपस्य

મદ્રનિર્ગમતુલ્યં તુ જગતીમંડનિર્ગમમ્ ।

દ્વિતીયં તસ્ય કર્તવ્ય્યાઃ પ્રતિહારાસ્તદગ્રતઃ ॥ ૧૯ ॥

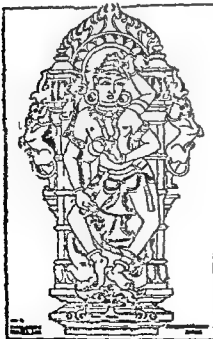
દિશાના દિગધાલો

પૂર્વ-દિશ

દક્ષિણ-યમ

ઉત્તર-કુબેર

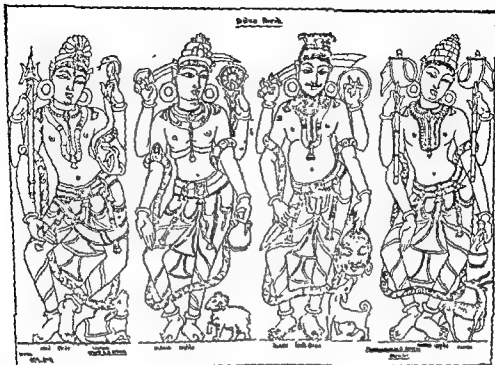

પશ્ચિમ-વશુલુ

જગતીના કેશોમાં પૂર્વોદિ પ્રદ-
ક્ષિણના કમે દિગધાલો સ્થાપવા.
જગતીના પશ્ચિમ ભદ્રમાં એક-વશુ-
પાંચ અથવા સાત સધિકાઓ હાળી
જમણી તરફ કરવી. પાણીના નિકાસ
માટે વિશ્રુતજીવાણાં, ઉંચા પગવાળાં
મકરના મુખો કરવાં. તેનું છિદ્ર એક
ગળે ચાર જવ પ્રમાણનું રાખવું.
પ્રાસાદની બરાબર ભદ્રનો નિકાળો
જગતીમાં રાખવો. અથવા પોવા લાગુ
ભદ્ર રાખવું. ભદ્રના નિર્ગમ બરાબર
જગતીના મંડનો (માઢ) નિર્ગમ કરવો.
તે પ્રમાણે બીજો મંડ (માઢ) કરવો.
તેની આગળ પ્રતિહારીનાં સ્વરૂપો
બનાવવાં. ૧૫-૧૬-૧૭-૧૮-૧૯

વિદિશાના દિપાલો

વિશ્વનાથદેવ

અગ્નિદેવ

વૈશ્વંતર્યદેવ

વાયવ્યદેવ

જગતીના પ્રતિહારો —

૧. આદિમૂર્તિઃ પદન્યાસાત્ પ્રતિહારા વામેતરે ।

વામે ચૈવ ભવેન્નંદિ-મહાકાલથ્વ દક્ષિણે ॥ ૨૦ ॥

યામ્યદ્વારે ભવેદ્ભૂમી હેરમ્વથૈવ દક્ષિણે ।

પશ્ચિમે દુર્મુખો વામે પાંડુરો વાય દક્ષિણે ॥ ૨૧ ॥

સોમ્યાં ચૈવ સિતો વામે હાસિતથૈવ દક્ષિણે ।

મધ્યના પદમાં આદિમૂર્તિ (શિવની) સ્થાપન કરવી. તેની ડાબી જમણી તરફ પ્રતિહારોનાં સ્વરૂપો કરવાં. પૂર્વદિશામાં આદિમૂર્તિની ડાબી તરફ નંદી, અને જમણી તરફ મહાકાલ નામના પ્રતિહારો બનાવવા. દક્ષિણ દિશામાં ડાબી તરફ ભૂમી, અને જમણી તરફ હેરંબ નામના પ્રતિહારો બનાવવા. પશ્ચિમ દિશામાં ડાબી તરફ દુર્મુખ અને જમણી તરફ પાંડુર નામના પ્રતિહારો બનાવવા. ઉત્તર દિશામાં ડાબી તરફ સિત અને જમણી તરફ અસિત નામના પ્રતિહારોની મૂર્તિઓ સ્થાપન કરવી. ૨૦-૨૧

૧. અહીં શિવપ્રાસાદની કથના કરીને શિવના આઠ પ્રતિહારોનાં નામ ઉપર કહ્યું છે. પરંતુ પ્રાસાદમાં જે આદિદેવ (મૂળનાથકપ્રભુ) બિરાજમાન હોય તે દેવના પ્રતિહારો પૃથક્ પૃથક્ હતા છે. તે પ્રમાણે જેના તેના પ્રતિહારોનાં સ્વરૂપો જગતી કે દ્વારસાખામાં દિશાવાર કરવાં.
ચા. ૧

વેદિકા કક્ષાસનના વિભાગો—

રાજસેનશ્વરુર્ભાગઃ

સપ્તમાગા ચ વેદિકા ॥ ૨૨ ॥

દ્વિમાગાસનપટ્ટશ્ચ

કક્ષાસનં કરોશ્વતમ્ ।

જગતી ઉપર રાજસેન ચાર

ભાગનું અને વેદિકા સાત ભાગ-

ની, અને આસનપટ્ટ છે ભાગનું

કરવું. તેના પર કક્ષાસન (કહેડો)

એક હાથ ઉંચો કરવો. ૨૨

મંડપાગ્રે શુંડિકાગ્રે

પ્રતોલ્યાગ્રે તથૈવ ચ ॥ ૨૩ ॥

તોરણં ત્રિવિધં સ્થાનં

જ્યેષ્ઠમધ્યકનિષ્ઠકમ્ ॥

જગત્યાશ્વૈવ માનેન

તત્રાન્તરં નિગદ્યતે ॥ ૨૪ ॥

અધિકં પોડશં ચૈવ

વિમક્તં નવધા પુનઃ ।

ત્રિધા જ્યેષ્ઠમિતિ રૂપાત

ત્રિધા મહ્યં કનિષ્ઠકમ્ ॥ ૨૫ ॥ કક્ષાસનના-રાજસેન-વેદિકા-આસનપટ્ટના વિભાગ

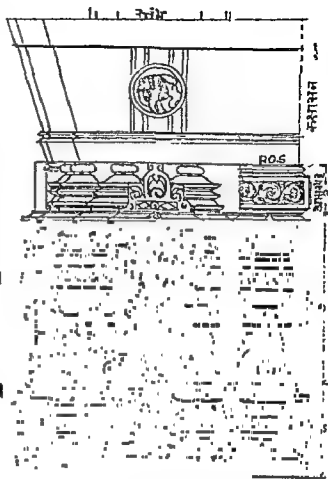
મંડપના પગથીઆથી આગળ નીકળતા છે બાબુ હાથીઓની સૂંઢની આકૃતિ કરવી. તેની આગળ પ્રતોલી કરવી. તેના પર જ્યેષ્ઠ, મધ્યમ, અને કનિષ્ઠ, એ ત્રણ માનનાં તોરણ કરવાં.

જ્યેષ્ઠ માનની જગતીના વિસ્તાર માનમાં તેનો સોળમે ભાગ વધારીએ તો જ્યેષ્ઠ જ્યેષ્ઠ માન થાય, અને સોળમે ભાગ ઘટાડીએ તો જ્યેષ્ઠ કનિષ્ઠ માન થાય. મધ્ય માનની જગતીનો સોળમે ભાગ વધારીએ તો જ્યેષ્ઠ મધ્ય માન થાય અને સોળમે ભાગ ઘટાડીએ તો કનિષ્ઠ મધ્ય માન થાય. અને કનિષ્ઠ માનની જગતીના વિસ્તારમાં તેનો સોળમે ભાગ વધારીએ તો જ્યેષ્ઠ કનિષ્ઠ માન થાય અને સોળમે ભાગ ઘટાડીએ તો કનિષ્ઠ કનિષ્ઠ માન જગતીનું થાય. આ પ્રમાણે નવમાન બાબુવાં. ૨૩-૨૫

પ્રતોલ્યા તોરણ સ્તંભોનો પદ્ધવિસ્તાર—

સ્તમ્ભગર્ભે મિત્તિ ગર્ભે તન્મધ્યે ચ વિચક્ષણ ! ।

તોરણસ્યોભયસ્તમ્ભૌ ગ્રહ્યગર્ભે તુ સંસ્થિતૌ ॥ ૨૬ ॥

હે બુદ્ધિમાન ! તોરણના બન્ને સ્તંભો પ્રાસાદના પદના ગર્ભે, અગર તેની ભીંત (દીવાલ)ના ગર્ભે, અગર તે બેની વચ્ચે સ્થાપન કરવા. પરંતુ તે ઉભા પ્રજ્ઞગર્ભની બંને બાજુ (સરખા માપે) તોરણના બન્ને સ્તંભો ઉભા કરવા. ૨૬ પ્રતોઽયાના સ્તંભાદિ યથોનું ઉદય પ્રમાણુ અને સ્વરૂપ:—

પીઠઃ સ્તંભસ્તથા કુંભી ભરણી ચ શિરઃ સ્થલમ્ ।

પ્રાસાદસ્થાનુમાનેન પટ્ટં પટ્ટાનુસારતઃ ॥ ૨૭ ॥

પીઠં ચ દ્વયં પાદોનં ભાગૈકેન તુ કુંમિકા ।

પંચ ભાગો ભવેત્સ્તંભો ભાગાર્ધં ભરણં ભવેત્ ॥ ૨૮ ॥

શરં ચ ભાગમેકેન ગડદી પીઠમાનતઃ ।

શરં ચ પૂર્વમાનેન ભાગૈકઃ પટ્ટ એવ ચ ॥ ૨૯ ॥

તદૂર્ધ્વે કૂટછાદ્યં ચ તિલકં સ્તંભમસ્તકે ।

ત્રિ-પંચ-સપ્ત-નવમિ-રીલિકાવલનૈર્ધુતમ્ ॥ ૩૦ ॥

સદાશિવો મધ્યદેશે દ્વલ્લભિષ્ણુ ચામ્યોત્તરે ।

તદૂર્ધ્વે ક્ષોભનાઃ કાર્યાર્થે રીલિકામિરલંકૃતાઃ ॥ ૩૧ ॥

પ્રતોઽયામાં નીચે પીઠ કરવું, અને તેની ઉપર બડંબો, કણી, ગ્રાસપટ્ટી, કુંભી, સ્તંભ, ભરણું અને શર (ઉત્તરોત્તર) કરવાં. તે બધાં પ્રાસાદના માને કરવાં. પટ્ટ પછી પાટના પદ પ્રમાણુ કરવો.

(પ્રતોઽયા—જુઓ પૃષ્ઠ ૪૪)

પ્રતોઽયાનું પીઠ (બડંબો, કણી, ગ્રાસપટ્ટી) પોણા બે ભાગનું, તે પર કુંભી એક ભાગની, સ્તંભ પાંચ ભાગનો, ભરણું અરધા ભાગનું, સડુ એક ભાગનું અને તે પર ગડદી (ઠેડી) પોણાબે ભાગની કરવી. તેની ઉપર સડુ એક ભાગનું, તેના પર એક ભાગ ઉચો પાટ (એમ કુલ તેર ભાગ પીઠ સહિત થયા.) પાટ ઉપર કૂટ-છાદ્ય (ગલતાણું છજું) કરી તે પર સ્તંભના ગર્ભે તિલક કરવું. વચ્ચે ત્રણ, પાંચ, સાત, કે નવ તોરણના આંટાઓ (ધંધળના બેવા) કરવા. તોરણના મધ્યમાં મહાદેવ અને તેની જમણી બાજુ બ્રહ્મા અને ડાબી બાજુ વિષ્ણુની મૂર્તિઓ (એમ ત્રિપુરૂષ મૂર્તિઓ) કરવી. તે ઇલિકાને કોતર કામથી અલંકૃત કરવી. ૨૭-૨૮-૨૯-૩૦-૩૧

પ્રતોઽયાના પાંચ પ્રકાર અને સ્વરૂપો—

સ્તંભ દ્વયેન ચોતુંગં યુગ્મસ્તંભૈર્માલાધરઃ ।

ચતુરસ્ર-ચતુઃસ્તંભૈર્વિચિત્રઃ પરિકીર્તિતઃ ॥ ૩૨ ॥

૧ બ્રહ્મગર્ભ એટલે પ્રાસાદનો ઉભો ગર્ભ. ૨ આ—એટલે પૂર્વમુખે ગર્ભગૃહ હોય તો પૂર્વથી પશ્ચિમની ઉભી રચના તે બ્રહ્મગર્ભ બધીવો.

स्तम्भस्योभयपक्षे तु वेदिका चित्ररूपकः ।

पङ्क्तिः स्तम्भैस्तु रूपाढ्य-मकरध्वजमुच्यते ॥ ३३ ॥

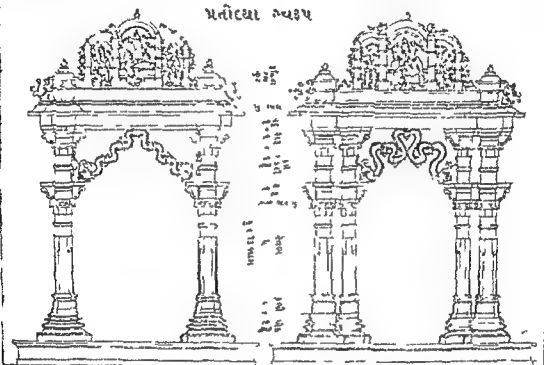

DETAIL OF PRATALIYA FOR SOMNATH TEMPLE.

प्रतास-सोमनाथ मठान्तर प्रतासना प्रतासना.

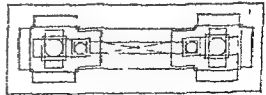
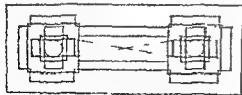
બે સ્તંભોના પ્રતોલ્યાને “ઉત્તંગ” કહેવામાં આવે છે, જોડકા બે સ્તંભો વાળા પ્રતોલ્યાને “ભાલાધર” અને ચાર સ્તંભોની ચોકીને “ચિત્રરૂપ”; અને ચાર સ્તંભો પથ્થ તેની બે બાજુ બે વેદિકા “કક્ષાસન” હોય તેને “ચિત્રરૂપ” અને છ સ્તંભ યુક્ત પ્રતોલ્યાના રૂપને “મકરંદવજ્ર” કહેવાય છે. આમ પ્રતોલ્યાના પાંચ પ્રકાર કહ્યા છે. ૩૨-૩૩

પ્રતોલ્યા ન્યરૂપ

ઉત્તંગ પ્રતોલ્યા
બે સ્તંભ

ભાલાધર પ્રતોલ્યા
ચારે બાજુને સ્તંભ

ઉત્તંગ (૧)

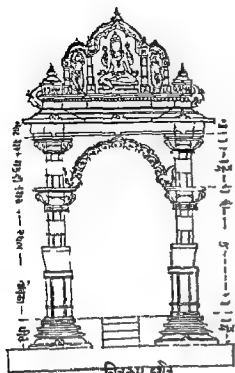
ભાલાધર (૨)

દેવવાહનતુ' સ્થાન અને અંતર—

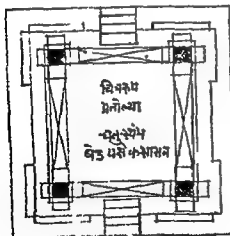
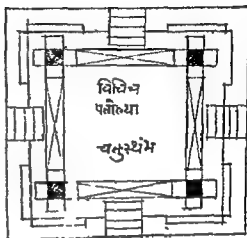
વ્યોમો વૃષભઃ સિંહશ્ચ ગરુડો હંસ એવ ચ ।

एक-द्वि-त्रि-चतुः-पञ्च-षष्ठ-सप्त-पदान्तरे ॥ ૩૪ ॥

. ચિત્રિત (૩)

પ્રતોલ્યા સ્વરૂપ

ચિત્રકૃત લીન

ચિત્રકૃત
પ્રતોલ્યા
ચતુસ્થંભ
બેડ પસે કમ્ભાસનમકરધ્વજ
પ્રતોલ્યા
ચતુષ્કાર્ત્તમ
વિશિષ્ટ સ્થંભકૃત

POS.

ચિત્રકૃત (૪)

મકરધ્વજ (૫)

વિમાન, વૃષભ, સિંહ, ગરુડ અને હંસ, આદિ દેવવાહનોનું સ્થાન એક, બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ, છ કે સાત પદ છેટે (ચતુષ્ક્રિકા) અગર મંડપ રૂપે કરવું. ૩૪
હતિથી વિશ્વકર્મણા કૃતે વાસ્તુવિદ્યાયાં જ્ઞાનપ્રકાશ દીપાવર્ણવે

જગતી-તોરણાધિકારે તૃતીયાઽધ્યાયઃ ॥ ૩ ॥

હતિથી વિશ્વકર્મા વિરચિત વાસ્તુવિદ્યાના જ્ઞાનપ્રકાશ રૂપ દીપાવર્ણવનો જગતી-તોરણાધિકાર પર સિદ્ધ વિશાલ પ્રભાસાંકર આદ્યકલાષ્ટ સોમપુરાએ દર્શિત સિદ્ધ પ્રભા નામની ટીકાને ત્રીજો અધ્યાય સમાપ્ત.

॥ अथ वास्तुविद्यायां दीपावलि चतुर्थोऽध्यायः ॥

पीठ लक्षणाधिकार

लिङ्गं मानः—

श्रीविश्वकर्मा उवाच—

अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रासादपीठमानकम् ।

एकहस्ते तु प्रासादे भिद्वं वेदाङ्गुलं भवेत् ॥ १ ॥

हस्तादि-पंचपर्यन्तं वृद्धिरेकैमङ्गुलम् ।

पंचोर्ध्वं दशपर्यन्तं हस्ते पादोनमङ्गुलम् ॥ २ ॥

दशोर्ध्वं विंशपर्यन्तं हस्ते वृद्धिरेकाङ्गुला ।

विंशत्यूर्ध्वं शतार्धान्तं चतुर्हस्तैरुमङ्गुलम् ॥ ३ ॥

श्री विश्वकर्मा कहे छेः—कवे हुं पीठं मान कहुं छुं. पहेलां लिङ्गं मान कहे छे. ओक गजना प्रासादने आर आंगणनुं लिङ्ग करवुं. जेथी पांच गज सुधीना प्रासादने ओकेक आंगणनी; छथी दश गज सुधीना प्रासादने पाण्डा पाण्डा आंगणनी; अगियारथी वीश गज सुधीना प्रासादने अधो अधो आंगणनी, अने ओकवीशथी पचास गज सुधीना प्रासादने पा पा आंगणनी वृद्धि लिङ्ग मानमां करवी. १-३

एवं त्रिपुष्पकं कार्यं निर्गमं चतुर्थीशकम् ।

इदं मानं तु भिद्वस्य पीठं चैव तदूर्ध्वतः ॥ ४ ॥

ओक, जे अथवा त्रय लिङ्ग, पुण्योनी आकृति सुकृत करवां. तेनो नीकाणो उंचाईना मानथी बाधा लागे, पीठथी राजवो. आ प्रमाणे लिङ्ग मान कहुं ते पर पीठ करवुं. ४

पीठमान—

एकहस्ते तु प्रासादे पीठं वै द्वादशाङ्गुलम् ।

हस्तादि पंचपर्यन्तं यावदहस्ते पंचाङ्गुलम् ॥ ५ ॥

पंचोर्ध्वं दशपर्यन्तं वृद्धिर्वेदाङ्गुला भवेत् ।

तदूर्ध्वं विंशपर्यन्तं वृद्धिश्चैवाङ्गुलत्रयी ॥ ६ ॥

विंशत्यादि षट्त्रिंशन्तं वृद्धिरेवाङ्गुलद्वयी ।

आङ्गुलिका ततो वृद्धि-र्यावत्पंचाशदधस्तकम् ॥ ७ ॥

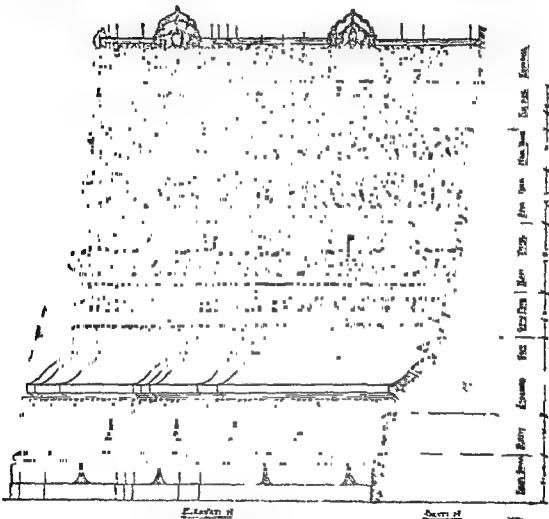
ओक गजना प्रासादने आर आंगणनुं पीठ करवुं. जेथी पांच गजना प्रासादने अत्येक गजे पांच पांच आंगणनी, छथी दश गज सुधीना प्रासादने अत्येक गजे आर आर आंगणनी, अगियारथी वीश गज सुधीना प्रासादने अत्येक गजे त्रय त्रय आंगणनी, ओकवीशथी छत्रीश गजना प्रासादने अत्येक गजे जेजो आंगणनी,

અને સાહગ્રીશથી પચામ ગળના પ્રાસાદને પ્રત્યેક ગળે એકેક આગળની વૃદ્ધ પીઠમાનની હરથી ૫-૬-૭

પચમાશે તતોહીનં વન્યસ શુભલક્ષણમ્ ।

જ્યેષ્ઠ તતો ભવેત્પીઠ પચમાશે તદાધિકમ્ ॥ ૮ ॥

પીઠ ને માન આપ્યું હોય તે (મધ્યમાન) તેનો પાચમો ભાગ હીન કરે તો કનિષ્ઠ માનતું પીઠ, અને પાચમો ભાગ અધિક કરે તો જ્યેષ્ઠમાનતું પીઠ બાબતુ ૮

મહાપીઠ-અરશિલ. વિદ. કુલાનો અંશ

૧ સિદ્ધિયોર્મા હરત એટલે ૭૭ બાબતો

૨. સુતસતાન-અપરાજિત સુત ૧૨૪માં જ્યેષ્ઠ મધ્ય અને કનિષ્ઠ એમ ત્રણ માનના વર્ણવીને, ફરી પ્રત્યેકના ત્રણ ત્રણ ભેદ-જ્યેષ્ઠ જ્યેષ્ઠ, જ્યેષ્ઠ મધ્ય અને જ્યેષ્ઠ કનિષ્ઠ એમ મધ્ય માનના ત્રણ ભેદ અને કનિષ્ઠ માનના ત્રણ ભેદ એ રીતે કુલ નવપ્રકાર (ભેદ) કરી તેના પ્રત્યેક ભેદના નામ કર્યા છે ૧ સુમન, ૨ સર્વતોમદ ૩ પશક, ૪ વસુધર, ૫ સિદ્ધ-પીઠ, ૬ વોમ, ૭ અરક, ૮ હસ, ૯ વૃષભ. એમ નવ નામો પીઠનાં કર્યા છે.

દ્રાવિડ અને વૈરાટ જાતિના પ્રાસાદનાં પીઠમાન—

દ્રવિડે પ્રાસાદાર્થેન વૈરાટે ચાથ સંશ્રુણુ ।

મંડોવરં વિંશભાગં પદ્મભાગં પીઠમેવ ચ ॥ ૯ ॥

દ્રાવિડ જાતિના પ્રાસાદનું પીઠમાન પ્રાસાદથી અર્ધ ભાગનું ૪૨વું અને વૈરાટ જાતિના પ્રાસાદનું પીઠમાન મંડોવરના (ઉંચાઈના) વીશ ભાગ કરી તેમાંથી છ ભાગનું પીઠમાન રાખવું. ૯

મહાપીઠોના ઉદયના ચરોનું માન-પહેલું (૧)—

૮ જાડ'ઓ ઉદયે દ્વિચત્વારિંશદ્-વિભાગાંસ્તુ પૃથક્ પૃથક્ ।

૧૪ કણ્ઠીપ્રાસ વસુમિર્જાઙ્ગકુંભશ્ચ ચતુર્દશૈઃ કળાલિકા ॥ ૧૦ ॥

૧૨ ગજચર ગજપીઠં દ્વાદશાંશં વસુમિર્નરપીઠકમ્ ।

૮ નરચર 'જાઙ્ગકુંભઃ પંચભાગઃ કળાલિશ્ચાષ્ટ નિર્ગમે ॥ ૧૧ ॥

૪૨ ત્રિભાગં ગજપીઠં ચ દ્વિભાગં નરપીઠકમ્ ॥

પીઠ ઉદયના ૪૨ ખેતાલીશ ભાગ કરવા. એમ પીઠોના (ચાર) પ્રકારના જુદા જુદા ભાગો કહ્યા છે. આઠ ભાગનો જાડ'ઓ, ચૌદ ભાગની કણ્ઠી-(અંતરાળ, છાજલી ને આસપટ્ટી): બાર ભાગનો ગજચર, આઠ ભાગનો નરચર, એમ કુલ ૪૨ ભાગ કહ્યા છે. હવે નીકાળો કહે છે. જાડ'ઓ પાંચ ભાગ. કણ્ઠી, છાજલી, આસપટ્ટી (ગજપીઠની ઘીમીથી) આઠ ભાગ, અને ગજપીઠ ત્રણ ભાગ અને એ ભાગ નરપીઠ (ખરાથી) નીકાળો રાખવો. એ રીતે અઠાર ભાગ નીકાળો રાખવો. ૧૦-૧૧

મહાપીઠોના બીજા પ્રકાર—

૮ જાડ'ઓ દ્વિતીયં ચ પ્રવક્ષ્યામિ ચત્વારિંશદ્વિભાગતઃ ॥ ૧૨ ॥

૧૨ કણ્ઠીપ્રાસ વસુભાગં નરપીઠં ગજપીઠં તુ દ્વાદશમ્ ।

૧૨ ગજચર કળાલિકા દ્વિપદ્મભાગા અષ્ટમિર્જાઙ્ગકુંભકઃ ॥ ૧૩ ॥

૪૦

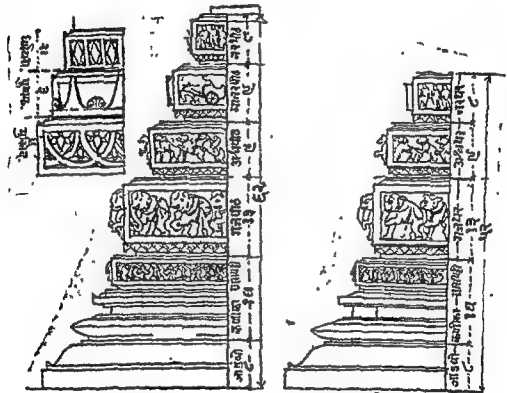
(પીઠપ્રકાર ૧લો ને ૨જો-જુઓ ૫૪ પર)

હવે મહાપીઠોના બીજા પ્રકાર ચાલીશ ભાગનો કહે છે. ઉપલો નરચર આઠ ભાગ, ગજચર બાર ભાગ (આસપટ્ટી છબું અંતરાળ) કણ્ઠી બાર ભાગનો, નીચે જાડ'ઓ આઠ ભાગનો કરવો. ૧૨-૧૩

૧. જાઙ્ગકુંભઃ સપ્તભાગઃ પદ્મભાગા તુ કળાલિકા-પાઠાન્તરે.

મહાપીઠના ઉદય વિભાગનો ત્રીજો પ્રકાર કહે છે—

- ૮ ભડંગો તૃતીયં ચ પ્રવક્ષ્યામિ અષ્ટમિર્જાલ્યકુંભકઃ ।
 ૧૪ કણ્ઠીઆસ ચતુર્દશૈઃ કળાલિથ ત્રયોદશૈર્ગનસ્તયા ॥ ૧૪ ॥
 ૧૬ ગજથર અશ્વથર
 ૮ નરથર નવમિરથપીઠં ચ વસુમિર્નરપીઠકમ્ ।
 ૫૨ નિર્ગમં પૂર્વમાનેન ચતુર્થે ત્વમતઃ શૃણુ ॥ ૧૫ ॥

મહાપીઠ પ્રકાર-ચોથો

મહાપીઠ પ્રકાર-ત્રીજો

નોંધ:-૦૫૨ના નકશામાં કુલ ૦૪૪૬ ૬૨૨૨ બરે ૬૧ વાંચી.

મહાપીઠના ઉદયના થરોનો ત્રીજો પ્રકાર હવે કહું છું. ભડંગો આઠ ભાગનો, કણ્ઠી (અંતરાજ, છત્રું ને આસપદી મળીને) ચૌદ ભાગ, ગજથર તેર ભાગનો, અશ્વથર નવ ભાગનો અને નરથર આઠ ભાગનો એમ કુલ બાવન ભાગ ત્રીજા પ્રકારના પીઠાદયના લક્ષણ. તેનો નીકાળો આગળ કહેલાં માન પ્રમાણે રાખવો. હવે ૫છી મહાપીઠનો ચોથો પ્રકાર સાંભળો. ૧૪-૧૫

મહાપીઠના ઉદય વિભાગનો ચોથો પ્રકાર—

૮ ભડંગો વસુમિર્જાહ્યકુંભથ મનુમિસ્તુ કળાલિકા ।
 ૧૪ કથીઆસ ગજપીઠમથ્વપીઠં અનંગપ્રદ્સંલ્ચયા ॥ ૧૬ ॥
 ૧૩ ગમ્થર
 ૯ અશ્વપીઠ નવમિર્માતરં ચૈવ વસુમિર્નરપીઠકમ્ ।
 ૯ માતરપીઠ
 ૮ નરપીઠ

—
 ૧૧ ઉદયમાઘૈકપટ્ટિ-નિર્ગમે ચાટ્ટવિંશતિઃ^૧ ॥ ૧૭ ॥

મહાપીઠના ઉદયના થરોનો ચોથો પ્રકાર કહે છે. ભડંગો આઠ ભાગનો, કણી-છત્રું-આસપટ્ટી ચૌદ ભાગની, ગજપીઠ તેર ભાગનું, અશ્વપીઠ નવ ભાગનું, માતરપીઠ નવ ભાગનું અને નરપીઠ આઠ ભાગનું એમ કુલ ઉદય એકસક ભાગનો અને નીકાળો અઠાવીશ ભાગનો રાખવો. ૧૬-૧૭

અશ્વપીઠં રવૌ કાર્યં રાજાગારે તુ ધામનિ ।
 રથશ્ચૈવ પ્રકર્તવ્યો માતરં ચણ્ડિકાદિષુ ॥ ૧૮ ॥

સૂર્યના પ્રાસાદને અથવા રાજ્ય ભવનને અશ્વપીઠ કરવું. અને ચંડીદેવીઓના પ્રાસાદને માતરપીઠ કરવું. તેમાં રથની આકૃતિ કરવી. ૧૮

૧. વૃક્ષાર્થેવ અ. ૧૪૭માં શિવપ્રાસાદનો વિધિ આપતાં તે મહાપીઠના વિભાગ કહે છે. તેમાં વિશેષતા વૃષપીઠની છે. આ ગ્રંથ સાધાર મહાપ્રાસાદોને અનુરૂપ વિશેષ છે.

પ્રાસાદસ્ય પદ્મશેન પીઠં કુર્યાદ્વિચક્ષણઃ ।
 ઉદયં વિમજેત્ પ્રાહ્ન માગાદ્યંચ ચૈવ તત્ ॥ ૨૧ ॥

૧૨ જિહ્વ
 ૧૦ ભડંગો મિટ્ઠં ચ દ્વાદશમાગં દશમિર્જાહ્યકુંભકઃ ।
 ૭ કણી કર્ણિકા સત્તમાગા ચ દશમિર્પ્રાસપટ્ટિકા ॥ ૩૦ ॥
 ૧૦ આસપટ્ટી
 ૧૦ વૃષપીઠ તત્સર્મં વૃષપીઠં ચ નવમિર્નરપીઠકમ્ ।
 ૯ નરથર નિર્ગમં ત્વદ્યાર્દ્ધેન યુક્તાયુકં ચ ધીમતા ॥ ૩૧ ॥
 ૫૮

ચતુર શિશ્પીએ પ્રાસાદના ૭૬૫ ભાગે પીઠનું નિર્માણ કરવું. તે આવેલા પ્રમાણના ઉદયના જિહ્વ સાથે ૫૮ અંકાવન ભાગ કરવો. ૧૨ ભાગ જિહ્વ, ૧૦ ભાગ ભડંગો, ૭ ભાગ કણી, ૧૦ ભાગની આસપટ્ટી અને ૧૦ ભાગનું વૃષપીઠ કરવું. અને સૌથી ઉપર ૯ ભાગનું નરપીઠ કરવું. તેનો નીકાળો, ઉદયથી અર્ધ, ૧૫ યુક્તિથી શુદ્ધિમાન શિશ્પીએ (રથાન માન પ્રમાણે જોઈને) કરવો. ૨૬-૩૦-૩૧

દેવીના મંદિરમાં માતર પીઠમાં રથ કરવાનું કહ્યું છે. તેમ રૂદ્રપ્રાસાદોમાં વૃષપીઠ કહેલ છે.

સર્વ સામાન્ય કામદ પીઠ અને કર્ણપીઠના થરો કહે છે—

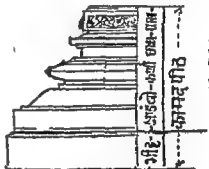
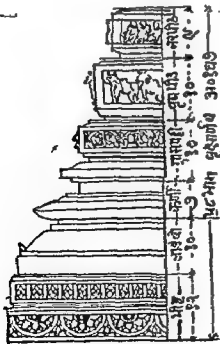
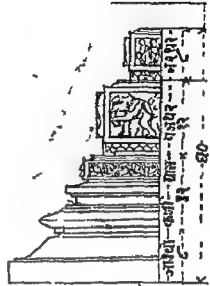
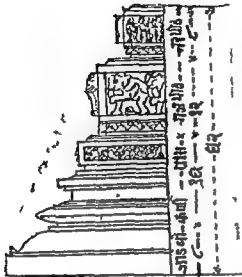
ગજાશ્વનરપીઠાનિ સ્વલ્પદ્રવ્યે ન સંભવઃ ।

જાત્યકુંભઃ કર્ણકથ સિરઃપાલી સ કામદઃ ॥ ૧૯ ॥

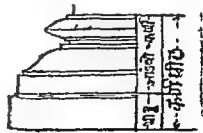
પીઠ પ્રકાર-પહેલો

(પેલો-૧૨-૧૩)

પીઠ પ્રકાર-બીજો

પ્રમાણેકા એ સિદ્ધાન્ત

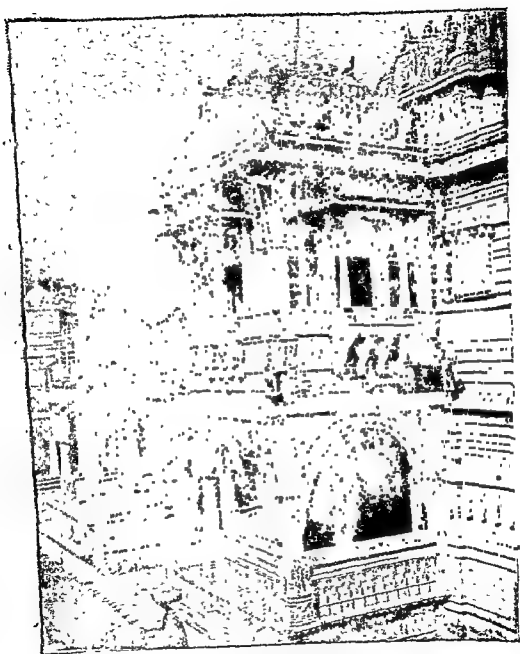
મહાપીઠ-૨૬૫૫૫૫

કર્ણપીઠ

હલીબડ બેલુર તથા સોમનાથ પુરમની હયશાળ સંખ્યકાળના પ્રાચીન મહાપીઠ મંડોવરમાં
૩૫ સોનામાં કરેલી કળાકૃતિ બેલું પાપાલુ કામ.

દીપાલ્લવ અ. ૪

અમદાવાદ હડીસોન મંદિરના ગુફ મંડપનો ચોક્કસ
રુપરેખા-ગ્રેમરવંશ સોમપુરા

દીપાલ્કવ

શિરઃપાલીં વિના ત્વેયં, કર્ણપીઠં તુ કારયેત્ ।

જાડ્યકુંભઃ કણાલિશ્ચ પ્રશસ્તઃ સર્વકામદઃ ॥ ૨૦ ॥

ગળ-અથ અને નરથરવાળું મહાપીઠ, અથ દ્રવ્ય બ્યયથી મંદિર બાંધવામાં સંભવિત નથી. ત્યારે જડબો કણી અને આસપટ્ટીવાળું “કામદ” નામનું (પાંચમા પ્રકારનું) પીઠ કરવું. અને તેથી પણ અથ, ઉપરની આસપટ્ટી સિવાય જડબો અને કણી એમ બે થરોવાળું કર્ણપીઠ (છઠ્ઠા પ્રકારનું પીઠ) કરવું તે સર્વ કામનાને આપનારૂં જાણવું. ૧૯-૨૦

ઉપર કહેલા માનથી પીઠાદ્ય ઓછું કરવાનું વિધાન—

૧ અર્ધમાગે ત્રિમાગે વા પીઠં ચૈવ નિયોજયેત્ ।

સ્થાનમાનાશ્રયં જ્ઞાત્વા તત્ર દોષો ન વિદ્યતે ॥ ૨૧ ॥

હીનદ્રવ્યેઽધિકં પુણ્યં તસ્યાનુક્રમ યુક્તિભિઃ ।

દ્વૃશં કુરુતે યસ્તુ સર્વકામફલપદઃ ॥ ૨૨ ॥

૧. સુત્રસંતાન અપરાજીત અને પ્રાસાદમંડન—

શિરપત્ર થોમાં પીઠાદ્યના ત્રેપન વિભાજ કલા છે જડબો નવ બાજ ૯ કણી સાત બાજ-૭, જડબો, આસપટ્ટી સાત બાજ-૭, ગળથર બાર બાજ-૧૨, અથથર દસ બાજ-૧૦, અને નરથર આઠ બાજ-૮; એમ કુલ ત્રેપન બાજ ઉદય અને નિર્ગમ બાજ બાવીસ કહેલા છે. જ્યારે અર્ધા દીપાણુંવમાં ચાર પ્રકારના મહાપીઠ અને કામદ, અને કર્ણપીઠ એમ બે મળી છ પ્રકારના પીઠ કલા છે. અને વિવિધ ચાર પીઠાના બાગો કલા છે. વળી મહાપીઠના ચોથા પ્રકારમાં માતર પીઠ કહેલ છે તે વિશેષ છે. કામદ અને કર્ણપીઠ મહાપીઠના આવેલા માનથી ઉદયમાં ઓછું થાય તે સ્વાભાવિક છે. પણ કહેલા ઉદયમાને જ કરવાનો આમદ સેવવો, એ દીર્ઘદંત્રિનો અભાવ સૂચવે છે. બ્યવહારમાં તેમ કરવું સક્રિય રીતે બરાબર નથી. તેથીજ શાસ્ત્રકારોએ અધેમાગે ત્રિમાગે વા પીઠં ચૈવ નિયોજયેત્ કહી, તેમ ઓછું કરવાથી દોષ ઉત્પન્ન થતો નથી, એમ નિર્દેશ કરેલ છે. કહેલ માનથી અધું કે ત્રીજા બાગનું પીઠ, કામદ અને કર્ણપીઠ કરવું. સ્થાન માનનો આશ્રય જાણીને તેમ કરવામાં દોષ નથી, તેમ શાસ્ત્રકારો કહે છે.

૨. પ્રાધાન્ય એવા ચોટા પ્રાસાદને મહાપીઠ કરવું. પરંતુ જીજ્ઞાન નિરાધાર પ્રાસાદોમાં કામદપીઠ, કહેલા માનથી ઓછું કરવામાં દોષ નથી એમ શાસ્ત્રકાર કહે છે સામાન્ય પ્રાસાદ કે એક પંક્તિનાં વિશેષ મંદિરો હોય, જેવા કે બાવન જનાલય કે સદ્અધિગતી દેરીઓ કે ચોસડ ચોગમીની દેરીઓ જેવાં કામોમાં કર્ણપીઠ કરવું. આ બધું સ્થાન માનનો આશ્રય જાણીને સુદિમાન શિરપોએ કરવું. જધેજ એકજ સૂત્ર પકડી રાખવાનો આમદ ન રાખવો પણ વિવેકશુદ્ધિ વાપરવી.

સર્વેષાં પીઠમાધારઃ પીઠહીનં નિરાશ્રયમ્ ।

પીઠહીના ચિનર્યંતિ પ્રાસાદા નૃપતેર્મૃદ્ધાઃ ॥ ૨૩ ॥

इति श्रीविश्वकर्मणा कृते वास्तुविद्यायां ज्ञानप्रकाशदीपार्णवे
पीठलक्षणधिकारे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

ઉપર કહેલા પીઠના માનથી અર્ધ કે ત્રીજા ભાગે પીઠનું નિયોજન, સ્થાન માનનો આશ્રય બહુને કરવાથી દોષ લાગતો નથી. કારણ કે થોડા ખર્ચમાં અધિક પુણ્ય પ્રાપ્તિના આ ઉપાસના કંમથી કામદ અને કર્ણુપીઠ કરવાની યુક્તિ છે. એમ કરવાથી તે સર્વ કામનાનું કૃણ આપનારું બહુવું. સર્વને પીઠનો આધાર બહુવો. પીઠ વગર—આશ્રય વગરનું સમજવું. દેવપ્રાસાદ કે રાજબવનો પીઠ વગરનાં કરવાથી તેનો નાશ થાય છે. ૨૧-૨૨-૨૩

धनिष्ठी विश्वकर्मा विरचित वास्तुविद्याया ज्ञानप्रकाश दीपार्णवे
पीठ लक्षणधिकारिणी, शिष्य विराट प्रकाशकर व्यासभाष्य
सोमपुराणे कथित शिष्यप्रदा नाम्नी व्यास दीक्षिते
ब्रौह्म (४) अध्याय समाप्त.

૧. અચિરેણૈવ સર્વદા ॥ પાટાન્તરમ્

॥ अथ वास्तुविद्यायां दीपावर्णे पंचमोऽध्यायः ॥

प्रासादोदय-मंडोवराधिकारः

श्रीविश्वकर्मा उवाच—

अथातः संवक्ष्यामि मंडोवरस्य लक्षणम् ।

प्रासादस्यो प्रमाणं तु ज्ञातव्यं मूलनासिकम् ॥ १ ॥

रथोपरथौ नंदी च भद्रोपभद्रमेव च ।

एतान्यङ्गानि बाह्येषु निर्गमं पीठकादिकम् ॥ २ ॥

શ્રી વિશ્વકર્મા કહે છે:—હવે હું મંડોવરનાં લક્ષણ કહું છું. પ્રાસાદનું પ્રમાણ તેની બે રેખા-કર્ણના મૂળનાસિકે બાબુલું. રથ, ઉપરથ, નંદી, ભદ્ર, ઉપભદ્ર, આદિ અંગો રેખા (કર્ણ)થી બહાર નીકળતાં કરવાં. પીઠ વિગેરે તેનાથી પણ બહાર નીકળતાં કરવાં. ૧-૨

પ્રાસાદની શુદ્ધ બાંધ—

भूमिजा विमानाश्चैव लतिना द्राविडास्तथा ।

नागराश्च समाख्याता वैराटाश्चैव मिश्रकाः ॥ ३ ॥

૧. પ્રાસાદના રથ, ઉપરથ, નંદી, અને ભદ્રના અંગોના નિર્ગમ સંબંધની રચના, ઉપલબ્ધ મંદિરમાં જોવામાં આવતી નથી. પરંતુ વૃદ્ધ શિશ્પીગોથી જાણવામાં આવે છે કે—

અક્ષોપાદ્ગં ગમાઃ કાર્યાઃ સમદલં ચ ભાગવા ।

હસ્તાદ્ગુલં તથાર્ચા ચ ફાલના ચતુર્નિર્ગમાઃ ॥

પ્રાસાદના અંગોમાં રથ ઉપરથ, નંદી આદિના નિકાણા—(૧) સમદલ, (૨) ભાગવા, (૩) હસ્તાગુલ અને (૪) આર્યા, એમ ચાર પ્રકાર ફાલનાઓના નીકાણા રાખવા. (૧) સમદલ એટલે જેટલા માપનું જે અંત હોય તેટલોજ તેના નીકાણે તે સમદલ. (૨) ભાગવા એટલે વિભક્તિ કહેતા જેટલા ભાગ હતા હોય તેટલો નીકાણે અંગનો રાખવો તે ભાગવા. (૩) હસ્તાગુલ એટલે પ્રાસાદ રેખાએ-કર્ણ જેટલા અંગનો હોય તેના અંગે એક અંગ અંત બહાર કાઢવા તે હસ્તાગુલ. (૪) આર્યા એ એક, કોઈ અંગર એક અંગજ જેટલા બહુ ઓછા નીકાણાનાં અંગો રાખવાં તેને આર્યા કહે છે. આમ ચાર પ્રકાર હતા છે. ૫૫૩ ૫૫૩ નિર્ગમ બતાવવાનો હેતુ દ્રવ્યઅથ અને રચનાના કારણે શિશ્પાચાર્યોએ પીઠ

एते च जातिशुद्धाश्च व्यंतरान् परिवर्जयेत् ॥

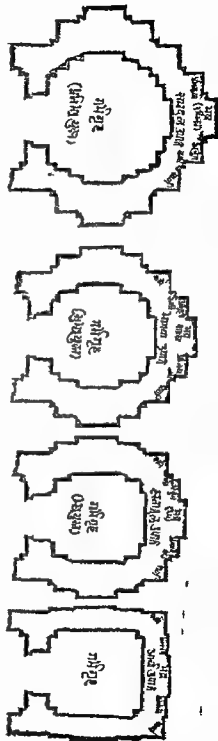
અને મંડવરમાં કહ્યું છે તેમ આ ઉપગિના વિશે પણ કહ્યું છે. સમદલ ઉપગિ પૂરી જગ્યા રોકે છે. બાજવા તેથી ઓછી જગ્યા રોકે છે. અને હસ્તાંશુલ ઉપગિમાં તેથી પણ ઓછી જગ્યા રોકાય છે.

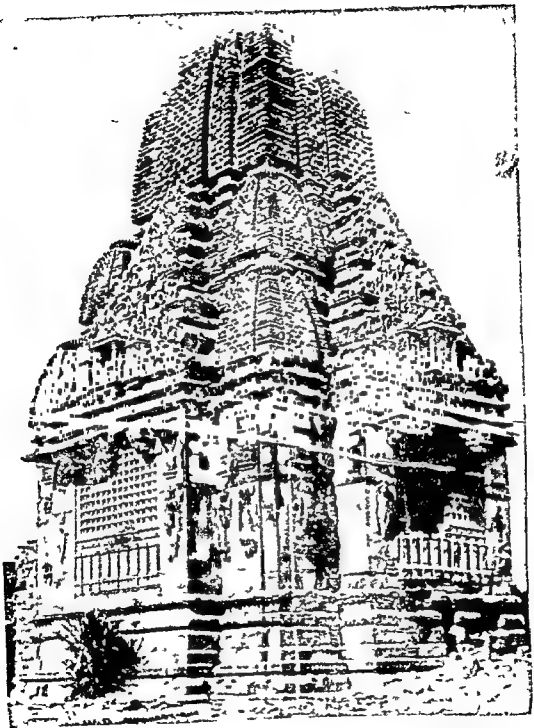
આ ત્રણે પ્રકારના ઉપગિવાળા પ્રાસાદો પર શિખર થાય છે. જ્યારે સંવરણમાં આર્ચા પ્રકારના ઉપગિ કાઢવામાં આવે છે. પરંતુ કેટલીક સ્થળોમાં સમદલ ઉપગિમાં શિખરની રચનામાં ઘણી છુટછાટ શિષ્ટીને રહે છે. બાજવામાં તેથી ઓછા, પરંતુ હસ્તાંશુલવાળા પ્રાસાદોના શિખરમાં તો શિષ્ટીની ખરેખર કસોટી થાય છે. હુદિમાન શિષ્ટીઓ હસ્તાંશુલ ઉપગિના પ્રાસાદના શિખરની રચના સુંદર આવા હસ્તાંશુલ પ્રમાણુ ઉપગિવાળા સાધાર મહા-પ્રાસાદ દારિકાના જગત મંદિરનો છે. પરંતુ તેનું શિખર સમદલ જેવું સુંદર દેખાય છે.

હુદિયાળી શિષ્ટી હંમેશા પ્રાસાદની રચના પહેલાં શિખરની છુટછાટની કલ્પનાથી નીચે ઉતરે છે. અને આમ કરે ત્યારે તે કાર્ય સુંદર થાય છે. વળી નંદી-કર્ણના ઉપગિ તેના તેટલા બાજે સમદલ, બાજવા કે હસ્તાંશુલ પ્રાસાદોમાં રાખવામાં આવે છે. પરંતુ તેમાં કેટલીક વખત એક વિશેષતા એ છે કે કર્ણ-રેખાની બાજુની નંદી કર્ણનો નિર્જમ નહિ કે હતાં તે કર્ણરેખા બરાબર રાખી વચ્ચે ઉપગિ રચે દર્શાવવા પાણીતાર પાડવામાં આવે છે.

આમ સહેલું કરવામાં આવે છે. નંદી કર્ણનો નિર્જમ કાઢવામાં આવતો નથી. શિખરની મૂળ રેખાની બે બાજુના પ્રત્યંગોના નિઠાળા વધુ યર્ષ જવાના બધે અનુભવી શિષ્ટીઓ તેમ કરે છે તે યોગ્ય છે. આ જાતની રચના ભુના કાગોમાં જોવામાં આવે છે.

પ્રાસાદના બાજુએ (૧) આંતર-ઉપગિ-પ્રાંતભદ્ર, સુભદ્ર, બદ્રા ઘાટુરખ (૨) બાહ્ય-સુભદ્ર, બાજવા, ઉત્તરાંશુલ આર્ચા.

આન્ધ્રોસિંહ રાજકોટના સૈન્યથી. દશબીસતીના પૂજારીની-કેરાકેરા
(૪૨૭)-શિવભાસા

ભૂમિનાદિ, વિમાનાદિ, લતિનાદિ, દ્રાવિડાદિ, નાગરાદિ, વૈરાટાદિ અને મિશ્રકાદિ, સાવંધારાદિ એ આઠ પ્રાસાદની જાતિઓ શુદ્ધ બળુવી. બ્યંતરાદિ જાતિઓ (દેવપ્રાસાદમાં) તજવી. ૩

પ્રાસાદ ભિત્તિમાન—

ઇષ્ટિકા ચતુર્થાંશેન પંચમાંશેન શ્રૈલજાં ॥ ૪ ॥

દારુજાઃ ચ પટ્ટંશેન સૌચર્ણાં સપ્તમાંશકે ।

રજતસ્ય તથા કાર્યાં મિત્તીનાં તુ પ્રમાણકમ્ ॥ ૫ ॥

પ્રાસાદની દેખાથે હોય તેનાથી ઈંટની ભીતની જડાઈ (ઓસાર) થોડા ભાગની, પાષણની ભીત (દીવાલ)ની જડાઈ પાંચમા ભાગે, લાકડાની છઠ્ઠે ભાગે. સોના થાંદી આદિ ધાતુના પ્રાસાદની ભીતની જડાઈ સાતમા ભાગે કરવી. એ પ્રમાણે નિરંધાર પ્રાસાદોની ભીતોની જડાઈનું કહ્યું છે. પાષાણના નિરંધાર પ્રાસાદને (માન્યથથોમાં) પાંચમે કે છઠ્ઠે ભાગે પણ ઓસાર કરવાનું કહ્યું છે. ૪-૫

૧. જયે યૌ વિશ્વકર્મોક્તા પ્રાસાદજાતિઃ કચ્ચતે ।

જ્ય પ્રથમ પ્રાસાદની ઓદ જાતિ વિશેષે કરીને કહી છે. તે જાતિઓ દેવ-દેવતાદિની શિવાચિંત પૂજની શેષી પરથી તેની આકૃતિ અને જાતિ સર્જાઈ છે. તે નીચેના કોષ્ટક પરથી જાણાયે.

ક્રમ	પ્રાસાદની જાતિ	શિવાચિંત દેવદેવતાદિ	ક્રમ	પ્રાસાદની જાતિ	શિવાચિંત દેવદેવતાદિ
૧	નાગરાદિ	— દેવાચિંત	૮	ભૂમિજાદિ	— ભૂપાસ-નરેદ્ર
૨	દ્રાવિડાદિ	— દાનવ	૯	વિમાનનામર	— સૂર્ય-પ્રકાશ
૩	લતિનાદિ	— અધિવ	૧૦	વિમાન યુગ્મક	— નક્ષત્ર-દિગ્ગરાજ
૪	વૈરાટાદિ	— વશુધર	૧૧	વલ્લભાદિ	— ગૌર્વાદિ દેવી
૫	વિમાનાદિ	— વક્ત્ર	૧૨	દારુજાદિ	} દરશિકા દેવી અને શ્રીજીવલોકન } શ્રી જાતિ
૬	સાવંધારાદિ	— ઉરમ	૧૩	કાસનાકારાદિ	
૭	મિશ્રજાદિ	— વિશાધર	૧૪	રથા રથાદિ	— ઈંદ-શક

આ ઓદ જાતિના પણ અનેક પ્રકારના બેદો કહ્યા છે.

અષ્ટાદશલક્ષણિ ચ પંચવિંશત્સદ્લક્ષકૈઃ ।

દેવાલયસ્ય સંસ્થેયં પ્રયુક્તા વાસ્તુવેદિમિઃ ॥ ૧ ॥

એમ અઠાર લાખ પાંચીય દળર પ્રાસાદના (ચિખરાદિ બેદ) પ્રકાર જાણવા. ૧

૨. પંચમાંશેષ્યવા સા તુ પટ્ટાંશે શ્રૈલજા મવેત્ ।

(સુતસંતાન સુત ૧૨૬)

પાષાણના પ્રાસાદને પાંચમે અથવા છઠ્ઠે ભાગે ભીત-ઓસાર રાખવો.

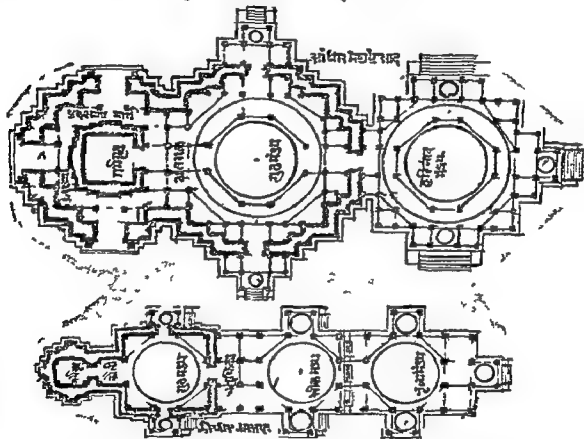
સાવંધરાદિ જાતિના પ્રાસાદની ભીંતનું પ્રમાણ—

સાવંધારેણુ સર્વેણુ મિત્તિર્મે ભ્રમંતિકા ।

અષ્ટમાંગેન કર્તવ્યં મિત્તિમાનં પૃથક્ પૃથક્ ॥ ૬ ॥

બ્રમવાળા (માંધાર) સાવંધારાદિ જાતિના પ્રાસાદને વિષે ગર્ભગૃહ ફરતી બ્રમણી (પરિક્રમા) હોય છે. તેથી તેની ભીંતો પ્રાસાદના માત્રથી આઠમા ભાગે ફરવી. આ પ્રમાણે ભીંતોની જાડાઈનું પ્રમાણ બુદ્ધ બુદ્ધ કણુ છે. ૬

અમયુજ માંધાર મહાપ્રાસાદનું તળદર્શન

નિરંધાર પ્રાસાદનું તળદર્શન

૧ વૃક્ષાણંવ અથવા બ્રમવાળા પ્રાસાદેનું ભિંતપ્રમાણ આ પ્રમાણે કહે છે—

દશમાંશે યદા મિત્તિ-દ્વાદશાંતે દિ મધ્યતઃ ।

ત્રિવિધં મિત્તિમાનં ચ જ્યેષ્ઠમધ્યમકન્યસમ્ ॥ ૧૫૧ ॥

મધ્યસ્તૂપે પ્રદાતવ્યા મિત્તિઃ સ્યાત્પોદશાધિકા ।

પંચપાંશે નિરંધારે મિત્તિઃ પ્રાસાદયૈલજે ॥ ૧૫૨ ॥ (વૃક્ષાણંવ ચ ૧૪૭)

બ્રમવાળા સાંધાર પ્રાસાદનું ભિંતમાન પ્રાસાદ રેખાએ હોય તેના (૧) દશમા.

પ્રાસાદના ઉદયનું માન—

હસ્તાદિ-પંચપર્યન્તં વિસ્તરાત્ તત્સમુચ્છ્રયઃ ।

દ્વાદશાંગુલતો વૃદ્ધિ-ચાંવદ્વસ્ત્રયોદશમ્ ॥ ૭ ॥

एकादशाङ्गुला वृद्धिः पर्यन्तमेकविंशतिम् ।

अतः स्यात्पुनर्वृद्धिश्च हस्ते हस्ते दशाङ्गुला ॥ ८ ॥

एकविंशतिहस्ताच्च यावत्पञ्चाशद्वस्તकम् ।

उच्छ्रयं मतं मध्यस्थं विभजेच्छास्त्रપારગઃ ॥ ૯ ॥

એક હાથ (ગજ)થી પાંચ હાથ સુધીના પ્રાસાદની ઉભણી (ઉદય) પ્રાસાદ જેટલો રેખાએ હોય તેટલી કરવી. છ હાથથી તેર હાથ સુધીના પ્રાસાદની ઉભણી પ્રત્યેક હાથે બાર બાર આંગળની વૃદ્ધિ કરવી. ચૌદ હાથથી એકવીસ હાથ સુધીના પ્રાસાદને પ્રત્યેક હાથે અગિયાર અગિયાર આંગળની વૃદ્ધિ કરવી. બાવીસથી પચાસ હાથ સુધીના પ્રાસાદને પ્રત્યેક હાથે (ગજે) દશ દશ આંગળની વૃદ્ધિ કરવી. એ રીતે ઉભણીનો સામાન્ય નિયમ વાસ્તુશાસ્ત્રના પારંગત આચાર્યોએ કહ્યો છે. ૭-૯ આય દોષની શુદ્ધિ માટે ન્યૂનાધિક કરી શકાય—

અઙ્ગુલં દ્વિત્રિકં વાપિ કુર્યાદ્દીનં તથાધિકમ્ ।

આપદોપવિશુદ્ધયયં દ્વસ્વદ્ધી ન દૂપિતે ॥ ૧૦ ॥

કહેલા માનથી આયદોષ આવતો હોય તો તેની શુદ્ધિને માટે એક બે કે ત્રણ આંગળ એછા વધતું આવેલા માનમાં કરવાથી દોષ ઉત્પન્ન થતો નથી. ૧૦

પહેલો ૧૦૮ ભાગનો મંડોવર—

૪ ખરો શુરકસ્તુ ચતુર્ભાગઃ કુંભકો દશપંચકઃ ।

૧૫ કુંભો પ્રવેશથ ચતુર્ભાગઃ સ્કંધઃ પદ્મદલૈર્યુતઃ ॥ ૧૧ ॥

૬ અતરપત્ર કુંભલીસસ્તુ પદ્મભાગઃ ત્રિભાગાન્તરપત્રકમ્ ।

૬ મંચિકા કપોતારી પદ્મભાગા તુ મંચિકાઽપિ તથૈવ ચ ॥ ૧૨ ॥

૩૨ જંબા દ્વાત્રિંશત્પદિકોચ્છ્રાયા જંબા કાર્યા વિચક્ષણૈઃ ।

૧૧ ઉદ્ગમ ઉદ્ગમો રુદ્રમાગશ્ચ કપિગ્રાસૈરલંકૃતઃ ॥ ૧૩ ॥

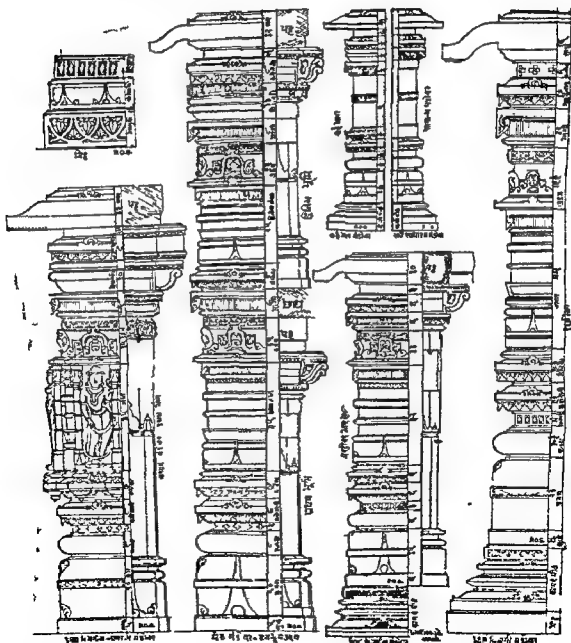
૬ બરધી પદ્મભાગા ભરણી-ચૈવ કપોતારી તથૈવ ચ ।

૩ આતરપત્ર ત્રિભાગાન્તરપત્રં ચ કર્તવ્યં ચ વિચક્ષણ ! ॥ ૧૪ ॥

૧૦ ૭થ દિગ્માર્ગ કૂટછાદ્યં ચ નિર્ગમં સાર્દસપ્રકમ્ ।

પ્રાસાદના ઉદય (ઉભણી)ના ૧૦૮ ભાગ કરવા, તેમાં ચાર ભાગનો ખરો, તથા ૫૬૨ ભાગનો કુંભો કરવો. ચરવાળાં પ્રવેશ (પાટની ઉંડાઈ) ચાર ભાગનો

રાખવો. કુંભાને કંદ અને પદ્મપત્રયુક્ત કરવો. છ ભાગનો કળશો, ત્રણ ભાગનું અંતરપત્ર (અંધારી), છ ભાગનો કેવાળ; છ ભાગની માંચી; બત્રીસ ભાગની નાંધી, બુદ્ધિમાન શિલ્પીએ કરવી. અગિયાર ભાગનો દોઢીયો, વાંદરાઓ અને શ્રાસ મુખેથી ચોસતો કરવો. છ ભાગની ભરણી, છ ભાગનો મહાકેવાળ, ત્રણ ભાગ અંતરપત્ર (અંધારી) અને દશ ભાગનું ગલતાળું છત્રું, સાઠાસાત ભાગના નિકાળાવાળું, બુદ્ધિમાન સ્થપતિએ કરવું. ૧૧-૧૨-૧૩-૧૪

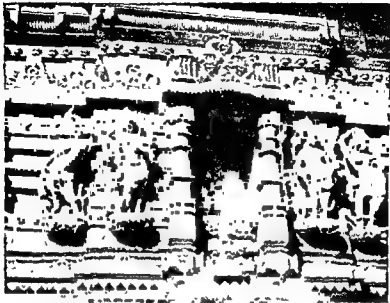

નાગરાદિ મંડોવરા ૯ માં ૧૪૪

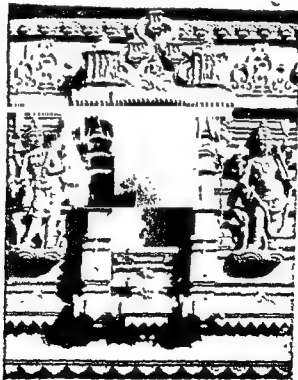
મેઘ મંડોવરા

મંડોવરા-ભાગ ૧૦૮

મંડોવરા-ભાગ ૧૧૬

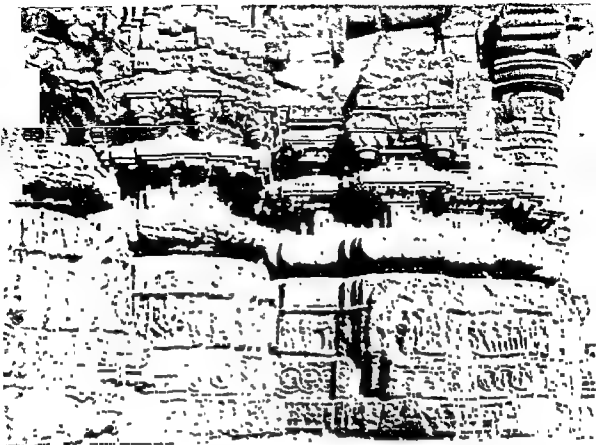

સુપ્રસિદ્ધ પંચાસર માસાદના મંડિર-ગોખ અને તંપાના
દિગ્પાલના અને દેવગિનાના કળાભય સ્વરૂપો. Constructing
by P. O. Sompura દીપાલ્કિ અ. ૫

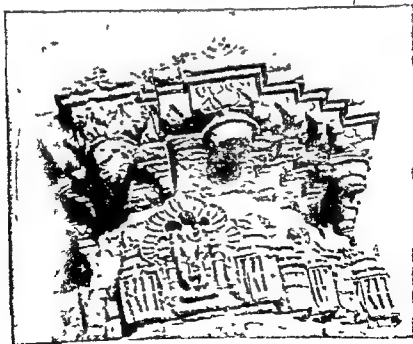
મંડિરના બદના કળાભય ભવાઈ અને
સ્વરૂપ. P. O. Sompura દીપાલ્કિ અ.

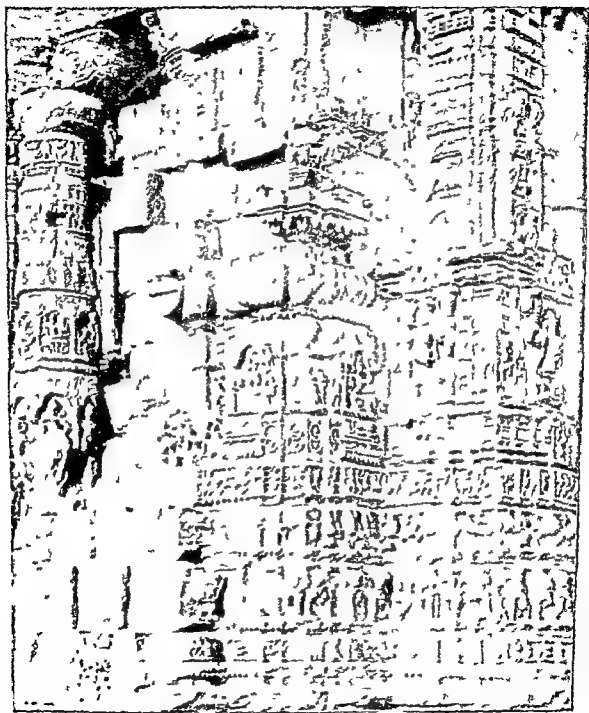
સુભમિદ સોમનાથજીના આશીન પ્રાસાદનો લગભગ મહેલ.

રીપાઈવ ૨

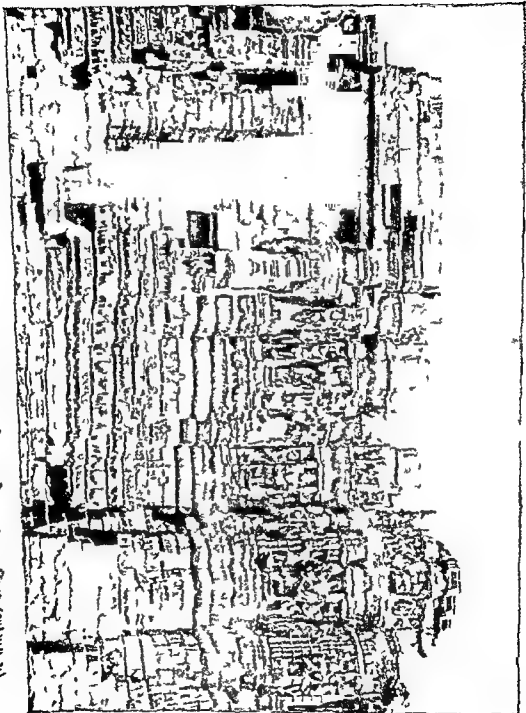
મહેલના ઉપરના ફાળામાં રોડીયા અને મથિયાના બે થરો.

રીપાઈવ ૩ ૫

પ્રાચીન નોમનાથજીના લાલ્ય પ્રાસાદનું 'પાછતું' ભાગ, મહાપીઠ અને ખંડિત મંડિર (અધ્યાય ૫)

પ્રાચીન સૌરાષ્ટ્રના અગ્ર આર્યવંશીય અને સૌરાષ્ટ્રના પ્રાચીન ગણેશ ભગવાનના મંદિર (ભાગ ૫)

ખીજો ૧૬૯ ભાગનો મંડોવર—

૧ ખરો	પુનરેવ પ્રવક્ષ્યામિ સુરક ક્રતુમાગતઃ ॥ ૧૫ ॥
૨૩ કુલો	
૧૦૧ કળશો	ત્રયોવિંશત્કુંભકથ કલશો દશસાર્દકઃ ।
૪ અંતરાણ	અંતઃપત્રં ચતુર્ભાગં નવસાર્દાં કપોતિકા ॥ ૧૬ ॥
૯૧ દેવાળ	
૧૦૧ મંચિકા	મંચિકા દશસાર્દાં ચ વેદવેદા ચ જંધિકા ।
૪૪ જંધા	
૧૬૧ ઉદગમ	સાર્દૈકોનવિંશતિશ્ચ કર્ચવ્યો દ્યુત્તમો હુયૈઃ ॥ ૧૭ ॥
૧૨ ભરણી	
૧૦ મહાકેવાળ	મરણી દ્વાદશભાગા દશભાગા મર્યોતિકા ।
૪ અંતરપત્ર	અંતઃપત્રં ચતુર્ભાગં પોહશાંશં તુ છાચકમ્ ॥ ૧૮ ॥
૧૬ છત્તુ	
૧૬૯	નિર્ગમો દશભાગેન એવં જ્ઞાતમ્પ્રશિષ્પિમિઃ ॥

હવે ૧૬૯ ભાગનો ખીજો મંડોવર કહું છું:—છ ભાગનો ખરો, ત્રેવીશ ભાગનો કુલો, સાડાદશ ભાગનો કળશો, ચાર ભાગ અંતરાણ, માડાનવ ભાગ દેવાળ, સાડાદશ ભાગ મંચિકા, ચુમ્માલીશ ભાગની જંધા, ચાલીઓગણીશ ભાગનો દોહીયો, બાર ભાગની ભરણી, દશ ભાગનો મહાકેવાળ, ચાર ભાગનો અંતરાણ, અને સોળ ભાગનું ગલતાણું છત્તું, દશ ભાગે નીકળતું છત્તું, જ્ઞાનવાન ઉત્તમ શિદ્ધીએ કરવું. ૧૫-૧૬-૧૭-૧૮

ત્રીજો એકસો ચુમ્માલીશ ભાગનો નાગરદિ મંડોવર—

૫ ખરો	તુર્તીયં ચ પ્રવક્ષ્યામિ નાગરાણાં મંડોવરમ્ ॥ ૧૯ ॥
૨૦ કુલો	
૮ કળશો	સુરકઃ પંચમાગસ્તુ વિંશતિઃ કુંભકસ્તથા ।
૨૧ અંતરાણ	પૂર્વમધ્યાપરે ભાગે વ્રત્યવિષ્ણુશિવાદયઃ ॥ ૨૦ ॥
૮ દેવાળ	
૬ મંચિકા	ત્રિસંધ્યા મત્રે શોમાદ્યા ચિત્ર પરિકરૈર્વૃતા ।
૨૫ જંધા	
૧૫ ઉદગમ	નાસિકે રૂપસંચાટા ગર્ભે ચ રથિકોચમા ॥ ૨૧ ॥
૮ ભરણી	
૧૦ સિરાવટી	મૃગાન્ધપત્રં શોમાદ્યં સ્તંભિકા તોરણાન્નિતા ।
૮ મહાકેવાળ	
૨૧ અંતરાણ	હવે હું ત્રીજો નાગરાદિ મંડોવર (૧૪૪ ભાગનો) કહું છું—
૧૬ છત્તુ	પાંચ ભાગનો ખરો, વીશ ભાગનો કુલો કરવો. તેમાં કરના

ખાતુમાં તથા મધ્યમાં એમ પ્રદક્ષા, વિષ્ણુ અને કુર્મનાં સ્વરૂપો કરવાં, ભદ્રને વિષે નવ શ્રદ્ધા દેવીઓનાં રૂપો કરના પરિકર સાથે કરવાં. (દિગ્પાત્ર દિ) રૂપો કરવાં; પડશના ભાગમાં મળે દેવાર્જુનાઓનાં રૂપો કરવાં. કમળના યત્રોપી શોભતી સોરણ મુખ્ય ચાંચલીઓવાળી ઉત્તમ ચિકિત્સાએ (મવાણ) કરવી. ૧૯-૨૦-૨૧

કલશો વસુભાગસ્તુ સાર્દ્ધૌ ચાન્તઃપત્રકમ્ ॥ ૨૨ ॥

વસુમિથ્ય કષોતાલી મંચિકા નવમાગિકા ।

પંચત્રિશદુચ્છિન્ના ચ જંધા કાર્યા વિવક્ષણ ! ॥ ૨૩ ॥

ભ્રમનિર્વાણતૈઃ સ્તંભૈર્નાસિકોપાદ્મફાલનાઃ ।

મૃન્નાસિકસર્વેષુ સ્તંભઃ સ્યાચતુરસ્રકઃ ॥ ૨૪ ॥

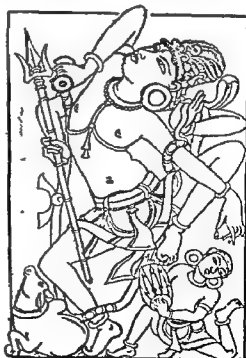
ગજૈઃ સિંહૈર્વરાલૈથ મકરૈઃ સમલંકૃતાઃ ।

કર્ણેષુ ચ દિક્ષાલાઘૈ પ્રાચ્યાદિષુ પ્રદક્ષિણાઃ ॥ ૨૫ ॥

કુંભા ઉપર આઠ ભાગનો કલશો, અઢી ભાગનું અંતર્યત્ર, આઠ ભાગનો દેવાળ; નવ ભાગની માચી; પાંત્રીશ ભાગની જંધા કરવી. (મંચિકામાં થોડો નિકાળો કાઢી તે પર) ઉપાંગ=ફાલનાઓમાં રૂપની ખાલુમાં થાંભલીઓ કરવી. તે ઉપાંગ=ફાલના બધા મૂળનાશક=ખુણા ચોરસ રાખી થાંભલીઓ નીકળતી કરવી. તે થાંભલીઓને હાથી, સિંહ, વિરાલિકા અને મકર સુબધી અલંકૃત કરવી. રેખામાં પૂર્વોદિ પ્રદક્ષિણાએ આઠ દિગ્પાલોના સ્વરૂપો કરવાં. ૨૨-૨૩-૨૪-૨૫

અંધકેયર

નાલયેશ સિવ

નાટ્યેશઃ પશ્ચિમે મદ્રે
દક્ષિણે ચાન્ધકેશ્વરઃ^૧ ।
ચંડિકા ઉત્તરે દેવી
દંટાસુ વિકૃતાનના ॥૨૬॥

મતિરથે તત્ર દેવ્યઃ
કર્તવ્યશ્ચ દિગ્ધાધિપાઃ ।
વારિમાર્ગે મુનીન્દ્રાશ્વ
મલીનાસ્તપઃસાધને ॥ ૨૭ ॥

ગજાક્ષાકારમદ્રેષુ
કુર્યાન્નિર્ગમભૂષિતા ।
નાગરી ચ તથા લાટી
વૈરાટી દ્રાવિડી તથા ॥૨૮॥

શુદ્ધા તુ નાગરી રુચાતા
પરિકર્મવિવેજિતા ।
સ્ત્રીયુગ્મસંયુતા લાટી
વૈરાટી પચસંકુલા ॥ ૨૯ ॥

મંજરી વહુલા કાર્યા
જંઘા ચ દ્રાવિડી સદા ।

નાગરી મધ્યદેશેષુ લાટી લાટે પ્રકીર્તિતા ॥ ૩૦ ॥

દ્રાવિડી દક્ષિણે દેશે વૈરાટી સર્વદેશજા ।

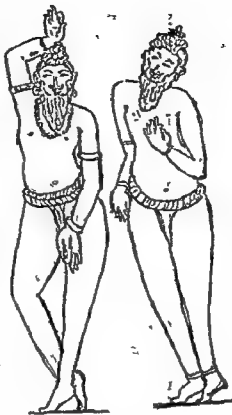

ત્રિપુરાન્તક સિવ

૧. અહીં સિવપ્રાસાદની કથનાથી સિવાદિ સ્વરૂપે સિવનાં બુદ્ધિ બુદ્ધિ કર્યાં છે. પરંતુ જે દેવના પ્રાસાદ હોય તેના પદોય સ્વરૂપે બદના ગોખલાઓમાં કરવાં. જોનપ્રાસાદ હોય તો જનમૂર્તિઓ મૂકવી. જોનો તે રીતે પ્રાસાદને એકરૂપ માને છે. તેમ દેવીના પ્રાસાદોમાં ચંડીના અન્ય સ્વરૂપોવાળી મૂર્તિઓ બદના ગોખલાઓમાં મૂકવી. આ મૂર્તિઓ પૂજનીક ન ગણાય.

૨. અધિકારનું સ્વરૂપ સિવે અધિકારામુર દેવનો વધ કર્યો ત્યારનું છે. સિવના ત્રિયુગ પર અધિકારામુરને ઉત્તે અધિકાર બોધ્યા છે. તેવા સ્વરૂપે દેશમાં થણાં મોટાં જોવામાં આવે છે. બનારસ ત્યારનાય મ્યુઝીયમમાં અને ઉજ્જૈન મહાકાવેશ્વરના મંદિરના કમ્પાઉન્ડની પરસાગમાં. અધિકારામુરની બાર ને ચૌદ કુટ્ટ ઉત્તે કમ્પ મૂર્તિઓ થણી સુંદર છે. સોમનાથમાં પણ હજાર વર્ષ પહેલાં મંદિરના પીકના બદમાં પણ આવી નાની મૂર્તિ હતી.

જંઘાના પશ્ચિમ ભાગમાં નાટયેશ્વર (શિવનટરાજ), દક્ષિણ ભાગમાં અંધકેશ્વર (શિવ), ઉત્તર દિશામાં ભદ્રમાં દાંતવાળી વિકૃત મુખવાળી ચંડિકાનાં સ્વરૂપો કરવાં. જંઘાના પ્રતિરથમાં દેવીઓ અને દિશાપતિનાં (અને દેવાંગનાનાં) સ્વરૂપો કરવાં. પાછળીતાર વારિભાગોમાં તપસ્થામાં લીન એવા મુનિઓનાં રૂપો કરવાં. ભદ્રોને વિષે નીકળતા એવા મુશોભિત ગોખલાઓ કરવા.

નાગરી; લાટી; વૈરાટી અને દ્રાવિડી એમ ચાર

મુનિ-ભાષણ

યુગ્મ-રૂપ

પ્રકારની જંઘાઓમાં નાગરી ભાતની જંઘા પરિકર્મ સહિત શુદ્ધ છે. લાટી જંઘા ત્રીયુગ્મ (ભેડલાંવાળી) રૂપવાળી; વૈરાટી જંઘા પત્રોથી યુક્ત બાણવી. દ્રાવિડી જંઘા અનેક પ્રકારની, મંજરી (અંડકો)વાળી બાણવી. નાગરી ભાતિ મધ્યદેશમાં, લાટી દક્ષિણ શુભરાત-લાંટ પ્રદેશમાં, દ્રાવિડી દક્ષિણ પ્રદેશમાં અને વૈરાટી પ્રથા સર્વ દેશોમાં છે. ૨૬-૨૭-૨૮-૨૯-૩૦

ઉદ્ગમઃ પંચદશાંગૈઃ કપિગ્રાસૈરલંકૃતઃ ॥ ૩૧ ॥

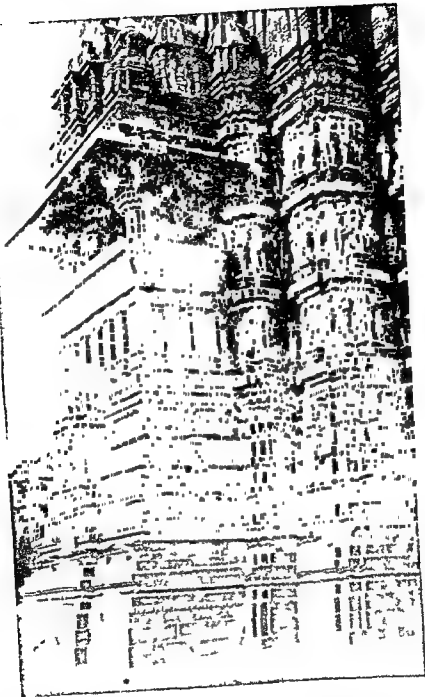
મરણી વમુમાળા તુ પંચૈવ ચ શિરાવટી ।

તદૂર્ધ્વં પંચમિઃ પટ્ટં કપોતાલી વમુ સ્પૃતા ॥ ૩૨ ॥

હિસાર્દમંતઃપત્રં ચ ત્રિદશં કૂટલાયમ્ ।

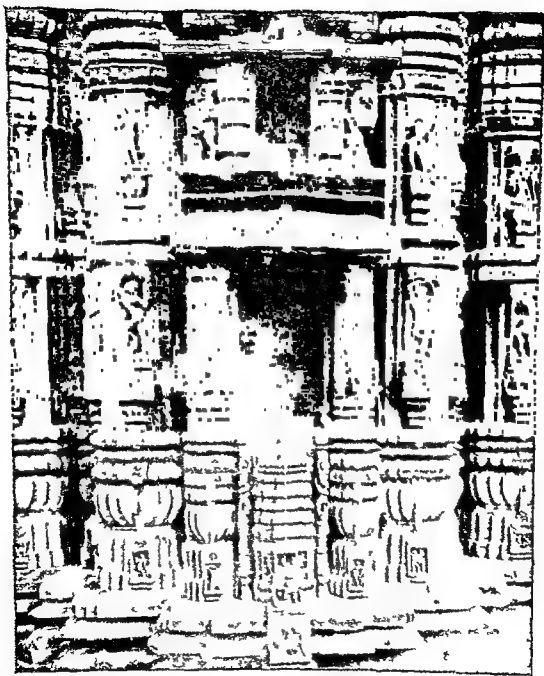
નિર્ગમં દશમાગે તુ મેર્વાદિનામતઃ શૃણુઃ ॥ ૩૩ ॥

૧-૨ બન્ધ પ્રથેમાં શિરાપટ્ટી ચ વિગમાળા શિરાવટી અને પટ્ટ સાથે ૧૪ બાળ દર્શા છે. બપોરે બદલી શિરાવટી પાંચ બાળની અને તદૂર્ધ્વં પંચમિઃ પટ્ટઃ પાંચ બાળનો પટ્ટ કરવાનું કથ્યું છે.

ખજુરાહોના કંઈક મહાદેવના કલાકૃતિ મંદિરના ભદ્રનો ભવાક્ષ
 અને ઉત્તરોત્તર ત્રણ જંઘાવાળો અનેક દેવસ્વરૂપ સાથેનો
 મંડોલર
 દીપાલ્કવ અ. ૫

ଆରିନ୍ଦା (ଓଡ଼ିଆ) ମହେଶ୍ୱରୀ ମାତାଙ୍କର ମଠିବର

જંઘા ઉપર દોઢીઓ પંદર લાગેના, તેના ખુલ્લે વાંદરાઓનાં રૂપો, અને આસપડીથી અલંકૃત કરવો. આઠ લાગની ભરણી, અને પાંચ લાગની શીરાવટી, તેના પર પાંચ લાગનો પટ્ટ કરવો. મહાકેવાળ આઠ લાગનો, અઢી લાગનો અંતરપત્ર, તેર લાગનું છબું, તેના નીકાળો દશ લાગનો રાખવો. એમ કુલ ૧૪૪ લાગનો મંડોવર કહ્યો છે. હવે આ મંડોવર પર (ભરણીના થર પરથી) મેવાંદિ નામનો મંડોવર કહું છું તે સાંભળો. ૩૧-૩૨-૩૩

મેરૂ મંડોવર—

અરણ્યધ્વં મથેન્મંચી અષ્ટમાગસમુચ્ચિતા ।

પંચવિંશતિકા જંવા ઉદ્ગમશ્ચ ત્રયોદશ ॥ ૩૪ ॥

અષ્ટમાગા ચ મરણી સપ્તમાગા શિરાવટી ।

ચતુર્માગં તુ પટ્ટં સ્યાત્ તદુર્ધ્વં શૃણુ પંડિત ! ॥ ૩૫ ॥

વસુમિશ્વ કપોત્તાલિઃ દ્વિસાદ્ધં ચાન્તઃપત્રકમ્ ।

કૂટછાદ્યં દ્વાદશાંશં કર્તવ્યં સર્વકામદમ્ ॥ ૩૬ ॥

વિસ્તરેણ સમુત્સેધો યાવત્પયમભૂમિકામ્ ।

શૃંગકૂટોદયં ત્યક્ત્વા શેષં મંડોવરઃ સ્મૃતઃ ॥ ૩૭ ॥

(મેરૂ મંડોવર—શુઓ પૃષ્ઠ ૬૧)

૧મેરૂ મંડોવરની રચના વિભાગ કહે છે:—(૧૪૪ લાગના મંડોવરના ખરાથી ભરણી સુધીના નવ થરોના ૧૧૦૧ લાગ ઉપરથી એટલે) ભરણી ઉપર આઠ લાગની માચી, પચીશ લાગની જંઘા, તેર લાગનો દોઢીયો, ફરી આઠ લાગની ભરણી; સાત લાગની શિરાવટી, અને ચાર લાગનો પટ્ટ તે ઉપર આઠ લાગનો મહાકેવાળ, અઢી લાગનો અંતરાળ અને ૧૨ લાગનું છબું, એમ ૧૧૦૧ લાગ પર નવ થરના ૮૭૧ લાગ મળી કુલ ૧૯૮ લાગનો મેરૂમંડોવર સર્વ કામનાને આપનારો બાબુવો. પહેલાણાઈ પ્રમાણેની ઉભણી જમીન પરથી પહેલી ભૂમિ સુધીની રાખવી. શૃંગો અને કૂટના ઉદય છોડી દઈને બાકી નીચેનો ભાગ મંડોવરની ઉંચાઈ બાબુવી. ૩૪-૩૭

૧ મેરૂ મંડોવરના વિભાગ અપરાજીત સત્રસંતાન સત્ર ૧૨૮માં બે છત્ર અને ત્રણ નાંગીવાળો મેરૂમંડોવર કહ્યો છે. જ્યારે અહીં બે જંઘાને એક છત્રવાળો મેરૂમંડોવર કહ્યો છે. ૧૪૪ લાગના મંડોવરના ખરાથી ભરણી સુધીના નવ થરોના ૧૧૦૧ લાગ (ઉપર મેરૂકે ૩૪ થી ૩૬માં બતાવેલા) માચીથી છત્ર સુધીના નવ થરોના ૮૭૧ લાગ મળી ૧૯૮ લાગ થયા. તે ઉપર ૧૧૧ લાગના છ થરો છત્ર સુધી કરી કુલ ૨૪૯ લાગનો મહામંડોવર અપરાજીતકારે કહ્યો છે. આ મંથમાં બતાવેલ બે જંઘા અને એક છત્રવાળો મેરૂમંડોવર સોમનાથજીના જુના મંદિરમાં દોરેા. દારિકામાં પણ છે. તેમજ આણંદા ચોમખજના મંદિરને પણ આ પ્રકારનો મેરૂ મંડોવર છે. તારંગાના સંજ્ઞમ પ્રાસાદને બે છત્ર છે. પણ આ ઉદયમાન ખરાગર પહેલા છત્ર પરથી બાપન ભાગ મળતા નથી. કદાચ કોઈ અન્ય મંથોના આધારે તે રચના કરી દશે.

સાધાર મહામસાદનો એ જાણ્યુમ એરુ મટોવર

સમ્રમોદયે પ્રાસાદે સ્થાપ્ય મેરુમંડોવરમ્ ।

વાઘ્યાન્તરે ધરમાન-મુદયં ત્વમતઃ શૃણુ ॥ ૩૮ ॥

‘કુંભકેન સમા કુંભી સ્તંભ’ શિરશ્ચ જંચયોઃ ।

પદં વા ઉદ્ગમાન્તેન શેષભૂમિવિરાજિતે ॥ ૩૯ ॥

સમ્રમ પ્રાસાદના ઉદય માનમાં મેરુ મંડોવરની રચના કરવી. હવે તેના બહારના ધરવાળા અને અંદરના સ્તંભના છેડના ઉદયનો મેળ રાખવાનું કહ્યું છે તે સાંભળો. કુંભા બરાબર કુંભી (ઉંબરો ગળીને), સ્તંભ (ભરતું) અને મેરુ જંધાના મથાળામાં સમાવડું. અને પાટ દોઢીયાના ઉદરમાં સમાવવો. બાકી ઉપરનો માળ ભૂમિ બાધવી. ૨ ૩૮-૩૯

ત્રિમાને ભૂમિજે ચૈવ વૈરાટે ચ તથૈવ ચ ।

વલ્લભ્યાં ચ સમસ્તેષુ પ્રાસાદે પરમોદયઃ ॥ ૪૦ ॥

• • વિમાનાદિ, ભૂમિબદ્ધિ, વૈરાટાદિ અને વલ્લભાદિ એ સર્વ પ્રાસાદોનો ઉદય આ પ્રમાણે બાધવો. ૪૦

ચોથો સાડા સાત ભાગનો મંડોવર—

૧ કુંભો

૦૧ કુંભો

૦૨ અધારી

૦૩ કુંભા

૦૪ મંચી

૨ જંધા

૦૫ કારણી

૦૬ શિરાવટી

૦૭ મહાકેરાળ

૦૮ અધારી

૦૯ કુંભ

—

૦૧૦

સુસ્તકઃ પીઠમધ્યે તુ સપાદભાગઃ કુંભકઃ ।

માગાર્થસ્તુ ઘટઃ કાર્ય-સ્તસ્યાર્થં ચન્તઃપવ્રકમ્ ॥ ૪૧ ॥

માગાર્થાં તુ કપોતાલી મંચિકા તત્સમા ભવેત્ ।

જંચા માગડયં કાર્યા ભરણી ચાર્થમાગિકા ॥ ૪૨ ॥

શિરાવટી ચાર્થમાગા પટ્ટાર્દ્ધં દિ પાદાન્તરમ્ ॥

કૂટછાદ્યં પાદોનાંગં નિર્ગમં ચ પદ્મયમ્ ॥ ૪૩ ॥

૧. “કુંભ” ઉદુંપરાંતેન ૨-પાઠાન્તર

૨. પદ્મોદયં તુ જંચાંતે ઉદ્ગમોદરં સ્થાપયેત્ ।

ઉપયુગ્મપરિ સંસ્થાપ્ય ભૂમ્યતે મરણ્યન્તકમ્ ॥ ૩૨ ॥

(દશાર્થે અ. ૧૪૬)

સમયુક્ત સંધાર પ્રાસાદના મેરુ મંડોવરમાં જંધાના ઉપર પાટનો ઉપ દોઢીયાના ઉદરમાં સમાવવો. અને ઉપરની જૂંમની સ્થાપના કરવી. પડેલી જૂંમને અત કારણના ધરે આવે (તે ૫૨ મંચીનો ધર).

૩. ૬૧ આ રાસાસત બાજનાંસામાન્વ મંડોવરમાં જરાનું માન પીડ બેયું બાધવું. અને ૦૧ મંડોવરમાં બીજા મંડોવરની જેમ દોઢીયાનો ધર ૫૪ કહો નથી. ખરે

સાડા સાત ભાગનો મંડોવર કહે છે :— ખરો પીઠમાં હ્રુમ થયો જાણવો. કુંભો સવા ભાગ, કળશો અરધો ભાગ, અંધારી પા ભાગ, કેવાળ અરધો ભાગ, માંચી અરધો ભાગ, જંધા બે ભાગ, ભરણી અરધો ભાગ, શિરાવટી અરધો ભાગ, મહાકેવાળ અરધો ભાગ, પા ભાગ અંધારી, અને છત્રું પોણો ભાગ ઉદય; અને બે ભાગ નીકળતું કરવું. એમ કુલ સાડા સાત ભાગનો મંડોવર કરવો. ૫ ૪૧-૪૩

સ્વરૂપદ્રવ્યે મહત્પુણ્યં મયોક્તા યુક્તિકા મવેત્ ।

પિઠં તુ કથિતં પૂર્વ-મૂર્ધ્વં સ્તરમતઃ શૃણુ ॥ ૪૪ ॥

સ્વરઃ કુંભી ચ કલશઃ કપોતાલી સ્યાદન્તરમ્ ।

ન કુર્યાદુદ્ગમશિરં જંઘારૂપાણિ મંચિકામ્ ॥ ૪૫ ॥

પીઠમાંજ ગણવાતું સૂત્ર બધા મંડોવરમાં એક સરખું ગણવાની જૂઠ ન કરવી. સાધારણ મંડોવરમાં ઓછા થરો દર્શાવવાના કારણે, આમ અહીં ખરા વિષે કહ્યું છે ૭નાં ૫થુ સૂત્રસંતાન સૂત્ર ૧૨૮માં ૧ ખરો, ૨ કુંભો, ૩ કળશો, ૪ અંતરાળ ૫ કેવાળ, ૬ રૂપ વગરની જંધા, ૭ ભરણી, ૮ મહાકેવાળ, ૯ અંતરાળ, ૧૦ તેં પર છત્રું આદલા દસ થરો બાંધવાતું અલ્પ દ્રવ્યથી મંદિર બાંધતાં કરવાતું કહ્યું છે. ન્યારે બીજા મંડોવરમાં તેર-૧૩ થરો કલા છે.

૪. અન્ય મંડોવરમાં ૭ગના ઉદય કરતાં નિર્મમ ઝોળો કલો જ ન્યારે અહીં ઉદયથી નિર્ગમ વધુ કલો છે ।

૫. આ મંથમાં મહામેરૂમંડોવર સિવાય આર મંડોવર કલા છે. તે સિવાય સત્તારીઘ બામનો મંડોવર ૫થુ પ્રાસાદમંડન મંથમાં આ નીચે કલો છે.

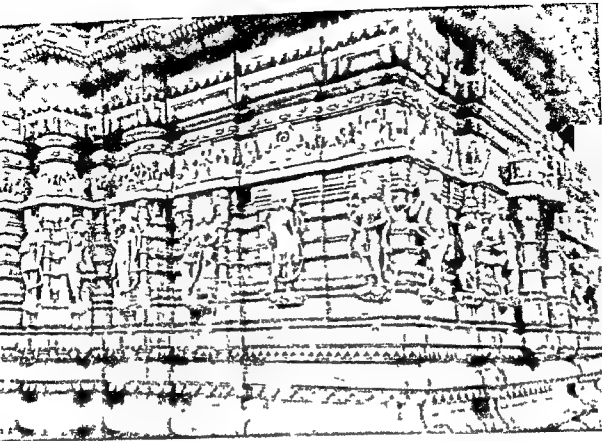
પીઠતશ્છાદ્યપર્યન્તં સત્તવિંશતિમાજિતે ।

દ્વાદશાનાં ચુરાદોનાં ભાગસંખ્યા ક્રમેણ તુ ॥ ૧ ॥

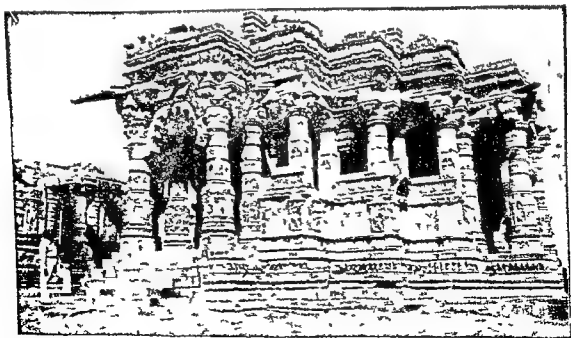
સ્વાદેકવેદસાર્ધાર્ધ-સાર્ધસાર્ધાદ્યમિશ્રિભિઃ ।

સાર્ધસાર્ધાઽર્ધમાગૈઃ સ્વાદ્ દ્વિસાર્ધેર્ધયંશનિર્ગમઃ ॥ ૨ ॥

પીઠ ઉપરથી ૭ગ સુધીના મંડોવરના ૨૭ ભાગમાં બાર ખરા આદિ થરો સંખ્યાના ક્રમે કરવા. ૧ ભાગ ખરો, ૪ ભાગ કુંભો, ૧૧ કળશો, ૧૧ ભાગ અંધારી, ૧૧ ભાગ કેવાળ, ૧૧ ભાગ માંચી, ૮ ભાગ જંધા, ૩ ભાગ દોડીયો, ૧૧ ભાગ ભરણી, ૧૧ ભાગ મહાકેવાળ, ૧૧ ભાગ અંધારી, અને ૭થું અડીશામ, ઉદય અને નીકળો બે ભાગ, એમ કુલ ૨૭ ભાગનો મંડોવર જાણવો. વળી કંકર કેરૂં વાસ્તુસાર મંથમાં ૭ગ પરના વિરાટ અને પ્રદારના થરો મંડોવરમાં ગણી ભાગ આપેલા છે. જંધા પર છાજાણીનો થર વિશેષ કલો છે, ન્યારે મહાકેવાળ અને અંતરાળના થરો કલાજ નથી. તે વદાને ડોર્ધ મંથાધારે કહ્યું દશે ! ચરવિભાગ-૧ ખરો, ૩ કુંભો, ૧૧ કળશો, ૧૧ કેવાળ, ૧૧ માંચી, ૫૧ જંધા, ૧ ઝાજાણી, ૨ ઉર્જંધા (દોડીયો), ૧૧ ભરણી, ૧૧ શિરાવટી, ૨ છત્રું, ૧૧ વિરાટ અને ૧૧ પ્રદાર. એમ તેર થરોના પચીસ વિભાગ કલા છે. આ સિવાય અન્ય પ્રકારના મંડોવરોનું સિદ્ધ મંથમાં નિરૂપણ કરેલું છે.

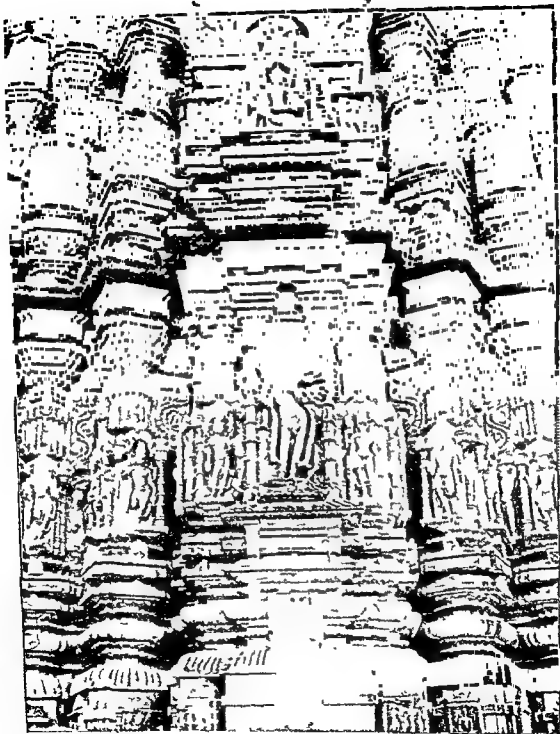
અણ્ણીકીપુર પાટણના સુભસિદ્ધ પચાસર માસાદનો મંડોવર.
સ્થપતિ-મ. જી. શોભપુરા દીપાલ્લવ અ. ૫

મોદેશ સૂર્ય મંદિરનો લગ્ન મંડપ. પીઠ કક્ષાસહ સ્તંભો આદિતું મુંદર કામ દીપાલ્લવ

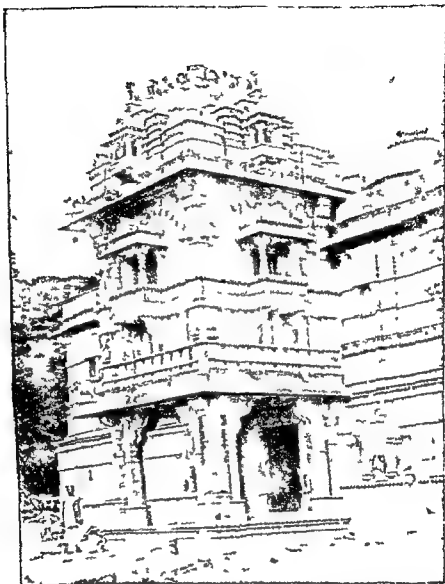

પ્રાચીન મંદિરનો કળામય દેવ દેવાંગનાનાં અનેક સ્વરૂપ સુભ મંડિર દીપાણી અ. ૫

માળવા-ઉદયેશ્વર આસાદનો દળામય મંડાપર અને સિખરનો અંશ. (અધ્યાય ૫)

ખાલીતાણા-સત્તુલ્ય તળેની પરાના આગમ મંદિરનું પ્રવેશ દ્વાર તથા
ખજાલુક (અંક ૧૦) (Constructing Architect P.O. Somputa)

મરણ્યુર્ધ્વં કપોતલી-મન્તરાલં તુ છાદકમ્ ।

इति साधारणः प्रोक्तः प्रासादे स्तरसंख्यया ॥ ૪૬ ॥

અટપદ્રવ્ય ખર્ચી ચોટું પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય તેવી સુદ્ધિ મેં કહી છે. (કામદ કે કલ્પ) પીઠનું આગળ કલ્પું છે. તે ઉપરનો થરો સાંભળો. ખરો, કુંભો, કળશો, અંતરાળ અને કેવાળ. તે પર રૂપ વગરની જંઘા, ભરણી, મહાકેવાળ, અંતરાળ અને છત્રું. એમ (દશ) થરો કરવા. તે થરવાળામાં દોઢીયાનો થર, શિરવાટી અને માચીના એમ ત્રણ થર ન કરવા. તેમજ જંઘામાં રૂપ કામ ન કરવું. એ રીતે સાધારણ સાદો મંડોવર પ્રાસાદના થર સંખ્યા સાથે કહ્યા. ૪૪-૪૫-૪૬ (આનો નકશો મંડોવરની સાથે આપેલ છે.)

અન્ય જાતિના પ્રાસાદોના ઉદય—

सिंहावलोकनाः सर्वे सिंहकर्णविभूषिताः ।

विस्तारार्थं समुत्सेधः पर्यन्तं पृથુ છાદકમ્ ॥ ૪૭ ॥

લતિને સાન્ધારે મિથ્રે વિમાનનાગરે તથા ।

विमानपुष्पके चैव कुर्याजु नागरोदयः ॥ ૪૮ ॥

ધાતુજે રત્નજે ચૈવ દારુજે તુ રથારુદે ।

નાગરચ્છંદમિવોક્ત્ત્વં પ્રાસાદે પરમોદયઃ ॥ ૪૯ ॥

સર્વે સિંહાવલોકન જાતિના પ્રાસાદના કોણે-ખુણેએ સિંહોથી શોભાયમાન કરવા. આવા પ્રાસાદોની છત્ર સુધીની ઉભણી, વિસ્તારથી અરધી કરવી. લતિન, સાંધાર, મિથ્ર, વિમાનનાગર અને વિમાનપુષ્પક, એ જાતિના પ્રાસાદોની ઉભણી નાગર જાતિના પ્રાસાદોની ઉભણી પ્રમાણે કરવી. ધાતુ અને રત્નના, અને કાષ્ઠના તથા રથારુદ જાતિના પ્રાસાદોની ઉભણી પણ નાગરચ્છંદ પ્રમાણે કરવી. ૪૭-૪૮-૪૯

द्राविडे तु समुत्सेधो यावच्छाद्योर्ध्वमस्तके ।

कर्णमाने समुत्सेधो घंटान्तं यावत्कल्पयेत् ॥ ૫૦ ॥

एकभूम्यादितो वृद्धि-यावद् द्वादशभूमयः ।

अनुक्रमे जंघावृद्धि-द्वयोदितो भास्करान्तरम् ॥ ૫૧ ॥

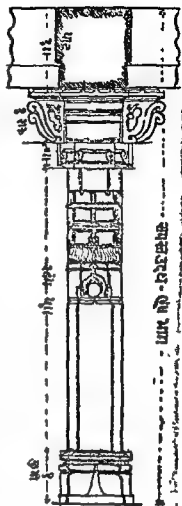
દ્રાવિડ જાતિના પ્રાસાદોનો ઉદય છત્રના મથાળા સુધી બાજુએ; પણ જેટલું રેખાએ હોય, તેટલું તિવ્રક (ઘંટાના) મથાળા સુધી ઉદયમાન રાખવું. આ પ્રાસાદોને એકથી બાર ભૂમિ (માળ) કરવા, તેની અનુક્રમે બેથી બાર સુધી જંઘા કરવી. ૫૦-૫૧

ગર્ભગૃહનું સ્વરૂપ—

ચતુરસ્રં મદ્રકં ચ સુમદ્રં પ્રતિમદ્રકમ્ ।
 ગર્ભગૃહં ફાલનીયં દૌપદં ગર્ભમાયત્તમ્ ॥ ૫૨ ॥
 કુંભી તુ કુમ્ભકે જ્ઞેયા સ્તંભો જ્ઞેયસ્તયોદ્ગમઃ ।
 મરણ્યા મરણી જ્ઞેયા કપોતાલી તયા શિરઃ ॥ ૫૩ ॥
 કૂટછાદ્યં પટ્ટસમ-મર્ષોદયે કરોટકઃ ।
 નવ સાર્દોદયે કુંભ્યે-કા સાર્થપંચસ્તમ્ભકમ્ ॥ ૫૪ ॥
 અર્પેન મરણીશીર્ષ-મેકં પટ્ટસ્તુ સાર્દકમ્ ।
 સપાદં સાર્દં પાદોનં ગર્ભોદયસ્ય માનકમ્ ॥ ૫૫ ॥

ગર્ભગૃહનું સ્વરૂપ કહે છે:—ગભારાનું તળ-ચોરસ, ભદ્રવાળું, સુભદ્ર અને પ્રતિભદ્ર-એવાં ફાલનાં અંદર ત્રણ બાજુના ચોરસામાં કરવાં. (ગર્ભગૃહના ઉપગોના નકશા આગળ આપેલા છે.) પરંતુ ગર્ભગૃહ પહોળાઈ કરતાં ઉંડાઈમાં વધુ હોય તો ચમચુલી નામક વેધ દોષ જાણવો.

સ્તંભ અને મંડોવરનો ઝેળ:—ગર્ભગૃહના થાંભલાના છાંડની કુંભી મંડોવરના કુંભા બરાબર રાખવી; દોઢીયા જેટલો સ્તંભ; ભરણી પ્રમાણે ભરણું, મહાકેવાળ (અંધારી) બરાબર સજ્જ રાખવું. ગલતાળાછળ બરાબર પાટ રાખવો. તે પાટ ઉપર ગભારાના વિસ્તારથી અર્ધ ઉંચો કલાડીઓ-વિતાન (ધુંમટ) કરવો. પર

ગર્ભગૃહ સ્તંભ પ્રમાણ

૧. ગર્ભગૃહ સંબંધના સ્ત્રોત પરથી ૫૫માં કહેલા વિધાનોનો સર્વ રીતે વિચાર કરીને સુદ્ધિમાન ચિત્રપીઞ્ઞે કાર્ય કરવું.

જુના નિર્ધાર પ્રાસાદોના મકાને કમાનો કરવાની પ્રથા નહોતી; અને સત્તરમી સદી પછી કમાનો કરવાની પ્રથા મુસ્લીમ સ્થાપત્યના અનુકરણ રૂપે થઈ. દારનો વાદ (નીર્ધાર પ્રાસાદમાં) દોઢીયાના મથાળા બરાબર ને ભરણીના તળના સમસૂત્રે સામાન્ય રીતે હોય છે. ઝેટલે તે સ્તંભ અને દારને મથાળે સમસૂત્ર-સ્તંભોદ્ગમે ચેચ-ધાંભલો ઉદ્ગમનો બરાબર ઝેળવવો. અને થાંભલા બરાબર નિર્ધાર પ્રાસાદોમાં દારનો વાદ સમસૂત્રે હોય છે.

બહાર ત્રણ ભદ્રના ગોખવાનો વાદ જાણીની ઉપલી છત્રના તળ બરાબર સમસૂત્રે સામાન્ય રીતે હોય છે. તે ગોખવા અને દારનો વાદ સમસૂત્રમાં જુના કામોમાં નથી હોતો-મળતો નથી. તેથી તે દોષ છે, એમ ન માનવું. પણ તે એક પ્રથા-રૂઢી છે.

કમાનવાળા અંકષ કે ચોક્કાના થાંભલા અને દારનો વાદ પણ મળતો નથી. ઝેટલે કમાનોનો પાવચો દારમાં જવો છે તેને દોષ માનવો, તે સમજ નહોતું. તે દોષ નથી.

અથાન્યત્ હવે ણીજી કહે છે ગર્ભગૃહના ઉદયના સાધનવ ભાગ કરી, એક ભાગ કુલી, સાડાપાચ ભાગ સ્તભ, અર્ધ ભાગની ભગ્ણી, એક ભાગનુ સર, અને દોઢ ભાગનો પાટ રાખવો. (કુવ સાધનવ ભાગ કગ્વા) ગર્ભગૃહના પદ્મી સવાયો દોઢો કે પોણા બે ગતો ગર્ભગૃહનો ઉદય રાખવો ૫૩-૫૪-૫૫

કોલી પ્રમાણમ્—કોલી પ્રમાણ—

કોલીમાનં પ્રવક્ષ્યામિ પદપદાર્થચ્યંસતઃ ।

કોણાયો નૈવ કર્તવ્યા પ્રાસાદરોણે જલान्तरम् ॥ ૫૬ ॥

મદ્રચ્ચંદે ન કર્તવ્ય જલान્તરં મુશિલિપિમિઃ ।

અન્યથા સ્થાપયેચસ્તુ શિલ્પી સ્યાદ્ દોષકારકઃ ॥ ૫૭ ॥

‘કોલી પોઢશાશે મદ્રે ત્રિસ્તૂત’ સલિલાન્તરમ્ ॥

‘જલान્તરં’ ચતુર્ભાગ પ્રવેશમેકમગતઃ ॥ ૫૮ ॥

મુસાલિન્દોમયે પાર્થે કોકિલા શુભલક્ષણા ।

કોણવિસ્તારવિસ્તીર્ણા કર્તવ્યા શિલ્પિમિઃ સદા ॥ ૫૯ ॥

હવે કોલી પ્રમાણ ૦હુ છુ —ગર્ભગૃહના ૫૬ પ્રમાણે, પદના અર્ધ ભાગે, અથવા પદના ત્રીજે ભાગે એમ ત્રણ પ્રમાણ, અહીં કોણીના નીકાગાના કહ્યા છે (પહોળાઈ તો ગર્ભગૃહ પ્રમાણે સામાન્ય ગીતે હોય,) તે ૦હેના ૪ણ પ્રમાણથી એાછુ એટલે કોણ રખાના વિભાગથી એાગ્રી કોણી તો ન જ કરવી પ્રાસાદની રેખા (કોણી પાને) બુદ્ધિમાન શિન્પીએ પાણીતાર પાડવો ૫ણ કોણીના ભદ્ર છદમા બુદ્ધિમાન શિન્પીએ જલान્તર પાણીતાર ન પાડવો એ કોણીના ભદ્ર પાણીતાર પાડે તો શિન્પીને દોષકારક બણવુ (અન્ય અથમા પાણીતાર પાડવામા ઘણા દોષો કહ્યા છે) સવિલાન્તર કોણીના દ્વજ એટલે જેટલી કોણી હોય તેના સોળમા ભાગે મદ્રનો (નીકાગા) વિસ્તાર કગ્વો. કર્ણરેખા અને કોણીના વચ્ચે જલान્તર પાણીતાર ચાર ભાગનો અને તેની ઉઠાઈ એક ભાગની રાખવી—અ કોણી સવિલાન્તર મુખાલિદના બને બાતુ ઉપર નેકિલા (પ્રાસાદપુત્ર) શુભ લક્ષણુ શુભત કરવી વિસ્તાર કોણ રેખા બગબગર પહોળાઈ હમેશા શિન્પીએ રાખવી ૫૬ થી ૫૮.

અથાન્ય કોલી પ્રમાણમ્—(કોલી પ્રમાણ ણીજી)—

મધ્યસ્યા પ્રાસાદપાદે ભ્રમા સા ચ ત્રિમાગતઃ ।

અર્થે તુ સત્રમા કોલી પ્રાસાદસ્ય પ્રમાણતઃ ॥ ૬૦ ॥

—૧. “પૃથુકર્ણા જિનાગેસ્તુ”—પાડાન્તર

૨ “પાતીતાર-ઉદ્કાતર”—પાડાન્તર

પ્રાસાદ રેખાએ હોય તેના ભાગની કોળીને મધ્યસ્થા; ત્રીજા ભાગની કોળીને પ્રમા; અને પ્રાસાદના અર્ધ ભાગની કોળીને સપ્રમા. એમ ત્રણ પ્રકારનાં પ્રમાણ કોળીનાં નામ સાથે કહ્યાં છે. ૧ ૬૦

પ્રણાલ વિચાર—

पूर्वापरस्य प्रासादे प्रणालं शुभमुत्तरे ।

दक्षोत्तरे शुभं पूर्वं चतुर्जगती मण्डपे ॥ ૬૧ ॥

પૂર્વ અને પશ્ચિમ સુખના પ્રાસાદને પ્રણાલ (પરનાળ) ઉત્તરે મૂકવી તે શુભ છે. તથા ઉત્તર દક્ષિણ સુખના પ્રાસાદોમાં પ્રણાલ પૂર્વે મૂકવી, પરંતુ જગતી અને મંડપમાં તે ચારે દિશાએ પાણીના નીકાસની પ્રણાલ રાખવી. ૬૧

इत्युक्तं मानमुद्दिष्टं वास्तुविद्भिर्ददाहृतम् ।

धर्मार्थकाममोक्षाणां कथितं प्राप्तिहेतवे ॥ ૬૨ ॥

વાસ્તુવિદ્યાના જ્ઞાતાએ ઉપર પ્રમાણે જે માન અતાવેલ છે, તે પ્રમાણે કરવાથી, ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષની પ્રાપ્તિ (ના હેતુ કહ્યો છે) થાય છે. ૬૨

सर्वफलमप्राप्नोति इदं वास्तु कारयेत् ।

अन्यथा कुरुते वास्तु शिल्पदोषो महान् भवेत् ॥ ૬૩ ॥

इति श्री विश्वकर्मणा कृते वास्तुविद्यायां ज्ञानप्रकाशदीपार्णवे

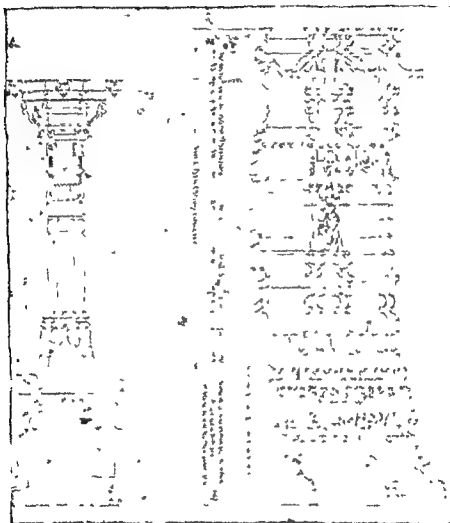
प्रासादोदय मंडोवराधिकारे पंचमोऽध्यायः ॥ ૫ ॥

વિદ્વાન શિલ્પિઓના કહ્યા પ્રમાણે વાસ્તુ કર્મ કરવાથી, ધર્મિષ્ઠ દુઃખ મળે છે, પણ તેથી ઉલટું કર્મ કરવાથી, શિલ્પને ભોટો લાય ઉત્પન્ન થાય છે. ૬૩

હતિશ્રી વિશ્વકર્મા વિરચિત વાસ્તુવિદ્યાના જ્ઞાનપ્રકાશ દીપાર્ણવનો પ્રાસાદના ઉદયમાન અને મંડોવરાધિકાર નામનો, શિલ્પ વિશારદ પ્રભાશંકર જોષીદેવાઈ સોમપુરાએ રચેલ, શિલ્પપ્રજ્ઞા નામની ભાષાટીકાનો પાંચમો અધ્યાય સમાપ્ત.

૧. કોળી મુકવાનો હેતુ શિખરયુક્ત પ્રાસાદના ઉપગોના નીકાસના કારણે સુદ્ધિ-પૂર્વકનો છે. પરંતુ સંવરણયુક્ત પ્રાસાદને કોળીનું અસ્થ પ્રમાણ યોગ્ય છે. અગર તેનથી હોતી. કારણ કે તેના ઉપગો પશુ ઓછા હોય છે.

સ્તંભ અને મંડિરનો સમન્વય (અધ્યાય ૧૦)

॥ अथ वास्तुविद्यायां दीपार्णवे पष्ठोऽध्यायः ॥

द्वारमानाधिकार

श्रीविश्वकर्मा उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि प्रासादद्वारमानकम् ।

एकहस्ते तु प्रासादे द्वारं स्यात् षोडशाङ्गुलम् ॥ १ ॥

षोडशाङ्गुला वृद्धिश्च पर्यन्तं चतुर्हस्तकम् ।

गुणाङ्गुला भवेद् वृद्धि-र्यावच्च त्रयुहस्तकम् ॥ २ ॥

अत ऊर्ध्वं द्वयाङ्गुला वृद्धिः पञ्चाशद्वस्तकम् ।

नागरे द्वारमाख्यातं प्रयुक्तं वास्तुवेदिभिः ॥ ३ ॥

श्री विश्वकर्मा કહે છે—હવે હું નાગરાદિ દ્વારમાન કહું છું. એક હાથના પ્રાસાદના દ્વારનું માન સોળ આંગળ ઉદયમાં કરવું. પછી ચાર હાથ સુધી-પ્રત્યેક હાથે સોળ સોળ આંગળ વધારીને દ્વારને ઉદય કરવો. પાંચ હાથથી આઠ હાથ સુધીના પ્રાસાદનું દ્વારમાન પ્રત્યેક હાથે ત્રણ ત્રણ આંગળ; અને નવથી પચાસ હાથ સુધીના પ્રાસાદનું દ્વારમાન-એ બે આંગળ વધારીને કરવું. આ પ્રમાણે વાસ્તુ કર્મના જ્ઞાતા વિદ્વાનોએ નાગરાદિ જાતિના પ્રાસાદનું દ્વારમાન કહ્યું છે. ૧-૨-૩

યાનવાદનપર્યટ્ટે-દ્વારપ્રાસાદસંબન્ધુ ।

દીર્ઘતોર્ઘ્ય ચ વિસ્તારં શુભં સ્યાતુ કલાધિકમ્ ॥ ૪ ॥

પાલખી, વાહન, પલંગ, પ્રાસાદ અગર ઘરનાં દ્વારને લંબાઈ (ઉંચાઈ)થી અરધા માને પહોળાઈ રાખવી એ શુભ છે, તેમાં પણ લંબાઈને સોળમા ભાગ વધારીને પહોળાઈ કરવામાં આવે તો અધિક શ્રેષ્ઠ છે. ૪

આય દોષની શુદ્ધિ માટે ન્યૂનાધિક કરવામાં દોષ નથી—

અદ્ગુલં દ્વિત્રિફં વાપે કુર્યાદ્દીનં તથાઽધિકમ્ ।

આયદોષનિગુદ્યયર્થે હસ્તવૃદ્ધી ન દૂષિતે ॥ ૫ ॥

આય દોષની શુદ્ધિ માટે આવેલા માનમાં એક બે કે ત્રણ આંગળ ઓછાવતું કરવામાં દોષ નથી. ૫

મિશ્રકે લતિને ચૈવ તથા વિમાનનાગરે ।

દશહસ્તાત્પરં યાવત્ સાવંધારેષુ કામદમ્ ॥ ૬ ॥

વિમાનપુષ્પકે ચૈવ તથા સિંહાવલોકને ।

પ્રશસ્તં નાગરં દ્વારં કર્તવ્યં શાસ્ત્રપારગૈઃ ॥ ૭ ॥

મિશ્રજાતિ, લતિનજાતિ, વિમાનનાગર જાતિ; દશ હાથથી ઉપરના (બ્રમણી-
પ્રદક્ષિણાવાળા) સાવંધારજાતિ, વિમાનપુષ્પક જાતિ અને સિંહાવલોકન જાતિ,
એ સર્વ જાતિના પ્રાસાદોને નાગરાદિ જાતિનું દ્વારમાન કરવું શ્રેષ્ઠ છે, એમ
શાસ્ત્રના પારંગામી વિદ્વાનોએ કહ્યું છે. ૬-૭

ભૂમિજ્ઞ પ્રાસાદનું દ્વારમાન—

एकहस्ते तु प्रासादे द्वारं सूर्याङ्गुलोदयम् ।

हस्ते हस्ते सूर्यवृद्धि-र्यावत्स्यात् पंचहस्तकम् ॥ ८ ॥

यंचाङ्गुला भवेद् वृद्धि-र्यावत्स्यात् सप्तहस्तकम् ।

वेदाङ्गुला भवेद् वृद्धि-र्नवहस्तं न संशयः ॥ ९ ॥

अत ऊर्ध्वाङ्गुला'वृद्धि-र्यावत्પંચાશદ્વસ્તકમ્ ।

ભૂમિજ્ઞે દ્વારમાનં તુ પ્રયુક્તં વાસ્તુવેદિમિઃ ॥ ૧૦ ॥

એક હાથના પ્રાસાદનું દ્વારમાન બાર આંગળા ઉદયમાં કરવું, તેમ પાંચ હાથ
સુધીના પ્રાસાદને પ્રત્યેક હાથે બાર બાર આંગળા, છથી સાત હાથના પ્રાસાદને
પ્રત્યેક હાથે પાંચ પાંચ આંગળા, આઠ ને નવ હાથના પ્રાસાદને ચાર ચાર આંગળા,
દસથી પચાસ હાથના પ્રાસાદને પ્રત્યેક હાથે એકેક આંગળા વધારીને દ્વારને
ઉદય કરવો. આ પ્રમાણે ભૂમિજ્ઞાદિ પ્રાસાદનું દ્વારમાન વાસ્તુશાસ્ત્રના વિદ્વાનોએ
કહ્યું છે. ૮-૯-૧૦

વજ્રમ્બ્યાં ચૈવ વૈરાટે વિમાને ભૂમિજ્ઞો યથા ।

અન્યથા ચ ન કર્તવ્યં યદીચ્છેચ્ચ શ્રિયાદિકમ્ ॥ ૧૧ ॥

વજ્રસી, વૈરાટી અને વિમાન જાતિના પ્રાસાદોના દ્વારમાન ભૂમિજ્ઞ પ્રાસાદના
દ્વારમાને કરવું. કલ્યાણ અને લક્ષ્મીની ઇચ્છાવાળાને ખીતું દ્વારમાન કરવું
નહિ. ૧૧

દ્રાવિડ પ્રાસાદત્વં દ્વારમ ન—

એકહસ્તે તુ પ્રાસાદે દ્વારં ચૈવ દશાઙ્ગુલમ્ ।
 દશાઙ્ગુલા મવેદ્ વૃદ્ધિ—ર્યાવત્પદ્મસ્તકં મવેત્ ॥ ૧૨ ॥
 અતઃ કુર્ષ્વં પંચાઙ્ગુલા વૃદ્ધિઃ સ્યાદ્ દશહસ્તકમ્ ।
 દ્વયાઙ્ગુલા તતો વૃદ્ધિ—ર્યાવત્પંચાશદ્વસ્તકમ્ ॥ ૧૩ ॥
 દ્રાવિડે દ્વારમાનં તુ પ્રયુક્તં વાસ્તુવેદિમિઃ ।
 પ્રાસાદસદૃશં દ્વારં ફાંસનાકારે દ્રાવિડમ્ ॥ ૧૪ ॥

એક હાથના પ્રાસાદત્વં દ્વારમાન દશ આંગળ ઉદયમાં કરવું; બેથી ૭ આંગળ સુધી પ્રત્યેક હાથે દશ દશ આંગળ; સાતથી દશ હાથ સુધીના પ્રત્યેક હાથે પાંચ પાંચ આંગળ, અને અગિયારથી પચાસ હાથ સુધીના પ્રાસાદત્વં દ્વારમાન બીજા આંગળ વધારીને કરવું. આ વાસ્તુશાસ્ત્રના વિકાસનાં દ્રાવિડ ભતિના પ્રાસાદત્વં દ્વારમાન ઉદયમાં કર્યું છે. ફાંસનાકાર ભતિના પ્રાસાદોને પણ દ્રાવિડ ભતિત્વં દ્વારમાન કરવું. ૧૨-૧૩-૧૪

ધાતુજે રત્નજે ચૈવ દારુજે ચ રથારુહે ।
 પ્રાસાદસદૃશં છંદં પ્રમાણં દ્વારસંયુતમ્ ॥ ૧૫ ॥

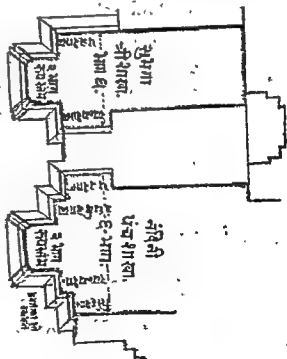
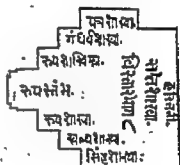
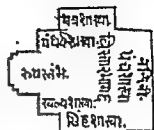
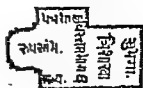
ધાતુના રત્નના પ્રાસાદો અને હાડબદ્ધિ (હાથના) તથા રથારુહ તથા તે પ્રકારના પ્રાસાદોના જેવા છંદત્વં દ્વાર પ્રમાણુ એજ પ્રમાણુ કરવું. ૧૫

શાખાઓનાં નામ—

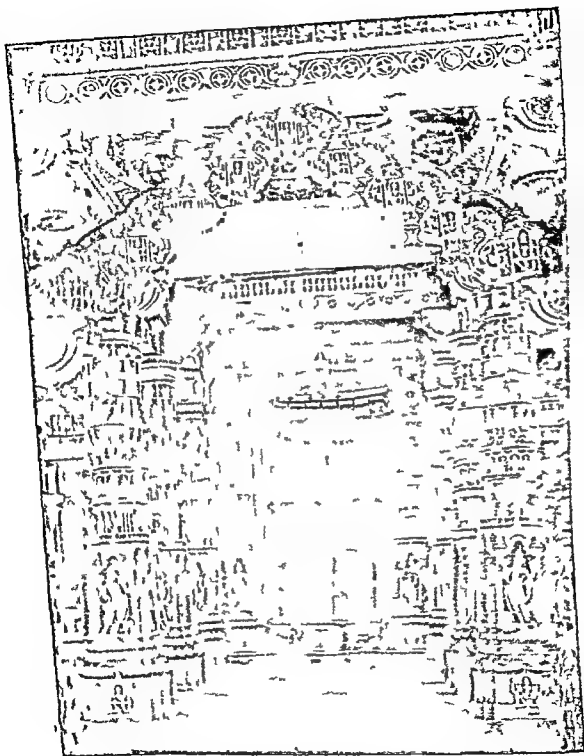
સ્મરકીર્તિશ્ચ ^૧ પ્રમવા ^૨ સુમગા ^૩ ગાંધારી તથા ^૪ ।
 નંદિની ^૫ માલિની ^૬ ચૈવ હસ્તિની ^૭ મુકુલી તથા ^૮ ॥ ૧૬ ॥
 પદ્મિની ^૯ નવચાસાશ્ચ ^{૧૦} એકાઘાતઃ પ્રકીર્તિતાઃ ।

એક શાખાને સ્મરકીર્તિ, બે શાખાને પ્રભવા, ત્રિશાખાને સુભગા, ચાર શાખાને ગાંધારી, પાંચ શાખાને નંદિની, છ શાખાને માલિની, સપ્તશાખાને હસ્તિની, આઠ શાખાને સુકુલી અને નવ શાખાને પદ્મિની એમ એકથી નવ શાખાનાં નામ કહ્યાં છે. ૧-૧૬

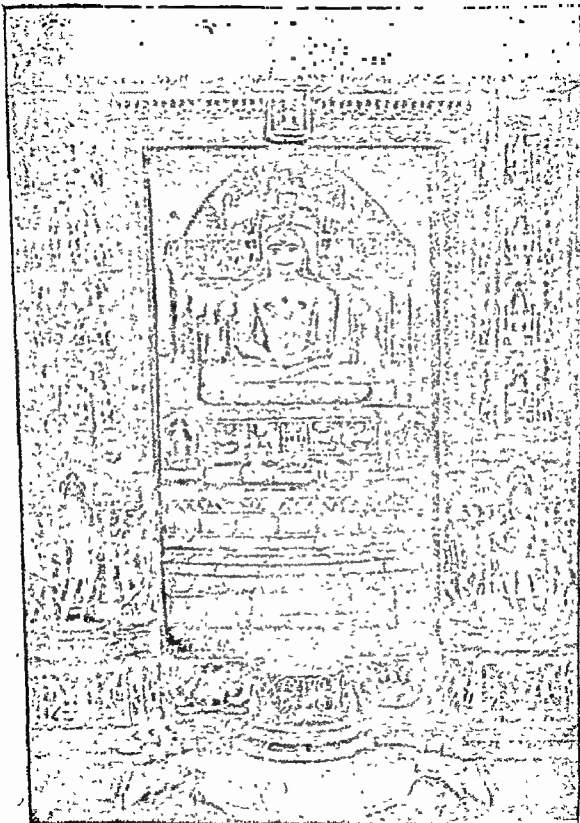
૧. અપરાજિત સુત ૧૩૧ માં કહ્યું છે:- પદ્મિની-નવ શાખા, હરિતની-સપ્તશાખા અને નંદિની-પંચશાખા, એ ત્રણ સર્વોત્તમ જાણવી. ૮-સુકુલી, ૬-માલિની, ૪-ગાંધારી, અને ત્રિશાખા સુભગા, એ ચાર મધ્યમ; અને ૧-સ્મરકીર્તિ, ને ૨-સુભગા હનિષ્ટ શાખાઓ જાણવી. વળી શાખાઓની જાડમાં આવે આપવાનું કહ્યું છે. નવ શાખાને જ્વલમ, સપ્તશાખાને મળમ, પંચશાખાને દુષપ, અને ત્રિશાખાનાં જાડમાં સિદ્ધાવ આપવો. ખીજું એક મંથમાં ત્રિશાખા છઠ્ઠા જાગે, પંચશાખા પંચમા જાગે, સપ્તશાખા ચોથા જાગે, અને નવશાખા ત્રીજા જાગે; વિસ્તારમાં ૪૨વી એવું વિધાન છે.

પદ્મિની-નવ શાખા તથા વિસ્તાર-નામ તથા અર્થશાખા.

આણે દેવિયાગ મંદિરના દૃશ્યબદ્ધ દ્વાર શાળા, સ્તંભો અને ચોરસ દીવાલોનું અ. ૧

આણ રેલવાડાના ગ્રુપસિદ્ધ મઠિરની દેવકુલિકાના પોડશ વિઘાદેવી યુગાદાર અને પ્રતિમા સહીત પરિકર

સમં ચ એકશાસ્ત્રા તુ શુદ્રે વૈશ્યે દ્વિજે સ્મૃતાઃ ॥ ૧૭ ॥

નવશાસ્ત્રં દેવેશાનાં દેવાનાં સપ્તશાસ્ત્રિકઃ ।

પંચશાસ્ત્રં સાર્વભૌમે ત્રિશાસ્ત્રં મંડલેશ્વરે ॥ ૧૮ ॥

એક શાખા અને સમ (જો, ચાર શાખાવાળાં દ્વાર) શુદ્ર, વૈશ્ય અને બ્રાહ્મણોના દ્વારોને વિષે કરવાં. નવશાખાવાળું દ્વાર મહાદેવ (શિવને), સપ્તશાખાવાળું દ્વાર સર્વ દેવદેવીઓને, પાંચ શાખાવાળું દ્વાર ચક્રવર્તિ રાજાઓને, અને ત્રિશાખાવાળું દ્વાર માંડલિક રાજાઓને કરવું. ૧૭-૧૮

દેવોનાં દ્વાર—

શિવદ્વારં ભવેદ્ જ્યેષ્ઠં કનિષ્ઠં ચ જનાલયે ।

મધ્યમં સર્વદેવાનાં સર્વકલ્યાણકારકમ્ ॥ ૧૯ ॥

મહાદેવના પ્રાસાદને જ્યેષ્ઠમાનનું દ્વાર રાખવું. અને ધર્મશાળા-મનુષ્યાસથને કનિષ્ઠ માનનું દ્વાર રાખવું. અને બાકી સર્વ દેવોના પ્રાસાદને મધ્યમાનનું દ્વાર કરવું. એ કથ્યાણકારક છે. ૧૯

ત્રિશાખા—

ચતુર્ભાગાંકિતં કૃત્વા ત્રિશાસ્રં વર્તયેત્તતઃ ।

મધ્યે દ્વિમાગિકઃ સ્તંભો ભાગમેકેન નિર્ગમઃ ॥ ૨૦ ॥

પત્રશાસ્ત્રા ચ કર્તવ્ય્યા સ્વલ્પશાસ્ત્રા તથૈવ ચ ।

સ્ત્રીસંજ્ઞા ચ ભવેચ્છાસા પાર્શ્વયોઃ પૃથુમાગિકા ॥ ૨૧ ॥

ત્રિશાખાના વિસ્તાર (બહામાં) ચાર ભાગ કરવા. તેમાં જો ભાગનો વચ્ચેનો રૂપસ્તંભ=માણિકસ્તંભ કરવો. અને તે એક ભાગ નીકળતો કરવો. ૧. રૂપસ્તંભની એક બાજુ (દ્વાર તરફ) પત્રશાખા અને બીજી બાજુ અસ્વશાખા, અકેક ભાગના વિસ્તારમાં કરવી. તે સ્ત્રીસંજ્ઞક શાખા છે. રૂપસ્તંભ પ્રરૂપસંજ્ઞક છે. ૨૦-૨૧

પંચશાખા—

પંચશાસ્રાં પ્રવક્ષ્યામિ પદ્મભાગેન ચ વિસ્તરે ।

માગભાગા ભવેચ્છાસા રૂપસ્તંભો દ્વિમાગિકઃ ॥ ૨૨ ॥

પત્રશાસ્રા ચ ગંધર્વા રૂપસ્તંભસ્તૃતીયકઃ ।

ચતુર્ગો સ્વલ્પશાસ્રા ચ સિદ્ધશાસ્રા ચ પંચમી ॥ ૨૩ ॥

૧. પ્રાયેક શાખાના મધ્યનો રૂપસ્તંભ જો ભાગનો પડેલો હશે. તેનો નીકળો, એક ભાગથી થયું થયું રાખવાનું અન્યત્ર કર્યું છે.

પંચશાખાના વિસ્તાર (જાડ)માં છ ભાગ કરવા. તેમાં એક એક ભાગની શાખાઓ, અને મધ્યનો રૂપસ્તંભ બે ભાગનો કરવો. પહેલી પત્રશાખા, બીજી ગંધર્વશાખા, ત્રીજો રૂપસ્તંભ; ચોથી ખટ્વ શાખા, અને પાંચમી સિંહશાખા બાજુવી. ૨૨-૨૩.

પંચશાખા ઠાપ-તાળ અર્ધચંદ્ર અને દ્વાર દર્શન

सप्तशाला—

सप्तशाला

प्रवक्ष्यामि

वसुभागा-

विभाजितम् ।

भागभागश्च

शाखाः स्यु-

र्मध्यस्तंभो

द्विभागिकः ॥२४

प्रथमा पत्र-

शाखा च

गंधर्वारूप-

शाखिका ।

चतुर्थी स्तंभ-

शाखा च

रूपशाखा

च पंचमी ॥२५

षष्ठी तु खल्व-

शाखा च

सिंहशाखा

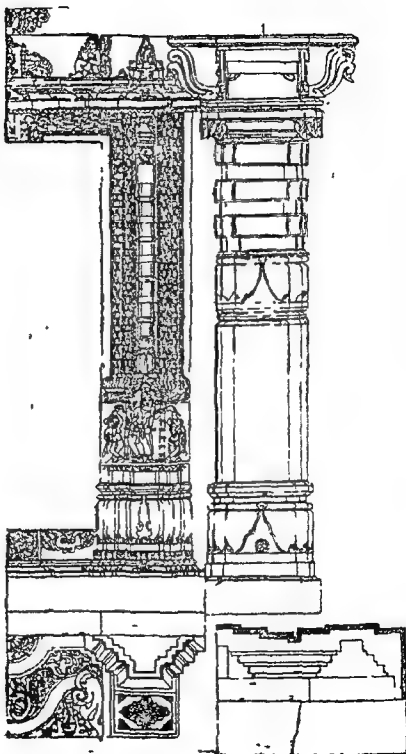
च सप्तमी ।

आसादकर्ण-

सहिते

सिंहशाखा

समे द्वात्रे ॥२६

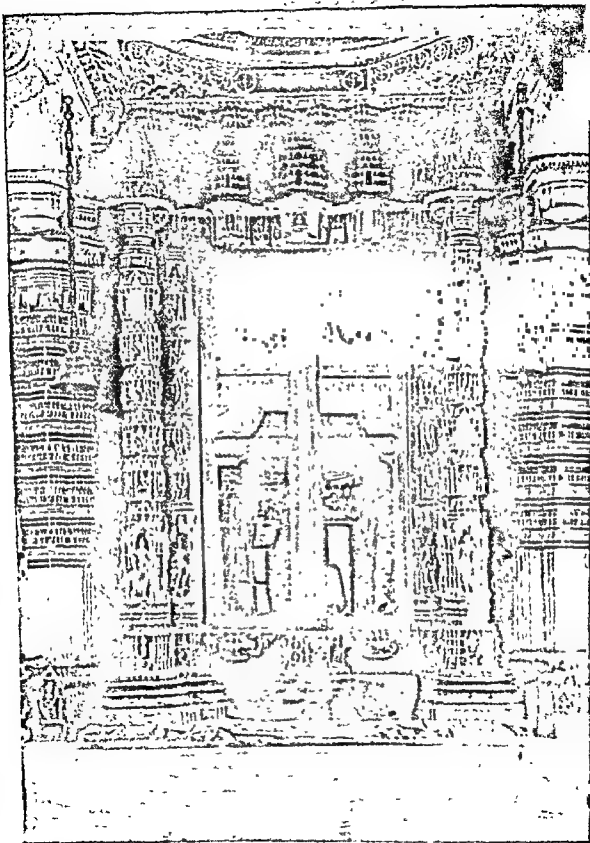
હવે સમશાખાના સ્વરૂપ કહે છે :— શાખાના બહુમાં આઠ ભાગ કરવા. બધી છ શાખો અકેક ભાગની કરવી. પરંતુ મધ્યનો રૂપસ્તંભ બે ભાગનો કરવો. પહેલી પત્રશાખા, બીજી ગંધર્વશાખા, ત્રીજી રૂપશાખા, ચોથો રૂપસ્તંભ, પાંચમી રૂપશાખા, છઠ્ઠી ખલ્લશાખા અને સાતમી સિંહશાખા બધી. પ્રાસાદ રેખાએ હોય, તેની બરાબર સિંહશાખા સમસૂત્રમાં કરવી. ૨૪-૨૫-૨૬.

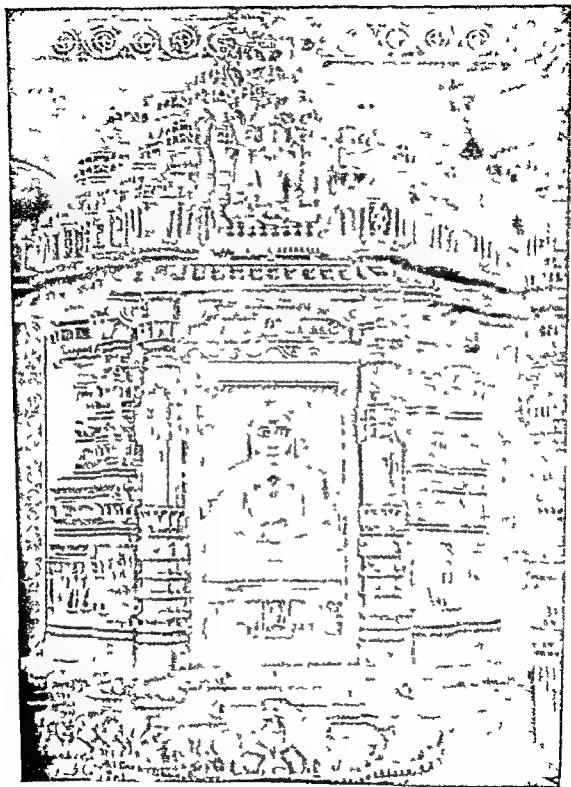
નવશાખા—

નવશાખાં પ્રવક્ષ્યામિ દેવાનાં દુર્લભં સદા ।
તત્ર વિશ્રામ્યતે રુદ્રઃ ત્રિદશૈઃ સહ સંયુતઃ ॥ ૨૭ ॥
શાખાવિસ્તારમાનં તુ રુદ્રભાગૈર્વિભાજિતમ્ ।
પત્રશાખા ચ ગંધર્વા રૂપસ્તંભસ્ત્રીયકઃ ॥ ૨૮ ॥
ચતુર્થી રાલ્લશાખા ચ ગંધર્વા ચૈવ પંચમી ।
પટ્ટકો રૂપસ્તંભશ્ચ રૂપશાખા તુ સપ્તમી ॥ ૨૯ ॥
અષ્ટમી રાલ્લશાખા ચ સિંહશાખા તયાન્તિમા ।
પેટકે વિસ્તરઃ કાર્યઃ પ્રવેશશ્ચતુરંશકઃ ॥ ૩૦ ॥
પંચમાંશેન કર્તવ્યઃ ચતુઃસાર્દેન ચોચ્યતે ।
પર્વં તુ નવશાખાયા રૂપસ્તંભદ્વયં સ્મૃતમ્ ॥ ૩૧ ॥

૧. ને દેવો પ્રાસાદ હોય તેના પ્રતિદારો આરે દિશાની દારશાખાઓમાં બધાં બધાં એક એક આઠ કલા છે, તે પ્રતિદારોનાં સ્વરૂપો દારશાખામાં દારપાલના સ્થાને કરવો. શિવ, વિષ્ણુ, બ્રહ્મા, સૂર્ય, મણિ, ગીર્વાણિ ચીટી અને છન તીર્થ કર એ પ્રત્યેક દેવોના જુદા જુદા પ્રતિદારો, આઠ આઠ, તેના આયુષાદિ સાથે કલા છે. તે પ્રમાણે દારશાખામાં દિશા પ્રમાણે કરવા. વળી વચ્ચા રૂપસ્તંભોમાં ને દેવ કે દેવી હોય, તેના પર્વાય રૂપોની પડિત કરવાનું પણ કહે છે. વિષ્ણુ મંદિર હોય તે દશાવતાર સ્વરૂપો ધાવ, નૈન મંદિરમાં ધોરશ વિધારેવીઓ પણ કરે છે. પ્રતિદારો ને દિશામાં કલા હોય તેના જ સ્વરૂપો કરવા.

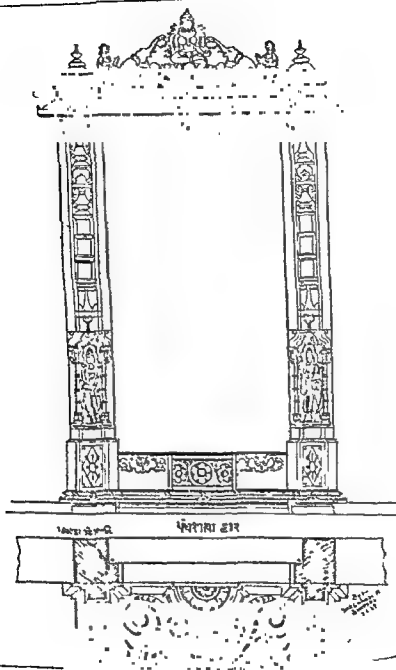

આણે દેવનારાના દેરાળી બેઠાણીના કળાયુજ ગોખડા

દીપાવર્ત

દ્વારતળ-શંખોદાર અને દ્વાર દર્શન

હવે નવ શાખાનું સ્વરૂપ કહું છું; જે દેવોને ચણુ ફરવેલ છે. નવ શાખા-
વાળા રૂદ્રના પ્રાન્નાદને વિષે શિવ, પ્રજ્ઞા, વિષ્ણુ આદિ દેવો સહીત વિશ્રામ કરે
છે. શાખાના વિસ્તારમાં અગિયાર ભાગ કરવા, તેમાં એકેક લાવેની સાત શાખાઓ
દલ ૧૧

અને બે બે ભાગના બે રૂપસ્તંભો કરવા. પહેલી પત્રશાખા, બીજી ગંધર્વશાખા, ત્રીજી રૂપસ્તંભશાખા, ચોથી ખલ્વશાખા, પાંચમી ગંધર્વશાખા, છઠ્ઠો રૂપસ્તંભ, સાતમી રૂપશાખા, આઠમી ખલ્વશાખા, અને છેલ્લી નવમી સિંહશાખા બધીવી. શાખાના પેટા વિસ્તારના ચોથા ભાગે; પાંચમા ભાગે; અથવા સાઠાચાર ભાગે શાખાના પ્રવેશદ્વાર રાખવાં. આ નવ શાખાની વિધિ કહી. તેમાં બે રૂપસ્તંભો આવે (અન્ય શાખાઓમાં એક રૂપસ્તંભ હોય છે.) ૨૭-૨૮-૨૯-૩૦-૩૧.

વેદાંશે દ્વારપાલાશ્ચ ગંગાયમુનયોસ્તથા ।

પરે ચામરધારી ચ કુર્ધ્વે મૃણાલમૂપિતમ્ ॥ ૩૨ ॥

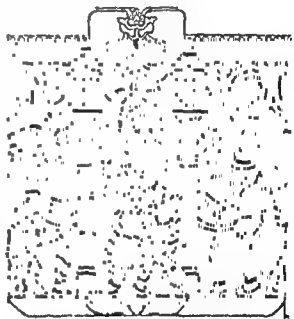
શાખાની ઉંચાઈના ચોથા ભાગે દ્વારપાલ કરવા. (રાખી શાખામાં) યમુના અને જમણી શાખામાં ગંગાનાં સ્વરૂપો પલ્લુ કરી શકાય. તેની બે ખાણુ ચામરધારીનાં સ્વરૂપો કરવાં. તે ઉપર દંડ સાથે કમળથી શોભતી શાખાઓ કરવી. ૩૨

ઉદુંબર વિભાગ અને

સ્વરૂપ—

મૂળનાસિક્કસ્રેણ

કુંમેનોદુમ્બરઃ સમઃ ।

દ્વારપાલાનો ઠેકા-પ્રવેશારી-ચામર છત્રધારી

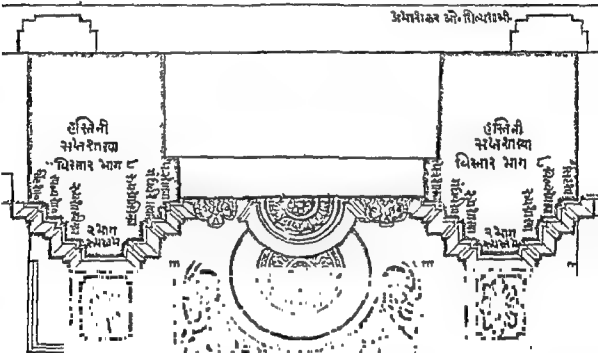
દ્વાર્વિસ્તારત્રિભાગેન મધ્યે વૃત્તમંદારકમ્ ॥ ૩૩ ॥

ઉદુમ્બરસ્ય ચોત્સેષં ત્રિધામકત્ તુ કારયેત્ ।

પીઠં તુ ભાગમેકેન દ્વિભાગા પટ્ટિકા મવેત્ ॥ ૩૪ ॥

મંદારકોમયપક્ષે કીર્તિચક્રં કુળીદ્રવ્યમ્ ।

ઉદુંબરં સમાખ્યાતં પદ્મમૃણાલસંયુતમ્ ॥ ૩૫ ॥

મહાશાખાતક સ્વરૂપ (તલકેડા)-શંખોદ્ધાર અને ઉદુમ્બરના તલ અને દર્શન સ્થાને ૩૩ થી ૩૮

મૃગનાસિક=દેખાના મૂત્ર બરાબર; કુંભાની ઉંચાઈ બરાબર ઉંબરા મૂકવો (પ્રમાણમાં ગાળી પણ શકાય) દ્વારની પહોળાઈના ત્રીજા ભાગે ઉંબરાના મધ્યમાં ગોળ મંદારક (માણું) કરવું. તે ઉંબરાની ઉંચાઈના ત્રણ ભાગ કરી એક ભાગનું ઉંચું પીઠ=કણી બાંધવો. અને બાકી બે ભાગની પટ્ટિકા રાખવી. ઉંબરાના માણાની બંને બાજુ ખુણીયો. અને છીર્તિવક્ર આસ્રમુણ કરવાં. ઉંબરા કમગથી ચોલાતો કરવો. ૩૩-૩૪-૩૫

ઉદુમ્બર ગાળવાનું ચતુર્વિધ પ્રમાણ—

ઉદુમ્બરં કુંભકાંતં તદુચ્છ્રૂપશ્રતુર્વિધઃ ।

તસ્યાર્થેન ત્રિમાગેન પાદોનં રહિતં તથા ॥ ૩૬ ॥

ઉંઝરાની ઉંચાઈ ગાળવાનાં ચાર પ્રમાણ કહ્યાં છે:-કુંભાની ઉંચાઈ બરાબર ઉંઝરા રાખવો. (૨) કુંભાની ઉંચાઈના અર્ધ ભાગે ઉંઝરા નીચે રાખવો. (૩) કુંભાની ઉંચાઈના ત્રીજા ભાગે ઉંઝરા નીચે રાખવો. (૪) અને કુંભાની ઉંચાઈના ચોથા ભાગે ઉંઝરા નીચે રાખવો, અર્થાત્ ગાળવો. (ઉંઝરા ગાળતાં કુંભી વાદ તત્ત્વસ્વરૂપ-તત્ત્વકલાં તે પૂર્વવત્ રાખવાં, તે ગાળવાં નહિ). ૩૬

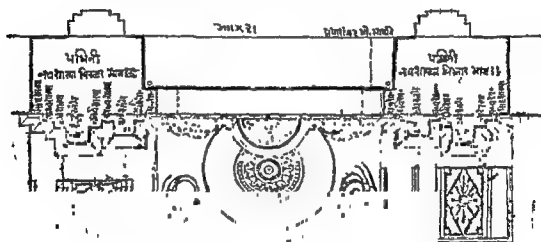
અર્ધચંદ્ર શાખાદાર—

સુરકેન સમં કુર્યા-ર્ધચંદ્રસ્ય ચોચ્છ્રીતમ્ ।

દ્વારસ્ય વિસ્તરાર્ધેન દ્વારવ્યાસસમાયતમ્ ॥ ૩૭ ॥

દ્વિમાગમર્ધચંદ્રશ્ચ માગેન દ્વૌ મગારકૌ ।

પત્રશંખસમાયુક્તઃ પત્રાકારૈરલંકૃતઃ ॥ ૩૮ ॥

ઉડુઝર અને અર્ધચંદ્ર તથા સ્વરૂપ

૧. કુંભાથી ઉંઝરા ગાળવાનું સ્પષ્ટ વિધાન છે. એક એરી પણ માન્યતા આ સંબંધે પ્રવર્તે છે કે-જો ઉંઝરા ગાળવો તો તેની સાથે કુંભી પણ નીચે ઉતારી પરત્વે આ અમને પ્રામાણિક લાગતું નથી. માન્યતા અને તે હોય. હીરાણું અંધમાં ઉંઝરા ગાળવાનું કહી, 'કુંભીસ્તંમં ચ પૂર્વવત્' આમ ચોખ્ખું કહ્યું છે. કુંભી તરફ ચાંમડો તો જેમ છે તેમજ રાખતાં. પરંતુ યાજ્ઞના પાઠો મારીમચડોને ચોતાની માન્યતા પ્રમાણે ક્યુલાવવાના પ્રવર્તો ન મળ્યા જોઈએ. આ વાતના દાખલામાં કેઈ જુના મંદિરોનાં દર્શતાને પ્રામાણિક કેમ માની ચકાવ? અંધાધાર જોઈએ. આ અમારી માન્યતા છે. બાપી તો વૃદ્ધ વૃદ્ધે મતિભિંજા છે.

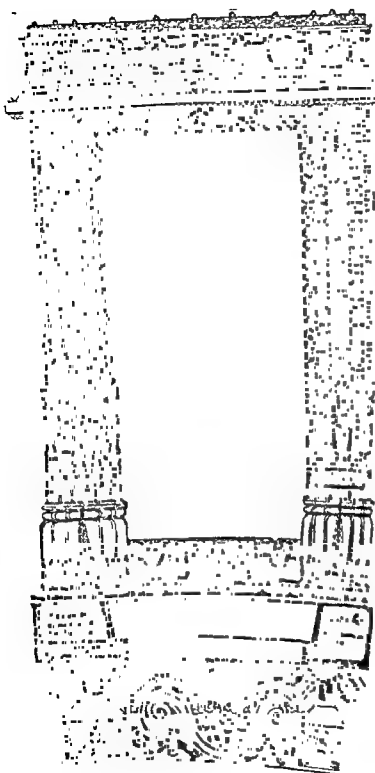

આણુ ગુહાગિરિની નવચોટી અને દ્વાર (અધ્યાય ૧૦)

આપ્ત વિમળવસીતા સ્તંભો અને ગોખલો (અધ્યાય ૧૦)

મહોવરના ખરાના
મથાળા બગબર મમમૂત્રે
અર્ધચંદ્ર શંખોઠાર ઉચ્ચા-
ઈમાં કરવો. ઠારની પટો-
ળાઈ લેટલો લાંબો અને
તેમાંથી અર્ધ નીકળતો
(પહોળો) શંખોઠાર
(અર્ધચંદ્ર) કરવો. તેની
લંબાઈના ત્રણ ભાગનાં
વચ્ચે અર્ધચંદ્ર બે ભાગ
નો અને તેની બે બાજુ
ગરબ બે અર્ધા અર્ધા
ભાગના કરવા. તેના માથા-
માં મંખો અને પટ્ટા
કરવા. આ શંખોઠારને
કમળોની આકૃતિથી ચણ-
કૃત કરવો. (કેટલાંક જુનાં
કામોમાં અર્ધચંદ્રની વચ-
લી જોળાઈ ગરબાની
ખહાર નીકળેલી હોય છે.)

૩૭-૩૮

ઉત્તરંગનું પ્રમાણ—

ઉદુંવરસપાદેન ઉત્તરજ્ઞં વિનિર્દિશેત્ ।
 વિમજ્યતે તદુચ્છ્રાયઃ માગા અયૈકવિશતિઃ ॥ ૪૦ ॥
 પત્રશાસ્ત્રા વિશાસ્ત્રા ચ દ્વિસાર્ધં તુ પ્રકારયેત્ ।
 માલાધરં ત્રિમાર્ગં ચ કર્તવ્યં વામદક્ષિણે ॥ ૪૧ ॥
 પાદોના છજીકા પટ્ટી પાદોના ચોર્ધ્વફાલના ।
 રથિકા સપ્તમાગાશ્ચ માગૈર્ન કંઠમેવ ચ ॥ ૪૨ ॥

પ્રથમાગમુત્સેષં કાર્ય—મુદ્રમં ચ પ્રશસ્યતે ।
 ફલ્લં કારયેત્યાગ્નઃ સર્વયજ્ઞફલં ભવેત્ ॥ ૪૩ ॥
 યસ્ય દેવસ્ય યા મૂર્તિઃ સૈવ કાર્યોન્તરજ્ઞકે ।
 પરિવારશ્ચ શાસ્ત્રાયો મણેશ્ચોત્તરજ્ઞકે ॥ ૪૪ ॥

इति श्री विश्वकर्मणा कृते वास्तुविद्यायां ज्ञानप्रकाशदीपारण्वके
 द्वारमानाधिकारे ऽष्टोऽध्यायः । ६ ॥

હવે ઉત્તરંગનું પ્રમાણ અને તેના ઘાટ વિભાગ કહે છે. ઉંબરાથી સવાયો બડો ઉત્તરંગ કરવો. તે ઉચ્ચાર્ધના એકવીસ ભાગ કરવા. નીચેથી ચત્રશાખા અને વિશાખા (બીજી બે શાખાઓ હોય તે) તે બધું અઢી ભાગમાં કરવું. તે પર માલાધર ત્રણ ભાગ ઉંચા ડાળી બમણી બંને તરફ કરવાં. તેના પર પોણા ભાગની છલ અને પોણા ભાગની પટ્ટી કરવી. ઉભા ફાલનાના ખાંચાઓ પોણા પોણા ભાગના રાખવા. છલ પર સાત ભાગની રથિકા (એટલે મધ્યમાં રૂપ અને નીચે ઉપર પાટલી છલ મળીને સાત ભાગ) તેના પર એક ભાગના કંઠ (છાબલી જેવો) તે ઉપર છ ભાગ ઉંચાઈના દોઢીયા (ગાળામાં આચગુખ સાથે) કરવા. એ રીતે ઉત્તરંગની ઉચ્ચાર્ધમાં ઘાટ વિદ્વાન શિટ્ટીએ કરવા. તેથી સર્વ યજ્ઞનું ફળ મળે છે. ૪૦-૪૪

इति श्री विश्वकर्मणा विरचिते वास्तुविद्यायां ज्ञानप्रकाशदीपारण्वके द्वारमानाधिकारे नामने, सिद्धे विद्वारे प्रकाशं कर आषट्षोर्ध्व सोमधराये रथेल, सिद्धप्रभा नभनी कापाटीकाने छड्डो अध्याय समाप्त.

॥ अथ वास्तुविद्यायां दीपार्णवे सप्तमोऽध्यायः ॥

देवता दिव्युपाधिकार

श्रीविश्वकर्मा उवाच—

यन्मुखं यस्य देवस्य तद् दिदृमुखां च शस्यते ।

नोत्तरामिमुखा देवा देवा दक्षिणदिदृमुखाः ॥ १ ॥

શ્રી વિશ્વકર્મા કહે છે—જે દેવો જે દિશાના મુખના હોય, તે દિશા ભણી મુખ રાખીને બેસારવા. ઉત્તર દિશાના મુખવાળા દેવોને દક્ષિણ દિશાના મુખ ભણી બેસારવા નહિ. ૧

पूर्वदिक्षामिमुखश्चैव आदिदिवाकरो भवेत् ।

चतुर्द्वारं च ब्रह्माणं कुर्याच्च पूर्वदिदृमुखम् ॥ २ ॥

પૂર્વ દિશાના મુખવાળા જે આદિદેવ સૂર્ય છે. તેને પૂર્વદિશાભિમુખ સ્થાપવા. બ્રહ્માને ચારદારવાળા બ્રાહ્મણમાં કે પૂર્વદિશા અનુમુખ સ્થાપવા. ૨

स्वयंभूवाणीं घाटयश्च मुखलिङ्गं सनातनम् ।

व्यक्ताव्यक्तस्वरूपश्च विश्वेशः सर्वदिदृमुखाः ॥ ૩ ॥

સ્વયંભૂલિંગ, બાહ્યલિંગ, ઘટિત (રાજલિંગ) લિંગ, મુખલિંગ, સનાતનલિંગ, વ્યક્તલિંગ, અવ્યક્તલિંગ અને વિશ્વેશ્વર એ સર્વ દિશામાં સ્થાપન કરવા. અથવા તે સર્વના અતુમુખ બ્રાહ્મણ કરવા. ૩

सर्वत्र सर्वतोभद्र-श्चतुर्द्वारः शिवालयः ।

मूर्त्तिभेदेन जानीया-चतुर्द्वारः प्रकीर्तितः ॥ ૪ ॥

होमशाला च कर्त्तव्या चतुर्द्वारोपशोभिता ।

यज्ञमंडपवेदीषु चतुर्द्वारः प्रकीर्तितः ॥ ૫ ॥

स्थाप्यं शिवं जिनं ब्राह्मं चतुर्द्वारं चतुर्मुखम् ।

वाणलिङ्गं राजलिङ्गं मुखलिङ्गं तथैव च ॥ ૬ ॥

આરે બાહ્ય ભદ્રવાળું અને ચારદારવાળું શિવાલય થાય; એ મૂર્તિના ભેદે કરી ચાર દારવાળું કહ્યું છે. હોમશાલા, યજ્ઞમંડપ અને યજ્ઞની વેદી પણ ચારદારવાળી શોભાયમાન થાય. શિવ, જીન, બ્રહ્મા, બાહ્યલિંગ, રાજલિંગ, મુખલિંગ, એ સર્વને ચારદારવાળા, અતુમુખ બ્રાહ્મણ કરી શકાય. ૪-૫-૬

‘દ્વિજરાજ’ રેવતં ચ વિદુર્વાસ્ણદિદ્મુખમ્ ।

પૂર્વાપરમુખાં યે ચ વક્ષ્યન્તે તે યથાર્થતઃ ॥ ૭ ॥

દ્વિજરાજ અને રેવત એ દેવો પશ્ચિમાભિમુખના બાણવા. હવે પૂર્વ અને પશ્ચિમમુખના દેવોને યથાર્થ કહું છું. ૭

બ્રહ્મા વિષ્ણુઃ શિવઃ સૂર્યઃ દન્દ્રસ્વંદહુતાશનાઃ ।

પૂર્વાપરમુખા હેતે વાસ્તુશાસ્ત્રેષુ કીર્તિતાઃ ॥ ૮ ॥

બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવ, સૂર્ય, ઇન્દ્ર, કાર્ત્તિકસ્વામી અને અગ્નિદેવ, એ દેવો પૂર્વ અને પશ્ચિમમુખે સ્થાપન કરવા, એવું વાસ્તુશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. ૮

ગણેશઞ્ચૈવ નાગેશઃ ક્ષેત્રાધિપઞ્ચ ભૈરવઃ ।

ધનાધ્યક્ષઞ્ચ ગન્ધર્વા ગ્રહમાતૃગણાસ્તથા ॥ ૯ ॥

નકુલીશઞ્ચ ચંડીશઃ કાર્યાં દક્ષિણદિદ્મુખાઃ ।

एवं विदिद્मुखाः कार्यां नान्ये चैव दिवौकसः ॥ १० ॥

ગણેશ, નાગેશ, ક્ષેત્રપાલ, ભૈરવ, કુબેર, ગંધર્વ, ગ્રહ, માતૃગણ, નકુલીશ અને ચંડીશ એ દેવો દક્ષિણાભિમુખ બેસાડવા, તથા વિદિશામાં પણ બેસાડી શકાય છે. અન્ય દેઈ દેવ. (હનુમાન સિવાય) વિદિશામાં બેસાડવા નહિ. ૯-૧૦

नैर्ऋत्यामिमुखः स्थाप्यो हनुमान् बलबुद्धिमान् ।

रुद्र एकादशो रौद्रो राक्षसानां क्षयंकरः ॥ ११ ॥

બળવાન અને બુદ્ધિવાળા એવા હનુમાનને નૈર્ઋત્યદિશા સન્મુખ સ્થાપન કરવા. રાક્ષસોનો ક્ષય કરનાર રુદ્રસ્વરૂપવાળા અગિયાર રૂદ્રોને પણ નૈર્ઋત્ય દિશામાં સ્થાપવા. ૧૧

ऊर्ध्वमूलमधोऽग्रं च विलोमं द्वाःकपाटकम् ।

वरुणोत्तरपूर्वेण स्थाप्यं चैवं मुखास्ततઃ ॥ ૧૨ ॥

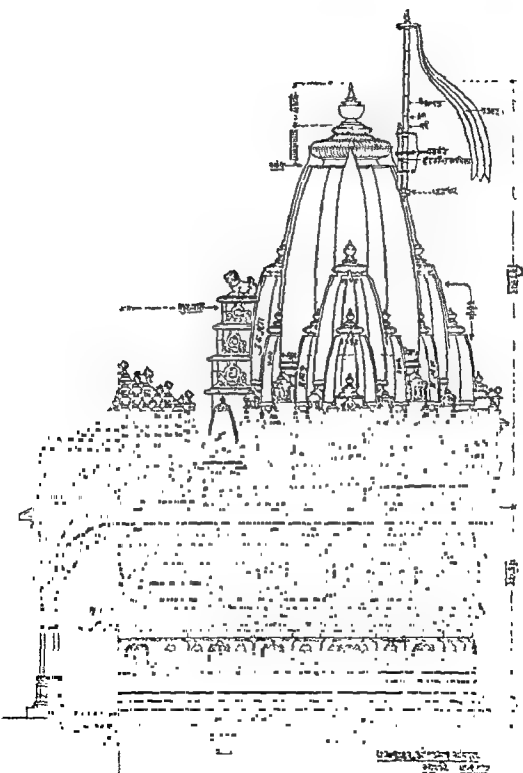
મૂલ ભાગ ઉપર અને અથ (મસ્તકનો) ભાગ નીચે એવા દરવાજાનાં કમાડ ઉલટાં બાણવાં. દરવાજા પશ્ચિમ, ઉત્તર, અને પૂર્વમુખના (વિશેષ કરીને પ્રાસાદના) રાખવા એ શાસ્ત્રાનુસાર છે. ૧૨

भैरवं क्षेत्रपालं च बैतालाघोरा पित्रीशान् ।

चण्डार्दि यमनागार्दि स्थाप्यं दक्षिणदिद્मુखम् ॥ ૧૩ ॥

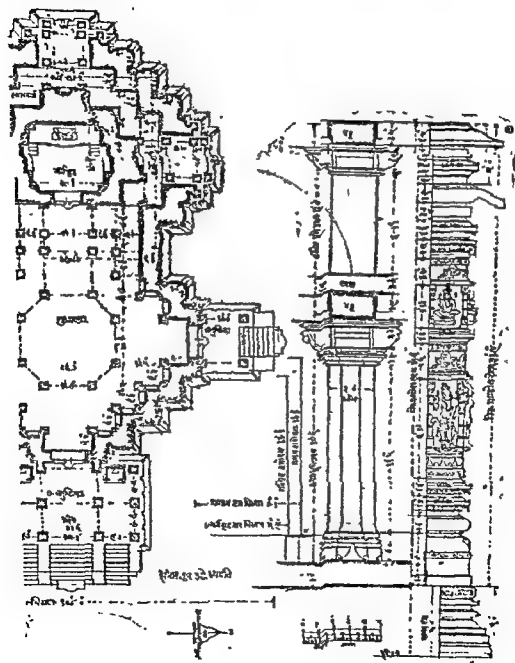
भृतमेतपिशाचाश्च यक्षेन्दैत्यराक्षसाः ॥

अन्याः शुद्रदेवदेव्यः दक्षिणामिमुखास्तथा ॥ ૧૪ ॥

યુક્ત) સાધાર આસાદ તલ્લહશનિ અને મડીવર સ્તુત્તોદય (અધ્યાય-૫)

તારકાજેર મહામહાદ (અધ્યાય-૫)

દિગ્પાલોક્તદિશિ સ્થાપ્યા પુરદ્વારોક્તદેવતાઃ ॥

અન્યત્ર કુરુતે યસ્તુ પૂજાહાનિર્ન સંશયઃ ॥ ૧૫ ॥

ભૈરવ, ક્ષેત્રપાળ, વૈતાલ, અધોર અને પિતૃદેવ, ચંડી, યમ, નાગદેવ આદિ ઉપ દેવદેવીઓ દક્ષિણાભિમુખ (દક્ષિણ સામે) ખેસારવાં. યક્ષેશ (કુબેર), દૈત્ય, રાક્ષસ, ભૂતપ્રેત, પિશાચ અને દુર્દ્રવ્યતિનાં દેવદેવીઓ પશ્ચ દક્ષિણ દિશા સામે મુખે ખેસારવાં. જે દિગ્પાલ જે દિશાના હોય તે દિશા સામે ખેસારવા. નગરદ્વારે જે દેવો કહ્યા હોય તે ખેસારવા. આમ યથાયોગ્ય સ્થાને કહેલી દિશામાં દેવોને ખેસારવા. એથી ઉલટી દિશામાં ખેસારવાથી, પૂજા કરનારને હાનિ અને લક્ષ્મીનો ક્ષય કરે છે. ૧૩-૧૪-૧૫

દક્ષિણોત્તરમુખાશ્ચ પ્રાચ્યાશ્ચૈવ તુ પશ્ચિમાઃ ।

વીતરાગસ્ય માસાદાઃ પુરમધ્યે મુસાવહાઃ ॥ ૧૬ ॥

દક્ષિણ, ઉત્તર, પૂર્વ, પશ્ચિમ એ ચારે દિશામાં વીતરાગ (બિનદેવ)ના પ્રાસાદો નગરમાં હોય તો મુખકારક છે. ૧૬

મશસ્ત્રં ચ સમુત્સેયે શૃદ્ધ્યર્પણમૂર્ચંગિકા ।

શ્રિયં શાંતિમીપ્સિતં ચ કર્તુઃ કારયિતુસ્તથા ॥ ૧૭ ॥

ઈતિ ધીચિશ્ચકર્મણા કૃતે વાસ્તુવિધાયાં જ્ઞાનપ્રકાશદીપાણવે

દેવતાવિદ્યુત્પાદિકારે સત્તમોઽધ્યાયઃ ॥ ૭ ॥

ધરની ઉપર અર્ધ ભૂરંગિકા હોય તે પ્રશસ્ત છે. તે બાંધાવનાર તેમજ બાંધનારને લક્ષ્મી, સુખશાંતિ અને ઈચ્છિત ફળ દેનાર છે. (ભૂરંગિકાની પ્રથા ઉત્તર ભારતમાં વિશેષ દેખાય છે). ૧૭

ઇતિધી વિશ્વકર્મા વિચિત્ર વાસ્તુવિધાના જ્ઞાનપ્રકાશ દીપાણવતા

દેવતા વિદ્યુત્પાદિકારની, શિલ્પ વિચારક પ્રવાસકર ઓછાકાષ્ઠ

સામપુરાએ કરેલ શિલ્પપ્રકાશ નામની વાળા ટીકાનો

સાતમો અધ્યાય સમાપ્ત.

૧. દેવતા વિદ્યુત્પાદ

૧ પૂર્વમુખ દેવો—બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવનાર્ણભ, રાજાભ, મુખભિંબ, સૂર્ય, ઈન્દ્ર, કાર્તિકેશ્વરી, જીન. ૨ અગ્નિભેણુ—અગ્નિદેવ, દિગ્પાલ.

૩ દક્ષિણમુખ—નાગેશ, ક્ષેત્રપાળ, નિર્ઝિત, ભૈરવ, અધોરશિવ, જીન, ભંજરાજ, કુબેર, માધર્ગ, મહા, માતૃકાજય, નરુલીય, નાગ, ચંડીય, દનુમંત, વય, (આ દેવો વિદિશામાં પશ્ચ ભેરી યો) વૈતાલ, પિતૃમુખ, વક્ષ, દેવ, રાક્ષસ, ભૂત, પ્રેત, પિશાચ અને દુર્દ્ર વ્યતિનાં દેવો-દેવીઓ. ૪ નેત્રાંશ મુખ—નિર્ઝાત, ક્ષેત્રપાલ, ભૈરવ, દનુમંત.

૫ પશ્ચિમમુખ—બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવ, સૂર્ય, ઈન્દ્ર, રકેદ (કાર્તિક) અગ્નિ, વરુણદેવ, કિન્નરાજ, રેવળ, જીન. ૬ વાયુમુખ—વાયુદેવ-દિગ્પાલ.

૭ ઉત્તરમુખ—કુબેર-શિવભિંબ, બ્રહ્મા, જીન, ગણેશ, વિષ્ણુદયાનનાર.

૮ દક્ષિણમુખ—દયાનંદશ દિગ્પાલ.

૯ ચતુર્મુખ—શિવભિંબ, બ્રહ્મા, જીન, વરુણેશ્વર, હોમશાયા.

॥ अथ वास्तुविद्यायां दीपार्णवे अष्टमोऽध्यायः ॥

देवता दृष्टिपद स्थापनाधिकार

श्रीविश्वकर्मा उवाच—

द्वात्रिंशद् द्वारमुत्सेध-मूर्ध्वके त्रीणि वर्जयेत् ।
 अधोऽष्टमे शिवः प्रोक्तो दशैकादश-हीनकम् ॥ १ ॥
 द्वादशे तु समुत्सेधे कुर्याच्च जलशायिनम् ।
 चतुर्दशे मातृदेवीं षोडशे यज्ञमेव च ॥ २ ॥
 अष्टादशे तु कर्त्तव्या-बुभौ रुद्रौ च श्रीहरिः ।
 'ब्रह्मयुग्मं' च कर्त्तव्य-मत ऊर्ध्वं तथा शृणु ॥ ३ ॥
 एकाधिके बुधश्चैव लेपचित्राणि कारयेत् ।
 विंशतिमे दुर्गादेवी अगस्तिर्नारदस्तथा ॥ ४ ॥
 एकविंशतमे चैव लक्ष्मीं च जिनमेव च ।
 चतुर्विंशे समुत्सेधे सरस्वतीं गणाधिपम् ॥ ५ ॥

૧. સૂત્રસંતાન સૂત્ર ૧૩૭માં ચોસઠ ભાગ કરી દેવદષ્ટિસ્થાન એકી અંક કહેલા છે. તેમ અહીં નથી. વળી સૂત્રસંતાન સ્ત્રોક ૭માં હુદુમ્બરાવિતઃ પ્રોક્તમુત્તરંગોદરાદયઃ ॥ કહ્યું છે. એટલે ક્રિયાના યાનના અભાવવાળા લોકો ઉપરાથી ઉત્તરંગ સુધીના ભાગનું આ વિધાન છે, તેવું માની દુરાગ્રહ સેવે છે. પરંતુ ઉપરોક્તો માળવાનું કહ્યું છે. તેથી આખા એજ દ્વારનો ખરો ઉદ્ય ભથ્થુવો. અહીં કહેલા દેવદષ્ટિસ્થાન સૂત્રસંતાનથી કંઈક જુદાં પડે છે. અને એવાં મતમતાંતર અનેક છે. પણ વિદ્વાનોએ અને તે એક અંચના સૂત્રોને માન્ય કરી આલેખુ જોઈએ. સૂત્રસંતાનના ૬૪ ભાગનાં દેવદષ્ટિસ્થાન પણ બેવદ્વારમાં છે.

દષ્ટિ સંબંધિના જુદા જુદા પ્રયોગો જુદા જુદા મત પ્રવર્તે છે. ચૌદમી સદીના જૈન ઠાકુર દેરંએ રચેલા વાસ્તુસારમાં કહ્યું છે કે દ્વારની ઉંચાઈમાં દસ ભાગ કરી, નીચેથી પહેલા ભાગે મહાદેવ, બીજા ભાગે શિવચક્રિત, ત્રીજા ભાગે શેવસાયિ (વિષ્ણુ), ચોથા ભાગે લક્ષ્મીનારાયણ, પાંચમા ભાગે વિષ્ણુદશાવતાર, પરાશાવતાર; છઠ્ઠા ભાગે લેપચિત્રની પ્રતિમાની દષ્ટિ, સાતમા ભાગે શાસનદેવ (જનપ્રભુના વક્ષ યલ્લિષ્ઠી આદિ) અને આઠમા ભાગમાં દસ ભાગ કરી, તેમાં સાતમા ભાગે વીતરાજ જનપ્રભુની દષ્ટિ રાખવી. આઠમા ભાગે ચંડી દેવી, અને નવમા ભાગમાં જૈન તથા જન આમરધારી દેવોની (ઉદ)ની દષ્ટિ રાખવી. અને દસમા ભાગમાં કોઈની દષ્ટિ રાખવી નહિ.

પદધિકર્વિશોત્તેષ્ટે માનવચન્દ્રમેવ ચ ।

બ્રહ્માવિષ્ણુસ્તથા રુદ્રઃ સૂર્યસ્તુ સપ્તવિંશતૌ ॥ ૬ ॥

ભૈરવશ્રણ્ડિકા ચૈવ ઇકોનત્રિંશદંશકે ।

તદૂર્ધ્વે ભૈરવં કાર્યં નાન્યેષાં તુ કદાચન ॥ ૭ ॥

શ્રી વિશ્વકર્મા કહે છે કે:—દારની ઉંચાઈના (શાખના) જત્રીશ ભાગ કરવા, તેમાં ઉપરના ત્રણ ભાગ છાંડી દેવા. નીચેથી આઠમે ભાગે શિવલિંગ, દશમા અને અગિયારમા ભાગમાં કોઈ દેવની દષ્ટિ કહી નથી. બારમા ભાગે સુતેલા વિષ્ણુ, જળશાયિ શેખનારાયણ, ચૌદમે ભાગે માતૃકાદેવીઓ, સોળમા ભાગે યક્ષોની; અઠારમે ભાગે શિવપાર્વતી; લક્ષ્મીનારાયણ અને બ્રહ્માસાવિત્રી એમ ત્રિપુરૂપ-યુગ્મમૂર્તિની દષ્ટિ રાખવી. હવે તે ઉપરના ભાગોની દષ્ટિ સાંભળેા. ઓગણીશમા ભાગે બુદ્ધ તથા લેપ અને ચિત્રોની મૂર્તિઓ; વિશમા ભાગે દુર્ગાદેવીની, અગસ્ય નારદાદિક ઋષિઓની; એકવીશમા ભાગે લક્ષ્મી અને જિનદેવની; ચોવીશમા ભાગે સરસ્વતી અને ગણેશની; છવીશમા ભાગે માનવચન્દ્રની, સત્તાવીશમા ભાગે સૂર્ય, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહાદેવની (મૂર્તિ); ઓગણત્રીશમા ભાગે ભૈરવ અને ચંડિકાદેવીની દષ્ટિ રાખવી. ઓગણત્રીશમા ભાગની ઉપર ભૈરવ સિવાય કોઈ દેવની દષ્ટિ રાખવી નહિ. ૧-૭ (જુઓ-વિવિધ અંથોના મતે દષ્ટિસ્થાન દર્શાવતું કાષ્ઠ)

પુનઃ દષ્ટિસ્થાન—

દ્વારોચ્છ્રયોઽપ્થા ભક્ત ઈર્ષ્વભાગં પરિત્યજેત્ ।

સત્તમ-સત્તમે ભાગે તસ્મિન્ દષ્ટિસ્તુ શોભના ॥ ૮ ॥

૧. દિગંબરાચાર્ય વસુન્દેવિત પ્રતિષ્ઠાસારમાં કહે છે—

“ચિમ્બજ્ય નવધા દ્વારં તત્ત પદ્મભાગાનઘસ્યજેત્ ।

ઈર્ષ્વોશો સત્તમં તદ્વદ્ ચિમ્બજ્ય દ્યાવપચેદ્ દશમ્ ॥

દ્વારોદ્યના નવ ભાગ કરી, નીચેના છ ભાગ, અને ઉપરના બે ભાગ તથા દેવા બાકી જે સાતમે ભાગ રહ્યો તેમાં નવ ભાગ કરી તેમાં સાતમા ભાગે પ્રાંતમાની દષ્ટિ રાખવી.

વાસ્તુસાર અને વસુન્દેવિત દષ્ટિમત જૈનગ્રંથો પણ, પરસ્પર જુદા પડે છે. સૂત્રસંતાનથી પણ તે સાવ ભિન્ન છે. અહીં દીપાણ્વ અને ક્ષીરાણ્વ અંથોના દષ્ટિમત એક છે. પણ તે સૂત્રસંતાનથી ભિન્ન છે. દીપાણ્વ અને ક્ષીરાણ્વ અંથો શિમ્પના સમૂદ્ધ અંથો ગણાય છે. આ જને અંથો સૂત્રસંતાનથી પણ ભિન્ન હોવાનું કારણ કદાચ સમમ મહાપ્રાસાદો (કદાચ નિરંધાર પ્રાસાદો વિશે પણ સંબંધિત છે). દીપાણ્વ અને ક્ષીરાણ્વમાં વિશેષ કરીને સમમ મહાપ્રાસાદનાં સૂત્રોનાં પ્રમાણો વિશેષ આપેલાં છે. તે કારણે આ વિધાન સંબંધિત છે. પરંતુ સંધાર કે નિરંધાર પ્રાસાદોનાં દષ્ટિસૂત્રો જુદાં હોવાનું કાષ્ઠ અંથમાં જોવામાં આવતું નથી. જત્રીશ ભાગ દાષ્ટ્યનું પ્રમાણ, ક્ષીરાણ્વ તથા દીપાણ્વમાં

દ્વારની ઉંચાઈના આઠ ભાગ કરી ઉપરનો આઠમો ભાગ તણ દેવો. સાતમા ભાગના આઠ ભાગ કરી તેના સાતમા ભાગે દેવોની દષ્ટિ રાખવી શુભ છે. ૮

પ્રતિમા સ્થાપન પદ વિભાગ—

અથાષ્ટવિંશતિર્માંગા ગર્ભગૃહાર્ધમાગતઃ ।

પ્રથમે ચ શિવઃ પ્રોક્તઃ કિંચિદીશાનમાશ્રિતઃ ॥ ૧ ॥

કર્ણપિપ્પલિકાસૂત્રં યુજગર્મે તુ સંસ્થિતમ્ ।

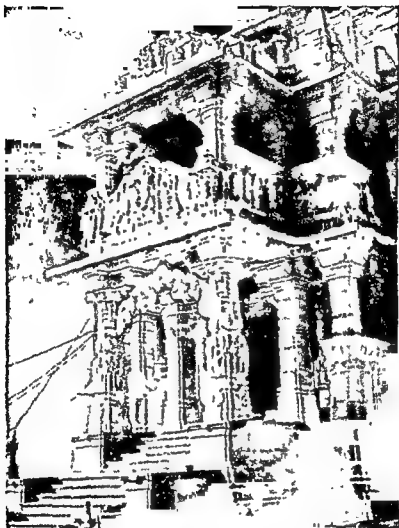
પાદગુલ્ફગર્મસૂત્રે પદગર્મેષુ દેવતાઃ ॥ ૧૦ ॥

ગર્ભગૃહમાં દેવ સ્થાપન કરવાના વિભાગ કહે છે :— પ્રાસાદના ગર્ભગૃહના મધ્યભાગ (દ્વાર તરફનો ભાગ છોડી) યાજ્ઞ ભીંત તરફના અર્ધ ભાગના અઠ્ઠાવીશ ભાગ કરવા. તેમાં મધ્ય ગર્ભના પ્રથમ ભાગમાં શિવલિંગની સ્થાપના કરવી. તે

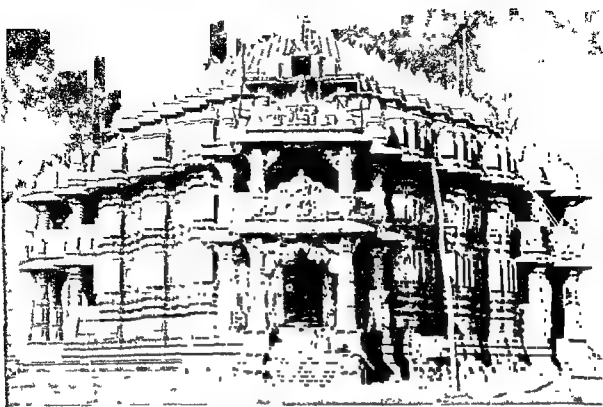
કહ્યું છે. દીપાલ્પના અંચકારે ભિન્નમન આઠ ભાગનો જે સૂરસાધારણ છે તે પ્રમાણે કરી તેા છે જ, એસઠ ભાગ અને આઠ ભાગનાં વિધાન વૃક્ષાર્ણવ, અપરાજિત, સૂત્રસંતાન, રૂપાયતાર, વૈયતામૂર્તિપ્રકરણમ્, જ્ઞાનરત્નકોશ, વાસ્તુમંજરી અને વાસ્તુરાજમાં આપેલાં છે. વર્તમાનકાગમાં શિષ્યોએ આઠ ભાગનાં દર્શિસૂત્ર વિશેષ કરીને વ્યવહારમાં લે છે.

દ્વારોપના આઠ ભાગ કરી ઉપરો ભાગ છોડી, સાતમાના કરી આઠ ભાગ કરી, તેના સાતમા ભાગનું દશિસ્થાન સામાન્ય રીતે ગતાચું છે. આ સૂત્ર સૂત્રસંતાન અપરાજિતના ૬૪ ભાગના વિધાનને મળતું આવે છે. જ્યાં સૂત્ર વિભાગની રેખા (અસરો-શ્લોદી) આવેલ હોય ત્યાંજ દષ્ટિ એટલે આખી ડાહ્યાનો ગર્ભ રાખવાની પ્રથા શિષ્યોએમાં છે. હમણાં જેન વિદ્વાનો સત્તમસત્તમેનો અર્થ સાતમામાં એટલે સાતમાની અદર એવો કરે છે. જ્યારે શિષ્યોએ સાતમાના સાતમે જે વિભાગ આવ્યો હોય ત્યાંજ દષ્ટિ રાખવાનું માને છે. આ વિવાદ પ્રામાણિક પણ હોય જ્યાં વિચકમાં રચિત પ્રાચીન ગ્રંથોમાં કવેલ નથી. આ વિધાન ફક્ત સોગમી સદીના પ્રાસાદમંડળ અ. ૪ના શ્લોક પાંચમાં સત્તમસત્તમે દષ્ટિર્તૃવે સ્થિતે ધ્વજે ગુપ્તા ॥ એમ કહ્યું છે. આ પ્રમાણુ શ્રીમંડને કયા અંચનું લીધું છે તે હજી જાણવામાં આવ્યું નથી. આ સૂત્ર જેન વિદ્વાનો, પોતાના સમર્થન રૂપે દાકે છે. બાકી શિષ્યના કાષ્ટ પ્રાચીન ગ્રંથોમાં દર્શિસૂત્ર આવના દિકરાએ મેળવવાનું કહ્યું નથી. જ્યારે શિષ્યોએ પોતાના મત સમર્થનમાં કીરાણુંવમાં અ. ૧૧૮ અને વૃક્ષાણુંવ અ. ૧૪૭નું પ્રમાણુ આપે છે.

અર્ચાદષ્ટિઃ ચર. સ્તંભઃ પીઠં મંડોવરસ્તથા ॥ ચાલપ્રં લોપયેદ્ યત્ર નિષ્ફલં તત્પ્રજાયતે ॥ દેવની દષ્ટિ સ્તંભપીઠ મંડોવર વિગેરના થશે કહેના સૂત્ર પ્રમાણુ રાખવા. એક વાગ જેટલો લોપ ઉઘો કે નીચો થવા ન દેવો. નહિતર તે કાર્ય ફળને આપનારું થતું નથી. પણ કાર્યસદ્ધિ સમયે શિષ્યોએએ આવા મતમતાંતરના ચિત્કાવાદમાં ન ઉતરતાં જેન વિદ્વાનો આ કાર્યમાં પોતપોતાના મતનો આગ્રહ સેવે ત્યારે તેમ કરવું,

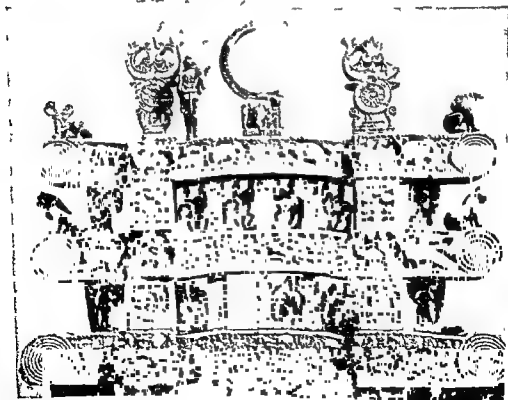

ગુપ્તસિદ્ધ સોમનાથજી મહામાસાદનો પ્રવેશભાગ કિડોલકે તોરણ
સજિત રૂપવાળા ફેરજો અને તે પરનું ઈલાકા જેમાં શિલા, નિર્મલ
અને મહેરાની પાંચ પાંચ કુદ ઉચી મૂર્તિઓ છે. સ્વપતિઃ
પ્રભાસદર ગોપકભાઈ સોમપુત્ર દીપાલ્કૃત

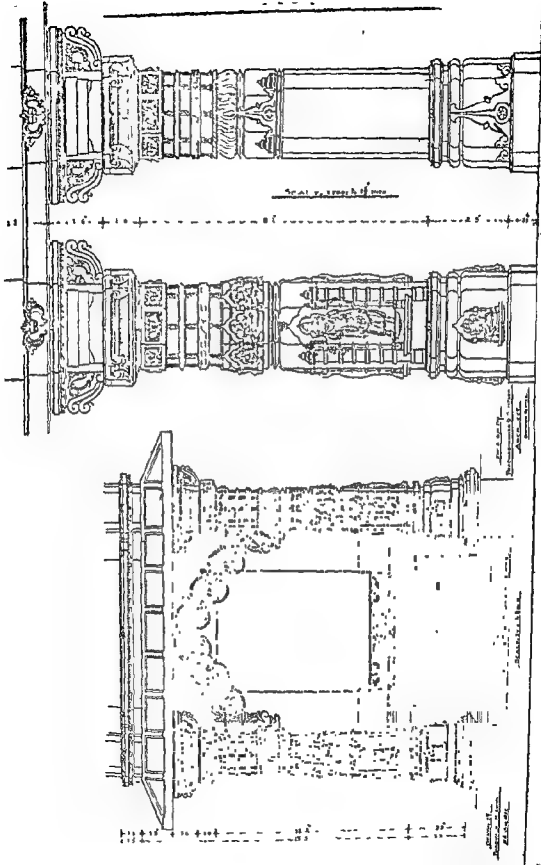
સુભસિદ્ધ મોમનાથજી માસાદ (પ્રભાસપાટણ)-દિબ્બુમિ ચુન મડોલર તથા સંવરજી
સ્થપતિ પ્ર. એ. સોમપુરા-પાળીરાણા

દીપાલ્કર

માંચી સ્તૂપના દરવાજા પરતું. ઈ. મ. પૂ. બીજી સદીનું તોરણ

દીપાલ્કર

દશમે વિશ્વરૂપસ્તુ અગ્નિદેવે એકાદશે ।
 દ્વાદશે ભાસ્કરશ્ચૈવ દુર્ગાં સ્યાચ ત્રયોદશે ॥ ૧૩ ॥
 ચતુર્દશે વિઘ્નરાજો ગ્રહાશ્ચ દશપંચમે ।
 પોઢશે ચ મચેન્માતા ગણાઃ સપ્તદશાંશકે ॥ ૧૪ ॥
 અષ્ટાદશે મૈરવસ્તુ ક્ષેત્રપાલસ્તતોઽધિકે ।
 યક્ષરાઈ વિંસતિતમે હનુમાંસ્તુ પદાધિકે ॥ ૧૫ ॥
 દ્વાવિંશે તુ ધૃગધોર-સ્તયાઽધોરઃ પદાધિકે ।
 ચતુર્વિંશે ભવેદ્ દૈત્યો રાક્ષસશ્ચ પદાધિકે ॥ ૧૬ ॥
 પિશાચશ્ચૈવ પઙ્કવિંશે ભૂતશ્ચૈવ તથાપરે ।
 તદગ્રે ચ પદં શૂન્યં ક્રમેણ મંડલસ્થિતાઃ ॥ ૧૭ ॥

૧. પ્રતિમા સ્થાપના પદ્ધતિભાગ—અઘ્નવીસ ભાગ ગર્ભગૃહના પાછલા ભાગ કરી તેમાં દેવતા સ્થાપનાના પદ્ધતિભાગ આપેલા છે. દીપાશૃંગ અને અપર્યાજિત સૂત્રસંતાન તથા જ્ઞાનરત્નકોષ જેવા પ્રાચીન મંથો એક મતે અઘ્નવીસ ભાગનો આ મત સ્વીકારે છે. પરંતુ રૂપાવતાર દેવતામૂર્તિ પ્રકરણ અ. ૩ ગર્ભાધિના ૪૯ ભાગ કહીને પદસ્થાપના કહે છે.

માગા પકોનપંચાશદ્ ગર્ભાદ્ મિત્તિતો ભવેત્ ।
 ગર્ભાંશો ગ્રહાસંસ્થાનં દૈવં માગાદૃકં તતઃ ॥ ૬ ॥

માનુષ્ય પોઢશાંશઃ સ્યાત્ ચતુર્વિંશઃ પિશાચકઃ ।
 દૈવાંશો બ્રહ્મવિષ્ણવંશઃ સર્વે દેવાશ્ચ માનુષે ॥ ૭ ॥

માતરો યક્ષગન્ધર્વા રક્ષોભૂતસુરાદયઃ ।
 સ્થાપ્યાઃ પૈશાચકેઽંશે તે ગ્રહાંશો લિહ્નમૈશ્વરમ્ ॥ ૮ ॥

ગકારાના (પછીત તરફના) અર્ધભાગના ઓગણીપચાસ ભાગ કરવા. તેમાં ગર્ભાધી પહેલો ભાગ અઘ્નવીસ, પછી આઠ ભાગ દેવાંશ, પછી ભાગ સોળ માનુષ્ય, અને ચોવીસ ભાગ પિશાચક, (આમ કુલ ૪૯ ભાગ થયા), આમાં દેવાંશમાં બ્રહ્મા અને વિષ્ણુ સ્થાપન કરવા. અને માનુષ્ય-અંશમાં સર્વદેવ, અને પિશાચક અંશમાં માતર, યક્ષ, ગંધર્વ, રાક્ષસ, શૂત્ર આદિ સ્થાપન કરવા. (અઘ્નવીસમાં ગર્ભગૃહના મધ્યમાં) લિંગની સ્થાપના કરવી. આ ઓગણી પચાસ વિનાગર્ભ દેવતાપદ સ્થાપન પ્રમાણ દ્રવિકમંથ, મધ્યમતર્ખમાં પણ આપેલું છે. વળી સમરાંશુ સૂત્ર-ધારમાં મહારાજ બોજદેવ અષ્ટમાય (૭૦)માં કહે છે કે—

મકે પ્રાસાદગર્ભાર્ધે દશઘા પૃષ્ઠમાગતઃ ।

પિશાચરક્ષોદનુજાઃ સ્થાપ્યા ગન્ધર્વગુહ્યકાઃ ॥

આદિત્યશ્ચંદ્રિકા વિષ્ણુર્લોકેશનાઃ પદક્રમાત્ ।

ગર્ભગૃહની પછીત તરફના અર્ધભાગમાં દશ ભાગ કરી, ભૌતથી ૧-પહેલા ભાગમાં પિશાચ ૨-બીજામાં રાક્ષસ, ૩-ત્રીજામાં દૈત્ય, ૪-ચોથામાં ગંધર્વ, ૫-પાંચમામાં યક્ષ,

સ્તંભિકા તોરણ સુખ અગ્નિદેવ.

મૂર્તિ સ્થાપનાનો કેમ બાલ્યો. ૧૧-૧૭

૧-૭માં સૂર્ય, ૭-સાતમ માં અંદીદેવી, ૮-આઠમામાં વિષ્ણુ, ૯-નવમામાં પ્રજ્ઞા, ૧૦-દશમામાં એટલે મધ્ય ગર્જનામાં શિવલિંગ સ્થાપના-એમ અનુક્રમે ૧૦ સ્થાપના બાલ્યો.

ભોજદેવના મતને મળતો નાથુ વિરચિત વાસ્તુમંજરી અને સુવધાર રાગસિદ્ધાંત વાસ્તુરાજનો મત છે કે—

ગર્ભાદિં દશમિર્મકે મધ્યે લિङ्ગં ન્યસેતત ।

વિધિ દરિમુમાં સૂર્યં ચુર્ચં શકં જિનં તથા ॥

માતૃગણેશ ગંધર્વાન્ ચક્ષાન્ ક્ષેત્રેશદાગમાન્ ।

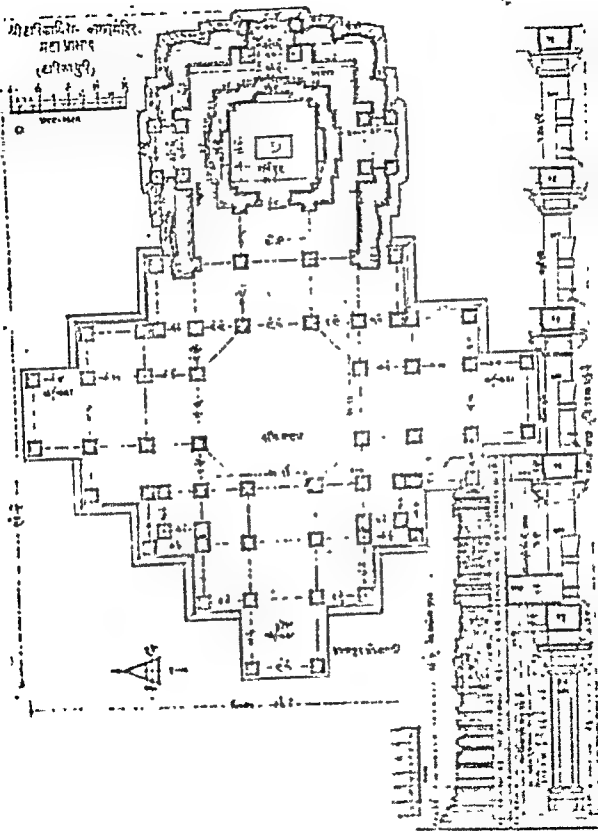
રક્તોગ્રહાન્ ક્રમાન્માલઃ પિશાચં મિત્તિકાવધિ ॥

ગર્ભાદિના પાછલા અર્ધભાગના દશ ભાગ કરતાં તેમાં મધ્યમાં મને શિવલિંગ; ૧ પ્રજ્ઞા, ૨ વિષ્ણુ, ૩ ઉમાદેવી, ૪ સૂર્ય, ૫ શુક્ર, ૬ ઈશ, ૭ જિન, ૮ ગણેશ, ૯ ગંધર્વ,

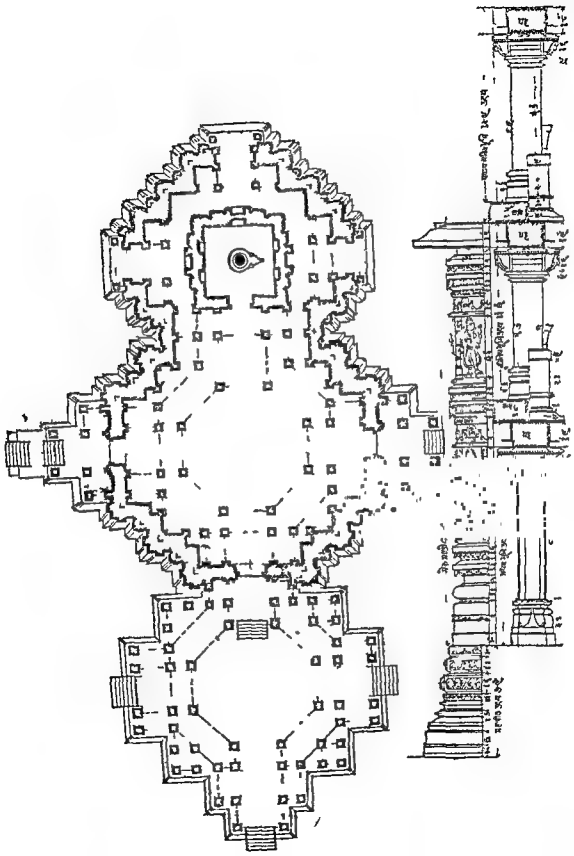
બીજે ભાગે હેમગર્ભ (પ્રજ્ઞા શાલિગ્રામ), ત્રીજે ભાગે નકુલીશ (નકુલીશ-પાશુપતશિવ), ચોથા ભાગે સાવિત્રી, પાંચમા ભાગે રૂદ્ર, છઠ્ઠા ભાગે કાર્તિકસ્વામી, સાતમા ભાગે પ્રજ્ઞા, આઠમા ભાગે વાસુદેવ, નવમા ભાગે જનાર્દન, દશમા ભાગે વિશ્વરૂપ (એમ આઠથી દશમાં વિષ્ણુ), અગિયારમે ભાગે અગ્નિદેવ, બારમે ભાગે સૂર્ય, તેરમા ભાગે હુગી, ચૌદમા ભાગે ગણેશ, પંદરમે શક, સોળમે માતૃકાઓ, સત્તરમે ગણદેવ, અઠારમે હૈરવ, ઓગણીશમે ક્ષેત્રપાલ, વીશમે ચક્ષરાજ, એકવીશમે હંતુમાન, બાવીશમે ભૃગુદ્યોત, ત્રેવીશમે અદ્યોત, ચોવીશમે દૈત્ય, પચીશમે રાક્ષસ, છવીશમે પિશાચ, સત્તાવીશમે ભૂતની મૂર્તિ સ્થાપના કરવી, અઠ્ઠાવીશમા ભાગે દોષ પછુ દેવની મૂર્તિ સ્થાપવી નહિ. આ પ્રમાણે ગર્ભાગૃહના મંડળોમાં

44

શ્રી સોમનાથજી-કેડાસ મહાગેડ્ડ પ્રાસાદ બ્રમચુલ સાંવાર પ્રાસાદ તટલક્ષ્મી અને મહેલ
 રત્ન બૃમિઉદય (અધ્યાય-૫)

વિષ્ણુભાગે ઉમાદેવી બ્રહ્મસ્થાને સરસ્વતી ।
 સાવિત્રી મધ્યદેશે તુ લક્ષ્મીં સર્વત્ર દાયયેત્ ॥ ૧૮ ॥
 વીતરાગો વિઘ્નરાજે યથોક્તં જિનશાસને ।
 માતૃમણ્ડલ મધ્યે તુ દેવતાશ્ચ સમસ્તકાઃ ॥ ૧૯ ॥
 પર્યંકાસનોર્ધ્વસ્થાનિ વિષ્ણુરૂપાણિ યાનિ ચ ।
 વિષ્ણુસ્થાને જલશાયી વારાહસ્તત્પદેસ્થિતઃ ॥ ૨૦ ॥
 મત્સ્યાદિ-વિષ્ણુરૂપાણિ સર્વાણિ નવમે પદે ।
 હરિશંકરોમામૂર્તિ-વિષ્ણુસ્થાને પ્રકલ્પયેત્ ॥ ૨૧ ॥
 અર્ધનારીશ્વરં દેવં હૃદસ્થાને પ્રકલ્પયેત્ ।
 સપ્તમે બ્રહ્મસંસ્થાને હિરણ્યામાર્મકસ્તથા ॥ ૨૨ ॥
 (જુઓ ક્રો. ૬૧૬—દેવતા ૫૬ સ્થાપન વિભાગ)

* મિધમૂર્તિ ચ સ્થાપયેત્ - પાઠાન્તરે

યક્ષ, ક્ષેત્રપાલ અને દસ ભાગમાં ફાળવ, રાક્ષસ, ગ્રહ, માતૃકા-એમ અનુક્રમે દેગાંત સ્થાપના કરવી.

વળી બેઝદેવ સમરાંગણ સુત્રમાં કહે છે કે-ગભારાના ૭ ભાગ કરી પાઠમે બીજા તરફનો એક છોડી ભાગ છોડીને પાંચમા ભાગમાં સર્વ દેવતાઓની સ્થાપના કરવી એ પ્રથમનીય છે.

સુત્રધાર વિરપાલ વિરચિત પ્રાસાદતિલક ગેહાવા પ્રાસાદમાં કહે છે કે-

પ્રાસાદગમે દિ દલં વિષે દ્વારાપ્રયંડં પરિચર્જનિયમ્ ।

વલેડન્યતઃ પંચવિભાગકાર્યં તસ્મિન્ વિષેયાનિ નિજાસનાનિ ॥ ૧ ॥

યક્ષાદયશ્ચ પ્રથમે વિભાગે દ્વિતીયભાગેડલિદેવતા વૈ ।

ગ્રાહા ચ સૂર્યશ્ચ જિનસ્તૃતીયે ચતુર્થે દરિઃ પશ્ચમે હરશ્ચ ॥ ૨ ॥

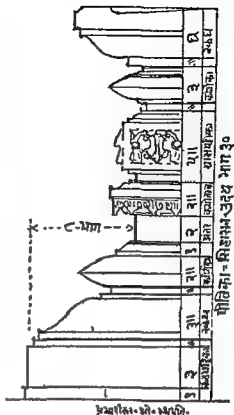
પ્રાસાદના મર્જગૃહના અર્ધભાગનો ૬૬૨ તરફનો ભાગ છોડી દેવો, બીજામાં પાંચ ભાગ કરી તેમાં દેવોના આસને (સિંહાસનો)ના વિધાન કહે છે. પછીતથી પહેલા ભાગમાં યક્ષ, અધિવ, ક્ષેત્રપાલાદિ; બીજા ભાગમાં સર્વ દેવદેવીઓ; ત્રીજામાં બ્રહ્મા, સૂર્ય, અને જિન તીર્થ કરતું સિંહાસન કરવું. ચોથા ભાગમાં વિષ્ણુ અને પાંચમા ભાગે, ૬૨, શિવસિંગની સ્થાપના કરવી.

જિનદત્તસુરિના નીતિશાસ્ત્રના મંથ વિવેક વિલાસમાં પણ સુત્રધાર વિરપાલના પ્રાસાદ તિલક મંથના આ અવતુ લગભગ સમર્થન કરે છે. વળી કંકુર રેર પણ વારતુ-સારમાં પાંચ ભાગ કહે છે.

પ્રાસાદગમે ગેહાર્થે મિત્તિતઃ પંચચારુતે ।

યક્ષાદ્યાઃ પ્રથમે ભાગે દેવ્યઃ સર્ગા દ્વિતીયકે ॥ ૧ ॥

વિષ્ણુ ભાગે ઉમાદેવી, બ્રહ્માના ભાગમાં સરસ્વતીદેવી, સાવિત્રીદેવી (બ્રહ્માના) મધ્યભાગમાં અને લક્ષ્મી (કોઈપણ વિભાગમાં સ્થાપન કરી શકાય. છત્રનીચેના વીતરાગ દેવને અને છત્રનાં શાસન દેવો, વિદ્યારાજ (મણિ)ના સ્થાને ચૌદમા ભાગે સ્થાપી શકાય. બધી દેવીઓની મૂર્તિઓ માતૃ-મંડળમાં સ્થાપવી. વિષ્ણુની પદાસન બેઠેલી કે ઉભી મૂર્તિઓ શ્વેષશાયી અને વરાહાદિ દશાવતારની મૂર્તિઓ વિષ્ણુના નવમા ભાગ સ્થાનમાં સ્થાપવી. વિષ્ણુ, શંકર ને ઉમાજી એ ત્રણેની મિશ્ર યુગ્મમૂર્તિ વિષ્ણુના સ્થાનમાં પધરાવવી. અર્ધ નારીશ્વરની મૂર્તિ રૂદ્રના ભાગમાં સ્થાપવી. બ્રહ્માના સાતમા ભાગમાં હિરણ્યગર્ભ (શાલિ-ગ્રામ) અથવા ત્રિપુરુષની યુગ્મમિશ્ર મૂર્તિઓ સ્થાપન કરવી. ૧૮-૨૨

પોષિતા - સિદ્ધમ - વૈદ્ય ભાગ ૩૦

દેવ-સિદ્ધાસન-ચરવિભાગ

જિનાકંસ્વન્દકુળાનાં પ્રતિમાઃ સ્યુસ્તૃતીયકે ।

બ્રહ્મા ચતુર્થમાગે સ્થાપિત્વમીશ્વર્ય પંચમે ॥ ૨ ॥

(વિવેકચિલાસ)

પ્રાસાદના મર્જગૃહના પાછલી બીંદ તરફના અર્ધભાગમાં પાંચ ભાગ કરી પહેલા ભાગમાં યજ્ઞ, બીજામાં સર્વ દેવદેવીઓ, ત્રીજામાં છત્ર, ચત્ત, કાર્તિકસ્વામી અને કૃષ્ણ; અને ચોથા ભાગમાં બ્રહ્મા અને પાંચમા ભાગમાં અર્ધાત્ર મધ્ય મર્જામાં સિદ્ધિમતી સ્થાપના કરવી.

આ પ્રમાણે સમર્પણના બીજા ભાગે, પ્રાસાદ તિલક તથા વિવેક વિદ્યાસના ભાગે આસન એટલે “પળાસણ” એવો અર્ધ શિલ્પી વર્ગમાં પ્રવર્તે છે. જે કે આ દીપાણી અને ક્ષીરાણી, અષ્ટાશ્વ સૂત્રસંતાન, યાનરત્નકોષ, આદિ પ્રાચીન ગ્રંથોમાં ખુબ પ્રતિમા સ્થાપનના વિભાગનું કહેણું છે.

શિલ્પ વર્ગ જૈન પ્રતિમા સ્થાપન માટે-મંદિર સૂત્રધારનો નીચેનો મત વધુ સ્વીકારે છે,

પટ્ટાણે યજ્ઞ મૂતાયાઃ પટ્ટાણે સર્વદેવતાઃ ।

સદગ્રે ધૈર્ણ્યવં બ્રહ્મા મધ્યે લિજ્ઞં શિવસ્ય ચ ॥

निर्विघ्न ग्रंथानां भूते दृष्टिस्थानं दर्शयितुं द्वाष्टक-

— Ի՞նչ կ'ըլլայ — →

← — k. n. j. b. e. j — — — — — →

→

11-12 2559

—

२ सिव-समि

१. शिवसिंह

213-PK 47th BIRAC

1

4

३ 'पञ्च'.

12 सुप
13 सुप

27	2	2
28	2	2
29	2	2
30	2	2
31	2	2
32	2	2
33	2	2
34	2	2
35	2	2
36	2	2
37	2	2
38	2	2
39	2	2
40	2	2
41	2	2
42	2	2
43	2	2
44	2	2
45	2	2
46	2	2
47	2	2
48	2	2
49	2	2
50	2	2
51	2	2
52	2	2
53	2	2
54	2	2
55	2	2
56	2	2
57	2	2
58	2	2
59	2	2
60	2	2
61	2	2
62	2	2
63	2	2
64	2	2
65	2	2
66	2	2
67	2	2
68	2	2
69	2	2
70	2	2
71	2	2
72	2	2
73	2	2
74	2	2
75	2	2
76	2	2
77	2	2
78	2	2
79	2	2
80	2	2
81	2	2
82	2	2
83	2	2
84	2	2
85	2	2
86	2	2
87	2	2
88	2	2
89	2	2
90	2	2
91	2	2
92	2	2
93	2	2
94	2	2
95	2	2
96	2	2
97	2	2
98	2	2
99	2	2
100	2	2

२ अक्षा
२५१९

1953, 1954, 1955

_____

7.12 9121K

၁၁၇

અથ પીઠિકા ॥—

- ૧ ભુગર્ભે ઉચ્છ્રયે યત્ર પીઠસ્ય ત્રિશતા પરિમાજિતે ।
- ૩ કંઠપટ્ટી એકાંશં ભૂગર્ભે કાર્યં ત્રિભાગઃ કણ્ઠપીઠિકા ॥ ૨૩ ॥
- ૭૧૧ કંઠે માગાર્દ્ધં મુલપટ્ટં ચ સ્કન્ધઃ સાર્દ્ધત્રયોઘ્રતઃ ।
- ૭૧૧ કંઠે સ્કન્ધસ્ય પટ્ટિકા વૈ સ્યાદ્ માગાર્દ્ધં ચાન્તઃપત્રિકા ॥ ૨૪ ॥
- ૨૧૧ કણ્ઠી કર્ણઃ સાર્દ્ધદ્વયં વૈ સ્યાદ્ ભાગૈકં ચિપ્પિકા મતા ।
- ૨૧૧ કણ્ઠી દ્વિભાગં ચાન્તઃપત્રકં કપોતાલી દ્વિસાર્દ્ધિકા ॥ ૨૫ ॥
- ૫૧૧ માસપટ્ટી સાર્દ્ધપંચ ગ્રાસપટ્ટિઃ કર્તવ્યા વિધિપૂર્વકમ્ ।
- ૮૧૧ કંઠે અર્ધે મુલપટ્ટિકાસ્થ્યા ત્રિભાગં કર્ણશોભનમ્ ॥ ૨૬ ॥
- ૭૧૧ કંઠે યઃ સ્કન્ધપટ્ટિઃ કાર્યા ચતુર્ભાગશ્ચ સ્કન્ધકઃ ।
- ૪૫૫૬૬ શોભનશ્ચદ્વિમિર્ભાગૈઃ કર્તવ્ય તદશંકિતૈઃ ॥ ૨૭ ॥

૩૦

इति श्री विश्वकर्मेण कृते यास्तुविद्यायां ध्यानप्रकाशदीपार्षवे
देवता दृष्टिपद स्थापनाधिकारे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

દેવસ્થાપના નીચેની પીઠિકા-ચબાસણ-સિંહાસનની ઉંચાઈ (જે ભાગે આવતી હોય) તેના ત્રીશ ભાગ કરવા. તેમાં એક ભાગ ભૂમિમાં લાય, ત્રણ ભાગની કંઠ-

મર્મગૃહના પાછળ પાટ નીચે વક્ષ જુનાદિ ઉપ દેવો નેસારવા. અને પાટ હોડીને બીજા દેવો નેસારવા, તેનાથી આગળ બહાર અને વિષ્ણુ અને મર્મર્મ સિર્વાલંબી સ્થાપના કરવી.

પાટ હોડીને જૈન પ્રતિમા પધરાવવાના આ સુતને સિંહપીરમ્ વડુ પ્રામાણિક માને છે. અર્ધના પાંચ ભાગ કરી ત્રીજા ભાગમાં સિંહાસન પગાસણ કરવાનું પ્રમાણ માની ધણાખૂણ સિંહપીરો તેમ પધરાવે છે.

હીરાણ્વ, અપર્યાબિત યાનરત્નોશ્ચ દીપાણ્વ, વારદુસાર કે વિવેકવિદ્યાસના મત પ્રમાણે પ્રાચીન મંદિરોમાં (ઓરીસાના કોણાર્કના સર્વમંદિરમાં અને દારિકામાં રજુકેડાજના જગતમંદિરમાં) ઉપર કહેલા ભાગ પ્રમાણે સ્થાપના થયેલ છે. પરંતુ જન પ્રતિમાની આ રીતના ભાગે સ્થાપના ચલાવી દર્શાવેલ દંતુ સુધી પ્રાચીન મંદિરોમાં મળતા નથી. જો તે રીતે નેસારવામાં આવે તો પાછળ પ્રદક્ષિણા થાય તેટલી જગા લગતમ રહે. પરંતુ જૈન મંદિરોમાં આવી પ્રદક્ષિણાની પ્રથા મર્મગૃહમાં નથી. મુર્તિ કે વિષ્ણુ મંદિરમાં ચરણ-રક્ષક તેમજ મર્મગૃહમાં પ્રદક્ષિણાની પ્રથા પ્રાચીન મંદિરોમાં છે.

વારદુસાર, વિવેકવિદ્યાસ અને પ્રાસાદતિલકના કેમન પ્રમાણે પાંચ જગના ત્રીજો ભાગ પીઠિકા સિંહાસનની મર્મગૃહને સ્વીકારાય તો આ મતભેદ રહેતો નથી.

નાના મર્મગૃહમાં ત્રીજા ભાગે પ્રતિમા સ્થાપન કરવામાં આવે તો મર્મગૃહમાં જુઓને કરવા કરવાની જ જગ્યાની ધણી તકલીફ ઉભી થાય.

પટ્ટિકા, અરધા ભાગની સુખપટ્ટિ-કંદ; સાડાત્રણ ભાગનો રકંધ (ગલતો જાડળો) કરવો. તેમાંથી અરધા ભાગમાં કંદ કાઢવો. તે પર અરધા ભાગની અંધારી પટ્ટી, અઢી ભાગની કણી, એક ભાગની ચિપિકા (ચીપલી), બે ભાગનો અંતરપત્ર, અઢીભાગ છબ કેવાળ, સાડાપાંચ ભાગની આસપટ્ટી વિધિથી કરવી. તેના પર અર્ધો ભાગની સુખપટ્ટી (ધત્તી) કરવી. ત્રણ ભાગની કણી, અરધા ભાગની કંઠપટ્ટી. જાને તે ઉપર ચાર ભાગનો ગલતો (રકંધ) કરવો. ફોલણ-ઘાટની ઉંડાઈ, આઠ ભાગની (અંતરાળથી) રાખવી. તે રીતે ભાગથી અંકિત સિંહાસન રચવું. ૨૩-૨૭

ઇતિશ્રી વિશ્વકર્મા વિરચિત વાસ્તુવિદ્યાના જ્ઞાનપ્રકાશ દીપાવળ્યનો દેવતા દષ્ટિપદ સ્થાપનાધિકાર નામનો, શિલ્પ વિશારદ પ્રભાસંકર બ્રાહ્મભાઈ સોમપુરાએ રચેલ, શિલ્પપ્રભા નામની ભાષાટીકાનો આઠમો અધ્યાય સમાપ્ત.

॥ अथ वास्तुविद्यायां दीपार्णवे नवमोऽध्यायः ॥

शिखराधिकार

श्रीविश्वकर्मा उवाच—

पंचनाशिक—अथातः संप्रवक्ष्यामि भद्रार्थं शिखरं तथा ।

भद्रार्थं च ततो वत्स ज्ञातव्यं मूलनाशिके ॥ १ ॥

भद्रं द्वात्रिंशद्द्विभागं कर्त्तव्यं च विचक्षणैः ।

मूलनाशिकं द्विभागं त्रिभागं द्वितीयं तथा ॥ २ ॥

वेदभागं तृतीयं तु भद्रं चतुर्दशैव च ।

पंचमी फालनाकार्या उपाङ्गसदृशा भवेत् ॥ ३ ॥

यावद्वस्तुप्रमाणेन विस्तृता क्रियते कटिः ।

तावदङ्गुलपादेन फालनानां तु निर्गमः ॥ ४ ॥ इति पंचनाशिका

विश्वकर्मा ठडे छेः—छे वत्स ! शिखरना लहरना अर्धेशी खुला सुधीना लाग कहुं छुं. आभा लहरना पन्नीश लाग करवा. पडेवी क्षालना जे लाग, भील क्षालना त्रय लाग, त्रील क्षालना चार लाग, अने आधुं भद्र चौद लागतुं जलपुं. पांचमी क्षालना उपांग प्रमाणे करवी. (प्रासाद) गेटला हाथ टोछु छेय तेदला हाथे पा पा आंगणनी क्षालनाओना नीकाणा राखवा. १-२-३-४

सप्तनाशिक—सप्तनाशिकं वक्ष्यामि भद्रार्थं षष्ठमांगिकम् ।

प्रथमं षष्ठमिर्भागं द्वितीयं रुद्रसंख्यया ॥ ५ ॥

तृतीयं षष्ठमिर्भागं मूलं सार्द्धं चतुष्टयम् ।

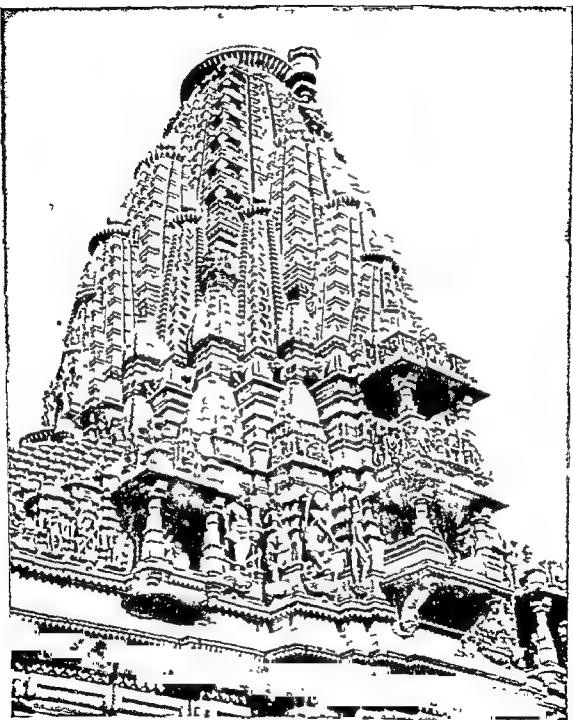
षष्ठं च सप्तमं चैव फालना नाम नामतः ॥ ६ ॥ इति सप्तनाशिक

छेवे हुं सप्तनाशिक कहुं छुं—अरधु भद्र छ लागतुं; पडेवी क्षालना आठ लागनी, भील क्षालना अगियार लागनी; त्रील क्षालना आठ लागनी; मूलनाशिक साडा चार लागनी; छूरी अने सातमी क्षालनाओ नाम मात्रनी करवी. (क्षालनाने) नीकाणो आंगण कछो तेम राखवे। कुल पंचोतेर लाग सप्तनाशिकना जलपुना. ५-६

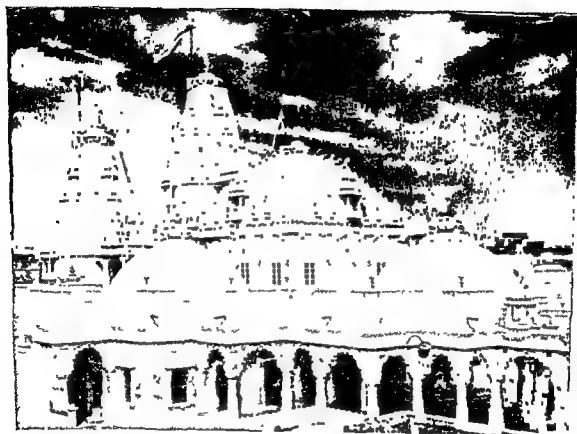
१. भद्रार्थं च चतुर्दश—पाठान्तरम्

२. शिखरना लहरना आठ क्षालनाओ करवानुं दीपार्णव, क्षीराक्षव अने मान-रत्नीय ग्रंथमांज कथुं छे. अपराजित सुवर्चस्तानमा आ पाडो नथी. पंच-सप्त ने नव

ગુજરાત અલ્પદીર્ઘકાળે પાટણના પ્રસિદ્ધ લૈન્ગમંદિર પંચાસરણકું કળામય શિખર (અધ્યાય ૮)
 (Constructing Architect : P. O. Sompura)

મહાત્મ પાઠણ પ્રસિદ્ધ જૈનમંદિર. ચંદ્રપ્રભુ પ્રાસાદના નવ મહત્ત્વક તથા ચાર મંડપયુક્ત
 બે ભૂમિવાળા મળ્ય પ્રાસાદ (અધ્યાય ૬). (Constructing Architect : P. O. Sompura)

શિખરના ભદ્રના નવનાશિક કહે છે—અરધા ભદ્રના એકત્રીશ ભાગ કરવા તેમાં પ્રથમ ફાલના એક ભાગ, બીજી ફાલના બે ભાગ, ત્રીજી ફાલના ચાર ભાગ, ચોથી ફાલના પાંચ ભાગ, પાંચમી ફાલના આઠ ભાગ, છઠ્ઠી ફાલના પાંચ ભાગ, સાતમી ફાલના (ભદ્રાર્ધ) છ ભાગ, અને આઠમી અને નવમી ફાલના નામ માવની કરવી. નેટલું કાણુ રેખાએ હોય તેટલા હાથે પા પા આંગળ ફાલના ખાંચાઓના નીકાળા રાખવા. આ પ્રમાણે બુદ્ધિમાન શિલ્પિએ ફાલનાના ભાગ લેખવા નહિ. ૭-૮-૯-૧૦

શૃંગો પર શૃંગ ચક્રાવવાનું વિધાન—

વિમક્તે તુ તલછન્દે શિશ્વરોર્ધ્વં તુ કારયેત્ ।

છાદ્યસ્યોર્ધ્વે મહારઃ સ્પાત્ શૃંગે શૃંગે તયૈવ ચ ॥ ૧૧ ॥

‘મહારાંગ’ પુનર્દયાત્ પુનઃ શૃંગાણિ કારયેત્ ।

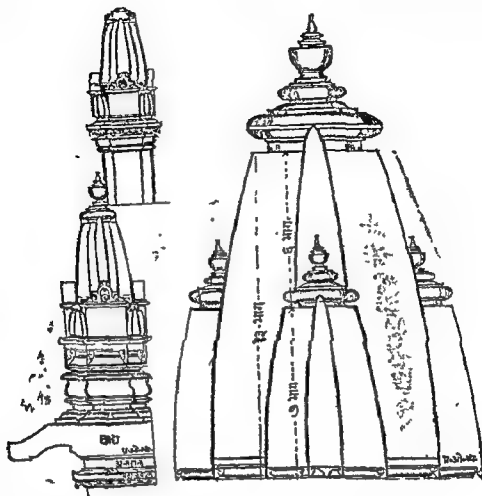
સમસ્તાનામધોમાગે કુર્યાચ્છાદ્યં વિભૂષિતમ્ ॥ ૧૨ ॥

‘અધઃ’ શૃંગાર્ધમાગેન ઊર્ધ્વશૃંગો વરોદ્રમઃ ।

પૈકૈકં યુક્તિદ્વયેણ કુર્યાદે સર્વકામદમ્ ॥ ૧૩ ॥

૧. ૭મી પર પ્રકાશનો થર (પણ કાષ્ટ દિશ્વપીએ તેના બદલે ૭જીરાનો પાલનો થર) કરે છે. અહીં પ્રાયેક શૃંગ નીચે આ થરો ૭જીરાના ચક્રાવીને શૃંગ ઉપર થર મૂકવાનું વિધાન કરે છે તે સુંદર દેખાય છે. જો કે અધા દિશ્વપીઓમાં તે પ્રથમ નથી. કાષ્ટ શૃંગ ચક્રાવતાં શૃંગના કળશની ઉંચાઈ નેટલી ચાર કે છ કે આઠ આંગળ નેટલી જાગી ચક્રાવીને બીજું શૃંગ ચક્રાવે છે. આમ કરતું સામાન્ય છે. ઉપર કહ્યું તે રીતે ન કરવામાં હોય નથી. પરંતુ સામ્રાજ્યે ઉત્કૃષ્ટ કાર્યની અપેક્ષાએ તેમ કહ્યું છે. જો કે મંથકારે કક્ષાથી પણ વિશેષ જાણ પ્રાયેક શૃંગ નીચે ચક્રાવીને મુરલા જેવામાં આવે છે. શા. તા. કારિકાનું જમતમહિરઃ રાજરથાનમાં કાપરલાજ. રાજકપુરમાં પ્રાયેક શૃંગ નીચે ઉંચી જાંધાના ઘાટ કરીને ચક્રાવેલ છે. તેથી શિખર ધણુ ઉંચું લાગે છે. કેટલીક વખત દિશ્વપીને તેની રચના કરવાની ફરજ આવી પડે છે.

૨. અધઃ શૃંગાર્ધમાગેન ઊર્ધ્વશૃંગો વરોદ્રમઃ ॥ પ્રાચીનના અન્યત્રત્વં પર ઉત્તરોત્તર શૃંગ પર શૃંગ ચક્રાવવાનું કહ્યું છે. નીચલા શૃંગના અર્ધભાગથી ઉપરના શૃંગની ખીખરીની નોંધ કરવી, એમ બુદ્ધિથી કાર્ય કરવું. પ્રાચીનના અન્ય ફાલનાના નીકાળા જવારે દરતાગુલ પ્રમાણુ હોય છે, ત્યારે શિખરની રચના કરવામાં આ સૂત્રોનો બુદ્ધિથી પ્રયોગ બુદ્ધિમાન દિશ્વપીએ કરે છે. “સમદશ” ફાલના મુકન પ્રાચીનને શ્લોક ૧૭નો પૂરોર્ધ્વ પર પર નોંધે જેમ છે, પણ દરતાગુલ પ્રાચીનના શિખરમાં સર્વિવ રૂપમાં સુશોભિત બનાવીને, કાર્તિકિક કરવાની હોય છે. આવા પણ પ્રકારોમાં વચર સમજેલું પુત્રાગુલ યાન નિર્ધારક નીવડે છે. જેમ કાવદાને અવધાર અંગળ રથલ મુકું પડે છે, તેમ કાર્ય કરનાર દિશ્વપીને તેના કામમાં, અનેક ગુણો ઉપી થવ છે ત્યારે બુદ્ધિમાન દિશ્વપીએ દ.અ. ૫ અને (જો તેટલું) માન આપીને કાર્તિકિક કરે છે.

શ્રૃંગ પર શ્રૃંગ-વિધાન-સ્થો. ૧૨-૧૩ ઉરશ્રૃંગ-વિધાન-સ્થો. ૧૪-૧૫

ઉરશ્રૃંગ ચડાવવાનું વિધાન—

ઉરશ્રૃંગાણિ મદ્રે સ્યુ-રેકાદિગ્રહસંરુચયા ।

ત્રયોદશાર્દે સપ્તાર્દે હસ્તાનિ ચોરશ્રૃંગકૈઃ ॥ ૧૪ ॥

પંડા બાહ્યં પ્રમાણં ચ સ્કંધે સ્કંધં તુ કારયેત્ ।

સૂત્રયિત્વા ક્રમયોગં અધઃકર્ચ્યં પ્રકલ્પયેત્ ॥ ૧૫ ॥

હવે શ્રૃંગે ચડાવવાનું કહે છે—પ્રાસાદના અંગોપાંગની કાલનાઓમાં તળ-છાંદની વિભક્તિ છતાં પરથી શિખરમાં પહોં કરવી. છતાં પર પ્રહાર (પ્રહારનો થર) કરી શ્રૃંગ પર શ્રૃંગ એમ (પ્રતિરથાદિ પર) ચડાવતા જવું. પ્રહારનો થર કરી

૧. ઉરશ્રૃંગોમાં તેર વિભાગ કરી નીચેનું (સાત જાગ લુખ) દબાવવા કહ્યું છે અને ઉપરનું ઉરશ્રૃંગ જ જાગ ખુલ્લું રહે—આમ કહ્યું છે. પરંતુ સક્રિય કર્મ કરતાં ઉપગોના પર દેટરેક બાધાર રાખવો પડે છે. આને લોકિક-આમણી જાણમાં કર્મક વિચાર કહી છે. પ્રથમય સુત્રોને કેમ ધટાવતાં તેનું સક્રિય જ્ઞાન અનુભવી કિવાવાન સિદ્ધીએ પાસેજ હોય છે.

તે પર શૃંગ કરવું. તે સર્વ શૃંગોની નીચે એટલે પ્રહારના થર ઇજલીથી શોભતા કરવા. નીચેના શૃંગના અર્ધભાગે ખીજું ઉપરનું શૃંગ ચડાવવું. એમ એકેક પર યુક્તિથી સૂત્રથી ઉપર કરતા જવું, તે સર્વ રચના કામનાને આપનારી જાણવી. ૧૧-૧૨-૧૩

હવે ભદ્ર પર શૃંગો ચડાવવાનું વિધાન કહે છે—ભદ્ર ઉપર ઉરશૃંગ એક પર એક એમ નવ સુધી (કહેલા કેમ પ્રમાણે) ચડાવી શકાય. (તેની ઉપલા) ઉરશૃંગના (પાયઆથી બાંધણા સુધીના) તેર ભાગ કરી નીચેના સાત ભાગ હુમ (હબાતા) કરવા. એમ પ્રત્યેક ઉપરાપર ઉરશૃંગ ચડાવતા જવું. અહીં આમલ-સારાનું પ્રમાણ બહાર જાણવું. પલ્લ બાંધણાથી બાંધણું સમજવું. એ સૂત્રના કમયોગે કરી નીચે ઉપર ઉરશૃંગ ચડાવતા જવું. ૧૪-૧૫

અંડકની ગણતરીમાં કેને લેવા—

શૃંગોરુશૃંગમત્યંગ-ગણયેદંડકાન્તિ ચ ।

ઘંટા તવંગ તિલકં કુર્યાદ્ પ્રાસાદભૂષણમ્ ॥ ૧૬ ॥

કર્ણં રયં મતિરયં છુમદ્રં મતિમદ્રકમ્ ।

કુર્યાંજ્જલાંતમાર્ગેણ શુદ્ધાન્યેવાંગસંસ્થપયા ॥ ૧૭ ॥

ફૈવાંગમમાણેન તપાદં શૃંગમુચ્છ્રયે ।

સ્કંધસ્વાર્થોદયે ઘંટા સર્વકામફલમદા ॥ ૧૮ ॥

કયા શૃંગ-અંડકની ગણતરીમાં લઈ શકાય—

શૃંગ (ખીખરીઓ), ઉરશૃંગ, પ્રત્યંગ, (ચોથમરાશીયા) ને અંડકની ગણતરીમાં લેવા. ઘંટા, તવંગ અને તિલક એ પ્રાસાદના શિખરના શણગાર રૂપ છે. (તે અંડકમાં ગણવામાં નથી આવતાં). રેખા, રથ, પદરો, મુલદ્ર અને પ્રતિભદ્ર એ પ્રાસાદના ઉપગિને જળમાર્ગ પાણીતાર પાડીને શુદ્ધાન્યંગ સંખ્યામાં બતાવવાં. અને તે અંગના (માપ) પ્રમાણે-અવાયુ-ઉચ્ચ શૃંગ ખીખરા ચડાવવા. તેની નીચે પહોળાઈના અર્ધભાગથી કાંઈ વિશેષ ઉપર બાંધણે રક્ષિ રાખવું. તેની રક્ષિ બાંધણાની પહોળાઈથી અર્ધઉંચી આમલસારી કરવાનું (સામાન્ય વિધાન) કહ્યું છે. તે સર્વ કામનાના ફળને આપનારું જાણવું. ૧૬-૧૭-૧૮

૧. પ્રાસાદના પ્રતિરથ ઉપર ઉપર શૃંગો ચડાવી ઉરશૃંગમાં હુમ ચાપ તે રચના મુદર ભાગે છે. કેટલાક પ્રાસાદની વિભક્તિઓમાં ક્યોની જાણુમાં ખુણી ન દોષ તેવા સંનેગોમાં આમ દરશમાં રાષ્ટ્રીઓની કાવં કરવાની ખુબી જાણ છે. રાજપાનમાં વિષ્ણુઓ તેની ખુણીની રચનાને જલખુણી ઉપજાવવાનું કહે છે. એટલે જ્યાં નીચે કાદનાનું અંગ ન દોષ ત્યાં જ્યાં ૧૨થી પ્રત્યંગ સાથે ખુણી ઉપજાવવી પડે છે.

શિખરની મૂળ રેખાનો પાથચો મેળવવાનું વિધાન—

વિમાનનાગરચ્છંદે કુર્યાદ્વિમાનપુષ્પકે ।

નિરંધારેષુ સર્વેષુ નાગરે મિથ્રકેઽપિ વા ॥ ૧૯ ॥

एकद्वित्रिक्रमादुक्ता मित्तिमध्ये यथोत्तरम् ।

गर्भमध्ये यदा रेखा महामर्मक्षयावहा ॥ ૨૦ ॥

સાંધારે સ્તંભરેખા ચ કર્તવ્ય્યા મધ્યકોષ્ટકે ।

भ्रमणी वाहामित्तिश्च क्रमात्संख्यां प्रकल्पयेत् ॥ ૨૧ ॥

રેખાનો પાથચો કયાં મેળવવો તે વિધાન કહે છે — વિમાનનાગરચ્છંદ, વિમાનપુષ્પકચ્છંદ, મિથ્રકાદિચ્છંદ, અને નાગરચ્છંદના નિરંધાર પ્રાસાદોમાં એક-એક-ત્રણ એમ શૃંગો ઉત્તરોત્તર ભીતિ પર ચડાવવાં. ગભારાની અંદર રેખા ગળવા ન દેવી. જો ગભારાની અંદર રેખા ગળે—પડે તો મહાભર્મ દોષ ઉપજે છે. તે નાશ કરનારો લાલુવો. આ પ્રમાણે નિરંધાર પ્રાસાદોનું વિધાન કહ્યું છે. પરંતુ ભ્રમવાળા મહાપ્રાસાદો સાંધાર હોય તો તેનો વચ્ચે સ્તૂપ ઠેઠાના આગળના સ્તંભો, ધરાબર કણું આવે તે મુજબ ભ્રમણીની બહારની ભીત ઉપર અનુક્રમે સપ્ત્યામાં શૃંગ ચડાવવાની યોજના કરવી. (એટલે સાંધાર પ્રાસાદના શિખરનો પાથચો મધ્યકોષ્ટ-વચ્ચલા સ્તૂપના ગર્ભગૃહની ભીત બહાર મેળવવો).
૧૯-૨૦-૨૧

શિખરોદયનાં ત્રણ પ્રમાણ—

રેખાવિસ્તારમાનેન સંપાદેનં તદુચ્ચૂયઃ ।

ત્રિભાગસહિતશ્રૈવ સાર્દ્ધં વા તુ વિચક્ષણઃ ॥ ૨૨ ॥

શિખર પાથચો રેખાચે જેટલું પહોળું હોય, તેનાથી મવાયું શિખર (ખાંધણું) ઉંચું કરવું. અથવા ૧૩ કે દોડું ઉંચું શિખર બુદ્ધિમાન શિલ્પીએ કરવું. ૨૨

दशया मूले पृथुत्वे षड्भागः स्कंघ उच्यते ।

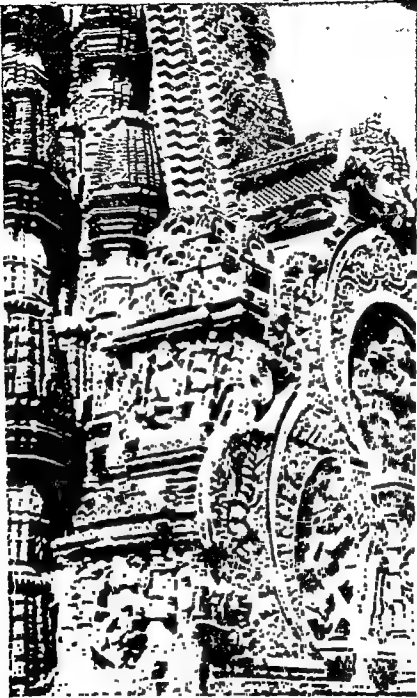
પ્રથમાંગો મવેત્ સ્કંધ ઉમયોઃ પરિપક્ષયોઃ ॥ ૨૩ ॥

પહ્વાણો દોપદઃ પ્રોક્તઃ પંચાઘશ્ચ નં જસ્યતે ।

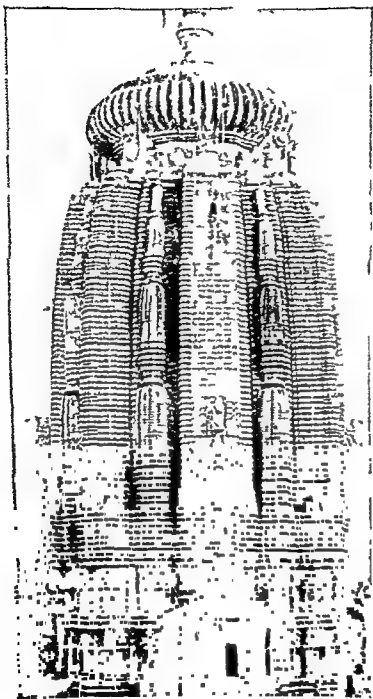
૧ શિખરની પાથચો=પથરેખા મેળવવાની વિધિ નિરંધાર પ્રાસાદમાં ગભારાની અંદરની ફરકથી તથા પાથચો રાખવો. નિરંધારે મૂલમિત્તો સાંધારે ભ્રમમિત્તિપુ.

૨. શિખરની ઉંચાઇ કરવામાં શિલ્પીઓમાં સવાયું, દોડું અને પોણમણ એમ ત્રણ રીતે કરવાની પ્રથા છે. ઉત્તર ભારતમાં પોણમણ કે બમણા ઉચા શિખરો બનાવ્યા આવે છે પ્રાચીનમાં બમણા ઉચાનો ૧૬ છે.

ઉદયપુર-(ભાગવા) ઉદયેશ્વર મંત્રાલયના કળાયુગ શિખરનો-સુકનાસ
દીપાલ્કિત ચા. ૮

આદિસા-નમનાથપુરીના એકાદિત પ્રકારનું શિખર
દીપાલ્કું અ. ૯

શિખરની નીચે ઉપરની પહોળાઈ રાખવાનું પ્રમાણ—

મૂળ શિખર એટલે પાંચથે દશ ભાગ કરવા. અને ઉપર છ ભાગનું પાંધણે ગણવું તેને સ્કંધ કહે છે. તે પાંચ ભાગે પણ રાખી શકાય. બાકીની સ્કંધની હાથી જમણી તરફ નમણુ રહે છે. છ ભાગથી પાંધણું (સ્કંધ) વધારે પહોળું રાખવાથી દોષ કહ્યો છે. અને પાંચ ભાગથી ઓછી પહોળાઈ સ્કંધ પાંધણે હોય તેવું શિખર શોભતું નથી. ૧ ૨૩

રેखाविस्तारमानेन दक्षभागविभाजितम् ॥ ૨૪ ॥

द्विभागः कोण इत्युक्तं मद्रं भागत्रयं मवेत् ।

प्रतिरथः सार्द्धभाग उभयोः परिपक्षयोः ॥ ૨૫ ॥

स्कंधनवांશે सार्द्धद्वौ रथकोणौ द्विमद्रकम् ।

શિખરના પાંચથે અને પાંધણે (સ્કંધે) પહોળાઈમાં ફાલના=નાશક પાડવાના વિભાગ કહે છે.—શિખરના પાંચથે (મૂલકર્ણે) દશ ભાગ કરવા. તેમાંથી રેખા બે ભાગ, પ્રતિરથ દોઢભાગ, અને અરધું ભ્રમ દોઢભાગ, આ પ્રમાણે ગણી અને બાલુ મળી દશ ભાગ બાલુવા. અને શિખરના ઉપલા ભાગે સ્કંધ-પાંધણે નવ ભાગ કરવા. તેમાં બે ભાગ રેખા, દોઢભાગ પ્રતિરથ અને આધુ ભ્રમ બે ભાગનું મળી (૨+૧+૧+૨+૨=૬) કુલ નવ ભાગ બાલુવા. ૨૪-૨૫

મંડોવરોદય અને શિખરોદયનું સામાન્ય પ્રમાણ—

શિલોર્ધ્વતઃ કન્થ્યાન્ત-મુદયે ભાગવિંશતિઃ ॥ ૨૬ ॥

મંડોવરોદયાર્ધાદિ નવ જ્યેષ્ઠાદિમાનતઃ ।

શેષોદયે શિખરં સ્યાત્ પ્રયુક્તં વાસ્તુવેદિમિઃ ॥ ૨૭ ॥

નીચે અશક્તિથી ઈંડા=કળશના મથાળા મુધીની કુલ ઉંચાઈના વિશ ભાગ કરી તેમાં મંડોવર આઠ ભાગનો ઉંચો તે જ્યેષ્ઠ; સાડાઆઠ ભાગનો ઉંચો મંડોવર મધ્યમ; અને નવ ભાગ ઉંચો મંડોવર કનિક માનનો બાલુવો. અને બાકીના બે ભાગ રહ્યા તે શિખરના ઉદયના બાલુવા. એમ સામાન્ય રીતનો ઉદય વાસ્તુશાસ્ત્રના જ્ઞાતાઓએ કહ્યો છે.

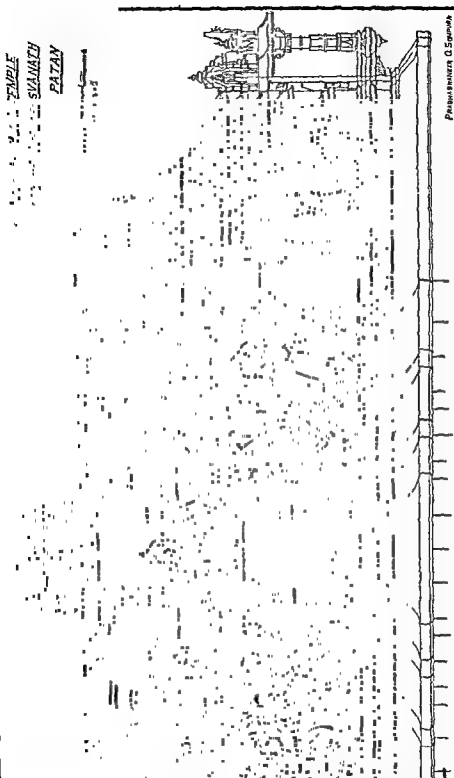
૧. શિખરના પાંચથે મૂળ રેખાના દરમિયાન કરી ૭ ભાગનું પાંધણું સ્કંધે રાખવાથી, તે જ્યાં જ્યાં જવડ લાગે છે. પાંચ ભાગનું પાંચ ખંડ. પરંતુ ઉપરથી પાંચથી ઓછું છે. જરૂર સામાન્ય રીતે સાડાપાંચ ભાગે સ્કંધે રાખવાથી મંદર લાગે છે. આ યવ રચના તો શિલ્પીઓની માન્યતા અને દૃષ્ટિ પર અવલંબે છે.

TEMPLE
SVANATH
PATAN

.....

Scale 1/4" = 1'-0"

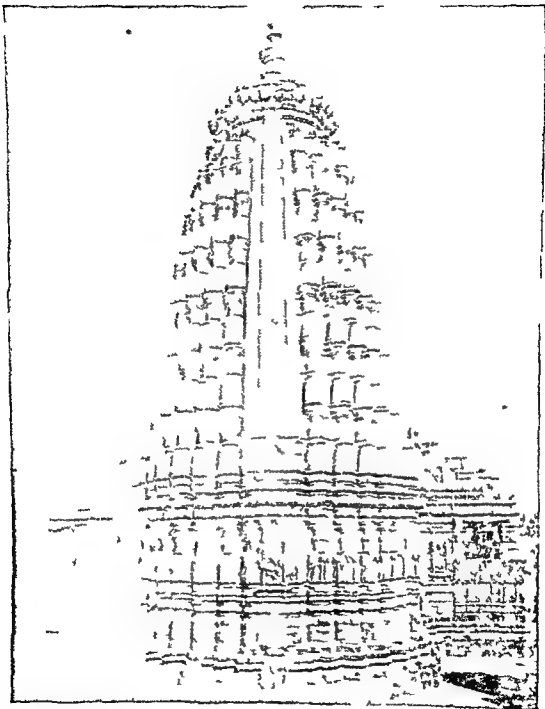

Pradyumn Singh
ARCHITECT

21/11/21

1/11/21 (21/11/21)

ઉદયપુર (ભાગલા)ના ઉદયપુરના-ગામ્ય પ્રામાણનો પૃથ્થ ભાગ. પીઠ, મંડિર અને
અનોખા પ્રાચીન શિખર

સિપાઈ

ઉચ્ચ (માળા)ના ઉદ્દેશ્યના કળાત્મક પ્રાસાદ, (શિખર અને સંવરણાચીત્ર) મં. ૩૫

સંપાદક

પાંચ ખંડથી શરૂ કરી એકેક ખંડની વૃદ્ધિ કરતાં ૨૫ રેખાના ૨૯ ખંડ થાય. તેના પ્રત્યેક ખંડની ક્રમ-વૃદ્ધિની સાથેજ કળા-વૃદ્ધિ થાય છે. એક, બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ, છ, સાત, આઠ, એ ક્રમે પ્રત્યેક ખંડે ખંડે એકેક કલાની વૃદ્ધિના ક્રમયોગે ઓગલત્રીશ ખંડ સુધી થાય છે. પાંચ ખંડના પહેલા ખંડે એક, બીજા ખંડે બે, ત્રીજા ખંડે ત્રણ, ચોથા ખંડે ચાર; પાંચમા ખંડે પાંચ કળાઓ થતાં, એમ પાંચ ખંડે પંદર કળાઓ થાય. એ પ્રમાણે પચીસમી રેખાના ૨૯ ખંડોની સર્વ મળીને કળાઓ ૪૩૫ ચારસો પાંત્રીશ થાય છે. (એનાં પચીસ નામે કહ્યાં છે.) ૩૮-૩૯-૪૦.

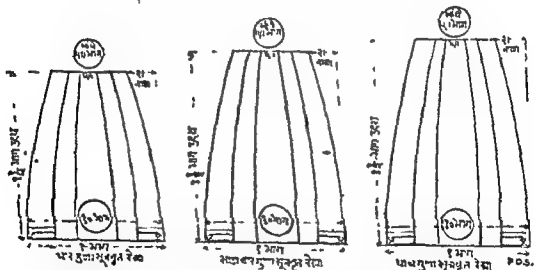
રેખા દોરવાના સામાન્ય નિયમ—

રેસામૂલ્યસ્ય વિસ્તારાત્ પન્નકોશં સમાલિખેત્ ।

ચતુર્ગુણેન સૂત્રેણ સપાદશિસ્તરોદયઃ ॥ ૪૧ ॥

ત્રિમાસે સાર્દ્ધચતુષ્કં સાર્ધોદયે પંચગુણમ્ ।

પાદોનદ્વયે પાદોનં સપ્તસૂત્રં રેસાઃ સમાઃ ॥ ૪૨ ॥

સપાવા-૧૩ અને દોઢા શિખરોના ઉદયની રેખાચતુર્નું સામાન્ય મન. ૫

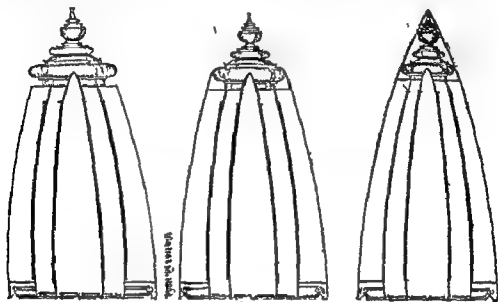
સપાવા શિખરને પાયથાના વિસ્તારથી ચારગણા મૂત્રના વૃત્તથી વગર ખીલેલા ક્રમગુણના આકાર જેવી રેખા દોરવી; ૧૩ શિખરોદયના પાયથાથી આઠચાર-ગણા સત્રથી રેખા દોરવી; દોઢા ઉદયવાળા શિખરને પાંચગણા મૂત્રથી રેખા દોરવી; અને પોણાબમણા ઉદયવાળા શિખરને પાયથે જેટલું હોય તેમાંથી પોણા-ગાતગણા મૂત્રના વૃત્તથી રેખા દોરવી; એ રીતે રેખા શિખરની નમણ માટેના સામાન્ય વિધિ કલો છે. ૪૧-૪૨

શિખાન્તં રેખા ઘંટાન્તં વિરાટવલ્લભાદિકે ।

સ્કન્ધાન્તં નાગરી રેખા પ્રશસ્તા સર્વકામદા ॥ ૪૩ ॥

શિખરની રેખાઓ છોડવાના અનેક પ્રકાર કહ્યા છે. તેમાં (પ્રાસાદની જાતિના છંદ પ્રમાણે) મુખ્ય ત્રણ પ્રકાર છે. શિખાંત એટલે કળશ સુધી રેખા છુટે તે; અને ખીલ ઘંટાતં (આમલસારા સુધી) છુટે તે. (આ પ્રકાર વિરાટ, ભૂમિજ અને વલ્લભી આદિ જાતિને માટે છે). ત્રીજું સ્કંધાંત એટલે ઝાંધણે છુટે તેવી રેખા. વાળું શિખર સાંધાર નિરંધાર નાગરાદિ જાતિને માટે પ્રશસ્ત છે—તે સર્વ કામનાને આપનારું જાણવું (આપણી નાગરાદિ જાતિના છંદને સ્કંધાંત રેખા પ્રશસ્ત છે). ૪૩

શિખર રેખાસૂત્ર (શ્લોક ૪૩)

વાલંજર —

રેખામાનં મયાલ્પાતં વાલંજરમથ શૃણુ ।

૪ ૩ રેખા વિસ્તરસ્ય માનં દ્વાવિંશત્પદમાજિતમ્ ॥ ૪૪ ॥

૩ ૨ કોણસ્તુ ભાગચત્ત્વારઃ પ્રતિરથસ્ત્રિભાગકઃ ।

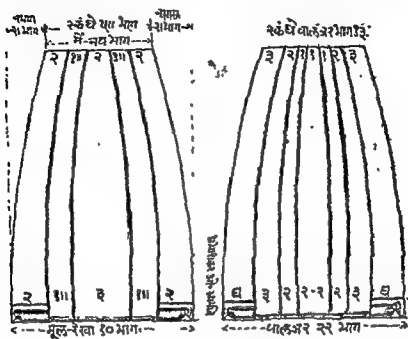
૨ ૧ ઉપરથો દ્વિભાગસ્તુ મદ્રાર્દે દિ દ્વિભાગકમ્ ॥ ૪૫ ॥

૧૧ ૧૧ સ્કંધે ત્રયોદશ ભાગા ત્રિધા કર્ણે દ્વયં રથે ।

૧૧ ૧૧ ઉપરથે ચૈક્રમાગઃ શેષં મદ્રં મકીર્તિતમ્ ॥ ૪૬ ॥

શિખરની રેખાનું માન એ કહ્યું. હવે વાલંજર (શિખરના નામીક)ના વિભાગ સાંભળો. શિખર પાંચથે જેટલું હોય, તેના બાવીશ ભાગ કરવા. તેમાં રેખા ચાર ભાગની, પ્રતિરથ ત્રણ ભાગનો, ઉપરથ બે ભાગનો; અને અરધું ભદ્ર બે

ભાગનું બાણવું. હવે શિખરનું સ્કંધ ગાંધણુ બેટલું હોય તેના તેર ભાગ કરવા; તેમાં ત્રણ ભાગની રેખા; બે ભાગનો પદરે; એક ભાગનો ઉપરથ; અને બાકી અરધા ભાગનું અરધું ભદ્ર, એ રીતે વાલંબરના વિભાગ કહ્યા છે. ૪૪-૪૫-૪૬

૩૭૫ વાલંબર-૨૨ (૨૬૧૬-૪૪-૪૬)

સ્કંધવેધ—

સ્કંધહીનં ન કર્તવ્યં નાધિકં કિં ચ કારયેત્ ।

સ્કંધહીને કુલોચ્છેદો મૃત્યુરોગમયાવહમ્ ॥ ૪૭ ॥

તસ્માત્ સર્વપ્રયત્નેન સ્કંધેઽધિકં ન કારયેત્ ।

માનપ્રમાણસંયુક્તઃ શાસ્ત્રદૃષ્ટયા ચ કારયેત્ ॥ ૪૮ ॥

આયુરારોગ્યસૌભાગ્યં લભતે નાત્ર સંશયઃ ।

મૂલકન્દે પ્રવિપ્તે તુ સ્કંધવેધે ઇતિ સ્મૃતઃ ॥ ૪૯ ॥

શિલ્પિસ્વામિનીં હન્યેતે સ્કંધવેધે ન સંશયઃ ।

નિર્ગમો હસ્તસંસ્થૈર્વા અંગુલૈરુપપાદિતઃ ॥ ૫૦ ॥

એણા સ્કંધવાળું શિખર કે અધિક માનના સ્કંધવાળું શિખર ન કરવું. સ્કંધ માપથી ઓછું થાય તો કુળનો નાશ થાય છે તેમજ મૃત્યુ તથા રોગનો ભય ઉપજે છે. તેથી કરીને સ્કંધ (ગાંધણુ) અધિક માપનું થણુ ન કરવું. સર્વ ઉપાયોથી શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે માનપ્રમાણુ યુક્ત કામ કરવાથી આયુષ્ય, આરોગ્ય

અને સૌભાગ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેમાં જરા પણ શંકા નથી. પાપચાના પ્રમાણથી ઓછું વધતું કરી સ્કંધવેધ કરવો નહિ (એ સ્કંધના મૂળમાં (ધ્વજદંડ) પ્રવિષ્ટ થાય તો સ્કંધવેધ બાજવો.) સ્કંધવેધથી સ્વામી અને શિષ્યોના નાશ થાય છે તેમાં શંકા ન બાજવી. બાંધણે વાલંજરના સર્વ નામીકનો નીકાળો, જેટલા ગજનો પ્રાસાદ હોય તેટલા ગજો આંગળનો (ત્રણે નાસીક મળીને ગજો આંગળ) નીકાળો રાખવો. ૪૭-૪૮-૪૯-૫૦

ક્ષોભયેદંશપાદોન પાદોનશ્ચાપિ વિસ્તૃતઃ ॥

इति रेखोच्छ्रयंकुर्याद् बालंजर इति स्मृतः ॥ ૫૧ ॥

વાલંજરના નાસિકના (મૂળમાં) પાણીતાર પોણાભાગનો ઉઠા, પોણાભાગ પહોળો રાખવો. એ રીતે વાલંજરના ભાગ બાજવા. ૫૧

શિખરના ભદ્રગવાક્ષ—

त्रिमूर्तिर्यस्तु भद्रान्ते रथिका सर्वकामदा ॥

शुकनासस्तथा सिंहो भद्रे त्वेकैकसंयुतः ॥ ૫૨ ॥

શિખરના ત્રણે ખાજુના ભદ્રોમાં ગવાક્ષ કરવા. તેમાં દેવ મૂર્તિઓ કરવી. આવી ઠરેશી રથિકા (ભદ્ર) સર્વ કામનાને આપે છે. શિખરના અથ્રમાળે શુકનાસ કરવો. અને ત્રણે ખાજુના ભદ્રના ગવાક્ષ પર એકેક સિંહ બેમારવો. ૫૨

શુકનાસનું સ્વરૂપ—

अग्रे कोली कपोलस्तु शुकनासस्तु नासिका ॥

सांधारे स्तंभरेखा च कर्त्तव्या मध्यकोष्ठके ॥ ૫૩ ॥

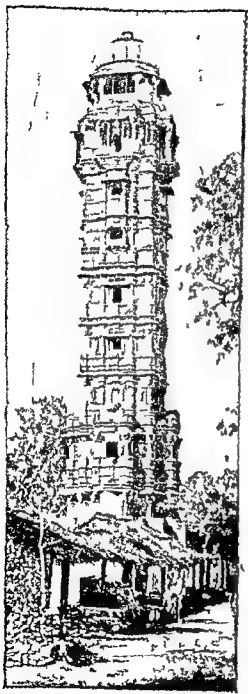
प्रासादस्य पुरो. भागे निर्वाणमूलभृंगरुम् ।

तदग्रे शुकनासं च एकादिसप्तगुहमम् ॥ ૫૪ ॥

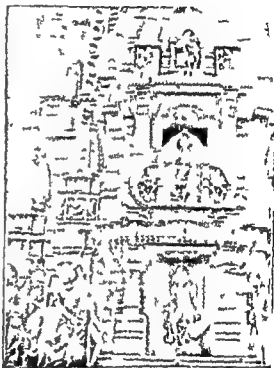
तस्योपरि सिंहः स्थाप्यो मंडपकलशसमः ॥

द्विस्तंभः शुकनाસાગ્રે વિજ્ઞેયઃ પાદમંડપઃ ॥ ૫૫ ॥

પ્રાસાદની આગળ શિખરમાં ઢોળી એ કપોલરૂપ કંઠપી છે અને તેમાં શુકનાસ એ નાસિકારૂપ છે. સાંધાર પ્રાસાદોમાં મધ્યકોષ્ઠ (સ્તૂપ)ની આગળ ઢોળીના સ્તંભો પર શિખરની રેખા આવે છે. પ્રાસાદના શિખરના આગલા ભાગમાં નીકળતા ઉર્ધ્વગુની આગળ શુકનાસ ઉપરાઉપર એકથી સાત દોઢીયા ચઢાવીને કરવો. અને તેના પર સિંહ સ્થાપન કરવો. તે મંડપના (કળશ) લગભગ સમ-સૂત્રે રાખવો. શિખરમાં શુકનાસ આગળ બે સ્તંભો કરવા. તે “પાદમંડપ” નામથી બાજવા. ૫૩-૫૪-૫૫

ચિત્રાવનના મહત્ત્વ સુચકારે જાણેલો કળાગમ્ય
કીર્તિસ્થભ દીપાલ્કવ

અ. પાટણ પચાસર લેત મહિર-શિખરની નવા
ઉપસાઉપર કળાગમ્ય મવાણી
સ્થપતિ-અ. જો સોમપુરા દીપાલ્કવ અ. ૮

ભારતીય સ્થાપત્ય શૈલીના નમુનારૂપ ભવનનિર્માણ-આલેક્ઝાન્ડર બવન પાણીપાણી
 શિક્ષણશાસ્ત્રી બલવંતરાય પ્રભાસ'ઠર સોમપુરા

શુકનાસના ઉદ્યવિભાગ -

છાદ્યોધ્વે^૧ સ્કંધપર્યન્ત-મેકર્વિશતિમાજિતમ્ ।

અંકદિગ્દ્રવ્યર્ણાંશ-ત્રયોદશાંશમુત્સજેત્ ॥ ૫૬ ॥

શુકનાસસ્ય સંસ્થાન^૨ છાદ્યોધ્વે^૩ પંચધોન્નતમ્ ।

તેન માનેન પાદાંત^૪ મંડપોધ્વે^૫ સમુત્સજેત્ ॥

મંડપોધ્વે^૬ શુકધંટા સમા ન્યૂના ન ચાધિકા ॥ ૫૭ ॥

પ્રાસાદના છત્તથી શિખરના સ્કંધ=આંધણા સુધીના ઉદ્યના એકવીશ ભાગ કરવા. તેમાંથી છત્ત પરથી નવ, દશ, અગિયાર, બાર અને તેર ભાગ સુધીમાં શુકનાસનું સ્થાન બાણકું. એ રીતે છત્ત પરથી શુકનાસના ઉદ્યના પંચવિધ માન કદમાં છે. તે શુકનાસના ઉદ્યમાનના વિભાગના અંત સુધી મંડપની ઉપરના (શામરણાદિ થરની મૂળ ધંટાના) ઉદ્યની રચના કરવી. એટલે મંડપના ઉપર ધંટા (હાલ આમલસારા) શુકનાસની બરાબર રાખવો. અગર ધંટા નીચે રહે. પરંતુ શુકનાસથી ધંટા ઉંચી ન રાખવી. ૫૬-૫૭

કોકિલા [પ્રાસાદપુત્ર]નું ત્રક્ષણ—

અયાતઃ સંપ્રવક્ષ્યામિ કોકિલા લક્ષણં પરમ્ ।

સ્થાનં પ્રમાણમેતેષાં શુભં વા यदि वाऽशुभम् ॥ ૫૮ ॥

કર્ણગર્માન્તરે જ્ઞાત્વા કર્તવ્યા યત્ર તત્ર ચ ।

કોણવિસ્તરવિસ્તીર્ણાં કોકિલા શુભલક્ષણા ॥ ૫૯ ॥

અનેનૈવ પ્રકારેણ કર્તવ્યા શિલ્પિમિઃ સદા ।

ઉમયોઃ પાર્શ્વયો રેવ एकैका च प्रगस्यते ॥ ૬૦ ॥

કોલી પ્રાસાદ રાજસ્ય વામદક્ષિણતઃ સ્થિતા ।

કોણાર્દે કોકિલાં યત્ર શ્રીનાયોદ્વેજનં કલિઃ ॥ ૬૧ ॥

૧. અપ્રરાજિત સૂત્ર ૦. ૧૮૫ માં શુકનાસસમા ધંટા, ન ન્યૂના ન તત્તોઽધિકા અર્થાત શુકનાસનો મધ્યભાગ અને મંડપનો આમલસારો ધંટા બરાબર એક યુગમાં રાખવા. ધંટા નીચી કે ઉંચી પણ ન રાખવી. વળી દીવાલોવના મંડપાધિકારના દશમા અધ્યાયનો પાંચમો શ્લોક-તદુપરે^૧ ન પ્રકર્તવ્ય^૨ અઘસ્ત્ય^૩ ઘટ્ટપયે^૪ ॥ અર્થાત શુકનાસથી મંડપની ધંટા નીચી રાખવી. પરંતુ નીચી હોય તો ટેવ નથી તેમ કહ્યું છે.

ચિત્રપ્રયોગમાં શુકનાસસમા ધંટા કહે છે. પણ આમલસારા એમ કહ્યું નથી. તેનું કારણ ૧૪મી ૧૪મી ૨૬મી સુધીના પ્રાસાદોમાં ધુમટ ઉપર અમલસારો નહિ-પણ સંવર્ણ કરવાની પ્રથા વિશેષ કરીને હતી. અને તે સંવર્ણની ટોચ પર ધંટા ચાલ. ધંટા પર કગર=ઉડું આવે. પાછલા કાગળમાં સંવરણને બદલે ધુમટો ચલા આડવા. તેના પર સંવર્ણ મૂકી આમલસારા મૂકવાની પ્રથા જરૂર, તેથી ધંટાનું સ્થાન વિસ્મૃત થઈ ગયું. શુકનાસ—શિખરના સ્કંધ=આંધણાથી છત્ત સુધીની ઉંચાઈના ૨૧ ભાગ કરી નાંચે તે ભાગમાં શુકનાસનું સ્થાન રાખવું. કીરત્કુવ અંચમાં નવ ભાગના શુકનાસને ઉદ્ય ભાગનાને, કપિત્થ અગિયાર ભાગનાને નિર્ધંટ. બાર ભાગનાને નિર્ધર ભાગે ઉમેરા શુકનાસ કરવામાં આવે તો સંવર્ણ. એ કીરત્કુવકરે નામાધિકાર

તસ્માત્ સર્વમયત્નેન કોણાર્દે ન વ્યતિક્રમેત્ ।

યમદંષ્ટ્રા તુ વિજ્ઞેયા મિત્તિથૈવ શુભપ્રદા ॥

સર્વલક્ષણસંયુક્તા કોકિલા મુફલપ્રદા ॥ ૬૨ ॥

હવે હું કોકિલાનાં લક્ષણ કહું છું. તેના સ્થાન, પ્રમાણ અને શુભ અને અશુભ કહું છું. રેખાનો ગર્ભ બરાબર બળવીને આધું પાછું કરવું. કર્ણની (રેખાની) પહોળાઈ બરાબર કોકિલાનો વિસ્તાર રાખવો, તે શુભ બળવું. આ કહેલા વિધિ પ્રમાણે કોકિલા શિલ્પિઓએ કરવી જોઈએ. કોકિલી=એ પ્રાસાદ-રાજની ડાળી જમણી તરફ બેઠે પડે એ કેક કોકિલા કરવી. (કોકિલા પ્રાસાદ પુત્ર). હવે તેના દોષ કહે છે. કોણ (રેખા)થી કોકિલા અર્ધ કરે તો લક્ષ્મીનો નાશ, ઉદ્વેગ અને કલહ ઉત્પન્ન થાય છે. માટે પ્રયત્ને કરીને રેખાથી અરધા પ્રમાણની કોકિલા ન કરવી, કરે તો તે યમદંષ્ટ્રા રૂપ બળવી. પણ તે ભીંત (દીવાલ) જેટલી કરવાથી શુભ ફળને આપનારી બળવી. ૫૮-૫૯-૬૦-૬૧-૬૨

આમલસારાનું પ્રમાણ અને વિભાગ—

સ્કંધઃ પદ્મમાગકો જ્ઞેયઃ સપ્તાંશામલસારકઃ ।

ક્ષેત્રમષ્ટાવિંશભાગૈ-રુચ્છૂયે ચ તદર્ધતઃ ॥ ૬૩ ॥

ગ્રીવા માગત્રયં કાર્યા અંકકઃ પંચમાગકઃ ।

ત્રિમાગા ચન્દ્રિકા ચૈવ તથૈવામલસારિકા ॥ ૬૪ ॥

નિર્ગમે પદ્ સાર્ધમાગો ભવેદામલસારિકા ।

૧ચન્દ્રિકા દ્વિ સાર્ધમાગા અણકઃ પંચ एव च ॥૬૫॥ इति आमलसारा

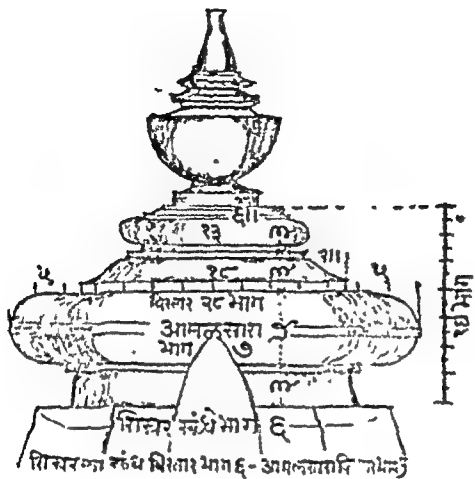
૧. મૂળ શિખરના ઉપગિાનું બદ્ર આમલસારાના મધ્યમને જીભીરૂપે પ્રાચીન મંદિરોમાં હોય છે અને આખું શિખર વિશેષ કરીને કુદયસોની નકશીથી અલંકૃત કરેલું હોય છે. પરંતુ આમલસારામાં મને યોગિનીઓના ચાર મુખ અને કાણો પર (વહિશમાં તાપસના રૂપે દમણી જેવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે પાછળથી પ્રવેશ થઈ હોય તેમ લાગે છે. પ્રાચીન કામોમાં તે નથી. આ પ્રયત્નમાં કાણે કે બાદે રૂપ કરવાનું કહ્યું નથી. અપરાજિત સૂત્રસંતાનમાં જેવામાં નથી આવતું પરંતુ ક્ષીરાર્ણવમાં કાણે રૂપ કરવાનું કહ્યું છે.

શિવે શૈશ્વરરૂપં તુ ધ્યાનમગ્નં ચિત્તક્ષણઃ

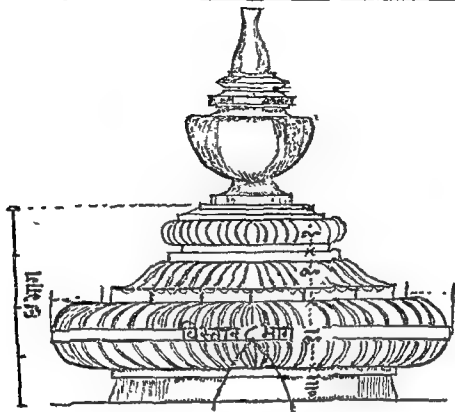
શિશ્વરર્કર્ણં દાતવ્યં જિને કુર્વાજ્જિનેશ્વરઃ ॥

અર્થ—(શિખરના આમલસારાના કાણે પર (શિખરના પ્રાસાદને ઇશ્વરનું ધ્યાનમગ્ન રવરૂપ, વિચક્ષણ શિલ્પિએ કરવું. અને જનના પ્રાસાદમાં જીનેશ્વરની (જેડી) મૂર્તિ કરવી.

(શિખરના રકઃ—બીજી એક અર્વાચીન પ્રમાણ—(શિખરના રકઃ બાંધણું-ચપટયરમાં પદાની જેમ બહાર કોદવાની છે. જો કે ઘણા જુના કામોમાં મૂળ શિખરને તેવું બાંધણું બહાર દાખડીના જેવો પદો કાટેલો જાવામાં આવતો નથી. આવો કોઈ ચારોક્ત પાંદે કયાં જોવામાં નથી. સમમ પ્રાસાદોમાં તે શિખરના રકઃ બાંધણું તરત જ નવા રૂપોનો પદો સોમનાથજીના નારગી સદીના મંદિરમાં હોય તેમ અવશેષો પરથી જણાય છે. પરંતુ બાંધણું તારવવાનું કયાં જણાયું નથી.

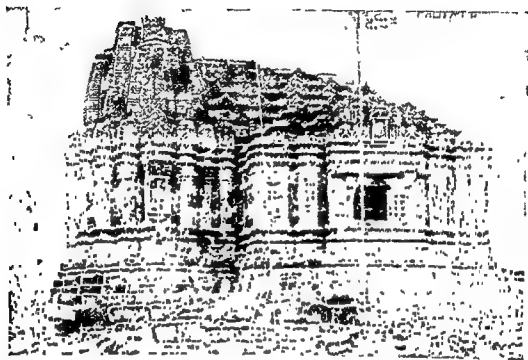

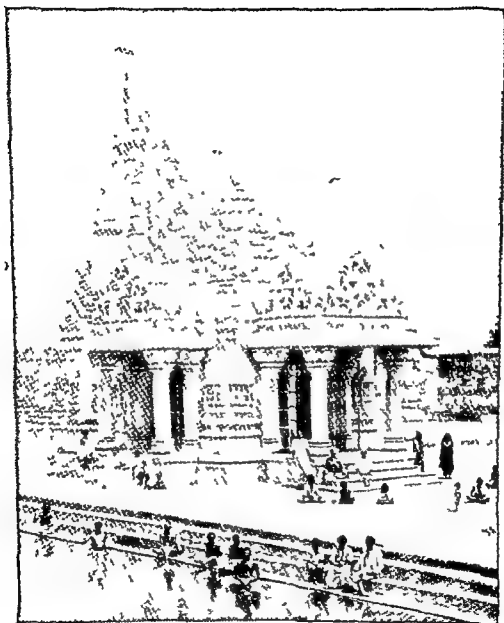
શિખરના આમલસાથે પ્રમાણ — ચાર ભાગ હરથ

રૂપના સામગ્રીમાં બે પ્રતિષ્ઠ પ્રમાણે આમલસાથે નિરવાર રાખવે.
આ પ્રમાણ અને રૂપના હાથ અને નાભીસાથે ૭ ભાગ એ વર્ણવે.
એક પ્રમાણ મળી રહે છે.

નવમી સદીનું એક વિશાંકિક શિખર-પીઠ અને છબ વગરનો મંડોલર. અને મંડપ ઉપરનું ત્રિપદ આ પ્રાચીનની વિશિષ્ટતા છબ રહીત અને ત્રિપદ છે દીપાલ્કેદ

પ્રસિદ્ધ વિનેયકેશ્વર (નરસ્યેતક) શિવાલય—(થાન-સૌરાષ્ટ્ર) સ્થપતિ—ડૉ. મુરબી
 જોષીશાસ્ત્રી બલરામશાસ્ત્રી, પાણીતાલુકા, તથા પ્રાસાદની વિશિષ્ટતા-છાત્ર રસિત મહેલ
 (પીકેનો અનેઓ પ્રકાર) મહેલ પર નિષ્પટ

આમલસારા વિભાગનો પ્રકારાન્તર (બીજો મત) કહે છે:—સ્કંધ બાંધણાના (સામસામા પ્રતિરથ)ની મધ્યમાં આવે તે રીતે ગોળ આમલસારા કરવો. તેની પહોળાઈથી ઉંચાઈ અર્ધ કરી તેમાં ચાર ભાગ કરવા. ગળું પોણા ભાગનું, અંડક સવા ભાગનો, ચંદ્રિકા, ચંદ્રસ એક ભાગનો, અને એક ભાગ આમલસારા (ગોળો) એમ મળી કુલ ચાર ભાગ ઉદ્યના બાણુવા. (આ પ્રમાણુ, ઉપરના પ્રમાણની પહોળાઈ બરાબર મળી રહે છે.) ૬૬-૬૭

ધ્વજા હંડનું સ્થાન—

पूर्वमुखे च प्रासादे ध्वजा नैर्ऋत्यकोणके ।

दक्षिणामिमुखे कार्या वायुकोणे न संशयः ॥ ६८ ॥

वारुणमुखे मासादे ध्वजा वेशानकोणके ।

उत्तरामिमुखे चैव अग्निकोणे च स्थापयेत् ॥ ६९ ॥

પૂર્વમુખના પ્રાસાદને નૈઋત્ય કોણમાં ધ્વજ સ્થાપવી. દક્ષિણાભિમુખ પ્રાસાદને વાયવ્ય કોણમાં, પશ્ચિમાભિમુખ પ્રાસાદને ઈશાન કોણમાં અને ઉત્તરાભિમુખ પ્રાસાદને અગ્નિ કોણમાં ધ્વજાહંડ રાખવો. (પ્રાસાદના શિખરના ઉપલા ભાગમાં પાછળના ભાગના જમણા પદરામાં ધ્વજ રાખવાનું કહે છે.) ૬૮-૬૯

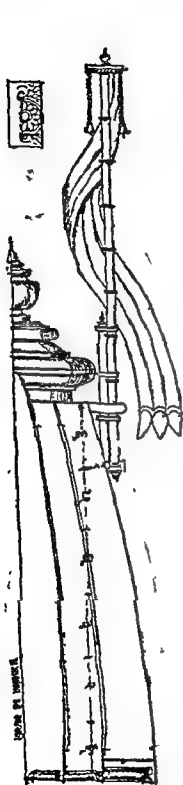
ધ્વજધાર-સ્તંભવેધ સ્થાન પ્રમાણ—

पट्टभागे हि रेखाया-स्तदंशः पादवर्जितः ।

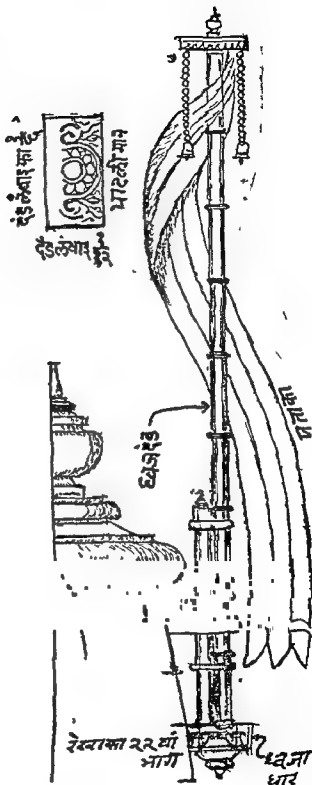
ध्वजाधारस्तु कर्चव्यः प्रतिरये च दक्षिणे ॥ ७० ॥

(શિખરના ધ્વજાહંડ તથા ધ્વજધાર— જુઓ પૃષ્ઠ ૧૨૨)

પ્રાસાદના શિખરની મૂળરેખાનો (ઉદ્યનો) છઠ્ઠો ભાગ લઈ તેમાંથી ચોથો ભાગ તણને-જોડો કરીને તેટલા માપનો (સ્કંધ=બાંધણા નીચે) ધ્વજધાર (લામસા જેવું) શિખરની જમણી તરફના પદરામાં (ધ્વજાહંડને ડલો રાખવા સારું) કરવો. (ધ્વજધાર=સ્તંભવેધ. ધ્વજધારને સ્થાને ધ્વજપુરૂષની મૂર્તિ કરવાની પ્રથા પાછળના ઠાળમાં દાખલ થઈ પરંતુ જુના ઠામોમાં તે નથી.) ૭૦

શિખરના પેલ દેડ
મૂળ શિખરના હાથ પ્રમાણે શ્રી 'વચપત્ત' રવાન

શિખરના પેલધાર, રતાબિડા, 'વચપત્ત' અને પતાકા.

પ્રાસાદસ્ય પૃષ્ઠભાગે દક્ષિણદિશિ ચાતુરે ।

સ્તંભવેધસ્તુ કર્તવ્યો મિત્યાશ્ચ પ્ષ્ઠમાંશકઃ ॥ ૭૧ ॥

અટોદયપ્રમાણેન સ્તંભિકોદયઃ કારયેત્ ।

ધામહસ્તકવિસ્તાર-સ્તસ્યોધ્વે કલશો મવેત્ ॥ ૭૨ ॥

વંશાધારા વજ્રવંધા વંશાનાં વેદનાદિકમ્ ।

વંશવંધાશ્ચ કર્તવ્ય્યા હસ્તે હસ્તે તથા પુનઃ ॥ ૭૩ ॥

પ્રાસાદના શિખરના પાછલા ભાગમાં જમણા પટરામાં સ્તંભવેધ (ધ્વજદંડને ઉભો રાખવાના ટેકારૂપ નીચે કલાખો) કરવો. તે પ્રાસાદની ભીંતની બાજુના છઠ્ઠા ભાગ જેટલો કરવો, અને ધ્વજદંડને મજબૂત આધારરૂપ તથા ધ્વજદંડ સાથે ઉભી કરવાની કાટની સ્તંભિકા કરવી. તેની ઉંચાઈ આમલસારાની બરાબર સ્તંભિકા કરવી. તેની બાજુનું પ્રમાણ, ગર્ભગૃહ જેટલા ગજોને હોય, તેટલા આંગણનું (સામાન્ય રીતે) રાખવું. અને તે સ્તંભિકા પર મોઢરો=કળશ કરવો. ધ્વજદંડ અને સ્તંભિકા સાથે વેદનાદિ વજ્રવંધા ખાંધી દંડને મજબૂત સ્થિર કરવો. તે બંધો એકેક હાથે મજબૂત ત્રાંખાના પાટાઓ વજ્રવંધાથી ખાંધવા. ૭૧-૭૨-૭૩

કળશમહિમા—

ક્ષીરાર્ણવે સમુત્પન્નઃ પ્રાસાદસ્યાગ્રજાતકઃ ।

પ્રાસાદો દેવનૃપાણા-મન્યેષાં હર્મ્યમુચ્યતે ॥ ૭૪ ॥

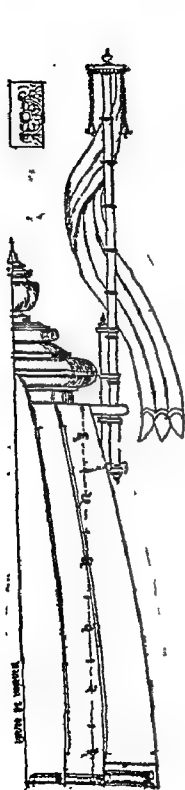
૧. ધ્વજદંડને સ્થિર રાખવાને આધારરૂપ મજબૂતી સાથે ખાતુમાં કાટની સ્તંભિકા ઉભી કરવાની પ્રાચીન પ્રથા છે. તે શિખરના ખાંધણાથી નીચે અને આમલસારાની ઉંચાઈ જેટલી તે સ્તંભિકાની ઉંચાઈ રાખવાની કરી છે. (કાષ્ઠકે તેથી વધુ પણ હશે છે.) તે સ્તંભિકા અને ધ્વજદંડને ઉભો રાખવાને નીચે કલાખો સ્તંભવેધ કરવો. તેમાં શાદલીના ધાટી નીચે લામસુ=હાંભિકા કરવી. તેમાં થોડો ખાડો અરધોકે આંખળો જરા સાલ જેટલો કરવો. તેમાં ધ્વજદંડ અને સ્તંભિકા સ્થિર રહી રહે. આ રીતથી ધ્વજદંડને સાલ જેવું કાંઈ રાખવું પડતું નથી. વર્તમાન પ્રથા આમલસારામાં કલાખો કરી દંડ ઉભો કરવામાં આવે છે. તેથી તેને સાલ રાખવું પડે છે.

આથી શાસ્ત્રોક્ત પાઠ કરતાં દંડ સાલ જેટલો વધુ રાખવો પડે છે. અને તે કળશથી પણો ઉંચો દેખાય છે. જ્યારે શાસ્ત્રોક્ત પાઠ પ્રમાણેના ધ્વજદંડ કળશથી પ્રમાણસર ઉંચા રહે છે. રાજસ્થાનના સિદ્ધીઓ જુની પ્રથાને અનુસરે છે.

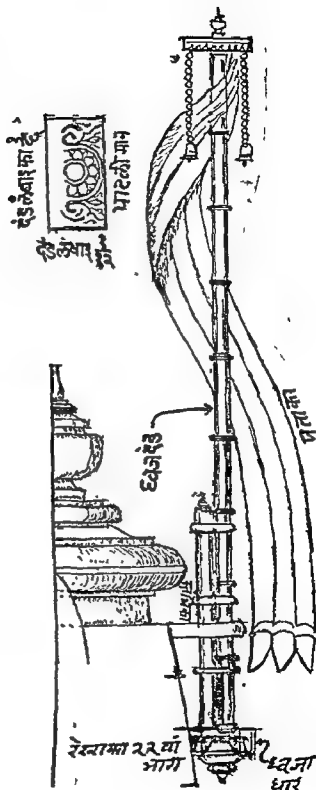
સ્તંભવેધ સ્તંભિકાની પ્રથા પ્રાચીન છે. ત્રણસોક વર્ષથી વર્તમાન પ્રથા યુજરાતમાં પણ યથ જણાય છે.

૨. અષ્ટમાંશકે—પાઠાન્તર.

૩. કલશોદયપ્રમાણેન—પાઠાન્તર.

શિખરના દિવાલ દંડ
મૂળ શિખરના ઉપર પ્રમાણે શી 'દિવાલ' રચાય

શિખરના દિવાલધાર, સ્તાભિડા, દિવાલ
અને પતાકા.

પ્રાસાદસ્ય પૃષ્ઠભાગે દક્ષિણદિશિ ચાતુર્યે ।

સ્તંભવેધસ્તુ કર્તવ્યો મિત્યાશ્ચ ³પૃષ્ઠમાંશકઃ ॥ ૭૧ ॥

³ઘટોદયપ્રમાણેન સ્તંભિકોદયઃ કારયેત્ ।

ધામહસ્તઃકવિસ્તાર-સ્તસ્યોર્ધ્વે કલશો ભવેત્ ॥ ૭૨ ॥

વંશાધારા વજ્રવંધા વંશાનાં વેષ્ટનાદિકમ્ ।

વંશવંધાશ્ચ કર્તવ્ય્યા હસ્તે હસ્તે તથા પુનઃ ॥ ૭૩ ॥

પ્રાસાદના શિખરના પાછલા ભાગમાં જમણા પદરામાં સ્તંભવેધ (ધ્વજદંડને ઉભો રાખવાના ટેકારૂપ નીચે કલાભો) કરવો. તે પ્રાસાદની ભીતની બહારના છઠ્ઠા ભાગ જેટલો કરવો, અને ધ્વજદંડને મજબૂત આધારરૂપ તથા ધ્વજદંડ સાથે ઉભી કરવાની કાટની સ્તંભિકા કરવી. તેની ઉંચાઈ આમલસારાની બરાબર સ્તંભિકા કરવી. તેની બહારનું પ્રમાણ, ગર્ભગૃહ જેટલા મજબૂત હોય, તેટલા આંગણનું (સામાન્ય રીતે) રાખવું. અને તે સ્તંભિકા પર મોઢરો=કળશ કરવો. ધ્વજદંડ અને સ્તંભિકા સાથે વેષ્ટનાદિ વજ્રબંધો બાંધી દંડને મજબૂત સ્થિર કરવો. તે બંધો એકેક હાથે મજબૂત ત્રાંખાના પાટાઓ વજ્રબંધોથી બાંધવા. ૭૧-૭૨-૭૩

કળશમહિમા—

ક્ષીરાર્ણવે સમુત્પન્નઃ પ્રાસાદસ્યાગ્રજાતકઃ ।

પ્રાસાદો દેવનૃપાણા-મન્યેવાં હર્મ્યમુચ્યતે ॥ ૭૪ ॥

૧. ધ્વજદંડને સ્થિર રાખવાને આધારરૂપ મજબૂતી સારૂ બાજુમાં કાટની સ્તંભિકા ઉભી કરવાની માગીન પ્રમા છે. તે શિખરના બાંધણાથી નીચે અને આમલસારાની ઉંચાઈ જેટલી તે સ્તંભિકાની ઉંચાઈ રાખવાની જોઈ છે. (કાષ્ઠક તેથી વધુ પણ હશે છે.) તે સ્તંભિકા અને ધ્વજદંડને ઉભો રાખવાને નીચે કલાભો સ્તંભવેધ કરવો. તેમાં પાટાઓના કાટની નીચે લામસુ=સુગ્રિકા કરવી. તેમાં થોડા ખાડા બરધોઠ આંગળો જરા લામ જેટલો કરવો. તેમાં ધ્વજદંડ અને સ્તંભિકા સ્થિર રહી શકે. આ રીતથી ધ્વજદંડને સાલ જેવું કાંઈ રાખવું પડતું નથી. વર્તમાન પ્રમા આમલસારામાં કલાભો કરી દંડ ઉભો કરવામાં આવે છે. તેથી તેને સાવ રાખવું પડે છે.

આથી શાસ્ત્રોક્ત પાઠ કરતાં દંડ સાલ જેટલો વધુ રાખવો પડે છે. અને તે કળશથી ધણો ઉંચો દેખાય છે. જ્યારે શાસ્ત્રોક્ત પાઠ પ્રમાણેના ધ્વજદંડ કળશથી પ્રમાણસર ઉંચા રહે છે. રાજરથાનના શિલ્પીઓ જુની પ્રથાને અનુસરે છે.

સ્તંભવેધ સ્તંભિકાની પ્રમા માગીન છે. ત્રણસોઠ વર્ષથી વર્તમાન પ્રમા મુજરાતમાં ચડે યદ જણાય છે.

૨. મદ્રમાંશકે—પાઠાન્તર.

૩. કલશોદયપ્રમાણેન—પાઠાન્તર.

સુરાગારેષુ સર્વેષુ વિશ્વકર્મવચ્ચો યથા ।

શૈલજે શૈલજઃ કાર્યો દારુજે દારુજસ્તથા ॥ ૭૫ ॥

ધાતુજે ધાતુજશ્ચૈવ ઐષ્ટિકે ચૈષ્ટિકઃ શુભઃ ।

ચિત્રે ચિત્રં વિધાતવ્યો હેમજઃ સર્વકામદઃ ॥

શ્રેષ્ઠઃ સર્વત્ર શ્રેષ્ઠાનાં સુવર્ણકલશધ્વજઃ ॥ ૭૬ ॥

ક્ષીરસમુદ્રમાં ઉત્પન્ન થયેલો, અને સર્વ શ્રેષ્ઠ ભાગમાં રહેનારો એવો કળશ છે. દેવમંદિર અને રાજમહેલ એ પ્રાસાદ કહેવાય. બીજા હુમ્મય એટલે ઘર કહેવાય. ત્રણ દિશાના મુખવાળા એવા રાજપ્રાસાદ અને દેવપ્રાસાદો પર કળશ ચઢાવવા એવું વિશ્વકર્મોએ કહ્યું છે. પાપાણુના પ્રાસાદને પાપાણુનો, કાષ્ઠને કાષ્ઠનો, ધાતુને ધાતુનો, ઇંટનાને ઇંટનો, ચિત્રનાને ચિત્રનો કળશ ચઢાવવો. તેમાં શ્રેષ્ઠ સુવર્ણ કળશ અને ધ્વજદંડ છે. તે સર્વ કામનાને આપનાર છે. ૭૪-૭૫-૭૬

નાગરાદિ કળશમાન—

પ્રાસાદસ્યાષ્ટમાંશેન પૃથુત્વં કલશાણ્ડરુમ્ ।

પોઢશાંશૈર્પુતં શ્રેષ્ઠં દ્વાત્રિંશાંશૈસ્તુ મધ્યમમ્ ॥ ૭૭ ॥

પ્રાસાદ રેખાએ હોય તેના આઠમા ભાગે કળશ=ઇંડાનો વિસ્તાર રાખવો. આ વિસ્તાર માનમાં તેનો સોળમો ભાગ વધારીયે તો શ્રેષ્ઠમાન, અને બીસોમો ભાગ વધારીયે તો મધ્યમાન કળશની પોઢાળાઈતું બહુવું. ૭૭

વૈરાટે દ્રાવિડે ચૈવ ભૂમિજે વિમાનોદ્ભવે ।

વહ્નિમીનાં સમસ્તાનાં પ્રાસાદે પઠ્ઠકાંશકે ॥ ૭૮ ॥

ધર્માર્થકામમોક્ષાણા-મીપ્સિતં લભતે ધ્રુવમ્ ।

સ્થાપયેદ્ યુક્તાલક્ષ્મીરૈઃ કલશં કામરૂપરુમ્ ॥ ૭૯ ॥

વૈરાટજાતિ, દ્રાવિડજાતિ, ભૂમિજાતિ, વિમાનોદ્ભવ જાતિ અને વહ્નિભાદિ જાતિ એ સમસ્ત જાતિના કળશ તેના પ્રાસાદના છઠ્ઠા ભાગે વિસ્તારમાં કરવા. તે ધર્મ, અર્થ, કામ, મોક્ષ અને ઇચ્છિત ફળને આપનાર છે. તે કળશ વિધિ વિધાનથી અનેક અલંકાર સાથે સ્થાપવાથી કામરૂપદાતા છે. ૭૮-૭૯

કળશનાં અન્ય બે પ્રમાણો—

રેખાયાઃ પંચમાંશેન કલશં કારયેદ્ બુધઃ ।

ઘન્ટાવિસ્તારપાદેન તત્પાદેન યુતં પુનઃ ॥ ૮૦ ॥

इत्यं कलश विस्तार उच्छ्रयस्तस्य सार्द्धतः ।

દગ્ધનાં બીજાં બે પ્રમાણો કહે છે. શિખરની રેખાના પાયલાની પહોળાઈના પાંચમા ભાગે દગ્ધનો વિસ્તાર શુદ્ધિમાન શિશ્નીએ કરવો.

ત્રીજું પ્રમાણ—પ્રંટા. આમવચ્ચાગના વિસ્તારના નોંધા બાગમાં તેનો નોંધા ભાગ ઉમેરતાં નેટલો વિસ્તાર થાય, તેટલો દગ્ધ વિસ્તારમાં રાખવો. એટલે આમવચ્ચાગની પહોળાઈથી સ્વચોંદ્ર કરી, અનુચોંદ્ર દગ્ધની પહોળાઈ રાખવી. એ રીતે દગ્ધનો વિસ્તારનાં પ્રમાણ બાંધી તેનાથી હોદો ઉત્તર દગ્ધ કરવો. ૮૦

દગ્ધશિવિભાગ—

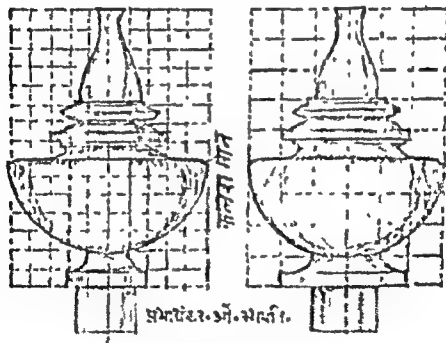
વિસ્તારં દગ્ધમિમાંગૈ-ત્વયં દગ્ધપંચ ચ ॥ ૮૧ ॥

પદગ્રહી દ્વિમાગા તુ પંચમાગમયાંટરમ્ ।

પ્રીયા માગેન ચૈત્તેન માંગેનં પચરત્તિ ॥ ૮૨ ॥

પર્ણિયા માગમેનં તુ અનં જઞ્ઞે તુઃપટ્ટિકા ।

વીજપૂરં પંચમાગ-મુદયં દગ્ધપંચ ચ ॥ ૮૩ ॥

વિમક્તે ચૈવ પ્રાસાદે શિખરવિસ્તૃતેઃ સમમ્ ।

ધ્વજવંશસ્ય દીર્ઘત્વં મયા પ્રોક્તં મતાન્તરે ॥ ૯૩ ॥

ધ્વજદંડની લંબાઈનાં વિવિધ પ્રમાણો:—(૧) પ્રાસાદનો વિસ્તાર જાંગીયે હોય તેટલો. (૨) ચોટીના પદના એ થાંભલાના વિસ્તારના ગાળા જેટલો. (૩) ગભારાના વિસ્તાર જેટલો. (૪) રેખાએ હોય તેટલો. (૫) પ્રાસાદના શિખરના પાયથા જેટલો વિસ્તાર હોય તેટલો. એમ ધ્વજદંડ લાંબો કરવો. એ પાંચ પ્રકારનાં જુદાં જુદાં મતાંતરે મેં કહ્યાં છે. (તે પાંચ પ્રકારનાં જુદાં જુદાં નામો કહે છે.) ૯૨-૯૩ ધ્વજ દંડનાં નામો—

વિજયઃ શક્તિરૂપથ સુપ્રભથ જયાવહઃ ।

પંચમો વિશ્વરૂપસ્તુ પ્રમાણં તસ્ય કલ્પયેત્ ॥ ૯૪ ॥

ઉપર કહેલા ધ્વજદંડની લંબાઈનાં પાંચ પ્રકારનાં નામ કહે છે. (૧) વિજય, (૨) શક્તિરૂપ, (૩) સુપ્રભ, (૪) જયાવહ અને (૫) વિશ્વરૂપ, એ પાંચવિધ ધ્વજદંડનાં નામો જાણવા. ૯૪

૧ ધ્વજદંડનાં અન્ય પ્રમાણો—

દંડઃ કાર્ય-સ્ત્રીયાંશે ચિલાન્તઃ કલંશાન્તકમ્ ।

મધ્યશ્ચાષ્ટાંશહીનોઽસૌ જ્યેષ્ઠઃ પાદોગઃ કન્યસઃ ॥

નીચે ખરાથી ઊંડા કળશ સુધીની હંબાઈના ત્રીજા ભાગ જેટલો લાંબો દંડ જ્યેષ્ઠ માનતો, તેનાથી આઠમો ભાગ હીન કરે તો મધ્યમાનનો, અને ચોથો ભાગ હીન કરે તો કનિષ્ઠ માનતો જાણવો.

દ્વીરાષ્ટ્વર્થાં ધ્વજદંડ પ્રમાણ—

પિંડં ચ કથિતં વત્સ ઉદયં ચ હ્રાતઃ શૃણુ ।

પ્રાસાદકોણમર્યાદા સત્તદ્વસ્તાન્તકં મતમ્ ॥

ગર્ભમાને ચ કર્તવ્યં યાવત્સ્વચ્ચાશ્વસ્તકમ્ ॥

ધ્વજદંડનાં માન કરે દંડ કથાથી લેવું તે કહ્યું છે, તે સાંભળ. એકથી સાત હાથના પ્રાસાદને કોણરેખાના માને, પચીસ હાથ સુધીનાને ગર્ભગૃહના માને, અને પચીસ હાથ સુધીનાને પાંચથાના વિસ્તારના માને, ધ્વજદંડની લંબાઈ કરવી.

૨. ધ્વજદંડનાં ત્રિવિધ માને—

પ્રાસાદપૃથુમાનેન દંડો જ્યેષ્ઠઃ પ્રકીર્તિતઃ ।

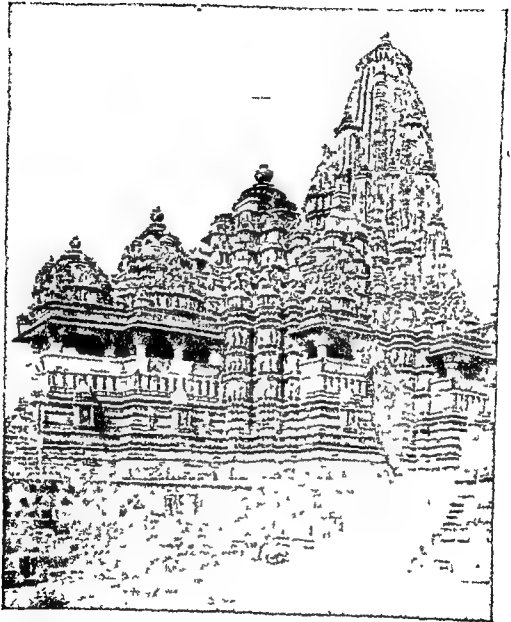
મધ્યા હીનો દશાંશેન પંચમાંશેન કન્યસઃ ॥

પ્રાસાદ રેખાએ હોય તેટલો ધ્વજદંડ લાંબો તે જ્યેષ્ઠ માન, તેનાથી દશમો ભાગ હીન કરે તો મધ્યમાન, અને પાંચમો ભાગ હીન કરે તો કનિષ્ઠ માન જાણવું.

મૂલરેખાપ્રમાણેન કનિષ્ઠં દંડસંમયમ્ ।

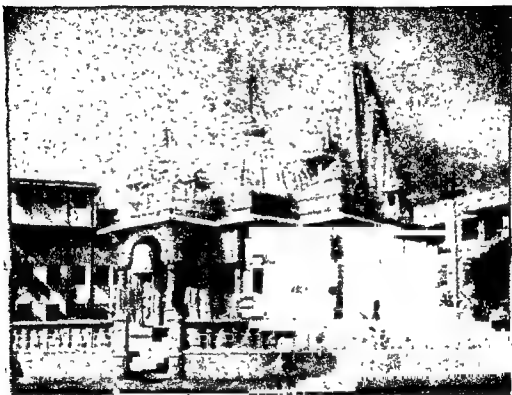
મધ્યમં દ્વાદશાંશેન પદંશેન તથોત્તમમ્ ॥

શિખરના પાયથા જેટલો ધ્વજદંડ કનિષ્ઠ માનતો જાણવો. તેમાં બારમો ભાગ વધારવાથી મધ્યમાન, અને છઠો ભાગ વધારવાથી જ્યેષ્ઠ માન જાણવું.

ખજુરાહો કંઈક મહાદેવના ભવ્ય પ્રાસાદ

દીપાલ્કવ

મુંબઈ-હાદ્રમુત રેલ મંદિર

ચિત્રપત્ર બળવંદરાય પ્રભાશંકર સોમપુરા દીપાવળી

દંડની બાધાનું પ્રમાણ—

एकद्वस्ते तु मासादे दंडः पौदोनमंगुलम् ।

अर्धाङ्गुला भवेद् वृद्धि-र्यावत् पंचाशद्वस्वरुम् ॥ ૧૫ ॥

पृथुत्वं च प्रकर्तव्यं सुवृत्तं पर्वकान्वितम् ।

पर्वमिर्विषमैः कार्यः समग्रन्थिः सुरावदः^१ ॥ ૧૬ ॥

એક હાથના પ્રાસાદને ધ્વજદંડ, પોણા આંગળ બહો રાખવો. બેથી પચાસ હાથના પ્રાસાદને પ્રત્યેક ગજે અધી અધી આંગળની વૃદ્ધિ કરવી. તેની આ બાધા, ધ્વજદંડની પર્વસહિતની ગોળાઈની બાજુથી. ધ્વજદંડને વિષે એટલી ગાળા અને બેટી બંધિ (કાકળી) હોય તેવો સુખને આપનારો બાજુવો, (શિવશક્તિને તેથી ઉત્કૃં કર્યું છે). ૯૫-૯૬

ધ્વજદંડનું કાષ્ટ—

वंशमयोऽपि कर्तव्यो दृढदारुमयोऽपि च ।

शिखपः सुदिरभैव अर्जुनो मयुरुस्तथा ॥

ધ્વજદંડ વાંચનો અથવા મજબૂત લાકડાનો સીંચમ, ખેર, અર્જુન કે મયુરના કાષ્ટનો કરવો.

सुवृत्तः सारदारुश्च ग्रंथिकोटरवर्जितः ॥ ૧૭ ॥

સુદૃઢ, ગોળ, સાઈ, પાકું અને કદબુ લાકડું ગાટી, ડોલરકાણા વગરનું કાષ્ટ ધ્વજદંડમાં હેવું. ૯૭

ધ્વજદંડની પાટત્રીનું માત્ર અને આકૃતિ—

तदर्धे च पटंगेन मर्दनी चार्धविष्णुता ।

तन् त्रिभागमुन्मेषं च त्रिकर्णी-पट-मंडिता ॥ ૧૮ ॥

૧. રીંગાણવ — જાનપતે કયા જુદાજુદા રાજકિય મધેત્ ।

જામં વ પિત્રમં પ્રોક્તં શુભં તદ્વપને દ્રવ્યમ્ ॥

અર્થચન્દ્રાકૃતિશ્ચૈવ પાશ્વે' કાર્યો ગગારકઃ ।

તસ્યોર્ધ્વે' કલશઃ કાર્યઃ પંચમાંશેન દીર્ઘતઃ ॥ ૧૧ ॥

ધ્વજદંડ ઉપરની પાટલી, દંડની લંબાઈના છઠ્ઠા ભાગની કરવી. પાટલીની લંબાઈના અર્ધભાગની પહોળી કરવી. અને પહોળાઈના ત્રીજા ભાગે પાટલી બંધી કરવી. તેને ઘુઘરીઓ અને ઘંટડીઓથી સુશોભિત કરવી. ધ્વજદંડની પાટલીમાં અર્ધચંદ્રની આકૃતિ કરવી. આબુમાં એ ગગારાની આકૃતિ કરવી. પાટલી ઉપર કળશ કરવો. તે કળશ પાટલીની લંબાઈના પાંચમા ભાગનેા ઉંચા કરવો. (ધ્વજદંડનેા ખ્લોક આગળ આપેલ છે). ૯૮-૯૯

પ્રકારાન્તર—

દંડપૃથુસપ્તગુણાઽઽ-પંચ પદ્મગુણાઽઽદ્વાદશમ્ ।

ઋર્ધ્વે' પંચગુણા મોક્તા મર્કટીમાનમુચ્યતે ॥ ૧૦૦ ॥

ધ્વજદંડની પાટલીનું બીજું માન કહે છે:—દંડની બહાઈથી સાતગણી પાટલી લાંબી, પાંચ હાથ સુધીના પ્રાસાદને કરવી. છથી બાર હાથ સુધીના પ્રાસાદને ધ્વજદંડની બહાઈથી છ ગણી પાટલી લાંબી કરવી. અને તે ઉપરના વિશેષ ૧૩ થી ૫૦ ગળના પ્રાસાદને દંડની બહાઈથી પાંચગણી પાટલી લાંબી કરવી. ૧૦૦

ધ્વજપતાકા પ્રમાણ—

ધ્વજાદંડમમાણેન પતાકાં ચ પ્રલંચयेत् ।

પૃથુત્વે' ચાષ્ટમાંશેન ત્રિભિર્વા' પંચભિઃ શિલૈઃ ॥ ૧૦૧ ॥

પતાકા દિવ્યવત્ત્વા ચા-ર્ધ્વચન્દ્રા ચ સર્કિકિણી ।

દેવચિહ્નાકૃતાયુધ-વાહનાદીનાલેખયેત્ ॥ ૧૦૨ ॥

ધ્વજદંડની લંબાઈ બેટલી પતાકા ધ્વજ લાંબી રાખવી. તેની પહોળાઈ આઠમા ભાગે રાખવી. તે ત્રણ કે પાંચ શિખાવાળી કરવી દિવ્યવત્ત્વની પતાકા કરાવવી. તેમાં અર્ધચંદ્રની આકૃતિ કરવી. કાંગરી અને ઘુઘરીઓ ફરતી લટકાવવી. પતાકામાં દેવનું કાંઈ ચિહ્ન આયુધ કે વાહન આલેખવું. ૧૦૧-૧૦૨

ચતુર્મુખે મેર્વાદિકે પ્રાસાદે દંડપંચરુમ્ ।

શિખરસ્યોરુશૃંગેઽપિ ચતુર્દંડાંચ સ્થાપયેત્ ॥ ૧૦૩ ॥

મેરૂ પ્રાસાદને, ચતુર્મુખ પ્રાસાદને (કે સાંધાર પ્રાસાદને) ધ્વજદંડ પાંચ ચડાવવા. એક મૂળ શિખરને અને બીજા ચાર ધ્વજદંડો શિખરના ઉપલા ઉર્-શૃંગમાં સ્થાપન કરવા (એમ પાંચ). ૧૦૩

નિષ્પન્નં શિખરં દૃષ્ટ્વા ધ્વજહીનં ન કારયેત્ ।

અમુરા વાસમિચ્છન્તિ ધ્વજહીને સુરાલયે ॥ ૧૦૪ ॥

તૈયાર થયેલા શિખરને ધ્વજ વગર રાખવું નહિ. કારણ કે ધ્વજરહિત શિખરને બેઠને ભૂતાદિ રાક્ષસો તેમાં વાસ કરવા ઇચ્છે છે. તેથી દેવાલય ધ્વજ-રહિત રાખવું નહિ. ૧૦૪

इदं कुरुते यत्र लभते चाक्षयं पदम् ।

दिव्यदेहो भवेत्तस्य सुरैः सहस्रैः क्रीडति ॥ १०५ ॥

इति श्री चिन्मयकर्मणा कृते वास्तुविद्यायां ज्ञानप्रकाशदीपार्णवे
शिखरनिर्माणाधिकारे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

ઉપર પ્રમાણે ધ્વજયુક્ત પ્રાસાદ કરાવનારને અક્ષય સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે તેમજ દિવ્યદેહ ધારણ કરી હજારો વર્ષો દેવોની સાથે ક્રીડા કરે છે. ૧૦૫

ઇતિશ્રી વિષ્ણુર્મા વિરચિત વાસ્તુવિદ્યાના જ્ઞાનપ્રકાશ દીપાર્ણવનો શિખર નિર્માણનો
શિષ્ય વિશારદ પ્રભાશંકર ઓઘડભાઈ સોમપુરાએ રચેલ, શિષ્યપ્રભા
નામની ભાષાટીકાનો નવમો અધ્યાય સમાપ્ત.

॥ अथ वास्तुविद्यायां दीपार्णवे दशमोऽध्यायः ॥

मंडपाधिकार

श्रीविश्वरूपा उवाच—

अथातः संभवस्यामि मंडपानां तु लक्षणम् ।

प्रासादस्य प्रमाणेन मंडपं कारयेद् बुधः ॥ १ ॥

श्री विश्वरूपा કહે છે કે હવે હું મંડપનાં લક્ષણ કહું છું. બુદ્ધિમાન શિલ્પિએ પ્રાસાદના પ્રમાણથી મંડપ બનાવવા. ૧

મંડપ પ્રમાણ—

સમ^૧ સપાદ^૨ સાર્દ^૩ ચ પાદોનદ્વયમેવ ચ ।

દ્વિગુણં ચાય કર્ત્તવ્યં અતઃ કર્ષ્ય ન કારયેત્ ॥ ૨ ॥

મંડપ (૧) પ્રાસાદના માન જેવડો, (૨) પ્રાસાદથી સવાયો, (૩) દોઢો, (૪) પોણાબેગણો અને (૫) બમણો—એ રીતે પાંચ પ્રકારના માનનો મંડપ કરવો એથી મોટો ન કરવો. ૨

શુકનાસનું સ્થાન—

પ્રાસાદસ્યાથ શિશુરં તદુચ્છૂયે પ્રકૃત્પિતમ્ ।

છાદ્યોર્ધ્વ સ્કથપર્યત-મેકવિંશતિભાજિતમ્ ॥ ૩ ॥

૧. અપર્યપિત સ્થ ૧૮૫માં મંડપના સાત પ્રકારના પ્રમાણ કહ્યા છે. પ્રાસાદની (૧) સમ, (૨) સવાયો, (૩) દોઢો, (૪) પોણાબે ગણો, (૫) બમણો, (૬) સવામે ગણો, અને (૭) અઢીમણો કરવાનું કહ્યું છે. સમરાક્ષણ સુત્રવાર અ ૬૭માં ૯૫ પ્રાસાદને મોટો મંડપ કરવો હોય તો થઈ શકે તેમ કહ્યું છે. વારણ જુમના સંકોચના કાણે મોટો પણ થઈ શકે. વળી તે કહે છે કે—

શતમણેતરં જ્યેષ્ઠ-શ્ચતુર્ણપ્તિ કરોડવરઃ ।

કનિષ્ઠો મંડપઃ કાર્યો દ્વાવિંશત્કરમંમિતઃ ॥

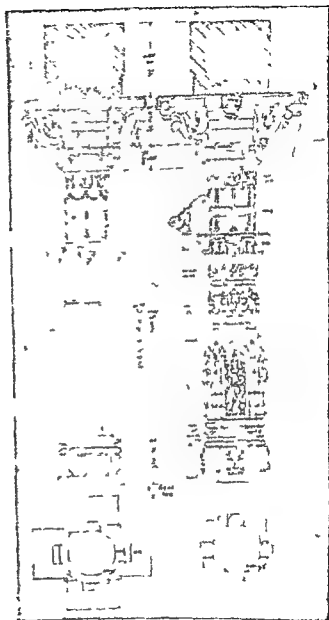
એકસો આઠ દાયનો જ્યેષ્ઠ માનનો, ચોરસ દાયનો મધ્ય માનનો, અને બીજો દાયનો કનિષ્ઠ માનનો મંડપ રચી શકાય છે. અપરાજિત સૂત્ર ૧૮૫માં (૧) દસ દાયથી વધુ પ્રમાણના પ્રાસાદને મંડપ સમ અથવા સવાયો કરવો. (૨) પાંચથી દસ દાય સુધીના પ્રાસાદને દોઢો મંડપ કરવો. (૩) ચર દાયના પ્રાસાદને પોણાબે ગણો (૪) ત્રણ દાયના પ્રાસાદને બમણો (૫) ચાર દાય કે એક દાયના પ્રાસાદને ચોથી ચતુષ્ક્રિયા કરવી.

આણ દેરાણી ભેડાણી ગામમાં (અંક ૧૦)

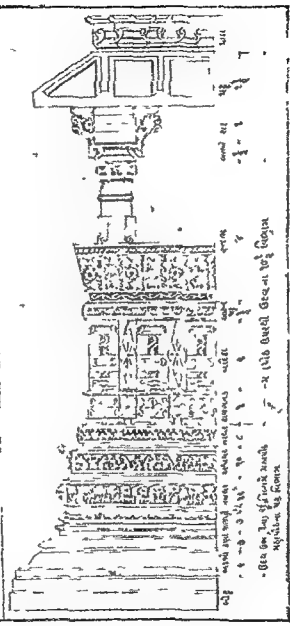

રજકોટના રાજમાતા આશ્રમનો મંદિર (અંક ૧૦)

સ્તભો (શ્લોક ૯, અધ્યાય ૧૦)

પૌંચ પ્રકારનાં સ્તંભ (મુલ)
(સીકર્નવર્મો)

કક્ષાચુલ સ્તંભ (સલોકે ૭ C. અધ્યાય ૧૦)

અંકદિશારુદ્રસ્ય-ત્રયોદશાન્તમુત્સજેત્ ।

શુકનાસસ્ય સંસ્થાનં છાદ્યોર્ધ્વં પંચધામતમ્ ॥ ૪ ॥

પ્રાસાદના શિખરની ઉંચાઈમાં શુકનાસનું સ્થાન કરવું. છાદના ઉપરથી શિખરના ખાંધણાની મધ્યાણા સુધીની ઉંચાઈમાં એકવીસ ભાગ કરવા, તેમાંથી નવ, દશ, અગિયાર, બાર અથવા તેર ભાગે શુકનાસનું સ્થાન રાખવું. આમ પાંચ પ્રકારે શુકનાસનું સ્થાન બાંધવું. ૩-૪

મંડપ પરની સંવર્ણાદિની ઉંચાઈ—

તેન માનેન પદાન્તં મંડપોર્ધ્વે સમુચ્છ્રયમ્ ।

તદૂર્ધ્વે ન હિ કર્તવ્ય-મધઃસ્થં નૈવ કલ્પયેત્ ॥ ૫ ॥

શુકનાસસમા ઘંટા ન ન્યૂના ન તતોઽધિકા ।

અન્યોન્યં ચ યદા ગ્રસ્તં મહાદોષા इति સ્મૃતાઃ ॥ ૬ ॥

શુકનાસના માન સુધી મંડપના (ધુમટનો આમલસારો કે સંવર્ણાની) ઘંટા ઉંચાઈમાં સમસૂત્ર બરાબર રાખવી. શુકનાસથી ઘંટા ઉંચી ન રાખવી તેમ નીચી પણ ન રાખવી. શુકનાસ બરાબર ઘંટા (આમલસારો) સમસૂત્ર (એક લેવણમાં) રાખવો, ઉંચો નીચો ન રાખવો. જો એક બીજાથી ઉંચા નીચું થાય તો મહા-દોષ ઉત્પન્ન થાય. ૫-૬

સ્તંભોની આકૃતિ અને તેનાં નામ—

ચતુરસ્રાશ્ચ રુચ્કા મદ્રજા મદ્રસંયુતાઃ ।

પ્રતિરથા વર્ધમાનાઃ પર્લશકેન પર્લસ્રકાઃ ॥ ૭ ॥

અષ્ટાંશેન મવેત્કર્ણાં અષ્ટકર્ણાસ્તુ સ્વસ્તિકાઃ ।

પંચવિધોક્તાઃ સ્તંભાશ્ચ કાર્યાઃ પ્રાસાદમુપિતાઃ ॥ ૮ ॥

આર પુણાવાળો ચોરસ સ્તંભ હોય તેનું “રુચ્ક” નામ બાંધવું. ત્રિનાશક વાળાને “લદ્રજ”, પદર (પ્રતિરથ)વાળા સ્તંભનું “વર્ધમાન”, છ પુણાવાળાનું

૧. અપરાજિત સુત્ર ૧૮૮માં શુકનાસના આ મંત્રનું સમર્પન કરે છે ત્યારે તે જ મંથના સુત્ર ૧૮૫નો તેરમો શ્લોક સદુર્ધ્વે ન ચ કર્તવ્યઃ મધઃસ્થં નૈવ કલ્પયેત્ । શુકનાસથી ઘંટા ઉંચી ન કરવી. પણ નીચો હોય તો રેલ નથી. પ્રાસાદ મંથનના સાતમા અધ્યાયનો સાતમો શ્લોક પણ ઘંટા નીચો રહે તો દોષ નથી તેમ કહે છે. ન્યૂના એટલે ન વાધિકા ।

“પરસ્પરક”, આઠ ખુણાવાળાનું સ્વસ્તિક નામ બાણવું. એ રીતે પાંચ પ્રકારના સ્તંભો પ્રાસાદના આજુબાજુ રૂપ બાણવા.^૧ ૭-૮

મંદિરલંકૃતા કુંભી સ્તંભો મદ્રાષ્ટાસદૃષ્ટઃ ।

મરણ્યાં પલ્લવા વૃત્તા શીર્ષાગ્રે વાય કિન્નરાઃ ॥ ૯ ॥

પ્રાસાદ મંડપની કુંભી ભદ્રથી અલંકૃત કરવી. એક સ્તંભમાં જુદા જુદાં સ્વરૂપ કલાં છે. પરંતુ એક સ્તંભમાં ભદ્ર અષ્ટાસ અને વૃત્તના ઘટપલ્લવયુક્ત કરવાં. ભરણાને ખુણે પત્રપાંદડાં અને નીચેની કાણિંકા ગોળ (વૃત્ત) (જે સ્તંભનું શીર્ષ અષ્ટાસ હોય તે) કરવી. “શરૂ” એક યા બે ગોળ શુંડાવાળું કરવું. અગર કિન્નર (કીચક)ના રૂપથી અલંકૃત કરવું. ૯

સ્તંભનું વિસ્તાર (અડ) પ્રમાણ પહેલું—

પ્રાસાદસ્ય દશાંશેન એકાદશાંશેનૈવ ચ ।

દ્વાદશાંશેન કર્તવ્યા જ્યેષ્ઠ-મધ્યમ-કન્યસાઃ ॥ ૧૦ ॥

પ્રાસાદ રેખાએ હોય તેના દશમા ભાગે, અગિયારમા ભાગે કે બારમા ભાગે, સ્તંભની બહાર રાખવી. તે જ્યેષ્ઠ, મધ્યમ અને કનિઘ માન બાણવું.^૨

સ્તંભના વિસ્તાર (અડ)નું બીજું પ્રમાણ—

એકહસ્તે તુ પ્રાસાદે સ્તંભઃ સ્યાચતુરદ્વગુલઃ ।

સપ્તાદ્વગુલથ દ્વિહસ્તે ત્રિહસ્તે ત્રિવાદ્વગુલઃ ॥ ૧૧ ॥

૧. સ્તંભોની આકૃતિ પ્રમાણેના નામે અપરાજિત સૂત્ર ૧૮૪માં આજ પ્રમાણે કલાં છે. મત્સ્યપુરાણ અં ૨૫૫માં (૧) રૂચક (ચારસ), વળ (અષ્ટાસ) (૩) દ્વિવળક (સોળાસ), (૪) પ્રધીનક (બીસ અંસ), (૫) વૃત (ગોળ) આમ નામ ને સ્વરૂપ કલાં છે. માત્રસાર અં ૧૫માં (૧) બદ્ધકાંત (ચારસ), (૨) વિખલકાંત (અડંસ), (૩) રૂચકાંત (સોળાસકદૃષ્ટ), (૪) રકંઘકાંત (પાંચ કે છઠાસ) આમ નામ ને સ્વરૂપ આપેલાં છે. સ્તંભના ધાટને નક્શી અનેક પ્રકારની થાય છે. સાદા ધાટવાળા, રૂપવાળા, નક્શીવાળા થાય છે. બારમા તેરમા સદીના સ્થાપત્યોના અવશેષોમાં ઘટપલ્લવયુક્ત સ્તંભો જોવામાં આવે છે. હમણાં બંગાળે વર્ષથી સ્તંભોના સામાન્ય સ્વરૂપ નીચે ભદ્ર, તે પર અડંસ, તે પર ગોળ, અને તેની ઉપર જ્યેષ્ઠ ઈચનો અડંસના ષડામાં પ્રાસમુખ કે કુંઘ કરેલાં જોવામાં આવે છે. તે માસના મુખમાંથી સાંકળી ટાકરી ઘટકતી હોય છે. અગર કુંઘનો તેના હોય છે.

૨. અપરાજિત સૂત્ર ૧૮૫માં પ્રાસાદના પ્રમાણથી સ્તંભની જાણ ૧૦-૧૧-૧૨-૧૩ કે ૧૪-બાજે એમ પાંચ પ્રકારે રાખવાનું વિધાન છે. સ્તંભના બેડ પ્રમાણ તે વારણ દબની દહતા ઉપર આધાર રાખે છે. સ્થાપત્યશાસ્ત્ર, આરસ, નિંધપુરી આદિ પાંચર કે પોરબંદરી પાંચર એમ ઉત્તરોપર દહ છે. એટલે આરસનો સ્તંભ બાર કે પોરબંદરી પાંચરના સ્તંભથી પાતળો થાય. તેમાં વિવેક જુદીથી કામ કરવું.

દ્વાદશાદ્યુલવિસ્તારઃ પ્રાસાદે ચતુર્દસ્તકે ।

ચતુર્દસ્તાદિતઃ કૃત્વા યાવદ્ દ્વાદશહસ્તકમ્ ॥ ૧૨ ॥

સાર્દાદ્યુલા ભવેદ્ વૃદ્ધિઃ પ્રતિહસ્તે વિવર્ધયેત્ ।

દ્વાદશહસ્તસ્યોર્દે તુ યાવત્તુ ત્રિંશદસ્તકમ્ ॥ ૧૩ ॥

પ્રકાશ્ચુલા તતો વૃદ્ધિ-ર્દસ્તે હસ્તે પ્રદાપયેત્ ।

અતઃ ઊર્ધ્વં તતઃ કુર્યાદ્ યાવત્ત્વંચાશદસ્તકમ્ ॥ ૧૪ ॥

અર્દાદ્યુલા ભવેદ્ વૃદ્ધિઃ કર્તવ્યા શિલ્પિમિઃ સદા ।

ચતુર્ગુણોચ્ચૂયં પ્રોક્ત-મેતત્સ્તંભસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૧૫ ॥

એક હાથના પ્રાસાદને ચાર આંગળાં બાંહે સ્તંભ કરવો, એ હાથનાને સાત આંગળાં, ત્રણ હાથનાને નવ આંગળાં, ચાર હાથનાને બાર આંગળાં સ્તંભ બાંહે કરવો. પાંચથી બાર હાથ સુધીના પ્રાસાદને પ્રત્યેક હાથે દોઢ દોઢ આંગળાં વધારવો. તેરથી ત્રીસ હાથ સુધીના પ્રાસાદને પ્રત્યેક હાથે એકેક આંગળાં અને એકત્રીસથી પચાસ હાથ સુધીના પ્રાસાદને પ્રત્યેક હાથે અર્ધા અર્ધા આંગળાંની વૃદ્ધિ કરતાં જવું. તે માનનાં બાંહે સ્તંભ કરવો. (સામાન્ય રીતે) સ્તંભની બાંધણી ઉંચાઈ ચાર ગણી કરવી. એ રીતે સ્તંભનું લક્ષણ શિલ્પિઓએ બહુવું. ૧૧-૧૫

(સાંધાર) મહાપ્રાસાદોના પ્રાગ્રીવ મંડપનું ઉદયમાન—

૧ રાજસેનક નરપીઠસ્ય ચોર્ધ્વં તુ ઉત્તરદ્વસ્ય મસ્તકમ્ ।
 ૨ વેદિકા કૃત્વા દશ દિ સાર્દાંશાન્ ભાગૈર્ન રાજસેનકમ્ ॥ ૧૬ ॥
 ૩ આસનપદ વેદિકા ચ દ્વિભાગા તુ ભાગાર્પાસનપટ્ટકઃ ।
 ૪ સ્તંભ સ્તંભૈવ ચતુર્ભાંગો ભાગાર્પ મરણં ભવેત્ ॥ ૧૭ ॥
 ૫ શર ચ ભાગેનૈકેન પટ્ટચ સાર્દાભાગકઃ ।
 ૬ કન્યસં ચ સમાલપ્યાતં મધ્યમં ઘ્રુણુ સાંપ્રતમ્ ॥ ૧૮ ॥

મહાપ્રાસાદના મહાપીઠના નરથરના મથાગ્રાથી દ્વારપરના ઉત્તરંગના મથાગ્રા સુધીની ઉંચાઈ મુખપ્રાગ્રીવ મંડપની આડાદશ ભાગની કરવી. તેમાં એકનું રાજસેનક, એ ભાગની વેદિકા (જંઘાવેળી રાશીયુ), અરધા ભાગનો આસનપદ (આસરોટ) કરવો. તે ઉપર ચાર ભાગનો ઉંચો સ્તંભ કરવો. અરધા ભાગનું ભરણું, એક ભાગનું સર, અને દોઢ ભાગનો પાટ બાંહે કરવો. એ રીતે મંડપના ઉદયનું કનિષ્ઠમાન કણું છે મધ્યમ માનનો ઉદય કદું. ૧૭ તે સાંભળો. ૧૬-૧૭-૧૮

આપ્તુ હુણીગિયસહીનો મંદપ, સ્તભો, લીંડાલક તોરણ અને દ્વાર (અધ્યાય ૧૦)

બ્રહ્મા વિનાયક મુક્તિદાતા (અધ્યાય ૧૦)

(સાંધાર) મહાપ્રાસાદના ત્રીકમંડપના ઉદયનું પીળું માન—

નરપીઠસ્ય ચોર્ધ્વં તુ યાવદ્ મરણીમસ્તકમ્ ।

માગાથ્ય દશસાર્દ્ધાંશા જ્યેષ્ઠમાનં વિત્રીયતે ॥ ૨૦ ॥

(સાંધાર) મહાપ્રાસાદના મહાપીઠના ચરચરના મથાળાથી મંડાવરની ભરણીના મથાળા સુધીના ત્રીક મંડપના ઉદયના સાડાદશ ભાગ કરવા. તેમાં ઉપર કહેલા માન પ્રમાણે રાજસેનક વેદિકા સ્તંભાદિ કરવા. આ જ્યેષ્ઠ માન બાબતુ. ૨૦

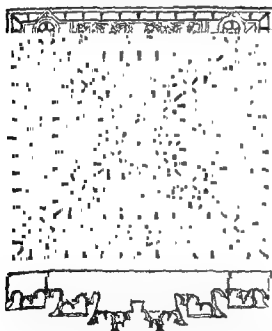
મંડપના વિતાન ધ્રુમટનાં ત્રણ વિધાનો—

મંડપાનાંસમસ્તાનાં મધ્યે કુર્યાદ્વિતાનકમ્ ।

આદ્યોત્પત્તિસમં સવ-વિતાનાનાં તુ લક્ષણમ્ ॥ ૨૧ ॥

વિતાનાનિ વિચિત્રાણિ સિદ્ધાન્ત્યુત્તિષ્ઠકાનિ ચ ।

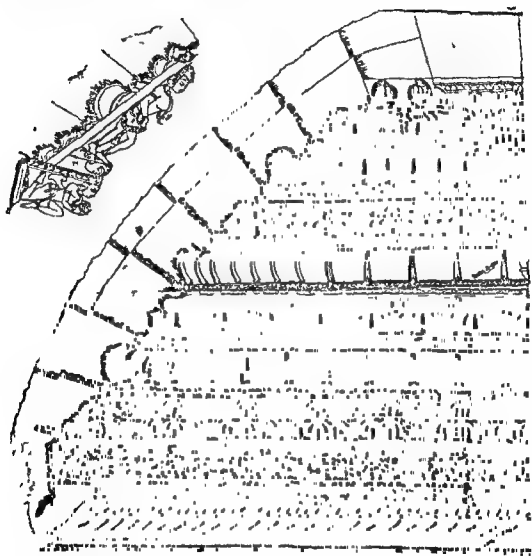
સમતલોનિ જ્ઞેયાનિ ઉદિતાનિ ત્રિધા ક્રમાત્ ॥ ૨૨ ॥

વિતાનનો પ્રકાર—સિદ્ધાન્ત્યુત્તિષ્ઠા--તલદર્શન અને ઉદરદર્શન

૧. નિર્ધાર કે સંધાર પ્રાસાદોના જન્મગૃહના મંડાવરના થરે પ્રમાણે ગૃહ મંડપના ચરવાળાનો મંડાવર કરવો. પરંતુ જે ત્રીક મંડપ કરવો હોય તો કહેલા મધ્યમાન પ્રમાણે ઉદય બાબતુ. પરંતુ તેમાં અંદરના ચાંમલાના છાડ તો કુમકેન સમાકુંસીના કહેલા મૂત્ર પ્રમાણે રાખવા સંધાર પ્રાસાદોમાં શ્લોક ૧૬-૧૭ અને ૨૦ પ્રમાણે ત્રીક મંડપનો ઉદય કરવો. આ રીતના કાર્યમાં સુત ચિત્રિત્વે ચરનાંચ થતા ન દેવા. તારંખામાં આ

ગૂઢમંડપ, ત્રીકમંડપ, નૃત્યમંડપ, પ્રાચીવાદિ મંડપો એવા સમસ્ત પ્રકારના મંડપોની અદર ઉપર વિતાન ધુમટ કરવા. સર્વ વિતાનના લક્ષણોની ઉત્પત્તિ સમસરખા છાતીયા ઢાંકવાની પ્રથાથી શરૂ થઈ. વિતાન=ધુમટ! વિચિત્ર પ્રકારના (અનેક) કહ્યા છે. તેમાં ત્રણ પ્રકાર મુખ્ય છે. પહેલો ક્ષિપ્રઉત્ક્રિષ્ઠ, બીજો સમતલ અને ત્રીજો ઉદિત એમ ત્રણ કેમ મુખ્ય જાણવા. ૨૧-૨૨

ગંગાળુ અને કોતરથી અલંકૃત યદોવાળા વિતાન (ધુમટ)નાં દર્શન અને ઉદ્દર્શન ઉદિત (૧)

પ્રમાણ છે. સીમનાયજ્ઞના જુના કે નવા મંદિરમાં પણ આમ છે. સધાર પ્રાસાદના સ્તંભાદિના ચરમેજ માટે કુંમકેન સમાકુંમો-સ્તમશિરં ચ જંઘયોઃ કહેવ છે. એટલે કુંભા બરાબર કુંભી અને ચાંકલો, બરણ અને સરૂ જગીના મથાળામાં સમાવવું. અને પાટ ઉદગમના ધરમાં સમાવવો. આ સૂત્ર મેરૂમડોવરને લાગુ પડ છે. અન્યને નહિ. (નિરધાર પ્રાસાદને નહિ).

(૧) ક્ષિપ્તઉત્ક્ષિપ્ત એટલે ધ્રુમટના થરો ઉપર કોલ જેમ ઉપર ચડીને પાછો નીચે ઉતરી પાછા ઉપર ચડીને ઢંકાય તે ક્ષિપ્તઉત્ક્ષિપ્ત.

(૨) સમતલ એટલે સીધા છાતીયાની જેમ ઢંકાય તે સમતલ. તેમાં છાતીયા સાદા રાખે છે કે પછી તેમાં પટ્ટની આકૃતિ જેવું થોડા ઉપાડવાળું કોતરકામ કરે છે. તેને સમતલ પ્રકાર કહેવા.

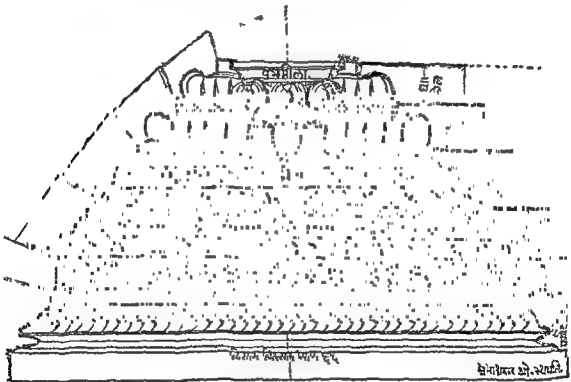
(૩) ઉદિત એટલે ધ્રુમટના થરો કોલ કાચલા ગવાળુના થરોથી ઉંચું ઉંચું કરી ઢંકાય. અગર સાદા ગલતાના થરોથી પણ ધ્રુમટ થાય. તેના મધ્યમાં પકાશિલા ગુમર જેવી લટકતી થાય. તે ઉદિત ત્રીજો પ્રકાર બાણવો.

ગવાળુ કોલથી અલંકૃત વિતાન (ધ્રુમટ)નું તલસરખું ઉદિત (૨)

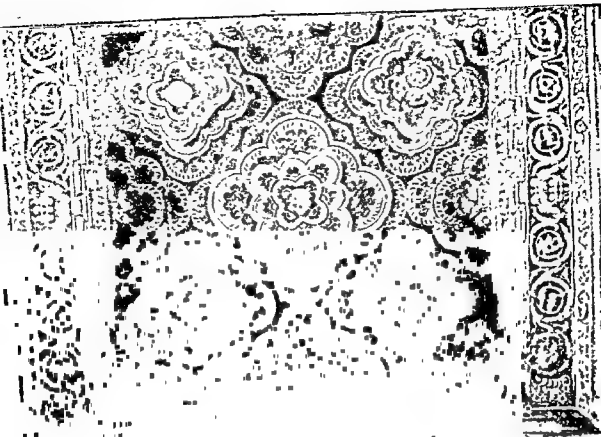
વિતાન ધુમટના ઉદયના થરોનું ઉદિતાન પ્રકારનું માન કહે છે—

- ૭ : છીંદાદરી   ઉદયો વિસ્તરાદેન પટ્પટ્ટિભિર્વિમાજિતે ।
 ૪ રૂપકંઠ   કર્ણદર્દરિકા કાર્યા સપ્તમાગપ્રમાણતઃ ॥ ૨૩ ॥
 ૬ ગજતાલુ-૧   રૂપકંઠચતુર્ભાગઃ પોઢસવિદ્યાધરયુક્ ।
 ૫ કોણ-૧   ગજતાલુ પદ્મમાર્ગં તુ સાર્દ્ધપદ્મમાર્ગકં તયા ॥ ૨૪ ॥
 ૪૧ કોણ-૨   પંચમાર્ગં ભવેત્ કોલઃ ચતુઃસાર્દ્ધચતુર્થકઃ ।
 ૪૩   એવં તુ કારયેન્નિત્યં વિતાનનૈરુમંદિતમ્ ॥ ૨૫ ॥

ગજતાલુ (ગવાળુ) અને કોણાદિ થરો યુગ્મ વિતાન (ધુમટ) તેના વિસ્તાર વિભાગ ૬૬ અને ઉદયવિભાગ ૩૩—(વિતાનનું દર્શન અને ઉદદર્શન)

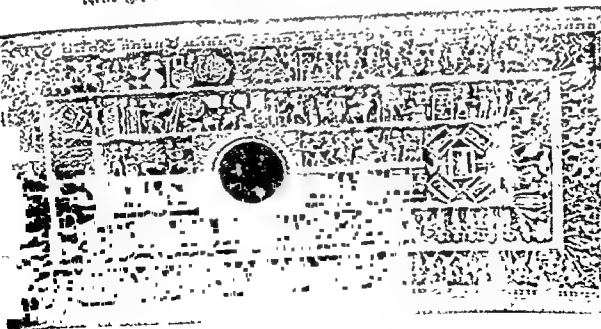
મંડપનો વિતાન ધુમટ પહોળાઈથી અર્ધ ઉંચો કરવો. તે પહોળાઈના છાસક (૬૬) લાગ કરવા. તેની ઉંચાઈમાં તેત્રીસ લાગ કહે છે. (પાટ ઉપર હાંશોના થરો પછી) સાત લાગની કણીદાદરી, ચાર લાગનો રૂપકંઠ-તેમાં (ચાઠ અગર) સોળ વિદ્યાધરાનાં રૂપો નીકળતાં કરવાં. ગવાળુ=કાચલાનો થર છ લાગનો, તે પર બીજો થર સારા છ લાગનો બાંટો. તેના પર પાંચ લાગનો કોણનો થર કરી તે પર ચોથો થર સાડાચાર લાગનો ગવાળુનો કરવો. ઉદિત વિતાનની હંમેશ

શિખા-ચુકિશાનિ પ્રકારનો ચિતાન (છત)

આણુ

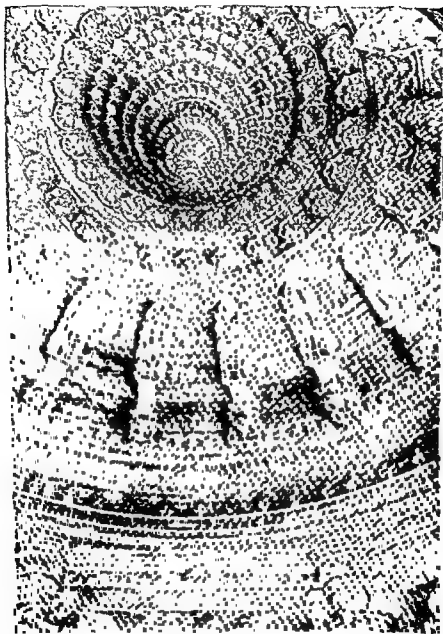
અ. ૧૦

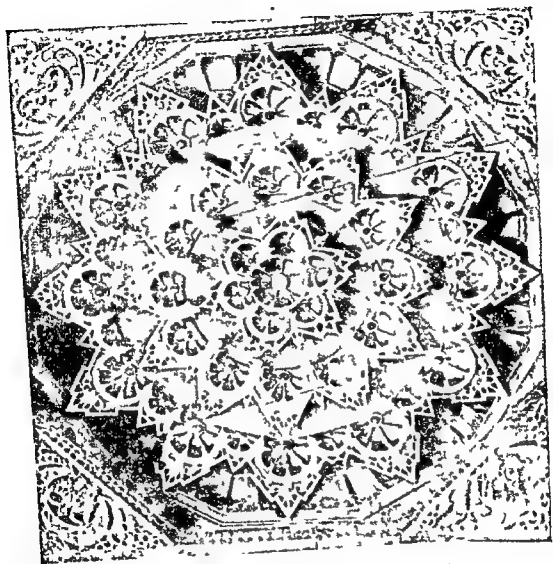
સમતજાનિ-ચિતાનનો પ્રકાર (છત) આણુ

અ. ૧૦

ଓଡ଼ିଆମାନଙ୍କର ବିପାକ-ସ୍ତମ୍ଭ (ଆଧୁ)

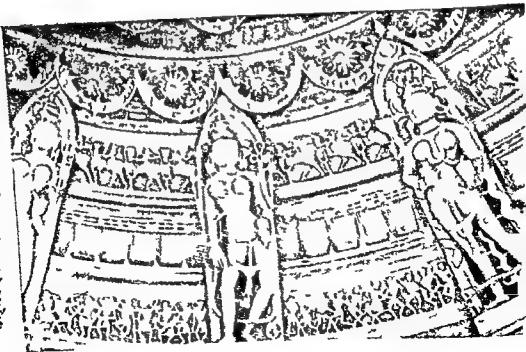

(સામઉસામ પ્રકારનો કાશ્મીરી લિતાવ (ધુમટ)

લીપાલુંબ અ. ૧૦

આપ્તને ઉલ્લાની મકરનો કુમાર્ય જાળ
(પ્રમદ) મકરનો આને જાળીની ઉપર રૂપ
દીપાવિદ્ય આ. ૧૦

ઉલ્લાની મકરનો કુમાર્ય જાળ (પ્રમદ) રૂપ
આને (મકર) આપ્ત મકરનો જાળ
દીપાવિદ્ય આ. ૧૦

એ વિધ એ રીતે થાય છે. વિતાન અનેક રીતે સુશોભિત (આકાશના તારામંડપ જેવો) કરવો. ૧ ૨૩-૨૪-૨૫

પુષ્પકાદિ મંડપો—

પુષ્પકોડ્ય ચત્પટ્યા મુમદ્રો સ્તંભદ્વાદશ ॥

પુષ્પકાદ્ દ્વી દ્વી હીનાઃ સ્યુર્મૈંડપાઃ સપ્તવિંશતિઃ ॥ ૨૬ ॥

૧ ૨ ૩ ૪
પુષ્પકઃ પુષ્પમદ્રશ સુદૃષ્ટોડમૃતનન્દનઃ ।

૫ ૬ ૭ ૮
કૌશલ્યો બુદ્ધિસંકોર્ણો ગજમદ્રો જયાવહઃ ॥ ૨૭ ॥

૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨
શ્રીવત્સો વિજયથૈવ વાસ્તુકીર્તિઃ શ્રુતિજયઃ ।

૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬
યજ્ઞમદ્રો વિદ્યાલથ સુશ્રેષ્ઠઃ શત્રુમર્દનઃ ॥ ૨૮ ॥

૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦
માગર્પચો નંદનથ માનવો માનમદ્રકઃ ।

૨૧ ૨૨ ૨૩ ૨૪
સુગ્રીવો સરિતથૈવ કર્ણિકારઃ શતદિકઃ ॥ ૨૯ ॥

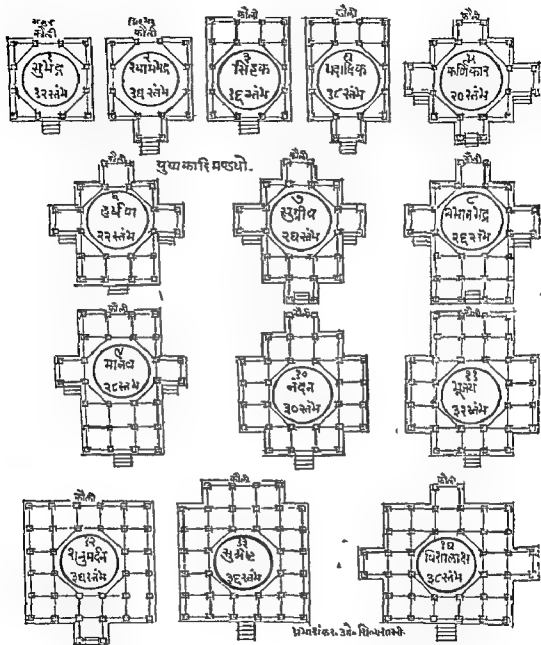
૨૫ ૨૬ ૨૭
સિંહથ સિંહમદ્રથ મુમદ્રથ તથૈવ ચ ।

દત્તેતે મંડપાઃ પ્રોક્તાઃ સપ્તવિંશતિઃ સંલ્પયા ॥ ૩૦ ॥

૧ વિતાન એટલે આકાશ, અંકુરો. મંડપનું વિતાન, આકાશ, ધુમટ, છત. ૨૩ થી ૨૫ માં કહેલા કોણકાચવાના બાંને સામાન્ય રીતે કલા છે. વિતાન અનેક પ્રકારના થાય છે. અર્ધાકાશના પાટ પર લોગ કે બત્રીસ દારી મુઠી કમ્પીલાદરીનો થર સર્વમાં થાય છે તે પર રૂપકંઠનો થર લોગ થાય છે. તેમાં કોઈ આકાશના મુખો કરે છે. કોઈ દેવ દેવીઓનાં સ્વરૂપો કરે છે. કોઈ દરજો કરે છે. જેન મંદિરમાં ચોવીસ તીર્થકરો તેમના વક્ષ-બહુલ્લી સાથે ફરતા તે થરમાં કરે છે. હવે આ થર પછી વિવિધ થરો થાય છે. કેટલાક કોણનો એક થર અને એક કાચવાનો એક થર કોણ ને થર કોણના અને એક કાચવાનો, કોણ નથ થર કોણના અને પછી કાચવાનો થર ચલાવે છે. મજ્જમાં પદ્મચિહ્ના ચલાવે છે. જેને લોકભાષામાં ગુમ્મર કહે છે. કોણકાચવાના થરો ચલાવી સંગ્રામી મજ્જમાં પદ્મચિહ્ના કાચવામાંથી લટકતી થાય છે. પદ્મચિહ્ના રચાવન કરવાનું મુદ્દર્ષ વિધિથી કરવાનું શાસ્ત્રકારોએ કહ્યું છે. કારણ કે તે ધુમટનો છેડો પાપાણ્ડ અગત્યમાં પર્ણ જોખમ રહેતું છે.

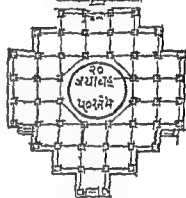
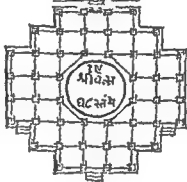
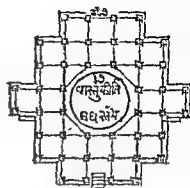
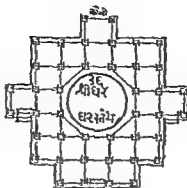
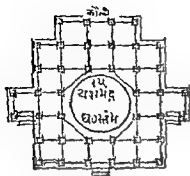
વિતાનના વિવિધ ૧૧૧૩ પ્રકારો સિદ્ધપદોએ કલા છે. કોણકાચવાના થરાના વિતાન (ધુમટ) થાય એટલું જ નહિ પરંતુ લુખો પર લુખો (લામચા)ના નીકળાથી સંગ્રામી, અમર મદ્યો પર મદ્યો ચલાવી, લોગ અમર ચારે બાજુથી સંગ્રામી વિતાન (ધુમટ) થાય ॥ ધુમટનું સાદું કામ કરવાનું હોય તો લોગ થર પર ચલાવવા (પ્રજ્જકંઠ) જેવા થરો

પુષ્પકાંઠિ ૨૭ મંડપ સ્વરૂપ—(૧)

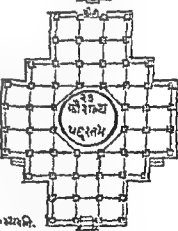
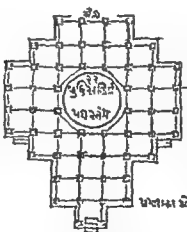
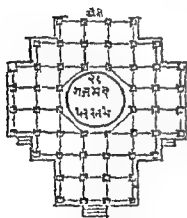

પાંચસાત ઉપગૃહિપર નીકાળા કાઢી ચડાવી, સંકેતી ઉપર પદ્મચિત્ર રચાપન કરે છે. મળગૃહમાં તો લગભગ જુના મંદિરોમાં આવ્ય પ્રથા હતી. વિતાન શબ્દ અને તેની કૃતિ સિદ્ધપર્વમાં વિરમૃત થતી જાય છે. કારણ કે મુસ્લીમ રાજ્યકાળ પછી આપણી સિદ્ધ-દેવીમાં કેટલાક ફેરફારો થયા છે. ધુમટ બીલકલ સાદા અંદર બહાર થતા મોકયા, તોરણનું રચાન કમાને લીધું. વિતાનના જાણ બાગ ઉપર સંવરણા=શામરણ કરવાનું વિધાન યસોગ્રાપ છે. શામરણના બદલે સં-વાસીના મસ્તક નેવા સાદા ગોળ ધુમટ થવા મોકયા. ને કે હજુ સંવરણા ચિત્રકારો કરી રહ્યા છે તેટલું શુભચિદ્ધ છે

પુષ્પકાદિ મંડપ સ્વરૂપ—(૨)

પુષ્પકાદિ મળ્લયો.

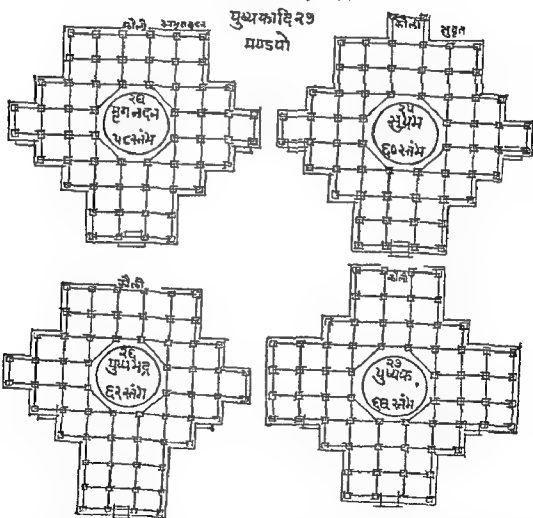

પાલમ્બા શ્રીમદ્વિજય.

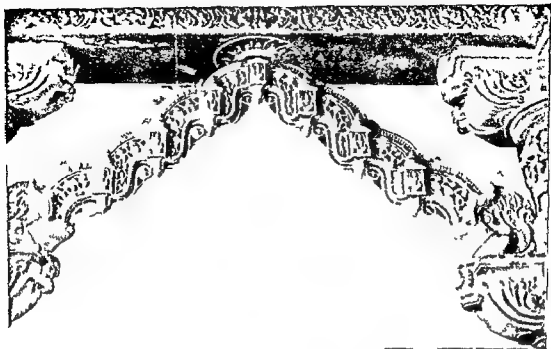
પ્રથમ પુષ્પક નામનો ચોસક સંભોનો મંડપ લાગુવો. તેમાંથી બળે સ્તંભો અનુક્રમે ચોલા ચોલા કરવાથી સત્તાવીસમે સુબદ્ર નામનો મંડપ બાર સ્તંભનો લાગુવો. એ રીતે પુષ્પકાદિ સત્તાવીસ મંડપોનાં નામ કહું છું: ૧ પુષ્પક (૬૪ સ્તંભ), ૨ પુષ્પભદ્ર (૬૨ સ્તંભ), ૩ સુવ્રત (૬૦ સ્તંભ), ૪ અમૃતવંદન (૫૮ સ્તંભ), ૫ કોશાય (૫૬ સ્તંભ), ૬ શુદ્ધિસંદીર્ણ (૫૪ સ્તંભનો), ૭ ગજસંમે (૫૨ સ્તંભ), ૮ ત્રયાવલ્લ (૫૦ સ્તંભનો), ૯ શ્રીવલ્લ (૪૮ સ્તંભ), ૧૦ વિજય (૪૬ સ્તંભનો),

૨૧ વાસ્તુકીર્તિ (૪૪ સ્તંભનો), ૧૨ શ્રુતિજ્ય (૪૨ સ્તંભનો), ૧૩ યજ્ઞભદ્ર (૪૦ સ્તંભનો), ૧૪ વિશાલ (૩૮ સ્તંભ), ૧૫ સુશ્રેષ્ઠ (૩૬ સ્તંભ), ૧૬ શત્રુભદ્ર (૩૪ સ્તંભ), ૧૭ ભાગપત્ય (૩૨ સ્તંભ), ૧૮ નંદન (૩૦ સ્તંભનો), ૧૯ માનવ (૨૮ સ્તંભનો), ૨૦ માનભદ્રક (૨૬ સ્તંભ), ૨૧ સુગ્રીવ (૨૪ સ્તંભ), ૨૨ હરિત (૨૨ સ્તંભનો), ૨૩ કર્ણિકાર (૨૦ સ્તંભ), ૨૪ શતધિક (૧૮ સ્તંભનો), ૨૫ સિંહ (૧૬ સ્તંભ), ૨૬ સિંહભદ્ર (૧૪ સ્તંભનો), ૨૭ મુભદ્ર (૧૨ સ્તંભનો) એમ તેનાં લક્ષણ કહ્યા છે.^૧ ૨૬-૩૦

પુષ્પકાદિ મંડપ સ્વરૂપ—(૩)

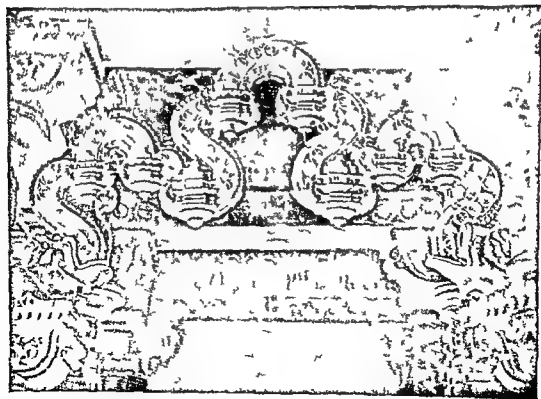

૧ પુષ્પકાદિ ૨૭ મંડપોનાં લક્ષણો અપરાશિત સૂત્ર ૧૮૬માં બહુ ૨૫૪ વિગતથી સ્વરૂપો આપેલાં છે. સમર્પણ સૂત્રધાર અ. ૬૭માં આ મંડપોના નામો અને સ્વરૂપો આપેલાં છે. પણ તે અરપદ છે મત્સ્યપુરાણ અ. ૨૭૦માં નામો અને સ્તંભ સંખ્યા આપેલાં છે વિશ્વકર્માવકાશમાં પણ સત્તાવીસ મંડપોનાં નામ સંખ્યા આપેલાં છે, પરંતુ સ્વરૂપ આપેલાં નથી.

મહાપ્રયુક્ત દળામય તોરણ

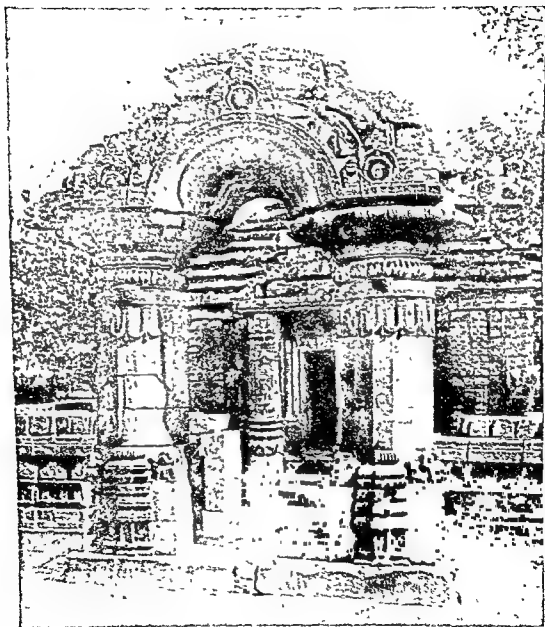
દીપાવળી

દળામય હીરોલક પ્રકારનું તોરણ

દીપાવળી

આરિસા ભુવનેશ્વરના તોરણનો પ્રકાર

બીજા પ્રકારના મેવાદિ ધરતીના મંડપો કહે છે—

मेवादींश्च प्रवक्ष्यामि पञ्चविंशतिमण्डपान् ।

भीतिद्वारप्राग्गोवांश्च भूमिकां मांडमुच्छ्रयम् ॥ ३१ ॥

तेषां खंडस्य संस्थाने कर्त्तव्यं शास्त्रपारंगैः ।

एकभूमिं द्विभूमिं वा गर्भसूत्रानुसारतः ॥ ३२ ॥

હવે હું મેરૂ આદિ પચ્ચીશ પ્રકારના મંડપ કહું છું. તેમજ ભિત્તિયુક્ત દ્વારવાળો પ્રાચીવ (પ્રવેશ) મંડપ, ભૂમિ-મળલા અને માઢની ઉંચાઈ કહું છું. મંડપોના ખડો એક ભૂમિવાળા અથવા બે ભૂમિવાળા, પ્રાસાદના ગર્ભસૂત્રને અનુસરીને શિદ્ધપાશ્વના પારગામી શિદ્ધિઓએ કરવા. ૩૧-૩૨

मेवाहि भंड्योनां लक्षणैः—

लक्षणानि समोक्तानि कथयामि समासतः ।

चतुरस्रीकृते क्षेत्रे अष्टधा प्रविभाजिते ॥ ३३ ॥

द्विभागं च भवेन्मध्ये चतुष्कया संगृते धरैः ।

अलिङ् भागिकं कुर्याद् द्वादशस्तंभैः शोभितम् ॥ ३४ ॥

હવે હું મેવાદિ મંડપોનાં લક્ષણ કહું છું. સમચોરસ ક્ષેત્રના આઠ ભાગ કરવા. તેમાંથી વચ્ચતા ચાર વિભાગનું એક પદ કરી કરતી ચારે દિશામાં, ખરબે ભાગની પહોળી ચતુષ્કિંકા કરવી. અને તે ચતુષ્કિંકા=અલિહં=એકેક ભાગ નીકળતી કરવી. પહેલો મંડપ બાર સ્તંભવાળો કરવો. ૩૩-૩૪

બાળે અને ત્રીજે મંદપ—

द्वितीयो विंशतिस्तमै-रष्टाविंशतिभिः परैः ।

भद्रं तु भागनिष्कासं पद्मभागं चैव विस्तरे ॥ ३५ ॥

ખીજે મંડપ વીથ સ્તંભોનો અને ત્રીજે મંડપ અક્ષવીથ સ્તંભોનો જાયવો. તેમાં એકેક ભાગ ભરવો (અર્થલઠ=ચોક્કોનો) કરવો. આ મંડપો (છત્રીથ ભાગના ક્ષેત્રમાં છ ભાગ વિસ્તારમાં કરવા. ૩૫

ચોથો મંડપ—

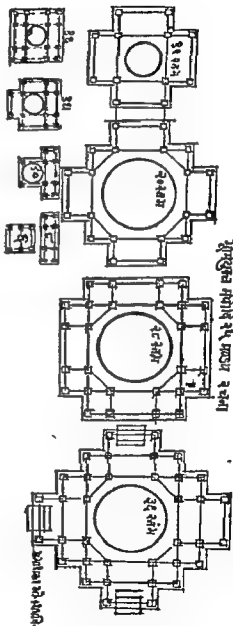
प्रतिभद्रं ततो भागे चतुर्भागं तु विस्तरम् ।

द्विभागायामविस्तारः प्राचीवः स्याच्चतुर्दिशि ॥ ३६ ॥

(સોળ પદમાં બાર સ્તંભોવાળા મંડપને ચારે તરફ) ચાર ભાગ વિસ્તારને! એક ભાગ નીકળતો પ્રતિભદ્ર કરવો. અને તેમાંથી આગળ (એક ભાગ) નીકળતી અને એ ભાગ લાંબી પહોળી ચતુષ્કોણ-પ્રાચીન અલિંગ ચોતરફ કરવી. (આ રીતે ચોથો મંડપ છત્રીય સ્તંભનો બાણવો). ૩૬

भूमियुक्त भेदादि पञ्चीश मंडप रचना—

क्रमांश	मंडपस्य नाम	रत्नसंख्या	भूमि	प्रथमभूमि	द्वितीयभूमि	तृतीयभूमि	चतुर्थभूमि	पञ्चमभूमि
१	पैसोक्षयविभव	६४	प्रथम	३६	२८			
२	विशेक्ष	६६	भूमि	३६	३०			
३	लक्ष्मिविवास	६८	भूमि	३६	३२			
४	प्रतापवर्धन	७०	द्वितीय	३६	३४			
५	पुष्पाभ	७२	भूमि	३६	३६			
६	महाकान्त	७४	भूमि	३६	२८	१०		
७	शुभ्रव	७६	भूमि	३६	२८	१२		
८	पुष्पाभ	७८	भूमि	३६	२८	१४		
९	शान्तिदेव	८०	भूमि	३६	२८	१६		
१०	सुरप्रिय	८२	भूमि	३६	२८	१८		
११	द्यतश्रुंग	८४	भूमि	३६	२८	२०		
१२	पूज्यभ्य	८६	भूमि	३६	२८	२२		
१३	क्षितिपताक	८८	भूमि	३६	२८	१२	१२	
१४	महापद्म	९०	भूमि	३६	२८	२०	६	
१५	पद्मराग	९२	भूमि	३६	२८	२०	८	
१६	हर्षनिध	९४	भूमि	३६	२८	२०	१०	
१७	श्रुंगवा	९६	भूमि	३६	२८	२०	१२	
१८	श्वेतवै	९८	भूमि	३६	२८	२०	१४	
१९	रत्नकूट	१००	भूमि	३६	२८	२०	१२	४
२०	होमकूट	१०२	भूमि	३६	२८	२०	१२	६
२१	मंधभाजन	१०४	भूमि	३६	२८	२०	१२	८
२२	दिग्भवन	१०६	भूमि	३६	२८	२०	१२	१०
२३	केवास	१०८	भूमि	३६	२८	२०	१२	१२
२४	मंदर	११०	भूमि	३६	२८	२०	१४	१२
२५	मेरु	११२	भूमि	३६	२८	२०	१६	१२

भूमियुक्त भेदादि पञ्चीश मंडप रचना

દ્વાદશશતસ્તંભાશ્ચ ભૂમિકા પંચધોચ્છ્રિતા ।

મેરુમંડપ ઉક્તશ્ચ દ્વિર્ભૌમોર્ધ્વં ચ માંડતઃ ॥ ૩૭ ॥

એકસો બાર સ્તંભવાળો પાંચ મજલાવાળો મેરુમંડપ બાંધવો. તે બે મજલાની ઉંચાઈ ઉપરનો કરવો. તે પર માંડ કરવો. ૩૭

દ્વૌ દ્વૌ સ્તંભૌ હ્રસ્વયોગાદ્ મંડપાઃ સ્યુર્યયાક્રમમ્ ।

ચતુઃપટ્ટિસ્તંભકાન્ત્ મંડપાઃ પંચવિંશતિઃ ॥ ૩૮ ॥

એકસો બાર સ્તંભોથી બાંધે, સ્તંભ ઓછા ઓછા કેમથી કરતાં ચોસઠ સ્તંભો સુધીના પચ્ચીસ મંડપો થાય (એમ ચોસઠ સ્તંભોવાળો બે ભૂમિનો ત્રિકોણવિજય મંડપ બાંધવો.) ૩૮

‘છાયાદર્ધ્વં દ્વિપદ’ સ્યાત્ તથા વૈ પદ્મસંભવે ।

જંઘાડર્ધે તુ તથા કાર્યા નવધા પંચલક્ષણમ્ ॥ ૩૯ ॥

જંઘોત્સેધં સમોદયં પોડશાંશં સમોર્ધ્વતઃ ।

ઉત્તરોત્તરસૂત્રેણ વાહ્યપટ્ટાન્નં સંશયઃ ॥ ૪૦ ॥

ગર્મચ્છાદ્યં તત્સેધસ્થા શાખા.....

તત્સેધસ્ય.....ઉક્તં વાહ્યપદં ન સંશયઃ ॥ ૪૧ ॥

મંડપાગ્રે દ્વિતીયસ્તુ તૃતીયસ્તુ યદા ભવેત્ ।

દ્વારસ્ય વિક્રમે (?) યસ્ય દ્વારપટ્ટં ન સંશયઃ ॥ ૪૨ ॥

દ્વારસ્યાર્ધે ત્રિમાગે વા યાવદ્ દશાંશં વિધીયતે ।

દોપસ્તત્ર સમારૂપાત-સ્થાલમેદોઽન્યથા ભવેત્ ॥ ૪૩ ॥

અર્લિદાશ્ચોપર્લિદાશ્ચ *ભ્રમસૂત્રાનુસારતઃ* ।

વાહ્યદ્વારં તુ કર્તવ્યં કિંચિન્મૂલાધિકં શુભમ્ ॥ ૪૪ ॥

(સપ્તમ મહાપ્રાસાદોમાં) છબ સુધીમાં ઉપર બે પદની નીકળતી ચતુષ્કોણની રચનાવાળા મંડપનું નામ પદ્મસંભવ બાંધવું. જંઘાના અર્ધભાગ સુધીમાં નવ ભાગમાં પાંચ લક્ષણ બાંધવાં. જંઘાની ઉંચાઈ બરાબર ઉદય કરવો, કે સોળમો ભાગ ઉપર લઈ જવો (૧) એમ ઉત્તરોત્તર સૂત્ર બહારના પદોની ઉંચાઈ સંશય

૧. શ્લોક ૪૦ થી ૪૪ સુધીના ચાર શ્લોકના પાઠ બેદની રચેલ. કેષ વિદ્વાન શિદિપ પાસેથી મળેલો તે નવી આવૃત્તિમાં સામાર રવીકાર કરવામાં આવેલ.

૨. પદાન્નઃ - પાઠાન્તર. ૩. દ્વારજાલગવાક્ષકૈ - પાઠાન્તર.

૪. સમસૂત્ર - પાઠાન્તર. ૫. ગર્મસૂત્રાનુસારતઃ - પાઠાન્તર.

વગર રાખવી—ગર્ભગૃહની ઉંચાઈ બરાબર ચતુષ્ક્રિકા કરવી. તેની શાખા.....
.....તે ક્ષેત્રની.....કહેલી છે. બહારના પદ પ્રમાણે રાખવામાં સંશય ન
કરવો. મંડપની આગળ બીજી અને ત્રીજી એમ (ચતુષ્ક્રિકા) કરવી. દ્વારના સમ-
સૂત્રમાં દ્વારપટ્ટ=ઉત્તરંગ એક સૂત્રમાં રાખવા. પરંતુ દ્વારના અર્ધા કે ત્રીજા કે
દશમા ભાગે બાજીયાં કે ગવાક્ષ=ગોખલા કરવા. પણ તે સર્વ ગવાક્ષ-ગોખલા
એક તાલમાં રાખવા. તેમાં તાલ ભેદ થાય તો દોષ ઉત્પન્ન થાય છે. અલિંદ=
ચતુષ્ક્રિકા અને નીકળતી ચતુષ્ક્રિકા કરવી સમસૂત્રમાં અને ગર્ભસૂત્રને અનુસરીને
કરવી. બહારનું પ્રવેશ=સિંહદ્વાર કંઈક (મૂળ દ્વારથી) મોટું કરવું તે શુભ છે. ૩૬-૪૪

મેરૂ આદિ પચ્ચીશ મંડપનાં નામ—

ગર્મસ્થાનુસારેણ મંડપં કારયેદ્ બુધઃ ।

^૧મેરુ-^૨મંદાર-^૩કૈલાસા ^૪હિમવાન્ ^૫ગંધમાદનઃ ॥ ૪૫ ॥

^૬હેમકૂટો ^૭રત્નકૂટઃ ^૮શ્વેતો વૈ ^૯શૃંગવાંસ્તતઃ ।

^{૧૦}ઈન્દ્રનીલઃ ^{૧૧}પદ્મરાગો મહાપદ્મસ્તથા પરઃ ॥ ૪૬ ॥

^{૧૨}કીર્તિપતાક-^{૧૩}પૂર્ણાભ્યૌ ^{૧૪}શતશૃંગઃ ^{૧૫}સુરમિયઃ ।

^{૧૬}શાંતિદેહશ્ચ ^{૧૭}પુણ્યાત્મા ^{૧૮}ભૂર્ભુવઃસ્વઃ ^{૧૯}સન્માર્ગકઃ ॥ ૪૭ ॥

^{૨૦}મતાપ-^{૨૧}તેજોવર્ધનો ^{૨૨}વિમાનઃ ^{૨૩}પદ્મસંભવઃ ।

^{૨૪}લક્ષ્મીવિલાસો ^{૨૫}વિજય-^{૨૬}લૌક્યવિજયસ્તથા ॥ ૪૮ ॥

પંચવિંશતિરિત્યુક્તા મેર્વાદ્યા મંડપાસ્તથા ।

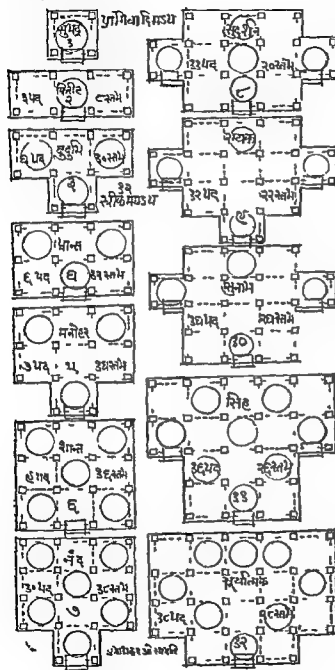
પ્રાસાદસ્યાગ્રતઃ કાર્યા વલાણકસ્ય ચોપરિ ॥ ૪૯ ॥

પ્રાસાદના ગર્ભસૂત્રને અનુસરીને વિદ્વાન શિષ્યએ મંડપની રચના કરવી તે
મેરૂમંડપનાં નામ કહે છે: ૧ મેરૂ, ૨ મંદાર, ૩ કૈલાસ, ૪ હિમવાન, ૫ ગંધ-
માદન, ૬ હેમકૂટ, ૭ રત્નકૂટ, ૮ શ્વેતશૃંગ, ૯ ઈન્દ્રનીલ, ૧૦ પદ્મરાગ, ૧૧ મહાપદ્મ,
૧૨ કીર્તિપતાક, ૧૩ પૂર્ણાખ્ય, ૧૪ શતશૃંગ, ૧૫ સુરમિય, ૧૬ શાંતિદેહ, ૧૭
પુણ્યાત્મા, ૧૮ ભૂર્ભુવઃસ્વઃ, ૧૯ સન્માર્ગ, ૨૦ તા પતેજ, ૨૧ વર્ધમાન, ૨૨
વિમાન, ૨૩ પદ્મસંભવ, ૨૪ લક્ષ્મીવિલાસ અને ૨૫ ત્રેલોક્યવિજય એ મેરૂ આદિ

૧. મેર્વાદિ પચ્ચીશ મંડપોનાં નામ અને તેનું સામાન્ય સ્વરૂપ અપરાંજતસૂત્ર
૧૮૮માં આપેલ છે.

પચ્ચીશ મંડપોનાં નામ બાણવાં. આ મંડપો તે પ્રાસાદની આગળ અને બાણાણક ઉપર કરવા. ૪૫-૪૯

મેવાદિ મંડપો કયાં કયાં કરવા—

નિર્ગૂઢાગ્રે ત્રિકઃ પ્રોક્તઃ
સ્તસ્યાગ્રે નૃત્યમંડપઃ ।
રાજદ્વારે પ્રતોલ્યગ્રે
વાપીદ્વારાગ્ર એવ ચ ॥૫૦॥
દેવાગારે જગત્યગ્રે
જગતીદ્વારકે ચિદુઃ ।
ઇત્યુક્તા સર્વસ્થાનેષુ
મેવાદિમંડપાસ્તથા ॥૫૧॥

પ્રાસાદની આગળ ગૂઢ મંડપ કરવો. તેનાથી આગળ ત્રિકમંડપ (ચોક્કીમંડપ), તેનાથી આગળ નૃત્યમંડપ કરવો. આ ત્રિકમંડપ, નૃત્યમંડપ, આ પ્રકારના મંડપોની રચનાનો કરવો. રાજપ્રાસાદની આગળ, પ્રતોલ્યાની આગળ, વાવના મુખ આગળ, દેવમંદિર, જગતી આગળ જે જગતીના દ્વાર આગળ, ઇત્યાદિ સર્વ સ્થળોએ એ એક આદિ મંડપોની રચના કરવી. ૫૦-૫૧

સંવરણાથ કર્તવ્યા—
શ્રઙ્ગાદ્યકૂટધંડાન્વિતાઃ ।

માદોઽપિ તાદૃશઃ કાર્યો
યાદૃશો મેઘમંડપઃ ॥૫૨॥

પ્રાક્ષીનાદિ બાર મંડપનાં સ્વરૂપ
મંડપની ઉપર છાજલી ઉઘ્ગમ કૂટ ને ઘંટાવાળી સંવરણા (શામરણ) કરવી
માઠ પણ એક મંડપના જેવો કરવો. ૫૨

અતઃ પ્રાસાદતુલ્યા ચ દ્વિતીયા भूमिरुर्ध्वतઃ ।

તૃતીયા ચ પ્રકર્તવ્યા પ્રાસાદસ્કંધહીનતઃ ॥ ૫૩ ॥

હવે પ્રાસાદના પ્રમાણે બીજી ભૂમિની ઉપર ત્રિભૂમિ-મન્દિરો કરવો. ૫૩ તે પ્રાસાદથી નીચો કરવો. ૫૩

મત્તવારણચ્છાદ્યં ચ સંવરણા વિતાનકમ્ ।

પ્રાંગણે માદરૂપાદ્યઃ કર્તવ્યઃ શુભલક્ષણઃ ॥ ૫૪ ॥

મંડપોને કક્ષાસન (રાજસેનક વેદિકા તથા આસનપટ્ટાદિ કરવું. તે ૫૨ છાદ્ય= ઢાંકણુ=વિતાન કરી ઉપર સંવરણા કરવી. આ પ્રમાણે શુભલક્ષણવાળા મંડપોથી આગળ પ્રવેશ દ્વાર ઉપર માઢ કરવો. ૫૪

વર્ધમાનાદિ ગૃહમંડપ—

^૧વર્ધમાનઃ ^૨સ્વસ્તિકાર્યો ^૩ગરુડઃ ^૪સુરનંદનઃ ।

^૫સર્વતોમદ્રઃ ^૬કૈલાસે ^૭ન્દ્રનીલા ^૮રત્નસંભવઃ ॥ ૫૫ ॥

૧ વર્ધમાન, ૨ સ્વસ્તિક, ૩ ગરુડ, ૪ સુરનંદન, ૫ સર્વતોમદ્ર, ૬ કૈલાસ, ૭ હિન્દ્રનીલ અને ૮ રત્નસંભવ એમ આઠ ગૃહમંડપનાં નામ બાજુવાં અને તે પ્રાસાદની આગળ કરવા. હવે તેનાં સ્વરૂપ લક્ષણ કહે છે—

^૧ચતુરસ્રો ^૨વર્ધમાનઃ ^૩સ્વસ્તિકો ^૪મદ્રસંયુતઃ ।

^૫ગરુડઃ ^૬સ પ્રતિરથઃ ^૭સુરાનન્દઃ ^૮પ્રમદ્રકૈઃ ॥ ૫૬ ॥

^૧ફર્ણાદ્યૈઃ ^૨સર્વતોમદ્રઃ ^૩કૈલાસો ^૪મદ્રકોદકૈઃ ।

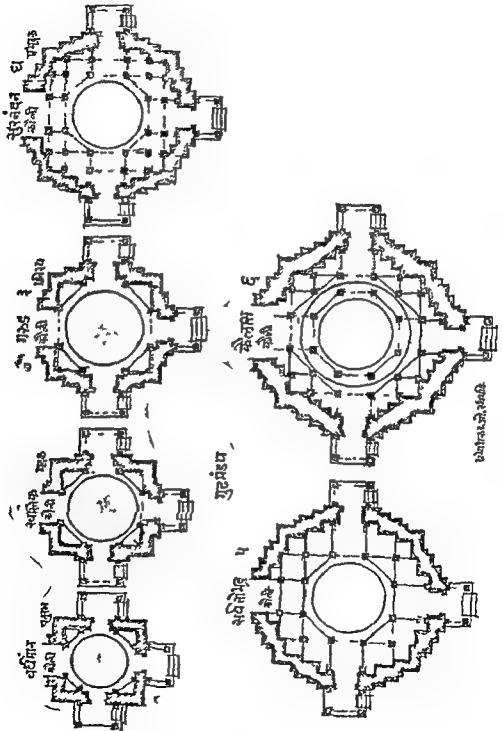
^૫પ્રતિરથાનિન્દ્રનીલઃ ^૬ત્રિભિઃ ^૭સ્વાદ્રત્નસંભવઃ ॥ ૫૭ ॥

इत्यष्टौ च समाख्याता वर्धमानादिमंडपाः ।

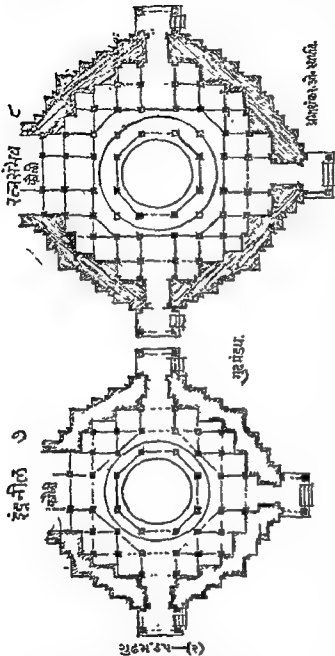
સર્પીઠમંડોવરાદિ—પ્રાસાદાકૃતિમેખલા ॥ ૫૮ ॥

૧. અપરાંજિત સુત ૧૮૬માં પ્રુપકારિ ૨૬ મંડપોનાં સ્વરૂપ લક્ષણો આપેલા છે. સુ. ૧૮૭માં વર્ધમાનાદિ આઠ ગૃહમંડપો સુબદ્રાદિ આર ત્રિકમંડપોનાં સ્વરૂપનું વર્ણન આપેલું છે. સુત ૧૮૮માં પ્રાગીવાદિ પોઠચમંડપો અને મેર્વાદિ પચ્ચીસ મંડપો (અર્થા શ્લોક ૩૧ થી ૩૫ સુધીમાં આપેલ છે) સુરાસલ પાંચ મંડપો; યથાર્થ પાંચ મંડપો, પાંચ સભામંડપો, પાંચ રાજભૂષણાર્થ મંડપ અને નૃપ ભોજનાર્થ પાંચ મંડપો એ પચ્ચીસ મંડપો સ્તંભસંખ્યા સાથે કહ્યા છે. તે ઉપરાંત નંદનાદિ આઠ મંડપો આપેલા છે.

एकं वा त्रीणि वा कुर्याद् द्वाराणि कामदायकः ।
चतुष्क्रिया याम्योत्तरे अग्रे वा वामदक्षिणे ॥ ५९ ॥

આઠ પ્રકારના ગુરુમંડપનાં સ્વરૂપ કહે છે: ચોરસ ગુરુમંડપને વર્ધમાન-૧ કહે છે, ભદ્રવાળાને સ્વસ્તિક-૨, પ્રતિરથવાળાને ગરુડ-૩, ભદ્ર અને તેની પાસે પ્રતિભદ્ર વાળાને સુરાનંદ-૪, કર્ણની પાસે નંદીવાળો સર્વતોભદ્ર-૫, ભદ્રની પાસે ખુણીવાળો (કે પાણીભરવાળો) કેલાસ-૬, પ્રતિરથ પાસે નંદીવાળો ઇંદ્રનીલ-૭, અને ત્રણ ખુણીવાળા ગુરુમંડપને રત્નસંભવ-૮ નામે બાણવો.

એ રીતે વર્ધમાનાદિ આઠ ગુરુમંડપોનાં સ્વરૂપો કહ્યાં. તે મંડપોને પ્રાસાદના જેવું પીઠ અને મંડોવરાદિ થશે કરવા. એક અગર ત્રણ દ્વાર કરવાથી તે કામનાને આપે છે. આગલા દ્વાર આગળ એક અને ઢાબા જમણા દ્વાર પાસે એક એક એમ ત્રણે બાજુ દ્વાર કરવાં, તેની આગળ ચોકીઓ કરવી. તેથી વિશેષ વચલી ચોકીની બાજુ જમણી તરફ (એમ ત્રણ પદની) ચોકી કરવી. ૫૬-૫૬

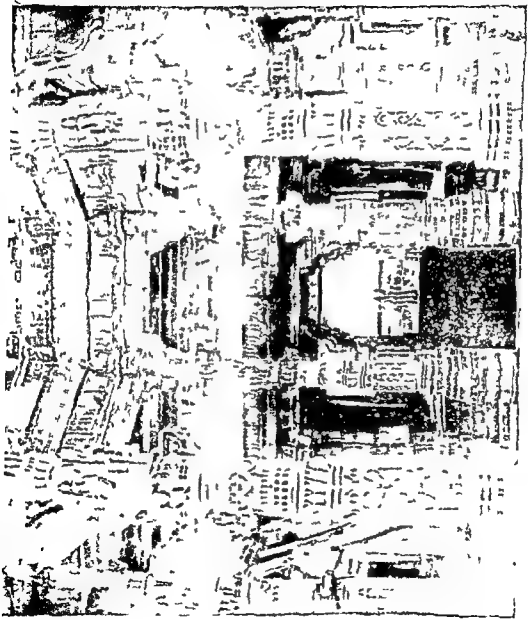
શિવનાદાદિ છ મહામંડપો—

અતઃ પરં પ્રવક્ષ્યામિ મંડપાનાં યથાક્રમમ્ ।

નામસ્વરૂપં માનં ચ પ્રયુક્તં દક્ષરાજસુ ॥ ૬૦ ॥

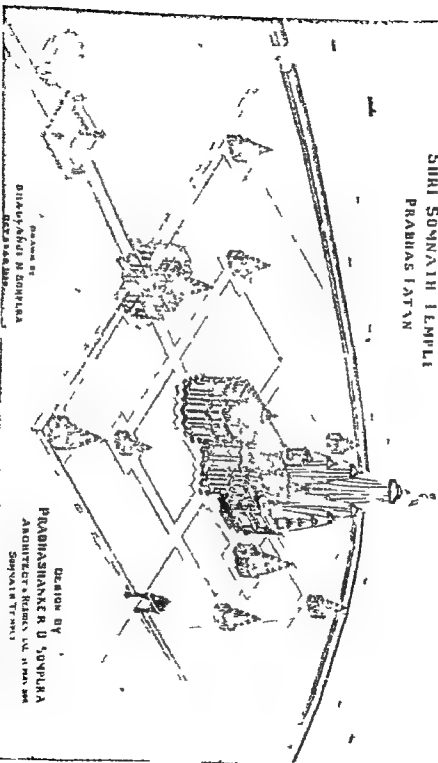
શિવનાદો હરિનાદો—બ્રહ્મનાદસ્તથૈવ ચ ।

રવિનાદો સિંદનાદઃ પશ્ચાત્તો મેઘનાદકઃ ॥ ૬૧ ॥

ચાલુક્યના રાજકુળના સેવનાક મંદિર અંતર્ય દરમ સ્તંભો, તોરણના બાદે બાહો, અને
 કળાસુખ કંપસને
 દીપાવળી

PERSPECTIVE or VIEW
SRI SOMNATH TEMPLE
PRABHAS PATAN

DESIGNED BY
DILAKSHYANATH R. KONGALAKA
MADRAS, INDIA

DESIGN BY
PRABHASNATH R. D. KONGALAKA
ARCHITECTS & ENGINEERS
SOMNATH TEMPLE

શ્રી સોમનાથના જાણીતા મંદિરોમાંના (દક્ષિણ) મુખ્ય આસપાસનાં પરિવાર દેવાઓનાં ચિત્ર.
દેવતાનાં આસપાસનાં મંદિરોનાં ચિત્રોનાં સ્વરૂપે ને શ્રી સોમનાથ.

સોમનાથ

હવે હું છ મહામંડપના નામ અને સ્વરૂપ પ્રમાણાદિ જે વૃક્ષાર્ણવમાં કહ્યાં છે તે તમાને યથાક્રમથી (સંક્ષિપ્તમાં) કહું છું; ૧ શિવનાદ, ૨ હરિનાદ, ૩ બ્રહ્મનાદ, ૪ રવિનાદ, ૫ સિંહનાદ અને છઠ્ઠો-૬ મેઘનાદ. ૬૦-૬૧

માગાદૌ શિવનાદશ્ચ

સ્તંભાશ્ચત્વારિશ્ચન્મતાઃ ।

હરિનાદો દ્વયષ્ટભાગઃ

સ્તંભાઃ પટ્પંચાશન્મતાઃ ॥ ૬૨ ॥

જિનમાગે વ્રહ્મનાદઃ

સ્તંભાષ્ટાશીતિ શોભિતઃ ।

રવિનાદોઽષ્ટાવિંશતિઃ

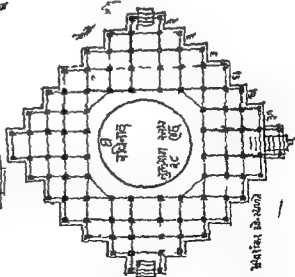
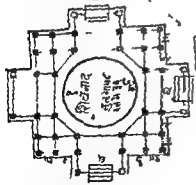
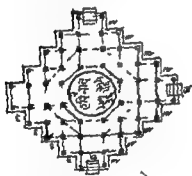
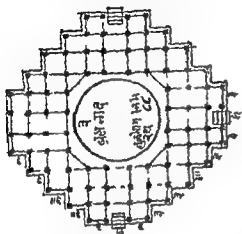
સ્તંભાશ્ચ વેદોનશતમ્ ॥ ૬૩ ॥

સિંહનાદસ્તુ દ્વાત્રિંશત્

પટ્પંચાશદુચરં શતમ્ ।

પદ્દત્રિંશત્તુ મેઘનાદઃ

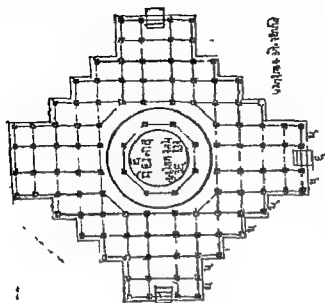
સ્તંભા દ્વાદશાંચરં શતમ્ ॥ ૬૪ ॥

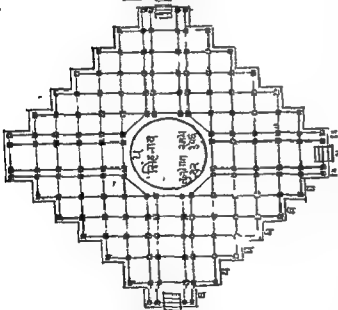
સુભગા એ-મેઘનાદ

શિવનાદ, હરિનાદ, બ્રહ્મનાદ, રવિનાદ, સિંહનાદ અને મેઘનાદ—એ છ મહામંડપોનાં તલદર્શન સ્વરૂપ-(૧)

૧. આ છમે મહામંડપોનું વિશેષ રૂપરીકરણ ૭૬ પ્રતિરૂપ-ઉપરયાદિ અંબ વિભાગનું શિષ્ટના મહામંડ વૃક્ષાર્ણવના અધ્યાય ૧૦૨માં વિસ્તરથી આપેલું છે. (૧) શિવનાદ-

પાશ્વર્ય કોશિકા

મહામંડપો-૨

સાકાત્રણ ભાગનો અને રેખા કણ સાકાત્રણ ભાગની. અગ્રાણી સ્તંભોનો મંડપ. (૪) રવિનાદ-અગ્રાણી ભાગના પહોળો. તેમાં પાંચ ભાગનું બાજુનું પદ. ઉપરપાંચ પદ સાકાત્રણ ભાગનું અને રેખા તથા પ્રતિરથના પદો ચાર ચાર ભાગના. છનુ સ્તંભોનો મંડપ. (૫) સિંહનાદ-અગ્રાણી ભાગના પહોળો. તેનાથી બાજુના ત્રણ પદો, તેમાં વચ્ચેનું પદ પાંચ ભાગનું. બાજુના દોઢ દોઢ ભાગના અને રેખા પ્રતિરથ ને ઉપરથ એ ત્રણ પદો ચાર ચાર ભાગના. (૬) મેઘનાદ-અગ્રાણી ભાગના પહોળો-તેમાંથી બાજુના ત્રણ પદોમાં વચ્ચેનું ૭ ભાગનું અને બાજુના બેક પદો પાંચ પાંચ ભાગના તે બધો બે પદો નીકાળે ૪૫૫ ભાગે રેખા અને પ્રતિરથના પદો પાંચપાંચ ભાગના બાજુના, મેઘનાદમાં મધ્યમાં ૩૫૫ આડાથ આવે.

હવે મહામંડપોનાં સ્વરૂપ વર્ણવે છે. આઠ ભાગનો (૧) શિવનાદ મંડપ ચાલીશ સ્તંભોનો બાજુનો. (૨) હરિનાદ-સોળ ભાગનો અને છપ્પન સ્તંભોનો મંડપ. (૩) બ્રહ્મનાદ-ચોવીશ ભાગનો અગ્રાણી સ્તંભોનો મંડપ. (૪) રવિનાદ-અગ્રાણી ભાગનો છનુ સ્તંભોનો મંડપ. (૫) સિંહનાદ-અગ્રાણી ભાગનો એકસો છપ્પન સ્તંભોનો મંડપ. (૬) મેઘનાદ-અગ્રાણી ભાગનો એકસો બાર સ્તંભોનો મંડપ બાજુનો. ૬૨-૬૩-૬૪

આઠ ભાગ. વચ્ચેનું બધું ચાર ભાગનું. રેખાનાં બે પદો બે બે ભાગનાં અને દોઢ ભાગનું, ચાલીશ સ્તંભોનો મંડપ. (૨) હરિનાદ-સોળ ભાગના પહોળો. બધું ચાર ભાગનું, પ્રતિરથ ત્રણ ભાગ અને રેખા ત્રણ ભાગની છપ્પન સ્તંભોનો મંડપ. (૩) બ્રહ્મનાદ-ચોવીશ ભાગના પહોળો. બધું ત્રણ પહોળું તેમાં મધ્યનું ચાર ભાગ અને બે બાજુના ત્રણ ત્રણ ભાગ. પ્રતિરથ

ત્રિવિનાદા પન્નમંડપા દ્વિસાદ્ધાસ્ત્રયભૂમિકાઃ ।

સર્વદેવેષુ કર્તવ્યાઃ સ્વનામ્ના ચ વિશેષતઃ ॥ ૬૫ ॥

રથયુક્તાશ્ચ માતાદા પેદિયુક્તાશ્ચ મંડપાઃ ।

મધ્યસ્તંમાષ્ટકે ગૃહ્દી તોરણાનિ પ્રદક્ષિણે ॥ ૬૬ ॥

શિવનાદ આદિ છ મહામંડપો, અઢી ભૂમિ કે ત્રણ ભૂમિ ઉદયના સર્વ દેવોને કરવા. તેમાં જે જે દેવોનાં નામ છે તે દેવોને વિશેષે કરીને કરવા. પ્રાસાદ રથાદિ (ભદ્ર આદિ અંગ) અંગવાળા કરવા, અને મંડપ વેદીવાળા કરવા. મંડપના વચ્ચે આઠ સ્તંભોને ઠેકી ચડાવી ફરતાં તોરણો કરવાં. ૬૫-૬૬

મંડપાલંકાર—

ઘટપલ્લવકુંભીભિઃ સ્તંભાઃ કાર્યાઃ સ્થલંકૃતાઃ ॥

ઈલિકાતોરણેર્યુક્તા મદલૈર્મંદિતાઃ શુભાઃ ॥ ૬૭ ॥

દેવાગ્નના અષ્ટદ્વાદશ-પોઢશજિનદ્વાત્રિંશાઃ ।

ચતુઃપદ્મિ કલાયુક્તાઃ સ્તંભે સ્તંભે વિરાજિતાઃ ॥ ૬૮ ॥

મહામંડપોના કુંભી સ્તંભો ઘટપલ્લવોથી અલંકૃત શોભિતા ઇલિકા તોરણ યુક્ત મદલોવાળા સુંદર કરવા. આઠ, બાર, સોળ, ચોવીશ કે બત્રીશ રહેવાંગનાઓ (નૃત્યાદિ યેટા કરતી) ચોસઠ કળાયુક્ત એવા લક્ષણવાળી થાંભલે થાંભલે મૂકવી. ૬૭-૬૮

આદ્યથરજાહ્યકુંભ કર્ણિકા ગ્રાસમેવ ચ ।

હત્યેવં પીઠવન્ધસ્ય ભ્રમતશ્ચ પ્રદક્ષિણે ॥ ૬૯ ॥

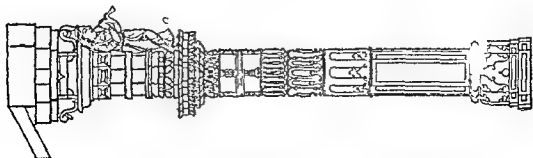
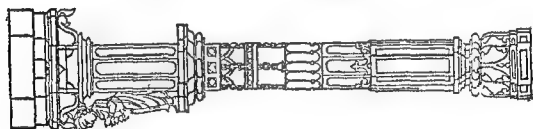
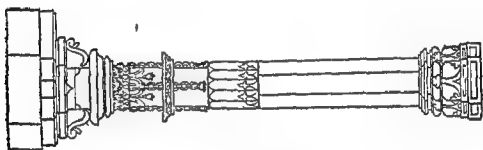
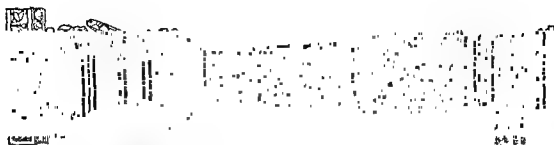
કુંભકલશકપોતાલ્યા વા રાજસેનવેદિકા ।

આસનપટ્ટશ્ચ કાર્યઃ કક્ષાસનવિભૂષિતઃ ॥ ૭૦ ॥

મંડપને પહેલો થર લીટું, બડંબો, કણી, આસપટ્ટીનું ચીઠ બંધ કરતું પ્રદક્ષિણાએ કરવું. ઉપર કુંભો-કળશોને કેવાળના થરે અગર રાજસેનક, વેદિકા, આસનપટ્ટ કરી, તે થર કક્ષાસનથી શોભિતું કરવું. ૬૯-૭૦

૧. જે સ્તંભો વચ્ચેના લાંબા ગાળાના પાટની મજબુતાઈ અને શોભા સાથે મળેલા કરવામાં આવે છે, તે કમાન જેવું સુંદર દેખાય છે. તોરણ અને કાચલાવાળા તોરણ કરતાં નીકળતી મળેલાથી મજબુતાઈ ઘણી રહે છે તોરણની પુરાણી ચૈત્રીનું રથાન કાચલાવાળી પડલાવાળી પ્રયાગે લીધું છે, તે પાઞ્ચલા કાળની કૃતિ છે.

૨. દેવાગ્નના દેવકન્વાનાં સ્વરૂપો બત્રીશના પૃથક્ પૃથક્ તેની વર્ણવેલી શેષી પ્રમાણે નામ ૩૫ શિષ્ટપશ્ચોમાં વૃષ્ણાવર્મા આપેલાં છે. મન કંઈપત દેવાગ્નનાનું સ્વરૂપ કરવું નહિ, તે પ્રાયેક દેવાગ્નનાનાં જુદાં જુદાં લક્ષણો અને સ્વરૂપનાં નામ આપેલાં તે પ્રમાણે કરવા.

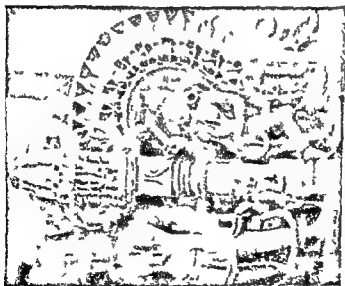
જો કવાનીયા અને દોદીયા ઉભરીના રત્ન લે ના જુદા જુદા પ્રકાર

અ. ૧

જૂન-૧૯૫૨

પ્રતિભા તોરણ

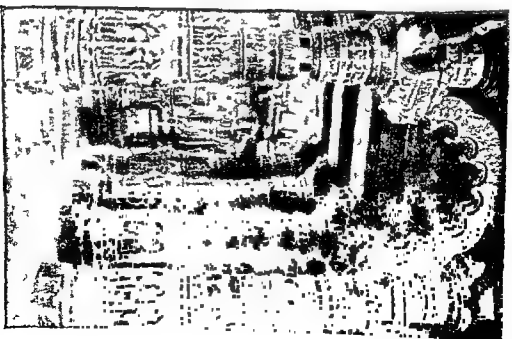

ગોમતી પ્રતિભા પરના તોરણનો આ રૂપ
સ્થપતિ-પ્રભાસ મે. દીપાલ્કરે

ગોદેરા કૃષ્ણ અંતરિક્ષ દ્વાર અને સ્તંભોના દીપાવળી

ગોદેરાના અભયના મુર્તિ સ્તંભો અને દીપાવળીના દેવતા

પ્રાસાદસ્ત્રિપંચભૂમિઃ સસર્મિર્નવમિસ્તથા ।

બ્રહ્મસ્થાનં સદા રમ્યં સ્વર્ગપ્રાસાદશાશ્વતમ્ ॥ ૭૧ ॥

ચતુર્મુખો બ્રહ્મણો હિ વિષ્ણોઃ કુર્યાદ્ વિશેષતઃ ।

ચતુર્મુખશ્ચ રુદ્રસ્ય પ્રાસાદઃ પુણ્યહેતવે ॥ ૭૨ ॥

યથા દિનં વિના સૂર્યં જ્ઞાનાંકં વિના શર્વરી ।

યસ્મિન્ દેશે ચતુર્મુખઃ પ્રાસાદો ન હિ વિદ્યતે ॥ ૭૩ ॥

મહાપ્રાસાદ ત્રણ, પાંચ, સાત કે નવ ભૂમિનો કરવો. સ્વર્ગ જેવા શાશ્વત પ્રાસાદમાં બ્રહ્મ મધ્યસ્થાન હોયેમાં રમ્ય કરવું. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને રુદ્રના ચતુર્મુખ પ્રાસાદ કરાવવાથી મહદ્ પુણ્ય ઉપાજન થાય છે. જે દેશમાં (આવા રમ્ય) ચતુર્મુખ પ્રાસાદ નથી તે દેશ સૂર્ય વગરના દિવસ જેવો કે ચંદ્ર વિનાની રાત્રિ જેવો બાબુવો. ૭૧-૭૨-૭૩

દેવાદિનાં કયાં કયાં સ્વરૂપો કરવાં—

શિવરૂપં ચ કર્તવ્યં વામાધ્યોરમીશાનકમ્ ।

લાસ્યં તાંડવનૃત્યં ચ વૈતાલં ચ વિશેષતઃ ॥ ૭૪ ॥

નારદસ્તુમ્બરુથૈવ વાદિત્રૈવિવિધૈઃ સહ ।

સિદ્ધિબુદ્ધિસમાયુક્તો નૃત્યકૃદ્-ગણનાયકઃ ॥ ૭૫ ॥

અષ્ટાશીતિસહસ્રાણિ ઋપિરૂપાણ્યનેકથા ।

ચતુઃસહસ્રગોપીયુક્ કૃષ્ણઃ પરિકરૈર્વૃતઃ ॥ ૭૬ ॥

સ્ત્રીયુગ્મસંયુતં રૂપં લોકલીલાં પ્રદર્શયેત્ ।

‘મિથુનૈઃ પત્રવહ્નીમિઃ પ્રમથૈશ્વોપશોભયેત્ ॥ ૭૭ ॥

(શિવપ્રાસાદના મંડપમાં) શિવનાં અનેક સ્વરૂપો વામ, અધોર, તત્પુરુષ, ઇશાનાદિ કરવાં. લાસ્ય તાંડવ નૃત્ય કરતા શિવ અને વૈતાલનાં રૂપો કરવાં. (તે રીતે પૃથક્ પૃથક્ દેવોના મંદિરમાં તે તે રૂપ કરવાં.) નારદ હુંગર, વિવિધ વાજ્રંત્ર યુક્ત, અને સિદ્ધિબુદ્ધિ સહિત નૃત્ય કરતા ગણપતિનાં રૂપ કરવાં. ઐશી હામર ઋષિ સ્વરૂપમાંથી અનેક કરવાં. (વિષ્ણુના મંદિરના મંડપમાં) આર હામર ગોપીઓથી લીલા કરતા વિંટાયલા કૃષ્ણનાં સ્વરૂપો કરવાં. સ્ત્રીયુગ્મનાં બેઠલાં રૂપો લોકલીલા કરતાં દર્શાવવાં. યુગ્મરૂપો કમળનાં પત્રો અને વેલહીઓનાં રૂપોથી શોભાયમાન કરવાં. ૭૪-૭૭

૧. મિથુનનો અર્થ મેથુન માની સિદ્ધિઓએ અનેક પ્રાસાદોમાં તેવી અકૃતિઓ કુલહલના હેતુથી કરેલી છે. અશ્વીન સ્વરૂપો પણ જુના મંદિરોમાં તેવી યેશ કરતા પ્રુષ્ણમાંયર જેવામાં આવે છે તે સહેલ છે તેવી પણ એક માનવાતા છે.

इन्द्रादिलोकपालाश्च नृत्यं कुर्वन्ति ते सदा ।

भास्करादिग्रहाः कार्याः द्वादश राशयस्तथा ॥ ७८ ॥

सप्तत्रिंशतिर्नक्षत्राण्यष्टाभिः सिद्धिभिर्युताः ।

द्वादशमेघरूपाणि कर्त्तव्यानि प्रयत्नतः ॥ ७९ ॥

अष्टात्रायाश्चाष्टव्यયા नवतारास्वरूपकम् ।

सप्तस्वराश्च पहरागाः षट्त्रિंशच्च रागिनिकाः ॥ ८० ॥

यक्षगन्धर्वविद्याद्याः पञ्चगाः किन्नरास्तथा ।

अनेकदेवता नृत्य-મંડપે પરિવેષિતાઃ ॥

इलिकातोरणैर्युक्ता गजसिंहविरालिका ॥ ८१ ॥

ધર્શિદિ દિગ્પાલ, લેખપાલ, નૃત્ય કરતા કરવા. સૂર્યોદિ નવગ્રહો, બાર રાશિઓ, સત્તાવીશ નક્ષત્રો, બાર મેઘસ્વરૂપો, અષ્ટમહાસિદ્ધિનાં સ્વરૂપો, આઠ આય, આઠ વ્યય, નવ તારાનાં સ્વરૂપો, સાત સ્વર, છ રાગ, છત્રીશ રાગિણીનાં સ્વરૂપો, યક્ષ, ગાંધર્વ, વિદ્યાધર, નાગ, કિન્નરો, અને અનેક દેવતાઓ મંડપમાં કરતા નૃત્ય કરતા કરવા. (અુચ્ચ રૂપોને) ઇલિકા તોરણ સાથે ગજસિંહ અને વિરાલિકા કરવી. ૭૮-૮૧

भासादाग्रे मंडपः स्या-देकत्रिद्वारसंयुतः ।

जिनत्रिपुरुषद्वार-क्रासु स्युत्तिकमंडपाः^१ ॥ ८२ ॥

ખાસાદાના આગળનો ગૃહમંડપ એક અગર ત્રણ દ્વારવાળો કરવો. જીન, બ્રહ્મા, વિશ્ણુ, મહેશને દ્વારકાના ખાસાદ આગળ ત્રિકમંડપ કરવા. ૮૨

समतलं च त्रिषमं संग्राहो मुखमंडपः ॥

मित्यंतरे यदा स्तंभ-पट्टादौ नैव दूषणम् ॥ ८३ ॥

क्षणमध्येषु सर्वेषु पट्टमेकं न दापयेत् ।

गुग्मं च दापयेत्तत्र वेधदोषं विवर्जयेत् ॥ ८४ ॥

ખાસાદને એકથી ઊંચો મંડપ બેઠતાં બે ઊભાં અંતર હોય તો, ભૂમિનું તળ ઉંચાનીચું હોય અગર સ્તંભ કે પાટ આથા પાછા હોય (એટલે એક સૂત્રમાં લાખનમાં લેવતમાં ન હોય) તો પણ દોષ લાગતો નથી. ક્ષણ એટલે અંડ=પદમાં વચ્ચે એક પાટો ન મૂકવો. પણ બેઠી સ્તંભ કે પાટ મૂકીને વેધદોષ તજવો. ૮૩-૮૪

૧. આર્વા રસરૂપો જગન્નાથજીના મંદિરમાં, કોણાકના સુર્વમંદિરમાં તેમજ જીવનેશ્વરના મંદિરમાં મોટા રૂપો કરેલાં બેવામાં આવે છે. જોતોનાં આણુ તેમજ રાણકપુરના મંદિરોમાં પણ આર્વા નાનાં રૂપો છે.

તલૈસ્તુ વિપમા સ્તુલ્યૈઃ, ક્ષણૈઃ સ્તંભૈઃ સમૈસ્તથા ।

વિપમે તુ તુલાપદૈ શૂદે ચન્દ્રાવલોકના ॥ ૮૫ ॥

મંડપની રચના વિપમ એકીપદ વિભાગના તથા ઉપર સમ=એકી સ્તભોથી કરવી. તુલાપદ=પાટડા એકી આવે. અલિંદ=ચતુષ્ક્રિકા સન્મુખ કે બાજુમાં એકી=વિપમ કરવા. (અહીં ક્ષણ=ખંડ=પદ એક અર્થમાં છે) અને શૂદમંડપનું ભદ્ર કક્ષાસન યુક્ત કરી તેમાં બળી મૂકવી. ૮૫

નિઃસ્તંભા મિત્તિકામિત્તે-(રિપ્પશો ચ) ચતુષ્ક્રિકા ।

સ્તંભેષુ યુગ્મસ્તંભાશ્ચ મૂલસૂત્રસમુદ્ભવાઃ^૧ ॥ ૮૬ ॥

સ્તંભ વગરના મંડપ હોય ત્યાં ભીંત કરવી. (શૂદમંડપ) અને બહાર ભીંતને લગતી ગર્ભમાં એકીના સ્તંભો કરવા તે ઈષ્ટ છે. થાંભલાઓ એકી સંખ્યામાં મૂળ ધ્રુવગર્ભને અનુસરીને મૂકવા. ૮૬

ઉદુંવરાધૈ^૨ ત્ર્યંશે વા પાદે વા ગર્મભૂમિકા ।

મંડપેષુ ચ સર્વેષુ પીઠાન્તે રજ્જુભૂમિકા ॥ ૮૭ ॥

કુર્યાદ્ વૈ દ્વિત્રિપેન ચિત્રપાપાણજેન વા ।

પ્રાસાદના ગર્ભગૃહના ઉંબરાની ઉંચાઈના અર્ધો ભાગે, ત્રીજા ભાગે કે ચોથા ભાગે નીચું ગર્ભગૃહનું ભૂમિતલ કરવું (રાખવું). મંડપ રંગમંડપનું તથા પીઠના

૧ ભોજ્યદેવ વિરચિત સમરમિશ્ર સૂત્રધારના અખ્યાય ૬૬માં કાઢના મંડપોનાં સ્વરૂપો આપેલાં છે.

માનસાર અંથમાં ખાસાથ અને કાઢના મંડપો કહ્યા છે. તે મંડપો કયાં કયા અને કયા હેતુના કરવા તે લખાણથી કહ્યું છે દેવાલય આગળ, નમરઆમ આગળ, પ્રવેશદ્વારે, તીર્થસ્નેહ મળાશય દિનારે, સમુદ્રપીરે, દેવવિનાયકાર્થ, શૃંગારાર્થ મંડપો, દેવારાધનંડપો, વૃત્તગીતમંડપ, યાત્રામાર્ગ મંડપ, અગ્નિકાવોચ મંડપ, સુખાન્વિતાર્થ મંડપ, રેતાનમંડપ, તપસ્વીમઠ મંડપ, વૃત્તયાત્રાર મંડપ, રાજ્યાભિષેક મંડપ, ભૂપ આયુષ્યમંડપ, ભૂપ અભ્યાસ મંડપ, વૃષભોજનાર્થ મંડપ, ભુવદર્શન મંડપ, મેઘપુદ્ધાર્થ મંડપ, નાટકાદિ મંડપ, ઉપનયન મંડપ, દૌર ધર્મ મંડપ યુવરાજ લીતાવલોકનાર્થ મંડપ, એમ પૃથક્ પૃથક્ મંડપો કાઢા છે.

૨. ચોક્કસ કરતાં શૂદમંડપનું તળાચુ ઉચું કરવું જોઈએ. જોડને પીડથી એક બે અંગળ ઉચુ થાય, ચોક્કસ તથા ખુદ્ધા મંડપનું તળાચુ તો પીડમધ્યે એકચૂર્ણ થાય. વચ્ચે દાળ કરવો. વૃદ્ધ મંડપનું ભૂમિતલ અહીં જતાવેનું નથી. પરંતુ રાજરથાનોના પ્રાસાદમાં કામદપીઠના જાડાના તથા અરક્ષિતના મધ્યેના બરાબર વૃત્તમંડપનું ભૂમિતલ હોય છે. પરંતુ મહાપ્રાસાદમાં વૃત્તમંડપનું તથા સાંસપટ્ટીના મધ્યેના બરાબર હોવાનું સમજમાં છે.

મથાળે રાખવું. રંગમંડપનું તળીયું (આરસામા) જે ત્રણ પટ્ટાવાળું રંગીન પાવાણુથી શોભીતું કરવું. ૮૭

નવનામં પંચનામં દેવદેવસ્ય કારયેત્ ॥ ૮૮ ॥

પુષ્પકં શંસનામં તુ વિષ્ણવે સુરપૂજિતમ્ ।

વિહંત્રં હંસપક્ષં તુ બ્રહ્મણે પરિપૂજયેત્ ॥ ૮૯ ॥

નવનામ અને પંચનામ દેવાધિદેવ મહાદેવને કરવા. પુષ્પક અને શંખનાથ વિષ્ણુદેવને. અને વિહંત્ર અને હંસપક્ષ એ બ્રહ્માને (મંડપો) કરવા. ૮૮-૮૯

અથાતઃ કથિતં વત્સ ! લલાણકસ્ય લક્ષણમ્ ।

જગતીપાદત્રિસ્તીર્ણં પટ્ટપાદેન વર્જિતમ્ ॥ ૯૦ ॥

શિવસૂર્યોં બ્રહ્મવિષ્ણુ ચંડિકા જિન એવ ચ ।

એતેષાં ચ સુરાણાં ચ કુર્યાદગ્રે લલાણકમ્ ॥ ૯૧ ॥

હવે હે વત્સ હું તમને બલાણકનાં લક્ષણ કહુ છું. તે મૂળ પ્રાસાદની જગતી જેટલી પહોળાઈનું બલાણક કરવું. પરંતુ ચોક્કીના પદ જેટલા વિસ્તારનું ન કરવું. શિવ, સૂર્ય બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, ચંડીદેવી અને જીન તીર્થંકરોના દેવોમાં અને રાજાના પ્રાસાદો આગળ બલાણકો કરવાં. ૯૦-૯૧

બલાણક વિસ્તારનું વિવિધ માન—

પ્રાસાદવ્યાસમાનેન ગર્મમાનેન ચાડ્યત્રા ।

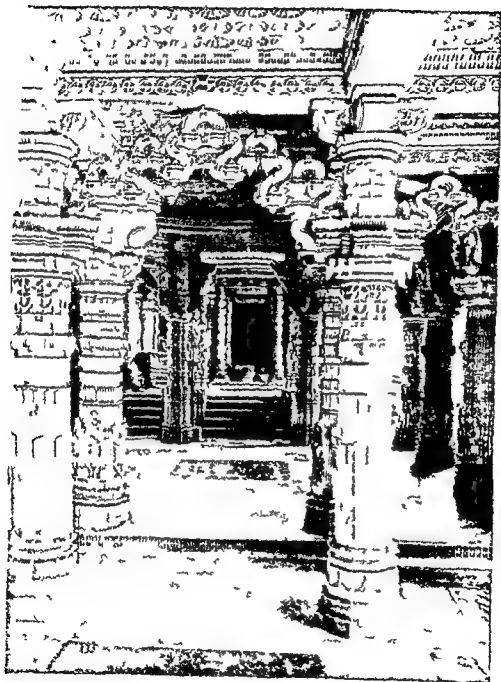
શાલાલિન્દ્રપ્રમાણેન ત્રિવિધં માનલક્ષણમ્ ॥ ૯૨ ॥

ઉત્તમે કન્યસં મધ્યે મધ્યં કનિષ્ઠે ચોત્તમમ્ ।

અન્યચ ચુક્તિમેદૈશ્વ પુરતઃ પૃષ્ઠતોઽય વા ॥ ૯૩ ॥

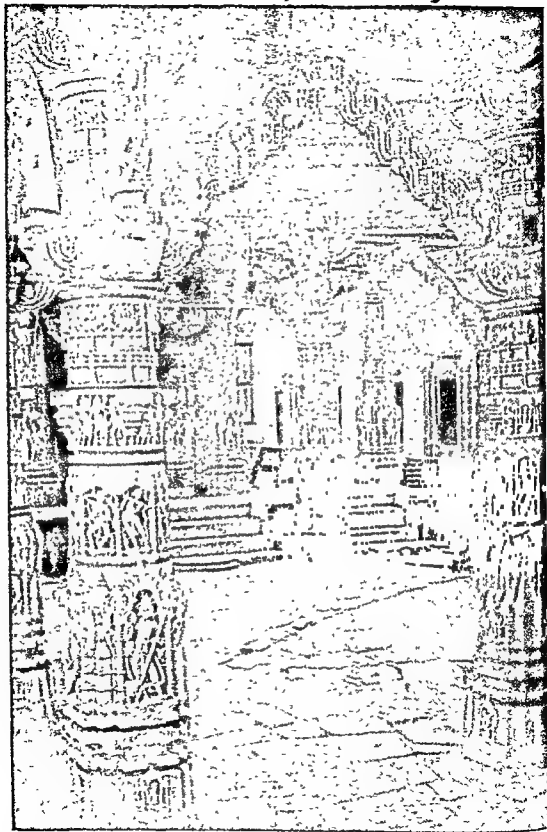
પ્રાસાદની પહોળાઈ જેટલું અને (સજ્જમ સાધાર પ્રાસાદમાં મૂળ) ગર્ભગૃહ પ્રમાણે અને શાળા એલિંદના પ્રમાણથી પહોળું બલાણક રાખવું. આ ત્રિવિધ માન બલાણકનાં ક્રમાં. ઉત્તમ માનનાને કનિષ્ઠ માનનું, મધ્યને મધ્ય માનનું. અને કનિષ્ઠને ઉત્તમ માનનું. એમ બલાણક કરવાં. અન્ય ચુક્તિ લેટે કરીને પૂર્વ અને પશ્ચિમે આગળ અને પાછળ બલાણક કરવા (બલાણક ચતુર્બુજને ચારે તરફ પણ થાય). ૯૨-૯૩

૧. આ ૭ નામના મંડપોનાં સ્વરૂપો કોઈ અન્ય અર્થમાં જોવામાં આવ્યા નથી. પરંતુ વિતાનના પ્રકારોમાં પચનામ નવનામ, ચત્રાવત અને હંસપક્ષ નામે આવે છે. કોઈ વિદ્વાન સિદ્ધિ આ ૭ મંડપોનું સ્વરૂપકરણ સાથેના પાંદો કોઈ અર્થમાંથી જણાવશે તો સિદ્ધિપ્રમાણ ઉપજીત થશે.

આપુ રવવાગના કળામય ગતભો અને જડિતક મંદિરના ભાગો

દીપાલુક

આણે દેવવારાના મહિશનાં સ્તંભ અને તોરણ

પાંચ પ્રકારના બલાણુકનાં નામ—

વામનશ્ચ વિમાનશ્ચ હર્મ્યશાલશ્ચ પુષ્કરઃ ।

તથા ચોતુર્જનામા ચ પંચૈતે ચ વલાણકાઃ ॥ ૯૪ ॥

વર્તનં કથયિષ્યામિ પદં સંસ્થાનમાનતઃ ।

પ્રાસાદગ્રે ચ પ્રાકારે મંદિરે ચારિમધ્યતઃ ॥ ૯૫ ॥

૧ વામન, ૨ વિમાન, ૩ હર્મ્યશાલ, ૪ પુષ્કર, અને ૫ ઉત્તુંગ, એમ પાંચ નામનાં બલાણુક બાંધવા. તેના વર્તન સ્વરૂપ પદ સંસ્થાનના માનથી બલાણુક કયાં કયાં કરવા તે કહ્યું છે. પ્રાસાદ (રાજમહેલ) આગળ, નગરના કિલ્લા આગળ, દેવમંદિર આગળ અને જળાશયની મધ્યમાં (કે આગળ) એમ બલાણુકનાં પદ સ્થાન બાંધવાં. ૯૪-૯૫

કયા નામનાં બલાણુકો કયાં કરવા —

વામનો દેવતાગ્રે ચ વિમાનોત્તુંગૌ રાજવેદમનિ ।

હર્મ્યશાલે ગૃહે વાઙ્મિ પ્રાસાદે નગરાનને ॥ ૯૬ ॥

પુષ્કરં ચારિમધ્યસ્થ-મગ્રતથૈવ ભૂપિતમ્ ।

સપ્તનવભૂમ્યુત્તુંગ-મત ऊર્ધ્વે ન કારયેત્ ॥ ૯૭ ॥

દેવપ્રાસાદ આગળ જે બલાણુક મંડપ કરવામાં આવે તેનું ૧-વામન નામ બાંધવું. રાજમહેલ આગળના બલાણુકને ૨-વિમાન અને ૩-ઉત્તુંગ નામના બલાણુક બાંધવા. ઘરોના આગળ ડેલી કે નગરના મુખ આગળ જે બલાણુક કરવામાં આવે તેને ૪-હર્મ્યશાલ નામનો બલાણુક કહે છે. જળાશયના મધ્યમાં અને જળાશયના મુખ આગળ શોભિતો એવો ૫-પુષ્કર નામનો બલાણુક બાંધવો. ઉત્તુંગ નામના બલાણુક સાતથી નવમાળ મુખીનો ઉંચો કરવો. તેથી વધુ ઉંચો ન કરવો. ૯૬-૯૭

પ્રાસાદાગ્રે જગત્વગ્રે ગ્રસ્તઃ સ્યાન્મુસ્તમંડપઃ ।

ऊર્ધ્વભૂમિઃ પ્રકર્ત્તવ્યા નૃત્યમંડપસૂત્રતઃ ॥ ૯૮ ॥

લક્ષણં તસ્ય વક્ષ્યામિ સ્થાનમાનં ચ ભૂમિકામ્ ।

પ્રદ્વિત્રિચતુઃપદ્મ-સપ્તપદ્મિસ્તથા ॥ ૯૯ ॥

પ્રાસાદની આગળ, જમતીની આગળ, અંદર સમાય તેવો મુખમંડપ કરવો. જગતીનો ભૂમિમંડપ નૃત્યમંડપના સમસૂત્રે કરવો. તેનાં લક્ષણ કહ્યું છે. આ બલાણુક એક, બે, ત્રણ ચાર પાંચ છ સાત કે આઠ પદ છેટે સ્થાનમાનનો આશ્રય લગીને ભૂમિ છોડીને કરવો. ૯૮-૯૯

જગતી તુ શિરોદેશે જઠરે ચોત્તરજ્ઞકમ્ ।

અધસ્તુલોદયે ભૂમિ-ર્ધટનાદિ ચ તત્સમમ્ ॥ ૧૦૦ ॥

તત્સમં તુ પ્રકર્તવ્ય-મ્પુતરકે સપટ્કમ્ ।

ઉદયોદ્યતમાનેન સોપાનં તુલામધ્યતઃ ॥ ૧૦૧ ॥

જગતીના મથાળા સુધીમાં એટલે તેના જઠરમાં દ્વારના ઉત્તરંગનો સમાસ કરવો. (જગતી નીચેના પ્રવેશ મંડપ કે ચોટીના) તુલા-પાટડાનો ઉદય અને ભૂમિદલ, કુંભા બરાબરમાં સમાવવો. જગતીની ચોટીના પાટ બરાબર પ્રવેશદ્વારનો ઉત્તરંગ રાખવો. જગતીના ઉદયના માનમાં પાટડાની અંદર ઉપર ચડવાનો પગથીયાં કરવાં. ૧૦૦-૧૦૧

હુંમીસ્તંભશિરઃપટ્તં પૃથક્ષત્રતુલાદિકમ્ ।

ભૂમિં તુ ભૂમિમાનેન સમસૃજૈર્વિચક્ષણાઃ ॥ ૧૦૨ ॥

મૂળ પ્રાસાદના બલાણકના કુંભી થાંભલા સરાપાટ અને ધીન પાટ આદિ મળકે મળવાના પ્રમાણે વિચક્ષણુ શિદિપએ સમસૂત્રે રાખવા. ૧૦૨

વલાણકસ્તત્તદગ્રે તોરણં મદ્રમસ્તકે ।

તદ્ વાહો મત્તાવરણં સન્મુખં વામદક્ષિણે ॥ ૧૦૩ ॥

૧. બલાણક-બલાનક-એટલે લૌકિક બાપામાં ડેલી-પ્રવેશદ્વાર કે દ્વાર પરનો ભાગ બાંધવો. દેવપ્રાસાદમાં પ્રવેશભાગ ઉપરનો મંડપ અથવા ફેટયેક રથને મળ મંદિરના સામે મર્ભગૃહ કરવામાં આવે છે. દેવપ્રાસાદમાં બલાણક એ રીતે વિશેષ ભાગ હોય છે, કે મૂળ પ્રાસાદની ભૂમિ એક મળલા નેટવી ઉંચી હોય ત્યારે આવા બલાણક નીચેથી પ્રવેશ થાય છે. આમ નીચેના પ્રવેશદ્વારની પણ આમળ કોઇ એક, તથા કે ચાર ચતુર્ધિકા (ચોટી) અથવા મંડપ કરે છે. ત્યારે તેને મુખમંડપ કહે છે. (તેને પણ વામન નામ બલાણક કહે છે.) અથવા ઉપરના બલાણક મંડપના લગભગ અર્ધભાગે પડના દિસાએ પણ નીચે દ્વાર મુકવામાં આવે છે. આ દ્વારને જગતીમાં સમ્પ્રત શાશ છે. ૧૨૮ ક્ષત્રિક એવા ઉદયવાણી જગતીમાં એક ૧૦૧ પ્રમાણે નીચેના મુખમંડપ કે ચોટીના પાટ અને તે પરનો ભૂમિદલ (છાતીવા-રણયજ-લાદી-ક્યોર)નો સમાસ મૂળપ્રાસાદના ઉદયરની અંદર એટલે કુંભાની અંદર સમાવે છે. નીચેના મુખમંડપ કે ચોટીનો પાટ દ્વારના ઉત્તરંગ ઉપર સામાન્ય રીતે હોય છે. ૧૨૮ ન્યાં એવા એવા ઉદયવાણી જગતીમાં દ્વારના ઉત્તરંગના સમસૂત્રે અથવા કાંઈક ઉચે પાટનું તથા રાખવાની ફરજ પડે છે આ વિષય રચનમાન અને ભૂમિતલના ઉદય ઉપર વિરેષ આધાર રાખે છે. ઉપરના નામનો બલાણક દ્રાવિકના ગોપુર જેવા અથવા રાજપ્રાસાદ આગળ મોટા ટાવર જેવા બાંધવો. ૧૨૮ એટલું ચાદ રાખવું જરૂરી છે કે મૂળ રચાણ કરતાં બલાણક ચોટી કે પણ નીચું હોવું જોઈએ. શિદિપમંથની આઠા અને લૌકિક માનવતા બાલવી નહિ નેમ આપણે મકાન કરતાં આગળની ડેલી નીચી રાખીએ છીએ, તેમ આ સૂત્ર આવા કાવું સમયે શુભવું ન જોઈએ.

બલાલુકના આગળ ભદ્રભાગ ઉપર માથે તોરણ કરવું. તેની બહાર બલાલુકને સન્મુખ અને જમણી તરફ મત્તવારણ=કક્ષાસન કરવાં. ૧૦૩

મૂલપ્રાસાદવદ્ દ્વારં મંડપે ચ વલાણકે ।

ન્યૂનાધિકં ન કર્તવ્યં દૈર્ઘ્યં હસ્તાંગુલાધિકમ્ ॥ ૧૦૪ ॥

મૂળ પ્રાસાદના પ્રમાણે બલાલુકના મંડપનું દ્વાર રાખવું (ઓછા વધતું) આધા પાછું ન રાખવું. પરંતુ બલાલુકનું (નીચેનું) જગતીના ઉદયમાનું મૂળ પ્રવેશદ્વાર તેના જગે આંગળ અધિક રાખવું. ૧૦૪

બલાલુક (અન્ય મત) —

જગત્યગ્રે ચતુષ્કિકા વામનં તદ્વલાણકમ્ ।

રાજદ્વારે વિમાનોત્તુર્ગ્ગં પંચ વા સપ્તભૂમિકા ॥ ૧૦૫ ॥

હર્મ્યશાલે ગૃહે વાઽપિ કર્તવ્યં ગોપુરાકૃતિઃ ।

एकभूमौ त्रिभूम्यतः गृहद्वारस्य मस्तके ॥ १०६ ॥ इति पंचविध वलाणकम् ।

इति श्री विश्वकर्मणा कृते वास्तुविद्यायां ज्ञानप्रकाशदीपवर्णवे

मंडपाधिकारे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

પ્રાસાદની જગતી આગળ જગતીમાં સમાય તેવી ચોકી કે મંડપ કરવો. તેને પણ “વામન” નામનું બલાલુક કહે છે. રાજપ્રાસાદ આગળ વિમાન અને પાંચ કે સાત ભૂમિ ઉંચા એવાને “ઉત્તુર્ગ” બલાલુક કહે છે. ઘરના દ્વારની ગોપુરાકૃતિ એક કે ત્રણ માળની હોવીને હર્મ્યશાલ કહે છે. (અહીં જગાશય યુક્તર બલાલુક અપૂર્ણ છે) ઇતિ પંચવિધ બલાલુકઃ ૧૦૫-૧૦૬

ઇતિશ્રી વિશ્વકર્મા વિશિષ્ટ વાસ્તુવિદ્યાના જ્ઞાનપ્રકાશ દીપાવર્ણવનો મંડપાધિકાર ૫૨

શિષ્ય વિશારદ પ્રવણકર જોષીદવાઈ સોમપુરાએ રચેલ, શિષ્યપ્રભા

નામની બાપાટીકાનો દશમો અધ્યાય સમાપ્ત.

જગતી તુ શિરોદેશે જઠરે ચોત્તરઙ્ગકમ્ ।

અધસ્તુલોદયે ભૂમિ-ર્ધટનાદિ ચ તત્સમમ્ ॥ ૧૦૦ ॥

તત્સમં તુ પ્રકર્તવ્ય-યુતરઙ્ગે સપટ્કમ્ ।

ઉદયોષ્ઠતમાનેન સોપાનં તુલામધ્યતઃ ॥ ૧૦૧ ॥

જગતીના મથાળા સુધીમાં એટલે તેના જઠરમાં દ્વારના ઉત્તરંગનો સમાસ કરવો. (જગતી નીચેના પ્રવેશ મંડપ કે ચોટીના) તુલા-પાટડાનો ઉદય અને ભૂમિદલ, કુંભા બરાબરમાં સમાવવો. જગતીની ચોટીના પાટ બરાબર પ્રવેશદ્વારનો ઉત્તરંગ રાખવો. જગતીના ઉદયના માનમાં પાટડાની અંદર ઉપર ચડવાનો પગથીયાં કરવાં. ૧૦૦-૧૦૧

કુંભીસ્તંભશિરઃપટ્ટં પૃથક્સૂત્રતુલાદિકમ્ ।

ભૂમિં તુ ભૂમિમાનેન સમસૂત્રૈર્વિચક્ષણાઃ ॥ ૧૦૨ ॥

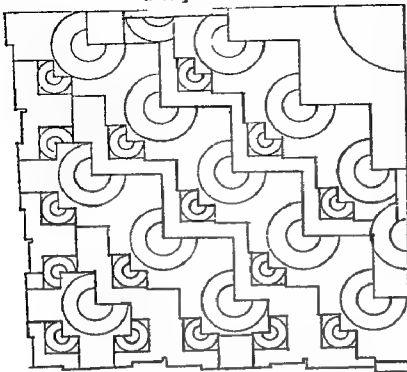
મૂળ પ્રાસાદના બલાણુકના કુંભી ચાંભલા સરાપાટ અને ધીબ પાટ આદિ મજલે મજલાના પ્રમાણે વિચક્ષણ શિદ્ધિએ સમસૂત્રે રાખવા. ૧૦૨

વલાણકસ્તત્તદગ્રે તોરણં મદ્રમસ્તકે ।

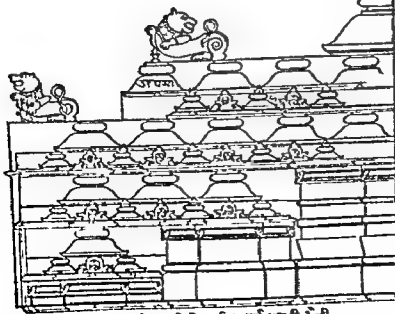
તદ્ વાલ્મે મત્તાવરણં સન્મુલ્કં વામદક્ષિણે ॥ ૧૦૩ ॥

૧. બલાણુક-બલાણક-એટલે લૌકિક ભાષામાં કેલી=પ્રવેશદ્વાર કે દાર પરનો ભાગ બાજવો. દેવપ્રાસાદમાં પ્રવેશબાજ ઉપરનો મંડપ અથવા ફેટયેક રચણે મૂળ મંદિરના સામે મર્મગૃહ કરવામાં આવે છે. દેવપ્રાસાદમાં બલાણુક એ રીતે વિશેષ ભાગ હોય છે, કે મૂળ પ્રાસાદની ભૂમિ એક મજલા જેટલી ઉંચી હોય ત્યારે આવા બલાણુક નીચેથી પ્રવેશ થાય છે. આમ નીચેના પ્રવેશદ્વારની પછુ આગળ ઝાપ એક, તથા કે ચાર ચતુષ્ક્રિયા (ચોટી) અથવા મંડપ કરે છે. ત્યારે તેને મુખમંડપ કહે છે. (તેને પછુ વામન નામ બલાણુક કહે છે.) અથવા ઉપરના બલાણુક મંડપના લગભગ અર્ધભાગે પદના દિશાએ પછુ નીચે દાર મૂકવામાં આવે છે. આ દ્વારનો જગતીમાં સમાસ થાય છે. પરંતુ કયાંક ઝોળા ઉદયવાળી જગતીમાં મેલક ૧૦૧ પ્રમાણે નીચેના મુખમંડપ કે ચોટીના પાટ અને તે પરનો ભૂમિદલ (જાતીયા-રચયગ-લાદીચ્છોર)નો સમાસ મૂળપ્રાસાદના ઉદગરની અંદર એટલે કુંભાની અંદર સમાવે છે. નીચેના મુખમંડપ કે ચોટીના પાટ દ્વારના ઉપરંગ ઉપર સામાન્ય રીતે હોય છે. પરંતુ જ્યાં એવા ઝોળા ઉદયવાળી જગતીમાં દ્વારના ઉત્તરંગના સમસૂત્રે અથવા કાંઈક ઉચે પાટનું તથા રાખવાની ફરજ પડે છે આ વિષય રચાનમાન અને ભૂમિતલના ઉદય ઉપર વિરેષ આધાર રાખે છે. ઉત્તુજ નામનો બલાણુક દર્શવડના ઝોપુર જેવો અથવા રાજપ્રાસાદ આગળ ઝોટા ટાવર જેવો બાજવો. પરંતુ એટલું ચાલ રાખવું જરૂરી છે કે મૂળ રચાપત્ત કરતાં બલાણુક થોડુંક પછુ નીચું હોતું જોઈએ. સિદ્ધપત્રપત્રી આગા અને લૌકિક માનતા બુદ્ધિ નહિ જેમ આપણે મકાન કરતાં આગળની કેલી નીચી રાખીએ છીએ, તેમ આ સૂત્ર આવા કાચ સમયે શુભવું ન જોઈએ.

સંવરણાધિકાર અ. ૧૧

૧અથ નામાનિ વક્ષ્યામિ
સંવરણા યથાસ્થિતાઃ ।
પુષ્પિકા નંદિની ચૈવ
દશાક્ષા દેવસુંદરી ॥૫
કુલતિલકા રમ્યા ચ
ઉદ્ધિષ્ઠા ચ નારાયણી ।
નલિકા ચમ્પકા ચૈવ
પદ્માલ્યા ચ સમુદ્રજા ॥૬
ત્રિદશા દેવગાંધારી
રત્નગર્ભા ચૂડામણિઃ ।
હેમકૂટા ચિત્રકૂટા
હિમાલ્યા ગંગામાદની ॥૭
મંદરા મેદિની રૂપાતા
કૈલાસા રત્નસંભવા ।
મેરુકૂટોદ્ભવાલ્યાતાઃ
સંખ્યયા પંચવિંશતિઃ ॥૮

૩૩ આમી રાજ્યની કી મુઠાફી સમર્પી પાછી રેલી
મુઠાફી રેલી રેલી

૧. જ્ઞાનરાત્રિકા ૧ અથર્ભા
આથી જિજ્ઞાસાની બાંધી
સંવરણા તેની થતા સંખ્યા
પૃથ્વી આપેલ છે. બાંધીથી
ગાંધારીની નામની સંવરણા
૧૨૮ અંકની કહી છે વળી
તેમાં એક વિશેષ આપેલું છે
કે એક અને બે દાષના
ચાપની દેરીની મવરણા પાંચ
ધર્મિકાની કરી તબુ દાષના
મંદરને નવ ધર્મિકા કરતી.
એમ ૧૭ થી ૩૦ દાષનાને
૧૧ ધર્મિકાની સવરણા કરતી
રેમ કહેલ છે

હવે સંવરણાનાં નામ કહું છું. ૧ પુષ્પિકા, ૨ નંદિની, ૩ દયાક્ષા, ૪ દેવ-
સુંદરી, ૫ કુલતિલકા, ૬ રમ્યા, ૭ ઉદ્ધિલિતા, ૮ નારાયણી, ૯ નલિકા, ૧૦
ચંપકા, ૧૧ પદ્મા, ૧૨ સમુદ્ધલવા, ૧૩ ત્રિદયા, ૧૪ દેવગાંધારી, ૧૫ રત્નગર્ભા,
૧૬ ચૂડામણિ, ૧૭ હેમકૂટા, ૧૮ ચિત્રકૂટા, ૧૯ હિમા, ૨૦ ગંધમાદની, ૨૧
મંદરા, ૨૨ મેદિની, ૨૩ કૈલાસા, ૨૪ રત્નસંભવા, ૨૫ મેરુકૂટા, એમ પચ્ચીસ
શામરણનાં નામે બધાં. ૫-૬-૭-૮

ચતુરસ્રીકૃતે ક્ષેત્રે અષ્ટભાગવિમાજિતે ।

ભાગો દ્વૌ રથિકા કાર્યા ચતુર્દિશુ વ્યવસ્થિતા ॥ ૯ ॥

કર્ણે ઘટિકા દ્વિભાગા તદ્વઃ કૂટકોણતઃ ।

મૂલઘંટા ત્રય(ચતુર)ભાગા ભાગૈકં કલશં ભવેત્ ॥ ૧૦ ॥

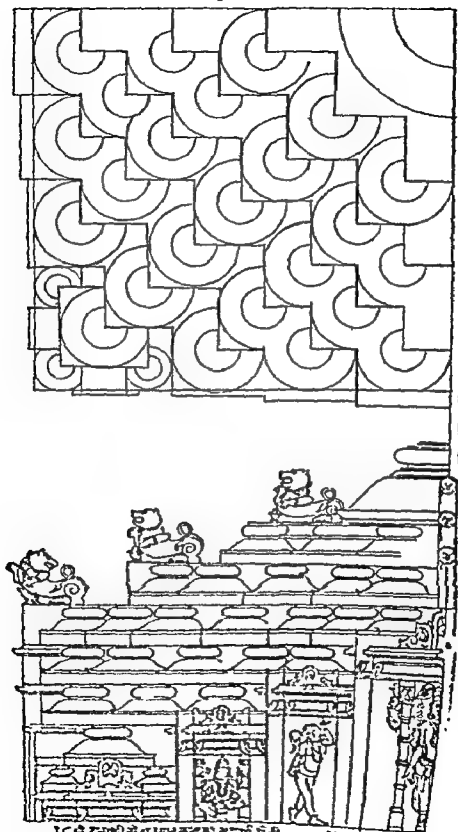
ઉદયં ચ મવક્ષ્યામિ ભાગાશ્ચત્વાર एव च ॥

છાદ્યોદ્ગમાસ્તરકૂટઃ તદ્ધર્વે ઘટિકા ભવેત્ ॥ ૧૧ ॥

ચોરસ ક્ષેત્રના આઠ વિભાગ કરવા. તેમાં ગર્ભે મધ્યમાં બે બે ભાગની રથિકા
(ભદ્ર) કરવી. રેખા ત્રણ ત્રણ ભાગની. તે રીતે ચારે બાજુએ વિભાગની વ્યવસ્થા
કરવી. (૯) રેખાએ બે ભાગની ઘટિકા પહોળી અને તેની નીચે પ્રુણે કૂટ
કરવાં. (સર્વોપરિ) મૂળ ઘંટા ત્રણ ભાગની (કૂટ સાથે ચાર ભાગની) પહોળી અને
તે ઉપર એક પહોળો કળશ કરવો. આ તળવિભાગ કદા છે. હવે ઉદય ઉભણી
ચાર ભાગની કરવાનું કહું છું. પ્રત્યેક ઘંટા નીચે છાજલી, તે પર કૂટ કરવું.
કૂટના થરમાં (ઘટિકાના ગર્ભે) ઉદ્ગમ દોદીયો કરવો. તે કૂટ ઉપર ઘટિકા
કરવી. ૬-૧૦-૧૧

૧. સંવરણા (શામરણ)ના ક્રમમાં જળ પરથી દાખડી કેવાળ કે એવા માટે પર કે
(જંધા પર) સંવરણાની સરૂઆત થાય છે. રેખા પર છાજલી તે પર દોદીયો અને દોદી-
યાને થરે કૂટ થાય છે. બાની ઉપર ઘટિકા (તિલક) કરવી. આ શામરણના થરોનો ક્રમ
છે. છાજલી દોદીયા=કૂટ અને તે પર ઘટિકાના થરે ઉપરાઉપર કહેલા વિમામ સુધી
આમ ચડાવી ઉપરની મધ્યની (મહા) ઘટિકા કરવી. તે ઘટિકાને ચારે પ્રુણે કૂટો કરવા.
આ ચાર કૂટો સંખ્યાની ગણતરીમાં સામકારોએ લીધા નથી. પણ (ચિખરમાં પંચાડી
નવાડીક ચિખરીએ પોણી થાય છે. છતાં તેના બધા અંકો ગણતરીમાં લેવામાં આવે છે.
તેમ) સંવરણાના બીજા થરોના કૂટો પણ ગણતરીમાં લેવામાં આવે છે. સંવરણાની
પહોળાઈ કરતાં ઉંચાઈ અર્ધી થઈ છે. પરંતુ જુના કેટલાક કામોમાં જરા ઉંચી પણ
જેવામાં આવે છે. જેમલમેરના આદિનાથના મંદિરની શામરણના ઘંટા કૂટના પ્રત્યેક થર
નીચે નાની નાની માટાળી મંચી ચડાવેલ છે. તે બે કે ઉંચાઈમાં વધુ દેખાય છે. તેમાં
ખારીક કેતરકામ પણ થયું છે.

संवरणाधिकार अ. ११

१८ वीं शताब्दी में बनाया गया मंदिर का दृश्य।

म. ११ अ. ११

તદુપા મદ્રઘંટા ચ ચતુષ્કૂટા હ્યસ્તથા ।

સિંહસ્થાનં (કર્ણ ?) ગર્મઘંટા ઉર્યંટા તદ્ધર્વતઃ ॥ ૧૨ ॥

ગર્મમૂલોદ્ગમે કાર્યા રથિકાદ્વચંશવિસ્તરા ।

માગોદયે છાદ્યોદ્ગમં કૂટા વૈ સર્વકામદા ॥ ૧૩ ॥

તદ્ધર્વે ચ ચતુઃકર્ણે માગોચ્છ્રયા ચ ઘંટિકા ।

તસ્યોપરિ મૂલઘંટા ચતુષ્કોણે ચતુષ્કૂટા ॥ ૧૪ ॥

તેજ રૂપની (છાજલી દોઢીયાના રૂપની ઉપરની સવોપરિ) ભદ્રઘંટા કરવી. તેની નીચે ચાર ખુણે ફૂટ કરવા. ગર્ભની ઘટા (જે સંખ્યામાં ગણવામાં આવતી નથી) તેને ઉદ્ધંટા કહેવામાં આવે છે. તે ઉપર સિંહનું સ્થાન રાખવું (સિંહ બેસારવા). મૂળ ગર્ભ ઉપર બાજીએ રથિકા=ભદ્રે જે જે ભાગના પહોળા દોઢીયા ઉદ્ગમ કરવા. (ખુણા પર) એક ભાગની ઉંચાઈમાં છાજલી ઉદ્ગમ દોઢીયો અને ફૂટ કરવા. તે સર્વ કામનાના રૂપપ્રદ બાજવા. તે ઉપર ચાર ખુણે ઘટિકા એકેક ભાગની ઉંચી કરવી. તે ઉપર (સવોપરિ) મૂલઘંટા કરવી. તેના ચારે ખુણે ચાર ફૂટ કરવા. (જે કે આ ચાર ફૂટ સંખ્યાની ગણતરીમાં હોવાતા નથી). ૧૨-૧૩-૧૪

‘કૂટોઘ્વે’ ત્રિભાગાયામે મૂલઘંટા સાદ્દર્દિયા ।

સિંહં વૈ ઉદ્ગમોઘ્વે તુ ઉર્યંટા માગોપરિ ॥ ૧૫ ॥

તદુપરિ સિંહસ્થાનં માગૈકં ચ વિનિર્ગતમ્ ।

સિંહવિઘ્નાધરયસ-સિંહગજૈશ્ચતુર્દિશિ ॥ ૧૬ ॥

અષ્ટસિંહૈઃ પંચઘંટૈઃ કૂટૈરેવં દ્વિરષ્ટમિઃ ।

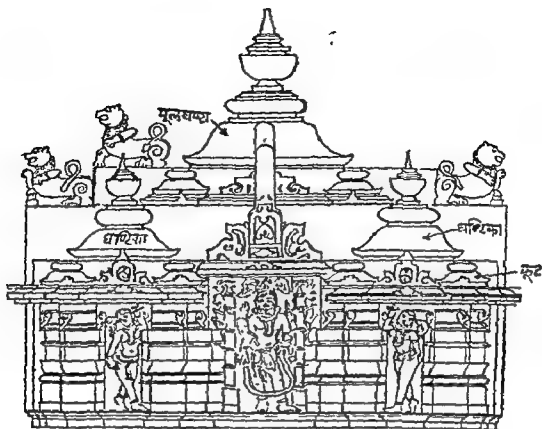
ચતુર્મિર્મૂલકૂટાશ્ચ પુષ્પિકાનામ નામતઃ ॥૧૭॥૩િતિ પુષ્પિકા પ્રથમા સંવરણા

૧ વર્તમાન કાળમાં જે સંવરણા ચક્રાવલી પ્રથા સિદ્ધિપત્રોમાં છે તે છસેક વર્ષથી આપી આવતી હોય તેમ જાણ્યું છે. તેમાં શાસ્ત્રોક્ત રીત નથી સહેજ ફેર છે. પરંતુ તે સાવ અશાસ્ત્રીય છે તેમ કહેવું બરાબર નથી.

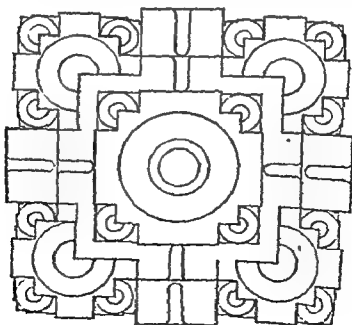
સંવરણાના મથાળે મધ્યમાં (મહા) ઘટિકાજ કરવી જોઈએ. આઠ પાંદોમાં કે બીજા ત્રણમાં ઘટિકાને બદલે આમલસારો મુકવાનું કહ્યું નથી. તેરમી ચોથી સદાસી ઘાઈકાઈ જુની સંવરણા ઉપર આમલસારો મુકવો જોવામાં આવે છે. પરંતુ તે બરાબર નથી, એમ કહી મારું છે. કારણ કે પાઠ નથી. માટે ત્યાં (મહા) ઘટિકાજ ચૂકવી જોઈએ.

ચાખરાપાય અને મંડપલક્ષણાધિકારમાં ચાખરનો ચુકનાસ મેળવના કહે છે કે- “ચુકનાસે સમાઘંટા” એટલે મંડપના ઉપરની સંવરણાની ઉપલી ઘટિકા=ઘંટા ચુકનાસના સમપ્રતર્ભ રાખવી. ત્યાં આમલસારો ચન્દ્ર વાપર્યો નથી. તેથી જુનો કાળમાં સંવરણાના મથાળે મુકાતો ન હતો. પરંતુ ઘટિકાજ મુકાતી હતી. ઓરિસા-કર્ણાટક દેશના પ્રાસાદના મંડપો પર સંવરણારૂપ ત્રિસટા પર ઘંટાજ મુકેલી છે.

બીરી રીતે આ વિષયમાં ઉચિત એ છે કે મંડપ ઉપર ચાખરજાજ કરવી તે યોગ્ય છે. પરંતુ જ્યારે મર્જગૃહ ઉપર ચાખરજ કરવામાં આવે ત્યારે તે પર આમલસારો સ્થાપન કરવો જોઈએ. કારણ કે મર્જગૃહ ઉપર જ્વળદંડ સ્થાપન કરવાનો હોય છે. તેથી ત્યાં આમલસારો જ મુકવો યોગ્ય છે.

पुष्पिका नाम संवर्णा (१) धरिका ५ कूट १६. सिंह ८ भाग ८.
प्रभाशङ्कर. ओ. नरपति.

पुष्पिका संवर्ण तालपत्र

મધ્યના મૂળ ઘંટા ચાર ખુણાના ફૂટ ઉપર ત્રણ ભાગ પહોળી અને દોઢ ભાગ ઊંચી (મૂળઘંટા) કરવી. દોઢીયા પર ઉરૂઘંટાના ભાગપર સિંહ ચારે તરફ (મધ્યગર્ભે) બેસારવા. જાંગીમાં સિદ્ધ વિદ્યાધર અને યક્ષનાં રૂપો ચારે તરફ કરવાં (ઉપર ચારે ગર્ભે) સિંહ અને હાથીનાં રૂપ (ઉરૂઘંટા પર) કરવાં. આ રીતે આઠ ભાગની સંવરણા, આઠ સિંહ, પાંચ ઘંટા અને સોળ ફૂટવાળી મધ્યની મૂળઘંટા નીચેના ચાર ફૂટ સાથે આવા પ્રકારની પુષ્પિકા નામની પ્રથમ સંવરણા બાંધવી. ઇતિ પુષ્પિકા (૧). ૧૫-૧૬-૧૭

માનુભાગં ભવેત્ક્ષેત્રં કર્ણો ભાગત્રયસ્તથા ।

પદ્મભાગમદ્રવિસ્તાર-શ્વર્તુર્દિશુ નિયોજયેત્ ॥ ૧૮ ॥

તવદ્રકૂટયોર્મધ્યે તિલકં દ્વયંશવિસ્તરમ્ ।

ભાગોદયં ત્રિધાતન્યં રૂપસંવાટભૂષિતમ્ ॥ ૧૯ ॥

સિદ્ધવિદ્યાધરયક્ષ-સિંહગણેશ્વર્તુર્દિશિ ।

કૂટોપરિ હિ કૂટશ્ચ મદ્રકર્ણે ચતુર્દિશિ ॥ ૨૦ ॥

હવે ખીણ નંદિની નામની સંવરણા કહે છે. ક્ષેત્રના ખાર ભાગ કરવા. તેમાં રેખા ત્રણ ભાગની અને આખું ભદ્ર છ ભાગનું પહોળું કરવું. તે રીતે ચારે દિશાએ વિભાગ કરવા. બે તવંગ અને ફૂટની વચ્ચે ઉપર તિલક કરવી. તેમાં ઘંટિકા બે ભાગ પહોળી કરવી. અને તે ઘંટિકા એક ભાગ ઊંચી કરવી. શામરણ રૂપ અને ઘાટથી શેભાતી કરવી. તેમાં સિદ્ધ વિદ્યાધર અને યક્ષનાં રૂપો જાંગીમાં ચારે દિશામાં કરવાં. અને ઉપર ગર્ભે સિંહ અને હાથીનાં સ્વરૂપો ઉરૂઘંટા ઉપર કરવાં ભદ્રના ખુણે ઉપરાઉપર બે બે ફૂટ ચારે તરફ કરવા. ૧૮-૧૯-૨૦

કર્ણે ચ કૂટઘંટા ચ તસ્યોપરિ પુનર્મવેત્ ॥

અષ્ટચત્વાર્શિક્કૂટા મૂલે સ્પૃઃ પૂર્વવત્તથા ॥ ૨૧ ॥

નવઘંટાસમા યુક્તા તદ્ધર્વે સૂર્યસિંહકાઃ ।

નન્દિનીનામવિલ્ખાતા કર્ત્તવ્યઃ સર્વકામદા ॥ ૨૨ ॥ ઇતિ નન્દિ-

ની નામ દ્વિતીયા સંવરણા ॥

સંવરણાની રેખાએ છઠ્ઠ ઉદ્ગમની બે બાબુ ફૂટ પર ઘંટિકા કરવી. તે જ રીતે તે ઉપર ફરી છઠ્ઠ દોઢીયા ફૂટ પર ઘંટિકા કરવી. આ રીતે ૪૮-અડતાલીશ ફૂટ અને મૂળઘંટા નીચે જેમ ચાર પહેલા બુદ્ધ ગણેશ તેમ બાંધવું. ફરતી નવ

ઘંટા અને તે પર બાર સિંહ ચારે તરફ બેસારવા, એવા પ્રકારની સર્વ કામના પૂરનારી એવી નંદિની નામની સંવરણા બાલુચી. ૧ ઇતિ નંદિની (૨). ૨૧-૨૨

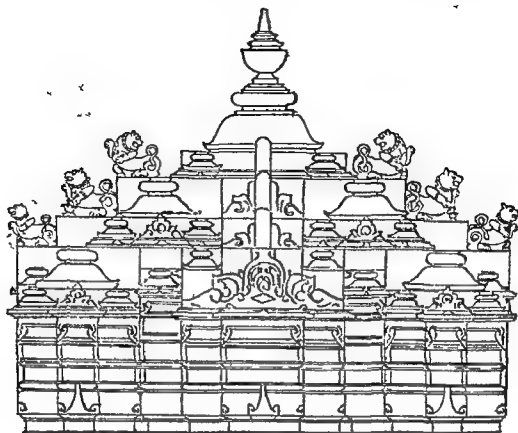
૧. સંવરણાના કેમે નામ, વિભક્તિ, ઘંટિકા, કૂટ અને સિંહ સંખ્યાનું કોષ્ટક

ક્રમ	સંવરણાનું નામ	વિભક્તિ નામ	ઘંટિકા સંખ્યા	કૂટ સંખ્યા	સિંહ સંખ્યા	ક્રમ	સંવરણાનું નામ	વિભક્તિ નામ	ઘંટિકા સંખ્યા	કૂટ સંખ્યા	સિંહ સંખ્યા
૧	પુષ્પિકા	૮	૫	૧૬	૮	૧૪	દેવપ્રધારી	૬૦	૫૭	-	૬૦
૨	નંદિની	૧૨	૬	૪૮	૧૨	૧૫	રતનગર્ભા	૬૪	૬૧	-	૬૪
૩	દયાસા	૧૬	૧૦	-	૧૬	૧૬	ચુડામણી	૬૮	૬૫	-	૬૮
૪	દેવસુંદરી	૨૦	૧૭	-	૨૦	૧૭	હેમરત્ના	૭૨	૬૯	-	૭૨
૫	કુસતિલક	૨૪	૨૧	-	૨૪	૧૮	ચિત્રકૂટા	૭૬	૭૩	-	૭૬
૬	રમ્યા	૨૮	૨૫	-	૨૮	૧૯	હિમા	૮૦	૭૭	-	૮૦
૭	ઉદ્ધિમિત્રા	૩૨	૨૯	-	૩૨	૨૦	મધેમાદની	૮૪	૮૧	-	૮૪
૮	નારાયણી	૩૬	૩૩	-	૩૬	૨૧	મંદરા	૮૮	૮૫	-	૮૮
૯	નલિકા	૪૦	૩૭	-	૪૦	૨૨	ચેલિની	૯૨	૮૯	-	૯૨
૧૦	ચંપકા	૪૪	૪૧	-	૪૪	૧૩	કૈલાસા	૯૬	૯૩	-	૯૬
૧૧	પદ્મા	૪૮	૪૫	-	૪૮	૨૪	રત્નસંભારા	૧૦૦	૯૭	-	૧૦૦
૧૨	સમુદ્ભવા	૫૨	૪૯	-	૫૨	૨૫	મેરૂકૂટા	૧૦૪	૧૦૧	-	૧૦૪
૧૩	ત્રિદયા	૫૬	૫૩	-	૫૬						

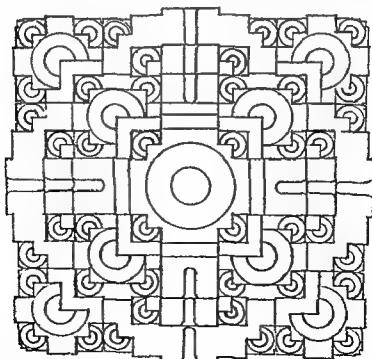
ઉપરનાં નામો પૃથ્વી બીજી સંવરણા બંધ બેસારવા પ્રવર્તન કરવો. જો કે સંવરણા બંધ બેસારવી તે જુદીની કસોટી છે. ત્રીસેા મળી ગયા પછી સરગતા મળી નામ છે, પરંતુ જુદીને ખૂબ કસવી પડે છે. ઘંટાનો બરાબર મેળ રાખીને કૂટ ચકાવવાની રીત વધુ અધિક છે. જો કે આ અભ્યાસમાં બે સંવરણાની રીત રખટતાથી આપેલ છે તે પરથી પચ્ચીસ સંવરણાનો ખ્યાલ રખટ આવી શકે.

શ્રીમંદન સુતપારે સંવરણા વિશે સર્વતર આ પ્રમાણે કથું વધી. જામને ઘંટીકાના ઉત્તરોત્તર ક્રમનું જ કથું છે. પરંતુ કૂટનો ઉદ્દેશ તેમણે પોતાના “પ્રાસાદ મંડન” અંધર્માં કર્યો નથી.

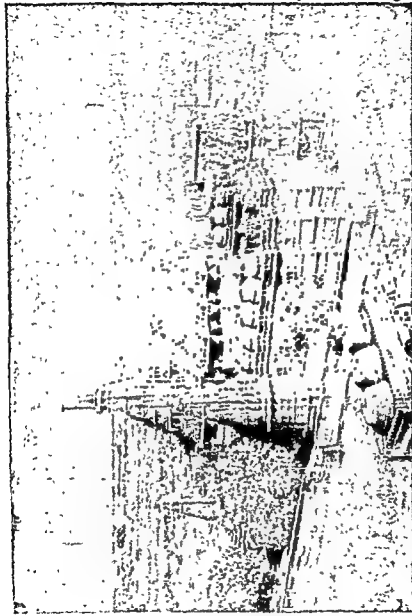
વળી મંડપ પરની સંવરણાને બદલે ૧૫મી સદીના કાળ પછી ધ્રુમટ ઘવા માંડ્યા. અંદરના જામમાં વિતાનઃ ધાટવાળો ધ્રુમટ થતો તે વધાયક્રિત ગણતરીના સાદા ઘરોથી ઠાકર હતા. તો મેષ સમૃદ્ધિવાળી પ્રાસાદમાં અનેક જાતના કાચ કામજારની નકહીરાગા વિતાન થતા. કેટલાક જુના મંદિરોમાં આવા વિતાનવાળા ધ્રુમટો હોય છે અને ઉપર ઝોગાઈ-વાળો ધ્રુમટ જોવામાં આવે છે. તેમ જમના કાંણે કવિષ્વર્માં કરવાના હેતુથી તેમ કથું હોય. ઝોગ ધ્રુમટ અંદરના જામમાં અને બહાર પણ ઝોગ સંન્ધાસીના મસ્તક જેવો કરવાની પ્રથા તો મુસ્લિમ કાળ પછી સિંધમાં રાખેલ યદ. સિંધિઓ આવા સાદા ધ્રુમટોની ધ્રુવમાં સધિ રાખી ખુણીથી કામ કરે છે.

૧ નરિની નામ સંવળી (૨) ભાગ ૩૨. ઘણિકા ૬. કૂટ ૬૮, સિંદ ૩૨. •
પ્રમાણકર. ઓ. સ્થપતિ.

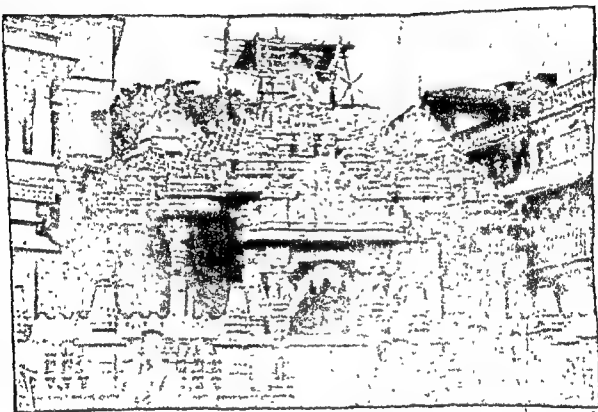

નરિની સંવરણા તળદર્શન

મોરુન્ય તળેડી પર-આમમ મંદિર બિલ્ગરુસ

રમપતિ ૨, એ. સોમપુર.

મુંબઈ હાલનાગ જૈન-કળામય પ્રાસાદ-સ્તંભ, તોરણ તથા સંવરણ
સ્વપતિ-કે. ભાઈ બાઈશંકર એમડબલ્યુ, પાછીતાણા.

ત્રીપાઠ્ય

કાર્યા તિલકવૃદ્ધિશ્ચ ચાવત્ક્ષેત્રં વેદાશ્રમ્ ।
 મંડપદલનિષ્કાશૈર્મંક્તિમાગૈસ્તુ કલ્પના ॥ ૨૩ ॥
 વૃહદ્દલૈર્મિષ્ણોદ્ધિશ્ચ મંડપક્રમમાગતઃ ।
 આસાં યુક્તિર્વિધાતવ્યા મેરૂટાન્તકલ્પના ૨૪ ॥

इति श्रीविश्वकर्मणा कृते वास्तुविद्यायां ज्ञानप्रकाशदीपान्विते
 संवरणाधिकारे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

એ રીતે સંવરણાની ચાર ચાર તિલક ઘાંટિકાની વૃદ્ધિ કરતાં જવી. (એમ પચીસ સંવરણા ૧૦૪ ભાગની ૧૦૧ ઘાંટિકાની કરતાં જવી). મંડપના અંશ, ભદ્ર, પ્રતિરથાદિના નીકાળા સંવરણાની વિભક્તિ વિભાગથી રાખવા. મંડપના ક્રમ વિભક્તિ ભાગથી જુદા જુદા અંગ ભદ્ર, પ્રતિરથાદિના નીકાળા થાય છે. એ રીતે ક્રમે ક્રમે યુક્તિથી મેરૂટ સુધીની સંવરણા ચઢાવવી. ૨૩-૨૪

ઇતિથી વિશ્વકર્મા વિરચિત વાસ્તુવિદ્યાના જ્ઞાનપ્રકાશ દીપાવળિના
 સંવરણાધિકારની, રાશ્ય વિચારક અવધારકેર આધારભાષ
 સોમપુરાએ કૃષ્ણ શિલ્પપ્રભા નામની ભાષા દીકાને
 આગિચારમેઃ અધ્યાય સમાપ્ત.

॥ अथ वास्तुविद्यायां दीपावलि द्वादशोऽध्यायः ॥

कूर्मशिलाधिकारः

श्रीविश्वकर्मा उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि कूर्मादीनां तु लक्षणम् ।

एकहस्ते तु प्रासादे कूर्मश्चाद्द्विगुलः स्मृतः ॥ १ ॥

वृद्धिरर्धाद्गुला कार्या दशपंचहस्तावधिम् ।

अत ऊर्ध्वैरुर्विशत्याः पादद्विजः प्रकीर्त्तिता ॥ २ ॥

तदार्द्धेन पुनर्वृद्धिर्—यावद्धस्तशतार्धकम् ।

हैमो रोप्यश्च कर्त्तव्यः सर्वेषामप्रणाशनः ॥ ३ ॥

શ્રી વિશ્વકર્મા કહે છે કે હવે હું (સોના રૂપાના) કૂર્મનું પ્રમાણ કહું છું. એક હાથના પ્રાસાદને અર્ધા આંગળનો કૂર્મ કરવો. તે પંદર હાથ સુધીના પ્રાસાદને પ્રત્યેક હાથે અરધા અરધા આંગળની વૃદ્ધિ કરવી. સોળથી એકવીશ હાથ સુધીના પ્રાસાદને પ્રત્યેક હાથે પા પા આંગળની અને બીસથી પચાસ હાથ સુધીના પ્રાસાદને પ્રત્યેક હાથે એકેક દોરો (૬) આંગળની વૃદ્ધિ કરતાં જવી એ રીતે કૂર્મમાન સુવર્ણ કે રૂપાનું બાંધવું. તેની સ્થાપનાથી સર્વ પાપોનો નાશ થાય છે. ૧-૨-૩

શિલાનું માન—

एकहस्ते तु प्रासादे शिलावेदाद्गुला भवेत् ।

पङ्कगुला द्विहस्ते च त्रिहस्ते ग्रहसंख्यया ॥ ४ ॥

सूर्याद्गुलं शिलामानं प्रासादे वेदेहस्तके ।

तृतीयांशोदયકાર્યે હસ્તાદૌ ચ યુગાન્તકમ્ ॥ ૫ ॥

चतुर्हस्तादितः कृत्वा यावद् द्वादशहस्तकम् ।

पादोનાદ્ગુલં વૃદ્ધિર્હિ હસ્તે હસ્તે ચ દાપયેત્ ॥ ૬ ॥

૧. સુવર્ણ ચાંદીનું કહેલું કૂર્મમાન મધ્યમ બાંધવું. તેનાથી અપૂર્વોચ્છ હીન કરે તેા નેષ્ટમાન થાય. એમ અપરાજિત સુત ૧૫૩માં કહેલું છે. પ્રાસાદ મંડન અ. ૧ અને વારપુરાજમાં ૫૪ અર્ધા આંગળ કૂર્મપ્રમાણ એક જ આપેલું છે. ચાર આંગળ શિલા પ્રમાણ પ્રાસાદ મંડન અને વારપુરાજ મંથમાં આપેલું નથી.

એક હાથના પ્રાસાદને ચાર આંગળની શિલા કરવી. બે હાથનાને છ આંગળ, ત્રણ હાથનાને નવ આંગળ, અને ચાર હાથના પ્રાસાદને બાર આંગળની સમ-ચોરસ શિલા કરવી. આમ ચાર હાથ સુધીના પ્રાસાદની શિલા ત્રીજા ભાગે ભડી કરવી. પાંચથી બાર હાથ સુધીના પ્રાસાદને પોણાપોણા આંગળની વૃદ્ધિ પ્રત્યેક હાથે કરતાં જવી. ૪-૫-૬

સૂર્યહસ્તાદિતઃ કૃત્વા યાવચ્ચ જિનહસ્તકમ્ ।

અર્દ્ધાદ્વગુલા મહેદ્વદ્ધિ-રુચ્છ્રયે તુ નવાદ્વગુલા ॥ ૭ ॥

ચતુર્વિંશાદિતઃ કૃત્વા યાવત્ પદ્વિંશદ્વસ્તકમ્ ।

તથા પાદાદ્વગુલા વૃદ્ધિઃ પિંડં ચ દ્વાદશાદ્વગુલમ્ ॥ ૮ ॥

પદ્વિંશાદિતઃ કૃત્વા યાવત્પંચાશદ્વસ્તકમ્ ।

‘અષ્ટમાંશાદ્વગુલાવૃદ્ધિઃ પિંડં ચ દ્વાદશાદ્વગુલમ્ ॥ ૯ ॥

બારથી ચોવીસ હાથના પ્રાસાદને અર્ધો અર્ધો આંગળની વૃદ્ધિ કરવી. અને ચોવીસ ગળના પ્રાસાદની શીલા નવ આંગળ ભડી રાખવી. પચ્ચીસથી છત્રીસ ગળના પ્રાસાદને પા પા આંગળની વૃદ્ધિ કરવી. અને છત્રીસ ગળના પ્રાસાદની શિલા બાર આંગળ ભડી રાખવી. સાડત્રીસથી પચાસ ગળના પ્રાસાદને પ્રત્યેક

૧. શિલામાનતું ક્ષીરાર્ણવમાં જે પ્રમાણ આપેલું છે તેજ આ અંશને મળતું છે. પચાસ ગળના પ્રાસાદને ૨૮૦૦ આંગળનું શિલામાન થવું છે. પરંતુ અપરાજિત સ્થતિ ૧૫૩૦માં આપેલું માન થવું મોટું છે. યાનરત્નકોશ અંશમાં આપેલું શિલા પ્રમાણ ક્ષીરાર્ણવ અને દીપાર્ણવ બંને અંશોના મતનું સમર્થન કરે છે. યાનરત્નકોશમાં વિશેષતા છે—એટલું માત્ર રાખવાની જરૂર છે. આ પહેલું શિલામાન સમચોરસ ભણવું.

આ મધ્યની દૂર્મસિદ્ધાનું માન કહ્યું છે. પરંતુ અર્દ્ધસિદ્ધા કે ચાર સિદ્ધાનું માન પ્રમાણ કેટલું રાખવું તેનો કોઈ અંશમાં ઉલ્લેખ નથી. દીપાર્ણવમાં પાંચ સિદ્ધા અને નવ સિદ્ધા એમ બેઉ પ્રકારે શિલા સ્થાપન કરે છે. અપરાજિત અને ક્ષીરાર્ણવમાં માત્ર નવ સિદ્ધાનું કહે છે. પ્રાસાદમંડપ અને વારણરાજમાં ૩૬૫ સેના દુપાના એક દૂર્મનું જ પ્રમાણ આપેલું છે. વિશ્વકોશ પ્રકાશ અને યાનરત્નકોશમાં પાંચ સિદ્ધા અને નવ સિદ્ધા એમ બંને મતો આપેલા છે.

મધ્યની દૂર્મસિદ્ધાનું માન કહ્યું. પરંતુ પાંચ કે અર્દ્ધસિદ્ધાના માન પ્રમાણ સિદ્ધ-અંશોમાં આપેલાં નથી. પરંતુ સિદ્ધિઓની પરંપરા સૈની એવી છે કે દૂર્મસિદ્ધાના નેટથી અર્દ્ધસિદ્ધા લાગી અને તેનાથી અર્ધ પડોગી અને દૂર્મસિદ્ધા નેટથી ભડી રાખવાની પ્રથા છે. કોઈ દૂર્મસિદ્ધા નેટથી સમચોરસ માપની અર્દ્ધસિદ્ધા કરે છે. પણ તેમાં બોસાર નીચે દગાવાની કઠોક જુથ થવાનો ભય રહે. અર્દ્ધસિદ્ધાએ પ્રાસાદના ચૂન બોસારની બરાબર વચ્ચે દિશાવિદિશામાં દગાવી ભેંસે. મધ્યની દૂર્મસિદ્ધા અને ચાર સિદ્ધાઓની સિદ્ધાઓ ચોરસાઈમાં પધરાવવી. અને વિદિશાની ચાર સિદ્ધાઓ ત્રાંસી જપ દીધોએ સ્થાપન કરવી.

ગળે એકેક દોરો (૩ આંગળ)ની વૃદ્ધિ કરવી. તે શિલાની બહાર આંગળની કરવી. ૭-૮-૯

શૈલજે શસ્તમાનોક્તં દૃષ્ટિકાનાં તદર્થતઃ ।

શૈલજે શૈલજં કુર્યાં-દિષ્ટિકાયાં તથેષ્ટિકા ॥ ૧૦ ॥

ઉપર જે પાષાણની શિલાનું માન કહ્યું તે પ્રશસ્ત છે. જો ઇંટની શિલા સ્થાપન કરવાની હોય તો તેનું માન ઉપર કહેલ શિલા માનથી અધુરું રાખવું. પાષાણના પ્રાસાદને અને પાષાણની, ઇંટના પ્રાસાદને ઇંટની શિલા સ્થાપવી. ૧૦

શિલા ઉપર કરવાની અકૃતિ—

‘પદ્મપત્રસમાયુક્તા નન્દાવર્ત્તી ચ સ્વસ્તિકા ।

તદેવાયુધસંજ્ઞા ચ પીઠબંધવશાનુગા ॥ ૧૧ ॥

શિલામાં પદ્મપત્ર, નંદાવર્ત્ત, સ્વસ્તિક (સાચિયો)ની આકૃતિ ચિહ્ન કોતરવાં. અગર તો (જે દેવનો પ્રાસાદ હોય તે) દેવના આયુધની સંજ્ઞા કોતરવી. તે પીઠબંધને અનુસરીને બાણવું. ૧૧

૧. મંથની કૂર્મશિલામાં કે અષ્ટશિલાઓમાં કયાં કયો ‘ચત્ત્રોની આકૃતિ કરવી તે પૃથક્ પૃથક્ પ્રથમાં પૃથક્ પૃથક્ મત છે. શ્રી વિશ્વકર્માપ્રકાશમાં કાચો, નાચ, જનાદન અને શ્રી દ્રુવની આકૃતિ અને મંથની શિલામાં અને વિદિશાની શિલાઓમાં સ્વસ્તિકની આકૃતિ કરવાનું કહે છે.

એજ પ્રથમાં પદ્મ સિંહાસન, તોરણ, છત્ર અને આરણ્ય શુક્ત વિષ્ણુની આકૃતિ કરવાનું કહે છે. વળી એજ પ્રથમાં બાહ્યાદિ વજ્ર પ્રમાણે શિલાનું પ્રમાણ આપેલ છે. તેમજ વારુદેવના અંબ પ્રમાણે પાંચ શિલાઓ સ્થાપન કરવાનું વિધાન વિવ્રતથી આપે છે. નિધિ કુંભોનાં પચ્ચ જુદાં જુદાં નામો જુદા જુદા પ્રથોમાં કહે છે.

વિશ્વકર્માપ્રણીત ક્ષીરાણ્ડમાં કૂર્મશિલામાં કરવાનાં નવ ચત્ત્રોનું સ્પષ્ટ વિધાન છે. તેમાં અષ્ટશિલાઓનાં નામો અને નવનિધિ કુંભોનાં નામો આપેલાં છે. મંથની પરણી-શિલામાં કરવાનાં નવ ચિહ્નો કહે છે.

લહેરં ષ મત્સ્યમંદૂકં મકરી ગ્રાસમેવ ચ ।

શંકસર્પઘટેયુકઃ શિલામધ્યે હ્યલંકૃતઃ ॥ ૫ ॥

ક્ષીરાણ્ડ ચ. ૧૦૧ ॥

૧ લહેર, ૨ મત્સ્ય, ૩ મંદૂક (દિડો), ૪ મકર, ૫ ગ્રાસ, ૬ શંખ, ૭ સર્પ અને ૮ કુંભ એમ આઠ આકૃતિ કૂર્મશિલામાં કરવી કોતરવી. અને મંથમાં કૂર્મશિલા પ્રમાણના પચિસ બામનો કૂર્મ કોતરવો. (નવ ખાનાં પાડીને) અહીં આ આકૃતિઓ પૂર્વાદિ અનુક્રમે લેવાનું સ્પષ્ટ કહ્યું નથી. ત્યારે “પ્રાસાદતલક=મેરપા પ્રાસાદ”નાં કર્ણ સુત્રધાર વીરપાલે ઉપરોક્ત લહેર અગ્રિમાણના ક્રમથી કોતરવાનું સ્પષ્ટ કહ્યું છે. શ્રી વિશ્વકર્માએ કહેલ લહેર

પાંચ શિલા અને પાંચ નિધિ—

નન્દા મદ્રા જયા રિક્તા પૂર્ણાલ્યા પંચમીશિલા ।

અયઃ પત્નો મહાપદઃ શંસો મકરકચ્છપી ॥ ૧૨ ॥

પૂર્વના કમથી લેવાની માન્યતા સિદ્ધિઓના અમુક વર્ગમાં પ્રવર્તે છે. સુતધાર વીરપાલે આ સ્પષ્ટીકરણ ક્રિપત સ્વેચ્છાથી કયું દર્શો કે કેમ તે આપણે કહી શકતા નથી. અન્ય કોઈ પ્રયોગમાં વીરપાલના મતનું સમર્થન મળતું નથી. આથી સિદ્ધિઓ આ બેઉ રીતને અનુસરે છે. અમારા વડીલો પૂર્વમાં હરેર રાખવાને માટે ત્રી વિધકર્મોના ક્ષીરાશ્રુના મતના સમર્થક હતા. વળી તેઓ જણાવતા કે પૂર્વમાં હરેર દાર પાસે રાખવી, તે યજ્ઞ-માનને પૂર્ણ એવર્થ આપનાર છે. પરંતુ ઊંઘ-ચક્રન સાથે પ્રમાણે જમે તે મુખ દિશાને પ્રાસાદ હોય તેને પૂર્વમાંની દાર સામે હરેર રાખવાનું જણાવતા. આ પણ એક વિચાર-શીલ પ્રશ્ન છે. આ વિષયમાં કયો મત સ્વીકારવો, તે ભ્રાં સુધી પ્રાચીન પ્રયોગમાં વધુ સ્પષ્ટ પ્રમાણ ન મળે ત્યાં સુધી સિદ્ધિઓને એકાદ મત પ્રમાણે માલવાનું રહે છે. આવાં આવાં દૃષ્ટિમાં શાસ્ત્રાચારી અવગણના-લેખાય નહિ.

સોમપુરા સિદ્ધિઓમાં કરતી અદ્ય. યનામાં જે તે દિશાના દિશ્પાલના એકેક આયુધનાં ચિહ્નો કોતરવાની પ્રથા છે. જો કે તે અસાધ્ય તે નથીજ. તેમજ તે દિશાને જે તે દિશાના દિગ્પાલના કહેનાં વર્ણ પ્રમાણેનાં વસ્ત્રોથી આવૃત્ત કરી રથાપન કરવામાં આવે છે. વજ્ર હવેટતાં પહેલાં તે દિશાઓનું વિધિથી સ્નાન પૂજનાદિ કરવામાં આવે છે. પૂર્વની દિશામાં વજ્ર, અગ્નિમાં સરસો, (હોમ કરવાનો) કંઈકમાં કંડ, નૈઋત્યમાં ખડક, પશ્ચિમમાં પાટ, વાયવ્યમાં ખેત, ઉત્તરમાં મદા, અને ઈશાન કોણમાં ત્રિશુલ એમ ચિહ્નો અદ્યદિશામાં કોતરવામાં આવે છે.

ખાત મુદ્દત અને દિશાસંપન્ન વિધિ એ બંને વિધિ પૃથક્ પૃથક્ છે. તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરતું આવશ્યક છે. ખનન એટલે ખાત અને તે બે દવાની ક્રિયાનો પ્રારંભ. તે પહેલાં પ્રાસાદનું આયુ તળઠાઈન જૂમ પર કરે છે. તેને સિદ્ધિઓ જૂમિ ત્રેવડવાના નામથી સંબોધે છે. ખનન મુદ્દતમાં પૃથ્વી સ્ત્રી બેઠી જોઈ જારો યુગ દિવસ જુએ છે. અને તે પછી બોદાજની ઉમઠ, જમીનની દહતાના પ્રમાણ જેટલું સમયનું અતર રાખી દિવા-ન્યાસનું બીજું મુદ્દત કરે છે.

એક મર્મગૃહના પ્રાસાદનું વિધાન છે. પરંતુ અદ્યારથી કદીથી ત્રણ મર્મગૃહની પ્રથા જૈનોમાં પ્રચલિત થઈ. વધુ, પ્રભુજનો વિરતાર પધરાવવાના હિદેયથી થઈ. આવા વખતે ખાત મુદ્દતોદિ વચલા મુગપ્રાસાદને અનુલક્ષીનેજ કરવામાં આવે છે. પ્રાસાદ મર્મગૃહને ઉપગિર સાથેનો આખો ભાગ સગમ બોદવાનું મર્મજૂતીના કારણે કરવામાં આવે છે તે યોગ્ય છે. દ્રાવણમાં એસાર પુરતાજ પાયા બોદી દિશાસંપન્ન કરવાની વિધિને પ્રયમેષ્ટિક રહે છે.

આપણા મુજરાન સીસાદમાં મર્મગૃહ સિવાયના મંકપ ચોડીયોના પાયા પડોગા એસાર પુરતા બોદી પુરે છે. કેટલાક સિદ્ધિઓ મંકપ ચોડીના પાયા સગમ ભાગ

ત્યાં ચાર દિશાઓ અને મધ્યમાં એમ પાંચ શિલા સ્થાપન કરવાની હોય ત્યાં-તે પાંચ શિલાના-૧ નંદા, ૨ ભદ્રા, ૩ જ્યા, ૪ રિક્તા, અને ૫ મધ્યની પૂર્ણા-એમ પાંચ નામો બાણુવાં. તેની નીચે અનુક્રમે સ્થાપન કરવાના પાંચ કળશનાં નામ પદ્મ, મહાપદ્મ, શંખ, મકર અને કચ્છપ બાણુવાં. ૧૨

ખોદાવી પુરે છે. આમ કરવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ તો શમ્ભુશોધનનો છે. ખાસાદના પાપા સળંગ ખોદવાના હોય છે. પણ ખોદતાં જો કૃત્રિમ અશુદ્ધ ભૂમિ પુરેલી જેવી લાગે તો બધા ભાગ છડાવી નાંખવામાં આવે છે. શિશ્પ સામ્રાજનો હેતુ ભૂમિશુદ્ધિ અને ઉપરના બારે વર્ણનનું દહપર્ણુ જેવાનો હોય છે. પાપો કેટલો ઉડા લેવો તે વિષે વાસ્તુરાજ કહે છે, પાપાગાન્ત' જલાન્ત' વા વાલુકાન્ત' દદમૂમિઃ વાલુકા કે જે દેશમાં પાપાણુ આવતો હોય ત્યાં તેટલો બની શકે તો જગ સુધી. અગર ગુજરાત જેવા પ્રદેશમાં મમે તેટલા ઉડા જતાં પથ્ય રેતીજ આવે, ત્યાં દશ બાર કે પંદર પુટ લેડા રેતીમાં પાપા લેવા. અગર મોરમ જેવી સાધારણ કઠણભૂમિ આવે ત્યાં સુધી ખોદી શિખારોપણુ વિધિ કરવામાં આવે છે. પાપા માટે શમ્ભુશોધન કરવાની અત્યંત આવશ્યકતા છે. શિખારોપણુવિધિ શિશ્પઓ આ રીતે કરે છે. પાપાગત'માં ચળમાન, શિશ્પ તથા આશાય' પૂજ્યદ્રવ્ય સાથે ઉતરી ગામુત્રાદિથી સ્ત્રિચન કરી પંચગવ્યથી અને પંચામૃતથી અખીન, ગુલાબ, કંક, કેસર, ધૂપ દીપ્ત્યાદિથી વિધિસર ભૂમિનું પૂજન કરી ભૂમિની પ્રાર્થના કરી શિખારોપણુ વિધિ કરે છે. મધ્યમર્મમાં કૂર્મશિલા અને અષ્ટદિશામાં આઠ સિલાઓ પ્રાસાદના બરાબર એસાર ફાળાય તે રીતે એસારની લાઇનો ચાકથી દોરી રાખવામાં આવે છે. કૂર્મશિલાઓ અને અષ્ટદિશાઓ પદ્મરાવવાનું જે રથાન નક્કી કરવામાં આવે ત્યાં એક નાનો કળશ કુંભ મુકાય તેટલો ખાડો ખોદી મુકવામાં આવે છે. તે પડેલાં તે નાના ગત'માં ત્રાંખા કે ઉચ્ચધાતુનો નામ અને કાચનો મુકી તે પર કળશમાં પંચકાચ, પંચપકર, પંચમંથ, સમ-ધાન્ય, સર્વોપધિ, શ્રેષ્ઠધાતુ, કોઠી ચણેાઠી, નર્વાનિધિના પ્રતિનિધિરૂપ પંચરત્નની પોટલી, મંગામળ કે પવિત્ર તીર્થજળ અથવા ૧૦૮ કુવાનું પાણી કે એાછા વધતું, શેરાળ, (પાણીની લીંબ) સરેલ તાંદુર આર્દ્ર ચોઠા ચોઠા મંગાણુલર કમલમાં વધરાતી (કમલ સામોન્વ' રીતે ત્રાંખાનો હોય છે) તેને ત્રાંખાનું લાંકણું બાંધી શિયાના અર્ધ નીચે મુકી શિલા સ્થાપન મંત્રાચાર વિધિથી ઉત્સાહથી કરે છે. ત્યાર પછી શિશ્પને વિશ્વકર્મા સ્વરૂપ માનીને તેનું પૂજન કરી સત્કાર કરવામાં આવે છે.

મધ્યની ધરણી શિલા ઉપર ચાંદીનો કૂર્મ સ્થાપિત કરી તે પર નાંખિતો નાળ (પાર્ધપ) ઉભો કરવાની પ્રથા છે. આ નાખિના માટે ચાંદીના પાંડ નંદાં માનનારાઓ નાખિની યોગનાળને દાક્ષિણાત્મ પ્રથા માને છે. પરંતુ આપણા ઉત્તર, બારનનો શિશ્પમંથ વિશ્વકર્મા પ્રકાશના છઠ્ઠા અખાણમાં લિંગ સ્થાપનવિધિ કરતાં કહે છે-

પ્રણસૂત્રચતુષ્કે તુ સ્થાપ્યા કૂર્મશિલા તતઃ ।

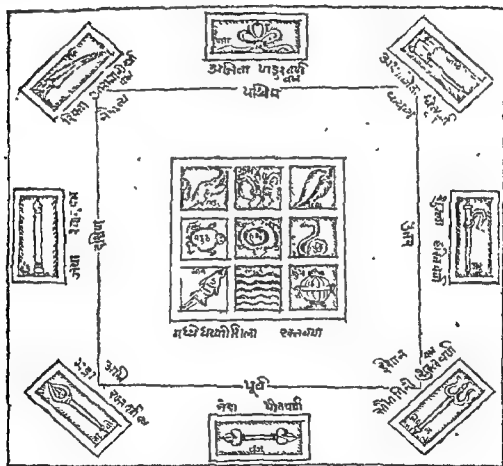
તદ્ગર્ભે વિન્યસેવ કૂર્મો સૌવર્ણે દ્વાદશમુપમ ॥ ૧૨૦ ॥

નવ શિલાઓનાં નામ—

નન્દા મદ્રા જયા પૂર્ણા અજિતા ચાષરાજિતા ।

મંગલા વિજયાસ્થાતા ધરણી નવમીશિલા ॥ ૧૩ ॥

ચાર દિશાઓ અને ચાર કોણે અને મધ્યમાં નવ શિલાઓ સ્થાપન કરવાની હોય છે. તેનાં નામ-૧ નંદા, ૨ ભદ્રા, ૩ જયા, ૪ પૂર્ણા, ૫ અજિતા, ૬ ચાષરાજિતા, ૭ મંગલા, ૮ વિજયા અને ૯ મધ્યની નવમી ધરણીશિલા બાધુવી. ૧૩

અગ્રાજ્ઞાન અને શિલાઓ

કૂર્મશિલા અને અશ્વશિલા

તપ્ત રત્નાદિમિસ્તાર્દે ભૂમ્યાશ્ચ હૃદયે ન્યસેત્ ।

તસ્યૈવ હિ તત્તદ્રમે નીરંદ્રં ઘસ્ટલેપકૈઃ ॥ ૧૨૧ ॥

અક્ષત્વના ચતુર્કર્મા કૂર્મશિલા સ્થાપિત કરેલી હોય ત્યાં કૂર્મશિલાના ચર્મમાં બાર યુગ્મવાળા કૂર્મ અને રત્નાદિ સંહિત ભૂમિના હૃદયમાં (નાભીમાં ઉતારી) સ્થાપિત કરી તે ચર્મની નાભિ (રંધ્ર)ને વળ લેપથી બંધ કરી દેવી. આ વિધિ અભિપ્રસાદ અથવા દુર્ગા આપેલ છે.

નવનિધિ કળશોના નામ—

સુમદ્રશ્ચ વિમદ્રશ્ચ સુનંદઃ પુષ્પદંતકઃ ।

જયોઽય વિજયયૈવ કુંભઃ પૂર્ણસ્તયોત્તરઃ ॥ ૧૪ ॥

નવાનાં તુ યથાસંખ્યા નિધિકુંભા અમી તથા ।

૧ સુમદ્ર, ૨ વિમદ્ર, ૩ સુનંદન, ૪ પુષ્પદંત, ૫ જય, ૬ વિજય, ૭ કુંભ, ૮ પૂર્ણ અને ૯ ઉત્તર એમ નવનિધિ કળશો. અનુક્રમે શિલાઓ નીચે સ્થાપન કરવા. ૧૪

‘અર્ધપાદે ત્રિમાગે વા શિલાં ચૈવ પ્રતિષ્ઠયેત્ ॥ ૧૫ ॥

મધ્યે કૂર્મઃ પ્રદાતન્યો રત્નાલંકારસંયુતઃ ।

હેમરીપ્યમયઃ કાર્યો દૃઢરીપ્યમયો ભવેત્ ॥ ૧૬ ॥

ધરણીમધ્યે સંસ્થાપ્યો યથા કૂર્મઃ પ્રયત્નતઃ ।

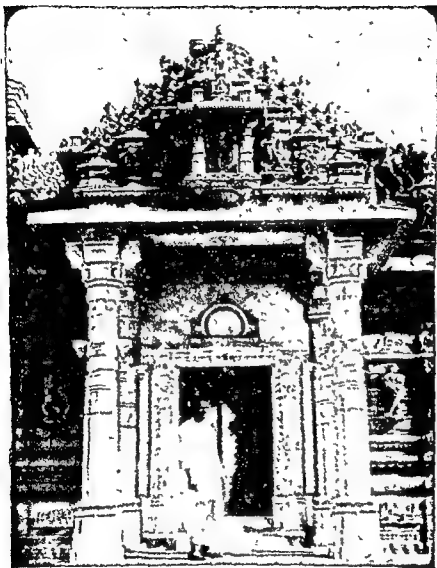
રત્નાલંકારસંયુક્તો દિવ્યવસ્ત્રૈઃ સુપૂજિતઃ ॥ ૧૭ ॥

૧. મધ્યની ધરણીશિલા મર્મગૃહના મધ્યગમે સ્થાપન કરવાની જે સામાન્ય રીતે માન્યતા પ્રવર્તે છે. પરંતુ તે અહીં સ્પષ્ટ કરે છે.

અઘમાગે ત્રિમાગે વા શિલાં ચૈવ પ્રતિષ્ઠયેત્ ॥

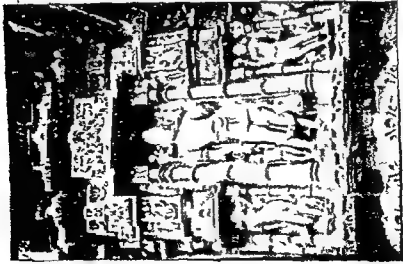
શિવસિંગની મધ્યગમે સ્થાપના થાય ત્યારે મધ્યની કૂર્મશિલા મધ્યમાં જ હોવી જોઈએ. તે બરાબર છે. પરંતુ અન્ય દેવોના પદસ્થાપન વિભાગો મહારાના ત્રીજા કે ચોથા ભાગમાં આવે છે. ત્યારે તેવા સમયમાં તે દેવની સ્થાપનાના બરાબર નીચેજ કૂર્મશિલા હોવી જોઈએ. અને ત્યાંથી ચોગનાળ ઉભો થાય. તે દેવના નીચે અવક્ષંભે (ઝાળભે) બરાબર આવી રહે. દેવોના બરાબર નીચે અહીં આપેલા પ્રમાણનો પ્રયોગ શિલ્પિઓએ કરવો જોઈએ. જોટલે દેવસ્થાપના બરાબર નીચેજ કૂર્મશિલાની સ્થાપના કરવી જોઈએ. દમણી થોડા વખતથી શિલા સ્થાપન વિધિમાં જનવિધિના નામે કેટલાક જનવિધિદારો શિલાસ્થાપન સાથે જ પાયામાં રૂપાનો ઢોળીયો, માદળી મૂકી સુવર્ણની પ્રાસાદ પુરપની મૂર્તિ પધરાવવાનો આગ્રહ સેવે છે. પાયામાં સુવર્ણ પ્રાસાદ પુરપની સ્થાપનાની આ રીત આ ગૃહસ્થોની ખોટી છે. પ્રાસાદ પુરપ તે જીવ સ્થાનના ફળરૂપ દેવાલયના શિખરના આમલસારામાં પધરાવવાનું વિધાન છે. (નર્મદ કે પાવામાં) સોએક વર્ષ પરના કાષ્ઠ પાનામાં લખેલી વરણને પ્રમાણ માની લેવું ન જોઈએ. શિલ્પિઓ તે પ્રાસાદ પુરપને ચાંદીના ઢોળીઆ સદિતની વિધિ શિખરના આમલસારામાં ઘૂત કળસ સાથે પધરાવે છે અને તે ચાસોક્ત ખટો છે.

મધ્યની શિલા પર ચાંદી કે સુવર્ણનો ઉપર કહેલા પ્રમાણનો કૂર્મસ્થાપન કરવો તે યાદ રાખવું આથી કૂર્મપ્રમાણ અને શિલાપ્રમાણ બેઉ પ્રમાણો જોવાય છે.

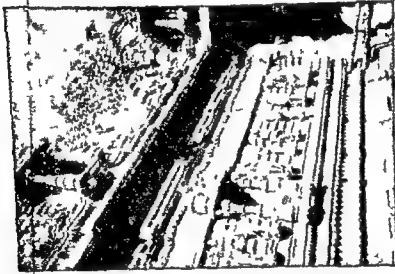

અલ્હીલપુર પાટલુના સુપ્રસિદ્ધ જન્માસર-પ્રાસાદના મંદિરનું પરીદ્રાર
અને તે પરીની સંવરણ

શ્રી મંદુલાલ શિલ્પી.

સોદાના ગણેશલિંગની જગ્યાની દેવસ્થાને

પંચાસર (પાટલ)ના પ્રાસાદનો મહેલ અને
(શિખરનો) મહાદેવ અને શામરવૃન્દોનાં અંશ

અલ્પલીલપુર (પાટલ) પ્રસિદ્ધ લેખ પંચાસર મહિર
(શિખર તથા શામરવૃન્દો-સ્થપતિ મ. જી. સોમપુરા
દીપાવલિ વા. ૧૧

મધ્યની કૂર્મશિલા ગર્ભગૃહના મધ્યમાં કે યોથા કે ત્રીજા ભાગે કૂર્મશિલા સ્થાપિત કરવી. (એટલે જ્યાં દેવસ્થાપના થાય તેની બરાબર નીચે કરવી) ખાતના મધ્યગર્ભમાં કૂર્મને રત્ન અલંકારોથી વિભૂષિત કરીને સ્થાપવો. કૂર્મ સોના કે રૂપાનો નક્કર કરાવવો. ધરાદી ધરણીશિલા ઉપર એ કૂર્મ સ્થાપવો. શિલાનું રત્ન અને દિવ્યવસ્ત્રોથી પૂજન કરવું. ૧૫-૧૬-૧૭

શિલોઘ્વે' સ્તુ. ન દાતવ્યા ઇષ્ટિકા ચ કદાચન ।

દિકપાલેભ્યો વર્ણિ દદ્યાદ્ દિવ્યવસ્ત્રં ચ શિલ્પિને ॥ ૧૮ ॥

અર્ચયિત્વા પ્રયત્નેન હોમકર્માદિમંગલમ્ ।

અનેન વિધિના ચૈવ સર્વપાપક્ષયો મવેત્ ॥ ૧૯ ॥

इति श्री विष्णुकर्मणा कृते वास्तुविद्यायां ज्ञानप्रकाशदीपवर्णवे

कूर्मशिलाधिकारे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

પાધાણીની શિલા ઉપર ઇંટની શિલા ક્યારે પણ સ્થાપિત ન કરવી. (અર્થાત્ પાધાણીની શિલા પર પાધાણીની શિલા સંપુટની જેમ મૂકવી.) દિગ્પાલોનું પૂજન કરી તેમને બલિદાન આપવાં. દિવ્ય વસ્ત્રાભૂષણો શિલ્પિને આપી સંતુષ્ટ કરવા. પૂજન વિગેરે પ્રયત્નથી કરી હોમ વિગેરે માંગલિક કાર્ય કરવું. આ પ્રમાણે અનેક વિધિ વિધાનથી શિલાઓ સ્થાપિત કરવાથી સર્વ પાપનો નાશ થાય છે. ૧૮-૧૯

इति श्री विष्णुकर्मा विरचित वास्तुविद्यायां ज्ञानप्रकाश दीपवर्णवेन कूर्मशिलाधिकारोऽस्य,
शिल्प चिन्ताः प्रकाशंकर ज्योतिषाचार्य सोमपुराणवे रचोक्त, शिल्पप्रकाश
नामनी आषाढीकान्तो आरम्भो अन्त्याय समाप्त.

એકે હાથ (અજ) થી ૫૦ હાથ સુધીના ગ્રાસાન્તા રૂપશિલ્પ, જગતી લીટ પીઠ ઉદ્યમાન દારમાન, સ્તંભમાન, આસનસથ (બેઠી) અને હલી પ્રતિમા પ્રમાણેનું કોટક-

ક્ર. સં. નંબર	જગતી પ્રમાણ		બટિમાન	પીઠિમાન		નાચશદિ દારમાન		પ્રતિમામાન	
	(૧)	(૨)							
આવેળ	હાથ આ.	હાથ આ.	આ.	હા. આ.	હા. આ.	હા. આ.	હા. આ.	આ.	આ.
૧ મળ	૪	૧-૦	૦-૧૨	૪	૦-૧૨	૧-૦	૦-૧૬	૪	૬
૨ મળ	૬	૧-૧૨	૧-૦	૫	૦-૧૭	૨-૦	૧-૮	૭	૧૨
૩ મળ	૮	૨-૦	૧-૧૨	૬	૦-૨૨	૩ ૦	૨-૦	૮	૧૮
૪ મળ	૧૨	૨-૧૨	૨-૦	૭	૧-૩	૪-૦	૨-૧૬	૧૨	૪૧
૫ મળ	૧૨ III	૩-૦	૨-૧૨	૮	૧-૮	૫-૦	૨-૨૦	૧૩ II	૪૩
૬ મળ	૧૩ II	૩-૧૨	૩-૦	૮ III	૧-૧૨	૫-૧૨	૩-૦	૧૫	૪૫
૭ મળ	૧૪ I	૪-૦	૩-૧૨	૯ II	૧-૧૬	૬-૦	૩-૧	૧૬ II	૪૭
૮ મળ	૧૫	૪-૧૨	૪-૦	૧૦ I	૧-૨૦	૬-૧૨	૩-૪	૧૮	૪૯
૯ મળ	૧૫ III	૫-૦	૪-૧૨	૧૧	૨-૦	૭-૦	૩-૧૨	૧૯ II	૫૧
૧૦ મળ	૧૬ II	૫-૧૨	૫-૦	૧ II III	૨-૪	૭-૧૨	૩-૧૬	૨૧	૫૩
૨૦ મળ	૨૨	૬-૦	૮-૧૬	૧૬ III	૩-૧૦	૧૨-૫	૪-૧૨	૩૧	૬૩
૩૦ મળ	૨૪ II	૧૨-૦	૧૧-૮	૧૯	૪-૬	૧૬-૧૦	૫-૮	૩૬	૭૩
૪૦ મળ	૨૫	૧૪-૧૨	૧૩-૧૦	૨૧ II	૫-૨	૨૦-૧૪	૫-૧૮	૪૧	૮૩
૫૦ મળ	૨૮ III	૧૭-૦	૧૫-૧૦	૨૪ I	૫-૧૨	૨૪-૧૮	૬-૪	૪૬	૯૩

॥ अथ चाम्पुविद्यायां दीपार्णवे त्रयोदशोऽध्यायः ॥

राजलिङ्गाधिकारः

श्रीविश्वकर्मा उवाच—

राजलिङ्गं प्रवक्ष्यामि यथाभारति श्राव्यतम् ।

वेदादिषेदवृत्त्या च यान् पट्विंशद्भस्मरम् ॥ १ ॥

श्री विश्वकर्मा કહે છે કે હવે હું રાજલિંગનો વિધિ કહું છું. તે હગેશ્વરી સાથેન છે. પ્રારંભમાં ચાર હાથથી પ્રત્યેક ચાર ચાર હાથ વધારતાં છત્રીય હાથ મુખી વધારતાં જુદું. જેથી નવ પ્રકારનાં રાજલિંગ થાય. (૪, ૮, ૧૨, ૧૬, ૨૦, ૨૪, ૨૮, ૩૨, ૩૬—જેમ નવ પ્રકારે). ૧

બીજું માન—

‘દક્ષાદિનરપર્યન્તં’ નાલિંગાનિ પ્રોક્તાનિ ।

લિંગમાનં મમાગ્ન્યાતં મામાદેઃ પૂજિતાનિ ચ ॥ ૨ ॥

બીજું માન કહે છે. એક હાથથી નવહાથ મુખીના નવ રાજલિંગ (પટિન લિંગ) કલાં છે. આ પ્રમાણે લિંગનું માન કહ્યું. તે પ્રમાણને વિશે સ્પષ્ટતાથી જણાવું. ૨

नवहस्तं भवेलिङ्गं प्रासादे च शतार्द्धके ।
 पंचहस्ताद् दश यावत् प्रासादः परिकीर्तितः ॥ ३ ॥
 दशहस्तादधो नास्ति प्रासादः सभ्रमस्तथा ।
 पंचहस्ताच्छतार्द्धं च प्रासादश्च तदुच्यते ॥ ४ ॥
 एकादि नवहस्तान्तं लिङ्गं प्रासादे पूजितम् ।
 नवहस्तोर्ध्वं लिङ्गं तु प्रासादेन विनार्चयेत् ॥ ५ ॥
 हस्तमानं भवेलिङ्गं वेदहस्ते मुरालये ।
 चतुर्भ्योऽथ एरुहस्तं तदुच्यते शिवालये ॥
 न स्थाप्यं घाट्यलिङ्गं च शैलं च रत्नजं विना ॥ ६ ॥

नव हाथ सुधीना मानवुं लिङ्ग पचास हाथना प्रासादने विषे पूजवुं.
 पांचथी दश हाथ (के तेथी वधु)ना मानने “प्रासाद” कहेवो. दश हाथथी उपरना
 प्रासादो साधार प्रासाद भ्रमवाणा करवा. पांच हाथथी पचास हाथना भापना
 देवालयने “प्रासाद” कहेवो. तेभां ओकथी नव हाथ प्रभाषुनां लिङ्गो प्रासादभां
 पूजवां. नव हाथथी उपरनां लिङ्ग प्रासाद वगर घुटला (ओटला पर) पूजवां.
 ओक हाथना मानवुं लिङ्ग चार हाथना शिवालयभां पूजवुं. चार हाथथी नीथेना
 भापना देवालयने “शिवालय” कहेवुं. ते शिवालयभां घटित (लिङ्ग) पायावुतु
 स्थापवुं नहि. तेभां आषुलिङ्ग के रत्नलिङ्ग पधराववां. ३-६

नवरत्नलिङ्गप्रभाषु—

रत्नमेकाङ्गुलं लिङ्ग-मङ्गुलाङ्गुलद्वितः ॥
 नवान्तं नवलिङ्गानि दृढिर्वा मुद्रमानिका ॥ ७ ॥

ओथी अधिक भापनी मुर्त शूद्रस्थे घरने विषे न पूजवी. पत्री आगण कडे छे. नव हाथ
 सुधीनी प्रतिभा प्रासादभां पूजवी. तेथी भोगी विशाण प्रतिभा के लिङ्गनु (घुटनी वेरी पर)
 प्रासाद वगर पूजन करवुं.

तदूर्ध्वे नवहस्तान्तं पूजनीयं मुरालये ।
 दशहस्तादितो चार्धं प्रासादेन विनार्चयेत् ॥

ज्ञानरत्नकोश ॥

રત્નના લિંગનું પ્રમાણ એક આંગળથી નવ આંગળ સુધી એમ એકેક આંગળની વૃદ્ધિ કરતાં નવલિંગપ્રમાણ અથવા એક મગના દાણાથી નવ મગના દાણા જેવડા પ્રમાણનાં નવલિંગ પ્રમાણ બહુવાં. ૭

નવધાતુ લિંગપ્રમાણ—

ધાતોરણાંગુલં પૂર્વ-મદ્યાણાંગુલવર્ધનાત્ ।

ત્રિહસ્તાન્તં નવૈતાનિ લિજ્ઞાનિ ચ યથાક્રમમ્ ॥ ૮ ॥

ધાતુનું લિંગ પ્રથમ આઠ આંગળથી આઠ આઠ આંગળની વૃદ્ધિ કરતાં, ત્રણ હાથ સુધીમાં નવ પ્રકારનાં ધાતુલિંગપ્રમાણ બહુવાં. ૮

*અટ્લોહાનિ લિજ્ઞાર્થે સ્વર્ણં રૌપ્યં ચ તામ્રકમ્ ।

કાંસ્યવિત્તલવજ્જાનિ નામલોહં તથાદ્રમમ્ ॥ ૯ ॥

૧. સુપ્રમેદાગમે— મૌલિકં ચ પ્રવાલં ચ વૈદૂર્વં સ્ફટિકં તથા ।

પુષ્પં મરકતં નીલં રત્નજં સંપ્રકીર્તિતમ્ ॥

નવરત્નમાં ૧ હીરા, ૨ મોતી, ૩ પુષ્પરાગ, ૪ વૈદૂર્વ, ૫ પદ્મરાગ, ૬ પ્રવાલ, ૭ હિંદનીલ, ૮ મર્ચુચ અને ૯ સ્ફટિક એમ નવરત્નનાં કમ્ બહુવાં. તેનાં લિંગો જુદાં જુદાં રીતેનાં હોનાર કહ્યા છે. એકથી નવ આંગળ પ્રમાણ નવે લિંગનાં પૃથક પૃથક નામે શિષ્યપ્રધામાં આપેલાં છે. રત્નનું લિંગ શિવરાત્રિ છે. તેથી તેનું માનપ્રમાણ જોવાની જરૂર નથી.

૨. ધાતુલિંગ—અહીં લોહ શુદ્ધ મિશ્રધાતુ તરીકેનો છે. શુદ્ધ ધાતુ માટે ધુાયાર્થે પોતાની શુદ્ધીતિમાં કહે છે :

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬
સુવર્ણં રજતં તામ્રં ચક્રં શોશં ચરક્ષુકમ્ ।

૭
લોહં ચ ધાતવઃ સત્ત હોપામન્યે તુ સંકરાઃ ॥ ૮૮ ॥

૧ સોડું, ૨ રૂપું, ૩ તાંબુ, ૪ કલાષ ૫ સીસું, ૬ બેસત, અને ૭ સોડું, આ સાત ધાતુ મુખ્ય મહત્ત્વ છે. જાણી તે સાત ધાતુના મિશ્રણથી બીજી ઉપધાતુ (પિત્તમ કાંસાદિ) ઉત્પન્ન થય છે. (વર્તમાન મગમાં વૈજ્ઞાનિક રીતે બીજી ૫૪ ધાતુની શોધ થય છે. તે સુવર્ણથી ૫૪ અનેકગણી કિંમતી છે.)

યથાપૂર્વે તુ ધ્રોષ્ટં સ્યાત્ સ્વર્ણં ધ્રોષ્ટતરં મતમ્ ।

ચક્ષુતોમ્રમયં કાંસ્ય પિત્તલં તામ્ર ચક્રંજમ્ ॥ ૮૯ ॥

ઉપર કહેલી સાત ધાતુ પૂર્વે પૂર્વેને ત્રેષ (અને ઉપરોક્તર કનિષ્ઠ) ગણાય છે. સર્વ

અષ્ટલોહ એટલે ધાતુ, તેમાં ૧ સોનાનું, ૨ ચાંદીનું, ૩ ત્રાંખાનું, ૪ કાંસાનું, ૫ પિત્તળનું, ૬ કલાઈનું, ૭ સીસાનું અને ૮ લોહું તે આઠ પ્રકારનાં અષ્ટલોહલિંગ કહ્યાં છે. ૯

ધાતુમાં સોનાને શ્રેષ્ઠ માની છે. જ્યેષ્ઠ અને ત્રાંખાના મિશ્રણથી પિત્તળની ધાતુ ઉત્પન્ન થાય છે. અને ત્રાંખા અને કલ્પના મિશ્રણથી કાંસ ની ધાતુ ઉત્પન્ન થાય છે. શિલ્પરત્ન હસ્તારાઈ અં ૧

સૌવર્ણં રાજતં તામ્રં પૈત્તલં કાંસ્યમાયસમ્ ।

સૈસકં ત્રાયુષં ચેતિ લોહં વિંચં તથાષ્ટયા ॥

૧ સોનું, ૨ ચાંદી, ૩ ત્રાંખું, ૪ પિત્તળ, ૫ કાંસું, ૬ સીસું, ૭ કલ્પાઈ અને ૮ લોહ એ આઠ ધાતુ માની છે. સર્વ મિશ્રણ ધાતુને અષ્ટલોહ કહેવાય છે. અષ્ટલોહને ઠાળીને ધાતુની પ્રતિમાલિંગ આદિ કરાય છે. દક્ષિણ સિવાંશમાં પંચધાતુમાં ૧ ત્રાંખું, ૨ પિત્તળ, ૩ સોનું, ૪ ચાંદી અને ૫ સફેદ સીસું વપરાતું હતું. તેમાં ત્રાંખું દરબાન, પિત્તળ અર્ધો બાજ, સફેદ સીસું.....અને સોનું ચાંદી, ભક્તની શક્તિ-શક્તિ ઇન્દ્રિયનુસાર મેળવતા હતા. જ્યેષ્ઠમાં બેજ ધાતુ વિશેષ કરીને વાપરે છે. પિત્તળ એક મધ્ય અને ત્રાંખું શેર-પાંચ સોનું ચાંદી ઇન્દ્રિયનુસાર વાપરી મિશ્રણ કરે છે. અન્ય શિલ્પિઓ પિત્તળ મધ્ય-૧, ત્રાંખું શેર બી, ચાંદી શેર બી, સોનું વાલ બી-આ પ્રમાણે પણ મેળવણી કરે છે. પંચ-ધાતુ તરીકે પાંચ ધાતુ વાપરવી જોઈએ તેમ મનાય છે. ધાતુનાં કામે રાજસ્થાનના સોમપુરા શિલ્પિઓ રાજસ્થાનના ઉદયકાળમાં ચોદી પંદરમી સોળમી સદીમાં કરતા હતા. ગુજરાતમાં પણ દરથી બારમી સદીમાં ઘણું ઉચ્ચ પ્રાદેશી કામ થતું હતું. તેના દાખલાઓ તે કાળની પ્રતિમાઓ પુરા પાડે છે. આગુની કહેવાતી ચોદો મજની પ્રતિમાઓ સોમપુરા શિલ્પિઓની બરેલી કહેવાય છે. પતંમાન કાળમાં સોમપુરા શિલ્પિઓનું સ્થાન આ તરફ નથી, તે ખેદની વાત છે. આ કામ ગુજરાતમાં બહુ ઓછું થાય છે. પાશ્ચાત્યા-મહુરામાં દાલ તેવું કામ કરનારા છે. શિલ્પિઓ જ્યેષ્ઠમાં પણ છે. ધાતુ પ્રતિમા તે નિશ્ચય કરીને દ્રવ્ય રેશમાં ઘણી ભરાતી હતી. તેના પુરાવા તે કાળની મુર્તિઓ છે ગુપ્તકાળની અતિ સુંદર ધાતુ પ્રતિમાઓ ગુજરાતમાં બોદધામમાંથી મળે છે.

સુમેદાગમ—સૌવર્ણં રાજતં ચૈવ કાંસ્યં મારકટં તથા ।

આયસં સોલકં ચૈવ ત્રયુષં ચેતિ લોહજમ્ ॥

પ્રતિમાના વાસ્તુશ્વર માટે શુભાચાર્ય કહે છે—

પ્રતિમા સૈકતી પૈરી હેલ્યા લેપ્યા ચ મૃણ્મયી ।

ચાર્હી પાપાળ ઘાતુરત્ના સ્થિરા હોવા થયોત્તરા ॥ ૭૨ ॥

પ્રતિમા રેલીની, લોટની, ચિત્રની, લેપની, માટીની, કાષ્ટની, પાપાણની, ધાતુની અને રાતની અને છે તે દ્રવ્યો ઉત્તરોત્તર ૬૯ થી મજબુત બનવા

નવકાષ્ટલિંગપ્રમાણ—

‘દૃઢકાષ્ટમયં લિઙ્ગં કર્તવ્યં પોઢશાંગુલમ્ ।

પોઢશાંગુલિકા વૃદ્ધિઃ પટ્કરાન્તં નૈવ હિ ॥ ૧૦ ॥

૬૯ મજ્જીત લાકડાનું પ્રથમ લિંગ સોળ આંગળનું બાણું. તે પછી સોળ-સોળ આંગળની વૃદ્ધિ છ હાથ સુધી કરતાં નવ પ્રકારનાં કાષ્ટલિંગ પ્રમાણ બાણું. ૧૦

ગર્ભમાને લિંગમાન—

‘ધાર્મે પંચાશકે જ્યંશે જ્યેષ્ઠં લિઙ્ગં તુ મધ્યમમ્ ।

નવાંશે પંચમાણં સ્પાદ્ગર્ભાર્થે કનિષ્ઠોદયમ્ ॥ ૧૧ ॥

ગર્ભગૃહના પાંચ ભાગ કરી ત્રણ ભાગની લંબાઈનું લિંગઉદય ન્યેષ્ઠ માનનું બાણું. નવ ભાગ કરી પાંચ ભાગની લંબાઈનું લિંગઉદય મધ્ય માનનું બાણું. અને ગર્ભગૃહના અર્ધભાગે લિંગ ઉદયમાં કરવું તે કનિષ્ઠમાન બાણું. ૧૧

પ્રાસાદમાને લિંગમાન—

‘પ્રાસાદે હિ દશાંશેન ભાગાર્થે લિઙ્ગમેવ ચ ।

લિઙ્ગમાનં મમાણં તુ તન્માનો દૃપ્તો ભવેત્ ॥ ૧૨ ॥

૧. કાષ્ઠના ક્ષિપ્તનાં નવ પ્રકારનાં નામ અપરાજિત અને દેવતામુર્તિ પ્રકરણમાં આપેલાં છે. કાષ્ઠમાં ઉત્તમ પ્રકારના ૬૬ મજ્જીત કાષ્ઠો સાસોમાં આ પ્રમાણે ગણાયેલાં છે. શ્રીપશ્વી, શિવુષા, અશોક, શિરીષ, ખંદર, (ખેર) અશુન, ચંદન, લીમડો, રતનચંદન, પીળક, કપુર, દેવદાર, પારિજાત, મહુડો, હીતાલ અને અમરના કાષ્ઠ—તે ઉદ્ર વગરનાં, કંઈક ગાંઠ વગરનાં સાખાડાળા નહિ પણ યુગ થાના કાષ્ઠમાંથી ક્ષતિલિંગ બનાવવું. કાશિકાગમઃ—

રાદિરક્ષંદનરસાલો મધૂકઃ સરલો મતઃ ।

ધિત્વકલંચવદરો દેવદારકશ્ચ શિશપઃ ॥

પદ્મસાગુનાવશોકઃ ક્ષીરિણો રક્તચંદનઃ ।

સ્તિગ્ધધારાકશ્ચ ચે વૃક્ષાઃ પયસાન્થે તુ મધ્યમાઃ ॥

૨. રત્નલિલકના પંચમ પટલમાં અને સમરંગણ સૂત્રધારના અ. ૭૦માં તથા અપરાજિત સૂત્ર ૨૦૨માં તથા કારણાગમમાં મતરપુરાણ અ. ૨૬૩માં આ ગર્ભગૃહના માન પ્રમાણના ન્યેષ્ઠ, અધ્યમ, કનિષ્ઠના પ્રત્યેકના ત્રણ ત્રણ ભેદ કહી નવ ભેદ કહે છે.

૩. ક્ષીરાણંવ-અ-પ્રાસાદપંચમાંશેન લિઙ્ગં કુર્યાદપવત્નતઃ ।

(૧) પ્રાસાદ રૂપાણે હોય તેના પાંચમા ભાગનું લાણું લિંગ ન્યેષ્ઠ માનનું બાણું.

(૨) પ્રાસાદના ૬૪મા ભાગના અર્ધભાગનું લિંગ દશાંશેન ભાગાર્થ તે માન સંધાર

પ્રાસાદ દેખાયે-કલ્પે પહોળો હોય તેના દશ ભાગ કરી અરધા ભાગનું લિંગ બંધું કરવું. તે લિંગની લંબાઈના માનનો નંદી લાંબો કરવો (આ માન સાંધાર પ્રાસાદને થોડ્ય છે.) ૧૨

ચળાચળ લિંગની કયાં સ્થાપના કરવી—

નૈઋત્તાદિતોઽવસ્તે પ્રાસાદે સ્થિરતાં નયેત્ ।

સ્થિરં ન સ્થાપયેત્ ગેદે શૃદ્ધિનાં દુઃસ્વકૃત્તયા ॥ ૧૩ ॥

એક હાથથી લઘુ નાના શિવાલયમાં સ્થિરલિંગ સ્થાપન ન કરવું. તેમજ શૃદ્ધસ્થના ઘરને વિષે પણ સ્થિરલિંગ સ્થાપન ન કરવું. ત્યાં સ્થિર સ્થાપનાથી શૃદ્ધ્યને દુઃખદાયક થાય છે. ૧૩

ધાતુજે રત્નજે ચૈવ સ્વયંભૂવાણદારુજે ।

વેદમ ન્યૂનાધિકં પ્રોક્તં વજ્રલિંગે તુ પાર્થિવે ॥

શૈલજે વાઙ્મલિદ્રં તુ વિધિરુક્તથ શાસ્ત્રતઃ ॥ ૧૪ ॥

ધાતુના, રત્નના, કાષ્ઠના લિંગમાં કે સ્વયંભૂ બાહ્યલિંગમાં કે પાર્થિવ લિંગમાં પ્રાસાદમાન ઓછાવધતું હોય તો દોષ નથી. પરંતુ પાષાણનું ઘટિત રાજલિંગ તો યાત્રામાં કહેલા વિધિમાનથી જ કરવું. ૧૪

શિલાપરીક્ષા—

૪૧કર્ણા યનાસ્તિગ્નાઽઽમૂલાગ્રાદાર્જવાન્વિતા ।

ગજવંટારવા ઘોષા સા ણુંશિલા પ્રકીર્તિતા ॥ ૧૫ ॥

પ્રાસાદને થોડ્ય છે. દર્શણને ભાગસાર પ્રાસાદના દશ ભાગ કરી દોઢ ભાગનું લિંગ સામાન્ય રીતે નિરંધાર પ્રાસાદને થોડ્ય છે.

(ક) દ્વિવિદ સિદ્ધપથોમાં દિગ્ગમાન પ્રમાણ જીજ્ઞ રીતે પણ કર્યા છે. તેમાં મંદિર બંધાવનાર ચળમાનના શરીર પ્રમાણથી માન કરે છે. માનસાર અ. ૫૨—

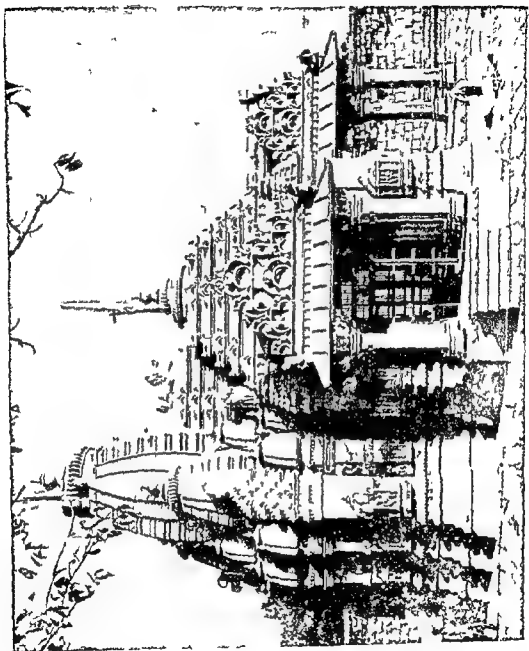
યજમાનસ્ય મેઙ્ગાન્તં નામ્યન્તં હૃદયત્તકમ્ ।

નેગ્રાન્તં સમતુક્તં સ્પાન્નવલિદ્ગોદયં મયેત્ ॥ ૩૦ ॥

ચળમાનના શરીર પ્રમાણથી લિંગમાન કરે કે. ૧ ગુણમાત્ર સુધી, ૨ નાભિ સુધી, ૩ હાતી સુધી, ૪ રત્ન સુધી, ૫ બમા સુધી, ૬ દાઢી સુધી, ૭ નાસિકા સુધી, ૮ આંખ સુધી, અને ૯ મરનકની ઉંચાઈ સુધી, એમ નવ પ્રમાણ લિંગની ઉચાઈનો બહુવા.

૪. શિલાપરીક્ષાનો આખો એક અધ્યાય ૪૦માં અપરાજિત ચૂરમાં વનયાત્રા શિલા-પરીક્ષાનો ૫૨મીથ સ્તોકનો છે

સારાં શુભ મુહૂર્તં શુભ ચક્રન બેદને શિલા લેવા નીકળવું. ત્યાં વનદેવની સ્તુતિ કરી, મંત્રાદિથી પૂજા કરી, પાષાણ કાઢે; લિંગ કે પ્રતિમાના પાષાણ સાફ દક્ષિણ કે

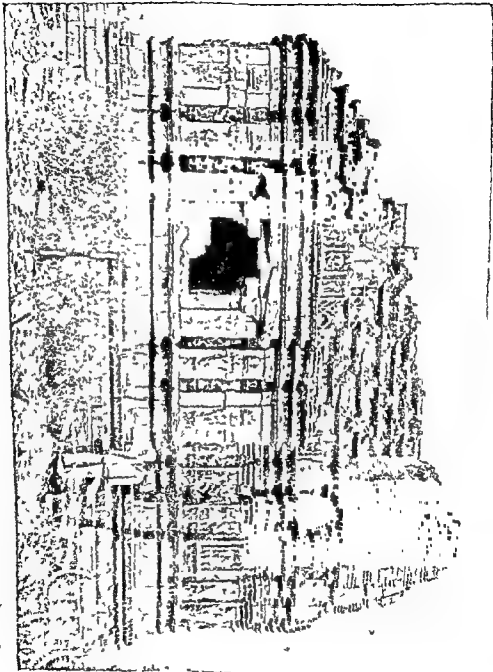

છાત વિહાર હસમી સરીની પ્રતિષ્ઠિત વડીવશી જોવાડભાઈ બચાનજીનું ત્રિનેત્રધર (ધાન-સૌરાઈ)
 પ્રાસાદ નિર્માણ. વી. સ. ૧૯૫૭ સંક્રાંતિ નિષદ

பெரிய (பெரிய) கட்டிடம் (பெரிய) கட்டிடம்

பெரிய (பெரிய) கட்டிடம் (பெரிய) கட்டிடம்

સ્થૂળમૂળા કૃત્યાગ્રા યા કાંસ્યતાલતમધ્વનિઃ ।

સ્ત્રીશિલા કૃત્તમૂળાગ્ર-સ્થૂળા પંદેતિ નિઃસ્વના ॥ ૧૬ ॥

હવે શિલાપરીક્ષા કરે છે. (૧) એકજ વર્ણુ (રંગ)ની ત્રણર ચીકણી હોય, જે પાપાણુશીલા મૂળથી અગ્રગ્રાગ્ર મુધી સરખી હોય, હાથીના ગળાના ઘંટના જેવા અવાજવાળી હોય તેવી શિલાને પુંશિલા કહેવી. (૨) જેનું મૂળ બહુ હોય અને ઉપરનો ભાગ પાતળો હોય, અને કાંસાના તાલીયા જેવો જેનો અવાજ હોય તે સ્ત્રીશિલા બહુવી. (૩) જેનો નીચેનો ભાગ પાતળો હોય અને ઉપરનો ભાગ બહો હોય અને અવાજ (હીન) વગરની હોય તેવી શિલાને નપુસક શિલા કહેવી. ૧૫-૧૬

લિઙ્ગાનિ મતિમામિથ^૫ કુર્યાત્ પુંશિક્યા યુયઃ ।

યોગ્યાઃ સ્ત્રીશિલયા સમ્યક્ પીઠિકાગ્નિક્તિમૂર્તયઃ ॥ ૧૭ ॥

પંદોષટેન કર્તવ્યે વ્રણકૂર્મશિલે તથા ।

માસાદતલકૂપાદિ-કર્મ કુર્યાદિચક્ષણઃ ॥ ૧૮ ॥

પૂર્વે પશ્ચિમ દિશામાં ચિત્ર મસ્તકની કાપના કરવી. અને પાપણુ પર તેનું મિલક કરવું (પાઠી સાથે). ઉત્તરમાં મસ્તકની કાપના ન કરવી. કાણું કે થક વગરની, ચોખ્ખી, એક રસ દોષ તેવી, એક સરખાં વર્ણુની, અધુર શિક્ષા પ્રતિમા લિંગ કે પીઠિકા સાથે કાઢવી. અપરાગ્નિત એ નામરાદિ શિક્ષાને મંથ છે. તેણે શિક્ષાપરીક્ષામાં ત્રણ પ્રકાર કલા છે. ૧ યુવા, ૨ બાલક, અને ૩ વૃદ્ધ; જે શિલા કાંચા વગરની ચંબીર, અધુર, આદિ સ્વરચાળી, તેજસ્વી, કામળ, શીતલ, સુગંધા હોય એવી શિલાને યુવા નામ આપે છે. તે સર્વ કામના ફળને દેનારી લિંગ અને દેવપ્રતિમા સાથે ચોખ્ખ બહુવી. (૨) મસ્તક મંદૂક કે મધમાખી જેવા ચિહ્નવાળી શિલા તે વૃદ્ધા નામની બહુવી. (૩) જે શિલા અતિકામળ, મંદપુષ્પક એવી શિલાને બાલા નામે બહુવી. અમુક વર્ણુ ચિહ્નવાળા પાપાણુ, પ્રતિમા લિંગમાં વર્જવા. અમુક વર્ણુની શિક્ષા બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયાદિ વર્ણને એક કહેવી છે.

દ્વિતિ શિક્ષામંથેમાં અને આપવામાં આવેલ પૂ. જ્ઞો. પંદ શિક્ષાનાં લક્ષણે કર્યાં છે મપમતમાં અને શિક્ષણના ઉત્તરાર્ધમાં આપેલ છે તે આદર્શ ૧૫૯ નથી. કારણકે ચિસ્ત-મંથમાં ચોરસ, લગ્નચોરસ, ગોળ, દસ કે તાર કોણવાળાના નીકળતા પાપાણે પર્વથી પ્રલિપ્ત, સ્ત્રીલિંગ તથા નપુસકલિંગનાં લક્ષણે કર્યાં છે. પણ તે અવુક્ત છે. કારણકે ચિસ્તમાં બીજા પ્રકારે ૨૨૨ પરથી પરીક્ષા જણાવેલ છે. સ્વચ્છતાનાં મપુલકા ॥ વળી આગળ મંથમાં પરીક્ષા કરતાં સુપ્રમેદાગમ કહે છે. અસિદ્ધવલ્લ્ય યુક્તા ચ વર્જયેતાં પ્રપત્નતઃ ॥ જે પાપાણુ સહેજે અગ્નિથી બળેયો હોય અને તેનો મુતો ચર્મ જશે દોષ તેવા હાઉમરડાન પાપાણુ વર્જવા.

૫. મિથ એટલે લિંગ અને પ્રતિમાના મુખ સદિતને મિથ કહે છે. એટલે મુખ-લિંગ વચ્ચેનાવચ્ચે અર્થેલ અર્થત અને અર્થત. અર્થત એટલે આકાર વિનાનું લિંગ

બુદ્ધિમાન શિલ્પીએ પ્રતિમાલિંગ અને સુખલિંગ પુશિલાનાં બનાવવાં. જળાધારી, સિંહાસન, અને દેવી પ્રતિમાઓ સ્ત્રી શિલામાંથી બનાવવાં, બ્રહ્મશિલા, કૂર્મશિલા, તથા પ્રાસાદના બાંધકામમાં, કુંડાદિ જળાશય આદિના કાર્યમાં બુદ્ધિમાન શિલ્પીએ નયુસક શિલા વાપરવી. ૧૭-૧૮

ઘટિતલિંગ ૨૧૩૫—

ब्रह्मांशश्चतुरस्रोऽथो मध्योऽष्टांशस्तु वैष्णवः ।

पूजाभागः सुवृत्तः स्यात् पीठोर्ध्वे शंकरस्य च ॥ ૧૯ ॥

ઘટિતલિંગની લંબાઈ (ઉંચાઈ)નો નીચલો બ્રહ્મશિલા પર ચોરસ ભાગ બ્રહ્માંશ, વચ્ચલો (પીઠિકામાં કરેલો) અષ્ટાંશ, વિષ્ણુ ભાગ; અને ઉપલો ગોળ પૂજાભાગ તે (પીઠિકા જળાધારી પરનો) શંકરનો ભાગ બાણુવો. ૧૯

અર્થાત્ દ્વિવક્ર સિદ્ધપત્રોમાં અને તેના તાત્ત્વિક ગ્રંથોમાં ચર્ચા અને લિંગ આદિ ઉપર ખુબ વિવરણ આપેલા છે. લિંગ દ્વિવક્ર (બે પ્રકાર)નાં હોય છે. (૧) કૃત્રિમ, (૨) અકૃત્રિમ. અકૃત્રિમ એટલે સ્વયંભૂ અને બાણુલિંગ. કૃત્રિમ એટલે રાજલિંગ. લિંગનો ખીન્ને પ્રકાર— ૧ અળ અને ૨ અચળ. (૧) અળલિંગ ધરતે (વેચે) અગર એક હાથ સુધીનાં શિવાલયમાં નાનું બાણુ. ૨ અને ૩ ધાતુનું સિંચર દ્વારા વગરના લિંગને અળલિંગ કહે છે. (૨) અચળ— બે હાથથી ઉપરના પ્રાસાદ શિવાલયમાં સિંચર સ્થાપિત કરેલ લિંગને અચળ લિંગ કહે છે, ત્રીણું ત્રિવક્ર લિંગ—(૧) અવ્યક્ત (નિષ્કળ), (૨) વ્યક્ત (સકળ), (૩) વ્યક્તાવ્યક્ત (મિશ્ર).

(૧) અવ્યક્ત લિંગના પશુ પાંચ પ્રકાર છે—(૧) સ્વયંભૂ, (૨) બાણુલિંગ, (૩) આર્પ, (૪) માતૃપ અને (૫) વૈષ્ણવ. તે પચિને અવ્યક્ત લિંગ કહે છે. અથવા નિષ્કળ કહે છે. (૧) સ્વયંભૂ લિંગ—આ દેશના કહેલા પાવન રક્ષણ ગંગા, નર્મદા, દરદાર, પ્રભાસ, આદિ સ્થળેથી કુદકાના ઇંકાના આકારનું કુદરતી લિંગ હોય તેને બાણુલિંગ કહે છે. (૨) આર્પ—લિંગ—શ્રીકૃષ્ણ જેવું. બ્રહ્મચર્યથી પર હોય, નીચે સ્થૂલ ને ઉપર કૃષ્ણ કે વચ્ચે સ્થૂલ હોય તેવા રાહલિંગને આર્પલિંગ કહે છે. (૪) કૃત્રિમ માતૃપલિંગ—૧ ઘટિતપાષાણુલિંગ, ૨ વતન, ૩ ધાતુનું, ૪ કાર્ણલિંગ, જે અનુષ્ઠ વિધિથી તેવાર કરેલ હોય તે. (૫) વૈષ્ણવલિંગ=સુષ્કલિંગ—ગધન, ભરમ, ઘૂત, કરવરી, લવણ, પાંચિંચ, ધાન્ય, વગ્ન, પુષ્પ, સકંરા, ગુડ, લાક્ષ, એ દ્રવ્યોના કર્મસિદ્ધિના હેતુથી કરેલા લિંગને વૈષ્ણવલિંગ—દ્વિવક્રલિંગ કહે છે.

સિદ્ધાંત શેખરમાં—એક જગ્યા ભાગનું કહ્યું છે તે દેવલિંગ. કરસંપુટ જેવું રેખાઓ-વાળું, કે તરવાળું, ઉંચાનું, બાજા આકારનું બ્રહ્મચર્યથી વર્જિત એવું દેવલિંગ બાણુનું.

(૨) વ્યક્તલિંગ=તે સિદ્ધપ્રતિમા-સ્વરૂપ છે. (ચાર, છ, આઠ કે તેથી વધુ હાથવાળી

બ્રહ્મશિલાનું પ્રમાણ—

‘બ્રહ્મકર્ણપ્રમાણેન આયામે ચ દ્વિજશિલા ।

પિણ્ડં વૈ તત્સમં કાર્યં બ્રહ્માર્દ્દેન તુ ચાયથા ॥ ૧ ॥ ૨૦ ॥

લિંગ નીચેની બ્રહ્મશિલાનું પ્રમાણ કહે છે. ઘટિતલિંગના ચોરસ બ્રહ્મ ભાગના

(ચિત્રપ્રતિમા) તે વ્યક્ત ભાવવાળી વ્યક્ત છે એટલે સફલ-પૂર્ણકામ યુક્ત મૂર્તિરવશ્ય છે.

(૩) વ્યક્તાવ્યક્ત=એટલે મુખ=ને મિત્રલિંગ કહે છે, જે વ્યક્ત તેમજ અવ્યક્ત પણ હોય છે.

ધારાલિંગનો પણ એક પ્રકાર છે—તેમાં નીચે ચોરસ, વચ્ચે અર્ધચંદ્ર, અને તે પર ચિત્રમાત્ર (પૂજાભાગ)માં ફરતી ખાર, સોળ, વીસ, ચોવીસ કે અઠ્ઠાવીસ ધારો કરવી (બ્રહ્મ જોવી).

જ્ઞાતાષ્ટક કે સહઅલિંગનો એક વિશેષ પ્રકાર છે. તેમાં પૂજાભાગમાં ફરતી ગોળ ગોળ ખાંચો કરી તેમાં નીચેથી ઉપર એમ ૧૦૮ કે હજાર લિંગ જતાવે છે. લિંગ વિશે વિશાલ સાહિત્ય છે. આગ્રગેશમ, સુપ્રગેશમ, કમિકામ, કિરણામ, પૂર્વકિરણામ, સક્રામ, સારસક્રામ લિંગ વિશે ઘણું કથું છે. અહીં તો જળાકુલના એક બિન્દુ જેટલું આપીને સંતોષ માનું છું.

૬. અન્ય ચિત્રપ્રમાણમાં બ્રહ્મશિલા મર્મશૂકના ચોથા ભાગની સમચોરસ કરવી. તેનાથી અર્ધો જાડી કરવી.

મર્મશૂકચતુર્થાંશે બ્રહ્મશિલાપ્રમાણતઃ ।

શિલા દદા ચતુરસ્ત્રા તસ્યાર્દે પિણ્ડિકા મયેત્ ॥

લિંગ સ્થાપનાના શુભશુદ્ધતે બ્રહ્મશિલા પર ચાર કેસ અને ચાર દિશામાં તથા અવ્યક્ત એમ નવગુણ સ્થાપન કરી તે પર લિંગની સ્થાપનાની વિધિ વિશ્વકર્માપ્રકાશ અ. ૬ માં આપી છે. જે આ લીવાર્ણવ ગ્રંથના કૃર્મશિલાધિકાર નામના ખાસમાં અસ્થાપના દિશ્યુમાં આપેલ છે.

બ્રહ્મસૂત્ર ચતુષ્કે તુ સ્થાપ્યા કુર્મશિલા તતઃ ।

તદ્ગર્ભે ચિન્મયસેત્ કુર્મ્મં સૌવર્ણં દ્વાદશમુપતમ્ ॥ ૧૨૦ ॥

તત્ત રત્નાધિમિસ્સાર્દ્ધં મૂમ્યાશ્ચ હૃદયે ન્યસેત્ ।

તસ્યૈવ દિ તત્તદ્ગર્ભે નીરન્ધ્રં વજ્રલેપકૈઃ ॥ ૧૨૧ ॥

બ્રહ્મસૂત્રના ચતુષ્કમાં કૃર્મશિલા સ્થાપિત કરેલી હોય ત્યાં કૃર્મશિલાના ગર્ભમાં ખાર મુખવાળો કૃર્મ અને રત્નાર્ધ સહિત જામિના હૃદયમાં (નાભીમાં હિતારી) સ્થાપિત કરી તે ગર્ભની નાભિ (રંધ્ર)ને વજ્ર લેપથી બંધ કરી દેવી. આ વિધિ અગ્નિપુરાણ અધ્યાય ૬૭માં આપેલ છે.

(પુણાપુણ) પ્રમાણે પહેાળી બ્રહ્મશિલા મૂકવી. તેની બડાઈ બ્રહ્મભાગ જેટલી અથવા બ્રહ્મભાગથી અરધી રાખવી. ૨૦

બ્રહ્મભાગે ચાષ્ટમાંશે સિપેત્ તદ્ બ્રહ્મંપસ્તરે ।

સર્વેપામેવ લિંગાનાં પૂજા ભવતિ સર્વદા ॥ ૨૧ ॥

બ્રહ્મભાગના આઠમા ભાગે બ્રહ્મશિલામાં ઉડી શ્વેતલિંગની સ્થાપના કરવી. તેમ કરવાથી તેની હંમેશા પૂજા થાય છે. ૨૧

(આમજ શ્લોક ૬૫-૭૦ના બેઠાકમાં બ્રહ્મશિલાનું સ્વરૂપ બતાવેલ છે)

ચતુર્વિધ વિષ્કંભ—

મૃદ્દારુજોહસૌલાનાં દૈર્ઘ્યે^{૨૪} ભક્તે જિનાંશકૈઃ ।

કાર્યઃ સાર્દસપ્તસપ્તા-પ્તનવાંશૈશ્વ વિસ્તરઃ ॥ ૨૨ ॥

ચતુર્વિધો હિ વિષ્કંભઃ કર્તવ્યઃ શાસ્ત્રપારંગૈઃ ।

^૧ સુરગણાર્ચિતા^૨ના^૩ઘ-આઘઃ સર્વસમો ભવેત્ ॥ ૨૩ ॥

પાથિંવ, ઠાક, ધાતુ અને પાષાણના લિંગની લંબાઈના ચોવીશ ભાગ કરવા. તેમાં ૭ા-સાડાસાત, ૭-સાત, ૮-આઠ અને ૯-નવ ભાગ એમ ચાર પ્રકારે લિંગના વિષ્કંભ (વિસ્તાર) શાસ્ત્રપારંગત શિદ્ધિએ રાખવા. તે ચાર પ્રકારમાં ૧ સુરગણાર્ચિત, ૨ અનાઘ, ૩ આઘ અને ચોથો પ્રકાર સર્વસમ બનવો. હવે તેનું વિવરણ કહે છે. ૨૨-૨૩

(૧) સુરગણાર્ચિત લિંગવિભાગ—

નાહપાદેન વિષ્કંભ-ઋપિભિર્બ્રહ્મણઃ પદમ્ ।

અષ્ટમિર્વૈષ્ણવં જ્ઞેયં રૂદ્રાંશં ગ્રહસંખ્યયાં ॥

ઇત્યમન્યચ કર્તવ્યં લિંગં સુરગણાર્ચિતમ્ ॥ ૨૪ ॥

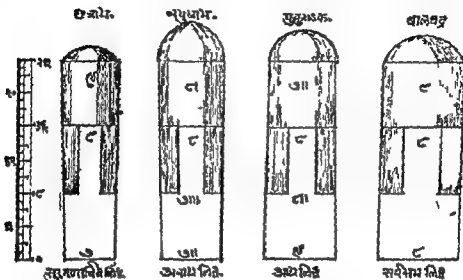
લિંગનેા વિષ્કંભ—બ્રહ્મભાગ-સાત, વિષ્ણુ ભાગ-આઠ, અને રૂદ્ર-શંકરના નવ ભાગ વિસ્તારમાં રાખવા. એ રીતે સુરગણાર્ચિત લિંગના વિષ્કંભ=વિસ્તારના વિભાગ બનવા. ૨૪

અનાથ લિંગવિભાગ—

વિસ્તરે સાર્દસપ્તાંશઃ પાદોનાષ્ટાંશો વ્રહ્મણઃ ।

અષ્ટમિર્વિષ્ણુર્વિજ્ઞેયઃ સપાદાષ્ટાંશઃ શંકરઃ ॥

અનાથં નામતઃ પ્રોક્ત-મન્યદ્ માનં ચ વક્ષ્યતે ॥ ૨૫ ॥

વિભાવિસ્તારના આર પ્રકાર

હવે અનાથ લિંગના વિઠ્ઠલ (વિભાગ) કહે છે. લિંગનો નીચેનો ભાગ સાડાસાત, બ્રહ્મભાગ પાંચાઝાઠ ભાગ, વિષ્ણુભાગ આઠ ભાગ, અને ઉપરનો શંકરનો ભાગ સવાઝાઠનો રાખવો. એ રીતે અનાથ લિંગના વિઠ્ઠલ વિભાગ કહ્યા છે. હવે આથલિંગના વિભાગ કહું છું. ૨૫

આથ લિંગવિભાગ—

વ્રહ્મસંખ્યાકૃતે પિંડ-મૃદસાર્દં તુ વ્રહ્મણઃ ।

અષ્ટમિર્વિષ્ણુર્વિજ્ઞેયઃ સપ્તસાર્દં ચ શંકરઃ ॥

ઇદમન્યથ કર્તવ્ય-માથલિંગસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૨૬ ॥

આથલિંગના વિભાગમાં નીચે નવ ભાગ, બ્રહ્માના સાડાઝાઠ ભાગ, અને વિષ્ણુના ભાગ આઠ. અને તે પરના સાડાસાત ભાગ શંકરના બાબુવા. આ રીતે આથલિંગની પહોળાઈના વિભાગ કહ્યા છે. ૨૬

સર્વસમ લિંગના વિભાગ—

વિસ્તારાયમાતો યેઽપિ ત્રયો માતાઃ સમા યદા ।

વિદ્યાત્ સર્વસમં નામ લિંગં ધાન્યધનાગમમ્ ॥ ૨૭ ॥

ઘટિત રાજલિંગની પહોળાઈ બ્રહ્મભાગ, વિષ્ણુભાગ અને શંકરભાગની ત્રણેની જો સરખી હોય તો તેનું નામ સર્વસમ બાણુવું. અને તે ધનધાન્યની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. (ચોવીશ ભાગ લિંગની ઉંચાઈમાં અને પહોળાઈમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવના આઠ આઠ ભાગ રાખવા.) ૨૭

દીનાધિક્યૌ ન કર્તવ્યૌ માગૌ બ્રહ્મત્રિલોચને ।

ઉચ્છ્રયેડપિ ચ લિંગાનાં ન ન્યૂનો નાધિકો હરિઃ ॥ ૨૮ ॥

લિંગની ઉંચાઈના કહેલા ભાગથી બ્રહ્મા, શિવના ભાગો ઓછા કે વધારે કરવા નહિ. ઉંચાઈમાં પણ નાના કે ઓટા ભાગ વિષ્ણુના ન કરવા ૨૮

માનુષલિંગ દશ ભેદ (અન્યાન્તરે)—

^૧સમલિંગં ^૨વર્ધમાનં ^૩શૈવાધિકં ^૪ચ સ્વસ્તિકમ્ ।

^૫સર્વદેશિકલિંગં ^૬ચ ^૭ત્રૈરાશિકં સદસ્રકમ્ ॥ ૨૯ ॥

^૮ધારાલિંગં ^૯ચ ^{૧૦}શૈવેષ્ટ્યં ^{૧૦}મુખલિંગમુદાહતમ્ ।

લિંગં ચ દશભેદં સ્યાન્માનુષં તત્ પ્રકીર્તિતમ્ ॥ ૩૦ ॥

રાજલિંગ, ઘટિતલિંગ=માનુષલિંગના દશ ભેદ (પ્રકાર) કહે છે. ૧ સમલિંગ, ૨ વર્ધમાન, ૩ શૈવાધિક, ૪ સ્વસ્તિક, ૫ સર્વદેશિક લિંગ, ૬ ત્રૈરાશિક લિંગ, ૭ સદસ્રકલિંગ, ૮ ધારાલિંગ, ૯ શૈવેષ્ટલિંગ, ૧૦ મુખલિંગ. એ રીતે માનુષ (ઘટિત) લિંગના દશ ભેદ બાણવા તેનું વિવરણ નીચે આપે છે. ૨૯-૩૦

(૧) સમલિંગ—

લિંગાયામે ત્રિભાગે તુ एकांशं ચતુરસ્રકમ્ ।

मध्ये व्योम तु वस्त्रं वृत्तं चाप्येकमंशकम् ॥ ૩૧ ॥

લિંગની લંબાઈના ત્રણ ભાગ કરવા. તેમાં નીચેનો એક ભાગ ચોરસ (બ્રહ્મ-ભાગ), વચ્ચેનો અકુંડાનો એક ભાગ વિષ્ણુભાગ, અને પૂંજભાગ, ગોળ પાંચ એક ભાગ એ રીતે વિપ્રપૂજ્ય સમલિંગ બાણવું. ઇતિ સમલિંગ. ૩૧

(૨) વર્ધમાન લિંગ—

^{૧૨}માનુદ્વયશે તથાયામે ^૭સપ્તાંશે ચતુરસ્રકમ્ ।

^૮અષ્ટાસ્રમષ્ટભાગેન ^૯નવાંશે વૃત્તમુચ્યતે ॥ ૩૨ ॥

૧ ૭ ૮   ૫ ૬ ૭
પદ્મસપ્તમભાગં વા પંચપદ્મસપ્તમભાગમ્ ।

૪ ૫ ૬
ચતુષ્પંચપદ્મં વા વર્ધમાનં ચતુર્વિધમ્ ॥ ૩૩ ॥

હવે વર્ધમાન લિંગના વિભાગ કહે છે.—લિંગની લંબાઈના ચોવીશ ભાગ કરવા તેમાં નીચેનો ચોરસ (બ્રહ્મભાગ) સાત ભાગનો, વચ્ચેનો વિષ્ણુ આઠ ભાગનો, ગોળ પૂજાભાગ નવ ભાગનો રાખવો. આ પહેલો પ્રકાર છે. હવે વર્ધમાનલિંગનો બીજો પ્રકાર કહે છે—છ બ્રહ્મભાગ, સાત ભાગ વિષ્ણુ, અને પૂજાભાગ આઠ રાખવા. હવે ત્રીજો પ્રકાર કહે છે—બ્રહ્મભાગ ૫, વિષ્ણુ છ ભાગ, અને પૂજાભાગ સાત રાખવા. હવે ચોથો પ્રકાર કહે છે—નીચેનો બ્રહ્મભાગ ચાર, વિષ્ણુ પાંચ ભાગ, અને પૂજાભાગ છ રાખવો. એ રીતે વર્ધમાન માનુષ ધાંટત લિંગના ચાર પ્રકાર બહુવા. (સન્નિયપૂજ્ય). ૩૨-૩૩

(૩) શૈવાધિક લિંગ—

આયામે દશયા કૃત્વા ચતુરસ્રં ત્રિમાગતઃ ।

અષ્ટાંસં ચ ત્રિમાગેન ચતુરંશેન વૃત્તમ્ ॥

શિવાધિકમિદં શસ્ત્રં શુક્તિમુક્તિફલપદમ્ ॥ ૩૪ ॥

લિંગની લંબાઈના દશ ભાગ કરવા. તેમાં નીચેનો ચોરસ ભાગ ત્રણનો, વચ્ચેનો અષ્ટાંશ ત્રણ ભાગનો; અને ઉપરનો પૂજાભાગ ગોળ ચાર ભાગનો રાખવો. તે શિવાધિક પ્રકારનું લિંગ લોગ અને શુક્તિના કળને દેનારું બહુવું. (વૈશ્યપૂજ્ય). ૩૪

(૪) સ્વસ્તિલિંગ—

નવથા લિટ્ગમાનેન દ્વયંશં મધ્યે ગુણાંશકમ્ ।

વૃત્તે ગુણાંશકે દૈર્ઘ્યે શૂદ્રેડપ્યેતચ શસ્યતે ॥ ૩૫ ॥

લિંગની લંબાઈના નવ ભાગ કરવા. બે ભાગ ચોરસના; વચ્ચેના અષ્ટાંશના ત્રણ ભાગ; અને પૂજાભાગ ગોળના; ચાર ભાગ બહુવા. તે શૂદ્રને પૂજાચોખ્ખ પ્રશસ્ત છે. તે સ્વસ્તિક લિંગ બહુવું. ૩૫

(૫) સાર્વદેશિક લિંગ—

સાર્વદેશિકલિટ્ગાજિ કયયન્તિ ગર્મમાનતઃ ।

પ્રાસાદગર્મમાને તુ પંચાંશે ત્રિમિરુત્તમમ્ ॥ ૩૬ ॥

નવાંશે પંચમિર્મધ્યં મવત્યર્થેન કન્યસમ્ ।

તદવાન્તરભેદેન મવન્ત્યન્યાદિપદ્ શુનઃ ॥

તત્તન્મંદિરમાનેન ત્રય(પદ્)ત્તિશત્તમમાણમ્ ॥ ૩૭ ॥

હવે સાર્વદેશિક લિંગ ગર્ભગૃહના માનપ્રમાણથી કહું છું. પ્રાસાદના ગર્ભગૃહના પાંચ ભાગ કરી ત્રણ ભાગનું દીર્ઘલિંગ ઉત્તમ માનનું બાણવું. ગર્ભગૃહના નવ કરી પાંચ ભાગનું લિંગ મધ્યમ માનનું બાણવું. અને ગર્ભગૃહના અર્ધભાગના પ્રમાણનું લિંગ કનિષ્ઠ માનનું બાણવું. આ ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ માનના પ્રમાણના એકેકનાં છ છ પ્રમાણ અવાન્તર લેદે કરીને કરતાં છત્રીશ (તેત્રીશ) પ્રમાણ મદિર માનનાં તે સાર્વદેશિક લિંગ બાણવાં. ૩૬-૩૭

(૬) ઐરાશિક લિંગ—

અર્ચનં નવધા કૃત્વા બ્રહ્માદિત્રિમાગતઃ ।

પટ્સપ્તાષ્ટકમાગૈસ્તુ માહ રુદ્રાદિષુ ક્રમાત્ ॥

ઐરાશિકમિદં પ્રોક્તં સુદ્રાણાં તુ પ્રશસ્યંતે ॥ ૩૮ ॥

લિંગની લંબાઈના નવ ભાગ કરવા. તે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને પૂજાભાગ ત્રણત્રણ ભાગના બાણવા, બીજા પ્રકારે અનુક્રમે છ, સાત અને આઠ ભાગ રૂદ્રા દેવક્રમે કરવા તે ઐરાશિકલિંગ શુદ્ધને પૂજયોગ્ય પ્રશસ્ત છે. ૩૮

(૭) ધારાલિંગ—

ધારાલિંગમયો વક્ષ્યે

શ્રૂયતાં તુ પ્રજાપતે ।

પ્રાદાર્ધ્વકપર્ણન્તં

ધારાલિંગં પ્રશસ્તકમ્ ॥૩૯॥

અર્થો વેદાશ્રક—

કૃપાંતદર્ધ્વે ત્વષ્ટ ધારયા ।

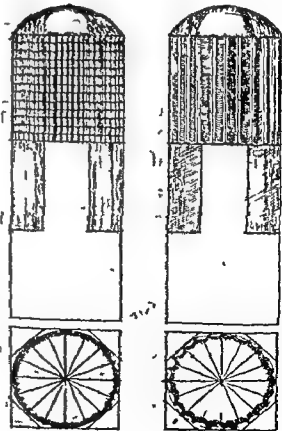
કૃધ્વે પૌડશ ધારાશ્ચ

મૌગાર્ધી લમતે સુરમ્ ॥૪૦॥

સર્વવર્ણ પ્રશસ્ત ધારાલિંગ—ધારા

લિંગનાં વક્ષણ હે પ્રજાપતે હું કહું છું તે સાંભળો. નીચેથી ઉપર સુધીનાં ધારાલિંગ પ્રશસનીય છે. નીચે ચોરસ અને ઉપર અઘાંશ અને તે ઉપરના પૂજાભાગમાં સોળ ધારા (લિંગ ફરેલી) ઉભી જોળ ધાર જેવી સળીયે છે કરવી. તે લોગ, અર્ધ, અને સુખને આપે છે. તે પ્રાદક્ષિણાદિ ચારે વર્ણને પ્રશસ્ત છે.

૩૯-૪૦

ધારાલિંગ સપ્તમિત્ર

પૃ. ૩૬

ધારાલિંગ

રાત્નલિંગાધિકાર

ધારાલિંગ

ધારાલિંગ (અન્યથાન્તરે)---

પંચધારાસ્તપ્તધારા નવધારાર્કચારિકાઃ ।

ધારાઃ પોઢઞ વિશતિઃ ત્રિષ્ટાશ્વાષ્ટવિંશતિઃ ॥ ૪૧ ॥

ધારાલિંગમ્ ॥

ધારાલિંગને પાંચ, સાત, નવ, બાર, કે સોળ, વીસ, કે એવીસ, કે અઠાવીસ ધારાઓ લિંગ કરતી કરવી. ૪૧

(૮) સહસ્રલિંગ--

સર્વતોમદ્રલિંગેષુ ધારાઃ સ્યુઃ પચ્ચવિંશતિઃ ।

સપ્તર્ણદલાકારાસમાસ્તર્વાસ્તમાન્તરાઃ ॥ ૪૨ ॥

एकैकस्यां तु धारायां चत्वारिंशत्सहस्ररूपा ।

कुर्यात्समानि लिङ्गानि स्यात्तद्विद्वत्सहस्ररूपम् ॥ ૪૩ ॥

સર્વતોમદ્ર શિવલિંગને પચ્ચીસ ધારાઓ (લિંગ કરતી ઉભી ગોળ સુળીઓની જેમ) સાતવીસના પાંદડાંના આકારની સમાન્તર સરખી ધારાઓ કરવી. તે એકેક ધારામાંથી આવીશ આવીશ લિંગની યોજના કરવી (કેતરવા). સર્વ સમાન સરખાં (લિંગ) કુલ સંખ્યામાં હજાર લિંગ થાય છે.^૧ (અર્થાં કરતી આવીશ ધારા અને એકેકમાંથી પચ્ચીસ પચ્ચીસ લિંગ કરવાથી હજાર લિંગ થાય છે, તેમ હોયું નેધએ.) ૪૨-૪૩

૧. માનુષ્યવદ્ય બેઠાડિ પ્રતિલિંગના પ્રમાણે અન્ય મંથોમાં અને આમમ મંથોમાં પણ મળે છે. સુપ્રમેઢાવમ, મૌમિકાવમ, કિરણાવમ, અંશુમનેદાવમ, સિદ્ધાંતપાર, પૂર્વ કિરણાવમ, સહસ્રાવમ, સારસ્વતદ્, છઠ્ઠેદાર દચક, ચવમન વિગેરે મંથોમાં લિંગવિષયક મનોરુ સાદિત્ય આવેલું છે.

અહીં ધારાલિંગ માટે કહેતું આવ્યયક છે કે લિંગના પૂર્ણમાપમાં ઉભી ગોળ સળગેા નેતું ફરતું કરવામાં આવે છે. આ પ્રકારનાં લિંગ મુજરાતમાં બહુ જોવાં જોવામાં લગુ આવે છે. રાજરથાન, જોરીલા, જીવનેશ્વરમાં જે તેમ દરિયામાં તીર્થેરીપુરમાં આ પ્રકારનાં ધારાલિંગ, સદસલિંગ અને અષ્ટોત્તરણ લિંગ (૧૦૮ લિંગ) એક જ લિંગમાં કારેલા હમણાગોળ જળાધારીમાં સ્થાપન કરેલાં છે. તેયું ધર્મલિંગ કરાવવારને એસે આ હજાર લિંગ સ્થાપનનું મહાપુણ્ય મેં છે. ઉપર કહેલાં દર માનુષલિંગ (પટિનલિંગ)માં નવમું ચેવાટક લિંગનું પ્રમાણ જણાય છે. જુની નકલોમાં તે અગતું નથી. કહ્યું મુખલિંગ આ પછી આવે છે. એ રીતે રાજલિંગ કે ધર્મલિંગ કે માનુષલિંગો વિષિ જાળો, ઓરિયા-મુરનેશ્વરમાં સદસલિંગ નાનામોટા મંદિરોમાં જોવામાં આવે છે.

अथ शिरोवर्त्तन—

शिरोवर्त्तनमधुना लिङ्गानां वक्ष्यते क्रमात् ।

^१ छत्राभा ^२ त्रपुपाभा च ^३ कुक्कुटाङ्गार्धचन्द्रका ^४ ॥

^५ बुद्बुद सदृशाः पञ्चै-बोहिष्टा वर्त्तना शिरः ॥ ४४ ॥

छत्राभमष्टमांशे तु सार्द्धद्वयं शिरस्तथा ।

पडंशे च चतुर्भागे त्रपुपाभशिरः सम ॥ ४५ ॥

विस्तारार्द्धे कुक्कुटाङ्गं त्र्यंशैकभागार्द्धचन्द्रम् ।

सार्द्धत्र्यंशे तुल्यन्यास-मष्टांशे बुद्बुदाकृतिः ॥ ४६ ॥

धटितलिङ्गना शिरोवर्त्तनं कथं कर्तुं छुं. १ छत्राभा, २ त्रपुपाभा, ३ कुक्कुटाङ्ग, ४ आलव्यंश, ५ पुण्ड्रिकाकृति, ते पांच प्रकार शिरोवर्त्तनं लिङ्गना लभुवा.

१ छत्राभा—लिङ्गना विस्तारना आठ भाग करी तेना अर्द्ध भाग छंयुं शिर (शिरोवर्त्तन) राखवुं, ते छत्राभा.

२ त्रपुपाभा—लिङ्गना विस्तारना छ भाग करी तेना आर भाग छंयुं शिरोवर्त्तन राखवुं, ते त्रपुपाभा.

३ कुक्कुटाङ्ग—लिङ्गना विस्तारणी अर्ध अष्टके अर्धगोण शिरोवर्त्तन राखवुं, ते कुक्कुटाङ्ग.

४ आलव्यंश—लिङ्गना विस्तारना त्रयु भाग करी अेक भाग छंयुं शिरोवर्त्तन राखवुं, ते आलव्यंश.

५ पुण्ड्रिकाकृति—लिङ्गना विस्तारना आठ भाग करी साडा त्रयु भाग छंयुं शिरोवर्त्तन राखवुं, ते पुण्ड्रिकाकृति. अे रीते शिवलिङ्गना पांच प्रकारनां शिरोवर्त्तन लभुवां. ४४-४५-४६

शिरोवर्त्तनना अन्य मत—

आद्यलिङ्गे त्रिमक्ते तु मागैकं वालचन्द्रमाः ।

अनाद्ये च चतुर्मक्ते कुक्कुटाङ्गं प्रकीर्तितम् ॥ ४७ ॥

सुरगणार्चिते छत्रा सार्द्धद्वयं तु चाष्टभिः ।

सर्वसमं पडंशं च त्रपुष्करं प्रकीर्तितम् ॥ ४८ ॥

પુણ્ડરીકં વિશાલાક્ષં શ્રીવત્સં શત્રુમર્દનમ્ ।
 ઉક્તાનિ હ્રત્તચત્વારિ સર્વકામાર્થસાધકમ્ ॥ ૪૯ ॥
 અર્ધે પદે ત્રિભાગે વા લક્ષણં શુભદં ઘ્નણમ્ ।
 શિરોવર્ત્તનં વાહ્યે તુ અતઃ કર્ત્ત્વં ન કારયેત્ ॥ ૫૦ ॥

અન્ય મતે ચાર પ્રકારનાં શિરોવર્ત્તન કહે છે — આઘ (વિષ્કંભ) લિંગના ત્રણ ભાગ કરી એક ભાગનું શિરોવર્ત્તન ૧-બાલચંદ્ર નામે બાણવું.

અનાઘ (વિષ્કંભ) લિંગના વિસ્તારના ચાર ભાગ કરવા. તેમાં બે ભાગનું ઉંચું શિરોવર્ત્તન અર્ધગોળ તે કુકુટાંક નામ બાણવું.

સુરગણાર્ચિત (વિષ્કંભ) લિંગ વિસ્તારના આઠ ભાગ કરવા. (અઠી ભાગનું માથું રાખવું) તે છત્રાકાર શિરોવર્ત્તન નામ બાણવું.

સર્વસ્રમ—(વિષ્કંભ) લિંગના છ ભાગ કરવા (તેના ચારનું માથું રાખવું) તેને ત્રણકર શિરોવર્ત્તન નામ બાણવું.

એમ ઉપર કહેલા ચારે શિરોવર્ત્તનના (અનુક્રમે) ૧ પુણ્ડરીક, ૨ વિશાલાક્ષ, ૩ શ્રી વત્સ, ૪ શત્રુમર્દન નામ કહ્યાં છે. તે સર્વ કામ અને અર્થના મનોરથ પૂર્ણ કરનારાં બાણવાં. તે શિરોવર્ત્તન લિંગની પહોળાઈના અર્ધભાગે, ચોથા ભાગે કે ત્રીજા ભાગે (એમ સામાન્ય રીતે) શિરોવર્ત્તન (ઉંચાં માથાં) રાખવાં; તે મનુષ્યોને શુભદાયક છે. આથી વધારે માનનાં શિરોવર્ત્તન ન કરવાં.

(અત્રે એ બાણવું જરૂરી છે કે લિંગની લંબાઈ કરતાં શિરોવર્ત્તન વિશેષ બાણવું. લિંગની લંબાઈ ગોળાઈ શિરોવર્ત્તનની ધાર સુધી બાણવી.) ૪૭-૫૦

અથ મુખલિંગ—

હસ્તાદિ-પંચહસ્તાન્તં મુખલિંગં મકલ્પયેત્ ।

અતઃ પરં ન કુર્યાત્ મિથ્યલિંગં શુભેચ્છયા ॥ ૫૧ ॥

મુખલિંગં ત્રિવર્ત્તનં વા એકવર્ત્તનં ચતુર્મુખમ્ ।

સન્મુખં ચૈકવર્ત્તનં સ્યાત્ત્રિવર્ત્તનં પૃથ્વતો નરિ ॥ ૫૨ ॥

પંચવક્રં દ્વિવક્રં વા લિઙ્ગં રાષ્ટ્રાન્તરે ગિરી ।

સર્વેષાં મુરલિઙ્ગાનાં ત્રણું કુલકુટાંકમ્ ॥ ૫૩ ॥

એક હાથથી પાંચ હાથ સુધીના લિંગને મુખલિંગ કરવાં. તે ઉપરનાં ચોટાં મિશ્રલિંગ પોતાનું શુભ ઇચ્છવાવાળાએ ન કરવાં. (મુખલિંગ=મિશ્રલિંગ=) વ્યક્તાવ્યક્ત. તે મુખલિંગ ત્રણ અગર એક અગર ચાર તરફ એમ લિંગને મુખ કરવાં. એક મુખ સન્મુખ કરવું. ત્રણ મુખ કરવાં હોય તો પોછળ મુખ ન કરવું. બે પાંચ મુખ અગર બે મુખવાળું શિવલિંગ પર્વત પરની રાજધાનીમાં કરવાં. ત્રણ કે કુલકુટાંક શિશવર્તનવાળા લિંગને જ મુખ કરવાં. ૫૧-૫૨-૫૩

દક્ષિણે અધોર

તરુણમ્.

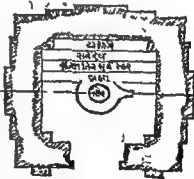
ઉત્તરે વાસ્તવ.

દક્ષિણે અધોર.

શિવે અધોર.

મુખલિંગ અને ગર્ભગૃહમાં દેવસ્થાપના વિભાજ

અયોક્તં વ્યક્તલિઙ્ગં તુ શિવાંશે દશમાગિકે ।

અશ્વિનેત્રાગ્નિમાગૈઃ સ્યાત્ રક્ષઃ કંઠસ્થાનનમ્ ॥ ૫૪ ॥

ઉપ્પત્તિપઃ પોડશાંશસ્તુ મુકુટં દ્વયં ત્ર્યં મૂર્ધનિ ।

માગેન મુરલિવિષ્કંભો વિસ્તૃતત્ર્યોર્ધ્વલિઙ્ગતઃ ॥ ૫૫ ॥

મૃતમ્ ॥ ૫૬ ॥

આર્પવદ્ વ્રહ્મવિષ્ણ્વંશૌ વદાસાવેવ મિથ્યકે ।

પુરુષાદિમુક્તાનાં તુ લક્ષણં ત્વય કથ્યતે ॥ ૫૭ ॥

ઉપર કહેલ વ્યક્તિલિંગમાં શિવાંશના દશ ભાગ કરવા. તેમાં બે ભાગનો સ્કંધ (ખળો) બે ભાગનો કંઠ (ગળુ) ત્રણ ભાગનું મુખ કરવું. ઉચ્ચીય જટામુકુટ સાથે સોળ ભાગ રાખવા. મસ્તક બે ભાગ, મુખવિસ્તાર એક ભાગ, લલાટ, કાન, નયન (આંખ), આદિનું માન અને ઉન્માન એ મૂર્તિઓના (કહેલા) ભાગ પ્રમાણે બાંધવું.

પ્રથમ અને વિષ્ણુ ભાગ આર્ધલિંગની માફક બાંધવા. હવે પુરુષાદિ મુખનાં લક્ષણો કહું છું.

કુંકુમામં વિશાલાક્ષં ત્રિનેત્રં નક્રકુણ્ડલમ્ ।

ચન્દ્રાંકિતં જટાજૂટં પ્રાચ્યાં તત્પુરુષાનનમ્ ॥ ૫૮ ॥

પિત્તશ્મશ્ચ જટાજૂટં સર્વમોતશિરોરુદ્ધમ્ ।

સેન્દુશીર્ષં મરાલમ્ સ્યાદધોરં તુ દક્ષિણે ॥ ૫૯ ॥

ધમ્મિલાવદ્ધમુકુટં નીલાલકવિભૂષિતમ્ ।

ઉત્તરે વામદેવાલ્યં મુલં કુર્યાન્મનોરમમ્ ॥ ૬૦ ॥

પૂર્ણેન્દુકુન્દધવલં પ્રસન્નં રત્નકુણ્ડલમ્ ।

ચન્દ્રાંકિતં જટાજૂટં સઘોજાતં તુ પશ્ચિમે ॥ ૬૧ ॥

કુંકમના જેવા લાલવર્ણના અને વિશાલ ત્રણ નેત્રવાળા, માછલીના આકારના કુંડલોવાળો, શોભાયમાન, જટામાં અર્ધ ચંદ્રવાળા, એવા પૂર્વ મુખના તત્પુરુષ બાંધવા. દાદી મુછ અને માથાના પીળા કેશવાળા, મસ્તકપર અર્ધચંદ્ર ધારણ કરેલા, કમળ સમાન નેત્રવાળા એવા દક્ષિણના અધોર શિવ બાંધવા. નીલવર્ણની જટાથી બાંધેલા, ધમ્મિલ મુકુટથી શોભતા એવા ઉત્તર દિશાના મુખવાળા વામદેવ શિવ બાંધવા. પૂર્ણચંદ્રમા ધારણ કરેલા, કમળના જેવા સફેદ વર્ણવાળા, પ્રસન્નમુખના, રત્ન કુંડલથી શોભતા, જટામુકુટમાં ચંદ્રથી શોભતા, એવા પશ્ચિમ દિશાના મુખવાળા, સઘોબળ શિવનું સ્વરૂપ બાંધવું.

૧ કિરણાગમે નવમપટલે—

મુપલિન્નં તથા વહ્ન્યે સર્વફામાર્થસાધનમ્ ।

પૂજાભાગં સમસ્તં તુ દ્વિપદ્માંશં મજેત્ શ્રમાત્ ॥ ૧

પીઠિકા—(જળાધારી) તુ' માન

યન્માનં લિહ્નસ્યોત્સેધં તન્માને પીઠવિસ્તરઃ ।
 પીઠકસ્ય ત્રિભાગેન કર્ત્વ્યો યોનિર્નિર્ગમઃ ॥ ૬૨ ॥
 તદર્ધેન મુખં તસ્ય વિસ્તારે ચ ત્રિભાગિકમ્ ।
 ત્રિમાને તસ્ય પાદે વા કર્ત્વ્યો મેઘલા તતઃ ॥ ૬૩ ॥
 મેઘલાયાસ્ત્રિભાગેન સ્થાતં વિજ્ઞાયતે તથા ।
 વિષ્ણુભાગોચ્છ્રયં યાવત્ પીઠિકા ચોચ્છ્રયે સ્મૃતા ॥ ૬૪ ॥

લિંગ જેટલું ઉંચું હોય તે માનની પીઠ (જળાધારી) પહોળી કરવી. જળા-
 ધારીના (પહોળાઈના) ત્રીજા ભાગે યોનિ (પાણીની પરનાળ) નીકળતી કરવી. તે

ત્રયોદશાંગુલાદૈ તુ મુખમેકં પ્રકીર્તિતમ્ ।
 શરાનનં ચતુર્વિષ્ણુ ત્રિવિષ્ણુ ચૈકવિષ્ણુકમ્ ॥ ૨ ॥
 ચતુર્વિષ્ણુ ચતુર્વિષ્ણુ ત્રિવિષ્ણુપૃષ્ઠદીનકમ્ ।
 કુર્વેકવિષ્ણુમૂર્ધ્વે તુ મુખમાનેન 'લુહિમન ॥ ૩ ॥
 મુકુટેનોર્ધ્વવિષ્ણુ તુ ત્રયોદશાર્ધાંગુલકમ્ ।
 ધ્રોવામૂલાત્ સ્તનાન્તં સ્થા - દર્ધાધિકંત્રયોદશ ॥ ૪ ॥
 સ્તનસૂત્રાધિયાંવત્ કરાયેદ્ દ્વિમુજામ્વિતમ્ ।
 પ્રતિમાલક્ષણોક્તેન માર્ગેનૈય સમાચરેદ્ ॥ ૫ ॥
 શેષં લિહ્નવદાકારં કાર્યેલ્લક્ષણાન્વિતમ્ ।
 ચક્રાલિહ્નપ્રમાણં તુ પ્રોકં તત્ કિરણાગમે ॥ ૬ ॥

સર્વ કામનાને આપનાર એવા મુખલિંગ વિષે કહ્યું છે. લિંગના પૂજ્ય ભાગમાં બાર ભાગ
 કામથી કરવા, તેમાં ૬૧ ભાગનું આખું મુખ કરવું. લિંગના પાંચ ચાર ત્રણ અને એક મુખ
 અને ચાર દિશામાં ચાર મુખ કરવાં. ત્રણ મુખવાળા લિંગનું મુખ પાછળ ન કરવું. અને
 પાંચ મુખ કરવાના હોય ત્યારે ઉપર એક મુખ અને ચાર દિશામાં ચાર મુખ લુહિમાન
 શિવિપજે પ્રમાણથી કરવાં.

મુકુટના સાથે સાક્ષરે ભાગનું કરવું. ગળાના મૂળથી સ્તન સુધી તેર ભાગથી
 અધિક રાખવું.

સ્તન સત્ર —

પાછી ઉપરના ભાગની લિંગની જેવી આકૃતિ અને લક્ષણવાળું કરવું એ રીતે મુખ
 લિંગનું પ્રમાણ કહ્યું છે.

(ત્રીજા ભાગની થોડી)ના અર્ધ ભાગે પ્રનાલતું મુખ રાખવું. મુખના ત્રીજા ભાગે પાણીની નાળની પહોળાઈ રાખવી. મુખના વિસ્તારના ત્રીજા ભાગના થોડા ભાગે મેખલાઓ કરવી. મેખલાના ત્રીજા ભાગે ખાત, (પાણી ઢાળ) કરવો, વિષય ભાગની ઉંચાઈ નેટલી પીઠિકાની ઉંચાઈ (જડાઈ) રાખવી. ૬૨ થી ૬૪.

પીઠિકાના ઘાટવિભાગ—

ઉચ્છ્રાયમદ્દશમિ - માર્ગેઃ કૃત્વા વિચક્ષણઃ ।

કર્ણં તુ સાર્દભાગેન પટ્ટિકા ચાર્દમાગિકા ॥ ૬૫ ॥

દ્વિતીયા ચાર્દભાગેન સ્કંધશ્ચૈવ ત્રિમાગિકઃ ।

પટ્ટિકા સ્કંધમૂલે તુ અર્દભાગા તતો ન્યસેત્ ॥ ૬૬ ॥

અંતઃપત્રં તથા ચાત્ર સાર્દભાગેન શોભનમ્ ।

પટ્ટિકા ચાર્દભાગા તુ દ્વિમાર્ગં કર્ણકં ભવેત્ ॥ ૬૭ ॥

પટ્ટિકા ચાર્દભાગા તુ સાર્પાં ચાન્તરપટ્ટિકા ।

પટ્ટિકા ચાર્દભાગા તુ ત્રિભિસ્તુ સ્કંધ એવ ચ ॥ ૬૮ ॥

પટ્ટિકા ચાર્દભાગા તુ દ્વિતીયા તત્સમા ભવેત્ ।

સાર્પમાર્ગં તથા કર્ણં યોજ્યા સ્થાનેષુ પટ્ટિકા ॥ ૬૯ ॥

પ્રવેશઃ સપ્તભિર્માર્ગેઃ પીઠિકા ચ તથા શુષ્ક ।

કર્ણં સાર્દઅર્ધં ક્ષેપ્યં પાદોના પટ્ટિકા ભવેત્ ૨ ॥ ૭૦ ॥

॥ इति पीठिका ॥

જળાધારી (પીઠિકા)ની ઉપર કહેલ માનની ઉંચાઈના બુદ્ધિમાન શિદ્ધિએ અઠાર ભાગ કરવા. તેમાં દોઢ ભાગની પટ્ટી અને અરધા અરધા ભાગની બે પટ્ટિકા (કંદ) કરવી. પડથો=ગલતસ્કંધ ત્રણ ભાગનો અને તેના મૂળમાં અરધા ભાગનો કંદ (પટ્ટિકા) કરવી. અંતરપટ=અધારી દોઢ ભાગની શોભનીય કરવી.

અરધા ભાગનો કંદ અને બે ભાગની કણી કરવી, તેને ફરી અરધા ભાગનો કંદ કરવો. વળી અંતરપટ અધારી દોઢ ભાગની કરવી. અરધા ભાગનો કંદ અને ત્રણ ભાગનો પડથો=ગલતસ્કંધ કરવો. અને બે કંદ અરધા અરધા ભાગના કરવા. અને દોઢ ભાગની પટ્ટી કરવી. પીઠિકાના ઘાટનો નીકાળો (અંતરપટથી) સાત ભાગનો બુદ્ધિમાન શિદ્ધિએ કરવો. વચલી કણી ત્રણ ભાગ અને બધા કંદ

૧. દીપાવર્ણવ અ. ૮ માં અપરાજિત સુવસંતાન અ. ૨૦ માં અને દેવતામૂર્તિ પ્રકરણમાં પીઠિકાના બે વિભાગો આપેલા છે. તે આવી શક્તીવાળી જળાધારીને બદલે ધજા-વિષય અને સર્વાદિવેના સિદ્ધાસન પગાસણના નેચી આકૃતિનું કથ્યું છે. સિવલિંગને તેવા સિદ્ધાસનવાળા જળાધારીનો ઘાટ જોવામાં આવતો નથી. ગુજરાતમાં પ્રાચીન જળાધારી સાથે સાદી કરેલી જોવામાં આવે છે. પણ તે કાઓવ છે.

(પટ્ટિકાઓ) પાણી લાગના નીકળતા રાખવા, ઇતિ પીઠિકા જળાધારી ૬૫ થી ૭૦.

પીઠિકાનાં વાસ્તુદ્રવ્ય—

શૈલજે શૈલજં પીઠં

ધાતુસ્ત્નેષુ ધાતવઃ ।

પુલ્હિન્નામિક્રતે લિઙ્ગે

સ્ત્રીશિલ્પામિશ્ર પીઠિકા

॥ ૭૧ ॥

પાષાણના લિંગને

પાષાણની જળાધારી કરવી.

સ્તના લિંગને ધાતુની અને

ધાતુના લિંગને ધાતુની

જળાધારી કરવી. પુલ્હિન્ગ

પાષાણનું ઘટિતલિંગ કરવું.

અને સ્ત્રીલિંગ શિલાની

શિલાની જળાધારી કરવી.

(ઉલટું થાય તો દોષ કહ્યો

છે) ॥ ૭૧ ॥

જળાધારીના સામાન્ય

ધાર—

ऊर्ध्वाधो जाड्यकुंभं च

तन्मध्ये कर्णकं भवेत् ।

यस्य देवस्य या पत्नी

पीठे तां परिकल्पयेत्

॥ ૭૨ ॥

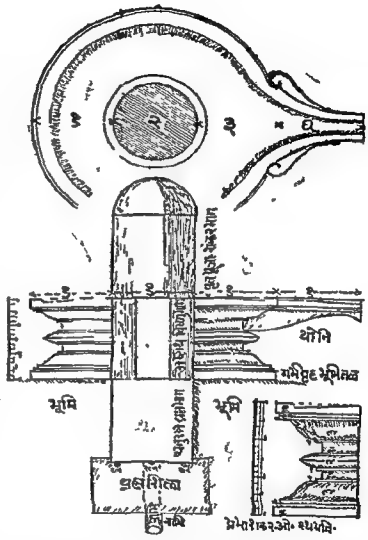
પીઠિકા-જળાધારી અને રાજલિંગના વિભાગ અને બ્રહ્મશિલા

જળાધારીની સામાન્ય આકૃતિમાં ઉપર નીચે બાડંબો=ગલત અને વચ્ચે કણી કરવી. આ પીઠિકાને તે દેવની પત્ની રૂપ કલ્પવી. ૭૨

जात्यैकया विधातव्यं नेष्टमन्योन्यसंस्फटम् ।

આહુઃ શૈલેન્દ્રજે કેચિત્ પીઠં પક્વેષ્ટકામયમ્ ॥ ૭૩ ॥

જળાધારી એકજ ભતના વાસ્તુદ્રવ્યની (પાષાણને પાષાણની, ધાતુને ધાતુની) કરવી. બુદ્ધિશુદ્ધી ભતના દ્રવ્યની જળાધારી કરવી નેષ્ટ છે. કોઈ શિલ્પશાસ્ત્રકારો પાષાણના લિંગને પકવેલી ઇંટની જળાધારી કરવી તેમ કહે છે. ૭૩

ઉપર્યુપરિ પીઠાનાં સન્ધિરંગાવસાનકે ।

નાલસ્ય મધ્યમધ્યે ચ કર્ણે સંધિં ન કારયેત્ ॥ ૭૪ ॥

ઉપરાઉપર ઘાટવાળી પીઠિકાઓની સંધિ, અંગોના અંતમાં એટલે અંતર-પત્રની ઘસીમાં સંધિ રાખવી પડે તો તેમ પણ કરવું. પણ નાળાના મધ્યભાગે કે કોણમાં સંધિ ન રાખવી.

જ્વાલાધારીનાં દશ પ્રકારનાં નામ—

^૧સ્થંડિલા ^૨ચૈવ ^૩વાપી ^૪વા ^૫યક્ષી ^૬વેદી ^૭ચ મંડલા ।

^૮પૂર્ણચન્દ્રા ^૯ચ ^{૧૦}વજ્રી ^{૧૧}ચ ^{૧૨}પદ્યાર્થચન્દ્રિકા તથા ॥ ૭૫ ॥

^{૧૩}ત્રિકોણા દશમી તાસાં વિજ્ઞેયા દશ પીઠિકા ।

ચતુરસ્રા સ્થંડિલા સ્યાદ્ એક મેસલયા યુતા^{૧૪} ॥ ૭૬ ॥

વાપી દ્વિમેસલા જ્ઞેયા યક્ષી ચૈવ ત્રિમેસલા ।

ચતુરસ્રાયતા વેદી સર્વકામફલપ્રદા ॥ ૭૭ ॥

મંડલા વર્તુલા યાતુ ગણાનાં સિદ્ધિદેતવે ।

રક્તા દ્વિમેસલા મધ્યે પૂર્ણચન્દ્રા તુ સા ભવેત્ ॥ ૭૮ ॥

મેસલાત્રયસંયુક્તા પડસા વજ્રિકા ભવેત્ ।

પોડશાસ્રા ભવેત્ પદ્મા ક્ષિત્તિસત્ત્યા મૃણાલવત્ ॥ ૭૯ ॥

લગ્નજ્યા ધનુષાકારા અર્ધચન્દ્રા તુ સા ભવેત્ ।

ત્રિકોણા તૂર્ઢતો હસ્તા ત્રિશૂલ સદૃશી ભવેત્ ॥ ૮૦ ॥

૧૬ દશ યોનયસ્તુ કાર્યાઃ સદા શુભફલપ્રદા ।

પ્લવા ચૌત્તરપૂર્વેણ પ્રશસ્તલક્ષણાન્વિતા ॥ ૮૧ ॥

૧ મસ્ટપુરાણ — અ. ૨૬૩ — યજ્ઞિતા મેસલાદિમિઃ

૨ જ્વાલાધારીની આકૃતિ કમરના જેવી કરવાની કહી છે. અન્ન રીતે પણ કામદ પીઠ જેવી. અને ઉપર કપ્પી અગતવાળી કરવી. પીઠિકાનાં ૩૦ વિભાગનાં ૨૨૩૫ અવરાજિય અ. ૨૦૭ માં આપેલાં છે પરંતુ તે તો અન્ન-વહેનોનાં પચાસણ સિદ્ધાસન માટે છે. તેથી આકૃતિની જ્વાલાધારી ક્યાંઈ જોવામાં આવતી નથી. કમર આકૃતિથી જ્વાલાધારી સામોત છે. પરંતુ શુભરાતમાં પ્રાચી જ્વાલાધારી સાવ સારી તથા ચાર કે છ આંગળી યાવ છે પણ તે અશાસ્ત્રીય છે. સાંધાર મહાપ્રાસાદોમાં તે અપગદ કદાચ હોય. તેમાં જ્વાલાધારી અપદ જે થરે પણ દરી ચકાવ. દ્વિકર્મા ઘોટિકા જ્વાલાધારી ચાર પ્રકારની પદ્યપીઠ, કદપીઠ, વેદિક, પરિમંડળ, કહી છે. પદ્યપીઠ કમર આકારની પણ વચ્ચે કપ્પી નહિ. કદપીઠ કવપીઠ જેવી કરી તે ઉપર તથા પરીક્ષા મુખી વચ્ચે પરી નહાર કાઢવાની. જ્યારે જે તો આપણી જેવી કમર ૨૨૩૫ની વચ્ચે કપ્પીવાળી. પણ જ્ઞાન નાના મોટા રાખે છે.

૬૧ પ્રકારની પીઠિકા જળાધારીતા સ્વરૂપ

સ્વપિંડા ૧

લાળી ૨

થક્ષી ૩

લેલી ૪

મણ્ડા ૫

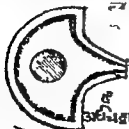
ધુળિંદા ૬

વણિકા પ્રકાર ૭

પદા ૮

અધિદા ૯

પિકોળા ૧૦

પ્રકાર-૭૦-૧૫૫

જળાધારીનાં સ્થંડિલા, વાપી, યક્ષી, વેદી; મંડલા, પૂર્ણચંદ્રા, વજી, પક્ષા, અર્ધચંદ્રા, તથા ત્રિકોણા, એમ દશ નામેા જાણવાં હવે તેના સ્વરૂપ કહે છે. (૧) સ્થંડિલા જળાધારી ચોરસ અને એક મેખલા વાળી (૨) વાપી જળાધારી, બે મેખલાવાળી. (૩) યક્ષી ત્રણ મેખલાવાળી હોય છે. (૪) લંબ-ચોરસ જળાધારી વેદી નામે જાણવી, તે સર્વકામની કૃપદાતા છે. (૫) ગોળ જળાધારી મંડલા નામે જાણવી. તે શિવગણેને પ્રિય તથા સિદ્ધિને આપનારી છે. (૬) પૂર્ણચંદ્રા તે બે મેખલાળી રક્તવર્ણની પૂર્ણચંદ્રના જેવી ગોળ જળાધારીને પૂર્ણચંદ્રા નામે જાણવી. (૭) છ હાંસની ત્રણ મેખલાવાળી વજ્રિકા નામે જાણવી. (૮) સોળ હાંસની કમળના જેવી નીચેથી કંઈક સાંકડી એવી જળાધારીને પક્ષા નામે જાણવી. (૯) ચડાવેલા ધનુષ્યના આકારની “અર્ધચંદ્રા” નામે જળાધારી જાણવી. (૧૦) ઉપરના ભાગે જરા સાંકડી એવી ત્રિશૂલના જેવી ત્રિકોણા જળાધારી જાણવી. એ રીતે (દર્શાવેલ આકૃતિ લક્ષણયુક્ત) દશ જળાધારીનાં સ્વરૂપ જાણવાં. તે હમેશા શુભ ફળને દેનારાં છે. જળાધારીની પ્રનાળ (પૂર્વ પશ્ચિમ સુખવાળા પ્રાસાદને) ઉત્તરે અને ઉત્તર દક્ષિણ સુખવાળા પ્રાસાદને પૂર્વે રાખવી. (૭૫ થી ૮૧)

ત્રિજ્ઞાદિપદ સ્થાપન—

પ્રાસાદગર્ભગેહાર્યે મિત્તિતઃ પંચધાકૃતે ।

યક્ષાઘાઃ પ્રથમે ભાગે દેવ્યઃ સર્વા દ્વિતીયકે ॥ ૮૨ ॥

જિનાર્કસ્કંદકૃષ્ણાનાં પ્રતિમાઃ સ્યુસ્તૃતીયકે ।

બ્રહ્મા ચતુર્થભાગે સ્યા - હિન્દુમીશસ્ય પંચમે ॥ ૮૩ ॥

પ્રાસાદ ગર્ભગૃહના અર્ધે ભાગમાં પાછલી ભીંત તરફના પાંચ ભાગ કરવા. ભીંતથી પહેલા ભાગમાં યક્ષાદિની મૂર્તિ, બીજા ભાગમાં સર્વ દેવીઓ, અને ત્રીજા ભાગમાં, છન-સૂર્ય-કાર્તિકસ્વામી. અને કૃષ્ણની પ્રતિમા સ્થાપન કરવી. ચોથા ભાગમાં બ્રહ્માની મૂર્તિ, અને પાંચમા ભાગમાં એટલે મધ્યમાં શિવલિંગની સ્થાપના (મધ્યથી કંઈક ધિશાન તરફ) કરવી. ૮૨-૮૩

શિવદષ્ટિ વિભાગ—

દ્વારોચ્છ્રયસ્ય મધ્યે વૈ ચતુષ્પૃષ્ઠચમાજિતે ।

एकादिकोनविंशत्यां दष्टिरव्यक्तं योजयेत् ॥ ૮૪ ॥

एकविंशे व्यक्ताव्यक्तं व्यक्तं च त्रयोविंशतौ ।

सप्तत्रिंशे उमारुद्र - दृष्टिर्युग्मस्वरूपकम् ॥ ८५ ॥

इति धीविश्वकर्मणा कृते ज्ञानप्रकाशदीपान्वये
वास्तुविद्यायां राजलिह्वाधिकारे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

દ્વારશાખાની ઉંચાઈના ચોસઠ ભાગ કરવા. એકથી એગણીશ ભાગ સુધીમાં લિંગ (દૃષ્ટિની) ચોળના રાખવી. એકવીશ ભાગે ગુપ્તલિંગની દૃષ્ટિ રાખવી. અને ત્રેવીશમા ભાગે વ્યક્ત એટલે શિવમૂર્તિની દૃષ્ટિ રાખવી. અને ૩૭ સાડત્રીશમા ભાગે ઉમારુદ્રની સુગ્મ સ્વરૂપ મૂર્તિની દૃષ્ટિ રાખવી.

ધતિશ્રી વિશ્વકર્મા વિરચિત જ્ઞાનપ્રકાશ દીપાવળ્યનો વાસ્તુવિદ્યાના (ધટિતલિંગ)

રાજલિહ્વાધિકાર પર શિવેષ વિશારદ પ્રભાશંકર ઐઘડભાઈ સોમપુરા

શિવેષશાસ્ત્રીએ રચેલી શિવેષપ્રભા નામની બાપાટીકા સાથેના

તેરજો અધ્યાય સમાપ્ત.

॥ अथ वास्तुविद्यायां दीपार्णवे चतुर्दशोऽध्यायः ॥

वाणलिङ्गाधिकारः

श्रीविश्वकर्मा उवाच—

अथातः सम्पदस्यामि वाणलिङ्गस्य लक्षणम् ।

कथयामि समासेन सर्वपापहरं शुभम् ॥ १ ॥

હવે હું આણલિંગનાં લક્ષણો સંક્ષેપમાં કહું છું. આણલિંગ સર્વ પાપોને
જાદવી હરનારું છે. અને તે શુભ ફળદાયક છે. ૧

આણલિંગનાં ઉત્પત્તિ સ્થાન—

કુરુક્ષેત્રે ચ લિંગાણિ સરસ્વત્યાં તથા પુनः ।

વારાણસ્યાં પ્રયાગેષુ ગંગાયાઃ સન્નમેષુ ચ ॥ ૨ ॥

યાનિ वै नर्मदायां च अन्तर्वेद्यां च सन्नमे ।

કેદારે ચ પ્રભાસે ચ વાણલિંગં સુલાવદમ્ ॥ ૩ ॥

કુરુક્ષેત્ર, સરસ્વતી નદી, કાશી, પ્રયાગ, ગંગાને સંગમ (ત્રિવેણી સંગમ),
નર્મદા નદી, ગંગાચતુના નદી વચ્ચેના પ્રદેશમાં, કેદારનાથમાં, પ્રભાસતીર્થમાં—
આટલા પ્રદેશમાં જે જે સ્વાભાવિક લિંગ ઉત્પન્ન થાય છે તેને આણલિંગ કહે છે.
તે સુખકારક છે. ૨-૩

આણલિંગની પરીક્ષા—

ત્રિપંચવારં યસ્યૈવં તુલાસામ્યં ન જાયતે ।

તદા વાણં સમાખ્યાતં શૈવં પાપાણસમ્મયમ્ ॥ ૪ ॥

જે લિંગને ત્રણ કે પાંચ વાર તોળવા છતાં જે લિંગનું વજન એક સરખું
ન આવે, તેને આણલિંગ કહેલું છે. બાકી બધા પાપાણુ બાણવા. ૪

૧. અહીં આણલિંગ અને રાજલિંગના બેઠ બંધુતા આવશ્યક છે. રાજલિંગ એટલે
માનુષ્યુત્તર લિંગ=મનુષ્યલિંગ અને આણલિંગ એટલે શાસ્ત્રકારોએ કહેલી પવિત્ર નદીઓના
કુદરતી આકૃતિ પાપાણુ સ્વયંભુ લિંગ એટલે કુદરતી પ્રગટ થયેલ, કાન્યકો વર્ષથી પૂજાતું
લિંગ. તે લિંગ આકૃતિમાં બરાબર ગોળાકૃતિ કદાચ ન પણ હોય. રાજલિંગના દસ બેઠો
હોય છે તેમાં મુખલિંગ પણ આવે છે, જેના દસ બેઠો આ મંચના ૧૩મા અધ્યાયમાં
આપેલા છે.

વિપમં ચ યદ્યેકં ચ દ્વિતીયં સમતાયનમ્ ।

વાણલિંગં સમાસ્ત્યાત્ ગ્રેષં રોહ સમુદ્ભવમ્ ॥ ૫ ॥

એક અગર બે વાર તોળવાથી એકજ વજન ન જણાય અને પછી બે બે અથવા ચારવાર તોળવાથી એકજ વજન જણાય તો તેવા લિંગને પણ બાણલિંગ જાણવું, બાકીનાં રોહ જાણવાં.

પહેલીવાર તોળવાથી 'વજનમાં વિપમતા જણાય અને બીજીવાર તોળવાથી વજનમાં સમાનતા જણાય તો તેને પણ બાણલિંગ જાણવું, બાકી પાપાણુ જાણવા. ૫ વર્જનીય લિંગ—

વામનં દીર્ઘજંઘં ચ કરાલાસ્યં યવાકૃતિમ્ ।

સ્કંધહીનં કવંધં ચ પટેતે સ્વામિવાતકં ॥ ૬ ॥

બે બાણલિંગ ૧ વામન અર્થાત્ ટુંડું, ૨ લાંબી બંધવાળું, ૩ વિકરાળ દેખાય તેવું, ૪ જવના આકારનું, ૫ સ્કંધ રહિત અને ૬ ખરાબ સ્કંધવાળું હોય એવા છ પ્રકારનાં લિંગ, સ્વામીનો નાશ કરનારાં છે. ૬

મण्डलं જાલકં જ્ઞેયં કેકિનં શિખરં તથા ।

કર્ધુરં ચ કૃશં જ્ઞેયં પદ્મલિંગાનિ વર્જયેત્ ॥ ૭ ॥

૧ ગોળ મંડળવાળું, ૨ બળાં થાય તેવું, ૩ મથુર શિખાની (મારપીછની) આકૃતિ દેખાતી હોય તેવું, ૪ શિખરના આકારનું, ૫ કાળશ્ચીત્કું (અનેક રંગ-વાળું) અને ૬ પાતળું—એ છ ભતનાં બાણલિંગો પણ તજવાં. ૭

‘સ્થાપિતા સર્વદેવૈસ્તુ વિના સ્ફુટિકયોરપિ ।

સંયોગં ચ કૃતે તેષાં પ્રતિમા સા પ્રકીર્તિતા ॥ ૮ ॥

સર્વ દેવોએ સ્થાપેલી, ક્ષાટ્યા વગરની બે શિલાઓને જોડી દેવામાં આવે તો પણ તે પ્રતિમા (અખંડ) કહેવાય અને તે પૂજવી. ૮

૧. ઉત્તમ પ્રકારના બે જોડેલા પાપાણુની પ્રતિમા અખંડ માનીને પૂજવી, આમ પ્રમાણ છે. તે સામાન્ય રીતે જ્યાં સંજોગોમાં માની લેવાનું નથી. પરંતુ ખુબ વિશાળ પ્રતિમાના માટે આ વિધાન છે. તેનો દુરુપયોગ જ્યાં દાખવામાં યજ્ઞ રહે નહીં. આવું ઉગ્રદરજ તારનાણની અજ્ઞાતાચની પ્રતિમા છે. તેનો કટિ હિવરનો આત્ર અને નીચેનો પલાડીનો કામ એ બે જુદાં છે. વાસ્તુશાસ્ત્રના કર્તાએ શુદ્ધિથી એવા સંયોગો માટે પ્રમાણ આપ્યું છે. તેનો સદુપયોગ કરવો. શ્લોક આક્રમાનો અર્થ તો દેવોથી પુનરેવા તેવા પાપાણુ કે મહાપુરુષોએ સ્થાપિત કરેલા તેવા પાપાણુની પ્રતિમા કે લિંગ પૂજવાનું કહ્યું છે. એકાદ સંક્રાંતિ પરીની કે જુની દેવપૂર્તિ કે લિંગ સ્થુતિ કે અંગ હોય તો પણ તેને પૂજવાની શાસ્ત્રાચ્છા છે.

आष्टासिङ्गना होषो—

स्थूलं षण्ढं च दीर्घं च स्फुटितं छिद्रसंयुतम् ।

विन्दुयुक्तं च शूलाग्रं कृशं च चिप्पिटं तथा ॥ ९ ॥

चक्रं च मध्यहीनं च बहुवर्णं च यद्भवेत् ।

वर्जयेन्मतिमान् लिङ्गं दोषदुष्टं तथैव च ॥ १० ॥

जे आष्टासिङ्ग लडुं होय, नपुसक होय (पाषाणहोषे), लांशु होय, शेटेहुं होय, छिद्र-काष्ठावाणुं होय, जिंदु-टपकावाणुं होय, उपरने भाग शुण जेवे होय, पातणुं होय, अषटुं होय, वांका-टेडुं होय, वयमां पातणुं होय, अने अनेक वर्णुं होय; धत्यादि होषवाणुं लिङ्ग मतिमान् शिदपीये तजहुं. ८-१०

सिङ्गना होषोत्तुं इण —

स्थूललिङ्गने महाव्याधिः षण्ढे दीर्घे च जायते ।

दीर्घमाने च नश्यति स्फुटिते भरणं ध्रुवम् ॥ ११ ॥

छिद्रेण जायते दुःखं विन्दुयुक्तेन चापदम् ।

शूलाग्रे धननाशाय कृशेन कलहो भवेत् ॥ १२ ॥

चिप्पितेन तु लिङ्गेन दारिद्र्यमङ्गलं भवेत् ।

विदेशगमनं चक्रे मध्यहीने प्रजाक्षयम् ॥

बंधनं पुत्रनाशं च बहुवर्णेन जायते ॥ १३ ॥

प्रभाषुथी लडुं लिङ्ग होय तो धलीने भोटो राग थाय; नपुसक (पाषाण-होषे) लिङ्ग होय हे लांशु होय तो भोटो राग थाय, अधिक लांशु होय तो पूजनारने नाश थाय; शेटेहुं होय तो भरण थाय; छिद्र-काष्ठावाणुं होय तो दुःख थाय, जिंदु-टपकावाणुं होय तो आयत्ति आवे, उपरने भाग शुण जेवे होय तो धनने नाश थाय, पातणुं क्लेश करावे, अषटुं हे भंडावाणा लिङ्गथी दरिद्रता आवे, वांका-टेडा लिङ्गथी परदेश रडेवातुं करावे, वयमां पातणुं होय तो प्रलने नाश करावे, अधिक वर्णुं वाणुं लिङ्ग पूजनारने बंधन करावे अने पुत्रनाश थाय. ११-१२-१३

रक्तवर्णं च यल्लिङ्गं कृष्णविन्दु-विभूषितम् ।

स्थापने मृत्युदं ख्याति यजमानं भयावहम् ॥ १४ ॥

कृष्णवर्णं च यल्लिङ्गं पीतविन्दुविभूषितम् ।

सर्वनाशकरं प्रोक्तं वर्जनीयं विचक्षणैः ॥ १५ ॥

પીતવર્ણે ચ યલ્લિઙ્ગં શ્વેતર્વિદુવિભૂષિતમ્ ।

મ્રિયતે સ્થાપકઃ કર્તા ર્દશં યત્ પ્રતિષ્ઠયેત્ ॥ ૧૬ ॥

શ્વેતવર્ણે ચ યલ્લિઙ્ગં સર્વર્વિદુવિભૂષિતમ્ ।

સર્વનાશકરં પ્રોક્તં મતિમાન્ વર્જયેત્ સદા ॥ ૧૭ ॥

જે લિંગ લાલ વર્ણનું હોય અને તેમાં કાળા છાંટા હોય તેવું લિંગ સ્થાપન કરનારનું મૃત્યુ કરાવે છે. અને તે યજ્ઞમાન, સ્થાપક અને પૂજનારાને ભય ઉત્પન્ન કરે. શ્યામવર્ણું લિંગમાં પીળાં ટપકાં હોય તો તે સર્વનાશ કરનાર કહ્યું છે. તેથી તે શુદ્ધિમાન પુરોહિતે તજવું. પીળા વર્ણના લિંગમાં સફેદ છાંટા હોય તો તેના સ્થાપક તથા કરાવનાર એ બંનેનું મૃત્યુ થાય. સફેદ વર્ણના લિંગને સર્વ વર્ણનાં રંગભેરંગી ટપકાં હોય તો તે સર્વનાશ કરનાર લિંગ બાજવું. તેથી શુદ્ધિમાન પુરોહિતે તેવાં લિંગો તથા દેવાં. ૧૪-૧૭

શુભલિંગ—

શ્વેતં ચ યદિ વા કૃષ્ણં પીતં નીલં ચ યદ્ભવેત્ ।

શ્વેતરેખાસમાયુક્તં તલ્લિઙ્ગં સર્વકામદમ્ ॥ ૧૮ ॥

સફેદ, શ્યામ, પીળું, નીલ (વાદળી) રંગનું જે બાહ્યલિંગ હોય તેમાં જે સફેદ રેખાઓ હોય તો તે લિંગ સર્વ ઇચ્છિત ફળને દેનારું બાજવું. ૧૮

ઋર્ધ્વસ્થૂલં કૃશં ચાથો યદા લિઙ્ગં નિવેશયેત્ ।

તદા ભોગં ત્રિજાનીયાત્ પુત્રપૌત્રાદિવર્ધકમ્ ॥ ૧૯ ॥

જે બાહ્યલિંગને ઉપરનો ભાગ બડો અને નીચેનો ભાગ કંઈક પાતળો હોય, તેવું લિંગ લોગને આપનારું બાજવું. તે પુત્રપૌત્રાદિ પરિવારને વધારનાર છે. ૧૯

ઋર્ધ્વં કૃશં યદા લિઙ્ગં સ્થૂલં ચાથો નિવેશયેત્ ।

ભોગહીનં ભવેત્તસ્ય સંસારસ્થિતિકારણમ્ ॥

મર્ત્યારવિહિના નારી યથા વિવ્રવ ઉચ્યતે ॥ ૨૦ ॥

૧. શુક્રનીતિ પ્રકરણ ૪ — “ઘાણલિહ્ગે સ્વયંભૂતે ચંદ્રકાન્તસમુદ્ભવેત્ । રત્નજે ગણ્ડકોદ્ભૂતે માનદોષો ન સર્વથા ॥ પાપાણ્યાનુજાયાં તુ માનદોષો વિચિન્તયેત્ ” ॥ ૧૫૩ ॥ બાહ્યલિંગ કે સ્વયંભુ બાજુ. ચંદ્રકાન્ત મંચિના કે રત્નના કે મંદ્રી નદીમાંથી ઉદ્ભવેલ લિંગમાં માનદોષો સર્વથા ન મળેલા. પરંતુ પાપાણ્ય ને પાપના લિંગમાં માનદોષોના વિચાર કરવો.

૨. માનરત્નકોશે — કુશલિહ્ગસ્ય મૂલે સ્થાત્ સ્થૂલં તસ્માદ્મિષ્યતે. નીચે મૂળમાં પાતળું અને ઉપર બડું બાહ્યલિંગ (શુભ) બાજવું.

જે બાણલિંગ ઉપર પાતળું હોય અને નીચે બહુ હોય તેવું લિંગ લોગ-
હીન બહુવું. જેમ પતિ વિનાની વિધવા સ્ત્રી સંસાર સ્થિતિનું કારણ કહેવાય છે
તેવું તેને બહુવું. ૨૦

લિશ્ચેનાપિ પરિત્યક્તા પીઠિકા ચા તયૈવ ચ ।

પ્રાસાદે પીઠિકા ચૈવ વેદિકા કુંડ મંડપે ॥ ૨૧ ॥

પ્રાસાદ, વેદી, કુંડ, અને મંડપને જેમ પીઠ હોય છે, તેમ જો લિંગને
પીઠિકા બળાધારી ન હોય તો તે કુંડાપક નથી. ૨૧

નાનાં શિવાલયો માટેના અપવાદરૂપ સામાન્ય નિયમ—

દુપમૌ દ્વારશૂલં ચ તથા ધ્વજપતાકયોઃ ।

ઇચ્છામાને ન કર્તવ્યં નિયમો નૈવ જાયતે ॥ ૨૨ ॥

પોદીયો, દ્વાર, ત્રિશૂલ, ધ્વજ અને પતાકા એ સર્વ ઇચ્છા માનથી ન કરવું
એવો નિયમ નથી. આ નિયમ ગ્રામ્ય નાના શિવાલય માટે બહુવો. ૨૨

ધ્વજવંશશ્ચ કર્તવ્યો માનેન શિરસ્ય ચ ।

‘ઇચ્છવાન્ય’ ચ કારયેત્ યથાપ્રાપ્તિશ્ચ કારકે ॥ ૨૩ ॥

ધ્વજકુંડ શિખરના માનથી જ કરવો; પરંતુ (ગ્રામ્યના નાના શિવાલયને)
કરનારને જેવું મળે તેવું કરે તેનો દોષ નથી. ૨૩

શિવોક્તેન વિધાનેન પતિષ્ઠા પંચ કારયેત્ ।

અથા સ્થાપિતં લિંગં નિત્યં ચ યસ્ય સાધકઃ ॥ ૨૪ ॥

શિવજીએ કહેલ વિધિ પ્રમાણે એકવાર લિંગ પ્રતિષ્ઠિત-સ્થાપિત કર્યા પછી
અન્ય જુદા જુદા સમયે પાંચ પ્રકારે (વિધિ) પ્રતિષ્ઠા કરવી. તેમજ સાધકે લિંગની
કેંશેશા પંચવિધ પ્રતિષ્ઠાએ પૂજા કરવી. ૨૪

૧. શ્લોક ૨૨-૨૩નો બહુત અર્થ બ્યવહારમાં સમજીને કરવાનો છે. નાના ગ્રામ્યા-
ઓમાં આપ કબજી સંક્રામણી કરનારાઓને સામાન્ય નિયમ તરીકે અપવાદ નેટવી છુટ
સાક્ષાત્તે આપી છે. કેટલાક પ્રથેમાં એવા આચાર્ય કર્ત્રિ મૂનિઓએ અપવાદ રૂપ
માર્ગ આપેલા છે તેનો અર્થ સમજીને ક્યારે અને કયાં બ્યવહારમાં મુશ્કેલી તે બુદ્ધિથી
વિચારવાનું છે, તથાવા આપી છે, પણ તે બના ત્યાં વાપરવા માટે નહિ; પ્રમંજે આપ-
રણુ માટેનું છે. અપવાદને નિયમ-પ્રમાણ તરીકે ન ગ્રહીતું બેઠવું.

પાંચ પ્રતિષ્ઠાનો અર્થ લિંગ ઉત્થાપન કરવાનો નથી. પરંતુ સ્થાપિત લિંગને કરી
પણ ઉત્થાપન ન થાય. પરંતુ તેની પ્રતિષ્ઠા વિધિ જુદા જુદા પાંચ સમયે પ્રતિષ્ઠા જેવા
ઉત્સવ કરવાથી લિંગ કે પ્રતિમાનું તેમ વધે છે તેમ માદકરણ પણ વધે છે.

લિંગની પંચવિધ પ્રતિષ્ઠાનું ફળ—

પંચવિધં પ્રતિષ્ઠાપ્ય તસ્ય પુણ્યં વદામ્યહમ્ ।

વાળલિંગે તુ તેજાત્મ્યં ચતુર્વર્ગસુખાવહમ્ ॥ ૨૫ ॥

પાંચ પ્રકારે પ્રતિષ્ઠા કરેલ લિંગથી જે પુણ્ય થાય છે તે હું કહું છું. તેથી આણ્વલિંગ તેજવાળું થાય છે. તેમજ આદ્યજ્ઞ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચારે વર્ણને સુખદાયક થાય છે. ૨૫

પીઠિકાની બીજીવાર પ્રતિષ્ઠા થઈ શકે—

પીઠિકા કારયેદન્યા પુનસ્તુ સ્થાપયેદ્ ધ્રુવમ્ ।

ન ચ દોષો ભવેત્તત્ર વિશેષપુણ્યં લભેન્નરઃ ॥ ૨૬ ॥

લિંગની તેા એકજ વાર (સ્થાપિત) પ્રતિષ્ઠા થાય. પણ કારણસર બીજીવાર પણ સ્થાપન કરી શકાય. તેમાં દોષ નથી. તેમાં મનુષ્ય વિશેષ પુણ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. ૨૬

લિંગ સ્થાપનાનું માહાત્મ્ય અને ફળ—

ધર્માર્થકામસૌખ્યં ચ વાળલિંગં પ્રસાધયેત્ ।

સર્વસિદ્ધિકરં ચૈવ ઈંદ્રપુત્રફલમદમ્ ॥ ૨૭ ॥

સર્વયજ્ઞતપોદાન-તીર્થવેદેષુ યત્ફલમ્ ।

તત્ફલં કોટિગુણિતં પ્રાપ્યતે લિંગસ્થાપનાત્ ॥ ૨૮ ॥

આણ્વલિંગના પૂજનથી ધર્મ અર્થ કામ અને સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. તથા સર્વ સિદ્ધિને કરનારું અને પુત્રની પ્રાપ્તિ દેનારું છે. સર્વ પ્રકારના યજ્ઞ, તપ, દાન, તીર્થ અને વેદોનું જે ફળ પ્રાપ્ત થાય છે તેનાથી કરોડગણું ફળ લિંગની સ્થાપનાથી થાય છે. ૨૭-૨૮

યો લિંગસ્થાપયેદેકં વિધિપૂર્વં સદક્ષિણમ્ ।

સર્વાંગમોદિતં પુણ્યં કોટિગુણં લભેન્નરઃ ॥ ૨૯ ॥

માતરઃ પિતરશ્ચૈવ एवं તદ્ વદતે મિયમ્ ।

કુલિકં વિંશતિઃ સ્વર્ગઃ તતો ગચ્છેત્ પરાગતિમ્ ॥ ૩૦ ॥

જે મનુષ્ય એક પણ લિંગને વિધિપૂર્વક દક્ષિણા સહીત સ્થાપન કરે છે તે મનુષ્ય આગમોમાં કહેલ પુણ્યથી પણ કરોડગણું પુણ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. લિંગ સ્થાપનાથી પેતાનું અને માતા અને પિતાનું કલ્યાણ થાય છે. તથા દશ પેઢી આગલી તથા દશ પેઢી પાછલી એમ બીશ પેઢી સુધીનું કલ્યાણ થાય છે અને સૂર્ય રહે ત્યાં સુધી તે પરમગતિને પ્રાપ્ત કરે છે. ૨૯-૩૦

શતવારં કુરુક્ષેત્રે સદસ્રં જાન્દવીપુ ચ ।
 નર્મદાયાં ચ લક્ષ્મેણ કોટિં ચ કુરુજાદ્યુલે ॥ ૩૧ ॥
 કૃત્વા સ્નાનં ચ પિન્ડં ચ હૃતં દાનં ચ ભોજનમ્ ।
 યુગિતં કોટિવારં ચ સર્વપુણ્યં લભેધ્વરઃ ॥ ૩૨ ॥
 સ્થાપિતે ચૈકબ્દિજે તુ દેવકલ્પાભિવંદિતે ।
 વિમાનકાંચનારુદો દેવવાયૈસ્તુ વાચતે ॥ ૩૩ ॥
 ભ્રમતે સુરલોકે ચ છિન્નસંસારવંધનઃ ।
 સર્વસિદ્ધિકરં ચૈવ સર્વકામફલપ્રદમ્ ॥ ૩૪ ॥

કુરુક્ષેત્રમાં એકસોવાર; ગંગાજીમાં હજારવાર; નર્મદાજીમાં લાખવાર; કુરુ-
 જાદ્યુલ દેશમાં કરોડવાર સ્નાન, પિન્ડદાન, યજ્ઞાહુતિ, દાન અને પ્રાદાણુ ભોજન
 કરાવવાથી એ પુણ્ય થાય છે તેથી કરોડગણુ પુણ્ય દેવગણથી વંદિત એક શિવ-
 લિંગ સ્થાપન કરનાર મનુષ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. દેવોનાં વાણંત સાથે સોનાના
 વિમાનમાં આરૂઢ થઈ તે મનુષ્ય દેવલોકમાં જમણુ કરે છે. અને સંસારના
 બંધનથી મુક્ત થાય છે. અને સર્વસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે. સર્વ કામનાનું ફળ પ્રાપ્ત
 કરે છે. ૩૧-૩૪

શિવતીર્થોદક લક્ષણ—

પાતલે શતહસ્તેષુ વાણે પંચશતેષુ ચ ।
 સ્વયંભૂ સદસ્રહસ્તેષુ શિવતીર્થોદકં સ્મૃતં ॥ ૩૫ ॥
 સ્નાનંકૃતે મહત્ પુણ્યં લિંગાદિષુ વિશેષતઃ ॥
 લંચિતે ચ મહત્પાપં શિવસ્નાનોદકે તૃણામ્ ॥ ૩૬ ॥
 ચાળલક્ષણદીનેઽપિ યત્ર ચૈ રોચ્યતે મનઃ ।
 તત્ર પૂજાં પ્રકુર્વિત ધર્મકામાર્થમોષદમ્ ॥ ૩૭ ॥

પાતુના લિંગથી સો હાથ સુધી, બાણલિંગથી પાંચસો હાથ સુધી અને
 સ્વયંભુ લિંગથી હજાર હાથ સુધી શિવતીર્થોદક બાણવું. લિંગની દિશા તરફ
 મુખ રાખીને સ્નાન કરવાથી મોટું પુણ્ય થાય છે. શિવ પ્રનાલનું નિર્માત્ર્ય-ખાળ
 બાળગંવાથી મોટું પાપ થાય છે. બાણલક્ષણ હોય ન હોય પરંતુ જો મનને

રૂથે તેમ હોય તો તેનું પૂજન કરવાથી ધર્મ, કામ અને અર્થનો લાભ મેળવી
અંતે મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે. ૩૫-૩૬-૩૭

પીઠિકા-જળાધારી--

વાણલિંગે તુ લિંગનામાર્પણે ચ સ્વયંભૂવે ।
પીઠં પ્રાસાદરૂપં ચ યથેષ્ટં કારયેત્ સુધીઃ ॥ ૩૮ ॥
પીઠિકા દર્પણાકારા જગત્યાં ચ પરિક્ષિપેત્ ।
ઉમા તુ પીઠિકા જ્ઞેયા લિંગં શંકર ઉચ્ચતે ॥ ૩૯ ॥
લિંગયામે પૃથુર્પિઠં યામે ત્રિગુણવિસ્તરમ્ ।
પ્રણાલં નિર્ગમે ભાગઃ તત્તુલ્યં ચાગ્રમર્ધકમ્ ॥ ૪૦ ॥
શૈલે શૈલં ધાતું ધાતૌ દારુજે દારુવં કૃતં ।
પુલ્લિંગકૃતે લિંગે સ્ત્રીલિંગમિસ્તુ પીઠિકા ॥ ૪૧ ॥

આણલિંગ, રાજલિંગ, આર્ષલિંગ અને સ્વયંભુ લિંગને પ્રાસાદની જગતીની જેમ યથેષ્ટ પીઠ કરવું. જળાધારી હર્પણના આકારની જગતીની જેમ લિંગની ફરતી કરવી. પીઠિકા-જળાધારી ઉભાસ્વરૂપ અને લિંગ શિવસ્વરૂપ બાણુ. લિંગ જેટલું પહોળું હોય તેટલી પીઠિકા (જળાધારી) બંધી કરવી અને તેનાથી ત્રણગણી પહોળી કરવી. તેને (લિંગની પહોળાઈ જેટલી) એક ભાગ નીકળતી પરનાળ કરવી. તે પરનાળ અર્ધભાગ આગળ રાખવી. શૈલ પાપાણના લિંગને પાપણની, ધાતુને ધાતુની અને કાદને કાદની જળાધારી કરવી. પુલ્લિંગ પાપાણનું લિંગ કરવું અને સ્ત્રીલિંગ પાપાણની જળાધારી કરવી. ૩૮-૪૧

પૂર્વોક્તરે શુભં નાલં શિવસ્નાનં ન લઘ્વયેત્ ।
શિવસ્નાનોદકં ગૃહ-માર્ગે ચંદ્રમુખે ક્ષિપેત્ ॥ ૪૨ ॥
ચંદ્રલક્ષણં વક્ષ્યામિ જગત્યુપરિ સ્થાપયેત્ ।
પાદોને વા ત્રિપ્રાગોને પીઠિકોચ્યમાનતઃ ॥ ૪૩ ॥
ઉચ્છ્રયેચ્છંડકં કુર્યાત્ સ્થૂલં મીપ્માનનં તથા ।
પીવન્તં ચ તથા માક્ષં વિકૃતાનનમૂર્ચ્વગમ્ ॥ ૪૪ ॥

શિવ પ્રનાસ અને ચંડનાથ તિર્થસ્થ

પ્રાસાદ કે શિવની જળાધારીની પ્રણાલિ-પરનાળ પૂર્વ કે ઉત્તરમાં રાખવી (પૂર્વ પશ્ચિમ સુઅને ઉત્તરે અને ઉત્તર દક્ષિણ સુઅને પૂર્વે રાખવી). શિવસ્નાન જળ ઉલ્લંઘન ન કરવું. શિવસ્નાનોદક શુદ્ધ માગેથી બહાર કાઢવું; અગર ચંડના સુઅથી શુષ્ક રીતે જમીનમાં બચ તેમ કરવું. હવે ચંડનાથનાં લક્ષણ કહું છું. જગતીની ઉપર પીઠના પોણાભાગે કે ત્રીજાભાગે હીન અગર પીઠ (કામદ પીઠ) બરાબર ઉંચા માનને ચંડનાથ કરવે. તે સ્થળ શરીરવાળે શીખ કાયાને, મોટા પેટવાળે, બે હાથે શિવસ્નાનોદક-શિવનિર્માણ પીઠો હોય તેવો કરવે. (પીપેહું પાણી-શિવસ્નાનોદક ચંડના સુદામાર્ગથી અભિમાં બચ તેવી રચના કરવી.) ૪૨-૪૩-૪૪.

નંદી પ્રમાણ—

મંદીધરં તતો વક્ષ્યે ચક્તું પૂર્વમેવ દિ ।
 વ્રક્ષાઘાત્ વિષ્ણુમાગાન્તં કલ્પયેત્તસ્ય ચોન્મૂપમ્ ॥ ૪૫ ॥
 પાદાધિકો મહેજ્જેષ્ઠઃ કનિષ્ઠઃ પાદવર્જિતઃ ।
 તદુચ્છૂર્ય ચ વિમજેદ્ માગૈઃ પંચમિરેવ ચ ॥ ૪૬ ॥
 તત્ર માગમમાણેન સપ્તમાગાયતો મહેત્ ॥
 ઘંટાચામારપર્વમાન્દાલ્કારમૂર્તિતમ્ ॥ ૪૭ ॥

૧. સિદ્ધમર્ત્યે સમાપામો વિષ્ણવંશાંતોઘ્નો યુગ્મ ॥ (વારુધમંદી)

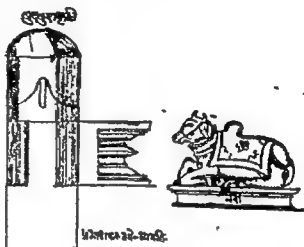
શૃંગાભરણમપ્યેવં કુંડિકાગ્રે સમોદકઃ ।

મોદકા દૃપત્રક્વાગ્રે તાપસરૂપકઃ કૃતઃ ॥ ૪૮ ॥

ચાળલિપ્ત્વો દૃપં કુર્યાત્ સ્વયંભૂસુસૃન્મયે ।

શતસદસલિપ્ત્વેષુ દૃપો ન્યૂનાધિકો વિદુઃ ॥ ૪૯ ॥

નંદીશ્વરનું (માન પ્રમાણ) જે પહેલાં કહેલું છે તે કહું છું. રાજ-લિંગના બ્રહ્મભાગ ઉપરથી વિષ્ણુભાગ સુધીના નંદી ઉંચો કરવો. તે પ્રમાણમાં ચોથો ભાગ વધારવાથી જેટમાન અને ચોથો ભાગ તજવાથી કનિષ્ઠમાન બાલુવું. તે આવેલ ઉંચાઈના પાંચ ભાગ કરવા. અને તેના ભાગ પ્રમાણથી સાત ભાગ નંદી લાંબો બેઠેલો કરવો. ગળે થાંટ તથા ઘુઘરાની માળાઓથી શોભતો કરવો. નંદીનાં શિંગડાંઓ પણ આબુષણ યુક્ત કરવાં. લાડુ ભરેલ કુંડીનું પાત્ર નંદીના મુખ આગળ મૂકવું. તાપસ-ભક્ત કે બટુકનું રૂપ કરવું. બાહ્યલિંગને (માન સહીત વૃષભ=) નંદી કરવો. પરંતુ સ્વયંભૂલિંગ, મુખલિંગ, પાર્થિવલિંગ, સો-હજાર-લાખ લિંગ (સસુહ) આગળ નંદી નાનો મોટો પ્રમાણથી કરવામાં દોષ નથી. ૪૫-૪૯

નંદીનું અન્ય પ્રમાણ—

લક્ષ્યામે સમો દૈર્ઘ્ય ઉચ્છ્રયે પીઠિકા સમઃ ।

સપ્તભાગાયતો દૃપઃ પંચભાગોઽતી ભવેત્ ॥ ૫૦ ॥

રાજલિંગના જેટલો નંદી લાંબો અને પીઠિકા જેટલો ઉંચો નંદી કરવો. ઉંચાઈમાં પાંચ ભાગ કરી સાત ભાગનો નંદી લાંબો કરવો. ૫૦

૧. વિષ્ણુમાત્ર એટલે જળાધારીના મધ્યાજ્ઞ સુધીનો બાલુવો. પરંતુ વર્તમાન કાળમાં જે જળાધારી પાતળા માપના ચર્ચ રહી છે તે અસાચો છે. સાચો જળાધારી ડાહ્યીના આકારની રાજલિંગના અધ્યાયમાં વિગત સાથે આપેલી છે. વળી નંદીના માટે સામાન્ય રીતે લેકોમિતિ છે કે સિવ પર વૃષભની દર્શિ ૫૩ તેવી રીતે મુકવો. નંદીની નીચે બેઠકની પાટલી કરીને તેને રચાવવો.

વાહન સ્થાપન પદ અને દ્રષ્ટિ—

‘વાહનં यस્ય દેવસ્ય તત્તસ્યાગ્રે પ્રકલ્પયેત્ ।

૧૬૧ ॥

મૂર્તિસ્થાને તુ કર્તવ્યા મૂલસ્તંભૈશ્ચતુષ્કા ।

૧૬૨ ॥

દેવ વાહનનું સ્થાન પ્રાસાદના આગળના ભાગમાં રાખવું. તે મૂળ સ્થાન ગર્ભગૃહથી એક, બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ, છ અગર સાત પદના અંતરે રાખવું. ગર્ભગૃહના પદ પ્રમાણે ચતુષ્કા=ચોક્કી અગર મંડપ કરવો. શિવલિંગના વાહન નંદીની દ્રષ્ટિ વિશ્વભાગ (જળાધારીના મથાળા) બરાબર સંખવી. ૫૧-૫૨

પાદજાતુકટિર્યાવદ-ર્વાયા વાહનસ્ય દક્ ।

૧૬૩ ॥

દેવ વાહનની દ્રષ્ટિ દેવના પગ બરાબર, બાંધ બરાબર, કેડ બરાબર રાખવી. અને વાહનનો ઉદય મૂળનાયક દેવના (૧) શુભભાગે, (૨) નાલિતા ભાગે કે (૩) સ્થાન બરાબર એમ ત્રણ પ્રકારે રાખવો. (અહીં વાહનનું કેડ પ્રમાણ તથા દ્રષ્ટિપ્રમાણ ઠાણ છે). ૫૩

નંદી સ્થાપન પદનું ખીચું માન—

ગર્ભાર્ધે પદ્મગુણં કૃત્વા મંડપગર્ભસમન્વિતમ્ ।

૧૬૪ ॥

ગર્ભગૃહના અર્ધભાગના માનને છ ગણું કરવું; તેમાં મંડપના ગર્ભનું માન મેળવવું. જે માન આવે તેટલા અંતરે નંદી (પાકીયો) સ્થાપન કરવો. ૫૪

૧. દેવના વાહનનું સ્થાન મંડપમાં પણ સામાન્ય રીતે આવે છે. દ્રવિડમાં નંદીનું સ્થાન મંડપથી બહાર બીજે મંડપ અગર ચોક્કી કરીને વાહનનું સ્થાન ખાસ અલગ કરે છે. ઉત્તરમાં પણ કોઈક રીતે તેમ જોવામાં આવે છે. દ્રવિડની આ પદ્ધતિ આપણા નામરાદિ શેખીના મંથાને મળતી છે. તે બરાબર જોગ્ય છે. દ્રવિડમાં નંદી થણા વિશાળ કેટલેક રીતે મુકેલા છે. જલદીયરમાં સોળ ફૂટ લાંબો નંદી ખાસ અલગથી મંડપમાં શિવ સંપ્રત્ય પધરાવેલ છે.

૨. નંદી અને શિવની વચ્ચે કૃર્મસ્થાપન કરવાની પદ્ધતિ આપણા દેશમાં વિરોધ કરીને છે. તેના શરણમાં મદર્ષિ ગર્ભ કહે છે—

લિંગ પંચસૂત્ર—

પ્રથમં લિદ્ગપરિધિ-દ્વિતીયં પીઠવિસ્તરઃ ।

સૂત્રં તૃતીયં પીઠાચ લિદ્ગોદ્ભવં વૃત્તસૂત્રમ્ ॥ ૫૫ ॥

સ્વાત્ સૂત્રં ચતુર્થલિદ્ગં પ્રનાલાગ્રં પૃથુત્વમાવઃ ।

ભૂમેલિદ્ગશિરોન્તં ચ ચક્રસૂત્રં હિ પંચમમ્ ॥ ૫૬ ॥

લિંગ પંચસૂત્રની વિધિ કહે છે. (૧) લિંગની ફરતું ગોળ સૂત્ર એ પ્રથમ. (૨) તે સૂત્ર પ્રમાણે પીઠિકાનો વિસ્તાર-પહોળાઈ કરવી. (૩) ત્રીજું તે સૂત્ર પ્રમાણે જળાધારીથી ગોળાઈમાં ઉંચું લિંગ રાખવું. (૪) ચોથું લિંગ સહિત પરનાળ સુધીનું તેટલુંજ સૂત્ર રાખવું. અને (૫) પાંચમું સૂત્ર જમીનથી લિંગના શિરોભાગ જેટલું ત્રીજું સૂત્ર. આ રીતે લિંગ પંચસૂત્ર બાંધવું. જો આ પાંચે સૂત્ર બરાબર મળી રહે તે જ બરાબર વિધિસર બાંધવું. ઓછા વસ્તુ ન રાખવું. ૫૫-૫૬. ॥ ૫૫ ॥ ૫૬ ॥

લિંગ પ્રવેશ—

લિદ્ગં ન પ્રવિશેદ્ દ્વારાદાકાશાત્પ્રવિશેદિત્તમ્ ।

ઉત્તરદ્વગોર્ધ્વમાગે વા પ્રવેશે ભવતિ ક્વચિત્ ॥ ૫૭ ॥

અન્યમાર્ગે પ્રવેશસ્તુ દેશમદ્વાદિકં ભવેત્ ।

અતઃ શાસ્ત્રાનુસારેણ કર્તવ્યો વિવૃથૈર્જનૈઃ ॥ ૫૮ ॥

અજયોઃ સ્વયોઽથૈવ દંપત્યોશુરશિષ્યયોઃ ।

નંદી શંકરયોઽથૈવ પૂર્વપૂર્ણં વ્યપોદતઃ ॥

કૂર્મદેવશ્ચરસ્વરૂપાણાં સ્થાપનં કુર્યાત્ ॥ इति गर्ग संहिता ॥

બકરાના ટોળા કે અઈંબના ટોળા વગેરે, પુરૂષ અને તેની પત્નિ વગેરે, ગુરૂ અને શિષ્યની વગેરે, નંદી અને ચિત્રની વગેરે ચંદ્રને આલવાથી પૂર્વ ભવના પ્રપ્ત હોવા છે તેથી નંદી અને ચિત્રની વગેરે ઇશ્વર સ્વરૂપ એવો કૂર્મ સ્થાપન કરવો. (તેથી દોષ દાનતો નથી.)

૩. લિંગપ્રવેશ પ્રતિષ્ઠા સમયે દ્વારમાંથી ન કરાવવો. તે બાણલિંગને માટે જગર તો નાના ઘટિતલિંગને માટે બરાબર છે. પરંતુ પ્રાસાદ-સાધાર પ્રાસાદોર્ધ્વ લિંગ આદિ દસ ફૂટ લાંબા અને અડી ત્રણ ફૂટ વ્યાસની હોય તેવા બારે લિંગો માટે અપવાદ છે. તેને પ્રવેશ દ્વારમાંથી કરાવવાનું વિધાન પ્રતિષ્ઠા ગ્રંથમાં છે. પણ તે બાવા મોટા લિંગ માટે જ અપવાદ છે. નહિ કે બાણલિંગ માટે. રસથી વગથી લિંગને બાંધીને ઉપરથી સંભાળીને લિંગ ઉતારે છે. બાકી જો અપવાદને રાખવો હોય તો ઘટિતલિંગને ગર્ગગૃહમાં જ બાંધી અધિષ્ઠાન પ્રાણપ્રતિષ્ઠાની વિધિ કરાવવી. આથી કેાઈ પ્રશ્નજ રહેતો નથી.

લિંગનો પ્રવેશ શિવાલયના ગર્ભગૃહના દ્વારમાંથી ન કરાવવો. પરંતુ આકાશ માર્ગે (એટલે ધુમટમાં તેવી જગ્યા રાખીને) લિંગ પ્રવેશ કરાવવો, અગર શિખરના શુક્રનાસમાંથી ગર્ભગૃહમાં ઉપરથી ઉતારી પ્રવેશ કરાવવો, અથવા દ્વાર ઉપરના ઉત્તરંગના ઉપલા ભાગમાંથી કવચિત પ્રવેશ થાય છે.

આથી અન્ય માર્ગથી લિંગ પ્રવેશ કરાવવામાં આવે તો દેશલંગ આદિ અનિષ્ઠે ઉભાં થાય છે. એટલા માટે શાસ્ત્રાનુસાર શાસ્ત્રના પારંગત વિદ્વાનોએ ઉપદેશિત રીતે લિંગ પ્રવેશ કરાવવો, ૫૭-૫૮

દેવ પ્રદક્ષિણા વિચાર—

एका चंडी स्वौ सप्त विसौ दद्याद् विनायके ।

चतस्रो वासुदेवस्य शिवस्यार्द्धा प्रदक्षिणा ॥ ૫૯ ॥

દેવીની મંદિરમાં એક પ્રદક્ષિણા ફરવી; સૂર્યને સાત; ગણપતિને ત્રણ, વિશ્ણુને ચાર અને શિવને અરધી પ્રદક્ષિણા ફરવી. ૫૯

શિવ પ્રદક્ષિણા વિચાર—

वृषं चंडं वृषं चैव सोमसूत्रं पुनर्द्वपं ।

चंडं च सोमसूत्रं च पुनश्चंडं पुनर्द्वपः ॥ ૬૦ ॥

इति श्री विश्वकर्मेणा कृते वास्तुविद्यायां ज्ञानप्रकाश दीपार्णवे
યાળિજ્ઞાધિકારે ચતુર્વિંશોઽધ્યાયઃ ॥ ૧૪ ॥

શિવની અરધી પ્રદક્ષિણાનો મર્મ એ છે કે-પ્રથમ નંદી પાસેથી સવ્ય પ્રદક્ષિણા ફરીને પ્રનાલે નમન લેવા ચંડ પાસે જવું. ત્યાંથી અપસવ્ય (પાછું) નંદી પાસે આવી, સોમસૂત્ર કહેતાં અપસવ્ય માર્ગે નંદીથી પ્રનાલ પાસે જવું. ત્યાંથી પાછા સવ્ય માર્ગે નંદી પાસે આવી ચંડ પ્રનાલ પાસે જઈને સોમસૂત્ર અપસવ્ય પાછું ફરી વળી સવ્ય ચંડ પ્રનાલ પાસે જઈ (અપસવ્ય) નંદી પાસે આવવું. (આ શિવાર્ધ પ્રદક્ષિણા જાણવી). ૬૦

ઇતિશ્રી વિશ્વકર્મા વિરચિત જ્ઞાનપ્રકાશ દીપાર્ણવનો વાસ્તુવિદ્યાના
આલ્પલિંગાધિકાર પર શિષ્ય વિચારક પ્રભાસકર આચાર્યના સોમપુત્રા
શિષ્યપ્રભાસીએ રચેલી શિષ્યપ્રભાસ નામની આપાટીકા સાથેનો
ચૌદમો અધ્યાય સમાપ્ત.

॥ अथ वास्तुविद्यायां दीपार्णवे पंचदशमोऽध्यायः ॥

॥ वृषभ-लक्षणम् ॥

श्रीविश्वकर्मा उवाच—

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि वृषभं दिव्यलक्षणम् ।

प्रयत्नेन यथाशास्त्रं यथोक्तं विश्वकर्मणा ॥ १ ॥

श्री विश्वकर्मा કહે છે કે હવે હું દિવ્ય લક્ષણવાળા વૃષભ (નંદી=પોઠીયા)નાં સ્વરૂપ જે પ્રમાણે શાસ્ત્રમાં કહેવ છે તે પ્રમાણે કહું છું. ૧

વૃષભ માન—

સ ભવતિ યથામેદૈ—જ્યેષ્ઠમધ્યમકન્યસૈઃ ।

જ્યેષ્ઠસ્તુ નવભાગશ્ચ ઉચ્છ્રૂયે સપ્તમાગિકઃ ॥ ૨ ॥

તે વૃષભ જેઠ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ એ ત્રણ હોદ વડે બને છે. જેઠમાનના વૃષભની લંબાઈના નવ ભાગ અને ઉંચાઈના સાત ભાગ કરવા. ૨

પ્રાસાદસ્ય તુ માનેન ગર્ભગૃહસ્ય માનતઃ ।

લિઙ્ગમાનં પ્રમાણં તુ તન્માને વૃષભો ભવેત્ ॥ ૩ ॥

અન્યથા ન કર્તવ્યં કર્તવ્યં શુભદાયકમ્ ।

પ્રાસાદના માનથી અને ગર્ભગૃહના માનથી લિંગની લંબાઈનું જે પ્રમાણ આવે તે માનનો લાંબો નંદી કરવો. પ્રમાણ વગર કરવો નહિ. પ્રમાણથી કરવાથી શુભ ફળદાયક બાબતું. ૩

વૃષભનું જ્યેષ્ઠમાન—

ચક્રં સાર્દદ્વિમાગં ચ ગ્રીવા સાર્દદ્વિમાગિકા ॥ ૪ ॥

સાર્દદ્વિમાગસ્તતઃ સ્કંધ-હિસાર્ધં પૃષ્ઠમેવ ચ ।

પાદશ્ચ સાર્ધો દ્વિમાગસ્તુ પિંડે સાર્દદ્વિમાગિકે ॥ ૫ ॥

શૃંગાન્તરં માગમેકં યાવત્ કર્ણાન્તરં તથા ।

જ્યેષ્ઠમાનં વિધિયતે મધ્યમો વૃષભઃ શૃણુ ॥ ૬ ॥

નંદીની લંબાઈના નવ ભાગમાંથી અડી ભાગનું સુખ કરવું, ગળું દોઢ ભાગનું, ખાંધ દોઢ ભાગની, પીઠ સાડાચરુ ભાગની, પગ દોઢ કે બે

ભાગના, પગની બાહ્ય દોઢ ભાગની; જન્ને શૃંગ (શિંગડા)નું અંતર જન્ને કાનની વચ્ચેનું એકેક ભાગનું રાખવું. આ પ્રમાણે જ્યેષ્ઠ માનના વૃષભનું પ્રમાણ કહ્યું. હવે મધ્યમાનના વૃષભ લક્ષણ સાંભળો. ૪-૫-૬

વૃષભનું મધ્યમ માન—

અષ્ટભાગો ભવેદ્ દીર્ઘે ઉચ્છ્રયે તુ પદ્મભાગિકઃ ।

ચક્ત્રે સપાદં દ્વિમાગં ગ્રીવા સપાદભાગિકા ॥ ૭ ॥

સપાદમાગં સ્કંધં ચ પૃષ્ઠં તુ સપાદત્રયમ્ ।

પાદૌ દ્વૌ સાર્દભાગૈસ્તુ હુરિકા ચાર્દભાગિકા ॥ ૮ ॥

શુર્યુરં ચાર્દભાગં તુ શૃંગમૂળે દ્વિનેત્રકમ્ ।

શૃંગાન્તરં દ્વિનેત્રં ચ તતઃ શૃંગદ્વયં ભવેત્ ॥ ૯ ॥

મધ્યમાનનાં વૃષભ લક્ષણ કહે છે. તે લંબાઈમાં આઠ અને ઉંચાઈમાં છ ભાગનો કરવો, યુગ સવા જે ભાગનું, ગળું સવા ભાગનું, સ્કંધ (ખાંધ) સવા ભાગનો, પીઠ સવાત્રણ ભાગની, પગ દોઢ ભાગના; ખરી અરધા ભાગની, પુષ્પ અર્ધભાગનું, શિંગડાના મૂળમાં આંખો કરવી, જન્ને શિંગડાનું અંતર આંખોના અંતર જેટલું રાખવું. ૭-૮-૯

વૃષભ કનિષ્ઠ માન—

एवं शृङ्गान्तरं शौक्तं मानो हि वृषभस्य च ।

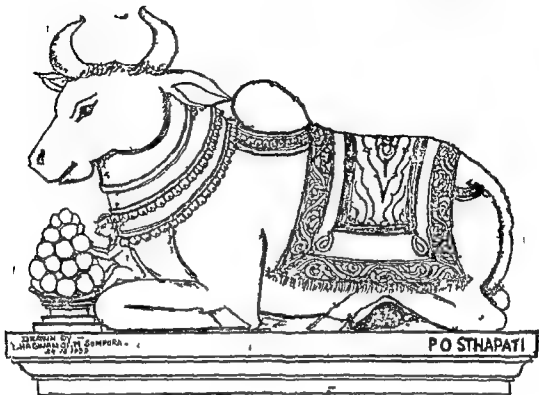
अतः कनीयसे वक्ष्ये यथा रुद्रेण भाषितम् ॥ ૧૦ ॥

સપ્ત પંચવિમાગેન આયામે ચોચ્છ્રયે બુધઃ ।

તત્ર માગોદિતં કૃત્વા શાન્તિકં પૌષ્ટિકં ભવેત્ ॥ ૧૧ ॥

ચક્ત્રં તુ દ્વિમાગં કુર્વાદ્.....વિધિયતે ।

વૃષભનું શૃંગાન્તર કહ્યું. હવે મહાદેવજીએ કહેલું વૃષભનું કનિષ્ઠમાન કહ્યું છે. સાત ભાગ લંબાઈ અને પાંચ ભાગ ઉંચાઈનો વૃષભ કરવો. આ ભાગ પ્રમાણે નંદો કરવાથી શાંતિદાતા અને પુષ્ટિદાતા થાય છે. યુગ જે ભાગનું કરવું. એ વિધિથી સર્વથી ભાણવું. ૧૦-૧૧

શુભાશુભ વૃષભ લક્ષણ--

લક્ષણહીને હરેદ્રાજા કર્ણહીને તથા મજા ॥ ૧૨ ॥

શૃંગહીને દુતે દ્રવ્ય સ્કંધહીને દુર્ભિક્ષસ્મ્ ।

પાદહીને હરેદ્ બંધુ તથા પાદપનપ્તકસ્મ્ ॥ ૧૩ ॥

एतस्य च महादोषा वृषभस्य तु वर्जिता ।

इदं लक्षणहीनं दूरितः परिचर्जयेत् ॥ ૧૪ ॥

સ મહેત્તસ્ય દાતારં વૃષભં સૌમ્યદાયકસ્મ્ ।

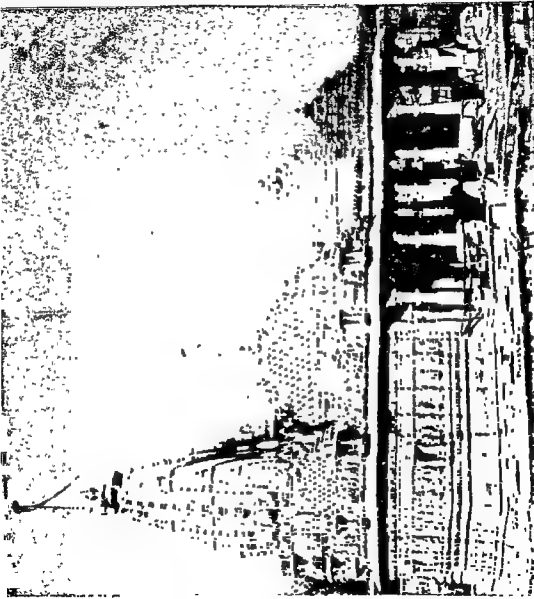
कार्यो लक्षणसंयुक्तश्चान्यथा वृषभकरः ॥ ૧૫ ॥

ગુણદોષાન્ ન જાનાતિ તં શિલ્પિનં તુ વર્જયેત્ ।

વૃષભ લક્ષણહીન હોય તો રાજાને, કાનહીન હોય તો ગ્રામીને હાનિકર્તા છે. શિંગડાહીન હોય તો દ્રવ્યની હાની કરાવે; ખાંધહીન હોય તો દુકાળ પડે; પગહીન હોય તો બંધુનો અને પગનો નાશ કરે, એ રીતે વૃષભના મોટા દોષ બાજુવા. આવા લક્ષણથી હીન વૃષભને વજીવો-તજવો, શુભ લક્ષણવાળો વૃષભ

શિવ અને પાર્વતીજી-રેવાંગના વિધિચિત્રા, જાંધાનાં દેવ સ્વરૂપે।

અવુલીલપુર પાટળનો ખારખા સદીની કળા-કૃતિરૂપ પંચાસરજનો લેઠ પ્રાસાદ
સિદ્ધપરાણી પ્રજાપતિર ચોપડામાં ચિત્રચિત્તાર

સુખદાયક છે. તેથી લક્ષણયુક્ત નંદી સ્થાપન કરવો. લક્ષણહીન અશુભકર્તા છે. આ શુભદોષોને જે શિદ્ધિ ન જાણતો હોય તેવા શિદ્ધિને પણ તણ દેવો. ૧૨-૧૫.

વૃષભની ઉંચાઈ—

માસાદર્મઃ ક્રીયતે ગર્માર્ષેન ચ પીઠિકા ॥ ૧૬ ॥

લિદ્ધઃ પીઠિકામાનેન તન્માને વૃષભો મવેત્ ।

અન્યથા ન કર્તવ્યં કર્તવ્યં શુભશુભમ્ ॥ ૧૭ ॥

॥ ઇતિ નંદીકેશ્વરસ્ય જ્યેષ્ઠ મધ્યમ કનિષ્ઠ લક્ષણમ્ ॥

इति श्रीविश्वकर्मणा कृते ज्ञानप्रकाशदीपार्णवे
वास्तुविद्यायां नंदिकेश्वरलक्षणो पंचदशमोऽध्यायः ॥ १५ ॥

માસાદર્મના ગર્ભગૃહના અર્ધભાગે પીઠિકા (વિસ્તારમાં) કરવી. પીઠિકાની પહોળાઈના માને રાજસિંગ લાંબુ કરવું અને પીઠિકાની ઉંચાઈ જેટલી વૃષભની લંબાઈ કરવી. આ માનથી વૃષભ કરવો શુભ છે. ૧૬-૧૭

ઇતિથી વિશ્વકર્મા વિરચિત વાસ્તુવિદ્યાના જ્ઞાનપ્રકાશ દીપાવર્ણવને
નંદીકેશ્વર લક્ષણ નામનો શિષ્ય વિશાલદ પ્રભાસકર ગ્રામદભાઈ
સોમપુરાએ કરેલ શિષ્યપ્રભા નામની ભાષા દીકાને
૫૬૨મે અધ્યાય સમાપ્ત.

॥ अथ वास्तुविद्यायां दीपावलि षोडशोऽध्यायः ॥

चतुर्विंशति-गौर्याः स्वरूपम्

श्रीविश्वकर्मा उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि गौर्यादिचतुर्विंशतिम् ।

चतुर्वर्ज्जा त्रिनेत्रा च सर्वामरणभूषिता ॥ १ ॥

पीताङ्गी पीतवर्णा च पीतवस्त्रविभूषिता ।

एकवक्त्रा त्रिनेत्रा च स्वरूपे यौवनान्विता ॥ २ ॥

सुप्रभा सुतेजाद्या च मुकुटेन विराजिता ।

प्रभामण्डलसंयुक्ता कुण्डलाभरणभूषिता ॥ ३ ॥

हारकरुणकेयूरा पादयोर्नूपुरास्थिता ।

सिंहस्कन्धे, समारूढा नानारूपकरोद्यता ॥ ४ ॥

श्री विश्वकर्मा કહે છે કે હવે હું શ્યાવિશ ગૌરી આદિ મૂર્તિઓનું લક્ષણ કહુ છું. પ્રત્યેક ગૌરી આર ભુજાયુક્ત, ત્રણ નેત્રવાળી, સર્વ આભૂષણોયુક્ત, પીળા વર્ણના શરીરવાળી, પીળાં વસ્ત્રો ધારણ કરેલી, એક મુખ અને ત્રણ નેત્રવાળી, યૌવનાવસ્થાવાળી, સુહર કાન્તિ અને તેજવાળી, માથા ઉપર મુકુટ ધારણ કરેલ, પ્રભામંડળ યુક્ત, કાને કુંડળ, છાતીએ હાર, હાથે કંકણ, ભૂજામાં કેયૂર, પગમાં ઝાંઝર ધારણ કરેલી, (સાધારણ રીતે) સિંહના વાહનવાળી, અનેક રૂપ કરનારી, એવી પ્રત્યેક ગૌરી મૂર્તિ બાધુવી. ૧-૪

દેવર્ગાર્ધગણેન પૂજિતા સુરગણૈસ્તથા ।

કૃતયુગે તોતલા નામ પૂજ્યતે બ્રાહ્મણૈઃ સદા ॥ ૫ ॥

ત્રિપુરાસ્થા તુ સત્રિયૈઃ સૌભાગ્યા ચ વૈશ્યસ્તથા ।

વિજયા શૂદ્રજાતિભિઃ પૂજ્યાશ્ચત્વારો બ્રાહ્મણૈઃ ॥ ૬ ॥

૧. દીપાર્ધવ ગ્રંથના આ ચોટીસ ગૌરી સ્વરૂપ અન્ય ગ્રંથોમાં જોવામાં આવતા નથી. અપરાજિતસુતગ્રંથાન, રૂપમણ્ડન. રૂપાવતાર, વાસ્તુમંજરી આદિ ગ્રંથોમાં ગૌરીના આર સ્વરૂપો આપેલા છે. જ્યારે અહીં ચોટીસ આપેલા છે. વળી આમાં આપેલી ગૌરી સ્વરૂપોમાં ૭ સ્વરૂપ ઉચ્ચ-તામ્રસ્વરૂપ ચંદ્રી જેવા છે. બાકીનાં અઢાર સ્વરૂપો રાજસ-સાત્વિક છે. અન્ય ગ્રંથોમાં આપેલાં જારે સ્વરૂપો સાત્વિક છે, તેમાં એક હિમ નથી.

ત્રયશ્ચ રાજ્યનાતિભિઃ દ્વયો વૈશ્યૈશ્ચ પૂજયતે ।

અથૈકા શૂદ્રનાતિભિઃ..... ॥ ૭ ॥

દેવગણ અને ગાંધર્વ ગણોથી અને અસુરોથી પૂજાએલી, કુતયુગમાં તે તોતલા નામથી પ્રસિદ્ધ છે. તેને બ્રાહ્મણોએ હંમેશા પૂજવી. ત્રિપુરા નામની દેવી ક્ષત્રિયો, સૌભાગ્યા નામની દેવી વૈશ્યોએ અને વિજ્યા નામની દેવી શૂદ્ર જાતિએ પૂજવી. આ ત્રણે દેવીઓને બ્રાહ્મણોએ પૂજવી. તોતલા સિવાયની દેવીઓને ક્ષત્રિયોએ પૂજવી, સૌભાગ્યા અને વિજ્યા એ બે દેવીઓ વૈશ્યોએ પૂજવી, અને વિજ્યા એક દેવી શૂદ્રોએ પૂજવી. ૫-૬-૭

તોતલા દેવી

ત્રિપુરા દેવી

સૌભાગ્યા દેવી

વિજયા દેવી

૧ તોતલાદેવીનું સ્વરૂપ—

દક્ષિણે ચાપમાલાં ચ તસ્યાથશ્ચ કમંડલુમ્ ।

તથૈવ પીછિકાં વામે વામાંથઃ શંખમુત્તમમ્ ॥ ૮ ॥

રૂપેણ તોતલા નામ મૂર્તિશ્ચ હંસવાહિની ।

જેના જમણા ઉપલા હાથમાં માળા, જમણા નીચલા હાથમાં કમંડળ, ડાબા ઉપરના હાથમાં પીછિકા અને નીચેના ડાબા હાથમાં શંખ ધારણ કરેલાં છે એવા સ્વરૂપવાળી હંસના વાહનવાળી તોતલા નામે ગૌરી જાણવી. ૮

૨ ત્રિપુરા દેવી—

અમયં ચ દક્ષિણે હસ્તે તસ્યોર્ધ્વેઽઙ્કુશમદ્યગુલે ॥ ૯ ॥

પાશં ચ વામહસ્તે તુ લિઙ્ગં ચ તદધઃ સ્થિતમ્ ।
મેતાસના મહાદેવી ત્રિપુરા નામ મૂર્તિકઃ ॥ ૧૦ ॥

ત્રિપુરાદેવીના જમણા હાથમાં અભય, ઉપરના હાથમાં અંકુશ, ડાબા ઉપલા હાથમાં પાશ અને નીચેના ડાબા હાથમાં શિવલિંગ ધારણ કરેલી એવી પ્રેત ઉપર સવારી કરનારી એવી ત્રિપુરા નામની મહાદેવી-ગૌરી બાણવી. ૯-૧૦
૩ સૌભાગ્યા દેવી—

દક્ષિણે ચાક્ષુઃપદ્મં ચ તસ્યોર્ધ્વે પદ્મમુત્તમમ્ ।
વામે તુ પુસ્તકં ચૈવ વામાયઃ ફલમુત્તમમ્ ॥ ૧૧ ॥
ગરુડે ચ સમારુઢા સૌભાગ્યવેત્તા મૂર્તિકઃ ।

સૌભાગ્યા દેવીના જમણા હાથમાં માળા, જમણા ઉપલા હાથમાં કમળ, ડાબા હાથમાં પુસ્તક, ડાબા નીચલા હાથમાં ફળ (માતુલિંગ), ગરુડની સવારી કરેલી છે એવી સૌભાગ્યા નામની દેવી બાણવી. ૧૧

૪ વિજ્યા દેવી—

દક્ષિણે ચાક્ષુઃપદ્મં ચ તદૂર્ધ્વે દંડમુત્તમમ્ ॥ ૧૨ ॥
વામે તુ પુસ્તકં ચૈવ વામપદ્મામયં તથા ।
પદ્મનમુખા દેવી ચ વિજયા નામ મૂર્તિકઃ ॥ ૧૩ ॥

જેના જમણા હાથમાં માળા, ઉપરના જમણા હાથમાં દંડ, ડાબા હાથમાં પુસ્તક અને ડાબા નીચલા હાથે અભય છે તેવી પ્રમત્ત મુખવાળી દેવીને વિજ્યા નામની મહાદેવી બાણવી. ૧૨-૧૩

૫ ગૌરી દેવી—

દક્ષિણે ચાક્ષુઃપદ્મં ચ ભૂજોર્ધ્વેશ્વરમેવ ચ ।
ગર્જનં ચ વામહસ્તે ચ તસ્યાયશ્ચ કમંડલુમ્ ॥ ૧૪ ॥
ગૌરી નામેન વિદ્યાતા મૂર્તિશ્ચ સિંહવાહિની ।

જેના નીચેના જમણા હાથમાં માળા, ઉપરના જમણા હાથમાં શિવ, ડાબા હાથમાં ગણપતિ અને નીચેના હાથમાં કમંડલ ધારણ કરેલાં છે અને સિંહનું વાહન છે એવી ગૌરી નામની દેવી બાણવી.* ૧૪

* ૧૫૬-૧૧૨-દેવતામૂર્તિપ્રકરણે અષ્ટમોઽધ્યાય—

અથ ગૌરી પ્રવક્ત્ર્યામિ પ્રમાણં મૂર્તિલક્ષણમ્ ।
ચતુર્મુખા ત્રિનેત્રા ચ સર્વામરણમૂષ્ણિકા ॥
ગોપાસનોપરિસ્થા ચ કર્તવ્યા સર્વકામવા ॥ ૧ ॥

॥ इति गौरीमूर्ति सामान्य लक्षणम् ॥

૬ પાર્વતી દેવી—

દક્ષિણે ચામયં ચૈવં તુધ્વેં લિઙ્ગમીશ્વરમ્ ॥ ૧૫ ॥

વાયે ગજાનનં ચૈવ માતુલિઙ્ગં ચાધઃસ્થિતમ્ ।

ગોધિકા લાંછનં ચૈવ પાર્વતી નામ મૂર્તિકઃ ॥ ૧૬ ॥

એના જમણા નીચલા હાથે અલય મુદ્રા છે. ઉપરના હાથમાં શિવલિંગ છે, હાથા ઉપરના હાથમાં ગણપતિ અને નીચેના હાથમાં બીજેડ-કૂળ ધારણ કરેલું છે અને થોડું વાહન છે એવી પાર્વતી નામની દેવી-મૂર્તિ અલુવી. ૧૫-૧૬

૭ શૂલેશ્વરી દેવી—

અમયં દક્ષિણે હસ્તે તદ્ધ્વેં રુદ્રમેવ ચ ।

વાયે ગણપતિં ચૈવ વામાધઃ વાક્ષમાલિકા ॥ ૧૭ ॥

સિંહવાહને સમારૂઢા શૂલેશ્વરી નામ મૂર્તિષુ ।

એના જમણા નીચલા હાથે અલય મુદ્રા છે. ઉપલા હાથે શિવલિંગ છે.

ઉમા ચ પાર્વતી ગૌરી લલિતા ચ મિયા તથા ।

દુષ્ણા ચ હિમવન્તી ચ રંભા ચ સાવિત્રી તથા ॥

ત્રિપંડાં તોતલા ચૈવ ત્રિપુટા દ્વાદશોદિતાઃ ॥ ૨ ॥ इति गौरी नामानि ॥

અક્ષયુત્રં ચ કમલં દર્પણં ચ કમંડલું ।

ઉમા નામ્ના ભવેન્મૂર્તિઃ પૂજિતા વિદ્યેયેતિ ॥ ૩ ॥ इत्युक्त्वा (૧)

ઉમા

ઉમા

પાર્વતી

ગૌરી

લલિતા

હાખા ઉપલા હાથમાં ગણપતિ, અને નીચલા હાથમાં માળા ધારણ કરેલી છે એવી સિંહના વાહનવાળી શુદેશ્વરી દેવીની મૂર્તિ બજાવી. ૧૭

૮ લલિતા દેવી—

દક્ષિણે' ચાક્ષમાલાં તુ તદ્ધર્વે' લિઙ્ગમેવ ચ ॥ ૧૮ ॥

વામે ગણપતિં ચૈવ તસ્યાથઃ પદ્મમુત્તમમ્ ।

ગોધિકા વાહને ચૈવ લલિતા નામ મૂર્તિષુ ॥ ૧૯ ॥

જેના જમણા નીચલા હાથમાં માળા, ઉપરના હાથમાં શિવલિંગ, હાખા ઉપલા હાથમાં ગણપતિ અને નીચલા હાખા હાથમાં કમળ ધારણ કરેલાં છે અને ઘોડા વાહન છે એવી લલિતાદેવીની મૂર્તિ બજાવી. ૧૮-૧૯

૯ હૃશ્વરી દેવી—

અમયં દક્ષિણે હસ્તે તદ્ધર્વે' હૃશ્વરં તથા ।

વામે ગણપતિં ચૈવ વામાથશ્ચ કમંડલુમ્ ॥ ૨૦ ॥

હૃશ્વરી સિંહવાહિની ।

હૃશ્વરી

અનેશ્વરી

ઉભાપતિ

વીણા

અક્ષસૂત્રં શિવં દેવં ગણાધ્યક્ષ કમંડલુમ્ ।

અગ્નિકુડોમયે પક્ષે પાર્ષેતી પર્વતોદ્ભવા ॥ ૪ ॥ इति पार्षेती (૨)

અક્ષસૂત્રામયે પદ્મં તસ્યોર્ધ્વે' તુ કમંડલુમ્ ।

ગૌર્યાશ્ચ મુર્તિરિત્યુક્તા કર્તવ્યા શિવશાસિની ॥ ૫ ॥ इति गौरी (૩)

અક્ષસૂત્રં ચ વીણે છે કમંડલુઃ કરેણુ ચ ।

લલિતા ચ તદા નામ સિદ્ધચારણસેવિતા ॥ ૬ ॥ इति ललिता (૪)

જેના જમણા નીચલા હાથે અભય મુદ્રા, ઉપરના હાથમાં શિવલિંગ, ડાબા ઉપલા હાથમાં ગણપતિ, અને ડાબા નીચલા હાથમાં કમંડળ ધારણ કરેલ એવી મંથરી દેવી બાણવી. ૨૦

૧૦ મનેશ્વરી દેવી—

પદ્મં દક્ષિણહસ્તે ચ તદ્ધર્વે ईश्वरं तथा ॥ ૨૧ ॥

વામે ગણપતિં ચૈવ વામાપશ્રામયં તથા ।

સિંહવાહનસમારુદા મનેશ્વરી નામ મૂર્તિષુ ॥ ૨૨ ॥

જેના જમણા નીચલા હાથમાં કમળ, ઉપરના હાથમાં શિવલિંગ, અને ડાબા ઉપરના હાથમાં ગણપતિ, અને નીચેના હાથે અભય મુદ્રા છે અને જેનું સિંહનું વાહન છે એવી મનેશ્વરી દેવીની મૂર્તિ બાણવી. ૨૧-૨૨

૧૧ ઉમાપતિ દેવી—

અમયં દક્ષિણે હસ્તે તદ્ધર્વે ईश्वરं तथा ।

વામે ગણપતિં ચૈવ વામાર્ધઃ પદ્મમુક્તમમ્ ॥ ૨૩ ॥

ઉમાપતિનામા મૂર્તિઃ દેવી ચ સિંહવાહિની ।

ગોઘાસનાશ્ચ સુખા પદ્મામયં ઘરવં કરમ્ ।

શ્રિયામૂર્તિસ્તદા નામ ગૃહે પૂજ્યા શ્રિયે સ્ત્રા ॥ ૨૪ ॥ ૧૫ ૥ ૧૬ ૥ ૧૭ ૥ ૧૮ ૥ ૧૯ ૥ ૨૦ ૥ ૨૧ ૥ ૨૨ ૥ ૨૩ ૥ ૨૪ ૥ ૨૫ ૥ ૨૬ ૥ ૨૭ ૥ ૨૮ ૥ ૨૯ ૥ ૩૦ ૥ ૩૧ ૥ ૩૨ ૥ ૩૩ ૥ ૩૪ ૥ ૩૫ ૥ ૩૬ ૥ ૩૭ ૥ ૩૮ ૥ ૩૯ ૥ ૪૦ ૥ ૪૧ ૥ ૪૨ ૥ ૪૩ ૥ ૪૪ ૥ ૪૫ ૥ ૪૬ ૥ ૪૭ ૥ ૪૮ ૥ ૪૯ ૥ ૫૦ ૥ ૫૧ ૥ ૫૨ ૥ ૫૩ ૥ ૫૪ ૥ ૫૫ ૥ ૫૬ ૥ ૫૭ ૥ ૫૮ ૥ ૫૯ ૥ ૬૦ ૥ ૬૧ ૥ ૬૨ ૥ ૬૩ ૥ ૬૪ ૥ ૬૫ ૥ ૬૬ ૥ ૬૭ ૥ ૬૮ ૥ ૬૯ ૥ ૭૦ ૥ ૭૧ ૥ ૭૨ ૥ ૭૩ ૥ ૭૪ ૥ ૭૫ ૥ ૭૬ ૥ ૭૭ ૥ ૭૮ ૥ ૭૯ ૥ ૮૦ ૥ ૮૧ ૥ ૮૨ ૥ ૮૩ ૥ ૮૪ ૥ ૮૫ ૥ ૮૬ ૥ ૮૭ ૥ ૮૮ ૥ ૮૯ ૥ ૯૦ ૥ ૯૧ ૥ ૯૨ ૥ ૯૩ ૥ ૯૪ ૥ ૯૫ ૥ ૯૬ ૥ ૯૭ ૥ ૯૮ ૥ ૯૯ ૥ ૧૦૦ ૥

અક્ષસૂત્રં કમલુર્લુ હવયે ચ પુટાંજલિ ।

પંચાક્ષયશ્ચ કુંદેષુ કૃષ્ણા નામ સુશોભના ॥ ૮ ॥ ૧૫ ૥ ૧૬ ૥ ૧૭ ૥ ૧૮ ૥ ૧૯ ૥ ૨૦ ૥ ૨૧ ૥ ૨૨ ૥ ૨૩ ૥ ૨૪ ૥ ૨૫ ૥ ૨૬ ૥ ૨૭ ૥ ૨૮ ૥ ૨૯ ૥ ૩૦ ૥ ૩૧ ૥ ૩૨ ૥ ૩૩ ૥ ૩૪ ૥ ૩૫ ૥ ૩૬ ૥ ૩૭ ૥ ૩૮ ૥ ૩૯ ૥ ૪૦ ૥ ૪૧ ૥ ૪૨ ૥ ૪૩ ૥ ૪૪ ૥ ૪૫ ૥ ૪૬ ૥ ૪૭ ૥ ૪૮ ૥ ૪૯ ૥ ૫૦ ૥ ૫૧ ૥ ૫૨ ૥ ૫૩ ૥ ૫૪ ૥ ૫૫ ૥ ૫૬ ૥ ૫૭ ૥ ૫૮ ૥ ૫૯ ૥ ૬૦ ૥ ૬૧ ૥ ૬૨ ૥ ૬૩ ૥ ૬૪ ૥ ૬૫ ૥ ૬૬ ૥ ૬૭ ૥ ૬૮ ૥ ૬૯ ૥ ૭૦ ૥ ૭૧ ૥ ૭૨ ૥ ૭૩ ૥ ૭૪ ૥ ૭૫ ૥ ૭૬ ૥ ૭૭ ૥ ૭૮ ૥ ૭૯ ૥ ૮૦ ૥ ૮૧ ૥ ૮૨ ૥ ૮૩ ૥ ૮૪ ૥ ૮૫ ૥ ૮૬ ૥ ૮૭ ૥ ૮૮ ૥ ૮૯ ૥ ૯૦ ૥ ૯૧ ૥ ૯૨ ૥ ૯૩ ૥ ૯૪ ૥ ૯૫ ૥ ૯૬ ૥ ૯૭ ૥ ૯૮ ૥ ૯૯ ૥ ૧૦૦ ૥

દિમપંતી શેલરાત્રી શબ્દવસાત પરિસુવા ?

પદ્મપંજામય તુ વિવાહે તુ માહેશ્વરી ॥ ૯ ॥ ૧૫ ૥ ૧૬ ૥ ૧૭ ૥ ૧૮ ૥ ૧૯ ૥ ૨૦ ૥ ૨૧ ૥ ૨૨ ૥ ૨૩ ૥ ૨૪ ૥ ૨૫ ૥ ૨૬ ૥ ૨૭ ૥ ૨૮ ૥ ૨૯ ૥ ૩૦ ૥ ૩૧ ૥ ૩૨ ૥ ૩૩ ૥ ૩૪ ૥ ૩૫ ૥ ૩૬ ૥ ૩૭ ૥ ૩૮ ૥ ૩૯ ૥ ૪૦ ૥ ૪૧ ૥ ૪૨ ૥ ૪૩ ૥ ૪૪ ૥ ૪૫ ૥ ૪૬ ૥ ૪૭ ૥ ૪૮ ૥ ૪૯ ૥ ૫૦ ૥ ૫૧ ૥ ૫૨ ૥ ૫૩ ૥ ૫૪ ૥ ૫૫ ૥ ૫૬ ૥ ૫૭ ૥ ૫૮ ૥ ૫૯ ૥ ૬૦ ૥ ૬૧ ૥ ૬૨ ૥ ૬૩ ૥ ૬૪ ૥ ૬૫ ૥ ૬૬ ૥ ૬૭ ૥ ૬૮ ૥ ૬૯ ૥ ૭૦ ૥ ૭૧ ૥ ૭૨ ૥ ૭૩ ૥ ૭૪ ૥ ૭૫ ૥ ૭૬ ૥ ૭૭ ૥ ૭૮ ૥ ૭૯ ૥ ૮૦ ૥ ૮૧ ૥ ૮૨ ૥ ૮૩ ૥ ૮૪ ૥ ૮૫ ૥ ૮૬ ૥ ૮૭ ૥ ૮૮ ૥ ૮૯ ૥ ૯૦ ૥ ૯૧ ૥ ૯૨ ૥ ૯૩ ૥ ૯૪ ૥ ૯૫ ૥ ૯૬ ૥ ૯૭ ૥ ૯૮ ૥ ૯૯ ૥ ૧૦૦ ૥

સિયા

૧૦૫૧

૧૦૫૨

૧૦૫૩

જેના નીચલા જમણા હાથે અભય, ઉપલા હાથે શિવલિંગ, ડાબા ઉપલા હાથે ગણપતિ, ડાબા નીચલા હાથે કમળ ધારણ કરેલી છે એવી સિંહના વાહનવાળી ઉમાપતિ દેવીની મૂર્તિ જાણવી. ૨૩

૧૨ વીજાદેવી -

પદ્મં ચ દક્ષિણે હસ્તે તદ્ધર્વે લિङ्ગમેव च ॥ ૨૪ ॥

गणेशं वामहस्ते च लिङ्गं तदधःस्थितम् ।

सिंहासने समारूढा वीणेति नाम मूर्तिषु ॥ ૨૫ ॥

જેના જમણા નીચલા હાથે કમળ, ઉપરના હાથે શિવલિંગ, ઉપરના ડાબા હાથે ગણપતિ, અને ડાબા નીચલા હાથમાં લિંગ ધારણ કરેલ છે તેવી સિંહના વાહનવાળી વીજાદેવીની મૂર્તિ જાણવી. ૨૪-૨૫

૧૩ હરિતની દેવી—

दक्षिणे च मातुलिङ्गं तद्धर्वे ईश्वरं तथा ।

वामे गणपतिं चैव वामाधश्च कर्मउल्लम्- ॥ ૨૬ ॥

गोधासने समारूढा हस्तिनी नाम मूर्तिषु ।

જેના જમણા નીચલા હાથમાં ક્ષ્ણ, ઉપલા હાથમાં શિવલિંગ અને ડાબા ઉપલા હાથમાં ગણપતિ, અને ડાબા નીચેના હાથમાં કમંડલ ધારણ કરનારી ઘોના વાહનવાળી એવી હસ્તિની દેવીની મૂર્તિ જાણવી. ૨૬

હસ્તિની

જિનેબા

રમણા

કુમ્ભિકા

१४ त्रिनेत्रा देवी—

अक्षसूत्रं दक्षिणे च तद्ध्ये ईश्वरं तथा ॥ २७ ॥

वामे गणपतिं चैव मातुलिङ्गमथः स्थितम् ।

सिंहासने समाख्या त्रिनेत्रा नाम मूर्तिषु ॥ २८ ॥

नेत्रा नभश्च नीयता हाथमां भाषा; उपरा हाथमां शिवलिङ्ग; उपरना
हाथमां गणपति, अने नीचेना हाथमां जीओइ-इण धारण करेतां छे
तेवी सिंहासना उपर ओठेली त्रिनेत्रा देवीनी मूर्ति नखुपी. २७-२८

१५ रमणा देवी—

अक्षसूत्रं दक्षिणे च तद्ध्ये ईश्वरं तथा ।

वामे गणपतिं चैव तस्याथः पुस्तकं तथा ॥ २९ ॥

हंसवाहनमाख्या रमणा नाम मूर्तिषु ।

कमंडलुश्चक्षुर्जाकुशं गजासनसंस्थिता ।

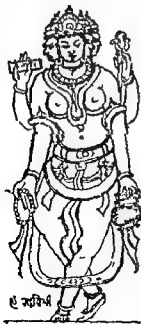
प्रतीतोद्भवद्वरूपा रमा च सर्वकामदा ॥ ३० ॥ इति रंगा (८)

अक्षसूत्रं पुस्तकं च धत्ते पद्मं कमंडलुम् ।

चतुर्वक्त्रा तु सायित्री धोत्रियाणां गृहे हिता ॥ ३१ ॥ इति सावित्री (९)

अक्षसूत्रं धत्तशक्तिम् तस्याथश्च कमंडलुम् ।

त्रिलंबां पूजयेन्नित्यं सर्वकामफलप्रदा ॥ ३२ ॥ इति त्रिलंबा (१०)

३० सावित्री

त्रिलंबा

रमणा

त्रिभुजा

જેના નીચલા જમણા હાથમાં માળા, ઉપરના હાથમાં શિવલિંગ ઉપરના ડાબા હાથમાં ગણપતિ, નીચેના ડાબા હાથમાં પુસ્તક ધારણ કરેલ છે તેવી સિંહની સવારીવાળી રમણા દેવીની મૂર્તિ બાણવી. ૨૮

૧૬ ફૂલકલા દેવી—

પદ્મં ચ દક્ષિણે હસ્તે તસ્યોર્ધ્વે પદ્મમુત્તમમ્ ॥ ૩૦ ॥

પુસ્તકં વામહસ્તેન તથાપથ કમંડલુમ્ ।

કમલાલાચ્છનં ચૈવ દેવીનામ કુલકલા ॥ ૩૧ ॥

જેના જમણા નીચલા હાથમાં કમળ ધારણ કરેલ છે, જમણા ઉપરના હાથમાં પદ્મ કમળ છે, ડાબા ઉપલા હાથે પુસ્તક છે, અને ડાબા નીચલા હાથમાં કમંડળ ધારણ કરેલ છે તેવી કમળના વાહનવાળી ફૂલકલા દેવી બાણવી. ૩૦-૩૧

૧૭ જંધાદેવી—

અક્ષમાલાં દક્ષિણે ચ તસ્યોર્ધ્વે પદ્મમુત્તમમ્ ।

દર્પણં વામહસ્તે ચ વામાયઃ ફલમુત્તમમ્ ॥ ૩૨ ॥

હસ્તિનો વાહના દેવી જંવાનામતો મૂર્તિષુ ।

જેના જમણા-નીચલા હાથમાં માળા વધા ઉપરના હાથમાં કમળ છે; જેના ડાબા ઉપરના હાથમાં દર્પણ અને નીચેના હાથમાં ફળ ધારણ કરેલ છે તેવી હાથીના વાહનવાળી એવી જંધા દેવીની મૂર્તિ બાણવી. ૩૨

જંધાદેવી

ત્રિશક્તિવિજ્યા

કામેશ્વરી

રમણેશ્વરી

૧૮ ઐલોક્ય વિજયા—

વરદં દક્ષિણે હસ્તે તસ્યોર્ધ્વેઽકુશમુત્તમમ્ ॥ ૩૩ ॥

પાશં ચ વામહસ્તે તુ વામાયશ્ચામયં તથા ।

બ્રહ્મા વિષ્ણુસ્તથા રુદ્ર ईશ્વરશ્ચ સદાશિવઃ ॥ ૩૪ ॥

एते पंच महाप्रोक्ताः पादमूले व्यवस्थिताः ।

ઐલોક્યવિજયા નામ..... ॥ ૩૫ ॥

જેના જમણા નીચેના હાથે વરદ મુદ્રા તથા ઉપરના હાથે અંકુશ છે, ડાબા ઉપરના હાથમાં પાશ (ફાંસો) તથા નીચેના હાથમાં અભયમુદ્રા છે; એવી બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, રુદ્ર, ईશ્વર અને સદાશિવ એ પાંચ મહાન દેવોના પગના મૂળમાં રહેનારી એવી ઐલોક્ય વિજયા નામે દેવીની મૂર્તિ બાબુવી. ૩૩-૩૪-૩૫

૧૯ કામેશ્વરી દેવી—

દક્ષિણે વાક્ષમૂત્રં ચ તદ્ધર્વે પદ્મમુત્તમમ્ ।

પુસ્તકં વામહસ્તે તુ વામાયશ્ચામયં તથા ॥ ૩૬ ॥

કમલાસનમારુદા દેવી કામેશ્વરી તથા ।

જેના જમણા નીચેલા હાથમાં વાક્ષમાળા, ઉપલા હાથમાં કમળ છે, ડાબા ઉપલા હાથમાં પુસ્તક અને નીચેના હાથમાં અભય મુદ્રા ધારણ કરેલ છે તથા કમળનું આસન છે એવી કામેશ્વરી દેવીની મૂર્તિ બાબુવી. ૩૬

૨૦ રક્તનેત્રા—

અમયં દક્ષિણે હસ્તે તદ્ધર્વે સ્વહ્રગમેવ ચ ॥ ૩૭ ॥

વામે તક્ષકં ચૈવ તસ્યાપઃ ફલં ભવેત્ ।

પ્રેતાસના સમારુદા રક્તનેત્રા ચ નામતઃ ॥ ૩૮ ॥

જેના જમણા નીચેલા હાથે અભય મુદ્રા તથા ઉપલા હાથમાં ખડગ છે. ડાબા ઉપરના હાથમાં તક્ષક (સર્પ) છે અને ડાબા નીચેના હાથે ક્ષુણ્ણ ધારણ કરેલ છે અને પ્રેત (શબ)ના વાહનવાળી એવી રક્તનેત્રા દેવીની મૂર્તિ બાબુવી. ૩૭-૩૮.

૨૧ ચંડી, ૨૨ જંમિની, ૨૩ જ્વાલામ્બા, ૨૪ ભૈરવી—

ચંડિનીતાનીં દધ્યનીં (?) જંમિનીં જ્વલતમમા ।

સહિતં મૈત્રવરૂપા કોટરાક્ષી ચ મીપળી ॥ ૩૯ ॥

પ્રેતારુદા વિશાલા ચ દ્વાદશ પંચલોચના । (?)

પંચમહાદીપમુદ્રા.....પંચકમૂષણા ॥ ૪૦ ॥

સિંહચર્મપરિધાના ગજચર્મોત્તરીયકમ્ ।

નીલોત્પલસમાભાસા ઘર્મકોટિસમપ્રમમ્ ॥ ૪૧ ॥

ચંડી

જલિની

જવાલામ્બા

ભૈરવી

ચંડી દેવી, જલિની દેવી, જવાલામ્બા દેવી અને ભૈરવી દેવી એ ચારે દેવીઓ ભયંકર રૂપવાળી, જોખલા જેવી આંખોવાળી, ત્રેત (શખ) પર બેઠેલી, ખાર અથવા પાંચ વિશાળ નેત્રવાળી (૧), પાંચ મહા તેજસ્વી શુદ્રાવાળી, પાંચ આભુષણોવાળી; સિંહના ચર્મને ધારણ કરનારી, હાથીના ચર્મને ઉત્તરીય વસ્ત્રની જેમ (જનોઇની જેમ) ધારણ કરનારી, નીલ કમળના જેવી કાંતિવાળી, કશોડા સૂર્યના તેજ જેવી તેજસ્વી-તે ચારે દેવીઓનું સ્વરૂપ છે. ૩૯-૪૧

કપાલામરણં ચ્વન્દં ચ્વન્દં પદ્મર્ગધારિણી ।

કપાલપ્રહ્લગધરા જ્ઞેયા ત્ર્યેલોકોદ્યોતયંટિકા ॥ ૪૨ ॥

શરસારદ્રધરા દિવ્યા પાશાદ્ધુશધરા ચ તુ ।

સર્પકુંડલસંયુક્તા સર્પામરણભૂપિતા ॥ ૪૩ ॥

સર્પકંકણકેયુરા નાનામરણભૂપિતા ।

इत्येवं भैरवीदेवी सपादपरिकीर्तिता ॥ ४४ ॥

इति श्री विश्वकर्मणा कृते वास्तुविचार्य ज्ञानप्रकाश दीपवर्णने

चतुर्विंशति गौरीदेवी लक्षणोनाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

ચુંડાની માળા ગળામાં ધારણ કરનારી, છ વર્ગ (કામ, ક્રોધ, મોહ, મદ, લોભ અને અહંકાર)વાળી, ચુંડ (ખોપરી) ખડગને ધારણ કરનારી, અને ત્રણે લોકને પ્રકાશિત કરનારી, ઘટિકાવાળી; ધનુષબાણ, પાશ અને અંકુશને ધારણ કરનારી, કાને સર્પના કુંડળ અને સર્પનાં આભૂષણો, સર્પનાં કંકણ અને બાણ.

ખંધવાળી, ઇત્યાદિ અનેક આબૂષણોથી શોભતી એવી ભેરવી આદિ ચારે દેવીઓ
બાણવી. ૪૨-૪૪

ઇતિથી વિશ્વકર્મા વિરચિત જ્ઞાનપ્રકાશ દીપાર્ણવનો વાસ્તુવિદ્યાના
ઓવીશઃ ઘૌરી દેવીનાં લક્ષણ પણ શિક્ષણ વિચારક પ્રજાસંકર ઓપડભાઈ
સોમપુરા શિક્ષણશાસ્ત્રીએ રચેલી શિક્ષકપ્રતિમા નામની આધારીકા આયેને
સોજામેઃ અધ્યાય સમાપ્ત.

આધુષ		આધુષ	
ક્રમ	નામ જમણા દાઘર્મા ડાબા દાઘર્મા ઉપસા નીચલા ઉપસા નીચલા	ક્રમ	નામ જમણા દાઘર્મા ડાબા દાઘર્મા ઉપસા નીચલા ઉપસા નીચલા
૧	તોતલાદેવી માળા કમંડળ પીઝીમ સંખ વાદન દંસ	૧૩	હરિનીદેવી શિવલિંગ માણુપિ મજુપતિ કમંડળ વાદન ધો
૨	ત્રિપુરાદેવી અંકુશ અમય પાસ શિવલિંગ વાદન ધ્રેલ	૧૪	ત્રિનેત્રાદેવી શિવલિંગ માળા મજુપતિ કમંડળ જમ્બુ નેત્ર અને વાદન સિંદ
૩	સોભાગ્યદેવી પદ્મ માળા પુસ્તક કમંડળ વાદન ગ્રહ	૧૫	રમણદેવી શિવલિંગ માળા મજુપતિ પુસ્તક વાદન દંસ
૪	વિજયદેવી હંક માળા પુસ્તક અમય વાદન સિંદ	૧૬	હસકાદેવી કમળ કમળ પુસ્તક કમંડળ આસન કમળ
૫	ઘૌરીદેવી શિવલિંગ માળા મજુપતિ કમંડળ વાદન સિંદ	૧૭	જંધાદેવી કમળ માળા દર્પણ કમળ વાદન દાપી
૬	પાર્વતીદેવી શિવલિંગ અમય મજુપતિ કમંડળ વાદન ધો	૧૮	ઐતોહરિનના અંકુશ વગ્દ પાસ અમય વાદન સિંદ
૭	ધર્મદેવી શિવલિંગ અમય મજુપતિ માળા વાદન સિંદ	૧૯	કામેશ્વરીદેવી કમળ માળા પુસ્તક અમય આસન કમળ
૮	લાલતાદેવી શિવલિંગ માળા મજુપતિ કમંડળ વાદન ધો	૨૦	રક્તદેવી અમય અમય સંધર્મ કમળ વાદન ધ્રેલ
૯	ઇશ્વરીદેવી શિવલિંગ અમય મજુપતિ કમંડળ વાદન ધો	૨૧	ચંદ્રીદેવી મુક, ખામ, પંદિયા, ધનુષ માળા, પાસ અંકુશ અને દાઘ વારણ કરનારી, ભલે-કર રચણ, ભોજના નેત્રી આંખો તાર અમર પાંચ છે, મલાનેશ્વરી, કમ ઉપર મેહેરી, નીલકમળના ચર્ચુડી, સિંદર્ભ ઓદેરી, સર્પના સર્પઆધુષણોવાળી; કંકણ, જ લુગપ, કળે સર્પના આધુષણોવાળી.
૧૦	મનેશ્વરીદેવી શિવલિંગ કમળ મજુપતિ અમય વાદન સિંદ	૨૨	જામીનીદેવી
૧૧	ઉમાપતિદેવી શિવલિંગ અમય મજુપતિ કમળ વાદન સિંદ	૨૩	જગદમ્બાદેવી
૧૨	વીણાદેવી શિવલિંગ કમળ મજુપતિ શિવલિંગ વાદન સિંદ	૨૪	ભેરવીદેવી

૬૫૨૧ મે. ત્રીક દેવોનામાં નીચ સોશગ્ના, ત્રીકની રાગનેત્રા ૨૧ ચંદ્રી, ૨૨

જાંભિની, ૨૪ જ્યેષ્ઠાશ્વા, ૨૪ ભેરવી, આ ૭ દેવીનાં સ્વરૂપ ઉપતાનસ છે જાડીનાં નાજસ સારિવક સ્વરૂપની અદાર દેવીઓ છે.

દ્વાદશ ગૌરી સ્વરૂપ (દેવતામૂર્તિ પ્રકરણ મતે). ચાર દાય, ત્રણ નેત્ર, સર્વ પ્રકારના આશુપણાથી શોભીતાં, અને ધોનું સર્વને વાદન છે (રંભા સિવાય).

આયુધ					આયુધ				
ક્રમ	નામ	જમણા દાયમાં નીચે ઉપર	ડાયા દાયમાં નીચે ઉપર		ક્રમ	નામ	જમણા દાયમાં નીચે ઉપર	ડાયા દાયમાં નીચે ઉપર	
૧	ઉમા	અમ્બુસુત્ર કમળ	દર્પણ કમંડળ		૭	દિમવંતી	પદ્મ	દર્પણ અમ્બ	
૨	પાર્વતી	માળા શિવલિંગ મધુપતિ કમંડળ નીચે બે બાજુ અમિકુંડલ			૮	રંભા	કમંડળ માળા વળ અંકુશ દાંથીનું વાદન		
૩	ભૌરી	માળા અમ્બ કમળ કમંડળ			૯	સાવિત્રી	માળા પુરતક કમળ કમંડળ ચાર મુખવાળા સાવિત્રી		
૪	લલિતા	માળા વીણા વીણા કમંડળ			૧૦	ત્રિખંડા	માળા વળ સાંકળ કમંડળ		
૫	શિવા	માળા અમ્બ વરદ			૧૧	તોતલા	ચત્ર માળા દંડ સ્વેતચામર		
૬	કૃષ્ણા	માળા પોથી કમંડળ પુદંગલી-૪ અંકુશ અભિના			૧૨	ત્રિપુરા	પાશ અંકુશ અમ્બ વરદ		

ગૌરી

પાર્વતી

ભૌરવી

લલિતા

॥ अथ वास्तुविद्यायां दीपार्णवे सप्तदशमोऽध्यायः ॥

द्वादश सरस्वती स्वरूपम्

श्रीविश्वकर्मा उवाच—

‘अथातः सम्प्रवक्ष्यामि द्वादश वाणीकल्पणम् ।

चतुर्भुजाथैकवक्त्रा मुकुटेन विराजिताः ॥ १ ॥

प्रमामंडलसंयुक्ताः कुंडलान्वितशेखराः ॥

वह्नालङ्कारसंयुक्ताः सुरूपा यौवनाश्रिताः ॥ २ ॥

सुमसन्नाः सुतेजाद्या नित्यं च भक्तवत्सलाः ॥

श्री विश्वकर्मा ढडे छे ढवे हुं आर सरस्वती देवीनां स्वरूप वक्ष्ये ढहुं छुं. ते आर भूभवाणी, ऐक्य सुभवाणी, सुकुटेने धारण करनारी, लामंडलवाणी, कानमां कुंडल, वस्त्र अने आभूषणवाणी, स्वरूपवान, यौवनावस्थावाणी, प्रसन्न सुभवाणी, मंडातेजस्वी, ऐवी सरस्वती देवी लक्ष्मिना ढव्याण्ण करनारी न्णवपी. १-२

१ प्रथमा सरस्वती—

दक्षिणाधश्चाक्षसूत्रं तद्धवे पद्ममुत्तमम् ॥ ३ ॥

वीणां वामकरे ह्येवा वामाधः पुस्तकं तथा ।

सरस्वती प्रथमा

सरस्वती द्वितीया

हस्ताक्षरीश्री.

१. ढढ आपेदी -आर सरस्वती देवीना वाहननु स्वरूप दंसनु समग्रनुं. आ

નીચલા જમણા હાથમાં અક્ષમાળા, ઉપલા હાથમાં કમળ, ડાબા ઉપલા હાથમાં વીણા, અને નીચેના ડાબા હાથમાં પુસ્તક ધારણ કરેલ છે એવી પ્રથમ સરસ્વતી દેવી બાણવી. ૩

૨ દ્વિતીયા સરસ્વતી—

દક્ષિણાધસ્યૌત્રં તદૂર્ધ્વં પુસ્તકં તથા ॥ ૪ ॥

વીણા ચામકરે જ્ઞેયા તદધઃ પદ્મપુસ્તકમ્ ॥

દ્વિતીયા સરસ્વતી નામ હંસવાહનસંસ્થિતા ॥ ૫ ॥

નીચલા જમણા હાથમાં માળા, ઉપરના જમણા હાથમાં પુસ્તક, ઉપરના ડાબા હાથમાં વીણા અને નીચલા હાથમાં પદ્મ-કમળ ધારણ કરેલ છે એવી હંસના વાહનવાળી સરસ્વતીનું બીજું સ્વરૂપ બાણવું. ૪-૫

૩ કમલારુક્ષિણી દેવી—

ચરદં દક્ષિણે હસ્તે પદ્મપત્રં તદૂર્ધ્વતઃ ।

પદ્મં ચામકરે જ્ઞેયં વામાયઃ પુસ્તકં ભવેત્ ॥ ૬ ॥

॥ इति तृतीया कमलारुक्षिणी नाम ॥

જેતા નીચેના જમણા હાથમાં વરદમૂકા, ઉપરના હાથમાં કમળ અને ડાબા ઉપરના હાથમાં કમળ અને ડાબા નીચલા હાથમાં પુસ્તક ધારણ કરેલ છે એવી કમલારુક્ષિણી નામે ત્રીજી સરસ્વતીનું સ્વરૂપ બાણવું. ૬

સ્વરૂપો દેવતામૂર્તિ પ્રકરણ મંથથી સાત બિન્દુ. અપરાન્વિત સ્ત્રવસંતાન અને ૩૫ મંડનમાં બાર સરસ્વતીનાં સ્વરૂપો આપેલા નથી.

દેવતામૂર્તિપ્રકરણે અષ્ટમોઽધ્યાયઃ—અથ દ્વાદશ સરસ્વત્યઃ

પ્રકલ્પયાઃ ચતુર્ભુજા મુકુટેન ચિત્રાંજિતાઃ ।

પ્રમામંડલસંયુકાઃ કુંડલાન્વિત દોષ્ટરાઃ ॥ ૭૧ ॥

॥ इति सारस्वतीनां साधारण लक्षणम् ॥

અક્ષપદ્મં વીણાં પુસ્તકં મહાવિદ્યા પ્રકીર્તિતા । इति महाविद्या-१

અક્ષં પુસ્તકં વીણાં પદ્મં મહાવાણી નામતઃ ॥ ૮૦ ॥ इति महावाणी-२

૪ જ્યાદેવી—

દક્ષિણે વરદં જ્ઞેયં તદ્ધર્વે પદ્મમુત્તમમ્ ।

પુસ્તકં વામહસ્તે ચ વામાધશ્ચાક્ષમાલિકામ્ ॥ ૭ ॥

॥ ઇતિ ચતુર્થી જ્યા નામ ॥

જેના જમણા નીચલા હાથે વરદમુદ્રા છે; ઉપલા હાથમાં ઠમળ છે. અને ડાબા ઉપલા હાથમાં પુસ્તક અને ડાબા નીચલા હાથમાં માળા ધારણ કરેલી છે તે જોથી જ્યા નામની સરસ્વતી દેવી જાણવી. ૭

જ્યાદેવી

વિજયા દેવી

સારંગ દેવી

૫ વિજયા દેવી—

વરદં દક્ષિણે હસ્તે ચાક્ષુષ્યત્રં તદ્ધર્વતઃ ।

પુસ્તકં વામહસ્તે ચ તસ્યાધઃ પદ્મમુત્તમમ્ ॥ ૮ ॥

॥ ઇતિ પંચમી વિજયા નામ ॥

ધરાક્ષપદ્મપુસ્તકં શુભાવહા ચ મારતી । ઇતિ મારતી-૩

ધરામદુગાક્ષપુસ્તકં સરસ્વતી પ્રકીર્તિતા ॥ ૮૧ ॥ ઇતિ સરસ્વતી-૪

ધરાક્ષ પુસ્તકં પદ્મમ્ આર્યા નામ પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ઇત્યાર્યા-૫

ધરપુસ્તકાક્ષપદ્મં ગ્રાહી નામ સુખાવહા ॥ ૮૨ ॥ ઇતિ ગ્રાહી-૬

ધરપદ્મચીનાપુસ્તકં મહાધેનુષ્ઠ નામતઃ ઇતિ મહાધેનુ-૭

ધર ચ પુસ્તકં ધીના વેદગર્ભા તથામ્બુજમ્ ॥ ૮૩ ॥ ઇતિ વેદગર્ભા-૮

જેના જમણા નીચલા હાથે વરદમુદ્રા છે, ઉપરના હાથમાં માળા ધારણ કરેલ છે, અને ડાબા ઉપલા હાથમાં પુસ્તક છે, અને નીચલા હાથમાં કમળ ધારણ કરેલ છે એવી પાંચમી વજ્રયા સરસ્વતીનું સ્વરૂપ બાણુનું. ૮

૬ સારંગી દેવી—

વરદં દક્ષિણે હસ્તે પુસ્તકં ચ તદ્ધર્વતઃ ।

અક્ષસૂત્રં કરં વામે વામાયઃ પદ્મમુત્તમમ્ ॥ ૯ ॥

॥ ઇતિ પટ્ટી સારંગી નામ ॥

જેના નીચલા જમણા હાથે વરદમુદ્રા, ઉપરના જમણા હાથમાં પુસ્તક, અને ડાબા ઉપલા હાથમાં અક્ષમાળા અને ડાબા નીચલા હાથમાં કમળ ધારણ કરેલ છે, તેવી છઠી સારંગી નામે સરસ્વતી દેવીનું સ્વરૂપ બાણુનું. ૯

૭ તુંબરી દેવી—

અમયં દક્ષિણે હસ્તે ઝઘ્વેં ચાક્ષમાલિકામ્ ।

વીણા વામકરે જ્ઞેયા તસ્યાયઃ પુસ્તકં ભવેત્ ॥ ૧૦ ॥

॥ ઇતિ સપ્તમી તુંબરી નામ ॥

તુંબરીદેવી

વારહીદેવી

સર્વભંગલા

અક્ષં તથામયં પદ્મં પુસ્તકેનેશ્વરી ભવેત્ । इतीश्वरी-९

અક્ષામયં પુસ્તકં ચ મહાલક્ષ્મીસ્તથોત્પલમ્ ॥ ૮૪ ॥ ઇતિ મહાલક્ષ્મી-૧૦

અક્ષં પદ્મં પુસ્તકં ચ મહાકાલ્યમયં તથા । इति महाकाली-११

અક્ષં પુસ્તકમમયં પદ્મં મહાસરસ્વતી ॥ ૮૪ ॥ ઇતિ મહાસરસ્વતી-૧૨

। ઇતિ દ્વાદશ સરસ્વત્યઃ ।

જેના નીચલો જમણો હાથ અણયમુદ્રાયુક્ત છે તે ઉપરના હાથમાં માળા ધારણ કરેલ છે. ડાબા ઉપલા હાથમાં વીણા અને ડાબા નીચલા હાથમાં પુસ્તક છે. એવી સાતમી તુંબરી નામની સરસ્વતી દેવી બાણવી ૧૦

૮ નારદી દેવી—

વરદં દક્ષિણે હસ્તે તદૂર્ધ્વે પુસ્તકં ભવેત્ ।

વીણાં વામકરે જ્ઞેયા તસ્યાધઃ પદ્મમુત્તમમ્ ॥ ૧૧ ॥

॥ ઇતિ અષ્ટમી નારદી નામ ॥

જેના જમણા નીચલો હાથ વરદમુદ્રા છે, ઉપલા હાથમાં પુસ્તક છે; ડાબા ઉપલા હાથમાં વીણા અને નીચલા હાથમાં કમળ ધારણ કરેલ છે એવી આઠમી નારદી નામે સરસ્વતી દેવી બાણવી. ૧૧

૯ સર્વમંગલા દેવી—

દક્ષિણે વરદમુદ્રા તુ પદ્મં તસ્યોપરિસ્થિતમ્ ।

વીણાં વામકરોર્ધ્વે તુ વાધઃ કરે તુ પુસ્તકમ્ ॥ ૧૨ ॥

॥ ઇતિ નવમી સર્વમંગલા નામ ॥

જેના જમણા નીચલો હાથ વરદમુદ્રાયુક્ત છે, ઉપલા હાથમાં કમળ અને ડાબા ઉપલા હાથમાં વીણા છે તથા નીચેના હાથમાં પુસ્તક ધારણ કરેલ છે એવી નવમી સર્વમંગલા નામે સરસ્વતી દેવી બાણવી. ૧૨

૧૦ વિદ્યાધરી દેવી—

પદ્મં ચ દક્ષિણે હસ્તે ઊર્ધ્વે તુ વાક્ષમાલિકામ્ ।

વીણાં ચ વામહસ્તે તુ વામાધઃ પુસ્તકં ભવેત્ ॥ ૧૩ ॥

॥ ઇતિ દશમી વિદ્યાધરી નામ ॥

જેના જમણા નીચલા હાથમાં કમળ, ઉપરના હાથમાં માળા, ડાબા ઉપલા હાથમાં વીણા, અને ડાબા નીચલા હાથમાં પુસ્તક ધારણ કરેલ છે એવી દશમી વિદ્યાધરી નામે સરસ્વતી દેવી બાણવી. ૧૩

૧૧ સર્વ વિદ્યાદેવી--

દક્ષિણે ચાક્ષુષ્યં તુ પદ્મં તદ્ધ્વંતસ્તતઃ ।

પુસ્તકં ચ વામહસ્તે ચામયં તદધઃ સ્થિતમ્ ॥ ૧૪ ॥

॥ इत्येकादशी सर्वविद्यादेवी नाम ॥

જેના જમણા નીચલા હાથમાં માળા, ઉપલા હાથમાં કમળ, ડાબા ઉપલા હાથમાં પુસ્તક અને ડાબા નીચલા હાથે અભયમુદ્રા ધારણ કરેલ છે તેવી અગિયારમી સર્વવિદ્યા નામે સરસ્વતી દેવી બહુવી. ૧૪

વિદ્યાધરી

સર્વવિદ્યા

સર્વસંપત્તિ (નારદી)

૧૨ શારદી દેવી—

અમયં દક્ષિણે હસ્તે તદ્ધ્વં પદ્મં દૃશ્યતે ।

પુસ્તકં વામહસ્તે તુ તસ્માપશ્રાણમાલિકામ્ ॥ ૧૫ ॥

॥ इति द्वादशी शारदी नाम ॥

इति भोविश्वकर्मणा कृते ज्ञानप्रकाशदीपानंवे यास्तुविद्यायां
द्वादश सरस्वती लक्षणाधिकारे सप्तदशमोज्यायः ॥ १७ ॥

જેના જમણા નીચલા હાથમાં અભય, ઉપલા હાથમાં કમળ, ઉપરના ડાબા

હાથમાં પુસ્તક અને નીચેના હાથા હાથમાં માળા ધારણ કરેલાં છે તેવી યારત્રી શારદા નામે સરસ્વતી દેવી જાણવી. ૧૫

ઘટિથી વિચકર્તા વિરચિત વાસ્તુવિદ્યાના જ્ઞાનપ્રકાશ દીપાવર્ણવનો આર સરસ્વતી હૃદયે નામનો શિલ્પ વિશારદ પ્રભાસ'કર ઓઘડાઘડ સોમપુરાએ કરેલ શિલ્પપ્રભા નામની ભાષા દીકાનો સત્તરમો અધ્યાય સમાપ્ત.

દ્વાદશ સરસ્વતી સ્વરૂપ (દીપણ્ણવિ મતે). સામાન્ય સ્વરૂપ વર્ણન-ચાર ભુજા એક મુખ, મુકુટ કુંડલાદિ ધારણ કરનારા, તેજપ્રભા મંડળમુગ્ધ, વસ્ત્ર અલંકાર પુદ્ગલ, મીરતા-વરસાવાળા અને પ્રસન્ન મુખવાળા છે.

આયુધ				આયુધ			
ક્રમ	નામ	જમણા હાથે	ડાબા હાથે	ક્રમ	નામ	જમણા હાથે	ડાબા હાથે
		નીચે ઉપર	ઉપર નીચે			નીચે ઉપર	ઉપર નીચે
૧ (૧)	સરસ્વતી	માળા કમળ	વીણા પુસ્તક	૭ પુંખરી	કમળ માળા	વીણા પુસ્તક	
૨ (૨)	સરસ્વતી	પુસ્તક માળા	વીણા પદ્મ	૮ નાગદી	વરદ પુસ્તક	વીણા કમળ	
૩ કમળા રૂદ્રમીણી	વરદ માળા	કમળ પુસ્તક		૯ સર્વમંથકા	માળા કમળ	વીણા પુસ્તક	
૪ જ્યા	વરદ કમળ	પુસ્તક માળા		૧૦ વિદ્યાધરી	કમળ માળા	વીણા પુસ્તક	
૫ વિજ્યા	વરદ માળા	પુસ્તક કમળ		૧૧ સર્વવિદ્યા	માળા કમળ	પુસ્તક અશ્વત્થ	
૬ સારંગી	વરદ પુસ્તક	માળા કમળ		૧૨ નારદીરેરી	અશ્વત્થ કમળ	પુસ્તક માળા	

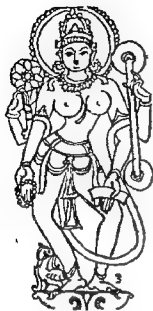
કેટલાક પ્રદીપ્તિમાં સરસ્વતીનું વાહન હંસ અને કર્ણક મધુર વાહન પણ જોવામાં આવે આવે છે. અહીં વાહનનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલ નથી.

દ્વાદશ સરસ્વતીનું સ્વરૂપ (દેવતામૂર્તિપ્રકરણ મતે). સામાન્ય સ્વરૂપ-એક મુખ, ચાર ભુજા, માથે મુકુટ, પ્રભા મંડળવાળા, કુંડલાદિ આભુષણોથી શોભતું છે.

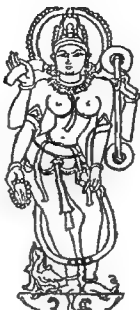
આયુધ				આયુધ			
ક્રમ	નામ	જમણા હાથે	ડાબા હાથે	ક્રમ	નામ	જમણા હાથે	ડાબા હાથે
		નીચે ઉપર	ઉપર નીચે			નીચે ઉપર	ઉપર નીચે
૧ મહાવિદ્યા	માળા કમળ	વીણા પુસ્તક		૭ મહાધેનુ	વરદ પદ્મ	વીણા પુસ્તક	
૨ મહાનાથી	માળા પુસ્તક	વીણા કમળ		૮ વેદમર્કા	વરદ પુસ્તક	વીણા કમળ	
૩ ભારતી	વરદ માળા	કમળ પુસ્તક		૯ હંસગ	માળા અશ્વત્થ કમળ પુસ્તક		
૪ સરસ્વતી	વરદ કમળ	માળા પુસ્તક		૧૦ મહાલક્ષ્મી	માળા અશ્વત્થ પુસ્તક કમળ		
૫ આર્વા	વરદ માળા	પુસ્તક કમળ		૧૧ મહાકાળી	માળા કમળ પુસ્તક અશ્વત્થ		
૬ બાહી	વરદ પુસ્તક	માળા પદ્મ		૧૨ મહાસરસ્વતી	માળા પુસ્તક અશ્વત્થ પદ્મ		

પ્રત્યેક સરસ્વતીને વિશેષ કરીને હંસનું વાહન પ્રાચીન મૂર્તિઓમાં જોવામાં આવે છે, તેને ઉલ્લેખ અહીં કરવામાં આવેલ નથી.

દેવતાસૃતિ' પ્રકરણના પ્રમાણેકત (ટીપ્પણમાં આપેલા) દ્વાદશ સરસ્વતી સ્વરૂપ

ભદ્રાવતી

ભદ્રાવાથી

ભારતિ

સરસ્વતી

આર્યા

આશી

મહાધેતુ

વેદગણી

હંસરી

મહાવક્ત્રી

મહાકાવ્યી

મહાસારસ્વતી

॥ अथ वास्तुविद्यायां दीपावलि अष्टादशमोऽध्यायः ॥

॥ त्रयोदशादित्य स्वरूपम् ॥

श्रीविश्वकर्मा उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि आदित्याश्च द्वयंकराः ।

त्रयोदशादित्यान् प्रोक्तं रूपं शृणु विचक्षण ! ॥ १ ॥

श्री विश्वकर्मा કહે છે—હવે હું સૂર્ય દેવનાં તેર પ્રકારના મૂર્તિ સ્વરૂપ કહું છું તે હે પાંડિત વિચક્ષણે ! તમે સાંભળો. તે સૂર્ય દેવોની મૂર્તિઓ બધી બે ભૂજવાળી બાણવી. # ૧

૧ આદિત્યદેવ—

પ્રથમે હસ્તે શક્તિ ચ વામે પદ્મકં હસ્તકે ।

પ્રથમં ચ ભવેન્નનામ આદિત્યસ્તુ વિધીયતે ॥ ૨ ॥

આદિત્ય

શકિ

ગૌતામ

* સૂર્ય—આદિત્યનાં બારે સ્વરૂપો અંગરાજિત સત્ત્વસંતાન, દેવતામૂર્તિ પ્રકરણમાં અને રુપમંડનમાં આપેલા તે અદ્વી દીપ.છંદમાં આપેલા સ્વરૂપોથી ભિન્ન છે. દેવતામૂર્તિ પ્રકરણમાં તે ચારે દાયના બારે આદિત્ય સ્વરૂપો આપેલા છે. આ સર્વ દેવ સ્વરૂપો

જેના જમણા હાથમાં શંખ અને ડાબા હાથમાં કમળ ધારણ કરેલાં છે એવા પહેલા આદિત્ય નામના સૂર્યદેવ બાણવા. ૨

૨ રવિદેવ—

પ્રથમે હસ્તે શઙ્ગં ચ વામે તુ વજ્રદંડકમ્ ।

દ્વિતીયં તુ ભવેદસ્ય રવિર્નામ વિધીયતે ॥ ૩ ॥

જેના જમણા હાથમાં શંખ અને ડાબા હાથમાં વજ્રદંડ ધારણ કરેલ એવા બીજા રવિ નામના સૂર્ય બાણવા. ૩

૩ ગૌતમદેવ—

પ્રથમે પદ્મં હસ્તે ચ વામે ચ પદ્મદંડકમ્ ।

તૃતીયસ્તુ ભવેદ્ દેવો ગૌતમસ્તુ વિધીયતે ॥ ૪ ॥

જેના બન્ને હાથમાં કમળ છે તેવા ત્રીજા ગૌતમ નામના સૂર્યદેવનું સ્વરૂપ બાણવું. ૪

૪ ભાનુપ્તાદેવ—

પ્રથમે પદ્મહસ્તે ચ વામે શદલ (૧) હસ્તકે ।

ચતુર્થસ્તુ ભવેન્નામ ભાનુજ્ઞાનો વિધીયતે ॥ ૫ ॥

ભાનુપ્તાન

રાવિચિત્ર

ગૌતમ

સાદિત્યે સ્વરૂપના છે. આ પ્રથેમાં સામાન્ય રીતે ધર્મને સંપ્રદાય રચવું વાહન કહેલું છે. દેવતામૂર્તિપ્રકરણમ્ અ. ૪—અથ દ્વાદશ સુ્યમૂર્તયઃ ॥

ઝુણુ ઘત્સ પ્રવહ્યામિ સૂર્યમેદાંશ્ચ તે જાય ।

યાવત્ પ્રકાશકઃ સૂર્યો યાવન્મૂર્તિમિરીરિતઃ ॥ ૨૧ ॥

વશ્ણે પૌષ્કરિમાલા કરે ધામે કમંડલુઃ ।

પદ્મામ્બાં શોભિતકરા સુધાતા પ્રથમા સ્મૃતા ॥૨૨॥ इति सुधाता-१

જેના જમણા હાથમાં કમળ અને ડાળા હાથમાં લીલોતરી (૧) ધારણ કરેલ છે એવા ચોથા ભાનુપ્તાન નામના સૂર્યદેવ બાણવા. ૫

૫ શાચિત્તદેવ—

પ્રથમે પદ્મં હસ્તે ચ વામે શઙ્ગં તુ હસ્તકે ।

પંચમસ્તુ ભવેદ્ દેવઃ શાચિત્તનામ ધાર્યતે ॥ ૬ ॥

જેના જમણા હાથમાં કમળ અને ડાળા હાથમાં શંખ ધારણ કરેલ છે એવા પાંચમા શાચિત નામના સૂર્યદેવ બાણવા. ૬

૬ દિવાકર દેવ—

પ્રથમે વજ્રદંડં ચ વામે તુ વજ્રદંડકમ્ ।

પષ્ટમસ્તુ ભવેદ્ દેવો દિવાકરો વિધીયતે ॥ ૭ ॥

જેના બન્ને હાથમાં વજ્રદંડ ધારણ કરેલા છે તેવા છઠ્ઠા દિવાકર નામના સૂર્યદેવ બાણવા. ૭

૭ ધૂમ્રકેતુ દેવ—

પ્રથમે વજ્રદંડા ચ વામે પદ્મં તુ હસ્તકે ।

સપ્તમં તુ ભવેન્નામ ધૂમ્રકેતુર્વિધીયતે ॥ ૮ ॥

ધૂમ્રકેતુ

સહસ્રબ

ભાસ્કર

શલં ધામકરે યસ્યા વક્ષિણે સોમ પવ ચ ।

મિથા નામ ત્રિનયના કુશેશયવિભૂષિતા ॥ ૨૩ ॥ इति मिथा-२

પ્રથમે તુ કરે ચક્રં તથા ધામે ચ કૌમુદી ।

મૂર્તિરાયમણી હોથા સપશ્ચો પાણિપત્તયો ॥ ૨૪ ॥ इत्ययमा-३

મહામાલા કરે યસ્યા ધ્વજં ધામે પ્રતિષ્ઠિતમ્ ।

સામૂત્તિ રૌદ્રી જ્ઞાતવ્યા પ્રધાના પદ્મભૂષિતા ॥ ૨૫ ॥ इति रुद्र-४

જમણા હાથમાં વજ્રદંડ અને ડાબા હાથમાં પદ્મ ધારણ કરેલા છે એવા
ધૂમ્રકેતુ નામના સૂર્ય બાણવા. ૮

૮ સંભવદેવ—

પ્રથમે વજ્રદંડં તુ વામે શઙ્ગં ચ હસ્તકે ।

અષ્ટમસ્તુ ભવેન્નામ સંભવસ્તુ વિધીયતે ॥ ૯ ॥

જેના જમણા હાથમાં વજ્રદંડ અને ડાબા હાથમાં શંખ ધારણ કરેલા છે
એવા આઠમા સંભવ નામના સૂર્ય બાણવા. ૯

૯ ભાસ્કરદેવ—

પ્રથમે ફલં હસ્તે ચ વામે શઙ્ગં તુ-હસ્તકે ।

નવમસ્તુ ભવેન્નામ ભાસ્કરસ્તુ વિધીયતે ॥ ૧૦ ॥

૯ જેના જમણા હાથમાં ફળ અને ડાબા હાથમાં શંખ ધારણ કરેલ છે
એવા નવમા ભાસ્કર નામના સૂર્ય બાણવા. ૧૦

૧૦ સૂર્યદેવ—

પ્રથમે ફલં હસ્તે તુ વામે દંડં ચ હસ્તકે ।

દશમસ્તુ ભવેન્નામ સૂર્યદેવો વિધીયતે ॥ ૧૧ ॥

સૂર્યદેવ

સંતુષ્ટદેવ

સુવર્ણકેતુ

રથારૂઢ ભાસ્કર

ચક્રં તુ દક્ષિણે યસ્યા વામે પાશઃ સુશોભનઃ ।

સા ચારુણી ભવેન્મૂર્તિઃ પદ્મવ્યગ્રકરદ્વયા ॥ ૨૬ ॥ इति धरुणः

કમંડલુરક્ષિણતોઽક્ષમાલા ચૈવ વામતઃ ।

સા ભવેત્ સસ્મિતા સૂર્યમૂર્તિઃ પદ્મવિભૂષિતા ॥ ૨૭ ॥ इति सूर्यः

જેના જમણા હાથમાં કૃળ અને ડાબા હાથમાં દંડ ધારણ કરેલા છે એવા દશમા સૂર્યદેવ નાણુવા. ૧૧

૧૧ સંતુષ્ટ દેવ—

પ્રથમે ચક્રં હસ્તે ચ વામે પદ્મં તુ હસ્તકે ।

એકાદશમો ભવેન્નામ સંતુષ્ટસ્તુ વિધીયતે ॥ ૧૨ ॥

જેના જમણા હાથમાં ચક્ર અને ડાબા હાથમાં પદ્મ ધારણ કરેલા છે એવા અગિયારમા સંતુષ્ટ નામ સૂર્ય નાણુવા. ૧૨

૧૨ સુવર્ણકેતુ દેવ—

પ્રથમે ફલં હસ્તે ચ વામે પદ્મં તુ હસ્તકે ।

દ્વાદશમો ભવેન્નામ સુવર્ણકેતુર્ધીયતે ॥ ૧૩ ॥

જેના જમણા હાથમાં ફળ અને ડાબા હાથમાં પદ્મ ધારણ કરેલા છે એવા સુવર્ણકેતુ નામના સૂર્ય નાણુવા. ૧૩

૧૩ માર્કંડેવ—

ઉમયોર્હસ્તયોઃ પદ્મે રથારુદય સંસ્થિતઃ ।

ત્રયોદશમો ભવેન્નામ માર્કંડસ્તુ વિધીયતે ॥ ૧૪ ॥

હતિધી વિશ્વરુર્મળા કુને વાસ્તુવિદ્યાયાં જ્ઞાનપ્રકાશ દીપાવર્ણ

ત્રયોદશાદિત્ય મૂર્તિ લક્ષણનામાદ્યદશમોઽધ્યાયઃ ॥ ૧૬ ॥

જેના બન્ને હાથોમાં કમળ ધારણ કરેલાં છે અને રથ પર બેઠેલા છે એવા તેરમા માર્કંડ નામના સૂર્યદેવ નાણુવા. ૧૪

પ્રતિષ્ઠા વિશ્વકર્મા વિરચિત જ્ઞાનપ્રકાશ દીપાવર્ણનો વાસ્તુવિદ્યાના તેજ આદિત્યદેવ મૂર્તિ લક્ષણ પર શિષ્ય વિશારદ પ્રભાસંકર આપઠ્યાઈ સોમપુરા શિષ્યશાસ્ત્રીએ રચેલી શિષ્યપ્રભા નામની બાપાટીકા સાથેના અદારને આધારે અધ્યાય સમાપ્ત.

યસ્યાન્તુ દક્ષિણે શૂલં વામહસ્તે સુદર્શનમ્ ।

મગમૂર્તિઃ સમાચ્ચાતા પદ્મહસ્તા ગુમાય ચૈ ॥ ૨૮ ॥

અથ વામકરે માર્ગા ત્રિશૂલં દક્ષિણે કરે ।

સા વિશ્વમૂર્તિઃ સુબદ્ધા પદ્મલોચનલક્ષિતાઃ ॥ ૨૯ ॥

વિવસ્વાન-૮

પૂર્વાપદ્યસ્ય રવેર્મૂર્તિઃ દ્વિમુખા પદ્મલોચના ।

સર્વપાપહરા ક્રેષા સર્વલક્ષણલક્ષિતા ॥ ૩૦ ॥

દક્ષિણે તુ ગદા યસ્યા વામહસ્તે સુદર્શનમ્ ।

પદ્મવદ્મા તુ સાવિત્રી મૂર્તિઃ સર્વાર્થસાધિની ॥

સવિતા-૧૦

કેનાક (ઝોરીરસા) ના સૂર્યની કળામય પરિકરવાળી મૂર્તિ
દીપાલ્લવ અ. ૧૮

ଭଗବାନୀ କନ୍ୟାମୟ ଗର୍ଭ ମୂର୍ତ୍ତି, ଓଡ଼ିଆ: ଶ୍ରୀରାମ

ଦୀପାବଳୀ ପୃ. ୧୮

દીપાણેવ મતે સુરદેવના સાત્વિક રૂપ બે હાયતા કહ્યા છે તેમાં ત્રીજા ગૌતમ અને તેરમા માકુંડદેવને એક હાયમાં કમળ ધારણ કરાવેલ છે. ફક્ત માકુંડદેવને રથ ઉપર બેસારેલા છે. અન્ય પ્રથિમાં સામાન્ય રીતે સુરને સમાપ્ત રચનું વાદન કરેલું છે પરંતુ અહીં વાદનનો ઉત્તેજ કરવામાં આવેલ નથી.

આયુધ			આયુધ				
ક્રમ	નામ	જમણા હાથમાં ડાબા હાથમાં	ક્રમ	નામ	જમણા હાથમાં ડાબા હાથમાં		
૧	આદિત્યદેવ	શંખ	કમળ	૭	ધુમ્રકેતુ	વજ્રદંડ	કમળ
૨	રવિ	શંખ	વજ્રદંડ	૮	સંભવદેવ	વજ્રદંડ	શંખ
૩	ગૌતમ	પદ્મ	પદ્મદંડ	૯	ભારકર	ફળ	શંખ
૪	ભાનુમાન	કમળ	ચતુરથ (લીયોતરી)	૧૦	સુરદેવ	ફળ	દંડ
૫	શશિત	કમળ	શંખ	૧૧	સંપ્રદેવ	ચક્ર	કમળ
૬	દિવાકર	વજ્રદંડ	વજ્રદંડ	૧૨	સુવર્ણકેતુ	ફળ	પદ્મ
				૧૩	માકુંડદેવ	કમળ	કમળ રથારૂઢ

હાથાદિત્ય સ્વરૂપ (દિવતામૂર્તિ પ્રકરણ મતે). આ મૂર્તિઓ લગભગ આર હાયવાળી કહી છે. તેમાં ધણા ખરાના હાથમાં બે કમળ અરપટ રીતે કહ્યા છે. ફક્ત એક પુષ્પ સુરને બે હાથમાં કમળ કહ્યા છે અને બારમા વિષ્ણુને સુરચંદ્ર અને કમળના બે હાથ કહ્યા છે. વિશેષ હાથોમાં કમળનું કહ્યું નથી.

આયુધ			આયુધ			
ક્રમ	નામ	જમણા હાથમાં ડાબા હાથમાં	ક્રમ	નામ	જમણા હાથમાં ડાબા હાથમાં	
૧	સુધાના	કમળની માળા	કમંડલ	૭	ભગ	પદ્મ સુરચંદ્ર
		બે હાથોમાં કમળ			બે હાથોમાં કમળ	
૨	મિત્રા	સોમરસ (અમૃત)	પદ્મ	૮	વિવરવાન	ત્રિપદ્મ માળા
		બે હાથોમાં કમળ			(વિષ્ણુમૂર્તિ)	બે હાથોમાં કમળ
૩	આર્યમણિ	ચક્ર	મદા	૯	પુષ્પ	કમળ કમળ
		બે હાથોમાં કમળ			ફળ બે હાથ	
૪	ફલ	માળા	વજ્ર	૧૦	સવિતા	મદા સુરચંદ્ર
		બે હાથોમાં કમળ			બે હાથોમાં કમળ	
૫	વરુણ	ચક્ર	પાદ	૧૧	ત્વષ્ટ	ગુપ્ત (સરવો) દોષનું કાળજ
		બે હાથોમાં કમળ			બે હાથોમાં કમળ	
૬	સુર	કમંડલ	માળા	૧૨	વિષ્ણુ	સુરચંદ્ર કમળ
		બે હાથોમાં કમળ				

સુરને સમાપ્ત રચનું વાદન અન્ય પ્રથિમાં કરેલ છે પરંતુ અહીં વાદનનો ઉત્તેજ કરવામાં આવેલ નથી.

दीपलभां आपेक्षाद्द्विदशान्तित्य स्वरूप (द्विगताभूतिं प्रक. लु)

सुधा.ता

मिना

अ. १४ भि. १

३६

व. ३५

सुध.

१०५

विष्णुदेवालय

१०६

सन्निधि

१०७

विष्णु

॥ अथ वास्तुविद्यायां दीपार्णवे एकोनविंशतिमोऽध्यायः ॥

॥ पूर्णभद्रादिपंचविंशतिः पंचदेवप्रासादः ॥

श्रीविश्वकर्मा उवाच—

१ प्रक्षान्ता पांथ प्रासादः—

अथातः संप्रवक्ष्यामि विभक्तिछंदलक्षणम् ।

पूर्णभद्रः सुभद्रश्च श्रीशैलः कुमुदोद्भवः ॥ १ ॥

सर्वतोभद्र आख्याताः प्रासादा ब्रह्मणः प्रियाः ।

श्री विश्वकर्मा ठडे છે- હવે હું પ્રાસાદનાં તળ આદિનાં લક્ષણો કહું છું :
૧ પૂર્ણભદ્ર, ૨ સુભદ્ર, ૩ શ્રીશૈલ, ૪ કુમુદોદ્ભવ અને ૫ સર્વતોભદ્ર, એ પાંચ
પ્રાસાદો પ્રક્ષાને પ્રિય છે. ૧

૨ વિષ્ણુના પાંચ પ્રાસાદ—

કીર્તિપતાકર્પિકૃટૌ શ્રીવત્સો વિજયસ્તથા ॥

ગરુડશ્ચ સમાख्याતાઃ પંચૈતે હરિવલ્લભાઃ ॥ ૨ ॥

૧ કીર્તિપતાક, ૨ કર્પિકૃટ, ૩ શ્રીવત્સ, ૪ વિજય અને ૫ ગરુડ, એ પાંચ
પ્રાસાદો વિષ્ણુને વલ્લભ છે. ૨

૩ જિનદેવના પાંચ પ્રાસાદ—

પદ્મરાગો વિશાલાક્ષો વિભવો રત્નસંભવઃ ।

લક્ષ્મીકોટરો વિજ્ઞેયાઃ પ્રાસાદાશ્ચ જિનાશ્રિતાઃ ॥ ૩ ॥

૧ પદ્મરાગ, ૨ વિશાલાક્ષ, ૩ વિભવ, ૪ રત્નસંભવ અને ૫ લક્ષ્મીકોટર,
એ પાંચ પ્રાસાદ જિનદેવને વલ્લભ છે. ૩

૪ સૂર્યદેવના પાંચ પ્રાસાદ—

હંસ યૌરાવતથૈવ ત્રિમુખઃ પદ્મકસ્તથા ।

સ્વસ્તિકશ્ચ સમાख्याતાઃ પંચૈતે રવિવલ્લભાઃ ॥ ૪ ॥

૧ હંસ, ૨ યૌરાવત, ૩ ત્રિમુખ, ૪ પદ્મક અને ૫ સ્વસ્તિક, એ પાંચ
પ્રાસાદો સૂર્યને પ્રિય છે. ૪

૫ મહેશ (૩૬)ના પાંચ પ્રાસાદ—

દ્વયમો ગિરિકૂટસ્થ કૈલાસશ્ચામરસ્તથા ।

માહેન્દ્રશ્ચ સમાખ્યાતાઃ પંચૈતે હરવલ્લભાઃ ॥ ૫ ॥

૧ વૃષભ, ૨ ગિરિકૂટ, ૩ કૈલાસ, ૪ અમર અને ૫ મહેન્દ્ર, એ પાંચ પ્રાસાદો મહેન્દ્ર-શિવને વલ્લભ છે.

૧ ધ્વજામિય પૃથ્વીભદ્રાદિ પ્રાસાદ—

મન્વતે વિંશતિથા ક્ષેત્રે

ત્રિમાગઃ કર્ણવિસ્તરઃ ।

તત્સમશ્ચ પ્રતિરયો

વિસ્તરે નિર્ગમે તથા ॥ ૬ ॥

ભાગનંદી ચ પદ્મદ્રં

દ્વિમાગો મદ્રનિર્ગમઃ ।

ચતુર્ભાંગા મવેદ્ મિત્તિઃ

શેષં ગર્ભશુદ્ધિ મવેદ્ ॥ ૭ ॥

॥ ઇતિ તલમાનમ્ ॥

કર્ણે દ્વિયુગં વિલક્ષં

શિષરં દ્વયવિસ્તરમ્ ।

પ્રતિરયે શૃંગવિલક્ષ-

મણાંગા ચોરુમજ્જરી ॥ ૮ ॥

નંદિકાયાં ચ વિલક્ષ-

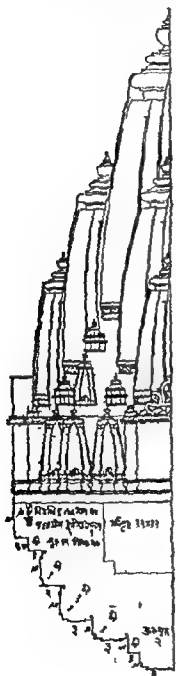
મુરુશૃંગં પદ્માગિકમ્ ।

રથિકોત્તમશ્ચ મદ્રે

પૂર્ણમદ્રસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૯ ॥

ઇતિ પૂર્ણમદ્રપ્રાસાદઃ (૧)

પ્રાસાદના ક્ષેત્રના વીથ સાગ કરવા. તેમાંથી ત્રણ ભાગની રેખા (કર્ણ); પ્રતિરથ (પદરે) ત્રણ ત્રણ ભાગનો અમલ નીકળતો કરવો. એક ભાગની નંદી અને આશુ ભદ્ર ૭ ભાગનું અને બે ભાગ નીકળતું કરવું.

ચચ્ચાર ભાગની ભીંતો બાંધી કરવી. અને બાકી આઠ ભાગનો ગર્ભગૃહ રાખવો. રેખા ઉપર એ શૃંગ અને તે પર એક તિલક મુકવું. શીખરનો પાયથો બાર ભાગનો પહોળો રાખવો. પ્રતિરથ=પઢરા ઉપર પણ એક શૃંગ અને તે પર એક તિલક મુકવું આઠ ભાગ વિસ્તારનું પહેલું ઉરુશૃંગ કરવું. અને નંદી ઉપર એક તિલક ચડાવવું. અને ખીલું ઉરુશૃંગ છ ભાગનું કરવું. ભદ્રની ઉપર (ગવાક્ષ યુક્ત) દોઢીયો કરવો. આવા લક્ષણવાળો પૂર્ણભદ્ર પ્રાસાદ બાંધવો. ૬-૬

૨ સુભદ્રાપ્રાસાદનાં લક્ષણ—

વેદાંશમુરુશૃંગં ચ મદ્રે કુર્યાત્ તૃતીયકમ્ ।

સુમદ્રસ્તુ વિજાનીયાત્ પ્રાસાદઃ સિતિભૂષણઃ ॥ ૧૦ ॥

इति सुमद्रપ્રાસાદઃ (૨)

પૂર્ણભદ્ર પ્રાસાદના ભદ્રની ઉપર ચાર ભાગનું ત્રીલું ઉરુશૃંગ ચડાવવાથી “સુભદ્ર” નામનો પ્રાસાદ પૃથ્વીના ભૂવણુ રૂપ થાય છે. ૧૦

૩ શ્રી શૈલપ્રાસાદનાં લક્ષણ—

મદ્રે શૃંગં પરિત્પજ્ય નંદ્યાં શૃંગં ચ કારયેત્ ।

શ્રીશૈલશ્ચ તથા નામ કથિતસ્ય વિરિચિના ॥ ૧૧ ॥

इति श्रीशैलપ્રાસાદઃ (૩)

સુભદ્ર પ્રાસાદના ભદ્રેથી એક ઉરુશૃંગ તથા નંદી (ખુણી)ના ઉપર એક શૃંગ ચડાવવાથી શ્રીશૈલ નામનો પ્રાસાદ થાય એમ બ્રહ્માએ કહ્યું છે. ૧૧

૪ કુમુદોદ્ભવ પ્રાસાદનાં લક્ષણ—

મદ્રે શૃંગં કુમુદકઃ કર્તવ્યઃ શુભલક્ષણઃ ॥ ૧૨ ॥

इति कुमुदोद्भवપ્રાસાદઃ (૪)

શ્રી શૈલ પ્રાસાદના ભદ્રે એક ઉરુશૃંગ ચડાવવાથી કુમુદોદ્ભવ નામનો શુભ લક્ષણવાળો પ્રાસાદ થાય. ૧૨

૫ સર્વતોભદ્ર પ્રાસાદનાં લક્ષણ—

તિલકં ચ પરિત્પજ્ય કર્ણે નૃંગં ચ કારયેત્ ।

બ્રહ્મણા કીર્તિતં ચૈવં સર્વતોમદ્રલક્ષણમ્ ॥ ૧૩ ॥

इति सर्वतोमद्र પ્રાસાદઃ (૫)

॥ इति ब्रह्ममियप्रાસાદપંચકમ્ ॥

કુમુદોદ્ભવ પ્રાસાદના ખુણા ઉપરથી તિલક તથા નંદી ઉપર એક શૃંગ ચડાવવું. ત્યારે તે સર્વતોભદ્ર નામનો પ્રાસાદ થાય એવું બ્રહ્માએ કહ્યું છે. આ રીતે બ્રહ્માના પાંચ પ્રાસાદ કહ્યા. ૧૩

॥ अथ विष्णुमियपंचप्रासादलक्षणम् ॥

१ शीर्षपताक प्रासादनां लक्षणम्—

चतुरस्रीकृते क्षेत्रे

चतुर्विंशतिभागिके ।

कर्णस्त्रिभागिको ज्ञेयः—

श्वतुर्दिक्षु व्यवस्थितः ॥ १४ ॥

प्रतिकर्णस्त्रिभागेन

अद्भ्यः प्रत्याङ्गकल्पना ।

कर्णोपकर्णयोर्मध्ये

भागैकेन च कर्णिका ॥ १५ ॥

निर्गमो भागमेकेन

कोणिका च प्रकल्पयेत् ।

अष्टभागायतं भद्रं

निर्गमं च पदद्वयम् ॥ १६ ॥

भद्रस्य पार्श्वयोश्चैव

नंदिका पदविस्तृता ।

सलिलान्तरकं कार्यं

पदार्धेन समन्वितम् ॥ १७ ॥

प्रासादार्धेन गर्भे तु

शेषं मिचिस्तु कल्पना ।

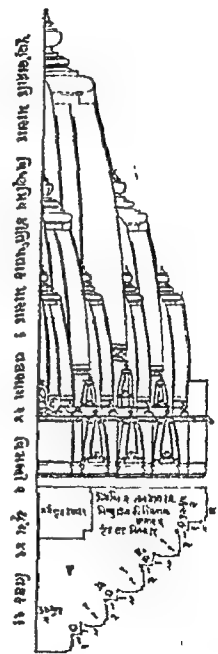
इदं कारयेद् यस्तु

तलमानं च शिल्पिभिः ॥ १८ ॥

॥ इति तलमानम् ॥

प्रासादनां समवेष्टय क्षेत्रेना व्यवस्थितं भाग
करवा. तेभां त्रय भागानी देवा (कर्ण) अने
प्रतिरथ (पदरे) यत् त्रय भागाने. अेक भागनी

नंदी (समवे) देवा अने पदरा वच्चे करवी. आठ भागानुं आयुं शद्र पटोशुं. अने
ये भागाने नीकाणे राखवे. शद्रनी पालुभां अेक भागनी नंदी समवे करवी. अे
रीते अंग उपांगनी योजना आरे तरे करवी. प्रासादनी काणी (अर्धशुद्धना पदधी)

અર્ધ ભાગે રાખવી, પ્રાસાદનો ગભારો અથ ઝોટલો બાર ભાગનો રાખવો. અને છ છ ભાગની ભંતિ કરવી. એ પ્રમાણે પ્રાસાદનું તત્તમાન શિડપીએ થોજવું ૧૪-૧૮.

કર્ણે શૃંગદ્વયં કાર્યં પ્રતિકર્ણે તયૈવ ચ ।

મદ્રે શૃંગદ્વયં કાર્યં પ્રત્યક્ષં કારયેત્ તતઃ ॥ ૧૯ ॥

શેષાઃ કૂટાઃ પ્રકર્તવ્યા વહુરત્નૈર્વિભૂષિતઃ ।

કીર્તિપતાકો વિજ્ઞેયઃ પ્રાસાદો હરિવદ્ભુજઃ ॥ ૨૦ ॥

॥ ઇતિ કીર્તિપતાકપ્રાસાદઃ ॥

હવે શિખરનાં લક્ષણ કહે છે:-રેખા ઉપર અને પંદરા ઉપર બંને શૃંગો ચડાવવા. ભદ્ર પર બે ઉરશૃંગ ચડાવવા. અને નંદી ઉપર પ્રત્યાંગ (આઠ) ચડાવવા. બાકીની નંદી ઉપર એકેક કૂટ ચડાવવા. આવા લક્ષણ યુક્ત બહુ રત્નોથી વિભૂષિત કીર્તિપતાક નામનો પ્રાસાદ બાણવો. તે વિશ્વનુને પ્રિય છે. ૧૯-૨૦

૨ ઋષિકૂટ પ્રાસાદનાં લક્ષણ—

તદ્રૂપે તત્પ્રમાણે ચ મદ્રે શૃંગં યદા મવેત્ ।

ઋષિકૂટઃ વિજ્ઞેયઃ સ્વરૂપો લક્ષણાન્વિતઃ ॥ ૨૧ ॥

॥ ઇતિ ઋષિકૂટપ્રાસાદઃ ॥

કીર્તિપતાકના સ્વરૂપને ત્રણ ઉરશૃંગ ચડાવવાથી તે ઋષિકૂટ નામનો પ્રાસાદ થાય છે. ૨૧

૩ શ્રીવત્સ પ્રાસાદનાં લક્ષણ—

ઋષિકૂટે ચ સંસ્થાને કર્ણે શૃંગં વિવર્જયેત્ ।

કોણિકાયાં પ્રદાતવ્યં શૃંગં દેયં ચતુર્દિશિ ॥

શ્રીવત્સસ્ય સમાખ્યાતઃ પ્રાસાદો રૂપશોભિતઃ ॥ ૨૨ ॥

॥ ઇતિ શ્રીવત્સપ્રાસાદઃ ॥

ઋષિકૂટ પ્રાસાદની રેખા ઉપરથી એક શૃંગ તણને જો ખુણી ઉપર શૃંગ ચારે દીશાએ ચડાવે તો શ્રીવત્સ નામનો પ્રાસાદ શોભારૂપ થાય છે. ૨૨

૪ વિનય પ્રાસાદ લક્ષણ—

શ્રીવત્સસ્ય ચ સંસ્થાને કર્ણે શૃંગં યદા મવેત્ ।

વિનયસ્તત્ર વિજ્ઞેયઃ પ્રાસાદસ્તુ મનોહરઃ ॥ ૨૩ ॥

॥ ઇતિ વિનયપ્રાસાદઃ ॥

શ્રીવત્સ પ્રાસાદની રેખા પર જે ફરીને (જે હાતું તે) શૃંગો ચડાવે તો તે વિજય નામનો મનોહર પ્રાસાદ બાણવો. ૨૩

૫ ગરુડ પ્રાસાદ લક્ષણ—

વિજયસ્ય તુ સંસ્થાને નંદ્યાં શૃંગં યદા મવેત્ ।

ગરુડઐવ વિજ્ઞેયઃ સ્વરૂપો લક્ષણાન્વિતઃ ॥

પંચૈતે વિવિધાસ્વાતાઃ પ્રાસાદા હરિવલ્લભાઃ ॥ ૨૪ ॥

• ॥ इति गरुडप्रासादः ॥

॥ इति विष्णुपंचप्रासादाः ॥

વિજય પ્રાસાદની નંદી (ખુણી) પર એક શૃંગ ચડાવવાથી ગરુડ નામનો શુંદર લક્ષણ યુક્ત પ્રાસાદ થાય છે. આ પ્રમાણે વિષ્ણુને પ્રિય એવા પાંચ પ્રાસાદ બાણવા. ૨૪

॥ अथ द्वितीयभेदे विष्णुपंचप्रासादाः ॥

કીર્તિપતાક પ્રાસાદ—

દ્વાવિંશતિકૃતે ક્ષેત્રે પૂર્વવત્તલસંસ્થિતે ।

કર્ણપ્રતિરથમધ્યે માગૈઠા કર્ણિકા મવેત્ ॥ ૨૫ ॥

મદ્રપ્રતિરથમધ્યે નદિકા પરિવર્જયેત્ ।

અનેન ક્રમયોગેન વિમક્તિતલલક્ષણઃ ॥ ૨૬ ॥

કર્ણે પ્રતિરથે ચૈવ દ્વે દ્વે શૃંગે ચ કારયેત્ ।

પ્રથમં ચ ત્રિમાગેન દ્વિતીયં સાર્દદ્વયંશકમ્ ॥ ૨૭ ॥

નંદિકાયાં તતઃ શૃંગં શિખરં ષોડશવિસ્તરમ્ ।

શિખરાર્ધમુદ્દશૃંગં પદ્મમાર્ગં ચ તદાગ્રતઃ ॥ ૨૮ ॥

પ્રત્યઙ્ગં ત્ર્યંશતઃ કાર્યં કીર્તિપતાકલક્ષણમ્ । इति कीर्तिपताकः

પ્રાસાદના સમગ્રારસ ક્ષેત્રના બાવીશ ભાગ કરવા. તેના તલ વિભાગ આગળ કહેલ છે તે પ્રમાણે કરવા. કર્ણ અને પ્રતિરથની વચ્ચે એક ભાગની ખુણી કરવી. પરંતુ ભદ્ર અને પ્રતિરથ વચ્ચેની ખુણી કાઢી નાખવી. જેથી તલવિભાગ બરાબર બાવિશ ભાગ થાય. રેખા અને ષડરા પર બળે શૃંગ ચડાવવા. તેમાંનું પહેલું શૃંગ ત્રણ ભાગનું અને બીજું શૃંગ અઢી ભાગનું. નંદી ઉપર એક શૃંગ ચડાવવું. શિખર સોળ ભાગનું પાયથે વિસ્તારમાં રાખવું. શિખરનું ઉરુશૃંગ છ ભાગનું કરવું. ત્રણ ભાગે પ્રત્યંગ કરવા. આવા બાણ યુક્ત પ્રાસાદને કીર્તિપતાક કહે છે. ૨૫-૨૮

૨ ઋષિફૂટ પ્રાસાદ—

તૃતીયમુરુશૃંગં ચ ઋષિફૂટઃ સ ઉચ્યતે ॥ ૨૯ ॥

इति ऋषिफूटप्रासादः

શ્રીર્તિપતાક પ્રાસાદને બે ત્રણ ત્રણ ઉરુશૃંગ ચારે તરફ ચડાવવામાં આવે તો ઋષિફૂટ નામનો પ્રાસાદ થાય છે. ૨૯

૩ શ્રીવત્સ પ્રાસાદ—

રેસોધ્વે તિલકં કુર્યાદ્ નંદ્યાં શૃંગં શ્રીવત્સકમ્ ।

इति श्रीवत्सप्रासादः

ઋષિફૂટ પ્રાસાદની રેખા ઉપર એક તિલક અને નંદી ઉપર એક શૃંગ ચડાવવાથી તે વત્સ નામનો પ્રાસાદ થાય છે.

૪ વિજય પ્રાસાદ—

તતઃ શૃઙ્ગં ચ વિજયઃ સર્વકર્મફલપ્રદઃ ॥ ૩૦ ॥ इति विजयः

શ્રીવત્સ પ્રાસાદની રેખાએ (તિલકના બદલે) એક શૃંગ ચડાવવામાં આવે તો સર્વ કામન આપનારો વિજય પ્રાસાદ થાય છે. ૩૦

૫ ગરુડ પ્રાસાદ—

कर्णे कूटं नंदिशृङ्गं कर्णस्योभयपक्षतः ।

पक्षिराजः समाख्यातः प्रासादो भवनोत्तमः ॥ ૩૧ ॥ इति गरुडः

॥ इति विष्णुमियपंचप्रासादा द्वितीयभेदे ॥

રેખા ઉપર એક ફૂટ અને રેખાની અન્ને બાજુની નંદી ઉપર એકેક શૃંગ ચડાવવાથી પક્ષિરાજ, (ગરુડ) નામે ઉત્તમ પ્રાસાદ થાય છે. એ રીતે વિષ્ણુને વત્સલ એવા પાંચ પ્રાસાદો બીજા લેહે કરીને કહ્યા. (અપરાલિત મતે). ૩૧

॥ अथ जिनदेवपंचप्रासादलक्षणम् ॥

૫૬મરાગ પ્રાસાદલક્ષણ—

चतुरस्रीकृते क्षेत्रे चतुर्विंशद्विमाजिते ।

पादोनं पंचभिर्मागैः कर्णत्रैव प्रकल्पयेत् ॥ ૩૨ ॥

प्रतिकर्णः समकार्यः अङ्गप्रत्यङ्गकल्पना ।

कर्णप्रतिर्कर्णयोर्मध्ये कुणिका चैव मागिका ॥ ૩૩ ॥

निर्गमस्तत्समं कार्यः सर्वाङ्गेषु विचक्षणः ।

एकादशपदैर्युक्तं भद्रं विस्तरतो बुधः ॥ ३४ ॥

निर्गमं च त्रिमागेन भद्रं चैवं तु कारयेत् ।

भद्रस्य पार्श्वयोश्चैव नन्दिका पदविभूता ॥ ३५ ॥

परस्परं च निष्क्रान्तं

भागभागं च निर्गतम् ।

अनेनैव प्रकारेण

तलमानं च कारयेत् ॥ ३६ ॥

शलिलान्तरकं कार्यं

भागमेकेन शोभयेत् ।

विस्तृतं पादपादेन

कर्तव्यं नात्र संशयः ॥ ३७ ॥

प्रासादना समयोग्यस क्षेत्रना ३४ भाग करवा. तेभांशी चोष्ठापांय भागनी देणा अने पदरे राभवां. देणा अने पदरा वचये ओक भागनी खुली करवी. आ जधा अगोवाग समदल नीकणता खुदिमान शिदपीये करवा. अगियार भागतुं आधुं लक्ष अने ते त्रय भाग नीकणतुं राभवुं. लक्षनी पदये ओकेक भागनी नंदिका (समदल) ओक भाग नीकणती करवी. आ प्रकारे तणतुं मान लखवुं. प्रासादनी कोणी गळगुळना नेटसी पडोणी करवी. अने बोधा भागे नीकणती करवी. ३२-३७.

प्रासादार्धेन गर्भस्तु

शेषं भित्तिस्तु कल्पना । इति तलमानम्

कर्णे शृङ्गवर्षं कार्यं

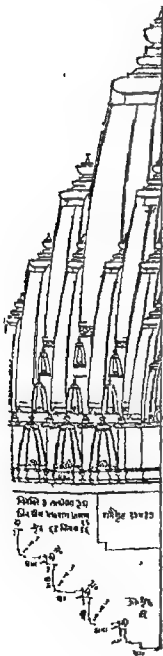
प्रतिर्कर्णे तथैव च ॥ ३८ ॥

भद्रे शृङ्गाणि चत्वारि

प्रत्यङ्गाणानि कारयेत् ।

शेषाः कूटाः प्रकर्तव्या

नैऋतैर्विभूषिताः ॥ ३९ ॥

प्रासाद भित्ति ३४ भाग करवा. तेभांशी चोष्ठापांय भागनी देणा अने पदरे राभवां. देणा अने पदरा वचये ओक भागनी खुली करवी. आ जधा अगोवाग समदल नीकणता खुदिमान शिदपीये करवा. अगियार भागतुं आधुं लक्ष अने ते त्रय भाग नीकणतुं राभवुं. लक्षनी पदये ओकेक भागनी नंदिका (समदल) ओक भाग नीकणती करवी. आ प्रकारे तणतुं मान लखवुं. प्रासादनी कोणी गळगुळना नेटसी पडोणी करवी. अने बोधा भागे नीकणती करवी. ३२-३७.

સમોચ્છ્રીતાનિ શ્લોકાણિ કર્તવ્યાનિ ચ પારગૈઃ ।

પદ્મરાગઃ સમાખ્યાતઃ પ્રાસાદો જિનવલ્લભઃ ॥ ૪૦ ॥

इति पद्मरागः

પ્રાસાદના માનથી ઐર્ધે ભાગે (એટલે સત્તર ભાગનો) ગભારો રાખવો. બાકીના સાડા આઠ ભાગની બન્ને ભીંતો કરવી. રેખા અને પદરા ઉપર ત્રણ ત્રણ શૃંગ. ભદ્રે ચાર ઉરુશૃંગ અને આઠ પ્રયાગ (કાણી પર) ચડાવવા. બાકી બધી ખુણી (નંદીઓ) પર અનેક રત્નોથી શોભિત જેવા ફૂટ ચડાવવાં. શૃંગો બધા એક સરખા ઉંચાઈમા શિટ્પના પારખામી શિટ્પીએ કરવા. આવા લક્ષણવાળો પદ્મરાગ પ્રાસાદ જીન તીર્થ કરને વલ્લભ એવો બાણવો. ૩૮-૪૦

૨ વિશાલાક્ષ પ્રાસાદ—

તદ્રૂપે તત્પમાણેન કર્ણે શ્લેષ્યં યદા મચેત્ ।

વિશાલાક્ષસ્તદા નામ પ્રાસાદો રૂપશોભિતઃ ॥ ૪૧ ॥

इति विशालाक्षः

પદ્મરાગ પ્રાસાદની રેખા ઉપર બે એકેક શૃંગ ચડાવવામા આવે તો વિશાલાક્ષ નામનો શોભાયમાન પ્રાસાદ થાય છે. ૪૧

૩ વિભવ પ્રાસાદ—

વિશાલાક્ષસ્ય સંસ્થાને કર્ણશૃંગં પરિત્યજેત્ ।

ત્રોણિકાયાં પ્રદાતવ્યં વિમવો નામ ઉચ્યતે ॥ ૪૨ ॥

इति विभवः

વિશાલાક્ષ પ્રાસાદની રેખા ઉપર બે એકેક શૃંગ ઓછાં કરી બે ખુણી (નંદિકાઓ) પર શૃંગ ચડાવે તો વિભવ નામનો પ્રાસાદ થાય છે. ૪૨

૪ રત્નસંભવ પ્રાસાદ—

વિમવસ્તુ સંસ્થાને મદ્રે શૃંગં ચ ગ્રાસયેત્ ।

નંદિકાયાં પ્રદાતવ્યં શૃંગાણિ ચ ચતુર્દિશિ ॥

પ્રાસાદઃ કારયેત્ પ્રાજ્ઞ ! રત્નસંભવ ઉચ્યતે ॥ ૪૩ ॥

इति रत्नसंभवः

વિભવ પ્રાસાદના ભદ્ર ઉપરથી એક ઉરુશૃંગ તથા નંદિકાઓ ઉપર ચારે તરફ શૃંગ ચડાવવાથી રત્નસંભવ નામનો પ્રાસાદ થાય છે. ૪૩

૫ લક્ષ્મીકોટર પ્રાસાદ—

તદ્રૂપે તત્પ્રમાણેન મદ્રે શૃંગં યદા મચેત્ ।

લક્ષ્મીકોટરો વિજ્ઞેયઃ પ્રાસાદો જિનસ્યાશ્રિતઃ ॥ ૪૪ ॥

इति लक्ष्मीकोटरः

રત્નસંભવ પ્રાસાદના બદ્ધ ઉપર એક શૃંગ વધારવાથી લક્ષ્મીકોટર નામનો પ્રાસાદ થાય છે. ૪૪

पंचैते च समालयात्ताः प्रासादा जिनवल्लभाः ।

चतुर्विंशतिजिनेषु कर्तव्याः पूज्यमंडनैः ॥ ૪૫ ॥

इति जिनेन्द्रप्रासादपंचकः

જિન દેવને વલ્લભ એવા પાંચ પ્રાસાદોનાં લક્ષણો કહ્યાં તે ચોવીશે તિથ્યંકર-
દેવના પૂજન માટે સૂત્રધારોએ કર્યાં. ૪૫

॥ अथ द्वितीयभेदे जिनेन्द्रपंचप्रासादाः ॥

विभक्तितलछेदेषु उर्ध्वमानं विशेषतः ।

विशेषपुण्यप्राप्त्यर्थं कोटिः कोटिर्गुणं लभेत् ॥ ૪૬ ॥

પ્રાસાદના તલછંદના વિશેષ વિભાગ અને તે ઉપર શિખરના માનને વિશેષ
પ્રકારે કહે છે. જેથી પુણ્યપ્રાપ્તિ વિશેષ થાય છે અને કરોડ કરોડગણું પુણ્ય
પ્રાપ્ત થાય છે. ૪૬

૧ પદ્મરાગ પ્રાસાદ—

कणे नंदीप्रतिरथौ पूर्ववच्च सुसंस्थितौ ।

नंदिका भागनिष्कासा द्विभागा पार्श्वसोभणा ॥ ૪૭ ॥

भागा नंदी पुनः कार्या पंचाशौ मद्रविस्तरः ।

निष्कांशश्चैकभागस्तु कर्तव्यः शुभलक्षणः ॥ ૪૮ ॥

કણ, નંદી અને પ્રતિરથ (પદરો) એ તળછંદમાં પૂર્વવત્ (પહેલા જેટલા)
કરવા. રેખા તથા પદરા વચ્ચેની નંદી એક ભાગ નીકળતી કરવી. અને પદરાની
બાજુમાં બે ભાગની નંદી કરવી; એક ભાગની બીજી નંદી કરવી. અને પાંચ
ભાગનું આણું ભદ્ર પહોળું કરવું અને એક ભાગ નીકળતું કરવું. એવા શુભ
લક્ષણવાળા પ્રાસાદનું તળછંદ (કુલ ચોવીશાઈ તળતું) બાણપું. (૩+૧+૩+૨+૧+
૨=૧૨+૧૨ ચોવીશાઈ તલ). ૪૭-૪૮

ચતુર્ભાગા ભવેદ્ મિત્તિઃ શેષં ગર્ભગૃહં સ્મૃતમ્ ।

કર્ણે શૃંગત્રયં કાર્યં ક્રમતો ભાગનિર્ગતમ્ ॥ ૪૯ ॥

શિષ્પરં પોહપભાગ-ચુરુશૃંગં તદર્થતઃ ।

તત્પદોનં તદગ્રં ચ તસ્યાગ્રં ચ યુગાંશક્રમ્ ॥ ૫૦ ॥

કર્ણતુલ્યં પ્રતિરથે દ્વિક્રમા ચૈવ નંદિકા ।

કર્ણેપ્રતિરથે ભદ્રે ત્રીણિ ત્રીણિ શૃંગાણિ ચ ॥ ૫૧ ॥

દ્વૌ દ્વૌ કૂટૌ નંદિકાયાં પ્રત્યાગ્નાનિ તતોષ્ઠમિઃ ।

મદ્રનંદ્યામેકકૂટં પદ્મરાગઃ સ ઉચ્યતે ॥ ૫૨ ॥

અર્થચાર ભાગની ભીતિ કરવી. બાકી (સોળ) ભાગનો ગર્ભગૃહ બધુવો. રેખાએ ત્રણ શૃંગ મૂકવા. તે અનુક્રમે એકેક ભાગ નીકળતા રાખવા. શિષ્પરનો પાંચવો સોળ ભાગ પહોળો રાખવો; અને ઉરુશૃંગ તેથી અર્ધ=આઠ ભાગનું કરવું. તેનાથી આગળનું ચાર ભાગનું કરવું. રેખા જેટલા ત્રણ શૃંગ પ્રતિરથે (પહેરે) અને ત્રણ ઉરુશૃંગ ભદ્રે ચડાવવા. નંદીકાઓ પર બન્ને કૂટ અને પ્રત્યાંગ આઠ ચડાવવા. ભદ્ર પાસેની નંદી ઉપર એક કૂટ ચડાવવાથી તે પદ્મરાગ નામનો પ્રાસાદ થાય છે. ૪૯-૫૨

૨ વિશાલ પ્રાસાદ—

ભદ્રે શૃંગં વિશાલાક્ષો વિમવં ચ તથા શૃણુ ।

इति विशालाक्षપ્રાसादः

પદ્મરાગ પ્રાસાદના ભદ્ર ઉપર એક ઉરુશૃંગ વધારવાથી વિશાલાક્ષ નામનો પ્રાસાદ થાય છે. હવે વિભવ પ્રાસાદનાં લક્ષણ સાંભળો.

૩ વિભવ પ્રાસાદ—

कर्णेकूटं नंदिशृंगं कार्यं विभवस्तथा ॥ ५३ ॥

इति विभवप्रासादः

વિશાલાક્ષ પ્રાસાદની રેખા ઉપર એકેક કૂટ અને નંદી ઉપર એકેક શૃંગ ચડાવવાથી વિભવ નામનો પ્રાસાદ થાય છે. ૫૩

૪ રત્નસંભવ પ્રાસાદ—

भद्रे शृंगं कामदस्तु कर्तव्यो रत्नसंभवः । इति रत्नसंभवः

વિભવ પ્રાસાદના ભદ્ર ઉપર એક વધુ ઉરુશૃંગ ચડાવવાથી કામનાને આપનારો એવો રત્નસંભવ પ્રાસાદ થાય છે.

५ लक्ष्मीकोटर प्रासाद

भद्रे त्यक्तं नंदीदेयं संभवेद् लक्ष्मीकोटरः ॥ ५४ ॥

इति लक्ष्मीकोटरः

रत्नसंलय प्रासादना लक्ष्मिं उदुशृंग ओष्ठ ओष्ठं करीने नंदी विपर मुकवायी
ते लक्ष्मीकोटर नामने प्रासाद थाय छे.

॥ इति द्वितीयभेदे जिनेन्द्रपंचमासादाः ॥

॥ अथ सूर्यप्रासादपंचकम् ॥

श्रीविश्वकर्मा उवाच—

चतुरस्त्रीकृते क्षेत्रे

त्रिंशद्भागविभाजिते ।

कर्णश्चतुष्पदो द्वेय—

श्चतुर्दिशि व्यवस्थितः ॥ ५५ ॥

प्रतिकर्णश्चतुर्भागे

निर्गमे तत्समं भवेत् ।

कर्णप्रतिकर्णयोर्मध्ये

कोणिका भागमेव च ॥ ५६ ॥

दिग्भागायतं भद्रं

विस्तरेण प्रकीर्तितम् ।

निर्गमं द्विपदं प्रोक्तं

नंदिका चैरुभागिका ॥ ५७ ॥

निर्गमं तत्समं कार्यं

लग्नाव पार्श्वयोस्तथा ।

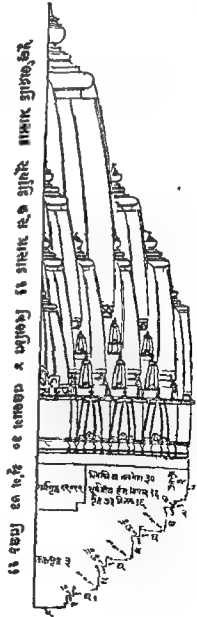
शलिलान्तरकं कार्यं

भागमेकेन संयुतम् ॥ ५८ ॥

प्रासादस्यार्धगर्मस्तु

शेषं मित्रिर्विकल्पना ।

प्रासादना समथोरस क्षेत्रना नीश लाग
करवा. आरे दिशाभां रेणा आर लागनी,

પઢશે પણ ચાર ભાગનો સમદલ કરવો. રેખા અને પઢરાની વચ્ચે એક ભાગ કોણી સમદલ કરવી. આખું ભદ્ર પહોળું દશ ભાગનું અને બે ભાગ નીકળતું કરવું. ભદ્રની બાજુમાં એક નંદી સમદળ કરવી. કોણી ગર્ભગૃહના એક પદ જોટલી કરવી. પ્રાસાદનો ગભારો પંદર ભાગનો અને સાડાસાત સાડાસાત ભાગની લતિા બાંધી કરવી. ૫૫-૫૮

૧ હંસ પ્રાસાદ—

कर्णे शृंगत्रयं कार्यं प्रतिकर्णे तथैव च ॥ ५९ ॥

भद्रे शृंगत्रयं कार्यं नन्दिकायां शृंगैककम् ।

एकैकं दापयेद् बुध शेषकूटाश्च कारयेत् ॥ ६० ॥

(कोणिकोर्ध्वे च प्रत्याङ्ग) तिलकं चा प्रयोजयेत् ।

प्राप्तादं कारयेत् प्राज्ञ ! हंसनाम स उच्यते ॥ ६१ ॥

इति हंसप्रासादः'

રેખા અને પઠરા પર ત્રણ ત્રણ શૃંગો ચડાવવા. બંદ્રે ત્રણ ત્રણ ઉત્તુશૃંગ અને નંદીકા પર એક શૃંગ ચડાવવું. બાકી એકેક ફૂટ ચડાવવા. (કોણી પર અત્યાંગ ચડાવવા). આવા લક્ષણવાળો હંસ નામનો પ્રાસાદ જાણવો. ૫૬-૬૧

२ औरावत भासाह—

तद्रूपे तत्प्रमाणे च भद्रे शृंगं पुनर्भवेत् ।

ऐरावतस्तु विज्ञेयः स्वरूपो लक्षणान्वितः ॥ ६२ ॥

इति ऐरावतः प्रासादः

હંસ પ્રાસાદની માફક તેલ વિલક્ષિત બાણવા. ક્ષત તેના લદ્દની ઉપર એક ઉરુશુંગ વધારવાથી એરાવત નામનો પ્રાસાદ સુંદર લક્ષણગણો સ્વરૂપવાન થાય છે. ૬૨

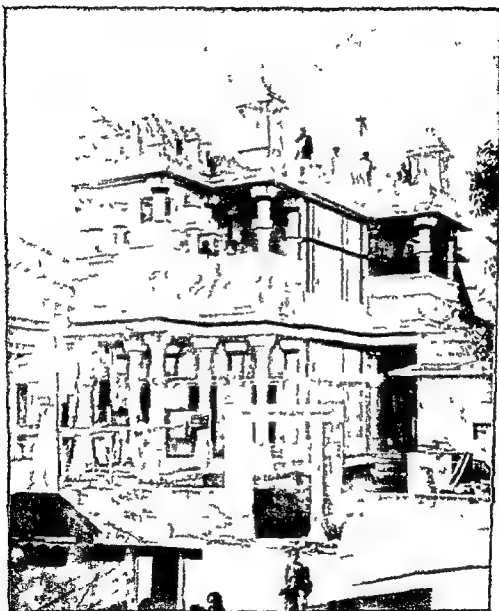
३ त्रिभुज प्रासाद—

ऐरावतस्य संस्थाने भद्रे उरुशृंगं त्यजेत् ।

कोणिकायां च शृङ्गाणि त्रिमुखो रविबल्लभः ॥ ६३ ॥

इति त्रिमुखमासादः

એશવત પ્રાસાદના ભદ્રાનું એક ઉરુથુંગ તઈને ખુણી ઉપર એકેક ઉરુથુંગ ચડાવવાથી સૂર્યને પશ્વજા એવો ત્રિમુખ નામનો પ્રાસાદ થાય છે. ૬૩

અમદાવાદ-સાબરમતી-એ જુમિયુક્ટ લેઝ પાશ્વેશ્વર્ય પ્રાસાદ (અધ્યાય ૧૧)
(Constructing Architect P. O. Somputa)

પઠરા પછુ ચાર ભાગનો સમદલ કરવો. રેખા અને પઠરાની વચ્ચે એક ભાગ કોણી સમદલ કરવી. આખું ભદ્ર પહોળું દશ ભાગનું અને જે ભાગ નીકળતું કરવું. ભદ્રની બાબુમાં એક નંદી સમદળ કરવી. કોણી ગર્ભગૃહના એક પદ બેટલી કરવી. પ્રાસાદનો ગભારો પંદર ભાગનો અને સાઠાસાત સાઠાસાત ભાગની ભતિ બાંડી કરવી. ૫૫-૫૮

૧ હંસ પ્રાસાદ—

કર્ણે શૃંગત્રયં કાર્યં પ્રતિકર્ણે તથૈવ ચ ॥ ૫૯ ॥

મદ્રે શૃંગત્રયં કાર્યં નંદિકાયાં શૃંગૈરુક્મ્ ।

एकैकं दापयेद् बुध शेषकूटाश्च कारयेत् ॥ ૬૦ ॥

(કોણિકોધ્વે ચ પ્રત્યાગ્ર) તિલકં વા પ્રયોજયેત્ ।

પ્રાસાદં કારયેત્ પ્રાગ્ ! હંસનામ સ ઉચ્યતે ॥ ૬૧ ॥

इति हंसप्रासादः

રેખા અને પઠરા પર ત્રણ ત્રણ શૃંગો ચડાવવા. ભદ્રે ત્રણ ત્રણ ઉરુશૃંગ અને નંદીકા પર એક શૃંગ ચડાવવું. બાકી એકેક ફૂટ ચડાવવા. (કોણી પર પ્રત્યાંગ ચડાવવા). આવા લક્ષણવાળો હંસ નામનો પ્રાસાદ બાબુવો. ૫૯-૬૧

૨ ઐરાવત પ્રાસાદ—

તદ્રૂપે તત્પ્રમાણે ચ મદ્રે શૃંગં પુનર્મવેત્ ।

ऐरावतस्तु विज्ञेयः स्वरूपो लक्षणान्वितः ॥ ૬૨ ॥

इति ऐरावतः प्रासादः

હંસ પ્રાસાદની આકૃતિ તલ વિભક્તિ બાબુવા. ફક્ત તેના ભદ્રની ઉપર એક ઉરુશૃંગ વધારવાથી ઐરાવત નામનો પ્રાસાદ સુંદર લક્ષણવાળો સ્વરૂપવાન થાય છે. ૬૨

૩ ત્રિમુખ પ્રાસાદ—

ऐरावतस्य संस्थाने मद्रे उरुशृंगं त्यजेत् ।

कोणिकायां च शृङ्गाणि त्रिमुखो रचिच्छमः ॥ ૬૩ ॥

इति त्रिमुखप्रासादः

ઐરાવત પ્રાસાદના ભદ્રનું એક ઉરુશૃંગ તથાને ખુણી ઉપર એકેક ઉરુશૃંગ ચડાવવાથી સૂર્યને વદ્ધલ એવો ત્રિમુખ નામનો પ્રાસાદ થાય છે. ૬૩

અમદાવાદ-સાબરમતી-ને બ્રિજીયુકત હેઠ પાર્શ્વનાથ પ્રાસાદ (અધ્યાય ૧૧)
(Constructing Architect P O Sompara)

ભારતીય સૈનીકુ યુખદર્શન-પાલીતાણા બિલચપદિક્ષમ (અધ્યાય ૧૧).
 (Constructing Architect : P. O. Somputa)

૪ પક્ષક પ્રાસાદ—

ત્રિમુખસ્ય સંસ્થાને કર્ણેશૂઢં યદા ભવેત્ ।

પદ્મકો નામ વિરુપાતઃ પ્રાસાદો લક્ષણાન્વિતઃ ॥ ૬૪ ॥

इति पद्मकપ્રાસાદઃ

ત્રિમુખ પ્રાસાદની રેખા ઉપર એકેક જ વધુ અડાવવાથી પક્ષક નામે સુંદર લક્ષણવાળો પ્રાસાદ થાય છે. ૬૪

૫ સ્વસ્તિક પ્રાસાદ—

તદ્રૂપે તત્પ્રમાણે ચ કર્ણેશૂઢં વિવર્જયેત્ ।

મતિકર્ણે શૂઢં દેયં સ્વસ્તિકશ્ચ મનોહરઃ ॥ ૬૫ ॥

इति स्वस्तिकः प्रासादः

પક્ષક પ્રાસાદની રેખા પરતું એક શૂંગ તળને પદરા ઉપર અડાવવાથી સ્વસ્તિક નામનો મનોહર પ્રાસાદ થાય છે. ૬૫

पूर्णभद्रादिसंभूताः सदृशा लक्षणान्विताः ।

पंचैते च समाख्याताः प्रासादा भानुवल्लभाः ॥ ૬૬ ॥

પૂર્ણભદ્રાદિ પ્રાસાદોમાં કહેલ સુંદર લક્ષણવાળા હંસાદિ પાંચ પ્રાસાદ છે તે સૂર્યને વિશેષ પ્રિય છે. ૬૬

॥ इति रविवल्लभप्रासादपंचकम् ॥

॥ अथ द्वितीयभेदे रविवल्लभप्रासादपंचकम् ॥

શ્રીવિષ્ણુર્મા ઉવાચ—

૧ હંસ પ્રાસાદ—

अथातः संप्रवक्ष्यामि विभक्तिं हंसपंचके ।

चतुरस्त्रीकृते क्षेत्रे चाष्टाविंशतिमाजिते ॥ ૬૭ ॥

तद्रूपं च तदाकारं भद्रं पङ्कशविस्तरम् ।

भद्रपाम्बवे द्वौ द्वौ नंदौ भागैकैके प्ररुल्लिप्तौ ॥ ૬૮ ॥

चतुष्पदा रथकर्णाः शिखरं द्विरष्टविस्तरम् ।

अष्टांशमुखશૂઢં ચ પઢંશં તસ્ય ચાગ્રતઃ ॥ ૬૯ ॥

चतुर्भागमुखशूઢં भद्रे कुर्यात् तथोद्गमम् ।

કર્ણે પ્રતિરથે ચૈવ શૂઢાણિ ત્રીણિ ત્રીણિ ચ ॥ ૭૦ ॥

નંદિકાયામેકશૃંગં શેષે કૂટાનિ કારયેત્ ।

एतच्छास्त्रगुणैर्युक्तो हंसनामा तदुच्यते ॥ ७१ ॥

इति हंसप्रासादः

શ્રી વિશ્વકર્મા કહે છે-કે હવે હું હંસ આદિ (સૂર્યના) પાંચ પ્રાસાદના તલ વિભક્તિ કરું છું. પ્રાસાદના સમયોરસ ક્ષેત્રના અક્ષુવીશ ભાગ કરવા. તેનું રૂપ પહેલા-આગળની માફક બાણવું. આખું ભદ્ર છ ભાગનું, ભદ્રની બન્ને બાજુની બે બે નંદી એકેક ભાગની કરવી. રેખા અને પદરો અચ્ચાર ભાગના કરવા. શિખર પાંચથે સોળ ભાગના વિસ્તારે રાખવું. પહેલું ઉરુશૃંગ આઠ ભાગના વિસ્તારનું, તેનાથી આગળ નીકળતું બીજું ઉરુશૃંગ છ ભાગનું, અને ત્રીજું ઉરુશૃંગ ચાર ભાગના વિસ્તારનું કરવું. ભદ્રે દોઢીથે કરવો. રેખા અને પદરે ત્રણ ત્રણ ઉરુશૃંગ ચડાવવા. નંદીકા પર એકેક શૃંગ. બાકી ફૂટો ચડાવવા. આ પ્રમાણે શાસ્ત્રના શુભવાળો હંસ નામનો પ્રાસાદ બાણવો. ૬૭-૭૧

૨ ઐરાવત પ્રાસાદ--

મદ્રે શૃંગં પુનર્દઘાત્ સ્યાદૈરાવતલક્ષણમ્ ।

इति ऐरावतप्रासादः

હંસ પ્રાસાદના ભદ્રની ઉપર એક ઉરુશૃંગ વધારવાથી ઐરાવત નામનો પ્રાસાદ થાય છે.

૩ ત્રિમુખ પ્રાસાદ--

મદ્રે ત્યક્તં દ્વયં નંદ્યાં પ્રાસાદો રૂપસોમિતઃ ॥ ૭૨ ॥

सर्वलक्षणसंपूर्णः त्रिमुखो भुक्तिमुक्तिदः ।

इति त्रिमुखप्रासादः

ઐરાવત પ્રાસાદના ભદ્રનું એક ઉરુશૃંગ તલને નંદી ઉપર બાજે શૃંગ ચડાવવાથી સર્વ લક્ષણોથી યુક્ત સંપૂર્ણ રૂપથી શોભિતો એવો ત્રિમુખ પ્રાસાદ ભાગ અને સુક્રિતને દેનારો બાણવો. ૭૨

૪ પદ્મરાગ પ્રાસાદ--

મદ્રે શૃંગં પુનર્દઘાત્ પદ્મનામા સ ઉચ્યતે ॥ ૭૩ ॥

इति पद्मरागप्रासादः

ત્રિમુખ પ્રાસાદના ભદ્રની ઉપર એક શૃંગ (હવું તે) ફરી ચડાવવાથી પદ્મક નામનો પ્રાસાદ બાણવો. ૭૩

૫ સ્વસ્તિક પ્રાસાદ—

મદ્રશૃંગ પરિત્યજ્ય કર્ણિકાયાં પ્રરુલ્પયેત્ ।

સ્વસ્તિકો નામ પ્રાસાદઃ પંચૈતે સૂર્યવલ્લભાઃ ॥ ૭૪ ॥

इति स्वस्तिकप्रासादः

પદ્મક પ્રાસાદના ભદ્રાનું એક ઉરુશૃંગ તથાને ખુણીઓ પર ચડાવવાથી સ્વસ્તિક નામનો પાંચમો પ્રાસાદ બન્યો. એ રીતે સૂર્યને પદ્મલ એવા પાંચ પ્રાસાદ કહ્યા. ૭૪

॥ इति द्वितीयभेदे सूर्यप्रासादपंचकम् ॥

॥ अथ हरवल्लभपंचमासादाः ॥

श्रीविश्वकर्मा उवाच—

चतुरस्रीकृते क्षेत्रे

द्वात्रिंशत्पદमाजिते ।

कर्णश्चતુષ્પદો જ્ઞેયઃ

પ્રતિકર્ણસ્તયવ ચ ॥ ૭૫ ॥

कर्णप्रतिकर्णयोर्मध्ये

કૂર્ણિકા ચ દ્વિભાગિકા ।

અષ્ટમાગાયતં મદ્રં

નિર્ગમે ચ પદદ્વયમ્ ॥ ૭૬ ॥

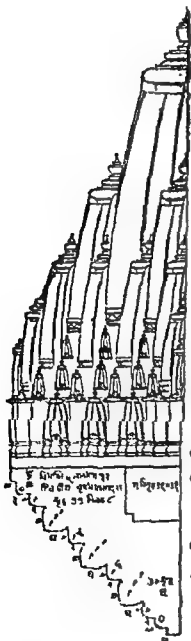
મદ્રસ્ય પાર્શ્વયોર્દષાદ્

નંદિકા ચ દ્વિભાગિકા ।

વિસ્તરે નિર્ગમે ચૈવ

વામદક્ષિણયોસ્તયા ॥ ૭૭ ॥

પ્રાસાદના સમચોરસ હોવાના બીજા ભાગ કરવા. તેમાં રેખા અને પદરે ચચાર લાગના કરવા. રેખા અને પદરાની વચ્ચે એક ખુણી બે ભાગની કરવી. આઠ ભાગનું આખું ભદ્ર, બે ભાગ નીકાળાવાળું કરવું. ભદ્રની ડાબી જમણી તરફ પદરે બે બે ભાગની એક નંદી કરવી. તે સર્વ સમદત્ત અંગે કરવાં. ૭૫-૭૭.

૧ વૃષભ પ્રાસાદ—

કર્ણે શૃંગત્રયં કાર્યં પ્રતિકર્ણે તયૈવ ચ ।

મદ્રે શૃંગાણિ ચત્વારિ પ્રત્યાઙ્ઘાટક કારયેત્ ॥ ૭૮ ॥

કોણિકાનંદિકાયાં ચ શૃંગમેકૈકમુચ્યતે ।

શેષાઃ કૂટાશ્ચ કર્તવ્યાઃ પ્રાસાદઃ શિવચલ્લભઃ ॥ ૭૯ ॥

इति वृषभप्रासादः

રેખા અને પદરા પર ત્રણ ત્રણ શૃંગ ચડાવવા. ભદ્રે ચાર ઉરુશૃંગ અને આઠ પ્રત્યાંગ, નંદી અને ડોણી પર એકેક શૃંગ ચડાવવા. બાકી કૂટ ચડાવવાથી શિવજીને પ્રિય એવો વૃષભ પ્રાસાદ બાણવો. ૭૮-૭૯

૨ ગિરિકૂટ પ્રાસાદ—

વૃષભસ્ય તુ સંસ્થાને કર્ણે શૃંગં ચ દાપયેત્ ।

નંદિકાયાં તતઃ શૃંગં મદ્રેઽપિ ચ ચતુર્દિશિ ॥

પ્રાસાદં કારયેત્તત્ર ગિરિકૂટઃ સ ઉચ્યતે ॥ ૮૦ ॥

इति गिरिकूटप्रासादः

વૃષભ પ્રાસાદને ઠેકાણે બે રેખા ઉપર એકેક શૃંગ ચડાવીએ તેમજ નંદી ઉપર એકેક શૃંગ અને ભદ્ર ઉપર ચારે વરફ એકેક ઉરુશૃંગ ચડાવીએ તે ગિરિકૂટ નામનો પ્રાસાદ થાય છે. ૮૦

૩ કૈલાસ પ્રાસાદ—

કર્ણે શૃંગં ચ દાતવ્યં પ્રાસાદસ્તુ સુશામિતઃ ।

કૈલાસસ્તુ સ વિજ્ઞેયઃ સ્વરૂપો લક્ષણાન્વિતઃ ॥ ૮૧ ॥

इति कैलासप्रासादः

ગિરિકૂટ પ્રાસાદની રેખા પર એક શૃંગ વધારે ચડાવવાથી તે સુંદર શોભાય-માન અને સર્વલક્ષણ સુક્ષ્મ કૈલાસ નામનો પ્રાસાદ થાય છે. ૮૧

૪ અમર પ્રાસાદ—

કૈલાસસ્ય તુ સંસ્થાને કર્ણે શૃંગં પરિત્યજેત્ ।

કોણિકાયાં પ્રદાતવ્યં વિધર્મ ૧ વિચક્ષણ ૧ ॥

પ્રાસાદં કારયેત્ તત્ર ત્વામરસ્યૈવ લક્ષણમ્ ॥ ૮૨ ॥

इति अमरप्रासादः

વિવ્યક્ષ્ણ-વિવ્યક્ષ્ણ-શિશ્વી ! કૈલાસ પ્રાસાદના રથાને રેખાનું એક શૃંગ તળેને કોણીકાઓ ઉપર શૃંગ સુકવાથી તે અમર નામનો પ્રાસાદ થાય છે. ૮૨

૫ મોહેન્દ્ર પ્રાસાદ—

તદ્રૂપે તત્પ્રમાણે ચ કર્ણે યદ્રૂં યદા મયેત્ ।

માહેન્દ્રસ્ત્રવ વિવ્યાતઃ પ્રાસાદો હરવલ્લભઃ ॥ ૮૩ ॥

इति माहेन्द्रप्रासादः

॥ इति शिववल्लभप्रासादपंचकम् ॥

અમર પ્રાસાદની રેખાએ ફરી (હતું ત્યાં) શૃંગ ચડાવવાથી મહાદેવને પ્રિય એવો મોહેન્દ્ર નામનો પ્રાસાદ થાય છે. ૮૩

પંચૈતે ચ સમારૂપાતાઃ પ્રાસાદાશ્ચ કલામયાઃ ।

પંચવિંશતિરિત્યુક્તાઃ સુરાણાં ચ યયાક્રમમ્ ॥ ૮૪ ॥

એ પાંચ પ્રાસાદો સુંદર ઠળામય કરવા. બ્રહ્માદિ પંચદેવોને અનુક્રમે પચ્ચીસ પ્રાસાદો કલા છે. ૮૪

इदं कुरुते यस्तु धर्मकर्मार्यदायकाः ।

नानार्णसमायुक्ता विभक्तिपदविन्यસैः ॥ ૮૫ ॥

अत्युच्चैर्ललितैઃ શ્રુમૈઃ શિસરશ્ચદ્રગંભિરૈઃ ।

તથા ચોત્પલપત્રાણિ શાલામિર્લલિતાન્વિતૈઃ ॥ ૮૬ ॥

આ પ્રમાણે સુંદર લક્ષણવાળા પ્રાસાદો કરાવવાથી ધર્મ, અર્થ તથા કામની પ્રાપ્તિ થાય છે. અનેક પ્રકારની રેખાઓવાળા, તે પદની વિભક્તિથી થાય છે. ધણા ઉચાં સુંદર ચોળાયમાન શિખરો અને શૃંગાથી બરપુર તથા કમળપત્રોથી શુદ્ધ સુંદર શાલાવાળા પ્રાસાદો કરવા. ૮૫-૮૬

સંટતાનિ કૃટાનિ ચ સંલગ્નાનિ ચ કારયેત્ ।

કર્ણેઽપિ કર્ણશાલા ચ કોણિકા મંદિકા ગુપ્ત ! ॥ ૮૭ ॥

किञ्चिन्मानाधिकं कुर्यान् धैल्येव च समुच्छिन्नाः ।

પ્રાસાદા મેરસ્ત્રવ સ્વરૂપા લક્ષણાન્વિતાઃ ॥ ૮૮ ॥

સુંદર ગોળ ફોટા લાગેલા હોય એવા કોણ, રેખા-પટરા, કોણિકા, મંદીકા-વાળા પ્રાસાદો પશ્ચિમ સૂર્યપારે બનાવવા. કંઈક માનથી અધિક કરવા. પવનની જેવા જાંબા એવા મેડ જેવા સુંદર લક્ષણવાળા પ્રાસાદો બનાવવા. ૮૭-૮૮

વ્રહ્મણશ્ચ હિ દેવસ્ય વિષ્ણોથૈવં વિશેષતઃ ।

જૈનભાસ્કરાદિનાં ર્શ્વરસ્ય યયાક્રમમ્ ॥ ૮૯ ॥

एकद्वित्रयपृच्छाया धारां कारयेत् यदि (१) ।

लभेच्चाप्तयं दिव्यं च नात्र संदेहः शिल्पिना ॥ ९० ॥

इति श्री विश्वकर्मा कृते वास्तुविद्यायां ज्ञानप्रकाशदीपार्णवे
पूર્णभद्रादि पंचविंशतिः पंचदेव प्रासाद निर्णयाधिकारे
एकोनविंशमोऽध्यायः ॥ १९ ॥

આ પ્રાસાદો વિશેષ કરીને બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, જિન, સૂર્ય અને મહાદેવને કરવા.
તે પ્રાસાદો મેં યથાક્રમે કહ્યા છે. એક બે ત્રણ—તે અક્ષય દેવદોહના સુખોને
પ્રાપ્ત કરે છે. તેમાં શિલ્પીઓએ જરા પણ સંદેહ કરવો નહિ. ૮૮-૯૦

इति श्री विश्वकर्मा विरचिते वास्तुविद्यायां ज्ञानप्रकाश दीपार्णवे
'पूर्णभद्रादि पञ्चविंश प्रासादोनां निर्णयनां एवमधिकारः' नामने
शिल्प विशारद भक्तशर्कर आचार्यभाष्ये सोमपुराणे कथिते शिल्प-
भक्ता नामनी भाषा टीकेनां आभयशिशवे अध्याय समाप्त

इति श्री विश्वकर्मा कृते वास्तुविद्यायां
ज्ञानप्रकाशदीपार्णवे पूर्वार्धम्.

પૂર્વાર્ધ પરિશિષ્ટ

ભારતીય સ્થાપત્યમાં મૂર્તિનું પ્રાધાન્ય છે. દેવપ્રાસાદ એ દેવપ્રતિમાના કારણભૂત છે. પ્રત્યેક પ્રતિમાને આયુધ, વર્ણ (રંગ), વાહન (આસન) વિશેષ કરીને કદમાં હોય છે. આથી તે પ્રતિમાનાં લક્ષણો પરથી અને છતાં તીર્થંકર પ્રતિમા તેના લાંબાન ચિહ્ન પરથી ઓળખાય છે. હસ્તમુદ્રા; મુખ્ય પ્રતિમાને પરિકર અને અંગભૂષણ યોગશાબરણ પણ કદમાં છે. હસ્તમુદ્રા, પાદમુદ્રા અને શરીરમુદ્રા એ નૃત્યનાં અંગો છે. આ સર્વ મૂર્તિશાસ્ત્રનાં ઉપયોગી અંગ છે અને તે આ નીચે ક્રમવાર આપવામાં આવ્યા છે.

૧. આયુધ

નાગરાદિ જાતિના ઉત્તર ભારતના શિલ્પ ગ્રંથોમાં છત્રીશ પ્રકારનાં આયુધોનાં સ્વરૂપો, નામો અને તેનાં માન પ્રમાણ આપેલાં છે. દ્રવિડ ગ્રંથોમાં આયુધો આપેલાં છે. પરંતુ ઉત્તર ભારતના ગ્રંથો જેટલાં સ્પષ્ટ નથી. જો કે દ્રવિડ ગ્રંથોમાં આભરણાદિ વિષે ઘણી સુંદર નોંધ આપેલ છે. દ્રવિડ શિલ્પમાં-હરણ આપેલ છે જ્યારે આપણે ત્યાં જૈન દેવ દેવીઓને નોળીયો અને કુકુંડ કદમાં છે.

નાગરાદિ શિલ્પ ગ્રંથોમાં છત્રીશ પ્રકારનાં આયુધો કહેલાં છે. તેમાં ૨૧ આયુધો અસ્ત્રશસ્ત્ર છે, ૧૨ સાત્ત્વિક-પુસ્તક, કમંડળ, વીણા આદિ અને બીજા બે સપ્ત-શિરમસ્તક છે. બાકી મુદ્રાઓ છે. પરંતુ આથી પણ વિશેષ મૂર્તિશાસ્ત્રમાં પ્રતિમા સ્વરૂપ વર્ણનમાં કુલ ૫૭ આયુધ આપેલાં છે. તે આપેલા આયુધના પાઠથી વિશેષ છે. *

આ આયુધો (૫૭) સિવાય પુરાણો-રામાયણ મહાભારતમાં વર્ણવેલા અન્યાસાદિ શસ્ત્રો હતાં. પરંતુ તે સાહિત્ય દુષ્પ્રાપ્ય છે. “યંત્ર સર્વંત્ર” નામનો એક મોટો ગ્રંથ મહર્ષિ ભારદ્વાજે લખેલ. તેમાં અનેક યંત્રોના પ્રકાર, શસ્ત્રો, વિમાન આદિ વિષયોનાં પ્રકરણો હતાં. તે ગ્રંથનું એક “વૈમાનિક પ્રકરણ”

* મૃગ, નકુલ, કુકુંડ, વાજ્રંત્ર (૫) જંસી, મદન-ટોલ, વીણા, ભેરી, કમર, (૧૧ સાત્ત્વિક) આમ્રપુષ્પી, જ્વળ, પુત્ર, લેખાની, ફળ, આદિતી, કુંભ, મોહક, મૃત કેળાગળ (ચાર ઉપાયુધ) પદ્મી (લોહકંડ), તલવાર, ટંક (લીકણ), શક્તિ. આમ એકવીસ આ વર્ણિત નાદે કરેલા આયુધો અને ૩૬ લોકગદ્ય આપેલ આયુધો મળી કુલ ૫૭ આયુધો થાય છે. અને તેના ચિત્રોનાં મુદ્દા સાથે જ ન્દલિકા આપવામાં આવેલ છે જેથી આયુધના સ્વરૂપ વિષે બને તેટલું સ્પષ્ટ કરવા પ્રયત્ન કરેલ છે છતાં એક બે આયુધો યાદે કદાચ મતભેદ હોય.

અપરશક્તિ અખાત ૨૩૫ માં મુદ્દાજનમાં શસ્ત્રોના આધારથી જયવાને વળદડેલ: કવચનાં લક્ષણો અપૂર્ણ આપેલાં છે.

નામનો ભાગ, ભારતના હસ્તલિખિત ગ્રંથ સંગ્રહોમાં એક સ્થળે પ્રાપ્ત થાય છે. આ અદ્ભુત ગ્રંથની હસ્તલિખિત પ્રત મારા ગ્રંથ સંગ્રહમાં છે.

આયુષોના બૃદ્ધ પ્રકારો છે. તેના ચાર વર્ગ પાડી શકાય. તીવ્ર મહારક આયુષશસ્ત્ર, વાઘ (તંતુવાઘ ઘનવાઘાદિ), પ્રાણીઓ (હરણ, કુકુટ, નકુલ સર્પ), સાત્ત્વિક (ધ્વજ, લેખીની, પુસ્તક, ફલ, કુંભ, મોદક સૂત્ર, ગજ, આદિ)-એમ ચાર પ્રકારનાં ગણાવી શકાય. સાત્ત્વિક રાજસ અને તામસ એમ ત્રણ પ્રકારે પણ આયુષો ઓળખાવી શકાય છે.

દ્રવિડ શિષ્યમાં મૂર્તિશાસ્ત્ર અને લીંગ વિષેની નોંધ ઘણી સવિસ્તર આપેલ છે. તેમાં પ્રતિમાના કયા અંગ વિભાજે કયું આયુષ ધારણ કરાવવું. ખભા ખરાબર કયું કાન ખરાબર કયું નાસિકા ખરાબર કયું છાતી ખરાબર કયું એ રીતે કહેલું છે. વળી દ્રવિડ મૂર્તિઓને ઉપલા હાથોમાં આયુષો પકડાવવાની એક વિશિષ્ટ પ્રકારની રીત છે. તબ્ની અને મધ્યમિકા એ બે આંગળીઓ વચ્ચે શંખ ચક્ર આદિ આયુષો પકડાવેલાં હોય છે.

જૈન ગ્રંથમાં એક સ્થળે અસંશય, પ્રતિમાના મસ્તકથી ઉંચા હોવાં ન જોઈએ તેમ કહે છે. પરંતુ તેઓમાં આ સૂત્રનો પૂરો સ્વીકાર થયો ન હોય તેમ તેમની જૂની મૂર્તિઓ પરથી જણાય છે.

૨. વાહન

દેવ પ્રતિમાને વિશેષ કરીને સર્વને વાહન કહ્યાં છે. પ્રતિમાની ઓળખમાં તે મહદરૂપ થાય છે. શીવને નંદી, બ્રહ્માને હંસ, વિષ્ણુને ગરુડ, સૂર્યને સપ્તાશ્વરથ, ગણેશને સુપકઃ એમ પૃથક્ પૃથક્ વાહનમાં સર્પ, મયૂર, અશ્વ, હરણ, બકરો, ઘેટો, હાથી, કુર્મ, સિંહ, બ્યામ આદિ પ્રાણી કહ્યાં છે. કોઈકને કમળનું આસન કહ્યું છે. દ્રવિડ ગ્રંથોમાં આસનમાં જાદુશીલ, પદ્મશીલ, મહાશુભ્રીલ આસેદાં છે. વળી કોઈ સ્થળે તો આ બેઠક-પેડસ્ટલરૂપે જોવામાં આવે છે.

‘સુપ્રલેહાગમ’માં આસનના પાંચ લેહ કહ્યા છે અનંતાસન, સિદ્ધાસન, યોગાસન, પદ્માસન, અને વિમલાસન. હઠયોગમાં અનેક આસનો કહ્યાં છે. શિવનાં ૮૪ આસનો કહેવાય છે. તેમાં ૩૨ સુખ્ય છે. યોગનાં આસનો તેની ક્રિયામાં વપરાય છે. આ આસનો સાથે પ્રતિમા વિધાનને સંબંધ બહુ અદ્ય છે. છતાં કેટલાકે શિલ્પની સાથે આસનોને સંમિશ્ર કરી ગોટાળો ઉભો કર્યો છે. પદ્માસનનો અર્થ કમળ પર બેઠેલા અને અચુક રીતે પલાડી વાળેલ. પદ્માસન, સુખાસન આવાં કોઈ આસનો પ્રતિમા વિધાનને યોગ્ય ગણી શકાય. જૈન પ્રતિમામાં સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુની પ્રતિમાને અચુક પ્રકારની બેઠકનાં આસન કહ્યાં છે.

બાકી સમપાદ, આલંગ, ત્રિલંગ, અતિભંગ, આલીઢય, પ્રત્યાલીઢ, પાદમુદ્રા અને શરીર મુદ્રાવાળી પ્રતિમાઓ હશે છે.

શિવાય જૈનોમાં કાર્યોત્સર્ગ (ઉણી ધ્યાનરથ) મુદ્રા અને શયનાસન, પર્યંકાસન મૂર્તિ વિષ્ણુની હોય છે.

બૌદ્ધ પ્રતિમાઓમાં આસનો વિશેષ કહ્યાં છે. આલિઢય, પ્રત્યાલિઢ, વજ્રપર્યંક, લલિતાસન, પર્યંકાસન, અર્ધપર્યંકાસન: આદિ કહ્યાં છે અને તેવી બુદ્ધ પ્રતિમાઓ જોવામાં આવે છે.

૩. વર્ણ

પ્રત્યેક પ્રતિમાનો પૃથક્ પૃથક્ વર્ણ (રંગ) શિલ્પ ગ્રંથોમાં કહ્યો છે. પણ તે મૂર્તિ શાસ્ત્રોપયોગી બહુ અડધ છે. પરંતુ ચિત્ર શાસ્ત્રોપયોગી છે. અમુક દેવને તેમાં શુભ પ્રમાણે વર્ણ કહેલ છે. જો કે બધામાં તેમ નથી. ‘અભિલેખિતાથં ચિન્તામણી’માં પ્રત્યેક પ્રતિમાના વર્ણ કહ્યા છે. જો કે મૂર્તિશાસ્ત્રમાં વર્ણ (રંગ) પ્રમાણે પ્રમુખ મૂર્તિ રથવાનું યજમાનની શ્રદ્ધા પર અવલંબે છે. શ્યામ વર્ણની મૂર્તિ, પીત (સુવર્ણ) વર્ણની, શ્વેતવર્ણની આમ આવી જાતના પાષાણો મેળવીને તે વર્ણ (રંગ)ના પાષાણની મૂર્તિ કરાવી પ્રમુખ દેવ તરીકે પધરાવે છે. શ્રી કૃષ્ણને શ્યામવર્ણ તેમજ જીન પાર્શ્વનાથજીને શ્યામવર્ણ કહ્યો છે. અને તે વર્ણની મૂર્તિઓ કદેલી જોવામાં આવે છે.

૪. પરિકર

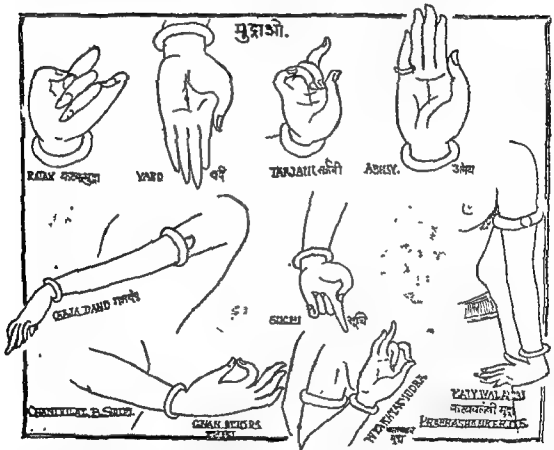
આ રીતે ભારતીય સ્થાપત્યમાં દેવ-મૂર્તિનાં આયુધ, વાહન, આભુષણો, મુદ્રાઓ અને વર્ણના વિશે શિલ્પગ્રંથોના આધારે ઉપર કાતું. આ શિવાય પ્રમુખ પૂજા પ્રતિમાને તેના પયોય સ્વરૂપોવાળું અગર અન્ય આકૃતિનું પરિકર કરવામાં આવે છે તેમાં જૈન પ્રતિમાને આદ્ય પ્રાતિહાર્યવાળું પરિકર હોય છે. વિષ્ણુને દશ અવતારવાળું તેમ સૂર્યને તેના અન્ય સ્વરૂપોવાળું પરિકર મૂળ પ્રતિમાને ફરતું આવરી દે તેવું કળાગમ કરવામાં આવે છે.

૫. પ્રતિમા મુદ્રા

હસ્તમુદ્રાઓના બુદ્ધ બુદ્ધ પ્રકારો આગમ ગ્રંથોમાં, યોગમાં, તાંત્રિકમાં, જ્ઞાણ ક્રિયાણુ ગ્રંથોમાં અને ભારત નાટ્યમાં કહ્યા છે. દેહગ્રાહ વિદ્યાનો મુદ્રાના ત્રણ વર્ગ પાડે છે: નૈરિક, તાંત્રિક, લૈરિક, તેમાં કલાની ૬૪ મુદ્રાઓ આવે છે. અને તંત્રમાં ૧૦૮ મુદ્રાઓના પ્રકાર કહે છે. મહારાજા લોન્ગદેવ ‘સમરાંત્રણમુદ્રધાર’ ગ્રંથના ત્રણ અધ્યાયોમાં મુદ્રા વિશે અવિસ્તર કહે છે. હસ્તમુદ્રાઓ ૬૪, પાદમુદ્રાઓ ૬ અને

શરીરમુદ્રાઓ ૯ કહી છે. ‘વળી તેના વર્ગ’ પાડીને આગળ કહે છે કે એક હસ્તની મુદ્રાઓ ૨૪; બે હસ્તથી થતી મુદ્રાઓ તેર અને નૃત્ય હસ્તમુદ્રાઓ ૨૧ છે. જેના પ્રત્યેકના નામ પણ આપ્યાં છે.

હસ્તપાદ મુખાદિની સ્થિતિ, ગતિ અને આકૃતિ વડે ભાવ અભિવ્યક્ત થાય છે. શિવની યોગમૂર્તિઓ સિવાયની અન્ય ગ્રાહણ પ્રતિમા લક્ષણમાં મુદ્રાઓ બહુ અદ્ય છે. બૌદ્ધ પ્રતિમામાં મુદ્રાઓનો વિપુલ પ્રયોગ થયો છે.

હાથ અને આંગળાઓની સ્થિતિ દર્શાવવાની શૈલી ઉત્તર ભારતની મૂર્તિઓમાં દક્ષિણ ભારતની મૂર્તિઓથી જુદી પડે છે. હાથના આંગળાના ચલનમાં હિન્દી શિલ્પીઓએ ખેડાયેલી અગાલ ભાષા ઉભી કરી છે. તેઓએ આંતરવૃત્તિને બાહ્યદર્શનનું સ્વરૂપ આપ્યું છે.

‘વિષ્ણુ ધર્મોત્તર’ કહે છે કે-ચિત્રકળાનો આધાર નૃત્યકળા છે. નૃત્યકળાનો પ્રાણ ભાવાભિવ્યક્ત મુદ્રાઓથી પ્રદર્શિત થાય છે. વરદમુદ્રા, અભયમુદ્રા, જ્ઞાનમુદ્રા, તર્જનીમુદ્રા, સિદ્ધહસ્તમુદ્રા, વિસ્ત્રમયમુદ્રા, સૂચિમુદ્રા. કથ્યવલંબિત હસ્તમુદ્રા, દંડ, હસ્ત-ગજહસ્તમુદ્રા, પતાકા-ત્રિપતાકા આદિ એક હાથથી થતી મુદ્રા અને બે

હાથથી થતી મુદ્રાઓ એમ અનેક કહી છે. તે સર્વ મૂર્તિશાસ્ત્રના પ્રયોગમાં આવે તેમ નથી. તેમાં પણ ઉત્તર ભારતના મૂર્તિશાસ્ત્રોમાં ફક્ત ત્રણ જ મુદ્રાઓનો પ્રયોગ થાય છે:—વરહમુદ્રા, અભયમુદ્રા. તર્જનીમુદ્રા, તેમાંની તર્જનીમુદ્રા સૂર્યના પ્રતિહાર ધારણ કરે છે. દ્રવિડ શિલ્પીમાં આ ત્રણ મુદ્રાઓ ઉપરાંત કટક, કથ્યવલ્લભિ, સૂચિ, વ્યાખ્યાન, જ્ઞાન અને ગજદંડ હસ્તમુદ્રાઓનો પ્રયોગ થાય છે.

પાદમુદ્રાઓમાં:—સમપાદ, આભંગ, ત્રિભંગ અને અતિભંગના નામથી મુદ્રાઓ વ્યક્ત થાય છે. જૈન પ્રતિમા અને બ્રહ્મદિદેવો પ્રથમ કક્ષાનાં (સમપાદ), જુના સિક્કાઓમાં જરા હળતી—આભંગ હોય છે. ત્રિભંગ એટા વિશેષે કરી દેવીઓની મૂર્તિઓમાં ત્રણ વાંક વાળીને દર્શાવે છે. અતિભંગા મુદ્રા નટરાજશૈવ અને શાક્ય ઉગ્ર મૂર્તિઓ અને બૌદ્ધાના વજ્રધ્યાનની ક્રોધયુક્ત દેવી દેવતાની મૂર્તિઓમાં દર્શાવે છે. કાલીય મહાન જેવી મૂર્તિમાં તે ખૂબ જોરદાર છે.

શરીરમુદ્રા:—આ મુદ્રાઓ પાંચાણુ મૂર્તિઓ કરતાં ચિત્ર વિધાને વિશેષ યોગ્ય છે. ‘વિષ્ણુ ધર્મોત્તર’માં તેના મુખ્ય નવ પ્રકાર જતાવ્યા છે.

પ્રતિમાશાસ્ત્ર કરતાં ચિત્રકળાને આ શરીરમુદ્રાના વિભાગ બંધ બેસી શકે તેમ છે. પ્રકાશની ક્ષય વૃદ્ધિ અને વર્ણ (રંગ)ના વિનિયોગની વિભિન્ન એટાથી ચિત્રકાર ઉપરોક્ત ભાવો તાદ્રશ્ય પ્રદર્શિત કરી શકે છે.

નૃત્યમાં શિવનું તાંડવ પ્રાધાન્ય લક્ષણ છે નાટ્ય અને સંગીત એક બીજાનાં પુરક છે. તાંડવનૃત્ય સામાન્ય નૃત્ય નથી. પણ તે શિવનું પ્રત્યેકર નૃત્ય છે દ્રવિડ પ્રદેશોના સ્થાપત્યોમાં શિવતાંડવ એ પ્રમુખ પ્રતિમા હોય છે. ચિદંબરના નટરાજ મંદિરમાં ૧૦૮ પ્રકારનાં નૃત્ય સ્થાપત્ય ચિત્રણ દર્શાવેલ છે. ઉત્તર ભારતમાં નટરાજ મૂર્તિનો અભાવ છે. ત્યાં લિંગપૂજા વિશેષ છે.

કટિસમ નૃત્ય દ્રવિડ પ્રદેશોમાં છે. લલિત નૃત્ય ધૃષ્ટારામાં છે. લલાટલલકમ્ કાન્નિવરમમાં છે. ચતુરમ્ તાંજેરમાં છે. શિવનૃત્યમાં મુદ્રિની ઉત્પત્તિ રક્ષા અને અંતે સંહાર એ સર્વનું મિશ્ર સ્વરૂપ સમાયતું છે.

૬. નૃત્ય

ચિત્ર, વાદ્ય, તાલ, ગીત, ભાષા અને સ્પષ્ટ સ્વરાદિભેદ તથા તાંડવાદિ નૃત્યની શિલ્પમાં કળા તરીકે ગણના કરી છે. આથી તે વિષયની ચર્ચા ‘અપરાજિત સૂત્ર-સંતાન’ જેવા મોટા અંશમાં કરી છે.

નૃત્યનું આદિ સ્વરૂપ શિવના તાંડવ નૃત્યને કાનું છે. આથી નૃત્ય કળાના પિતા શિવ છે. નૃત્ય—નાટ્ય શાસ્ત્રપર ભરતે એક સમૃદ્ધ ગ્રંથ સંસ્કૃત પદ્યમાં લખેલ છે.

વાદ તાલ અને ગીત સાથેનું નૃત્ય કહ્યું છે. વર્તમાન કાળમાં મૂક નૃત્યના પ્રયોગો કરે છે પરંતુ તેમાં રસ ઉત્પન્ન થતો નથી.

શાસ્ત્રકારોએ નૃત્યના અંગભંગથી થતા ભેદો કહ્યા છે. પદ્મતાલથી, કટીથી, વક્ષથી, શ્રોત્રથી, બાહુથી, કરતલથી, મુખથી, નાસિકાથી અને દ્રષ્ટિથી થતા ભાવ અને ભ્રમર રેખાથી થતા ભાવો-આ રીતે અંગભંગથી થતા નૃત્યકળાના વિધિવિધ ભાવો કહ્યા છે.

અન્નમજ્જે મુખે કુર્યાદ્વસ્તૌ દૃષ્ટિં ચ નર્તને ।

હસ્તકાથં મહેલ્લોકે કર્મણોઽમિનયેઽધિલમ્ ॥ ૧ ॥

નૃત્ય કાળે જે મુખ હાથ અને દ્રષ્ટિનું હલન ચલન-શરીર ભંગ થાય છે એ જ સમગ્ર અભિનયનું કર્મ છે.

યતોહસ્તસ્તતો દ્રષ્ટિર્યતો દ્રષ્ટિસ્તતો મનઃ ।

યતો મનસ્તતો ભાવો યતો ભાવસ્તતો રસઃ ॥ ૨ ॥

જેમ હાથ જે વિષયનું સૂચન કરે છે તેજ વિષયનું દ્રષ્ટિ સૂચન કરે છે. જેમ દ્રષ્ટિ કરે તેવું તેનું મન અને જેવું મન તેવો ભાવ અને જેવો ભાવ તેવો રસ ઉત્પન્ન થાય છે.

આસ્યેનાઽઽલમ્બયેદ્ ગીત હસ્તેનાર્થ પ્રકલ્પયેત્ ।

ચક્ષુર્ભ્યાં ચ મવેદ્ ભાવઃ પાદાભ્યાં તાલનિર્ણયઃ ॥ ૩ ॥

મુખવડે કરીને ગીતના આભાષનો નિર્ણય થાય છે. હાથથી અર્થ (ભાવ)ની કદપના થાય છે. દ્રષ્ટિથી ભાવની કદપના થાય છે અને પગથી તાલનો નિર્ણય થાય છે.

૭. પોડશાભરણ

‘અપરાજિત સૂત્ર સંતાન’ અધ્યાય ૨૨૬ માં પોડશાભરણ આપેલાં છે. તે દેવો તથા ચક્રવર્તી રાજા આદિને માટે કહ્યાં છે. દ્રવિડ ગ્રંથોમાં આભરણ વિશે બહુ સવિસ્તર નોંધ આપેલી છે. દ્રવિડ ગ્રંથોની એ વિશેષતા છે.

અપરાજિતમાં આપેલાં આભરણોમાં હાર, પદક, શ્રીવત્સ, કૌસ્તુભ (માળા), પગાભરણ, મુકુટ, (ત્રણ પ્રકારના શેખર, કિરીટ, આમલસાર), કંઠ, બાહુબલ, (બાહુબંધ), કુંડલ, નવત્રક કંઠણ, રામચંદ્ર ખડગ, અંગુલિકા (યુગ્માંગુલિક અંગુલીક અર્ધાંગુલિકા), ટીકા ત્રિપુરૂષ, વજ્રધારા, કુંડલ અને પાદમુદ્રિકા એ રીતે સોળ આભુષણો કહ્યાં છે. દ્રવિડ ગ્રંથોમાં પણ સોળ પ્રકારના આભરણો કહ્યાં છે.

મહાવરની જાંઘામાં વિષ્ણુ અને સદ્ગીર્ણ-યુગ્મ સ્તંભ ૨૧૩૫

મહોદયની બાંધા કે સ્થાંભમાં ફરતા પરિકરવાળા ઇશ્વર

૧ સુકુટ — સુખ્ય ત્રણ પ્રકારના ૧ કીરિટ સુકુટ, ૨ કરડસુકુટ, અને ૩ જટા-સુકુટ. જટાસુકુટના જુદા જુદા પ્રકાર-કુંતવ, કેશબંધ, શિરોસ્થાવ, ધર્મિન્યા વાળના જુદા જુદા પ્રકારના સુકુટો કહ્યા છે. વિષ્ણુને કીરિટ સુકુટ, શક્તિ અને ચક્રવર્તિને કરડસુકુટ અને શિવ અને બ્રહ્માને જટાસુકુટ.

૨. કુંડલ — કાનના આભુષણો-પત્રકુંડલ, રત્નકુંડલ, મહરકુંડલ, શંખપત્રકુંડલ, સર્પકુંડલ વગેરે

૩-૫ શ્રેયેય — ગળાના આભુષણો (૩) ગળાને લગતી ઉપશ્રીવા (કંઠો) (૪) પ્રહીક્ષાસૂત્ર, ગળાનું વચ્ચું આભુષણ, (૫) હ્રીષ્માલા, અક્ષમાલા, ઉદર બંધ સુધી લગાય તેને ત્રણ કે પાંચ શેરા હોય છે. આ શેરાને અમુક અમુક અંતરે જોડતા બંધને પદક કહે છે.

૬. દેયૂર — બાજુબંધ

૭ ઉદરબંધ — પેડુથી ઉંચું, છાતી નીચે, પેટને આવરી લેતું આભુષણ તે પર સ્તનસૂત્ર.

૮. ચક્તવીર (છત્તવીર) — ચક્ષોપવીતની જેમ, પણ ખસે ખસા પરથી ઉતરતું હોય છે.

૯. સ્કંધમાલા — ખભા પર લટકતી માળા.

૧૦. કટકવલય — હાથના આભુષણો-કાંડાના આભરણને વચ્ચે કહે છે, તે એકથી પણ વિશેષ દેવીની પ્રતિમાને હોય છે.

૧૧. અશુલી સુદ્રા — ત્રીંદીઓ, અંશુલીયો.

૧૨. ચક્ષોપવીત — ડાબા ખભાથી જમણી બાજુ લટકતું સૂત્ર

૧૩. કટિસૂત્ર — કેડના ત્રણ બંધવાળું આભુષણ. મધ્યમા મિઠું કે મહર કે આસમુખ પણ લટકે છે.

૧૪ ઉરસૂત્ર (ઉરદામ) — કટિસૂત્રથી સાથળ સુધી લટકતી માતીની માળા. (શેરાને સુક્તદામા કહે છે)

૧૫. પાદબલક — પગથી ઘૂંટી નીચે કપડાને આવરી લેતું આભુષણ. ધુધરીઓ-વાળાને નૂપુર કહે છે.

૧૬. કટકવલય :— ભૂજંગવલય, પગના કાંડાના ભાગનું ગોળ આભુષણ. તેમા શિવ મૂર્તિને ભૂજંગવલય-એટલે સર્પની આકૃતિનું કરવામાં આવે છે.

“ઉત્તર કામિકાગમ”ના ૪૮ મા અધ્યાયમાં મુકુટ વિશે સવિસ્તર નોંધ છે. તેમજ “માનસાર” તથા “શિલ્પરત્ન”માં પણ ઠીક ઠીક વર્ણન છે.

મૂર્તિને છાતીએ શ્રીવત્સ ચિન્હ કરવું. તેને વૈજ્યંતી પણ કહે છે. મુખ્ય પ્રતિમાના મુખને કરતું લામંડળ-તેજપૂર્વની આકૃતિ કરવામાં આવે છે.

વિષ્ણુની પ્રતિમાને છાતીના શ્રીવત્સ ચિન્હને ભૃગુલાંચન કહે છે.

દ્રવિડ ગ્રંથોમાં મૂર્તિના વચ્ચે વિશે કહે છે.

वत्सं कौशेय कार्पास चीर चर्मादिकं पुनः ।

तत्तद् योग्यं प्रकर्तव्यं युक्ता सर्वत्र बुद्धिमान् ॥ ૧ ॥

કપાસ કે રેશમ કે બાડની છાલનાં કે ચર્મ વગેરેનાં વસ્ત્રો બુદ્ધિમાન શિલ્પીએ શુક્તિથી ધારણ કરાવવાં.

વરાહ મિહિર કહે છે કે—વૈશાલ્યરૂપમૂષણ વૈશાલ્યકાર મૂર્તિમિઃ કાર્યા ॥

મૂર્તિને દેશના અનુરૂપ વસ્ત્રાભૂષણ અને આભુષણો પહેરાવવાં. શુક્રાચાર્ય પણ તેમજ કહે છે. શિવમૂર્તિને કાળીયારતું હાથીનું મૃગનું કે ગિંદનું ચર્મ ધારણ કરાવવાનું વર્ણન શિલ્પના ગ્રંથોમાં આપેલ છે.

આભુષણોને લગતું સાહિત્ય દ્રવિડ ગ્રંથોમાં ઘણી કાળજીપૂર્વક સચવાયું છે. દ્રવિડ તાંબીરના બૃહદીશ્વરના શિવમંદિરમાં અનેક અવકારોનું વર્ણન શિલ્પ પર કેતવેલું છે. તેમાં મોતી તથા રત્નોની સંખ્યા અને શુભનું પણ વર્ણન આપેલ છે.

ઉત્તર ભારતના શિલ્પગ્રંથોમાં અને દ્રવિડ શિલ્પગ્રંથોમાં પ્રત્યેક આભુષણોમાં રત્નાદિ જડવાનું અને તેનું માન પ્રમાણ કહેલ છે. જે કે સર્વ પ્રતિમાઓ પર સોળે આભરણો આવશ્યક ગણ્યાં નથી. ઓછાંવત્તાં પણ જોવામાં આવે છે. આભરણોમાં કોઈ સાંપ્રદાયિક ભેદ નથી. જૈન તીર્થંકર વિતરાગ કહેવાય છે. તેથી તેને આભરણ હોતાં નથી. પરંતુ તેમના યક્ષ યક્ષિણી, પ્રતિહારાદિ દેવ દેવીઓને આભરણો હોય છે. ભારતની કળાનો જે જે પૂર્વના પ્રદેશોમાં પ્રચાર થયો ત્યાં બવા, કંબોડિયા, લંકા આદિ દેશોની પ્રતિમાઓ પર આવ જકારનાં આભુષણો જોવામાં આવે છે.

દ્રવિડ ગ્રંથોમાં સોનાના વેલ પાન કેરેલા આભરણને “પત્રકટપ” તથા કૂલો અને વેલ કેરેલા સુવર્ણના આભરણને “ચિત્રકટપ” કહે છે. રત્ન જડેલા આભરણને “રત્નકટપ” કહે છે. ચોથો પ્રકાર ‘મિશ્રકટપ’ તે ઉપરના ત્રણ પ્રકારનું મિશ્ર સ્વરૂપ છે. મુકુટ આદિ કેટલાક આભરણો અમુક દેવને માટે

વિશેષ કહ્યાં છે. હેવો ઉપરાંત ચક્રવર્તિ રાજાઓના અધિકાર પ્રમાણે આભરણો ધારણ કરવાનું શાસ્ત્રકારોએ કહ્યું છે.

“અપરાજિત”માં કયા દેશમાં કયા પ્રકારનાં આભુષણોની વિશેષતા છે તે પણ આપેલું છે. તામિલ ભાષામાં કુંડળને “વાળી” અગર “તોડુ” કહે છે. ન્યારે સૌરાષ્ટ્રમાં “ઠાળીયાં” કહે છે. સ્કંધમાલાને સંસ્કૃત સાહિત્યમાં બગલ સુધી લટકતી કહી છે, શુભ સમયની પદ્મપ્રતિમાઓમાં સ્કંધમાલા જોવામાં આવતી નથી. પરંતુ ક્ષેત્રા, અહિલોલ આદિના આહુકેય રાજ્યકાળ અને ચૌહ રાજ્યકાળની મૂર્તિઓ પર સ્કંધમાલા જોવામાં આવે છે. તેવી જ રીતે ઘણી પ્રાચીન મૂર્તિઓ પર કટિસૂત્રથી સાથળ સુધી લટકતી ફરતી માળા (ઉરદામ કે સુકતદામ) જોવામાં આવતી નથી. ચૌહ રાજ્યકાળની અને તે પછીની મૂર્તિઓ પર તે હોય છે. બહામી શિલ્પમાં જે બાળ સાથળે અઢેક સેર અને પેડુ પર મધ્યમાં લટકતો તોરણ હોય છે.

“અપરાજિત સૂત્રસંતાન” ગ્રંથમાં યદ્વિંશાયુધ નામે (૨૩૫)મો અધ્યાય છે. તેમાં સુદક્ષેત્ર પર અશ્વત્થના પ્રહારથી બચવા માટે ચોદાએ વજ્રદેહના જેવાં કવચ લોહનાં પતરાનાં બનાવવાનું વિધાન આપ્યું છે. વળી આ કવચ પોતાના બિંબ (દેહ)માં પ્રવેશ કરતું ગોળાકાર કરવા કહ્યું છે. એક પાંચ, એક બે એ સંખ્યાના ક્રમથી બમણા વસ્ત્રથી બનાવી સૂત્ર રાખવાની જગ્યાએ કટિસૂત્ર રચવું. તે કોણીને કાપનાર અસ્રોથી રક્ષણ કરે છે. આ કવચ મસ્તકના ભાગમાં સુકુટના આકારનું સર્પ રથળેથી અચલ (સુદૃઢ ખસે નહિ તેવું) બનાવવું. જંધાના જાંઘ ભાગની લંબાઈ ચોવીસ આંગળ અને સોળ આંગળ કહી છે. ગરૂડની પાંખ જેવું આ કવચ રાજપુત્રોએ ધારણ કરવું. આમ કવચનું વર્ણન પહેલા ૮ શ્લોકમાં આપ્યું છે પછી આગળ કહે છે—

આયુધાનામતો વહ્ન્યે નામ સંસ્થાવર્તિ ક્રમાત્ ।

ત્રિશૂલચ્છુરિકાસહગ્લેષ્ટાઃ સદ્ગાંગઃ ધનુઃ ॥ ૧ ॥

--- ઘાણપાશાંકુશા ઘંટા રિદિદર્પણ દંડકાઃ ।

શંસવક્રં ગદાવજ્રશક્તિષુદ્ગરમૃથંડયઃ ॥ ૧૦ ॥

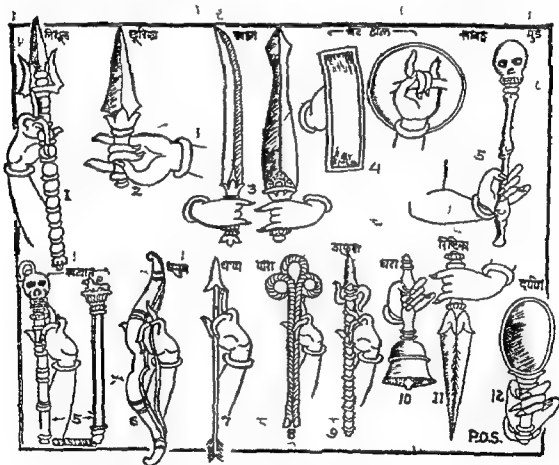
મુસલઃ પરશુથૈવ કર્ત્તિકા ચ કપાલક્રમ્ ।

શિરઃ સર્પ ચ શૃંગં ચ હલઃ કુન્વસ્તૈવ ચ ॥ ૧૧ ॥

પુસ્ત્રકાશક્રમંડલયુગ્મયઃ પન્નપત્રકે ।

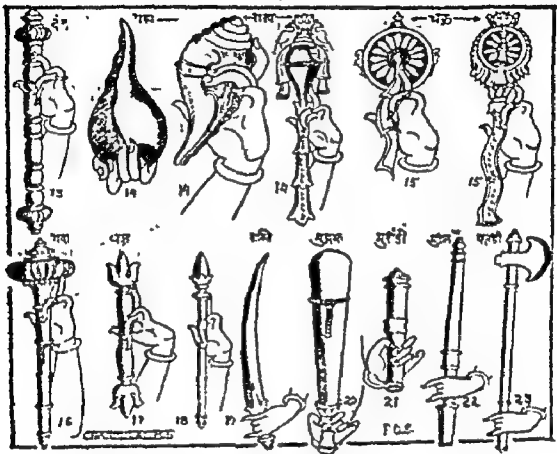
યોગમુદ્રા તથા ચૈવ યદ્વિંશચ્છન્નકાણિ ચ ॥ ૧૨ ॥

હવે હું આયુધોના નામ ક્રમથી કહું છું. (૧) ત્રિશૂલ (૨) છુરિકા (૩) ખડગ (૪) ખેટ (૫) ખટ્વાક (૬) ધનુષ (૭) બાણ (૮) પાશ (૯) અકુશ (૧૦) ઘંટા (૧૧) ત્રિપ્તિ (૧૨) દર્પણ (૧૩) દંડ (૧૪) શંખ (૧૫) ચક્ર (૧૬) ગદા (૧૭) વલ્લ (૧૮) શક્તિ (૧૯) સુદગર (૨૦) ભૂશૂડી (૨૧) મુશળ (૨૨) પરશુ (૨૩) કર્તિકા (૨૪) કપાળ (ખખર) (૨૫) શિર (મસ્તક) (૨૬) સપ્ત (૨૭) શૂંગ (શીંગડું) (૨૮) હળ (ગદ) કુલ (ભાલુ) (૩૦) પુસ્તક (૩૧) માળા (૩૨) કમંડળ (૩૩) ગુચિ (સરવો) (૩૪) પદ્મ (કમળ) (૩૫) પત્ર અગર પાત્ર (૩૬) યોગમુદ્રા (વરદ, અભય અને તર્જની) એ રીતે છત્રીસ પ્રકારના આયુધો કહ્યા છે.

પોડશાસ્ત્ર્ય પદં કૃત્વા પદેન નામિદત્તકમ્ ।
 તદ્ધર્વે ચોમયપક્ષો ભીષણાગ્રો પ્રતીર્તિતો ॥ ૧૩ ॥
 પદાસ્ત્રાંશશક્તિર્પિંડ, વલણં કંટકાદત્તકમ્ ।
 ઉમયોઃ કટકોપેતો મધ્યે શવત્યંશ ઉદ્ધતઃ ॥ ૧૪ ॥
 દશમાગૈર્મ વેદદ્દહ્ણં પૃથુત્વં ચૈરુભાગિકમ્ । ઇતિ ત્રિશૂલઃ

કુલ ૧૬ ભાગનું લાંબું અને એક ભાગનું ગોળ નાભિ તા, તે ઉપર જે બાણ તીક્ષ્ણ પાંખડાં કરવાં. વચલી પટ્ટી અથ્થુ શક્તિની નેટલી લાવી. ત્રણ અંશવાળી (કંટકાવૃત્ત) ધારથી યુક્ત, જે બાણનાં તીક્ષ્ણ પાંખડાંની વચ્ચે જાયું એવું શક્તિયંત્ર કરવું. આ ત્રિશૂળનો કંડ ૧૦ ભાગ લાંબો અને ૧ ભાગની જડાધનો કરવો.

દુરિકાલક્ષણં વક્ત્યે યદુક્તં પરમેશ્વરેઃ ।

પોમારી પૈર ન્હમીમ ગંગિની તુન્દરા તપા ॥ ૧૫ ॥

પાપિની શુભગા ભા(ભ)શા પટંગુલાદિકોદમરા ।

દાદગાનિમાંગુલાન્યંગુલમાનં મશસ્યમે ॥ ૧૬ ॥

આદિહીના મતિશ્રંતં મપ્પહીના પનશયમ્ ।

દન્યાદ્ ચંત્રં ચંત્રહીના શૂલાગ્રે મૃત્યુમંત્રઃ ॥ ૧૭ ॥

પતુરંગુલા મરેન્નુદ્દિશ્વરે દ્વયંગુલ નાંદિના

મુદ્દિશ્વરો યવારાતો જડનાર્ષે ચ કીલ્બમ્ શત્રિ દુરિસા

શિવે કહેલાં છુરિકાનાં લક્ષણ કહું છું. (૧) કૌભારી (૨) લક્ષ્મી (૩) શંખિની (૪) તુન્દક (૫) પાપિણી (૬) શુભગા અને (૭) લાક્ષા. એમ સાત નામોવાળી છુરિકાની લંબાઈનું પ્રમાણ અનુક્રમે છ આંગળથી ૧૨ આંગળનું છે. મૂળમાં પ્રમાણથી પાતળી હોય તો મતિભ્રમનો દોષ થાય. વચમાં હીન હોય તો લક્ષ્મીનો નાશ કરે, બે અંશ હીન હોય તો વંશનો નાશ કરાવે. શુભગા અથવાગે હીન હોય તો મૃત્યુ કરાવે. તે છુરિકાની મૂઠ ચાર આંગળની, ઉપર બે આંગળની પહોળી (તાડિતા) અને મૂઠની નીચે જવના આકારની જડ (કીલક) ખીલી જડાવવી.

શત્ત્વં શતાર્ધાંગુલં સ્યાન્મધ્યમં તુ દ્વિહીનતઃ ।

તદ્દ્વિહીનં કનિષ્ઠં સ્યાત્ ત્રિવિધઃ સ્વદ્ગ ઉચ્યતે ॥ ૧૯ ॥

... દ્વિવામૂર્ધ્વે, તાનિકોમયપક્ષતઃ ।

પાલિકોર્ધ્વે યવં કુર્યાત્ તાડકાપક્ષતુ ગ્રાહકમ્ ॥ ૨૦ ॥

જડિદ્વયં (?) ગ્રાહકે ચ જનકઃ સ્વદ્ગ ઉચ્યતે । ઇતિ સ્વદ્ગઃ ।

ખડ્ગ પચાસ આંગળ લાંબું, જ્યેષ્ઠ માનનું, બે આંગળ હીન (૪૮ આંગળનું) મધ્ય માનનું અને તેનાથી બે આંગળ હીન (૪૬ આંગળનું) હોય તે કનિષ્ઠ માનનું ખડ્ગ બાબુલું. એમ ત્રણ પ્રકારનાં ખડ્ગનાં માન કહ્યાં છે....તે ઉપર બે બાબુ...ખડ્ગનો ઉપરનો ભાગ ચવના જેટલો વીક્ષુ કરવો અને નીચેના ભાગમાં પકડવાનો હાથો કરવો. પકડાવાના ભાગમાં બે જડ કરવી તેને 'જવક' ખડ્ગ કહે છે.

સ્વદ્ગમાનોદ્ભવો વ્યાસો દ્વયંગુલાભ્યાં તપાધિકઃ ॥ ૨૧ ॥

તદ્વદગ્રે પુનસ્ત્વેવં જ્યેષ્ઠમધ્યકનિષ્ઠકમ્ ।

ઉમયપક્ષે ચાન્તરં તુ ચતુર્દશાંગુલૈર્મૈત્રેત્ ॥ ૨૨ ॥

હસ્તાધારદ્વયં કુર્યાદ્ વૃત્તાકારં તુ વારુણમ્ । ઇતિ સ્વેટકમ્

જેટક-ઢાલ : ખડ્ગના જેટલી ૫૦ અંગુલ માન પ્રમાણની અને પહોળાઈમાં બે આંગળ વધુ એવી જેટક-ઢાલ રચવી. તેમાં પણ ઉપર કહ્યા પ્રમાણનાં તેનાં ત્રણ માન જ્યેષ્ઠ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ કહ્યાં છે. તેની બે બાબુનું અંતર ૧૪ આંગળનું રાખવું. આ ઢાલને પકડવાનો હસ્તાધાર બે ગોળ વારુણ મંડળ જેવો કરવો.

પ્રવેત વસ પ્રવેત માળાથી વિભૂષિત ખડ્ગવાંગને પકડવાનો ઢંડુ સુવર્ણ વિભૂષિત કરવો. ૨૩-૨૪ ઇતિ ખડ્ગવાંગ.

દ્વિમુષ્ટ્યન્ધ્યંગુલં મધ્યં મધ્યોર્ધ્વં ચ દ્વિહસ્તતઃ ।

નિમ્નં ચોભયતઃ કુર્યાદ્ ગુણાધારે તુ કર્ણિકે ॥ ૨૫ ॥

....ગુલં મધ્યદેશે ચત્રમેનૈર્ગુણૈર્મતમ્ (?) ।

સપ્તાષ્ટનવમુષ્ટિશ્ચ વાળઃ પુષ્પ અદ્ગણૈઃ (?) યુતઃ ॥ ૨૬ ॥

કુંભકે કુંભયેદ્ વાળં પૂરકેણ તુ પૂરકેત્ ।

રેચકે રેચયેદ્ વાળં ત્રિવિધં શરલક્ષણમ્ ॥ ૨૭ ॥ इति धनुर्वाणः ॥

ધનુષ્ય બે મૂઠી, બે આંગળ મધ્યમાં અને નીચેથી ઉપરની લંબાઈ ૨ હાથની બાજુથી. નીચે બે બાજુ ગુણાધાર-એટલે દોરી રાખવાની બે ઠણીકા (પાંખડી) કરવી. ૭, ૮ અને ૯ મુદિ પ્રમાણના 'પુષ્પક' એવા બાજુની લંબાઈ બાજુથી. કુંભક ધનુષ્યને કુંભક બાજુ, પૂરકને પૂરક અને રેચકને રેચક એમ ત્રણ પ્રકારના શર-બાજુનાં લક્ષણ બાજુવાં.

મકરદ્વિત્રિકં વાપિ પાશો ગ્રંથિસમાકુલમ્ (?)

અંકુશં ચાંકુશાકારં તાલમાનસમાવૃતમ્ ॥ ૨૮ ॥ इति पार्श्वकुशौ ॥

મકરનાં ચિહ્ન (મગરનું મુખ) જેમાં હોય તે બે કે ત્રણ ગાંઠાવાળું પાશ બાજુવું. અંકુશ અંકુશના આકારનું બાર આંગળ પ્રમાણનું કરવું.

घंटा घंटाकृतिः कुर्याच्चतुर्धारा च रिष्टिका ।

दर्पणं दर्शनार्थं च दंडः स्यात् पङ्गमानतः ॥ २९ ॥

इति घंटारिष्टिदर्पणदंडम् ।

ઘંટા-ટોકરી ઘંટા જેવી આકૃતિની કરવી, ત્રીક્યુ ચાર ધારવાળી રિષ્ટિકા રચવી. મુખદર્શન માટેનું દર્પણ અડગના દંડમાન જેટલું-પચાસ આંગળ પ્રમાણનું કરવું.

शंस्रश्च दक्षिणावर्तश्चक्रं चारस्रुतं तथा ।

गदा च सङ्गमाना स्यात् पृथુतालं अरुंदाणे त्रयम् (?) ॥ ૩૦ ॥

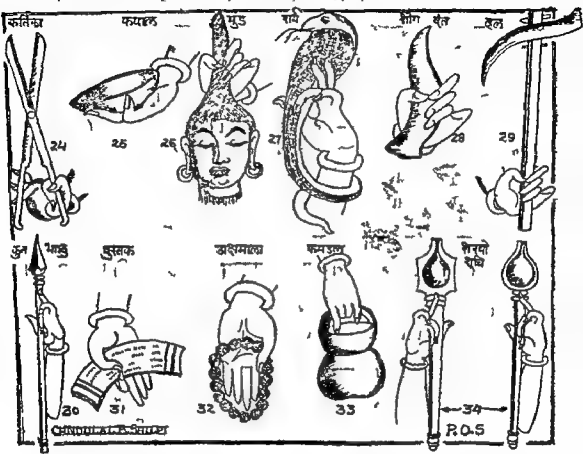
उति शंस्रचक्रगदा ॥

શંખ દક્ષિણાવર્ત રચવો, અને ચક્ર ચાર યુવનો બાજુવો. ગદાનું માન પ્રમાણ અડગ જેટલું-પચાસ આંગળની લંબાઈનું બાજુવું. તેનો ઉપરનો ગોળ ભાગ ૧૨ આંગળ લાંબો અને ત્રણ આંગળ પહોળો રાખવો.

વજ્રં શૂલદ્વયં દીર્ઘમેઋર્વિશતિશૂલતઃ ।

અર્ધેન્દુનિમધારાગ્રા શક્તિઃ સ્યાદ્ દ્વાદશાંગુલા ॥ इति वज्रशक्तिः

૨૧ આગળ લાણું વજ્ર, તેને નીચે ઉપર તીક્ષ્ણ શૂળ કરવા. અર્ધચંદ્ર જેવી અઅધારવાળી શક્તિ ૧૨ આગળ પ્રમાણની બાણુવી.

હસ્તગ્રાહ્યોર્ધ્વતથ મુદ્ગરઃ પૈદિશાંગુલિઃ ।

મૃગુન્ડી યુગ્મદોરાસ્યા દ્વિહસ્તાન્તાગ્રિચાલકા ॥ इति मुद्गरमृगुन्डी

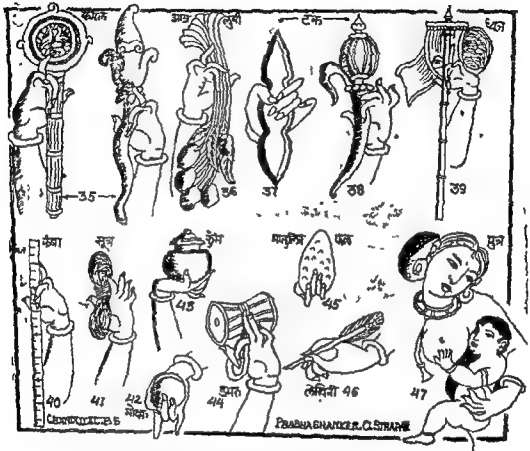
હાથે પકડવાનો મુદ્ગર ઉપર બાડો ૧૬ આગળ પ્રમાણનો બાણુવો. અગ્ર ભાગથી ફરે તેવી બે મુખવાળી બે હાથે લાળી મૃગુન્ડી બાણુવી.

વિશલ્યશૂલં મુશલં ચતુર્શૂલદ્વયકમ્ ।

અર્ધચન્દ્રોપમઃ પર્યુઃ તદ્દણ્ડઃ સદ્ગમધ્યતઃ ॥ इति मुशलपर्युः

વીશ આગળ લાણું અને ચાર આગળ ગોળ પ્રમાણનું મુશળ બાણુવું. અર્ધચંદ્રની આકૃતિવાળી ફરતી અને તેનો દંડ ખર્ગના માન પ્રમાણનો બાણુવો.

કિરીટ-મુકુટનાં લક્ષણ: એકેક આંગળ પ્રમાણના ઉપરાઉપર કરતા વીંટલ પટવાળો આઠ આંગળ ઉંચો એવો કોટીર નામનો ઉજ્જવળ મુકુટ બાણવો. તેવી રીતે ૧૬ આંગળ અગર ૨૪ આંગળ ઉંચા પ્રકાશમાન મુકુટને કિરીટ-મુકુટ કહે છે. જે વિશેષે કરીને વિધુને ધારણ કરાવે છે.

કુર્યાત્ કિરીટં શિખરરૂપેતં ત્રિપંચસત્તમમિતૈર્યધાર્દભૂ ।

અંટોપમં વા કમ્લોપમં વા હ્રોપમં વા કમ્લોપમં વા ॥ ૨ ॥

ત્રણ, પાંચ કે સાત આંટાવાળો ચોગ્ય લાગે તેવી રીતે શિખરની આકૃતિવાળો કમળ સમાન કે છત્ર સમાન કે કાચબાની આકૃતિ જેવો મુકુટ પણ થઈ શકે છે.

અથ જટામુકુટ ॥ યુગ્મસંરૂપા જટા કાર્યા ઉમયોઃ પાર્શ્વયોઃ પૃથક્ ।

દ્વાન્નિશ્ચન્માત્રમારમ્ય અયૈકાંગુલવૃદ્ધિતઃ ॥ ૩ ॥

—પ્રકપટચંદ્રાલાન્તં તુ જટાદીર્ઘમુદાદૃતમ્ ।

અવોજટા દીર્ઘતમાસ્તસાદૃર્ધ્વોર્ધ્વાસ્તથા ॥ ૪ ॥

ક્રમાન્ન્યૂના તુ કર્તવ્યા તદર્હેષુ સમાન્તરા ।

કનિષ્ઠાંગુલપરીણાહ જટાનાહમુદાહતમ્ ॥ ૫ ॥

૩૨ આંગળથી એકેક આંગળની વૃદ્ધિ કરતાં ૬૧ આંગળ ઉંચાઈ સુધીના જટામુકુટ થાય છે. જટાની જિંચાઈ બેક્રી સંખ્યાની કરવી, તે પરખે જુદી કરવી. નીચે જટાનો ભાગ જડો રાખવો. પછી ઉપરાઉપર ક્રમથી જટાની જડાઈ (ફીડલું) ઓછું ઓછું કરતા જવું. તેમ ઉપર સમાન અંતરવાળી જટા કરવી. જટાની 'જડાઈ'નું સામાન્ય પ્રમાણ ટચલી આંગળી જેટલું જડું રાખવું. ,

જટામુકુટતુંગં તુ, ચતુર્વિંશાંગુલં તુ વા ।

ષ્ટકર્વિંશાંગુલં વાય કુર્પાદષ્ટાદશાંગુલમ્ ॥ ૬ ॥

સપ્તદશાંગુલં વાય પોઢશાંગુલમેવ વા ।

કેશાન્તાન્મુકુટાન્તં તુ લલાટે પદ્મસંયુતમ્ ॥ ૭ ॥

જટામુકુટની ઉંચાઈ ૨૪ આંગળની, ૨૧ આંગળની, ૧૮ આંગળની, ૧૭ આંગળની કે ૧૬ આંગળ સુધીની જટામુકુટની ઉંચાઈ રાખવી. માથાના વાળના અંતભાગથી મુકુટના નીચેના અંતભાગ સુધી લલાટે-કપાળે પટ્ટો કરવો.

મુખાન્તન્યાસસદૃશં મુકુટસ્ય વિશાલકમ્ ।

તુંગાર્ધ-વા ત્રિપાદં વા યથાશોભં પ્રકલ્પયેત્ ॥ ૮ ॥

તત્સપ્તાર્પુનવાચિકહીનમગ્રવિશાલકમ્ ।

ચતુષ્પૂરિમસંયુક્તં માન્વંશં પૂરિમોદયમ્ ॥ ૯ ॥

શંભૌ જટાયાં કર્તવ્યા સૂર્ષ્ણિ ગંગા પ્રમાણતઃ ।

મુકુટ, મુખના ઉપરના ભાગ જેટલો પહોળો કરવો. તેની ઉંચાઈ અર્ધ અક્ષવા મેઝાણા જાગની સેલસાયમનું કેઆય તેવી કરવી. મુખની વિશાળતાથી સાતમા, આઠમા કે નવમા ભાગે આંગળ હીન મુકુટ કરવો. આર ભાગથી બારમા ભાગ સુધીથી ઉંચાઈનો મુકુટ કરવો. શિવના જટામુકુટમાં ઉપર મસ્તકના પ્રમાણમાં ગંગાજી કરવાં.

માન્વંગુલાયતા વાય પોઢશાંસમુચ્છૂયા ॥ ૧૦ ॥

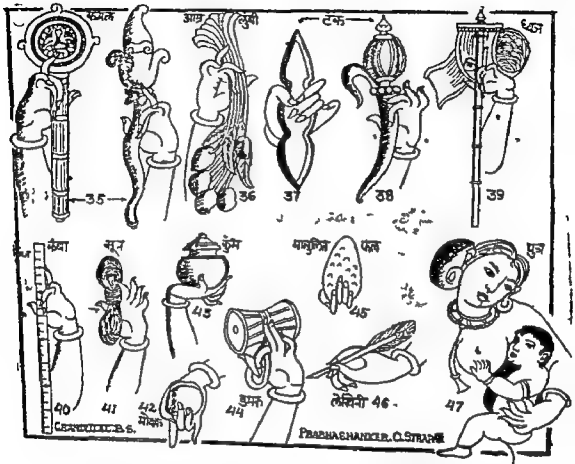
હૃદયેઽજ્જલિતંયુક્તા પ્રોક્તસ્રીલક્ષણાન્વિતા ।

કિરીટમુકુટં ચૈવ કેશં વા તત્ર કલ્પયેત્ ॥ ૧૧ ॥

અથ કરંડમુકુટં ॥ મૂલાદગ્રંક્રમાત્ ક્ષીણં કરણ્ડમુકુટસ્ય તુ ।

અગ્રસ્ય મુકુલાકારં મુકુટસ્ય પ્રકલ્પયેત્ ॥ ૧૨ ॥

કિરીટ-મુકુટનાં લક્ષણ એકેક આંગળ પ્રમાણના ઉપરાઉપર કરતા વીંટેલ પટવાળો આઠ આંગળ ઉંચો એવો કોટીર નામનો ઉચ્ચવળ મુકુટ બાબુવો. તેવી રીતે ૧૬ આંગળ અગર ૨૪ આંગળ ઉંચા પ્રકાશમાન મુકુટને કિરીટ-મુકુટ કહે છે. જે વિશેષે કરીને વિધ્યુને ધારણ કરાવે છે.

કુર્વાત્ કિરીટં શિખરૈરુપેતં ત્રિપંચસત્તમમિતૈર્યથાઈમ્ ।

અંહોપમં વા કમલોપમં વા છત્રોપમં વા કમ્લોપમં વા ॥ ૨ ॥

ત્રણ, પાંચ કે સાત આંટાવાળો થોડો લાગે તેવી રીતે શિખરની આકૃતિવાળો કમળ સમાન કે છત્ર સમાન કે કાચબાની આકૃતિ જેવો મુકુટ પણ થઈ શકે છે.

। અય જટામુકુટ ॥ યુગ્મસંખ્યા જટા કાર્યા ઉમયોઃ પાર્શ્વયોઃ પૃથક્ ।

દ્વાનિશ્ચન્માત્રમારમ્ય અયૈકાંગુલવૃદ્ધિતઃ ॥ ૩ ॥

અથકપટ્યંગુલનન્તં તુ જટાદીર્ઘમુદાહતમ્ ।

અથોજટા દીર્ઘતમાસ્તસાદૂર્ધ્વોર્ધ્વાસ્તયા ॥ ૪ ॥

ક્રમાન્ન્યૂના તુ કર્તવ્યા તદર્હેપુ સમાન્તરા ।

કનિષ્ઠાંગુલપરીણાહ જટાનાદ્મુદાહતમ્ ॥ ૫ ॥

૩૨ આંગળથી એકેક આંગળની વૃદ્ધિ કરતાં ૬૧ આંગળ ઉંચાઈ સુધીના જટામુકુટ થાય છે. જટાની ઉંચાઈ બેટ્રી સંખ્યાની કરવી, તે પછી બુદ્ધી કરવી. નીચે જટાનો ભાગ બહો રાખવો. પછી ઉપરાઉપર ક્રમથી જટાની બહોઈ (ફીડલું) ઓછું ઓછું કરતા જવું. તેમ ઉપર સમાન અંતરવાળી જટા કરવી. જટાની 'બહોઈ'નું સામાન્ય પ્રમાણ ટચલી આંગળી-જેટલું બહું રાખવું. ,

જટામુકુટતુંગં તુ, ચતુર્વિંશાંગુલં તુ વા ।

एकविंशान्गुलं वाथ कुर्यादष्टादशांगुलम् ॥ ६ ॥

सप्तदशांगुलं वाथ षोडशांगुलमेव वा ।

केशान्तान्मुकुटान्तं तु ललाटे पट्टसंयुतम् ॥ ७ ॥

જટામુકુટની ઉંચાઈ ૨૪ આંગળની, ૨૧ આંગળની, ૧૮ આંગળની, ૧૭ આંગળની કે ૧૬ આંગળ સુધીની જટામુકુટની ઉંચાઈ રાખવી. માથાના વાળના અંતભાગથી મુકુટના નીચેના અંતભાગ સુધી લલાટે-કપાળે પટ્ટી કરવો.

मुखान्तव्याससदृशं मुकुटस्य विशालकम् ।

तुंगार्धं वा त्रिपादं वा यथाशोभं प्रकल्पयेत् ॥ ८ ॥

तत्सप्ताष्टनवशैकहीनमग्रविशालकम् ।

चतुष्परिमसंयुक्तं भान्वंશं पूरिमोदयम् ॥ ९ ॥

शंभौ જટાયાં કર્તવ્યા મૂર્ધ્નિ ગંગા મમાળતઃ ।

મુકુટે, મુખના ઉપરના ભાગ જેટલો પહોળો કરવો. તેની ઉંચાઈ અર્ધ અથવા પોણા ભાગની શોભાયમાન હોવાય તેવી કરવી. મુખની વિશાળતાથી સાતમા, આઠમા કે નવમા ભાગે આંગળ હીન મુકુટ કરવો. ચાર ભાગથી બારમા ભાગ સુધીથી ઉંચાઈનો મુકુટ કરવો. શિવના જટામુકુટમાં ઉપર મસ્તકના પ્રમાણમાં ગંગાજી કરવાં.

भान्वंगुलायता वाथ षोडशांशसमुच्छ्रया ॥ १० ॥

हृदयेऽञ्जलिसंयुक्ता प्रोक्तस्त्रीलक्षणान्विता ।

किरीटमुकुटं चैव केशं वा तत्र कल्पयेत् ॥ ११ ॥

અથ કરંડમુકુટ ॥ મૂલાદગ્રંક્રમાત્ ક્ષીણં કરણ્ડમુકુટસ્ય તુ । -

अग्रस्य मुकुलाकारं मुकुटस्य प्रकल्पयेत् ॥ १२ ॥

ત્રિપંચસપ્તસંઘૈસ્તુ કરણદૈશ્વ વિરાજિતમ્ ।

કરણદ્યુકુટં કાર્યમન્યત્ સર્વં યયાપુરમ્ ॥ ૧૩ ॥

બાર આંગળ પહોળી અને સોળ આંગળ ઉંચી, હૃદયે જે હાથ નેડતી અંગલી દેવી. શ્રી લક્ષ્મણાણી કિરીટ મુકુટ પહેરેલી કે કેશયુક્ત કરવી.

મુકુટની નીચેથી મૂળ અથવા લાગના કમથી ઓછા ઓછા કરતાં મુકુટનો ઉપરો અથવા લાગ મુકુલાકાર-ખીંડેલા કમળ જેવી કલ્પનાવાળો ત્રણ પાંચ કે સાત આંટાવાળો કરંડિયાથી મુશોભિત કરવો. કરંડિયાના આકારનો મુકુટ કરંડમુકુટ બાણવો. ખાકી અન્ય સર્વ, આંગળ કહ્યું તે પ્રમાણે બાણવું.

અથ કુંડલમ્ ॥ ત્રિચતુષ્પંમાત્રં સ્યાત્ પત્રકુંડલવિસ્તૃતમ્ ।

ચત્રં વૃત્તચત્રં પ્રોક્તં શ્વેતાભં વાત્ર ચાર્તવમ્ ॥ ૧૪ ॥

મકરં કુંડલં વાય સિંહકુંડલમેવ વા ।

ગજાદિકુંડલં વાય દ્વિચતુષ્પંચમાત્રકમ્ ॥ ૧૫ ॥

કુર્યાદ્ યાસં ચ તુર્ગં'ચ તત્તદાકારભેદતઃ ।

વૃત્તકુંડલવિસ્તારમષ્ટાદશયત્રં ભવેત્ ॥ ૧૬ ॥

વેદાંશુલં તુ તત્તુર્ગં રંમાન્નમુકુલોપમમ્ ।

કુંડળ : ત્રણ, ચાર કે પાંચ માત્રા પ્રમાણવું પત્રકુંડળ પહોળું કરવું. એક યવ બહાં ગોળ સફેદ, સરળ, પત્રકુંડળ કરવાં. મકરાકૃતિના કે સિંહ આકૃતિના કે ગજ આકૃતિના જે ચાર કે પાંચ માત્રા પ્રમાણનાં કરવાં. કુંડળના આકારના લેદથી બાહ્ય અને ઉંચાઈ રાખવી. ગોળ કુંડળ અદાર યવ પ્રમાણનાં કરવાં. ચાર આંગળની ઉંચાઈનાં કમળની જેવાં વિકસિત કુંડળ કરવાં.

અથ ગ્રૈવેયઃ ॥ દ્વિકાસૂત્રોપરિણતુ ઉપગ્રીવં તુ વંધયેત્ ॥ ૧૭ ॥

રુદ્રાક્ષં વાય રત્નં વા હેમવલ્લભમર્ણિં તુ વા ।

નાનાચિત્રવિચિત્રં તુ ગ્રૈવેયં વા યયોચિતમ્ ॥ ૧૮ ॥

દ્વિકાસૂત્રની ઉપર ઉપગ્રીવા તે કંઠને ચોટતું આભૂષણ બાણવું. તે રુદ્રાક્ષ, રત્ન કે સુવર્ણ કે મણિનું નાના પ્રકારનું ચિત્રવિચિત્ર શૌભાયમાન કરવું.

અથ વલયઃ ॥ ફટકં વલયોપેતં પ્રકોષ્ઠે તુ પ્રકલ્પયેત્ ।

કનિષ્ઠાંશુલિપરીણાદ્ વલયં ચતુર્લ તુ વા ॥ ૧૯ ॥

અથવા વલયસ્યૈવ ઘનં દ્વિત્રિયં તુ વા ।
 ઘનદ્વિગુણવિસ્તારં નાના રત્નવિચિત્રિતમ્ ॥ ૨૦ ॥
 યુગલં યુગલં તત્તુ પ્રકોષ્ઠેષુ પ્રકલ્પયેત્ ।

। કાંઠાના વલયો ગોળ, બે ત્રણ યવ બહારના અગર ટચલી આંગળીની બહારના, અથવા વિસ્તારથી અમણા અનેક પ્રકારના ચિત્રવિચિત્ર રત્નોથી શોભતા વલયો ભેટે કરવા.

અથ કેયૂરઃ ॥ કેયૂરં કૌર્પરાદૂધે વલયોક્તઘનાન્વિતમ્ ॥ ૨૧ ॥
 એકાકારં તુ કેયૂરં સાદૃષ્ટાદાઘનસંયુતમ્ ।
 નાનારત્નસમાયુક્તં શૈવલાભમથાપિ વા ॥ ૨૨ ॥
 પત્રપૂરિતસંયુક્તં વાહુમધ્યે પ્રકલ્પયેત્ ।
 પત્રપૂરિતનાલં તુ કેયૂરસદૃશં ઘનમ્ ॥ ૨૩ ॥
 તત્પૂરિતાદધો નાલં વાહુમિત્યાદૃતં તુ વા ।
 ત્રિચતુષ્પંચમાત્રં વા પત્રપૂરિતવિસ્તૃતમ્ ॥ ૨૪ ॥
 તદ્ વ્યાસાર્ધં તુ તર્તુગં પાદોનદ્વિગુણં તુ વા ।
 દ્વિગુણં વાપિ કર્તવ્યં તદ્ વાહુવલયં ભવેત્ ॥ ૨૫ ॥

કેાળીથી ઉપરના ભાગમાં બહારવાળું વલય-આભુજ-ધ-કેયૂર એક આકારનું, સાદૃષ્ટ પત્ર કમળયુક્ત, અનેક રત્નોથી શોભતું ચોપાળના જેવી લીલી કાન્તિવાળું આભુજ-ધ કેયૂર કરવું. બાહુના મધ્યમાં કાંઠાના જેવું બાહુ, પત્રથી ભરેલ નાલ કરવું (૨૩) પત્રથી પૂરેલ નીચેનું નાલ બાહુને વીંટાયેલું, ત્રણ, ચાર કે પાંચ માત્રા પ્રમાણથી પુરેલ વિસ્તારવાળું કરવું. તે પત્રના વ્યાસનું અર્ધ જેટલું અને ચોલા બેથી બે ગણું બાહુવલય કરવું.

અથ મુદ્રા ॥ મધ્યાંગુલં વિના શેષા ંગુળા મુદ્રિકાન્વિતાઃ ।
 મુદ્રિકા મૂલપર્વસ્યા દૃતા યવઘનાન્વિતાઃ ॥ ૨૬ ॥
 રત્નચિત્રવિચિત્રા વા તત્તદ્યોગ્યં સમાચરેત્ ।
 મધ્યાંગુલાગ્રમમયે ચૂચુકોર્ધ્વસમં ભવેત્ ॥ ૨૭ ॥
 તર્જન્યાદિકનિશ્ચિન્તાસ્તુલ્યમૂલાસ્તુ વક્રિતાઃ ।
 રૂપદ્ વક્રિતમેશુમૂર્ધ્વાગ્રિં તુ વહ્નિર્મુખમ્ ॥ ૨૮ ॥

પચલી આંગળી સિવાયની બધી આંગળીઓએ વીંટીએ ધારણ કરાવવી. આંગળીઓમાં વીંટીએ આંગળીના મૂળ પર્વના જેટલી ગોળ અને એક યવ બહાર કરવી. તેને યોગ્ય ચિત્રવિચિત્ર રત્નોવાળી કરવી. પચલી આંગળીનો અમલાગ

સ્તનની દીંટડી બેટલો ઉઘો કરવો. ટચલી અને તર્જનીના મૂળ સુધી વક્ર બનાવવી અને આ વાંક અંગૂઠાના મૂળ સુધી લઈ જવો.

અથ વરદાભય મુદ્રા ॥ તથૈવ વરદં કૃત્વા મણિવંધકટૌ પુનઃ ।

મધ્યાંગુલાગ્રમાલમ્બ્ય મેદ્રાગ્રાન્તં વદિર્મુલમ્ ॥ ૨૯ ॥

તદેવ સિંહકર્ણાશ્રયં તલમધ્યગતં યદિ ।

મધ્યાંગુલાગ્રં વક્રામં તદુપાન્તગતં તથા ॥ ૩૦ ॥

અનામિકાગ્રં શૈષાઃ સ્યુઃ પૂર્વવન્ પરિકલ્પિતાઃ ।

અમયાકારમાલમ્બ્ય હસ્તમૂરૌ સમર્પિતમ્ ॥ ૩૧ ॥

કમરે (કેડે) મણિબંધ આવે તેવી રીતે વરદમુદ્રા દર્શાવવી. મધ્યની આંગળીના અથ્રભાગને ટેકો લઈ અંગૂઠાને છેડો બહાર ખસતો હોય તો તે સિંહકર્ણ મુદ્રા બાજુવી. મધ્ય આંગળીના અથ્રભાગ વક્ર દેખાય અને તેને ઉપાંત અનામિકાના અથ્રભાગ સુધી પહોંચે અને બાકીની આંગળીઓ પૂર્વવત હોય તો તે અભય મુદ્રા બાજુવી. તે હાથ છાતીએ લગાડેલ હોય તેમ કરવો.

“ યદિ તત્કટકં પ્રોક્તં મણિવન્ તુસ્વાશ્રયતઃ ।

અદિર્મુલમ્ ગુલાદ્ વાલ્લે કર્તવ્યં, શુદ્ધિમત્તમૈઃ ॥ ૩૨ ॥

દિક્ષાસૂત્રસમં મધ્યમાગ્રમૂર્ધ્વાનનં કરમ્ ।

વદિર્મુલં કર્તરીં સા શંખચક્રાદિસંયુતા ॥ ૩૩ ॥

આરે કટક વલય-પહોંચી હાથને મણિબંધ છાતીએથી એક, બે કે ત્રણ આંગળ બહાર રાખે છે તેને કટક કહે છે. શુદ્ધિમાન શિલ્પી હિંદુસૂત્રની બરાબર કાતર (કર્તરી) શંખ અને ચક્ર આદિ ધારણ કરતા કરવા.

વક્રી ત્વનામિકાંગુલૌ તલમધ્યગતૌ પુનઃ ।

કિંચિદ્ વક્રા કનિષ્ઠા સા દ્વાવન્યાવપ્યૃજુઙ્ગિયૌ ॥ ૩૪ ॥

તથા સ્ત્રીતિ વિરુદ્ધાતા કર્ણસૂત્રસમોદ્ધતા ।

તર્જન્યાગ્રં તદા તત્ર યોજયેદંકુશાદિકમ્ ॥ ૩૫ ॥

અંગુલનામિકામધ્યમાંગુલ્યસ્તલમધ્યગાઃ ।

કિંચિદ્ વક્રા કનિષ્ઠા સા તર્જન્યૃજુવરા ભવેત્ ॥ ૩૬ ॥

શંખચક્રાદિ ધારણ કરતા અનામિકા અને અંગૂઠો વાંકા રાખી હથેલીના મધ્યમાં તે આધુધી રહે તેમ જરા વાંકી કનિષ્ઠિકા સરળ ક્રિયાવાળી કરવી.

કર્ણસૂત્રની પ્રમાણે ઉચી હોય. તેવી તર્જની મુદ્રા ‘સૂચિ’ નામથી ઓળખાય છે. (માધ્યમિકા અને) તર્જનીના અગ્રભાગમાં અંકુશાદિ આયુધ પકડાવવાં. અંગૂઠો, અનામિકા મધ્યમાનાં તલમધ્યમાં કંઈક વાંટી કનિષ્ઠિકા અને તર્જની સીધી કરવી.

અથ યજ્ઞોપવીત ॥ યજ્ઞોપવીતં સર્વેષાં યવાદ્રાંશયનાન્વિતમ્ ।

ઉપવીતે ત્રિસ્રવાહ્યં મુરઃ સૂત્રસમન્વિતમ્ ॥ ૩૭ ॥

एकमेव मुरःसूत्रमुपवीतयनान्वितम् ।

वामस्कंधोपरिष्ठाजु नाम्न्य(घो)द्वयंगुलान्ततः ॥ ૩૮ ॥

યજ્ઞોપવીતદર્પે તુ નામેર્દક્ષિણપાર્શ્વગમ્ ।

अपरे वंशमाश्रित्य यज्ञसूत्रं निधापयेत् ॥ ૩૯ ॥

યજ્ઞોપવીતના દરેક સૂત્ર યવના આઠમા ભાગ જેટલા બડા કરવા. વંશઃસ્થળના સૂત્ર બરાબર ઉપવીતના ત્રણ સૂત્ર રાખવા. તે એક ઉરસૂત્ર ઉપવીત જેટલું બડું રાખવું. હાથો ખંભાથી નાભિથી બે આંગળ નીચે સુધી યજ્ઞોપવીત સૂત્ર લાંબું નાભિની જમણી તરફ રાખવું. ખીબઓ પોતાના વંશનેા આંશય બાહ્યીને જનોઈ ધારણ કરે છે.

अथोट सूत्रम् ॥ उरःसूत्रं समालम्ब्य स्तनादद्रांगुलान्तरे ।

યજ્ઞોપવીતવત્ કાર્યં સ્કંધયોરુમયોરપિ ॥ ૪૦ ॥

ઉરુસૂત્ર સ્તનથી આઠ આંગળ સુધી લંબાવવું અને યજ્ઞોપવીતની જેમ બન્ને ખંભે ધારણ કરાવવું.

अथ चघ्नवीर ॥ पार्श्वयोश्चैव योन्यूध्वे चघ्नवीरमिदं विदुः ।

હિક્તાત્ પદંગુલાવસ્તાત્ સ્તનયોર્મધ્યદેશતઃ ॥ ૪૧ ॥

अथ त्रैवेयहारः ॥ त्रैवेयहारमाख्यात वेदमात्रवितानरुम् ।

યવત્રયં ઘનં તસ્ય નાનામણિહિરણ્મયમ્ ॥ ૪૨ ॥

બે પડજે ખભા પર યજ્ઞોપવીતની જેમ હોય તેા ચત્રવીર બાણવું.

ગળાના હિક્કાસૂત્રથી છ આંગળ નીચે અને સ્તનના મધ્ય ભાગ સુધી ચાર લેટ લંબાઈ પ્રમાણુનેા અને ત્રણ યવ બડો એવો અનેક મણિ બરેલો સુવર્ણનેા ત્રેવેય હાર બાણવો.

अथाक्षमाला ॥ कंठादुदरबंधान्तमक्षमालां प्रकल्पयेत्

हन्मालेति प्रसिद्धा सा स्कंधमालां च कारयेत् ॥ ૪૩ ॥

અથ સ્કંધમાલા ॥ નાનાપુષ્પમયી સ્કંધદેશે સા સંપ્રકીર્તિતા ।

અથ કટિસૂત્રમ્ ॥ કટિસૂત્રત્રિભિઃ સૂત્રૈઃ સૂત્રં પ્રતિયત્તં યનમ્ ॥ ૪૪ ॥

કટિસંધ્યોપરિષ્ઠાતુ રત્નચિત્રિતમાચરેત્ ।

અયોરુદ્ધત્ર-મુક્તાદામા મેદ્વાદયઃ કૃત્તિમાસ્યં પંચષટ્સપ્તમાત્રકમ્ ॥ ૪૫ ॥

તારં તારસમં તુંગં યનમર્ધાશુલં સ્મૃતમ્ ।

તતોરુમાનત્ર્યંશાન્તં મુક્તાદામાદિ લંચયેત્ ॥ ૪૬ ॥

કંઠથી પેટ સુધીની લંબાઈની અક્ષમાલાની કલ્પના કરવી. તે હૃન્માલા નામે ઓળખાય છે. ખસા પરની સ્કંધમાલા અનેક પ્રકારના પુષ્પવાળી બાણવી.

કેડના ઉપરના ભાગ પર રત્નથી ચિત્રિત ત્રણ સૂત્ર (સિર)વાળું એક યવ બડાઈતું કટિસૂત્ર બાણવું. શુદ્ધભાગથી નીચે પાંચ, છ કે સાત માત્રાવાળું આરગણું લાણુ, અધી આંગળ બડું, સાથળના પ્રમાણથી ત્રણ અંશ સુધીનું લટકતું ઉડુસૂત્ર અથવા મુક્તાદામા લંબાવવા (લટકતા કરવા).

પાદૌ જાલકસંયુક્તૌ, શુલ્કાપસ્તાત્તયૈવ ચ ।

જાલકાવદ્ધસૂત્રં તુ યવદ્વયયનાન્વિતમ્ ॥ ૪૭ ॥

તત્સૂત્રાન્જાલકાલંબં ત્રિપંચયવમાનરુમ્ ।

ત્રિયત્તં જાલનાલં તુ વ્યાસતુલ્યં તદુદ્ધતમ્ ॥ ૪૮ ॥

યવમાનં યનં શેપં ગાઢમત્ર પ્રકલ્પયેત્ ।

ગાઢયુક્તં તુ વૃત્તામમન્તઃપાપાણસંયુતમ્ ॥ ૪૯ ॥

ગાઢહીનં યનં વાન્તદપદત્ર ન કારયેત્ ।

ધૂટી (શુદ્ધ)થી નીચે અને પગે આંઝરવાળાં ‘બલક’ કરવાં. બલકને બાધવાનું ઉપલું સૂત્ર જે યવ બડું કરવું. તે સૂત્રથી ત્રણ કે પાંચ યવ પ્રમાણનું લટકતું આર-આંઝર કરવું. ત્રણ યવ જેટલું બલકનું નાળ અને તેના વ્યાસ જેટલું ઊંચું કરવું. એક યવ પ્રમાણ બાકી બડું ગાઢયુક્ત ગોળ પાપાણ સાથે કરવું. ગાઢહીન યન કરવું હોય તો પાપાણયુક્ત ન કરવું.

અથ મુર્જંગવલય ॥ મુર્જંગવલયં યત્ર પ્રકોષ્ઠાદિષુ રોચતે ॥ ૫૦ ॥

તત્પદેશપરીણાહત્ સપાદં સ્યાત્તદાયત્તમ્ ।

તદ્ દીર્ઘાદુપરિ સ્થિતં ફળં મોન્નિંગુલાયત્તમ્ ॥ ૫૧ ॥

સપ્તાંગુલં તુ વિસ્તારં ઘનં ચૈક્રાંગુલં ફળે ।

અતિતીક્ષ્ણાંતરે જિઘ્રે મુખે કુર્માંતુ લોચને ॥ ૫૨ ॥

બુજંગ વલય-કડું કેાણીની લંબાઈથી સવાયું લાંબું અને તે લંબાઈ ઉપર બાર આંગળા ઉપર ફણું કરવી. સાત આંગળા ચહેાળી અને એક આંગળા બાકી ફણું કરવી. મુખમાં અતિ તીક્ષ્ણ છલ અને આંખો કરવી.

અથ વસ્ત્રમ્ ॥ વસ્ત્રં કૌશેયકાર્પાસચીરચર્માદિકં પુનઃ ।

તત્તદ્ યોગ્યં પ્રકર્તવ્યં યુક્તયા સર્વત્ર બુદ્ધિમાન્ ॥ ૫૩ ॥

મૂર્તિને રેશમી વસ્ત્ર, કપાસનાં સુતરાઉ વસ્ત્ર કે આડની છાલનાં વસ્ત્રકલ અને ચર્માનાં વસ્ત્રો બુદ્ધિમાને યુક્તિથી મૂર્તિને યોગ્ય પહેરાવવાં.

ઇતિ ષોડશાભરણ-શિષ્યપરત્ન.

॥ અથાપ્રધાનિ ॥

અથ ધનુઃ ॥

યદ્ દ્રવ્યેણ કૃતં વિંશં તેનૈવાયુધમાચરેત્ ।

શતાંગુલાયતનં ચાર્યં નવસપ્તાંગુલાનલૈઃ ॥ ૫૪ ॥

માત્રૈર્યુતં વિહીનં વા નવથા ધનુષોદયમ્ ।

પૂર્ણમુદિષ્ટુ નાદઃ સ્યાત્ મધ્યાદયૌ ક્રમાત્ કૃશૌ ॥ ૫૫ ॥

અગ્રાવર્ષાંગુલી વ્યાસૌ વૃત્તૌ કાર્યૌ ગુણાંગુલી

ચિત્તૌ આપાત્રિભાગૈકે ધાણનામિસ્તુ મૂલતઃ ॥ ૫૬ ॥

જે દ્રવ્યની મૂર્તિ બનાવી હોય તેજ દ્રવ્યનાં આયુધો હોય. સેા આંગળા લાંબું ધનુષ્ય સત્તાણુ બાણો ફળી અગ્રિ સાથે બનાવવાં. માત્ર પ્રમાણયુક્ત કે વિહીન નવ પ્રકારે ધનુષ્યના ઉદય થાય છે. પૂરી મુઠી પ્રમાણની બહાઈ તેના મધ્યથી બને છેડા કમથી પાતંગા થતા બન. આગળ અર્ધ આંગળા અને ગોળ ત્રણ આંગળાનું બાણવું.

લંબાઈના ત્રીજા ભાગે બાણની નાબિ કરવી.

અથ વાણઃ ॥

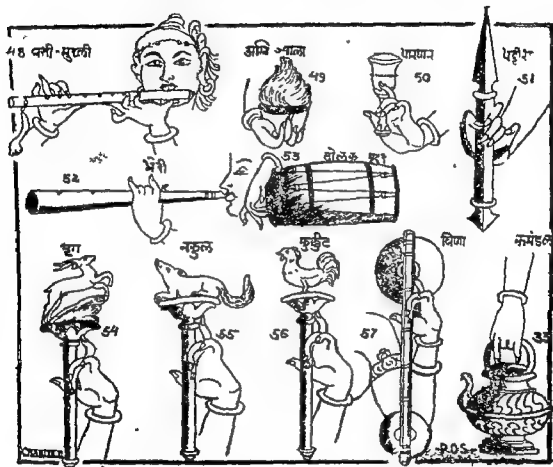
ચાપાપાદ્મોનં રજ્જુદીર્ઘમુદાહતમ્ ।

ત્રિવક્રસહિતં ત્રાય વાલેન્દ્રાકારમેવ વા ॥ ૫૮ ॥

પ્રકર્ત્તિસાંગુલં વાણદીર્ઘં તદ્ દ્વિગુણં તુ વા ।

કનિષ્ઠાંગુલિમાનેન પરિણાદં શરસ્ય તુ ॥ ૫૯ ॥

આસ્યાયામં પંચમાત્રં તત્તારં ચૈવ તત્સમમ્ ।
 આસ્યદીર્ઘસમં પુચ્છં પત્રવંધવિચિત્રતમ્ ॥ ૫૯ ॥
 પત્રાણામંગુલં વ્યાસં પૃષ્ઠે જ્યાનાભિમાચરેત્ ।
 પુચ્છતારત્રિમાઘૈકં નાભ્યમાર્ધં ચ વિસ્તરમ્ ॥ ૬૦ ॥

ધનુષ્યના લંબાઈના આઠ ભાગે હીન, દોરીની લંબાઈ રાખવી. ધનુષ્ય ત્રણ વાંકવાળું અથવા આલસ્યદ્રની આકૃતિ જેવું કરવું. એકવીસ આંગળનું લાંબું બાણ અગર તેથી બમણું લાંબું કરવું. કનિષ્ઠિકા આંગળી પ્રમાણનું બાણનું માન બાણવું. મોઢાની લંબાઈ પાંચ માત્રા (અંશ)ની અને તેનો તાર પણ તેવડો જ કરવો. મોઢાના જેટલી લંબાઈ સમાન પુચ્છ-પત્રવંધથી ચિત્રિત કરવું. પત્રનો વ્યાસ એક આંગળ અને પાછળ-પૃષ્ઠ ભાગમાં જ્યાં (દોરી) રાખવાની નાલિ કરવી. પુચ્છ અને તારના ત્રણ ભાગના એક ભાગ જેટલી નાલિની અગાધતા અને વિસ્તાર રાખવો.

અથ ટંકઃ ॥ ટંકં માન્વંગુલાયામં કુર્યાદ્ શુક્ત્યા વહિર્મુલમ્ ।
 મુગં વહિર્મુલમ્ વાય કુર્યાદન્તર્મુલમ્ તથા ॥ ૬૧ ॥

અથ મૃગઃ ॥ દ્વાદશાંગુલમાયામં તસ્યોચ્ચં યુક્તિશ્ચરેત્ ॥

ટંક નામનું આયુધ ટાંકણા જેવું બાર આંગળનું યુક્તિથી બહિર્મુખ કરવું. મૃગ પણ બહિર્મુખ અથવા અંતર્મુખ કરવો. તે બાર આંગળ લાંબો અને તેની ઉંચાઈ યુક્તિથી કરવી.

અથ ચક્રં શંખઃ ॥ દ્વાદશાંગુલવિસ્તારં ચક્રં શંખં તથૈવ ચ ॥ ૬૨ ॥

અથ હમરુ ॥ હમરોર્દર્ધિવિસ્તારે વસુપંચાંગુલાન્વિતે ॥

મધ્યં ગુણાંગુલં વ્યાસંમાયામં ચૈવ તત્સમમ્ ॥ ૬૩ ॥

વલયદ્વયસંયુક્તં ચર્મસ્રજાદિસંયુતમ્ ॥

બાર આંગળ વિસ્તારના શંખ અને ચક્રનું પ્રમાણ બાણવું. હમરૂની લંબાઈ પહોળાઈ આઠ અંગર પાંચ આંગળની બાણવી. તેના મધ્ય ભાગ ત્રણ આંગળ પહોળાઈનો, તેની લંબાઈ પણ તેટલી જ રાખવી. ચર્મસૂત્ર વગેરેના બે વલય (કડા)થી યુક્ત હમરૂ બાણવું.

અથ કમંડલુ ॥ નવાંગુલં તુ વિસ્તારં તારાદર્ધૈરિપાદકમ્ ॥ ૬૪ ॥

ઉચં કમંડલોઃ કુર્યાદ્ યથાકારં તથૈવ ચ ॥

નવ આંગળ ઉંચું અને તેનાથી અર્ધ કે પોણી પહોળાઈનું કમંડળ યોગ્ય આકારનું બાણવું.

પદ્મં તાલસમુચ્છ્રયં દ્વિગુણવિસ્તારં ચ પોદા કૃતે

મૂલે પદ્મિલાંશતો દ્વિતયતો વાધસ્તનાપૃચ્છદમ્ ॥

અંબ્રગૂનમયમન્જમધ્યગુપરિણદપદ્મં ત્રિભિર્ભાગૈઃ

પદ્મયુતં કરોતુ કમલેનામાત્ર પીઠેચ્છ્રયઃ ॥ ૬૫ ॥

પદ્મ-કમળ બાર આંગળ (એક તાલ) ઉંચું અને બમણું પહોળું છ આકૃતિ યુક્ત (કમળ) બાણવું. મૂળ ભાગના એક અંશથી અથવા બે અંશથી નીચેના ભાગમાં આઠ પત્રવાળું, જેનો મધ્ય ભાગ એક પાદનો અને ઉપરનો ભાગ આઠ પત્રવાળો ત્રણ ભાગથી પદ્મયુક્ત એક માત્રા પીઠની ઉંચાઈવાળું કરવું.

વિશત્યા પ્રતિમાંગુલૈઃ પ્રવિતરં ઘટે તથા સૈરુયા
નાલં સદ્વિતયાપિ વાય વિતતેરણાચ્યાંગાશકૈઃ ॥

અંતે હીનચિત્તાનમાસ્વયતુ બ્રહ્મોપલાન્તાયતમ્
તુર્યાશ્રં સરુલેષુ વૈષ્ણમિદં વૃત્તં ક્વચિચ્ચૈવરમ્ ॥ ૬૬ ॥

પ્રતિમાના વીશ આંગળ વિસ્તૃત અને પાંખડીમાં અથવા પ્રાંત ભાગમાં એક આંગળ બમણા વિસ્તારનો આઠ પર્વના અંગના અંશે વડે વિસ્તૃત નાલ બનાવવો. અંતમાં એાછા વિસ્તારવાળું ‘બ્રહ્મોપલાન્તાયત’ બ્રહ્મશિલા સુધી વિસ્તૃત દરેકમાં ચતુર્થાંશ ભાગનો આશ્રય કરીને રહેલું, કોઇ ઠેકાણે ઇશ્વર એવા બ્રહ્મા સંબંધી આવૃત્ત છે.

ઇતિ આયુર્વાજન દ્રવિડ શિક્ષપરતમ

પરિશિષ્ટ ૨. બૌદ્ધ સ્થાપત્યના ચાર વર્ગ

પ્રાચીન ઉપલબ્ધ બૌદ્ધ સ્થાપત્યના મુખ્યત્વે-ચૈત્ય, વિહાર, સ્તૂપ અને સ્તંભો એમ ચાર ધર્મોપયોગી વિભાગ પાડેલા છે. ચૈત્ય શબ્દનો પ્રયોગ વેદ યુગમાં પણ થતો હતો. જૈન આગમ ગ્રંથોમાં ચૈત્યને દેવમંદિરના અર્થમાં લે છે. બૌદ્ધો પણ તેમજ માને છે. વેદકાળમાં પવિત્ર પુરુષોની સમાધિ તેમની ચાદગીરીમાં બંધાવતા હતા. ચૈત્ય શબ્દની વ્યુત્પત્તિ મુજબ ધિના-(મૃતદેહના અશિસરંકાર માટે ખડકેલા કાષ્ઠનો ઢગ) આવો અર્થ થાય છે. વેદયુગના ચૈત્યનો અર્થ સ્તૂપમાં પરિણમ્યો છે. ચૈત્ય મંદિરની રચના, પ્રવેશમાં ઉંડાણમાં વધુ હોય છે. મધ્યથી બંને બાજુ સ્તંભોની બે હાર તથા પરમાળ હોય છે. ઉંડાણમાં મધ્યમાં બુદ્ધ પ્રતિમા સ્થાપન કરેલ હોય છે. તેના પર ઘંટાકૃતિ સ્તૂપ હોય છે અને ફરતો પ્રલક્ષિણ-માર્ગ હોય છે. કાલાંની શુદ્ધ એ તેના સુદર નયનો છે. શુદ્ધમાં તેમજ સાંચી માફક અપાટ જમીન પર પણ ચૈત્ય રચેલા હોય છે. ચૈત્યનું રૂપાન્તર ભારત બહાર બમોમાં થયુ છે. ત્યાં જોળને બદલે શંકુ આકારના શિખરવાળું થાય છે. ઇટે કે પાપાણુથી બાંધેલ આવાં અંકાકાર મંદિરો હોય છે. ઉધા વાળેલા ટોપલા જેવી આકૃતિનો સ્તૂપ હોય છે સ્તૂપ બનાવવાનો હેતુ બુદ્ધ તેમજ બૌદ્ધ મહાપુરુષોના પવિત્ર અસ્થિ (રાખ, વાળ ઇતે)ને સુવર્ણની કાબડીમાં ભરી તે ઉપર સ્તૂપ ચઢી પવિત્ર સ્મારક રચનાનો છે. પાછલા કાળમાં સ્તૂપને કેમ્પાઉડ વોલ જેવો કઠોરો કરી ચારે બાજુ

સુંદર તોરણવાળા દ્વાર મૂકવામાં આવતા હતા. સ્તૂપ પર ચડવાને પગથીયા તથા ઉપરના ભાગે કઠોડાવાળી ચોરસ અગાશી જેવું બાંધે છે. અને મધ્યમાં ઉભો પાપાણનો દંડ કરે છે. સ્તૂપ ગોળ હોય છે. પણ ઇજિપ્ત-મીસરના સ્મારકો પીરામિડ ત્રિકોણાકારના હોય છે. સ્તૂપને પાલી ભાષામાં થમ્પા, બર્મોમાં પાગોડા, સીલોનમાં દાભગા અને નેપાલમાં ચિતા પરથી સ્તૂપ કહે છે. જાપાનમાં તોરણને તોરિ કહે છે. તોરણનું ભારતીય સ્વરૂપ જાપાનમાં ગયું છે. સાંચીનો સ્તૂપ ઈ. સ. પૂર્વે બીજી શતાબ્દિમાં બંધાયેલો હતો. પ્રથમ તેના કમ્પાર્ટમેન્ટો દક્ષિણ દરવાજો બંધાયો અને તે આંધ્રના સાતકર્ણી રાજાના શિલ્પીઓમાં પ્રમુખ સ્થપતિ આનામદાએ પોતાના બર્થ તૈયાર કરાવ્યાનો લેખ છે.

વિહાર=બૌદ્ધ સાધુઓને રહેવાના મઠને કે અભ્યાસ ચિંતનના સ્થાનને વિહાર કહે છે. તેમાં મધ્યમાં ગુરૂને બેસવાનું સ્થાન હોય છે અને ફરતા શિષ્યો બેસે તેવી વ્યવસ્થા હોય છે. પર્વતોમાં કોતરેલા વિહારોમાં ગરબુના પાણીનાં ટાંકાંની સુંદર વ્યવસ્થા હોય છે. જૈનોમાં વિહારને વસતિ કે ઉપાશ્રય કહે છે.

સ્તંભોની બૌદ્ધપ્રથા સનાતન બ્રાહ્મણી ધર્મનું અનુકરણ છે. પ્રાચીન કાળમાં મંદિરની સન્મુખ સ્તંભોની પ્રથા પ્રચલિત હતી. વર્તમાન કાળમાં ઉત્તર કરતાં દ્રવિડમાં આ પદ્ધતિ હજી જળવાઈ રહી છે. જૈનોમાં દિગંબરી સંપ્રદાયમાં સ્તંભની વિશેષ પ્રથા છે. તેઓ સ્તંભને માનસ્તંભ કહે છે. પ્રસિદ્ધ ધર્મસ્થળો પર તેમજ બૌદ્ધ ભગવાનના યાત્રા કે ઉપદેશના સ્થાન પર સ્મરણ ચિત્ત વરીકે ધર્મોપદેશ સ્તંભો બૌદ્ધોએ ઉભા કરેલા છે. બૌદ્ધ સ્તંભો વિશાળ ને ઉભા હોય છે. તેના પર ધર્મચક્ર, સિંહ, વૃષભાદિ કેરેલા હોય છે. સ્તંભના ઉપર લેખો પણ કોતરેલા મળે છે. કેટલાક અગ્રકતા પાપાણના સ્તંભો છે.

કેટલાક લોકોના સ્તંભો બે હજાર વર્ષ જેટલા જૂના કયા પણ કાંટ લાગ્યા વગરના હજી આને પણ ઉભા છે. બૌદ્ધ સ્થાપત્યોના ઉપર કહેલા ચાર અંગ ગિરિપર્વતોમાં કોતરેલા છે. તેમજ પ્રથમ સ્વતંત્ર બાંધકામ તરીકે પણ તે ઉભા કરતા. સ્તૂપો ઊભા કરવામાં ઇટોનો અને પછી પાપણનો ઉપયોગ થયો છે. ચૈત્ય, વિહાર અને સ્તૂપો લાંબા કાળ પર્વત થયા કયાં છે. ઈ. સ.ની પૂર્વથી નવમી શતાબ્દિ સુધી ગુફાઓ કોતરાઈ છે. આજ રીતે જૈન સ્થાપત્યો પણ બંધાયાં છે. જેનો ઉત્તરેખ ઉત્તરાર્ધના પરિશિષ્ટ રૂપે આપેલ છે.

પરિશિષ્ટ ૩. ભારતની ધાતુ મૂર્તિકળા

ભારતમાં પ્રાયઃ ઈ. સ. પૂર્વેથી ધાતુકામનો વિકાસ થતો ગયો. તેના જૂના નમુનાઓ નાલંદા, ગાંધાર, ગુજરાત, રાજસ્થાન તથા દ્રવીડ પ્રદેશોમાંથી મળે છે. ટીબેટમાં પણ ઈ. સ. પૂર્વની ધાતુ મૂર્તિઓ જળવાઈ રહી છે. કાંસાની (પંચધાતુ) મૂર્તિઓનો એક જુદો જ સંગ્રહાય ઉલો થયો હતો. તેનું મૂળ ઘણું જૂનું છે. ધાતુ ઢાળવાની કળા અહીં સેંકડો વર્ષથી ઉદ્ભવી છે. ઉત્તર હિન્દના ગ્રામ અને પાલ રાજ્યકાળની કળા ધાતુ-મૂર્તિઓના કામ સાથે સંકળાયેલી છે.

શૈલનાજાત લોદ્દજમ્ એષ્ટમ્ ॥ પાપાણની મૂર્તિ કરતાં ધાતુની મૂર્તિ વધુ સારી (શ્રેષ્ઠ) કહી છે. અષ્ટધાતુ, પંચધાતુ અને મિશ્ર ધાતુને પણ લોહ કહેવામાં આવે છે. શિલ્પ ગ્રંથોમાં લોહ-લિંગનો અર્થ મિશ્ર ધાતુ-લિંગ કહે છે. પ્રાધાન્ય મૂર્તિ વિશેષે કરીને પાપાણની જ ખેસારવામાં આવે છે. પરંતુ ઉત્સવાદિ કાર્યોમાં વરઘોડામાં ધાતુની અળમૂર્તિ ફેરવાય છે. જેને લોગમૂર્તિ પણ કહે છે. ધાતુમૂર્તિઓના દાનની પ્રથા દ્રવિડમાં ઘણી હતી. દેવમૂર્તિઓ, સજ્જનોની મૂર્તિઓ, દીપ-લક્ષ્મી ઇત્યાદિ મૂર્તિઓનું ધાતુકામ દ્રવિડમાં ઘણું થતું હતું. તે કારણે કળાવાન શિલ્પીઓનો વર્ગ પણ હસ્તિમાં આવ્યો. આ શિલ્પીઓના જ કેટલાક ગામો વસ્ત્યાં હતાં. આવા ઘણા ગામોમાંનું એકાદ ગામ આજે પણ છે. કાવેરી ઉપર કુંભકોણમથી ત્રણ માઈલ દૂર સ્વામીમદલ્લ ગામમાં પેલી દર પેલીના સંસ્કારવાળા પથ્થર તથા કાંસાની મૂર્તિઓ ઘડનારી જ્ઞાતના અમુક કુટુંબો આજે પણ છે. કળા અને લક્ષિતને પ્રયત્નપૂર્વક જાળવી રાખનારા આ શિલ્પીઓનો સમૂહ શિલ્પના સિદ્ધાંતો પ્રમાણે આજ પણ કામ કરે છે.

ભારતીય શિલ્પ શાસ્ત્રમાં મૂર્તિ વિધાનના નિયમો-સિદ્ધાંતો અંગ વિભાગના પ્રમાણને અનુસરીને વર્ણવ્યા છે. તેની અવગણનામાં દોષ જતાવ્યા છે. સ્થાનન કેથોલિક ધર્મમાં પણ પવિત્ર મૂર્તિઓને શિલ્પના ચોક્કસ ઘાટ આપવાનાં નિયમો તેમના ધર્મશાસ્ત્રોમાં છે. જેનો ભંગ કોઈ શિલ્પી કરી શકતો નહિ. દ્રવિડ દેશમાં ધાતુમૂર્તિના દાનનું મહદ્દ પુણ્ય માન્યું છે. તેથી એ કળા ત્યાં ખૂબ વિકસી હતી.

ખ્રીસ્તી ધર્મમાં પણ મૂર્તિના દાન માટે કહ્યું છે.

કાંસાની ઢાળેલી મૂર્તિઓ પંચલોહ કે પંચધાતુની કહેવાય છે. તેના મિશ્રણનું પ્રમાણ નીચે મુજબ થતું હતું.

(અ) (૧) તાંબુ, (૨) રૂપ, (૩) સોનું, (૪) પીત્તળ અને (૫) સફેદ સિસું-એ પાંચ ધાતુ મિશ્ર કરીને ગાળના હતા. તેમાં તાંબુ વધારે પ્રમાણમાં નાખવાથી

મિશ્ર ધાતુ રક્તવર્ણની બને છે.

(ઘ) વર્તમાનકાળમાં ઘણુંખરું સોનું કે ચાંદી નાંખવા નથી. પરંતુ મિશ્રણનું નીચેનું પ્રમાણ હે છે:—(૧) ત્રાંબું દશ ભાગ, (૨) પીત્તળ અરધો ભાગ અને સફેદ સીંકું ચોથો ભાગ. પહેલાંની બૌદ્ધ મૂર્તિઓમાં આવા મિશ્રણને ઉદ્દેશ જૂના સીયામીઝ પુસ્તકોમાં છે. સીયામમાં કાંસાની મૂર્તિને સમિટ કહે છે. તેનું મિશ્રણ પણ ઉપર પ્રમાણે આપેલું છે. સીયામમાં હિન્દમાંથી આ ધાતુ-મૂર્તિકળા ગયેલી હતી. સોનું, ચાંદી, ત્રાંબું, જસત, સીંકું, કલર્ષ અને લોહ એ સાત શુદ્ધ ધાતુ છે. બાકી મિશ્ર ધાતુ છે. જસત અને ત્રાંબાના મિશ્રણથી કાંચું બને છે. ત્રાંબા અને કલર્ષના મિશ્રણથી પિત્તળ બને છે. આજે જયપુરમાં ધાતુમૂર્તિકાર માત્ર બે જ ધાતુ વાપરે છે. (૧) પિત્તળ મણુ એક, ત્રાંબું ચૌર પાંચ, (૨) અને બીજા મતે પિત્તળ મણુ એક, ત્રાંબું ચૌર અડી અને સોનું વાલ ૨૫ આગર યજ્ઞમાનની ધ્વજાનુસાર સોનું ઉમેરે છે.

દ્રવિડમાં ધાતુમૂર્તિને ઢાળવાની કળા-પદ્ધતિ “સિરપડુ” અથવા “નદમીણ” નામે જોળખાય છે. દ્રવિડ શિસ્તમાં ધાતુમૂર્તિઓને મીણ પરથી બનાવવાનું કહ્યું છે. પ્રથમ જેવડી અને જેવી સુંદર મૂર્તિ બનાવવી હોય તેવું મીણનું જોડું કરે છે. “લોહજમ્ લક્ષ્મ્ ધાતુ મધુચ્ચિષ્ટેન નિર્મિતમ્” આમ કહે છે. મીણની બનાવેલ સુંદર મૂર્તિ પર સુંવાળી માટીના બડા થર શુકાતાં લગી તારથી બાંધે છે. પછી ગરમી આપી અંદરનું મીણનું જોડું ખીંગાળી દે છે. તેથી મીણના સ્થળે પોત્તી જગ્યા થાય છે. તેમાં ગાળેલી ધાતુનો રસ દેરી દે છે. ધાતુ બરાબર બેસીને કરી જાય પછી જ માટીનું પક કાઢી લે છે. ત્યારપછી મૂર્તિને ટાંકણા કે અતરડા-કાનસથી થડી થમી ઝીણું દામ સ્પષ્ટ દેખાડે છે. શિસ્તીની સજ્જિ કે કળાના પ્રમાણમાં આવી બનાવટમાં અમુક દિવસો કે મહીનાઓ લાગે છે,

નેપાળમાં કાષ્ઠમૂર્તિને ધાતુના પતરાથી મટે છે. આ શૈલી શુન્દરાવમાં પણ બસોઠ વર્ષથી આકૃત થઈ છે. દ્રવિડ યથોમાં પોત્તી મૂર્તિઓનો બાદ ગયો છે. નાની મૂર્તિઓ માટે તે યોગ્ય હશે. પરંતુ બારે મોટી મૂર્તિઓ શુન્દરાવમાં પોત્તી બરાતી હતી. આવી જૈન મોટી મૂર્તિઓ મોમપુરા શિસ્તીઓની ભરેલી થતી મળે છે. શુન્દરાવ અને રાજસ્થાન-ડુંગરપુરમાં મોમપુરા શિસ્તીઓ ધાતુનું મૂર્તિકામ કરતા હતા. હાલમાં આ વ્યવસાય દોષ દોષ એવાકા શુન્દર અને હુડારભાણ્યો કરે છે. જયપુરમાં ધાતુમૂર્તિનું કામ વર્તમાનકાળમાં બહુ પ્રચલિત થતું નથી. ત્યાં પાવાણ-મૂર્તિકળા થતી ખીલી છે.

દ્રવિડમાં સતો (અસ્વારો)ની મૂર્તિઓ અને દીપડમીની કુદી કુદી આગિ

ઘણી સુદર કળામય પ્રતિમાઓ બનાવે છે. ઉત્તર કરતાં દ્રવિડમાં ધાતુ મૂર્તિકળાનો વ્યવસાય વર્તમાનકાળમાં વિશેષ છે. ત્યાં નવમી દસમી સદીથી પંચધાતુની મૂર્તિકળાનો વિકાસ થતો જ ગયો છે. ધાતુમૂર્તિ બનાવટની વિધિ જૈન ગ્રંથ ‘આચાર દ્વીનકર’માં સવિસ્તર આપેલી છે. તેમાં મૂર્તિ બનાવવાનું પદ્ય મહદ્ પ્રયત્ન બતાવ્યું છે. પણ તે મૂર્તિ અન્યાયથી પ્રાપ્ત કરેલા દ્રવ્યથી બનાવેલી હોવી જોઈએ નહિ.

તાંબેરના જૈનદેવના મંદિરની ધાતુની નટરાજની મૂર્તિ ખારમી સહીના છે. તેની પીઠ પર મૂર્તિ સુધાર્યોની વારીખ મિતિ આપેલી છે. ધાતુમૂર્તિ ખંડિત થઈ હોય તો તેની વિધિ કરી પછી તે મૂર્તિને સુધારી શકાય છે. તેનો ખાક શિલ્પ-ગ્રંથોમાં કહ્યો નથી, શાસ્ત્રાજ્ઞ છે. પરંતુ સુધાર્યા પછી ફરી સંસ્કારવિધિ કરી પૂજન કરવું જોઈએ.

ॐ श्री गणेशाय नमः
 दारुद्राचार्य सायनप्रसाद

दीर्घार्णव

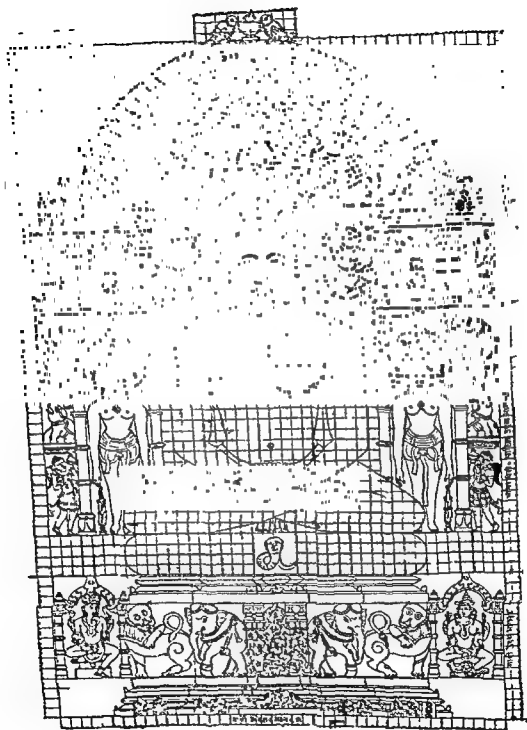
उत्तार्ध

(दिन दर्शन)

दिव्यभक्त नैराधार

प्रभातेश्वर की गोमयगुहा

मिथिला

जिन परिकर

જ્ઞાનપ્રકાશ દીપાણીવ-ઉત્તરાધ

પુરોવાચન

પ્રાચીન ઠાળમાં વિવિધ પ્રકારના થતા પ્રાસાદોની રચનાનો ઉદ્દેશ પ્રાચીન ગ્રંથોમાં મળે છે. વિ. મં. ૪૭૭માં શ્રી ધનેશ્વરસુરિએ વલ્લીપુરમાં રચેલા શત્રુઙ્ગ્ય માહાત્મ્ય નામના ગ્રંથમાં પ્રાસાદ રચનાના વર્ણન પરથીને તેની ઝાંખી થાય છે. આવા પ્રાસાદોની દૃષ્ટના પણ ગ્રંથોમાં હવે ઉપલબ્ધ નથી. હમણાં વૃક્ષાર્ણવ ગ્રંથમાં મહા-પ્રાસાદોની રચના, મંડપોના પ્રકારો વગેરે આફલુત સાહિત્ય મળ્યું છે. આવા મહાપ્રાસાદો જમવાળા, ચારે તરફ બળે, ત્રણ ત્રણ મંડપોવાળા થતા અગિયારમી બારમી સદીમાં રુદ્રમહાલય અને રાજપ્રાસાદ સિદ્ધપુરમાં હતા. રાજપ્રામાદનું હાલ નામ-નિશાન પણ જોવા મળતું નથી. તે પંદરમી સદીમાં ઉભો હતો. તેની રચના પરથી રાજકુપરનો ધરણીવિહાર પ્રાસાદ એ શેઠના સ્વપ્નદર્શનના વર્ણન પરથી દીપક શિલ્પીએ બાંધેલો તેના પુરાવાઓ ગ્રંથોમાંથી મળે છે. દક્ષિણ હિંદમાં મોટા વિશાળ વિસ્તારના પ્રાસાદો થયા છે, પણ ત્યાંના રાજ્યકુળો-પાંડવ અને ચૌલાદિ વંશો પ્રાપ્ત થયેલ ધનસંપત્તિ દેવોની જ છે તેવું માનતા હતા. આથી જ આવા વિસ્તારવાળા પ્રાસાદો થયા. જ્યારે ઉત્તર હિંદના આવા પ્રાસાદોનો વિધર્મીઓના આક્રમણને લીધે નાશ થયો છે. નીચેના વર્ણન પરથી આપણને તેની વિશાળતાનો ખ્યાલ આવે છે. શત્રુઙ્ગ્ય માહાત્મ્યના સર્ગ પાંચમાં પ્રાચીન સ્થાપત્યોની રચનાનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે છે :-

શત્રુઙ્ગ્ય પર ઇંદ્રની સૂચનાથી રમણીય પ્રાસાદ બાંધવા માટે ભરત ચક્રવર્તીએ વર્ધકી રત્નને આજ્ઞા કરી કે “વિનીતા નગરીના ચૈત્ય જેવું એક ચૈત્ય રચો. બાહુબલીએ તક્ષશિલાપુરી વસાવી ત્યાં ચોરાશી મંડપોથી મંડિત એવો પ્રાસાદ કરાવ્યો છે, તેવો અહીં જિનપ્રાસાદ કરાવો.” ભરત ચક્રવર્તીના પુત્ર સોમયજ્ઞએ બનાવેલા ચૈત્ય પ્રમાણે એક ચૈત્ય કરવાને વર્ધકી રત્નને આજ્ઞા કરી. દિવ્ય શક્તિવાળા વર્ધકી (સ્થપતિ=શિલ્પી) રત્ન સ્વરૂપકાળમાં મહિસનવડે “ત્રૈલોક્ય-જિજ્ઞાસુ” નામનો પ્રાસાદ બાંધ્યો. તેની પૂર્વ દિશામાં બુવનના વિસ્તારી છત્ર હોય તેવા સિંહનાદ વગેરે ચંકવીશ મંડપો રચ્યા. દક્ષિણ દિશામાં ભદ્રશાલ વગેરે, પશ્ચિમ દિશામાં મેઘનાદ મંડપ વગેરે અને ઉત્તર દિશામાં શ્રીવિશાલ મંડપ આદિ ચારે બાજુ ચંકવીશ ચંકવીશ મંડપો રચ્યા. તેવા ચોરાશી મંડપો કરેલા. તે પ્રાસાદ એક કોશ ઉંચો, બે કોશ લાંબો, એક હજાર ધનુષ્ય પહોળો હતો. મહિમય તોરણો, લાખો ગોળ, રત્નમય વેદિકા ચોણી રહી હતી. મધ્યમાં પ્રભુની ચતુર્મુખ રત્નમય મૂર્તિ પધરાવી હતી, બીજી પણ મૂર્તિઓ હતી. ચક્રવર્તી રાજ ભરતે પ્રભુ સામે હાથ જોડેલી પોતાની મૂર્તિ શિલ્પી પાસે તૈયાર કરાવી હતી.

બીજી પૂર્વજોની મૂર્તિઓ જુદા પ્રાસાદોના સ્થાપન કરી બીજા નવીન પ્રાસાદો કરાવી તેમજ બાવી ત્રેવીશ તીર્થંકરનાં બિમ્બ સ્થાપન 'યો'. આ તીર્થમાં વિચિત્ર પ્રકારની ચૈત્યગ્રેણી કરાવી હતી અને કામ સંપૂર્ણ થતાં શિલ્પી તથા ચિત્રકારોને તેણે સંતુષ્ટ કર્યો.

શત્રુજયથી નદીની પૂર્વે માનપુર અને દક્ષિણે ભરતપુરમાં અનેક તળાવો, ઉદ્યાનો, મંદિર શ્રીજગદીશનેા મોટા પ્રાસાદ વર્ધકી રત્ન ભરત મહારાજની આજ્ઞાથી કર્યો. બ્રહ્મગિરિ તીર્થે સુનિશ્ચિત નામે યુગાદિ દેવનો ઉચ્ચ પ્રાસાદ ચક્રવર્તી ભરતે કરાવ્યો. શત્રુજયથી નીચે બે ચોજન મુનિઓના અગ્નિસંસ્કાર સ્થાને રત્નતિલક નામે જિન-પ્રાસાદ ભરતે અને સોમયજ્ઞાએ કરાવ્યા. આ બધુઓએ વડીલોના પ્રાસાદો પણ શિલ્પી વર્ધકી રત્ન પાસે કરાવ્યા. પછી તેઓ તાલધ્વજ ગિરિ ગયા.

તાલધ્વજગિરિ પર તાલધ્વજ નામે દેવની અડ્ડા, દાલ, ત્રિશૂલ અને સર્પ ધારણ કરેલ એવા મૂર્તિ સોમયજ્ઞાએ પધરાવી.

ગિરનાર પર ભરત ચક્રવર્તીએ બવિધના નેમિનાથ પ્રભુનો એક ઉચ્ચ પ્રાસાદ “મુરમુદર” નામે ચાર દ્વાર વાળો, ચારે તરફ અગિયાર અગિયાર મરૂપથી શોભીતો, બહારબહાર ગોળ તથા તોરણોથી વિરાજતો કરાવ્યો. ઉદ્યાનવડે મંડિત તે પ્રાસાદમાં પાકુર નેત્રવાળી નીલમણિમય નેમિનાથની મૂર્તિ પધરાવો.

મુખ્ય શિખર ગિરનારથી એક ચોજન નીચે પશ્ચિમ દિશામાં નેમિનાથનો બીજો પ્રાસાદ બંધાવ્યો. ત્યાં સ્વમ્તિકાવર્તિક નામે પ્રાસાદ આદિનાથનો રચાવ્યો. ત્યાં આગળ ગર્ભ-પદ નામે કુંડ કરાવ્યો.

ભરત મહારાજએ આખું પર્વત પર ત્રણે કાળના અહંતપ્રાસાદો રચાવ્યા. ત્યાંથી મગધ આવીને વૈભાવગિરિ પર શત્રુજય જેવું મહાવીરનું ઉત્તમ મંદિર શિલ્પી વર્ધકી રત્ન પાસે બંધાવ્યું. ત્યાંથી સમેતશિખર ગયા. ત્યાં વીશ તીર્થંકરના પ્રાસાદોની ગ્રેણી વર્ધકી રત્ન ક્ષણ વારમાં કરી. ત્યાંથી ભરત મહારાજ અથોધ્યા પધાર્યો.

શત્રુજયથી તાલધ્વજ થઈને કદંબગિરિ આવી ત્યાં બાવી તીર્થંકર શ્રીવર્ધમાન સ્વાર્મીના મોટા પ્રાસાદ વર્ધકી રત્ન પાસે કરાવ્યો. કદંબગિરિની પશ્ચિમે શત્રુજય નદીને કાંઠે પ્રાસાદો કરાવ્યા. તેમજ હસ્તિસેનગિરિ પાસે શત્રુજયના બધા શિખરો-ટેકરીઓ પર પ્રાસાદો બંધાવ્યા.

આઠાપદ પર સ્વભદ્રેવના અગ્નિ સંસ્કારના સ્થાને ત્રણ મોટા સ્તૂપ કરાવ્યા. ચિતાની નજીકની જમિ પર ભરત રત્નએ ગિટપી વર્ધકી રત્નની પાસે એક સુદર પ્રામાદ ત્રણ કેશ ઉચ્ચ, એક ચોજન લાંબો-પહોળો; ચાર દ્વારવાળો તથા આગળ સ્વર્ગમંડપ જેવા મંડપોયુક્ત સિંહ નિષદ્યા નામના પ્રાસાદ કરાવ્યો. તેની આગળ ઉચ્ચ સ્તૂપ તથા બીજા નાના સ્તૂપો બંધાવ્યા. સિંહનિષદ્યા પ્રાસાદમાં રત્નમણિમય ચાર શાશ્વત અહંત પ્રતિમા આઠ પ્રાતિહાર્ય સંક્રાંત સ્થાપી. તેમજ વર્ણસંક્રાંત ચાવીશ પ્રભુની પ્રતિમા દસ પૂર્વમાં, બે દાંડણે, ચાર પશ્ચિમે, આઠ ઉત્તરદિશામાં

એમ ચોવીશ મણિમય રત્નમય મૂર્તિઓ સ્થાપી. નિહનિષવા ફરતા ચૈત્યવૃક્ષ, કદપ-વૃક્ષ, સરોવરો, વાવડીઓ અને ઊંચા ઉપાશ્રયો કરાવ્યા. આ રત્નમય પ્રાસાદની રક્ષા સારુ ભરત ચક્રવર્તીએ દંડરત્ન વડે એક એક ચોજનના અંતરે આઠ પગથિયાં કર્યાં. તેથી તે આઠાપદ નામે વિખ્યાત થયો.

દ્વારકા નગરીનું વર્ણન :—

વિસ્તારમાં ખાર ચોજન લાંબી, નવ ચોજન પહોળી, સુવર્ણરત્નના કિલ્લાવાળી નગરી હતી. ગોળ, ચોરસ ને લંબાઈવાળા તેમજ ગિરિફટક, સ્વસ્તિક, સર્પતોભદ્ર, મંદર, અવતંત્રક ને વર્ધમાન એમ વિવિધ નામના લાંબો મહેલો એક માળના, બે માળના ને ત્રણ માળના રચ્યા ચતુર=ચાર રસ્તા ભેગા થાય ત્યાં, અને ત્રિક શેરીઓમાં દિવ્ય ચૈત્યો નિર્માણ કર્યાં. સરોવરો, દીર્ઘિકાઓ, વાપિકાઓ, ચૈત્યો, ઉદ્યાનો એવી ઈંદ્રપુરીના જેવી દ્વારિકા નગરી વિશ્વકર્માએ અહોરાત્રમા નિર્માણ કરી.

પાંડવોની સભાનું વર્ણન :—

અર્જુનના મિત્ર મણિવૃક્ષ વિદ્યાધરે વિદ્યાના બળવડે ઇંદ્રની સભા જેવી નવીન સભા રચી આપી. તેમાં મણિમય સ્તંભો ઉભા હતા. છતાં અપુરૂ આત્માની જેમ જાણે સ્તંભ જ ન હોય તેમ દેખાતું હતું. સીના ચત્રિત્રી જેમ રત્નનો કાંતિથી અનેક વર્ણવાળી ભૂમિ (મહેલનું જમીનતળ) જણાતી હતી. દેવતાને પ્રિય અપ્સરા જેવી રત્નમય પુતળીઓ બનાવી હતી. ભીંતો શુદ્ધના મતની પેઠે કણમાં દેખાય ને કણમાં ન દેખાય તેવી બનાવવામાં આવી હતી. એવી સભા રચીને સુવર્ણના સિંહાસન પર સુધિષ્ઠિરને બેસાડી મણિવૃક્ષ વિદ્યાધરે પોતાની મિત્રતા સફળ કરી.

આવા આવા અફલુત રથાપત્યોની રચના ભારતમા પ્રાચીન કાળમાં થતી હતી. જિનપ્રાંતમા તથા અન્ય દેવો :—

જિનદર્શનના પ્રાધાન્યદેવ તીર્થંકર વીતરાગ-રાગદ્વેષરહિત ગણાય છે. તેમની પ્રતિમા વિશેષે કરી બેઠી પદ્માસને અને બીજી ઉભી કાયોત્સર્ગ મુદ્રામાં પ્રસિદ્ધ છે. એક જ સ્વરૂપની પ્રતિમાઓમા ચોવીશ તીર્થંકરોના નામનો પરિચય તેમના લાંછન પરથી થાય છે.

અહીં એક વિશેષતા એ છે કે સંપ્રતિ કુશાનકાળની દેટટીક જિન પ્રતિમાના પ્રતીક (લાંછન) અને પ્રાચીનકાળના પરિકરોમાં યક્ષ-યક્ષીનું અનુગામિત્વ પ્રાપ્ત થતું નથી. આ વસ્તુ વિશેષે કરીને ગુપ્તકાળના પ્રારંભથી જનવામા આવે છે. ત્યારથી તીર્થંકરની પ્રાંતમાઓમાં યક્ષ-યક્ષીનું અનિવાર્ય સાહચર્ય બની ગયું. આવી માન્યતા પુરાતત્ત્વવિદોની છે. તેઓ એમ પણ કહે છે કે યક્ષ-યક્ષી પહેલાં ગાધર્વસાહચર્ય મથુરા અને ગાધાર શિથપ્રતિમાઓમાં જોવામાં આવે છે. ધર્મચક્ર મુદ્રાનો પ્રારંભ પણ ગુપ્તકાળથી થયાનું પુરાતત્ત્વવિદો માને છે. પરંતુ સામ્પ્રદાયિક માન્યતા તેા પ્રાચીન કાળથી હતાવાનું માને છે.

જૈનોના પ્રાચીન દેવતાદર્શનમાં ચાર પ્રધાન વર્ગો:—

(૧) જ્યોતિષી—નવચક્રાદિ.

(૨) વૈમાનિક—તેમાં બે ઉપવર્ગ છે: ઉત્તર કાય અને અનુત્તરકાય.

(૧) ઉત્તરકાયમાં સુધર્મો, ઈશાન, સનતકુમાર, બ્રહ્મા આદિ ૧૨ દેવો છે.

(૨) અનુત્તરકાયમાં પાંચ સ્થાનોના અધિષ્ઠાયક દેવ ઇંદ્રના પાંચ રૂપ: વિજય, વિજયંત, જયંત, અપરાજિત અને સર્વોત્ક્રાંતિ છે.

(૩) ભુવનપતિ—માં અસુર, નાગ, વિદ્યુત, સુપર્ણ આદિ દર્શન થઈ શકે છે.

(૪) વ્યંતર—માં પિશાચ, રાક્ષસ, યક્ષ, ગંધર્વ આદિ રૂપો છે.

આ ચાર દેવવર્ગમાં વિશેષ યોગશયુત અથવા સોળ વિદ્યાદેવીઓ, અથવા માતૃકાઓ પણ જૈનોમાં પૂજ્ય છે. જૈનોમાં વાસ્તુદેવીની પણ પરિકલ્પના છે. આ બેતા જૈનોના દેવવૃંદ બ્રાહ્મણ વૃંદને લગભગ મળતો છે. દેવાધિદેવ એટલે તીર્થંકર-અર્હત અને દેવ એટલે સહાયક દેવ; મૂલનાયક એટલે પ્રમુખ જિનપ્રધાનપદના અધિકારી મંદિરોમાં પ્રતિષ્ઠિત દેવ.

ત્રિમૂર્તિની જેમ ચોસુખ એ સર્વંતોલક પ્રતિમા સ્થાપના જૈનોમાં સુદૂર છે.

બુદ્ધ પ્રતિમાઓની જેમ આભરણ, અલંકરણ જૈન પ્રતિમાને હોતાં નથી, કારણ કે તે વીતરાગ છે. જૈન પ્રતિમામાં ૨૪ તીર્થંકર સિવાય ૨૪ યક્ષ, ૨૪ યક્ષણી, ૧૬ વિદ્યાદેવી, ૧૦ દિક્ષપાલો, ૬ શ્રેણી, ક્ષેત્રપાલ, સરસ્વતી, શ્રીલક્ષ્મી, માધુલદ્રાદિ યક્ષ અને અન્ય દેવીઓ, પ્રતીહારો આદિ છે. દસ દિક્ષપાલો અને નવ શ્રદ્ધસ્વરૂપ બે હાથવાળા, ઘણા ભાગે એક આયુધવાળા કદા છે. પણ તે તાંત્રિક વિધિના છે. તેણે પુરાણોમાં પણ કહ્યું છે. પરંતુ અન્ય દેવોની ચાર હાથવાળી પ્રતિમા વિશેષે કરીને છે. જૈનોમાં ચોસક યોગિનીઓ અને બાવનવીરના નામો કહેલા છે. તે તાંત્રિક આચાર પૂજનો પ્રભાવ છે. સ્થાપત્યનિદર્શનમાં તીર્થંકરની મૂર્તિઓ અદ્ભુત સુંદર છે. ગ્વાલિયર રાજ્યની કુબેરચક્રેશ્વરીની તથા ગોસુખ યક્ષની મૂર્તિ અને શુભ્રકાળ પૂર્વેની દેવગઢની ચક્રેશ્વરીની, મહામાનમીની, અગ્નિકાની અને વિદ્યાદેવીઓની મૂર્તિઓ ઘણી સુંદર છે. ગઢવાલની ક્ષેત્રપાલની, ઝાસીની ચૈતિલ્લીની, લખનૌ સશ્વહાલયની સરસ્વતીની અને જિકાનેરની શુભદેવી આદિની મૂર્તિઓ ઉત્કૃષ્ટનીય છે.

જિન દર્શનનું માનપ્રમાણ:—

જિન દર્શનમાં આંશુલપ્રમાણ ત્રણ પ્રકારના બતાવ્યા છે. (૧) આત્માંશુલ (૨) ઉત્તેષાંશુલ (૩) પ્રમાણાંશુલ. અને તે ત્રણેકના ત્રણ ત્રણ પ્રકાર બતાવ્યા છે:—
(૧) સચ્ચી આંશુલ (૨) પ્રતર આંશુલ (૩) ઘન આંશુલ.

મનુષ્ય પોતાના હાથના આંગળથી એકસો આઠ ગણો ઉંચો હોય છે. એટલે ૧૦૮ ગણું કહેવાયુ છે. મનુષ્યનું મુખ બાર આંગળ ઉંચું હોય છે. અને મનુષ્યની ઉંચાઈ નવ મુખ જેટલી હોય છે તેથી $૧૨ \times ૯ = ૧૦૮$ આગળ તે આત્માશુલ.

આ ઉપરથી કાળની લિન્નતાને લઈને આત્માશુલની લિન્નતા ઓછાવતી થાય છે, પરંતુ પ્રજાપતિ સૂત્રની વૃત્તિમાં તે જે કાળમાં જે મનુષ્યો હોય તેની ઉંચાઈના એકસો આઠ ભાગને આત્માશુલ કહ્યા છે. તે અનિયમિત હોય છે તેથી આત્માશુલની બ્યાખ્યા સંબંધમાં મતભેદ જણાય છે.

(૧) આત્માશુલ પ્રમાણુ:—

ભરત ચક્રવર્તિના આત્માશુલ તે પ્રમાણુશુલ કહેવાય છે. ચારસો ઉત્સેધાંશુલનો એક નૃસિંહપ્રમાણુશુલ થાય છે. વાવ, ડવા, તળાવ, નગર, કુર્ગ, મકાનો, વાવો, પાત્રો, આભૂષણો, શય્યા, શસ્ત્ર વગેરે કૃત્રિમ પદાર્થો આત્માશુલ વડે મપાય છે; બ્યારે પર્વત, પૃથ્વી ઇત્યાદિ શાશ્વત પદાર્થો પ્રમાણુશુલથી મપાય છે. અને જીવોના શરીરો ઉત્સેધાંશુલથી મપાય છે.

બૃહદ્વૃત્તિ=પ્રયચનસારોદ્ધારવૃત્તિમા ઉપરોક્ત પ્રમાણુ છે. મામાન્ય રીતે આઠ આડા જવ પ્રમાણુનો એક આંગળ તે ઉત્સેધાંશુલ કહેવાય છે.

૨૪ આશુલ=૧ હાથ (ગજ), ૪ હાથ=૧ ધનુષ્ય; ૨૦૦૦ ધનુષ્ય=૧ કોશ (ગાઉ), ૪ કોશ=૧ યોજન.

(૨) ઉત્સેધાંશુલ પ્રમાણુ :—

ધણા બારાંક અનંતા સૂત્ર પરમાણુએ એક “બાહર” બ્યવહાર પ્રમાણુ થાય છે.

૮ બાહર બ્યવહાર=૧ પરમાણુ
(ત્રસરેણુ)

૮ ત્રસરેણુ=૧ રથગેણુ
૮ રથગેણુ=૧ વાલાત્ર
૮ વાલાત્ર=૧ લીખ (લિલા)
૮ લિલા=૧ જૂ
૮ જૂ=૧ યવ
૮ યવ=૧ ઉત્સેધાંશુલ

૬ ઉત્સેધાંશુલ=૧ પગ (તે પગનો મધ્ય ભાગ) તેનું બમણું કરીએ એટલે એ પગ એટલ ૧ વેંત

૨ ૧ગ=૧ વેંત
૨ વેંત=૧ હાથ
૪ હાથ=૧ ધનુષ્ય
૨૦૦૦ ધનુષ્ય=૧ કોશ

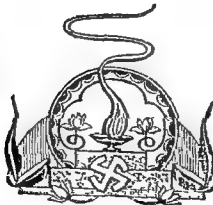
(૩) પ્રમાણુશુલ :—

ચારસો ઉત્સેધાંશુલે ૧ પ્રમાણુશુલ થાય. એવા પ્રમાણુશુલે ત્રાયબહેવ-ભરત ચક્રવર્તિના શરીર ૧૨૦ આશુલ ઉંચા હતા. ૧૨૦ આંગળને ચારસો મુઝા કરીએ તો અડતાલીશ જુબર આશુલ થાય અહીં (૯૬) છત્ર આંગળે એક ધનુષ્ય થાય

છે. અડતાલીશ હજારને (૯૬) છન્નુએ ભાગીએ ત્યારે પાંચસો ધનુષ્ય દેહમાન થાય. આ ઉત્સેધાંશુલને બમણા કરીએ ત્યારે મહાવીર પ્રભુનો એક આત્માંશુલ થાય. એના (૮૪) ચોરાશી આત્માંશુલનું મહાવીર શરીર હતું. તેના બમણા કર્યાએ એકે એકસો અડસઠ આંશુલ થાય. એક હાથના ચોવીસ આંગળ થાય છે માટે એકસો અડસઠને ચોવીસે ભાગ દેતાં સાત હાથ આવે. તે મહાવીર પ્રભુનું શરીર પ્રમાણુ બાણુવું.

- (૧) આત્માંશુલે ધવલગૃહ, ભૂમિગૃહ, કૂપાદિ જગાશ્રય મપાય છે.
- (૨) ઉત્સેધાંશુલે દેવતા, નારકી પ્રમુખના શરીર મપાય છે.
- (૩) પ્રમાણાંશુલે પર્વત, પૃથ્વી, સાત નારકીની પૃથ્વી, સાધર્માદિક દેવદોક, નારકા ભુવનપતિના ભવન અને દ્વીપ, સમુદ્ર એ સર્વ મપાય છે.

इति मांगुल्यविचार

**જિનેન્દ્રપ્રાસાદ (જિનપ્રાસાદ)ના બાવીશ નિહાકિતના બાવન લેદના
તળ-શિખરની અનુક્રમણિકા**

પ્રાસાદ ક્રમ	પ્રાસાદનું નામ	તળબામ	નિહાકિત	કયા તીર્થે કરને વલ્લભ	શ્લોક ક્રમ	શું મે સંખ્યા
૧	કમનજીવણ	૩૨	૧	ઝવણદેવ (૧)	૮	૧૦૮૫ તિ. ૧૨
૨	કામદાયક	૧૨	૨	બાગિતનાથ (૨)	૧૩	૨૪૭
૩	રત્નકોટિ	૯	૩	સંભવભિન (૩)	૧૭	૧૪૫
૪	અશ્વતોદ્ધમ	૯		સવદેવ	૨૧	
૫	કિતિજીવણ	૧૬		બાગિનંદન (૪)	૨૨	૫૯૭
૬	પદ્મરાગ	૧૬	૪	સુભતિનાથ (૫)	૨૫	
૭	પુષ્પદત્ત	૧૬		પદ્મપ્રભુ (૬)	૨૭	
૮	સુપાર્શ્વપ્રાસાદ	૧૦	૫	સુપાર્શ્વનાથ (૭)	૨૮	૫૭
૯	શ્રી વલ્લભ	૧૦		સવદેવ	૩૧	
૧૦	શીતલપ્રાસાદ	૩૨	૬	ચંદ્રપ્રભુ (૮)	૩૨	૨૫૩
૧૧	શ્રીચંદ્રપ્રાસ	૩૨		સવદેવ	૩૭	
૧૨	હિતરાજ	૩૨	૭	સુવિધિનાથ (૯)	૩૮	
૧૩	શીશીતલ	૨૪		શીતનનાથ (૧૦)	૩૯	૩૩ તિ. ૩૨
૧૪	કાલિદાયક	૨૪		સવદેવ	૪૧	
૧૫	મનોહર	૨૪	૮	સવદેવ	૪૨	
૧૬	ઐયાસપ્રાસાદ	૧૮		ઐયાસનાથ (૧૧)	૪૩	૧૭ તિ. ૩૨
૧૭	સુકુન્દ્રપ્રાસાદ	૧૮		સવદેવ	૪૫	
૧૮	કુન્દનંદનપ્રાસાદ	૧૮	૯	સવદેવ	૪૬	
૧૯	વાસુપૂજ્યપ્રાસાદ	૨૨		વાસુપૂજ્ય (૧૨)	૪૭	૨૫૩
૨૦	રત્નસંજય	૨૨		સવદેવ	૫૧	
૨૧	વિમલપ્રાસાદ	૨૪	૧૦	વિમલનાથ (૧૩)	૫૩	૭૭
૨૨	સુકિતપ્રાસાદ	૨૪		સવદેવ	૫૮	
૨૩	અનંતપ્રાસાદ	૨૦	૧૧	અનંતનાથ (૧૪)	૫૯	૪૫૩
૨૪	સુરેન્દ્રપ્રાસાદ	૨૦		સવદેવ	૬૨	

२५	धर्मद्वैतासाह	२८	१२	धर्मनाथयथ (१५)	६३	२२५
२६	धर्मवृक्षप्रसाह	२८		सर्वदेव	६७	
२७	श्रीविंश	१२	१३	शान्तिनाथयथ (१६)	६८	१८८
२८	श्रीमहत्तक	१२		सर्वदेव	७१	
२९	कुमुदप्रसाह	८	१४	कुमुदनाथयथ (१७)	७२	६६ ति. २०
३०	शक्तिप्रसाह	८		लक्ष्मीदेवी	७६	
३१	हर्षप्रसाह	८		सर्वदेव	७७	
३२	कमलकंद	८	१५	अरुनाथयथ (१८)	७८	२१
३३	श्रीसुख	८		सर्वदेव	८०	
३४	अरिनाशन	८		सर्वदेव	८१	
३५	भक्तप्रसाह	१२	१६	भक्तिनाथयथ (१९)	८२	१८१
३६	मानवेन्द्रप्रसाह	१२		सर्वदेव	८४	
३७	पावनानशन	१२		सर्वदेव	८५	
३८	भक्तप्रसाह	१४	१७	सुनिस्तुत (२०)	८६	८५
३९	श्रीमन्मन्त्रप्रसाह (गौराव)	१४		अक्षा, विष्णु, भक्तेश	८६	
४०	नेमिगुणप्रसाह	१६	१८	नेमिनाथयथ (२१)	८०	६५ ति. १२
४१	सुमतिप्रसाह	२६	१९	नेमिनाथयथ (२२)	८३	४७३ ति. ४
४२	विप्रेन्द्रप्रसाह	२६		सर्वदेव	८७	
४३	राज्येन्द्रप्रसाह	२६		सर्वदेव	८८	
४४	नैमिन्द्रप्रसाह	२२	२०	नेमिनाथ (२२)	८६	१६३ ति. ४०
४५	यतिभूषणप्रसाह	२२		सर्वदेव	१०३	
४६	सुप्रथ	२२		सर्वदेव	१०४	
४७	पार्श्ववन्दनप्रसाह	२६	२१	पार्श्वनाथयथ (२३)	१०५	११३
४८	पद्मावत	२६		सर्वदेव	१०८	
४९	इषवन्तम महाधर प्र. २६	२६		सर्वदेव	१०९	
५०	वीर विक्रम	२४	२२	महावीर (२४)	११०	२२१ ति. १६
५१	अष्टाष्ट	२४		सर्वदेव	१११	
५२	छविप्रति	२४		सर्वदेव	११५	

શ્રી ગણેશાય નમઃ
શ્રી વિશ્વકર્મા વિરચિત્ત વાસ્તુવિદ્યાયામ્
જ્ઞાનપ્રકાશ-દીપાવર્ણવે

ઉત્તરાર્ધે (જિનદર્શન)

॥ વિંશત્તિતમોઽધ્યાયઃ ॥

॥ જિનેન્દ્રપ્રાસાદલક્ષણ (જિનપ્રાસાદ) ॥

જયોવાચ—

શૃણુ તાત મહાદેવ, ચન્મયા પરિપૃચ્છ્યતે ।

પ્રાસાદસ્ય જિનેન્દ્રાણાં કથયાસ્તિ કિં માં પ્રથો ॥ ૧ ॥

હે પિતાશ્રી મહાદેવશ્રી ! હું આપને જિનેન્દ્રના પ્રાસાદોનું વર્ણન પૂછું છું. તેનાં કેવા લક્ષણો હોય તે હે ભગવાન, આપ સવિસ્તર મને કહો.

કિં તલ કિં ચ શિલ્પ, કિં દ્વિપંચાશ્વદુત્તમાઃ ।

સમોસરણં કિં તાત, કિં સ્યાદ્દષ્ટાપદં હિ તત્ ॥

મહાધરં મુનિવરં, દ્વિધારિણી સુશોભિતા ॥ ૨ ॥

હે પિતા, ઉત્તમ આવન જિનાલય કેવા પ્રકારના કરવા ? તેના તલ અને શિખરની રચના કેવી કરવી ? મુનિવર, સમવસરણ અને અષ્ટાપદ, મહાધર એવા શોભાયમાન દ્વિધારિણી પ્રાસાદોની રચના કેવી થાય તેનું વર્ણન મને આપ કહો.

શ્રી વિશ્વકર્મોવાચ—

શૃણુ વત્સ મહાપ્રાજ્ઞ, ચત્ત્વયા પરિપૃચ્છ્યતે ।

પ્રાસાદાન્ તુ જિનેન્દ્રાણાં કથયામ્યહં તચ્છૃણુ ॥ ૩ ॥

શ્રી વિશ્વકર્મો પોતાના જય નામના પુત્રને સંબોધન કરી કહે છે કે હે બુદ્ધિમાન પુત્ર તે જિનેન્દ્રપ્રાસાદનાં લક્ષણો પૂછ્યા, તે સવિસ્તર કહું છું તે સાંભળ.

પ્રાસાદમધ્યે મેરવો મદ્રપ્રાસાદનાગરાઃ ।

અંતકં દ્રાવિડાશ્રૈવ મહાધરા લતિનાસ્તથા ॥ ૪ ॥

પ્રાસાદોની ઉત્તમ જાતિઓની મધ્યે મેરૂપ્રાસાદ, લદ્રૂપ્રાસાદો, નાગરાદિ જાતિના પ્રાસાદો, અંતક જાતિના પ્રાસાદોમાં દ્રાવિડ પ્રાસાદ અને મહાધર પ્રાસાદોમાં લતિનાદિ જાતિના પ્રાસાદો (ઉત્તમ) જાણવા.

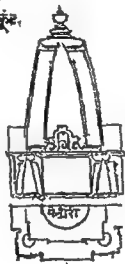
પીઠસ્થ મા અવતા ક્યેની સમજ.

ક્રમ-અસ્ત્રમે દૃષ્ટ શીવસ્થામે કાચક

તિલ્ક-આકૃત્ત.

તિલ્ક-મેરૂરી

કર્ત્ત

કુદ

શ્રુ-શીવસ્થા.

તલ ઉપજાવવાનું ગણિત

પ્રાસાદદીર્ઘતો વ્યાસો

મિત્તિવાલો મુરાર્યે ।

ષોઢશાંશૈર્હેરેદ ભાગં

શેષં ચ દ્વિગુણં મહેત્ ॥ ૫ ॥

મથમે નવમે ચૈવ

દ્વિતીયે ચતુરો મહેત્ ।

અયં વિધિઃ પ્રકર્ત્તવ્યો

માગં ચ દ્વિગુણં મહેત્ ॥ ૬ ॥

તત્ર યુક્તિઃ પ્રકર્ત્તવ્યા

પ્રાસાદે સર્વનામતઃ ।

શિવમુખે મયા શ્રુતં

માપિતં વિશ્વકર્મણા ॥ ૭ ॥

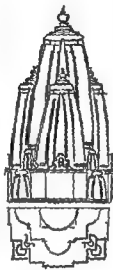
પ્રાસાદની બહાર રેખાએ હોય તેની લંબાઈ પહોળાઈને ગુણીને સોળે લાગવા. જે શેષ રહે તે અંકને જામણ કરવો. તેટલા વિભાગનું તથા જાણવું. જે એક વધે

૨ કેટલીક પ્રતોમાં ૫ થી જ ના તથા શ્લોક જોવામાં આવતા નથી.

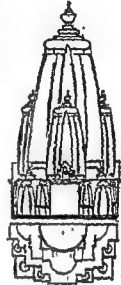
તો નવાઈ તળ બાલુવું. એ વધે તો ચાર એટલે અઠાઈ તળ બાલુવું. એ વિધિથી દ્વિત્ર્યંશ=છતું બાસઈ તળ બાલુવું. એ સુદ્ધિથી પ્રાસાદના તળ, વિભક્તિ અને પ્રાસાદ નામકરણ બાલુવું. એમ શિવના મુખેથી કહેલું તે હું (શ્રી વિશ્વકર્મા) કહું છું.

સર્વતોમદ્.

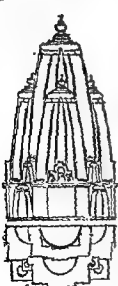

બેદન.

ચૈત્રશાલી.

વિભક્તિ પ્રથમ-કમલમૂળ (પ્રથમદેવવલ્લભ) પ્રાસાદ : ૧

અંદિશ.

મંદિર.

ચતુરસ્રીકૃતે ક્ષેત્રે,
દ્વાવિંશત્પદમાજિતે ।
કર્ણે ભાગત્રયઃ કાર્ય
પ્રતિકર્ણસ્તયથ ચ ॥ ૮ ॥

ઉપરચત્ત્રિભાગ્ય
ભદ્રાર્ધં લેદમાગિકમ્ ।
કર્ણિકા ન દિકા ચૈત્ર,
ભાગિકા ચ વ્યવસ્થિતા ॥ ૯ ॥

કર્ણે ચ 'કર્મ'ચત્વારિ, પ્રતિકર્ણે 'ક્રમ'ત્રયમ્ ।
 ઉપરથે દ્વયં જ્ઞેયં, કર્ણિકાયામ્ ક્રમદ્વયમ્, ॥૧૦॥
 વિશત્તિરુઃ શૃંગાણિ મત્યંગાનિ ચ પોઢશ ।
 કર્ણે ચ કેસરીં દ્વાત્ નદનં નંદશાલિરુમ્ ॥ ૧૧ ॥
 પ્રથમ કર્મનંદોશમૂર્ધ્વે તિલકશોભિતમ્ ।
 કમલભૂષણનામાયં કૃપમજિનવલ્લભઃ ॥ ૧૨ ॥

પ્રાસાદના સમચોરસ ક્ષેત્રના બત્રીસ ભાગ કરવા. તેમા ત્રણ ભાગની રેખા (કિણુ), ત્રણ ભાગનો પહોરો (પ્રતિરથ), ત્રણ ભાગનો ઉપરથ અને અધુ" ભદ્ર આન

(૧) કર્મ એટલે શૃંગનો સમૂહવાચક શબ્દ છે. પાચ શૃંગતુ કેસરી, નવ શૃંગતુ સર્વતોભદ્ર, ૧૩ શૃંગતુ નંદન, ૧૭ શૃંગતુ નંદશાલિક, ૨૧ શૃંગતુ નંદીય, અને ૨૫ શૃંગ=અડકતુ મંદર કે મહિર કર્મ જાણુ. કેશરાદિ પ્રાસાદમા તે સ્વરૂપ આપેલા છે. તે પ્રમાણે રેખા આદિ ઉપાગોએ ચડાવવા, જો તે ૨૫૫૮ કલા હોય તો તે ક્રમે ચડાવવા. નહિતર ૫૮-૧૩ ૧૭-૨૧ના ક્રમે જેટલા કલા હોય તેટલા શૃંગના કર્મ ચડાવવા.

(૨) ક્રમ એટલે પાચ, નવ, તેર કે સત્તર શૃંગના અતુક્રમે કર્મ ચડાવવા તે ક્રમ. આ કર્મ અને ક્રમના ભેદો શિષ્ટી સમુદાયે સમજવા ન્હા છે. કેટલાક વિદ્વાનો કર્મને ક્રમ માને છે. મારી પામેના શિષ્યશ્રવસશ્રદ્ધાની અડીમો-ત્રણસો વર્ષની જૂની પ્રતોમા કર્મ અને ક્રમ એમ બેટુ ભેદ આપેના છે.

આ સાથે એટલું કહેતુ જરૂરી છે કે શિખરના બેઠામા શ્રીવત્સ કહ્યુ હોય ત્યાં એક શૃંગની શિખરી સમજવું. શ્રીવત્સ એ શૃંગનો પચાવ શબ્દ છે કર્મ એટલે પાચ, નવ, તેર એમ શૃંગનો સમૂહ જાણવો તિલક, કૂટ એ શૃંગ=અડકની મણુતરીમા લેવામા આવતા નથી.

કહેવા ક્રમ પ્રમાણે શૃંગો ચડાવવા, પરંતુ જ્યાં તે ૨૫૫૮ કહ્યું ન હોય ત્યાં રેખાએ ૧૭-૧૩-૬-૫ એમ ઉત્તરોત્તર કર્મ ચડાવવા. પરંતુ પ્રતિરથ કે રથ ઉપર ક્યા ક્રમે ચડાવવા તે વિચારવા યોગ્ય છે. કેટલાક શિષ્ટીઓ રેખાના ક્રમે અન્ય ઉપાગો પર ચડાવે છે, કેટલાક શિષ્ટીઓ રેખાએ જે પ્રથમ કર્મ ચડાવેલ હોય તેનાથી ચાર અંકકે ઓછાતુ કર્મ અતુક્રમે ચડાવે છે. આ પ્રમા વિશેષ માન્ય છે. જ્યાં રેખા=કણુ અને બીજા ઉપાગો પર ચડાવવાના કર્મની સ્પષ્ટતા કરી હોય ત્યાં તો તેમ જ કરતું પડે છે. વળી કેટલાક વિદ્વાન શિષ્ટીઓ એમ માને છે કે જ્યાં સરખા માપના ઉપાગો હોય ત્યાં જ્યાં સરખા જ કર્મથી કર્મ ચડાવવા જોઇએ. આમ બેક રીત પ્રમાણે શૃંગ ચડાવવામા શિખરની અંકકસંખ્યા ઓછાવતી થાય છે. પરંતુ તે અચાચ્ચ હોવાતુ કહી ન શકાય. શિખર પ્રારંભમાં (૧) સમદલ (૨) ભાગવા અને (૩) હસ્તશુન પ્રમાણના ઉપાગો હોય છે. તેના પર શિખરના અંકકે ચડાવવામા યુદ્ધિથી કામ લેતું પડે છે. મનન્ય ઉપાગો હોય તો શિખર ચડાવવાની સુખતા ઘણી રહે છે. પરંતુ ભાગવામાં તેથી ઓછી, પરંતુ હસ્તાશુલ ઉપાગોવાળા શિખરમા તો અરેખર યુદ્ધિમાન શિષ્ટીની ઝાંટી થાય છે. ચાત્રશાસ્ત્રને બાધક ન હોય તેવી કેટલીક છૂટ લેવી પડે છે અને તો જ શિખર સુદર થાય છે.

ભાગનું કરવું. કોણી અને નંદી એકેક ભાગની કરવી. (રેખા અને પટરા વચ્ચે એક, પટરા અને ઉપરથ વચ્ચે એક અને ઉપરથ અને ભદ્ર વચ્ચે એક : એમ ત્રણ નંદી ખૂણીની વ્યવસ્થા કરવી) રેખા ઉપર કમથી ચાર કર્મ, પટરા ઉપર ત્રણ, ઉપરથ ઉપર બે અને કોણીનંદી પર બે કમથી કર્મ ચડાવવા. (પાંચ પાંચ એટલે) વીશ ઉરુશુંગ અને સોળે પ્રત્યાંગ ચડાવવા. રેખા પર (૫) કેસરી, (૧૩) નંદન, (૧૭) નંદશાલિક અને (૨૧) નંદીથ એમ કમથી શુંગો ચડાવવા. પ્રથમ નંદીથ કર્મ બાણુવું. આ ચારે કર્મની ઉપર એક તિલક ચડાવવું. ત્યારે કમલભૂષણ નામનો પ્રાસાદ પ્રથમ ઋષભદેવ જિનને વંદન એવો બાણુવો.

વિમલિક્ષિત્તિ

કામદાયક (અજિતજિનવલ્લભ) પ્રાસાદ ૨

ચતુરસ્રીકૃતે ક્ષેત્રે દ્વાદશપદ માજિતે ।

કર્ણે ભાગદ્વયં કાર્યઃ પ્રતિકર્ણસ્તથૈવ ચ ॥૧૩॥

“મંદ્રાર્થ” ચ દ્વિમાગેન ચતુર્દિક્ષુ વ્યવસ્થિતમ્ ।

કર્ણે કર્મત્રયમ્ કાર્યમ્ પ્રતિકર્ણે ક્રમદ્વયમ્ ॥૧૪॥

અઘટૈ ચૈવોરુગ્રગાણિ અઘટૌ પ્રત્યાંગાનિ ચ ।

કર્ણે ચ કેસરીંદ્યાત્ સર્વતોમદ્રમેવ ચ ॥૧૫॥

નંદનમજિતે દેયં ચતુષ્કર્ણેષુ શોભિતમ્ ।

કામદાયકપ્રાસાદો અજિતજિનવલ્લભઃ ॥૧૬॥

इति अजितजिनवल्लभ कामदायक प्रासादः २.

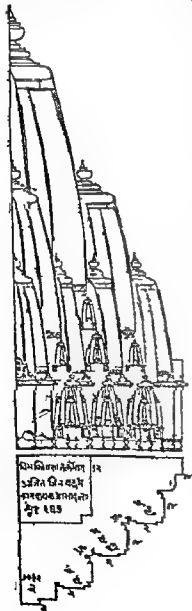
તલમાગ ૧૨ શુંગ ૨૪૭

પ્રાસાદના ચારસક્ષેત્રના ચાર ભાગ કરવા. તેમાં બે ભાગની રેખા (કોણ), બે ભાગનો પટરા અને ભદ્ર અર્ધ બે ભાગનું કરવું. આ પ્રમાણે ચારે દિશાએ વ્યવસ્થા કરવી. રેખા ઉપર ત્રણ કર્મ, પટરા પર બે કર્મ ચડાવવાં. ભદ્ર ઉપર ચારે બાણુના આઠ ઉરુશુંગ અને આઠ પ્રત્યાંગ ચડાવવા. રેખાથે (પાંચ) કેસરી, (૧૫) સર્વતોભદ્ર અને (તેર) નંદન એમ ત્રણ કર્મે ચડાવવા. એવા અજિતનાથ પ્રેશુને વલ્લભ એવો કામદાયક નામનો પ્રાસાદ બાણુવો.

इति श्री अजितजिन वल्लभ कामदायक प्रासाद २ विलक्षित २ तलभाग १२ शृंग २४७

५ मद्रार्थं सार्द्धभागेन नदी तु सार्द्धभागिका पाक्षान्तर

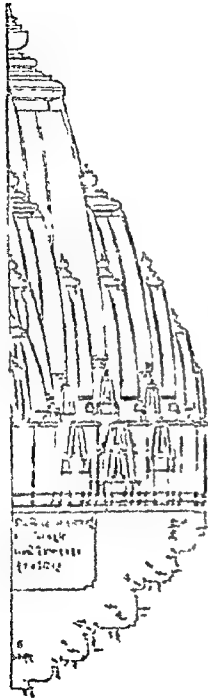
૨ અજિતજિન વલ્લભ કામદાયક પ્રાસાદ ૨ વિલક્ષિત ૨ તલભાગ ૧૨ શુંગ ૨૪૭

विभक्ति ३. रत्नकोटि (संभवजिन-
बहुभ) प्रामाद ३

चतुरस्रीकृते क्षेत्रे नवभागं विधीयते ।
भद्रार्थं सार्धभागेन चक्रभागः प्रतिरयः ॥१७॥
कर्णिका नन्दिका पादा सार्धकर्णो विरक्षण ।
कर्णे कर्मद्वयं कार्यं प्रतिरर्णे तथैव च ॥१८॥
केसरो-सर्वतोभद्र-ग्रामद्वयं व्यवस्थितम् ।
कर्णिकानन्दिकयोश्च शृंगमेकैकं कारयेत् ॥१९॥
षोडश उरः शृंगानि चाप्यर्धं मत्स्यांगानि च ।
रत्नकोटिप्रामादप्रामादः संभवेतिने ॥२०॥
इति संभवजिनबहुभ. रत्नकोटिप्रामादः ३
सप्त भाग ९ शृंग ११४५

३. नन्दिकार्थं जिन बहुभ रत्नकोटि प्रामाद ३ ॥१७॥ सप्तभाग ९ शृंग ११४५

૫ અભિનંદનજિનવલ્લભ

ક્ષિતિભૂષણ પ્રાસાદઃ

ચતુરસ્રીકૃતે ક્ષેત્રે પોદશપદભાજિતે ।

કર્ણો ભાગદ્વયં કાર્યઃ

પ્રતિકર્ણસ્તથૈવ ચ ॥ ૨૨ ॥

ઉપરથો દ્વિભાગો ચ

મદ્રાર્ધં દ્વયમેવ ચ ।

કર્ણે ચ કર્મ ચત્વારિ

પ્રતિકર્ણે ક્રમત્રયમ્ ॥ ૨૩ ॥

ઉપરથે ક્રમદ્વય

મૂર્ધ્વે તિલકશોભિતમ્ ।

દ્વાદશ ઊરઃ શૃંગાણિ

પ્રત્યાંગાણિ ચ પોદશ ॥ ૨૪ ॥

ક્ષિતિભૂષણનામાયં

પ્રાસાદશ્ચાભિનંદનઃ ।

इति अभिनंदनवल्लभः क्षितिभूषण प्रासादः ५

तलभाग १६ शृंग ५९०

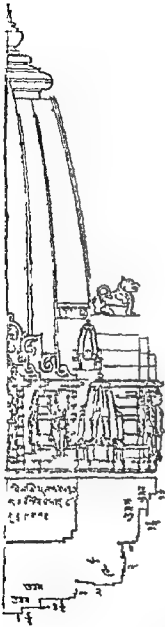
સમચોરસ ક્ષેત્રના ૧૬ ભાગ કરવા. તેમાં બે ભાગની રેખા, બે ભાગનો પદરો, બે ભાગના ઉપરથ અને અર્ધુ ભદ્ર બે ભાગનું કરવું. રેખા ઉપર ચાર કર્મ, પદરા પર ત્રણ કર્મે, ઉપરથ પર બે કર્મે અને તે પર તિલક ચડાવવું. બાર ઉરુશૃંગ અને સોળ પ્રત્યાંગ ચડાવના. એવો અભિનંદનજિનને વલ્લભ ક્ષિતિભૂષણ પ્રાસાદ (પાંચમે) બાંધવો.

૪ અભિનંદનજિનવલ્લભ ક્ષિતિભૂષણ પ્રાસાદ ૫ તલભાગ ૧૬ શૃંગ ૫૨૭

અભિનંદનજિનવલ્લભ
ક્ષિતિભૂષણ પ્રાસાદ
૫ તલભાગ ૧૬ શૃંગ ૫૨૭

૪ ક્ષિતિશ્રી અભિનંદનજિનવલ્લભ ક્ષિતિભૂષણ પ્રાસાદ ૫ વિભક્તિ ૪ તલભાગ ૧૬ શૃંગ ૫૨૭

७ सुपार्श्व जिन वल्लभ सुपार्श्वप्रासाद ८ तल्लाग १० शृंग १७ विभक्ति य

६ सुमतिजिनवल्लभः पद्मरागप्रासादः

तद्रूपे च प्रकर्तव्यः

सुमतिजिनवल्लभः ॥ २५ ॥

पद्मरागश्च सस्थाने

कर्तव्यः पारकारक ।

रथोर्ध्वे तिलकं दद्यात्

स्वरूपो लक्षणांनितः ॥ २६ ॥

इति सुमतिजिनवल्लभः पद्मरागप्रासादः ६ तल्लाग १६

क्षितिभूषण प्रासादना स्थाने पद्मरा पर ओष्ठ तिलक अक्षववाधी सुमतिजिन वल्लभ ओषो पद्मराग नामने प्रासाद (छट्टो) अक्षवो.

७ पुण्यदन्तप्रासादः

तद्रूपे च प्रकर्तव्यः

कणोर्ध्वे तिलकं न्यसेत् ।

पुण्यदन्तोऽथ नामाऽयं

तुष्टिं तुष्टिं चिद्वयेत् ॥ २७ ॥

इति पद्मप्रभवल्लभ पुण्यदन्तप्रासादः ७ तल्लाग १६

पद्मराग प्रासादना स्थाने देवा उपर ओष्ठ तिलक अक्षववाधी (पद्मप्रभुने वल्लभ ओषो) पुण्यदन्त प्रासाद अक्षवो.

विभक्ति ॥ ५ ॥

८ सुपार्श्व जिनवल्लभप्रासादः

दशभागीकृते क्षेत्रे कर्णेऽस्य च द्विभागीकृ.

मतिकर्णः सार्द्धभागो निर्गमे तत्समं भवेत् ॥ २८ ॥

મદ્રાર્ધં ચ સાર્દ્ધભાગં કપિલે મદ્રમાનયોઃ ।

નિર્ગમં પદમાનેન ચતુર્દિશું ચ યોજયેત્ ॥ ૨૯ ॥

કર્ણે કર્મદ્વયં કાર્યં રયે મદ્રે તયોદ્ગમઃ ।

મુપાર્શ્વનાયે વિજ્ઞેયો ગ્રહરાજસુસ્તાવહઃ ॥ ૩૦ ॥

इति सुपार्श्वजिनवल्लभ प्रासादः ८ तलभाग १० शृंग ५७

સમથોરમ ભૂમિના ૧૦ ભાગ કરવા. તેમાં બે ભાગની રેખા, દોઢ ભાગનો પઢરો, દોઢ ભાગતું અધું ભદ્ર કરવું. તેના નીકાળા સમઢલ કરવા. દોઢ ભાગનું કપિલીભદ્ર કરવું. તેમાં એક ભાગનો નીકાળો ચારે તરફ રાખવો. રેખાએ બે કર્મ અને પઢરા અને ભદ્ર ઉપર દોઢિયા કરવા. તે સૂર્યદેવથી મુખ આપનાર મુપાર્શ્વનાથ જિન વલ્લભ નામનો પ્રાસાદ બાણવો.

इति श्री मुपार्श्व जिन वल्लभ प्रासाद ८ विभक्ति ५ तलभाग १० शृंग ५७

९ श्री वल्लभप्रासादः

રયે ચૈં શૃંગમેકં તુ મદ્રે ચૈવં ચતુર્દિશિ ।

કર્ણોર્ધ્વે તિલકં દયાત્ પ્રાસાદોઽયં શ્રીવલ્લભઃ ॥ ૩૧ ॥

इति श्रीवल्लभप्रासादः ९ तलभाग १०

મુપાર્શ્વનાથ જિન વલ્લભપ્રાસાદના પઢરા પર એક શૃંગ અને ભદ્રે ચારે તરફ એક એક ઉરુશૃંગ ચડાવવું અને રેખા ઉપર તિલક ચડાવવું. તેને શ્રી વલ્લભ નામનો પ્રાસાદ (નવમે) બાણવો.

विभक्ति ६ चन्द्रमभवल्लभः शीतलप्रासादः १०

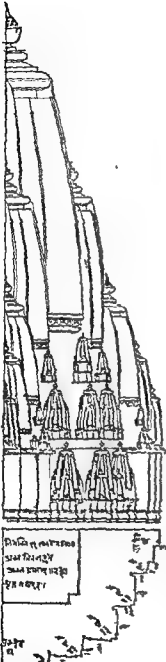
ચતુરસીકૃતે ક્ષેત્રે દ્વાત્રિંશત્પદમાજિતે ।

પંચમાગો ભવેન્ કર્ણઃ મત્તિકર્ણસ્તથૈવ ચ ॥ ૩૨ ॥

મદ્રાર્ધં ચ ચતુર્ભાગં નન્દિકા પદવિસ્તૃતા ।

સમદલં ચ કર્તવ્યં ચતુર્દિશુ વ્યવસ્થિતમ્ ॥ ૩૩ ॥

૮ ચંદ્રપ્રભાજિન વદત્તલ શીતલ પ્રાસાદ ૧૦ વિભાકિત ૬ તલભાગ ૩૨ શૃંગ ૨૫૩

શ્રીવત્સં કેસરી ચૈવ
સર્વતોમદ્રમેવ ચ ।

કર્ણે ચૈવ પ્રદાતવ્યમ્
રયે ચૈવ તુ વત્સમમ્ ॥ ૩૪ ॥

નંદિકાકર્ણિકાયાં ચ
દ્વે દ્વે શૃંગે ચ વિન્યસેત્ ।

મદ્રે ચૈવોદશ્વત્વારિ
મત્યાંગં જિનમેવ ચ ॥ ૩૫ ॥

શીતલો નામ વિજ્ઞેયઃ
સુશ્રિયં ચ વિવર્ધનઃ ।

ચંદ્રપ્રભસ્ય માસાદો
વિજ્ઞેયશ્ચ સુત્વાવહઃ ॥ ૩૬ ॥

इति चंद्रप्रभवस्तम्भः शीतलमासादः १०
तलभाग ३२ शृंग २५३

સમચોરમ હોત્રના બગીચા ભાગ કરવા.
તેમાં પાંચ ભાગની રેખા, ઠલ્લિકા એક
ભાગ, પઢરો પાંચ ભાગ, નંદી એક ભાગ,
ભદ્રાર્ધ ચાર ભાગનું કરવું. એ અંગો
સુંદર કરવા. રેખા અને પઢરા ઉપર (૧)
શ્રી વત્સશૃંગ (૫) કેસરી અને (૬) સર્વતો-
મદ્ર એમ ત્રણ અનુક્રમે ચડાવવા. ઠલ્લિકા
અને નંદિકા ઉપર અબ્જે શ્રીવત્સ (શૃંગ)
ચડાવવા. પ્રત્યેક ભદ્રાર્ધ ઉપર અન્યાર ઉતુશૃંગ
અને ચોવીસ પ્રત્યાંગ ચડાવવા. એવો શીતલ
નામનો પ્રાસાદ લક્ષ્મીને વધારનારો શ્રી
ચંદ્રપ્રભાજિન વદત્તલ પ્રાસાદ સુખને દેનારો
એવો બાણવો.

इति श्री चंद्रप्रभाजिन वदत्तल शीतल प्रासाद १० तलभाग
३२ शृंग २५३.

૧૧ શ્રીચંદ્રપ્રાસાદઃ

તદુપે ચ પ્રકર્તવ્યોઃ રથોર્ધ્વે તિલકં ન્યસેત્ ।

૭શ્રીચંદ્રો નામ વિજ્ઞેયઃ સુરરાજસુત્રાવહઃ ॥ ૩૭ ॥

इति श्री चन्द्रप्रासादः ११ तलभाग ३२

ઉપરના શીતલ પ્રાસાદના પદશ ઉપર એક તિલક ચઢાવવાથી શ્રીચંદ્ર નામનો પ્રાસાદ બાણુવો. તે દેવોને સુખકારક છે.

૧૨ હિતુરાજપ્રાસાદઃ

નંદિકાર્ણિકાયાં ચ તિલકમૂર્ધ્વે શોભિતમ્ ।

હિતુરાજસ્તદા નામ સુવિધિનાથવલ્લભઃ ॥ ૩૮ ॥

इति सुविधिनाथवल्लभः हितुराजप्रासादः १२ तलभाग ૩૨

શ્રીચંદ્ર પ્રાસાદની નંદી અને કર્ણિકાની ઉપર એક એક તિલક ચઢાવવાથી હિતુરાજ નામનો સુવિધિનાથજિનવલ્લભ પ્રાસાદ બાણુવો.

૧૩ શ્રીશીતલજિનપ્રાસાદઃ ૧૩

ચતુરસીકૃતે ક્ષેત્ર

ચતુર્વિંશતિ ભાજિતે ।

કર્ણશ્રૈવ સમાલ્યાતઃ

ચતુર્માર્ગશ્ચ વિસ્તૃતઃ ॥ ૩૯ ॥

प्रतिरथत्त्रिकभागो

મદ્યાર્ધશૂતભાગિકમ્ ।

રથે કર્ણે દ્વિકે શૃંગં

તદુર્ધ્વે તિલકં દ્વયમ્ ॥ ૪૦ ॥

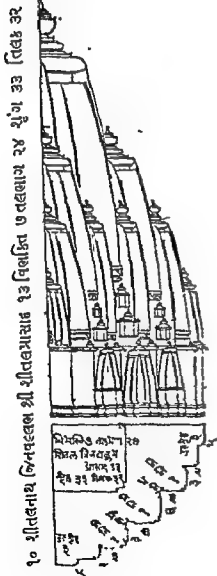
દ્વાદશ યરઃ શૃંગાણિ દ્વપ્તૈ તુ મત્યાંગાનિ ચ ।

શીતલશ્ચ તદા નામ

પ્રાસાદો જિનવલ્લભઃ ॥ ૪૧ ॥

इति श्री शीतलजिनवल्लभः शीतलप्रासादः १३

तलभाग २४ शृंग ३९ तिलक ३२

મમચોરસ દેવના ચોવીશ ભાગ કરવા તેમા ચાર ભાગની રેખા, ત્રણ ભાગનો પઢરા અને પાંચ ભાગનું અર્ધુ ભદ્ર કરવું. રેખા અને પઢરા ઉપર એક એક શૃંગ અને તે પર બળે તિલક ચડાવવા કુવ બાર ઉરુશૃંગ અને આઠ પ્રત્યાગ ચડાવવા તે શીતલ નામનો પ્રાસાદ શીતલજિનવલ્લભ બાણવો.
ધૃતિશ્રી શીતલજિનવલ્લભપ્રાસાદ ૧૩ તલભાગ ૨૪ શૃંગ ૩૩ તિલક ૩૨

૧૪ કીર્તિદાયકપ્રાસાદ:

કર્ણોર્ધ્વે ચ દ્વય શૃંગે, પ્રાસાદઃ કીર્તિદાયકઃ ।

इति कीर्तिदायकप्रासाद १४ तलभाग २४

શીતલજિનપ્રાસાદની રેખા ઉપર બે શૃંગ ચડાવવાથી કીર્તિદાયક નામનો પ્રાસાદ બાણવો.

૧૫ મનોહરપ્રાસાદ:

कर्णे सदृशं प्रतिकर्णे प्रासादश्च मनोहरः ॥४२॥

इति मनोहरप्रासाद १५ तलभाग २४

કીર્તિદાયક પ્રાસાદની રેખા ઉપર બેટલા શૃંગ ચડાવેલા હોય તે પ્રમાણે પઢરા ઉપર ચડાવવાથી મનોહર નામનો પ્રાસાદ (૧૫ ભા) બાણવો.

विभक्ति ८ श्रेयाश जिनवल्लभप्रासादः १६

“अष्टादशांशे क्षेत्रे च कर्णे त्रयं रये त्रयम् ।

मद्रार्धं त्रिपदं वत्स चतुर्दिक्षु नियोजयेत् ॥ ૪૩ ॥

निर्गमं पदमानेन स्वहस्ताशुलमानतः ।

શૃંગં ચ તિલકં રયે કર્ણે મદ્રે ચૈવોદ્ગમ ॥૪૪॥

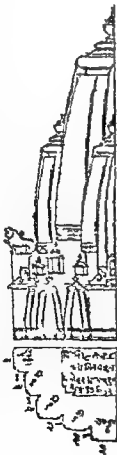
શ્રેયાંશવલ્લભો નામ પ્રાસાદશ્ચ મનોહરઃ ।

इति श्रेयांशजिनवल्लभ प्रासाद १६ तलभाग १८

ચોરસ દેવના અઢાર ભાગ કરવા તેમા ત્રણ ભાગની રેખા, ત્રણ ભાગનો પઢરા અને અર્ધુ ભદ્ર ત્રણ ભાગનું એ રીતે ચારે દિશામા યોજના કરવી અ ગોના નીડાળા એક ભાગ અગર હસ્તાશુવ રાખવા કોણ અને પઢરા પર એકેક શૃંગ અને એકેક તિલક ચડાવવા ભદ્રની ઉપર શૃંગને દોઢિયો કરવો એવો શ્રેયાંશ જિન વલ્લભ નામનો મનોહર પ્રાસાદ બાણવો.

ધૃતિ શ્રેયાંશ જિનવલ્લભ મનોહર પ્રાસાદ ૧૬ તલભાગ ૧૮ શૃંગ ૧૭ તિલક ૧૨

શ્રેયાશ જિનવલ્લભ મનોહરપ્રાસાદ ૧૬ તલભાગ ૧૮ શૃંગ ૧૭ તિલક ૧૨ વિભક્તિ ૮

૧૭ સુકુલપ્રાસાદ:

તદ્દૂપે તત્પ્રમાણે ચ શૃંગચત્વારિ ભદ્રકે ॥ ૪૫ ॥

સુકુલો નામ વિજ્ઞેયઃ પ્રાસાદો જિનવલ્લભઃ ।

इति सुकुलप्रासादः १७ तलभाग १८

શ્રેયાંશ જિનવલ્લભ પ્રાસાદના પ્રત્યેક ભદ્રની ઉપર એકેક ઉડુશૃંગ ચડાવવાથી સુકુલ નામનો પ્રાસાદ સર્વજિન દેવોને વલ્લભપ્રિય એવો બાબુવો.

૧૮ કુલનંદનપ્રાસાદ:

उरुः शृंगाष्टकं कुर्यात् प्रासादः कुलनंदनः ॥ ४६ ॥

इति कुलनंदनप्रासादः १८ तलभाग १८

ઉપરના પ્રાસાદને એકેક ઉડુશૃંગને સ્થાને બે બાબે ઉડુશૃંગ ચડાવવામાં આવે તો કુલનંદન નામનો પ્રાસાદ બાબુવો.

विभक्ति ९ वासुपूज्य जिन प्रासादः १९

चतुरस्रोक्तये क्षेत्रे द्वाविंशतिपदभाजिते ।

पदानां तु चतुर्भागाः कर्णे चैव तु कारयेत् ॥ ४७ ॥

કોણિકાં પદમાનેન પ્રતિરથસ્ત્રિભાગકઃ ।

નંદિકા ચ માગૈકેન ભદ્રાર્થં ચ દ્વિભાગિકમ્ ॥૪૮॥

કર્ણે કર્મત્રયં કાર્યં પ્રતિકર્ણ ક્રમદ્વયમ્ ।

“ત્રિકૂટ” ચ નંદીકર્ણો રુદ્ધર્થે તિલકં શોભિતમ્ ॥૪૯

ભદ્રે શૃંગત્રયં કાર્યમષ્ટો પ્રત્યાંગાનિ ચ ।

वासुपूज्यस्तदा नाम वासुपूज्यस्य वल्लभः ॥ ५० ॥

इति वासुपूज्यवल्लभः प्रासादः १९ तलभाग ३२ शृंग २५३

સમચોરસ ક્ષેત્રના આવીસ ભાગ કરવા. તેમાં ચાર

ભાગની રેખા, એક ભાગની ખૂણી, ત્રણ ભાગનો પહોલો

એક ભાગની નંદી અને બે ભાગતું ભદ્રાર્થ કરવું.

રેખા ઉપર (૫) કેસરી, (૯) સર્વતોભદ્ર અને (૧૩)

નંદન એ ત્રણ કર્મ ચડાવવા. પહોલો ઉપર બે કબે અને

નંદી તથા કોણી ઉપર ત્રિકૂટ અને તે પર તિલક

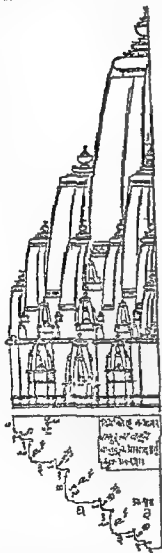
ચડાવવું. ભદ્રે ત્રણ ત્રણ ઉડુશૃંગ અને આઠ પ્રત્યાંગ

ચડાવવાથી વાસુપૂજ્યજિનવલ્લભ એવો વાસુપૂજ્ય નામનો પ્રાસાદ બાબુવો.

इति श्री वासुपूज्य वल्लभ प्रासाद १९ तलभाग २२ शृंग २५३

८ त्रिकूटशृंग चैव.

વાસુપૂજ્ય વલ્લભ વાસુપૂજ્ય પ્રાસાદ ૧૯ તલભાગ ૨૨ શૃંગ ૨૫૩

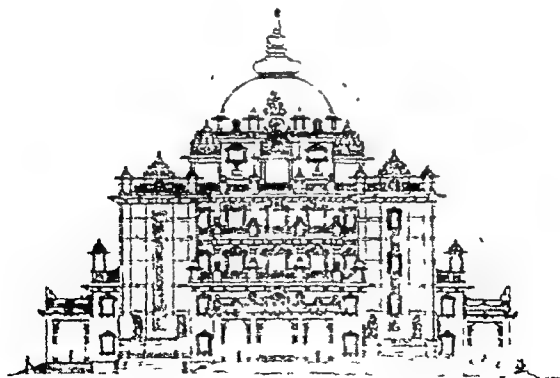
૨૦ રત્નસંજય પ્રાસાદઃ

તદ્રૂપે ચ કર્તવ્યં કર્ણોર્ધ્વે તિલકં ન્યમેત્ ।
રત્ન સંજયનામોયં ગ્રહરાજસુસાવદઃ ॥ ૫૧ ॥

इति रत्नसंजय प्रासादः ॥ २० ॥ तन्त्रभाग ॥ २२ ॥

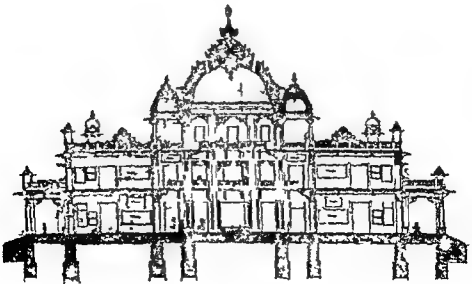
વાસુપૂજ્ય પ્રાસાદની રેખા પર અકેક તિલક ચડાવવાથી સૂર્યદેવથી સુખ
આપનાર એવો રત્ન સંજય નામનો પ્રાસાદ બહુવો.

ભારતીય રથાપત્ય દેસીના મુખદર્શન :-ન્યુ દોઢી-ત્રી ગાંધી રમારક જાવનના અમે કરેતા
પ્રાનોના ત્રણ બેઠોથે પ્રસ્તાવના પાના ૭૧-૭૬ પર જાણેલા છે. બાકીના બેઠોક આ નીચે
આપ્યા છે. તેના માપ :-લંબાઈ=૨૦૦ ફીટ; પહોળાઈ=૧૫૦ ફીટ; ઉંચાઈ=૧૦૭ ફીટ.

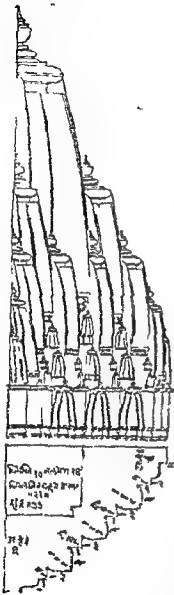

२१ विभक्ति १० विमलजिनवल्लभ प्रासादः

चतुरस्री कृते क्षेत्रे चतुर्विंशति भाजिते
पादेन त्रयभागेन कोणतत्र विधीयते ॥ ५२ ॥
प्रतिकर्णं तत्समं ज्ञेयं कोणिका नन्दिका पदै ।
भद्रार्धं चतुर्भागं निर्गमं भागमेव च ॥ ५३ ॥

૭૩ વિમલવલ્લભ વિમલપ્રાસાદ ૨૧ તલભાગ ૨૪ શૃંગ ૭૭ વિભક્તિ ૧૦

સમનિર્ગમ રથં જ્ઞેયં કર્તવ્યં ચતુરો દિશઃ ।
કર્ણે શૃંગત્રયં કાર્યં પ્રતિકર્ણે તથૈવ ચ ॥૫૪॥
નંદિકા કોણિકાયાં ચ શૃંગકૂટં સુસંમિતમ્ ।
મદ્રે ચ શૃંગચત્વારિ અઘ્રૈ પ્રત્યાંગાનિ ચ ॥૫૫॥

વિમલવલ્લભનામાયં પ્રાસાદો વિષ્ણવે પ્રિયઃ ।

इति विमलवल्लभप्रासादः २१ तलभाग २४ शृंग ७७

પ્રાસાદના સમચોરસ ક્ષેત્રના ચોવીશ ભાગ કરવા, તેમાં ત્રણ ભાગની રેખા, ત્રણ ભાગનો પહોરો, કોણી અને નંદી એકેક ભાગની, અધુર ભદ્ર ચાર ભાગનું અને નીકાળે એક ભાગનું કરવું. કોણી, નંદી ને પ્રતિરથ સમદલ નીકાળે રાખવા. રેખા અને પહોરા ઉપર ત્રણ ત્રણ શૃંગ ચડાવવાં નંદી અને કોણી ઉપર એકેક શૃંગ અને એકેક કૂટ ચડાવવા પ્રત્યેક ભદ્રની ઉપર ચત્વાર ઉરશૃંગ, અને આઠ પ્રત્યાગ ચડાવવાં આવે. વિમલજિનવલ્લભ નામનો વિષ્ણુને પણ પ્રિય પ્રાસાદ બાંધવો.

अतिश्री विमलजिनवल्लभप्रासाद २१ तलभाग
२४ शृंग ७७

૨૨ મુક્તિદ પ્રાસાદઃ

તટૂપે ચ પ્રકર્તવ્યો રથે તિલકં દાપયેવ ॥૫૬॥

કર્ણિકાયાં ચ દે શૃંગે પ્રાસાદો જિનવલ્લભઃ ।

મુક્તિદનામ વિજ્ઞેયો મુક્તિમુક્તિ પ્રદાયકઃ ॥૫૭

इति मुक्तिदनाम प्रासादः २२ तलभाग २४

વિમલ વલ્લભપ્રાસાદના પ્રતિરથ ઉપર તિલક અને કર્ણિકાની ઉપર (કૂટ તરફ) એક વધુ શૃંગ ચડાવવાથી જિનદેવને વલ્લભ એવો સુપ્રિદ નામનો થોડા અને સુદિને આપનાર પ્રાસાદ બાંધવો.

વિમક્તિ ૧૧ અનંતજિનપ્રાસાદ: ૨૩

ચતુરસ્રીકૃતે ક્ષેત્રે વિંશતિપદભાજિતે ।

ત્રીણિંત્રીણિ તતસ્ત્રીણિ નંદીપદેતિ ભદ્રકે ॥૫૮॥

નિર્ગમં પદમાનેન ત્રિષુ સ્થાનેષુ ભદ્રકે ।

કર્ણે કર્મત્રયં કાર્યં રયોર્ધ્વે તત્સમં ભવેત્ ॥૫૯॥

મદ્રે ચૈવોરશ્ચત્વારિ નંદિકાયાં ક્રમદ્વયમ્ ।

અનંત જિનપ્રાસાદો ધનપુષ્પં ત્રિયં લભેત્ ॥૬૦॥

इति अनंत जिनप्रासादः २३ तलभाग २० गुंग ४५३

સમચોરસ ક્ષેત્રના વીશ ભાગ કરવા. તેમાં રેખા, પહરા અને ભદ્રાર્ધ એ ત્રણે ત્રણ ભાગના કરવા. ભદ્ર નંદી એક ભાગની કરવી. ત્રણે અંગનો નીકાળો એકેક ભાગનો કરવો. રેખા અને પહરા ઉપર ત્રણ ત્રણ ઠમ્ અડાવવા. ભદ્રની ઉપર અચ્ચાર ઉડુચુંગ નંદી ઉપર બે ઠમ્ (૫ કેસરી, ૬ સર્વતોભદ્ર) અડાવવાં આવા પ્રકારનો અનંતજિનપ્રાસાદ ધનધાન્ય અને પુણ્ય રૂપી લક્ષ્મીને આપનારો બાબુવો.

ઈતિશ્રી અનંતજિનવલ્લભપ્રાસાદ ૨૩ તલભાગ

૨૦ શુંગ ૪૫૩

૨૪ સુરેન્દ્રપ્રાસાદ:

અનંતસ્ય સંસ્થાને રયોર્ધ્વે તિલકં ન્યસેત્ ।

સુરેન્દ્રો નામ વિજ્ઞેયઃ સર્વદેવેષુ ચલ્લભઃ ॥૬૧॥

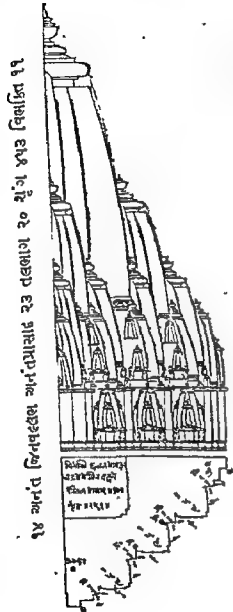
इति सुरेन्द्रप्रासादः २४

અનંત પ્રાસાદના પહરા ઉપર એક તિલક અડાવવાથી તે સર્વદેવોમાં પ્રિય એવો સુરેન્દ્રપ્રાસાદ બાબુવો.

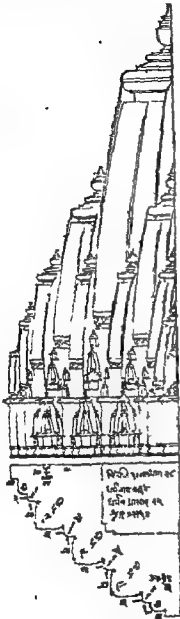
વિમક્તિ ૧૨ ધર્મનાથચલ્લભઃ ધર્મદપ્રાસાદ: ૨૫

ચતુરસ્રીકૃતે ક્ષેત્રે ચાષ્ટાવિંશતિ-ભાજિતે ।

કર્ણે રયે ચ મદ્રાર્ધે યુગમામં વિધીયતે ॥ ૬૨ ॥

૧૫ ધર્મનાથ વડલબ ધર્મદ પ્રાસાદ ૨૫ વિભક્તિ ૧૨ તલભાગ ૨૮ શૃંગ ૨૨૫

નિર્ગમં તત્પ્રમાણેન નંદિકોણિ દ્વિભાગિકા ।
કેસરીં સર્વતોમદ્રં રથે કર્ણે ચ દાપયેત્ ॥૬૩॥
તદૂર્ધ્વે તિલકં જ્ઞેયં સર્વશોભાન્વિતં કૃતમ્ ।
નંદિકા કર્ણિકાયાં ચ શૃંગોર્ધ્વે શૃંગમુત્તમમ્ ૬૪
મદ્રે ચંચારશ્ચત્વારિ ચાષ્ટા પ્રત્યાંગાનિ ચ ।
ધર્મદો નામ વિખ્યાતઃ પુરે ધર્મવિવર્ધનઃ ૬૫

इति धर्मनाथ जिनवल्लभः धर्मदप्रसादः २५
तलभाग २८ शृंग २२५

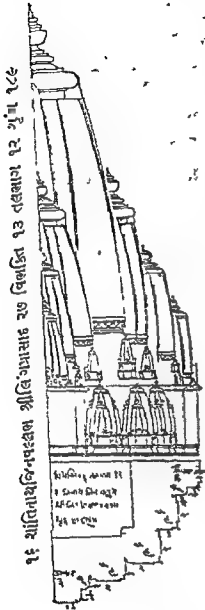
સમચોરસ ક્ષેત્રના ૨૮ ભાગ કરવા. તેમાં
રેખા, પહોરા અને ભદ્રાર્ધ એ ત્રણે અચ્ચાર
ભાગના કરવા. નંદી અને કોણી એકેક ભાગની
કરવી. સર્વ અંગો સમદલ (નીકાળે) કરવા. રેખા
અને પહોરા ઉપર ૫ કેસરી ૫ સર્વતોભદ્રે એ એ
કર્મ ચડાવવા. તેની ઉપર એક તિલક ચડાવવું.
નંદી અને કોણી ઉપર ઉપરાઉપર બે શૃંગ ચડાવવા.
પ્રત્યેક ભદ્રની ઉપર ચાર ઉતુશૃંગ ચડાવવા. આઠ
ચોથ ગરાશિયા=પ્રત્યાંગ ચડાવવા. આવા પ્રકારેના
ધર્મને દેવાવાળો અને નગરમાં ધર્મને વધાર-
નારો એવો ધર્મનાથ જિનવલ્લભ ધર્મદ
પ્રાસાદ બંધવો.

धृतिश्री धर्मनाथ जिनवल्लभ धर्मद
प्रसाद २५ तलभाग २८ शृंग २२५

૨૬ ધર્મવૃક્ષપ્રાસાદઃ

તત્રથે તત્પ્રમાણે ચ કર્તવ્યઃ સર્વકામદઃ ।
રથોર્ધ્વે ચ કૃતે શૃંગે ધર્મવૃક્ષોઽયં નામતઃ ॥૬૬॥

इति धर्मवृक्षप्रसादः २६ तलभाग २८

-ધર્મદ પ્રાસાદના પડરા ઉપર એક શૃંગ વધા-
રવાથી ધર્મવૃક્ષ નામનો પ્રાસાદ બાબુવો.

વિભક્તિ ૧૨ શ્રીશાંતિનાથવલ્લભ શ્રીલિંગપ્રાસાદ:

ચતુરસીકૃતે ક્ષેત્રે દ્વાદશાંશચિમાજિતે ।

કર્ણો ભાગદ્વયં કાર્યઃ પ્રતિકર્ણં સ્તથૈવ ચ ॥૬૭॥

મદ્યાર્ધં સાર્ધભાગેન નંદિકા ચાર્ધભાગિકા ।

કર્ણે કર્મદ્વયં કાર્યં પ્રતિકર્ણે તથૈવ ચ ॥૬૮॥

નંદિકાયાં શૃંગકૂટમુરઃશૃંગાણિ દ્વાદશ ।

શાંતિનાથાલ્પપ્રાસાદઃ સર્વદેવેભ્યઃ કારયેત્ ૬૯

શ્રીલિંગં ચ તદા નામ શ્રીપતયે સુસ્થાવહઃ ।

इति शांतिवल्लभ. श्रौलिंगप्रासाद २७ तलभाग

१२ शृंग १८९

મમચોરસ ક્ષેત્રના ૧૨ ભાગ ૩૨વા. તેમાં
રેખા અને પડરા બન્ને ભાગના અર્ધુ ભદ્ર દોઢ
'ભાગનું' અને ભદ્રની પડળે નંદી અડધા ભાગની
કરવી રેખા અને પડરા ઉપર બે કમ (૫
કેમરી, ૯ સર્વતોભદ્ર) અડાવવાં. નંદી ઉપર એક
શૃંગ અને એક કૂટ અડાવવું. આરે ભદ્ર પર ખાર
ઉડુશૃંગ અડાવવાથી શાંતિનાથ નામે સર્વ દેવને
વદ્સભ એવો શ્રીલિંગપ્રાસાદ થાય છે. આ
પ્રાસાદ બાધાવનાર લક્ષ્મીપતિને સુખકારક બાબુવો.

અતિશ્રી શાંતિનાથજિનવદ્સભા શ્રીલિંગપ્રાસાદ

૨૭ તલભાગ ૧૨ શૃંગ ૧૮૯

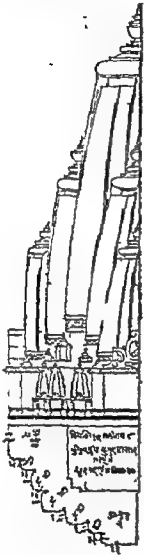
૨૮ કામદત્તક પ્રાસાદ:

ઉરુશૃંગ પુનર્દયાત્ પ્રાસાદઃ સર્વકામદ ૭૦

इति कामदत्तक प्रासादः २८ तलभाग १२

શ્રીલિંગ પ્રાસાદના ભદ્રની ઉપર આરે બાહુ એક શૃંગ વધારવાથી
કામદત્તક નામનો પ્રાસાદ બાબુવો.

વિમક્તિ ૧૪ કુંથુનાથવલ્લભઃ કુમુદપ્રાસાદઃ ૨૯

ચતુરસીકૃતે ક્ષેત્રે ચાપ્તમાગવિમાજિતે ।
કર્ણઃ સ્યાદેકમાગાથ પ્રતિકર્ણસ્તયૈવ ચ ॥૭૧॥
નંદિકા ચૈવ માગાર્થા મિયદં ભદ્રવિસ્તરમ્ ।
નિર્ગમં પદમાનેન સ્થાપયેચ્ચ દિશોદિશ ॥૭૨॥
કર્ણે ચ કેમરોં દયાત્ તદૂર્ધ્વે તિલકં ન્યસેત્ ।
તત્સદૃશં મંત્રિકર્ણે નંદ્યાં તુ તિલકં ન્યસેત્ ॥૭૩॥
મદ્રે ચ શૃંગદ્વયં તુ કુંથુદો નામ નામતઃ ।
વલ્લભઃ સર્વદેવાનાં જિનેન્દ્રકુંથુવલ્લભઃ ॥૭૪॥

इति कुंथुजिनवल्लभः कुमुदप्रासादः २९ तलमाग
८ शृंग ६९

સમચોરસ ક્ષેત્રના આઠભાગ કરવા. તેમાં દેખા
અને પઢરા એકેક ભાગનો, નંદી અર્ધા ભાગની
અને ભદ્ર આધુ ત્રણ ભાગનું કરવું. નીકાળો
પદ એક ભાગનો રાખવો. દેખા અને પઢરા ઉપર
૫ કેમરી કર્મ અને તે ઉપર તિલક કરવું.
નંદીની ઉપર એક તિલક કરવું અને ભદ્રની
ઉપર બળે ઉરુશૃંગ કરવા. તેવો કુંથુદ નામનો
સર્વદેવને વક્તવ્ય અને કુંથુજિનવલ્લભપ્રાસાદ
બાંધવો. ઇતિશ્રી કુંથુજિનવલ્લભ કુમુદ-
પ્રાસાદ ૨૯ તલમાગ ૮ શૃંગ ૬૯ તિલક ૨૦

૩૦ શક્તિદપ્રાસાદઃ

તદ્રૂપે ચ પ્રકર્તવ્યં રયે તિલકં દાપયેત્ ।

શક્તિદો નામ વિજેયઃ શ્રીદેવીયુ મુલાવહઃ ॥ ૭૫ ॥

इति शक्तिदप्रासादः ३० तलमाग ८

કુમુદ નામના પ્રાસાદના પઢરા ઉપર એક તિલક અધિક ચણવવાધી
શક્તિદ નામનો પ્રાસાદ તશ્મીદેવીધી મુખ આપનારો બાંધવો.

૧૭ કુંથુનાથવલ્લભ કુમુદ પ્રાસાદ ૨૯ વિમક્તિ ૧૪ તિલક ૨૦ તલમાગ ૮ શૃંગ ૬૯

૩૧ હર્ષણપ્રાસાદ:

કર્ણેર્ધ્વે શૃંગં દાતવ્યમ્ પ્રાસાદો હર્ષણસ્તથા ।

इति हर्षणप्रासादः ३१ तलभाग ८

કુમુદપ્રાસાદની રેખાએ એક શૃંગ અધિક ચડાવવાથી હર્ષણ નામનો પ્રાસાદ બાણુવો.

૨૧
૨૨
૨૩
૨૪
૨૫
૨૬
૨૭
૨૮
૨૯
૩૦
૩૧
૩૨
૩૩
૩૪
૩૫
૩૬
૩૭
૩૮
૩૯
૪૦
૪૧
૪૨
૪૩
૪૪
૪૫
૪૬
૪૭
૪૮
૪૯
૫૦
૫૧
૫૨
૫૩
૫૪
૫૫
૫૬
૫૭
૫૮
૫૯
૬૦
૬૧
૬૨
૬૩
૬૪
૬૫
૬૬
૬૭
૬૮
૬૯
૭૦
૭૧
૭૨
૭૩
૭૪
૭૫
૭૬
૭૭
૭૮
૭૯
૮૦
૮૧
૮૨
૮૩
૮૪
૮૫
૮૬
૮૭
૮૮
૮૯
૯૦
૯૧
૯૨
૯૩
૯૪
૯૫
૯૬
૯૭
૯૮
૯૯
૧૦૦

વિમક્તિ ૧૫ અરનાથવલ્લભઃ કમલકંદપ્રાસાદઃ ૩૨

चतुरस्रीकृते क्षेत्रे चाष्टभागविभाजिते ।

कर्णो द्विभागिको ज्ञेयो भद्रार्थं च द्विभागिकम् ॥७८॥

कर्णे च શૃંગમેકં તુ કેસરીં ચ વિધીયતે ।

भद्रे चैवोद्गमः कार्यो १०जिनेन्द्रे चारनाथके ॥७९॥

इति त्वं विद्धि भो वत्स, प्रासादो जिनवल्लभः

कमलकंदनामायं जिनशासनमार्गतः ॥ ८० ॥

इति कमलकंदप्रासादः ३२ तलभाग ८ शृंग २१

સમચોરસ ક્ષેત્રના આઠ ભાગ કરવા. તેમાં બે ભાગની રેખા, બે ભાગનું અર્ધું ભદ્ર કરવું. રેખા ઉપર એક પ કેસરી શૃંગ ચડાવવાં અને ભદ્રની ઉપર દોહિયો કરવો. તેને હે વત્સ અરનાથ જિન વલ્લભ બે જિનશાસનમાર્ગનો કમલકંદ નામનો પ્રાસાદ બાણુવો.

इति श्री अरनाथ जिनवल्लभ कम्बलकंद प्रासाद उर तलभाग ८ शृंग २१

૩૩ થ્રીશૈલપ્રાસાદ:

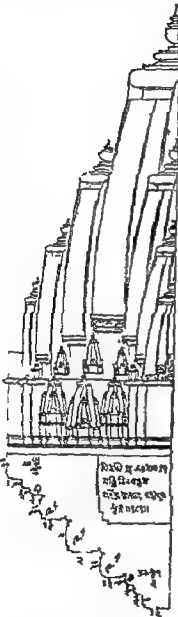
कर्णे च तिलकं क्षेत्रं श्रीशैल ईश्वरमियः ।

इति श्रीशैलप्रासादः ३३ तलभाग ८

૧૦ જિનેન્દ્રો કુંબુવલ્લભઃ પ્રાસાદઃ

૧૮ મલિનશુનવલ્લભ મહેન્દ્રપ્રાસાદ ૩૫ તલભાગ ૧૨ શુંગ ૧૮૧

કમલકંઠપ્રાસાદની રેખા પર તિલક એક ચડાવવાથી શ્રી શૈલ નામનો પ્રાસાદ બાબુવો. તે ધ્યસ્થને પ્રિય છે.

૩૪ અરિનાશનપ્રાસાદ:

મદ્રે ચૈવોરુચ્તવારિ પ્રાસાદધારિનાશન: ॥૮૧॥

इति अरिनाशनप्रासादः ३४ तलभाग ८

શ્રીશૈલપ્રાસાદના ચારે ભદ્ર ઉપર એકેક ઉરુ-શુંગ ચડાવવાથી અરિનાશન પ્રાસાદ બાબુવો.

विमक्ति १६ मल्लिजिनवल्लभः महेन्द्रप्रासादः ३५ चतुरस्रीकृते क्षेत्रे द्वादशपदभाजिते ।

कर्णे भागद्वयं कार्यं प्रतिरथ सर्वार्थकः ॥८२॥

सार्धभागकं भद्रार्थं चार्ધं नन्दिव्यं भवेत् ।

कर्णे कर्मद्वयं कार्यं प्रतिरथे तथैव च ॥८३॥

द्वादश चोराः शुभाणि स्थापयेच्च चतुर्दिशि ।

महेन्द्रनामप्रासादो जिनेन्द्रमल्लिवल्लभः ॥८४॥

इति मल्लिवल्लभः जिनेन्द्रप्रासादः ३५ तलभाग

૧૨ શુંગ ૧૮૭

સમચોરસ ક્ષેત્રના ૧૨ ભાગ કરવા. તેમાં બે ભાગની રેખા, દોઢ ભાગનો પહરો, દોઢ ભાગનું ભદ્રાર્ધ, અધો ભાગની ખૂણી, અને અધો ભાગની નંદી કરવી. રેખાએ અને પહરે (૫ કેસરી અને ૯ સર્વતોભદ્ર એમ) બે કર્મ ચડાવવા. ચારે ભદ્ર પર ૧૨ ઉરુશુંગ સ્થાપન કરવાથી મલિનાથ-જિનવલ્લભ એવો મહેન્દ્ર નામનો પ્રાસાદ બાબુવો.

હતિશ્રી મલિનાથજિનવલ્લભ મહેન્દ્રપ્રાસાદ ૩૫ તલભાગ ૧૨

શુંગ ૧૮૧

૩૬ માનવેન્દ્રપ્રાસાદ:

સ્થોર્થે તિલક દધાત્ માનવેન્દ્રોજય નામતઃ ।

इति मानवेन्द्रप्रासादः ३६ तलभाग १२

મહેન્દ્રપ્રાસાદના સ્થાને પહરા ઉપર તિલક એક ચડાવવાથી માનવેન્દ્ર નામનો પ્રાસાદ બાબુવો.

३७ पापनाशनप्रासादः

कर्णोध्वे तिलकं दद्यात् प्रासादः पापनाशनः ॥८५॥

इति पापनाशनप्रासादः ३७ तलभाग १२

મહેન્દ્રપ્રાસાદની રેખાએ તિલક એક ચડાવવાથી પાપનાશન નામનો પ્રાસાદ બાબુવો.

विभक्ति १७ मानसतुष्टिप्रासादः ३८

चतुरस्त्रीकृत क्षेत्रे चतुर्दश विभाजिते ।

बाह्यद्वयं रथकर्णौ भद्रार्थं त्रयभागकम् ॥८६॥

શ્રીવત્સ કેસરી ચૈવ કર્ણેરથેકમદ્વયમ્ ।

द्वादशैवोरःशृंगाणि स्थापयेच्च चतुर्दिशि ॥८७॥

માનસતુષ્ટિનામાયં પ્રાસાદોમુનિસુવ્રતઃ ।

इति मानसतुष्टिनाम मुनिसुव्रत प्रासादः ३८
तलभाग १४ शृंग ८५

સંમથોરસ ક્ષેત્રના ૧૪ ભાગ કરવા રેખા અને પહરા જે જે ભાગના અને અર્ધ ભદ્ર ત્રણ ભાગતું કરવું. રેખા અને પહરા પર ૧ શ્રીવત્સ અને ૫ કેસરી એમ જે કર્મ ચડાવવા. આદિ દિશાના ભદ્રો ઉપર બાર ઉરુશૃંગ ચડાવવાથી માનસતુષ્ટિ નામનો મુનિસુવ્રતવદ્દલ પ્રાસાદ બાબુવો.

धतिश्री मुनिमुव्रतवद्वल मानसतुष्टि-
प्रासाद ३८ तलभाग १४ शृंग ८५

३९ श्रीभवप्रासादः

तदूप्ते रथे तिलकं कर्णे च द्वयकेसरीम् ।

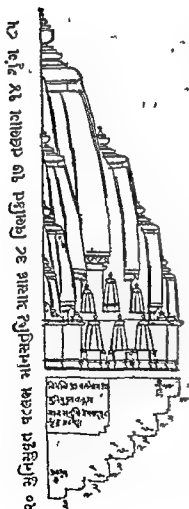
૧૨ શ્રી ભવનામ વિજ્ઞેયઃ

कर्तव्यश्च निर्मृत्तये ॥ ८९

इति श्रीभवप्रासाद ३९ तलभाग १४

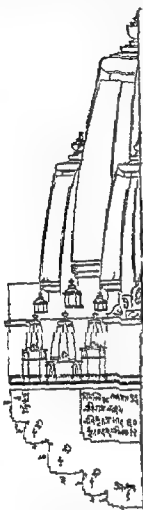
૧૧ મનસંતુષ્ટ-મુનિસંતુષ્ટ પાઠાન્તર.

૧૨ ગૌરવ નામ વિજ્ઞેયઃ પાઠાન્તર.

માનસતુષ્ઠિ પ્રાસાદના પદરા ઉપર એક તિલક અને દેખાયે બે કેસરી કર્મ ચડાવવાથી શ્રીભવ(ગોરવ) નામનો પ્રાસાદ પ્રજ્ઞા વિષ્ણુ અને મહેશને સારુ બનાવેલો.

૨૧ નેમિનાથ વલ્લભ નેમિશૃંગ પ્રાસાદ ૪૦ વિભાગ ૧૮ તલભાગ ૧૮ શૃંગ ૬૫ તિલક ૧૨

॥ વિભક્તિ ૧૮ ॥ નેમિજિન વલ્લભપ્રાસાદઃ ૪૦

૧૨ ચતુરસ્રીકૃતે ક્ષેત્રે પોઢશપદમાજિતે ।

કર્ણમાગત્રયં કાર્યં પ્રતિકર્ણ દ્વિભાગિકઃ

॥ ૧૦ ॥

મદ્રાર્ધં ત્રિભાગં જ્ઞેયં ચતુર્દિશુ વ્યવસ્થિતમ્ ।

કેસરીં ચ રથે કર્ણે ઝર્વે તિલકશોભનમ્

॥ ૧૧ ॥

મદ્રૈકૈકમુશૃંગં સ્થાપયેચ્ચ ચતુર્દિ ।

નેમિશૃંગથનામાયં પ્રાસાદો નેમિવલ્લભઃ ॥૧૨॥

इति नेमिजिनवल्लभः नेमिशृंग प्रासादः ४०

तलभाग १८ शृंग ६५ तिलक १२

પ્રાસાદના ચોરસક્ષેત્રના ચોળ ભાગ કરવા. દેખા ત્રણ ભાગની, પદરો બે ભાગનો અને અધુન ભર ત્રણ ભાગનું કરવું. એ રીતે ચારે બાજુએ ભાગની વ્યવસ્થા કરવી. દેખા અને પદરા પર કેસરી કર્મ ચઢાવી તે પર એકેક તિલક શોભાતું ચડાવવું. અને ચારે ભર ઉપર એકેક એમ કુલ ચાર દિશામાં કુલ ચાર ઉશૃંગ ચડાવવાથી નેમિશૃંગ નામનો નેમિજિનવલ્લભ પ્રાસાદ બાણવો.

હતિશ્રી નેમિજિનવલ્લભ નેમિશૃંગ પ્રાસાદ ૪૦ તલભાગ ૧૮ શૃંગ ૬૫ તિલક ૧૨

॥ વિભક્તિ ૧૯ ॥ સુમતિકીર્તિપ્રાસાદઃ ૪૧

ચતુરસ્રીકૃતે ક્ષેત્રે પદ્વિંશપદમાજિતે ।

કર્ણશ્ચ માગચત્વારઃ પ્રતિકર્ણસ્તથૈવ ચ ॥૧૩॥

મદ્રં દિગ્ભાગિકં જ્ઞેયં ચતુર્દિશુ વ્યવસ્થિતમ્ ।

કર્ણે કર્મત્રયં કાર્યં પ્રતિકર્ણે કર્મઢયમ્ ॥ ૧૪ ॥

૧૪ આ અદારથી વિભાગિ કેટલીક પ્રતોમાં નથી.

૨૨ નેમિનાથવલ્લભ સુમતિકીર્તિ પ્રાસાદ ૪૧ વિભક્તિ ૧૯ તલભાગ ૨૬ શૃંગ ૪૭૩ તિલક ૪

દ્વાદશેનોરુઃશૃંગાણિ પ્રત્યાંગાણિ દ્વાત્રિશકમ્
પ્રથમકર્મો મંદિરઃ સર્વતોમદ્રમેવ ચ ॥૯૫॥
કેસરી કર્મસ્તૃતીયઃ કુર્ધ્વે મંજરી શોભિતા
સુમતિકીર્તિનામાયં ૧૪ ગૃહરાજસુસ્વાવહઃ ॥૯૬

इति सुमतिकीर्ति नेमिवल्लभ प्रासाद ४७
तलभाग २६ शृंग ४७३ तिलक ४

પ્રાસાદના સમચોરસ ક્ષેત્રના છવીસ ભાગ કરવા. તેમાં દેખા અને પદરો અચ્ચાર ભાગનાં કરવા. દસ ભાગનું આખું ભદ્ર કરવું. દેખા ઉપર ત્રણ કર્મ અને પદરા ઉપર બે કર્મ ચડાવવાં. ચારે ભદ્ર ઉપર કુલ ૧૨ ઉડુ શૃંગ અને બત્રીશ પ્રત્યાંગ (ચોથ ગણશિયા) ચડાવવા. પહેલું કર્મ ૨૫ મંદિર, બીજું કર્મ(૯)સર્વતોભદ્ર અને ત્રીજું ૫ કેસરીનું એમ દેખાએ ચડાવવા અને તે ઉપર મંજરી (ધંટા=લાભશુભંધાયુક્ત) ચડાવવાથી અને પદરા ઉપર બે કર્મ ચડાવવાથી મંદિર બંધાવનાર ગૃહસ્થને સુખદાયક એવો સુમતિકીર્તિ નામનો પ્રાસાદ બાબવો.

धतिश्री सुमतिकीर्ति नेमिवल्लभ
प्रासाद ४१ तलभाग २६ शृंग ४७३
तिलक ४

४२ उपेन्द्रप्रासादः

तद्वेषे च प्रकर्तव्यं रये शृंगं च दापयेत् ।
‘उपेन्द्र’ इति नामायं प्रासादः ‘सुरवल्लभः’ ९७

इति सर्वदेववल्लभः उपेन्द्रप्रासादः ४२

तलभाग २६

સુમતિકીર્તિ પ્રાસાદના પદરા ઉપર (બેના બદલે ‘ત્રીજું’) એક શૃંગ ચડાવવાથી દેવોને વલ્લભ એવો ઉપેન્દ્ર નામનો પ્રાસાદ બાબવો.

૪૩ રાજેન્દ્રપ્રાસાદ:

તદ્રૂપે ચ પ્રકર્ત્વ્યમુર: ૧૫ શૃંગાણિ પોઢશ ।
પૂજનાલ્લભ્યતે રાજ્યમ્ સ્વર્ગે ચૈવ મહીતલે ૯૮

इति राजेन्द्रप्रासाद ४३ तलभाग २६

ઉપેન્દ્રપ્રાસાદના સ્થાને બદ્ધો પર મળીને
કુલ ૧૬ ઉચ્ચાંગ ચડાવવાથી રાજેન્દ્ર
નામનો પ્રાસાદ થાય છે. તેને પૂજવાથી
સ્વર્ગ અને પૃથ્વી ઉપર સન્ન્યપ્રાપ્તિ થાય.

॥ विभक्ति २० ॥ नेमेन्द्रेश्वरप्रासाद: ४४

ચતુરસ્રીકૃતે ક્ષેત્રે દ્વાવિંશતિપદમજિતે ।
બાહુરિન્દુર્યુગ્મરૂપ-દ્વિન્દુભાગાઃક્રમેણ ચા ૧૧૯

कर्णात्तु गर्भपर्यंतं भद्रार्धद्वयमेव च ।
केसरीं सर्वतोभद्रं कर्णे चैव क्रमद्वयम् १००

કેસરો તિલકં ચૈવ રયોર્ધ્વે તુ પ્રકોર્તિતમ્ ।
કર્ણિકાનંદિકાયામ્ ચ શૃંગં ચ તિલકં ન્પસેત્

॥ १०१ ॥

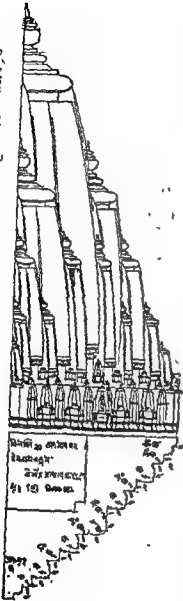
મદ્રે ચૈવોરુશ્વત્વારિ પ્રત્યાંગાનિ ચ પોઢશ ।
નેમેન્દ્રેશ્વરનામાયં પ્રાસાદો નેમિવલ્લભ: ૧૦૨

इति नेमेन्द्रेश्वरप्रासाद: ४४ तलभाग
२२ शृंग १९३ तिलक ४०

ચોરસ ક્ષેત્રના બાવીશ ભાગ કરવા.
તેમાં બે ભાગની રેખા, એક ભાગની

૧૨ મુક: શૃંગ ચ પંચમમ્ પાદાન્તરે

૨૨ નેમિનાથપદલભ નેમેન્દ્રપ્રાસાદ ૪૪ વિભક્તિ ૨૦ તલભાગ ૨૨ શૃંગ ૧૯૩ તિલક ૪૦

કર્ણિકા, ૧૬ જે ભાગનો પઢરા કરવો. નંદી એક ભાગની, ઉપરથ જે ભાગનું બીજી કર્ણિકા એક ભાગની અને અર્ધું ભાગ જે ભાગનું કરવું. રેખા ઉપર કેસરી અને સર્વતોભદ્ર કર્મ અને તિલક ચડાવવા. બધી કર્ણિકા અને નંદિકા ઉપર એકેક શૃંગ અને તિલક ચડાવવું. પઢરા અને ઉપરથ ઉપર કેસરી કર્મ અને એકેક તિલક ચડાવવું. પ્રત્યેક ભાગની ઉપર ચાર ઉચુશૃંગ અને કુલ ૧૬ પ્રત્યાંગ ચડાવવાથી નેમિનાથજીને વલ્લભ એવો નેમેન્દ્રેશ્વરપ્રાસાદ બાણવો.

ધૃતિશ્રી નેમિનાથવલ્લભ નેમેન્દ્રેશ્વરપ્રાસાદ ૪૪ તલભાગ ૨૨ શૃંગ ૧૬૩ તિલક ૪૦

૪૫ યતિભૂષણપ્રાસાદ:

તત્તુલ્યં ચ તદ્ધર્ષં ચ રયે શૃંગં ચ દાપયેત્ ।

વલ્લભઃ સર્વદેવાનાં પ્રાસાદો યતિભૂષણઃ ॥ ૧૦૩ ॥

હિતિ યતિભૂષણપ્રાસાદ ૪૫ તલભાગ ૨૨

નેમેન્દ્રેશ્વર પ્રાસાદના પઢરા ઉપર અને ઉપરથ પર એકેક શૃંગ વધારવાથી યતિભૂષણ નામનો સર્વદેવને વલ્લભ એવો પ્રાસાદ થાય છે.

૪૬ સુપુષ્પપ્રાસાદ:

તદ્દૂષે ચ પ્રકર્તવ્યં રયે દયાચ્ચ કેમરીમ્ ।

સુપુષ્પનામવિજ્ઞેયઃ પ્રાસાદઃ સુરવલ્લભઃ ॥ ૧૦૪ ॥

હિતિ સુપુષ્પપ્રાસાદઃ ૪૬ તલભાગ ૨૨

નેમેન્દ્રેશ્વર પ્રાસાદના પઢરા અને ઉપરથ ઉપર (શૃંગને બદલે) (૫) કેસરી કર્મ ચડાવવાથી દેવોને વલ્લભ એવો સુપુષ્પ નામનો પ્રાસાદ થાય છે.

॥ વિમક્તિ ૨૧ ॥ પાર્શ્વવલ્લભપ્રાસાદઃ ૪૭

ચતુરસ્રીકૃતે ક્ષેત્રે પટ્ટાવિંશતિ ભાજિતે ।

કર્ણાંતુ ગર્ભર્પયંતં વિમાગાનાં તુલક્ષણમ્ ॥ ૧૦૫ ॥

વેદરુપગુણેન્દ્રેવો મદ્રાર્ધં તુ ચતુષ્પદમ્ ।

શ્રીવત્સં કેસરીં ચૈવ રયે કર્ણે ચ દાપયેત્ ॥ ૧૦૬ ॥

૧૧: અહીં વિમક્તિ ૨૦-૨૧ અને ૨૨માં કર્ણ પામે નંદિકર્ણી કહી છે. પરંતુ તે નંદિકર્ણીના કુપાંગ ચમદ્ધ ન કાઢતાં કર્ણરેખાની જરાગર રાખીને તે બે વચ્ચે પાણીનાર પાટી જુડાં અંગ દેખાડે છે. તેને હેતુ તે ૫૨ પ્રત્યાંગ (ચિય મરાશિયા) ચડાવતાં ધણું જઘાર નીકળી નાખે તેથી ખૂણી જઘાર ન કાઢવાથી પ્રત્યાંગ પ્રમાણુમર નીકળતું થાગે છે. આવા પ્રકાર જુના પ્રાસાદોમાં ઘણે જોવામાં આવે છે. રાજકપુરના જોમુખના મૂળ શિખરમાં ખૂણી રેખા જરાગર રાખેલ છે.

કર્ણિકાયાં તતઃ શૃંગ

મપ્તો હુ મત્યાંગાનિ ચ ।

મદ્રે ચૈવોરુશ્વતારિ

પ્રાસાદઃ પાર્શ્વવલ્લભઃ ॥ ૧૦૭ ॥

ઇતિ પ્રાશ્વવલ્લભ પ્રાસાદઃ ૪૭

તલમાગ ૨૬ શૃંગ ૧૧૩

સમચોરસ ક્ષેત્રના ૨૬ ભાગ કરવા. તેમાં
કર્ણ ૪ ભાગ, કર્ણિ ૧ ભાગ, પદરો ૩ ભાગ,
નંદિ ૧ ભાગ અને અધુન ભદ્ર ૪ ભાગનું
કરવું. રેખા અને પદરા ઉપર એકેક (૫)
કેસરી કર્મ અને એકેક (૧) શ્રી વસ શૃંગ
અડાવવું. ખૂલીઓ પર એકેક શૃંગ અડાવવાં.
આઠ પ્રત્યાંગ અડાવવાં. ભદ્ર પર અચ્ચાર
ઉરશૃંગ અડાવવાં. તેવો પાર્શ્વવલ્લભ નામનો
પ્રાસાદ થાય છે.

ઇતિશ્રી પાર્શ્વનાથ જિનવલ્લભ
પાર્શ્વવલ્લભ પ્રાસાદ ૪૭ તલભાગ
૨૬ શૃંગ ૧૧૩

૪૮ પશ્ચાત્પ્રાસાદઃ

કર્ણે ચ તિલકં દધાત્ પ્રાસાદસ્તત્સ્વરૂપકઃ ।

પશ્ચાત્ત ચ નામેતિ કર્તવ્યં સર્વદેવતાઃ ૧૦૮

ઇતિ પશ્ચાત્પ્રાસાદઃ ૪૮

પાર્શ્વવલ્લભ પ્રાસાદની રેખા ઉપર એક
તિલક વધારવાથી પશ્ચાત્પ્રાસાદ નામનો સર્વદેવોને
વલ્લભ એવો પ્રાસાદ બન્યો.

૪૯ રૂપવલ્લભપ્રાસાદઃ

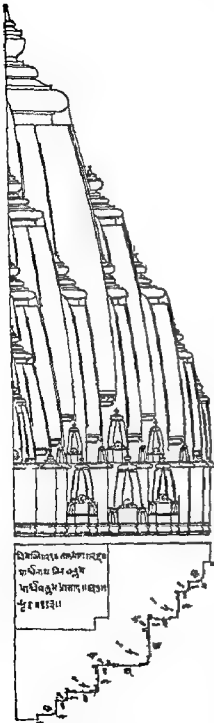
તદ્રૂપે ચ પ્રકર્તવ્યો રથોર્ધ્વે તિલકં ન્યસેત્ ।

જિનેન્દ્રાયતનં ચૈવ પ્રાસાદો રૂપવલ્લભઃ ૧૦૯

ઇતિ રૂપવલ્લભપ્રાસાદઃ ૪૯ તલમાગ ૨૬

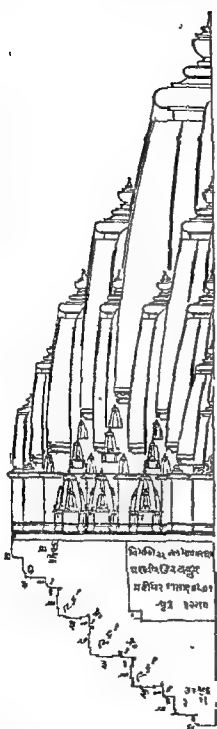
પશ્ચાત્પ્રાસાદના પદરા ઉપર પણ એક તિલક વધારવાથી રૂપવલ્લભ
નામનો જિનેન્દ્રપ્રાસાદ થાય છે.

૨૩ પાર્શ્વનાથ વલ્લભ પાર્શ્વવલ્લભ પ્રાસાદ ૪૭ વિશાકિત ૨૧ તલભાગ ૨૬ શૃંગ ૧૧૩

શિવજિનદ્વય સ્થાપનાત્કરણ
કર્ણનાથ શિવ સ્તુતિ
પાર્શ્વવલ્લભપ્રાસાદ ૪૭
૧૧૩

૨૪ મહાવીર જિનવલ્લભ મહાધરનીરવિક્રમ પ્રાસાદ ૫૦ તલભાગ ૨૪ શૃંગ ૨૨૧

॥વિમક્તિ ૨૨॥ વીરવિક્રમમહાધરપ્રાસાદ:૫૦
ચતુરસીકૃતે ક્ષેત્રે ચતુર્વિંશતિભાજિતે ।

કર્ણસિંધાગકોદ્દેયઃ પ્રતિકર્ણથ તત્સમમ્ ૧૧૦
કર્ણિકા નંદિકા ભાગા મદ્રાર્ધં ચંચતુષ્પદમ્ ।

શ્રીવત્સં કેસરીં ચૈવ

સર્વતોમદ્રમેવ ચ ॥ ૧૧૧ ॥

રથે કર્ણે ચ દાતવ્યમપ્યૈ

તુ પ્રત્યાંગાનિ ચ ।

મદ્રે ચેવોરશ્ચત્વારિ

કર્ણિકાયાં શૃંગોત્તમમ્ ॥ ૧૧૨ ॥

વીરવિક્રમનામાયં પ્રાસાદો જિનવલ્લભઃ ।

૧૭ મહાધરથ નામાયં

પૂજિતે ફલદાયકઃ ॥ ૧૧૩ ॥

इति महावीरवल्लभ वीरविक्रम
महाधर प्रासाद ५० तलभाग २४
शृंग २२१

સમચોરસ ક્ષેત્રના ૨૪ ભાગ કરવા.
તેમાં રેખા અને પદરે ત્રણ ત્રણ ભાગના,
નંદિકા અને કર્ણિકા એકેક ભાગની
કરવી. અને અર્ધું ભદ્ર ચાર ભાગતું
કરવું. રેખા અને પદરા ઉપર શ્રીવત્સ
(શૃંગ)(૫) કેસરી અને ૫ સર્વતોભદ્ર
એમ ત્રણ કુએ ચડાવવાં. આઠ પ્રત્યાંગો ભદ્ર
ઉપર ચારચાર ઉડેશું ચડાવવાં. કર્ણિકા ને
નંદિકા ઉપર શૃંગ ચડાવવાથી જિનદેવને
વલ્લભ તથા .પૂજનથી ફલહાતા એવો
વીરવિક્રમ .નામનો અથવા મહાધર
નામનો પ્રાસાદ બાણવો.

ધૃતિશ્રી મહાવીરજિનવલ્લભ
મહાધરપ્રાસાદ ૫૦ તલભાગ ૨૪
શૃંગ ૨૨૧ તિલક ૧૬

૧૭ મહાધરનામાયં પાઠાન્તર. મહાધરનો બીજો અર્થ ૧૦૮, ૭૨ કે ૫૨ જિનાવયમાં
નૃત્યમંડપના આડાંગે, કે આમાદની ડાબી જમણી તરફ ચાતુ પંકિતમાં ભદ્રની એમ નીકળે તે મહાધર પ્રા.

૫૧ અષ્ટાપદપ્રાસાદઃ

તદ્રૂપે ચ પ્રકર્તવ્યે કર્ણોર્ધ્વ તિલકં ન્યસેત્ ।

અષ્ટાપદથ નામાયં પ્રાસાદો જિનવલ્લભઃ ॥૧૧૪॥

इति अष्टापदप्रासादः ५१ तलभाग २४

પીરવિક્રમ-મહાધર પ્રાસાદની રેખા ઉપર એક તિલક અઠાવવાથી જિનપ્રભુને વલ્લભ એવો અષ્ટાપદ નામનો પ્રાસાદ બાળવો.

૫૨ તુષ્ટિપુષ્ટિપ્રાસાદઃ

તદ્રૂપં ચ પ્રકર્તવ્યં હરઃશૃંગાણિ પંચ वै ।

તુષ્ટિપુષ્ટિદનામાયં પ્રાસાદો દેવવલ્લભઃ ॥૧૧૫॥

इति तुष्टिपुष्टिप्रासाद ५२ तलभाग २४

जिनेन्द्रप्रासाद अक्षरः—

પ્રાસાદાઃ પૂજિતા લોકે વિશ્વકર્મણા ભાપિતાઃ ।

દ્વાર્વિંશતિવિભક્તીનાં^{૧૮} દ્વિપંચાશ્વમેદતઃ ॥૧૧૬॥

પ્રાસાદાઃ સર્વદેવેષુ જિનેન્દ્રેષુ વિશેષતઃ ।

ચતુર્દશિ ચતુર્દારં પુરમધ્યે સુસ્થાવહાઃ ॥૧૧૭॥

ઉપરના બાવીશ વિભક્તિ ઉપર બાવન બેઠે કરીને જિનેન્દ્રપ્રાસાદોના શિખરો કહ્યા તે લોકોમાં પૂજનીય છે એમ વિશ્વકર્માએ કહ્યું છે આ પ્રાસાદો સર્વ દેવોને કરવા તેમાં વિશેષ કરીને જિનેન્દ્ર દેવોને કરવા. આ પ્રાસાદો-આવા આદિ દિશાના આર દ્વારવાળા પ્રાસાદો નગરને વિશે બાધવાથી ભારે સુખદ બને છે

બ્રમાથ વિઞ્નમાથૈવ મશસ્તાઃ સર્વકામદાઃ ।

શાંતિદાઃ પુષ્ટિદાયૈવ પ્રજારાજ્યસુસ્થાવહાઃ ॥ ૧૧૮ ॥

અશ્વર્ગજૈર્લિયાનૈર્મહિષો નંદિકસ્તથા ।

સર્વશ્રિયમાપ્નુવન્તિ સ્થાપિતાથ મહીતલે ॥ ૧૧૯ ॥

આ બાવન પ્રાસાદો બ્રમવાળા કે બ્રમવગરના પણ પ્રશસ્ત છે. તે સર્વ કામનાને આપનારાં છે. શાંતિદાયક અને પુષ્ટિદાયક છે તે રાજા અને પ્રજાને સુખ આપનારા છે. આ પ્રાસાદો પૃથ્વીતલ પર સ્થાપવાથી ઘોડા, હાથી, બળદ, ભેંસ, ગાય તથા વાહન આદિ સર્વ પ્રાણીની લક્ષ્મીને આપનારા છે.

૧૮ જિનેન્દ્રસ્ય વિશેષતઃ પાઠાન્તર. ક્ષીરણ્ડમાં લગભગ આને જ મળતા પાંડોના સ્વપ્રભાદિ પ્રાસાદોના શિખરો કહ્યાં છે. તેમાં ૨૧ વિભક્તિ પર ૭૨ બેઠે પ્રામાણ્ય શિખરો ક્યાં છે.

૧૯ નગરે ગ્રામે પુર્મધ્યે પ્રાસાદા ઋપમાદયઃ ।

જગત્યાં મંડમૈયુક્તા ક્રિયતે વસુધાતલે ॥ ૧૨૦ ॥

મુલમં દીયતે રાજ્યં સ્વર્ગે ચૈવ મહીતલે ।

નગર ગામ કે પુરની અંદર આ ઋપભાદિ બિન પ્રાસાદો જગતી અને મંડપો વાળા બનાવવાથી સ્વર્ગમાં અને પૃથ્વીતલ ઉપર રાજ્ય મુલભતાથી મળે છે.

૧૯ જૈન અષ્ટમદ્ર પ્રાસાદો પાઠ કોષ જૈન ગ્રંથની છૂટી નોંધ પરથી પંચકલ્યાણ-પ્રાસાદનું સ્વરૂપ મારા જોવામાં આવેલું, જે અત્રે આપતું આવશ્યક માત્ર હું.

અથ પંચકલ્યાણપ્રાસાદસ્વરૂપં લિખ્યતે :—

અષ્ટતોળમષ્ટમદ્રં પંચકલ્યાણ મંદિરમ્ । તીર્થગ્રામે રાજગૃહે નદીતટે મુખ્યાધમે ૧
જાતિઃ પંચકલ્યાણી પુણ્યવૈમાનસદશી । સર્વદેવસ્થાપિત્થં ચતુર્દશરત્નૈયુતમ્ ૨
અષ્ટાંશ પદ્મભાગશ્ચ અષ્ટભાગાસ્તલસ્ય ચ । મદ્રસ્ય ચેદ્ભાગાશ્ચ કર્ણે દ્વિદ્વિ ભાગતે ૩
મદ્રસ્ય ત્રીણિ શૃંગાણિ ચર્ણે શૃંગદ્વયં ભવેત્ । પદ્મચર્ણાશિશ્વ શૃંગાણિ દ્યૌકશૃંગમનુસમમ્
ઋતુપટ્કં હંસરૂપં દ્વાદશરાશિમદ્રાઃ । સ્થાપનં વિશ્વ જ્ઞાયાનાં દશ દિક્ષાલાસ્તથૈવ ચ
પોહશ ચિદાદેવશ્ચ યદિષ્ઠ્યશ્ચતુર્વિંશતિઃ । મંગલા પાર્શ્વનાયકસ્ય સૂર્યસ્વદ્યોવિંશતિઃ
દેવયાધિષ્ઠ્યન્તિમુક્તાચ વિધિવિધાનસમન્વિતા । દ્વાત્રિંશતિનર્તિકાશ્ચ પંચકલ્યાણ મંદિરે
ઘંટાકર્ણઃ પ્રદક્ષિણાર્યાં કોટિકલદઃ પદેપદે । વિનાશઃ સર્વપાપાનાં પંચકલ્યાણમંદિરે

इति पंचकल्याणप्रानादः ।

પંચકલ્યાણ પ્રાસાદનું સ્વરૂપ કહે છે :—

આઠ કોણના આઠ ભદ્રવાળો “ પંચ કલ્યાણ મંદિર ” નામનો પ્રાસાદ તીર્થસ્થાનમાં ગ્રામ કે રાજ્યગૃહે, નદીકિનારે કે મુનિના આશ્રમમાં કરવો. પંચકલ્યાણી જાનિનો, પુષ્પક વિમાન જેવો, સર્વદેવોને ખાટે, જોના ચારે તરફ કરતા રત્નોથી શોભીતો હોય તેવો પ્રાસાદ સ્થાપવો. આશ્રિમાં અદ્યક્ષપદમાં ચાર ભાગનું ભદ્ર અને બાજુએ ભદ્રમત્રી રેખા કરવી. તેના શિખરના ભદ્ર ઉપર ત્રણ ત્રણ ઉરુશૃંગો ચણવવાં. રેખાએ બાજુએ શૃંગ ચણવવા. એ રીતે આઠે ભદ્રને આઠ રેખા પર મળી કુલ ૪૧ અંગુલ (મૂળ કળશ સાથે) ચણવવા. આ પ્રાસાદમાં ૭ ઋતુ, હંસના સ્વરૂપ બાર રાશિ, નવ મહો, ત્રિશા પ્રમાણના આઠ આયના સ્વરૂપ, દશ દિક્ષાઓ, ૧૬ વિદ્યા દેવીઓ, ૨૪ તીર્થકરોના ચક્ષુષક્ષણીઓની મૂર્તિઓ કરવી. આ પંચકલ્યાણ પ્રાસાદમાં મંગળ એવા ચેતીસમા તીર્થકર થી પાર્શ્વનાયકની પ્રતિમા સ્થાપવી.

જાત્રીક નર્તિકાઓ પણ આ પંચકલ્યાણ મંદિરમાં (મંડોપરે અને મંડપના સ્તંભો પર તથા વિનાન ઘૂમટમાં) કરવી. પ્રદક્ષિણામાં ઘંટાકણની મૂર્તિ કરવાથી એવા પંચકલ્યાણ મંદિર બંધાવનારના સર્વપાપનો નાશ થાય છે અને પગલે પગલે કરોડો શુભ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે.

इति पंचकल्याण मंदिर

દક્ષિણોત્તરમુલાથ માત્રીપશ્ચિમદિદ્મુલાઃ ।

ચીતરાગસ્ય માત્રાદાઃ પુરમધ્યે મુલાવહાઃ ॥ ૧૨૭ ॥

इति धीं विभक्त्यां नृने ज्ञानप्रकाश दीपाण्ये घास्तुविद्यायां जिनप्रामाद नाम
विद्वानमोऽप्यायः ॥ २० ॥

इति, उत्तर, पूर्व के पश्चिम अंगे ते मुलना चीतरागना आभादे नगरभां
देखा होय तो ते मुल देनार नल्लवा.

ઇતિથી વિવકમાં વિરચિત જ્ઞાનપ્રકાશ દીપાવૃંવનો વાસ્તુ વિદ્યાનો કવભાદિ
૧૨ વિભક્તિ પર આવન લેહના શિખરાધિકારે શિષ્યવિચારક પ્રભાશંકર ઓઘદભાઈ
માગપુરા શિષ્ય શાસ્ત્રીએ રોટ્ટી શિષ્યપ્રભા નામની ભાષાટીકાનો પીથનો અધ્યાય. ૨૦

શ્રી વિશ્વકર્મા ચિરચિત વાસ્તુવિચાર્યા

જ્ઞાનપ્રકાશદીપાર્ણવે

ઉત્તરાર્ધઃ

॥ એકવિંશતિતમોઽધ્યાયઃ ॥

॥ જિનપ્રતિમાલક્ષણાધ્યાયઃ ૨૧ ॥

શ્રી વિશ્વકર્મોઽવાચ—

અયાતઃ સંપ્રવક્ષ્યામિ સ્વરૂપં જિનલક્ષણમ્ ।

અરૂપં રૂપમાકારં વિશ્વરૂપં જગત્પ્રમુખમ્ ॥ ૧ ॥

કેવલજ્ઞાનમૂર્તિશ્ચ વીતરાગં જિનેશ્વરમ્ ।

દ્વિમુજં ચૈકવચ્ચં ચ બદ્ધપદ્માસનસ્થિતમ્ ॥ ૨ ॥

લીયમાનં પરં બ્રહ્મ જિનમૂર્તિર્જગદ્ગુરોઃ ।

નામ નિર્ગુણમાલ્યાતં પ્રયુક્તં વૈસ્તુવેદિભિઃ ॥ ૩ ॥

શ્રી વિશ્વકર્મા કહે છેઃ—હવે હું જિનમૂર્તિના સ્વરૂપલક્ષણ કહું છું તે અરૂપી હોવા છતાં રૂપ=આકારના વિશ્વરૂપ જગતપ્રમુખ એવા વીતરાગ જિનેશ્વરની દેવળ જ્ઞાનમય મૂર્તિ છે. તેમને બે હાથ અને એક મુખ છે. બદ્ધપદ્માસનથી બેઠેલી, પરબ્રહ્મમાં લીન એવી જગદ્ગુરુ જિનદેવની મૂર્તિ છે.

ચતુર્વિંશતિ ક્રપમાદી વર્ષમાનાન્તકં તથા ।

ક્રપમાદિ પરિવારે દુઃસ્વદં વર્ણસંકરમ્ ॥ ૪ ॥

૧ પ્રતિમાજી જે વર્ણની હોય તેજ વર્ણ-રંગના પાયાણુનું પરિકર હોવું જોઈએ. તેમાં વર્ણસંકરતા હોય તેને આદી દોષ કહ્યો છે. તેમજ પ્રતિમા અને પરિકરના પાયાણુમાં પણ બહુ ડાપડૂપ ન હોવા જોઈએ. મહેઃ પ્રતિમાજીને પીળા વર્ણનું પરિકર હોય તે દોષ કતાં છે.

ન સમાંગુલસંખ્યા ચ પ્રતિમામાનકર્મણિ ।

ઉપવિષ્ટસ્ય દેવસ્ય ેઝર્વસ્ય પ્રતિમા મહેત્ ॥ ૫ ॥

દ્વિત્રિયા પાદપદ્મસ્થા પર્યંકાસનમાથિતા ।

ચામો દક્ષિણ જંઘોર્વોરૂપર્યંકિ કરોડપિ ચ ॥ ૬ ॥

દક્ષિણો વામજંઘોર્વોસ્તત્પર્યંકાસનં ગતમ્ ।

દેવસ્યોર્ધ્વસ્થિતસ્યાર્યાં જાનુલમ્બિ મુજઙ્ગયમ્ ॥ ૭ ॥

શ્રીવત્સોપ્પીયયુક્તા ચ છત્રાદિપરિવારિતા ।

જિન તીર્થંકરેઃ નાપભદેવથી વર્ધમાન સુધીના ૨૪ છે. તે પ્રતિમાઓ અને પરિકરના પાયાણી વર્ણન કરતા (જાને જુદા જુદા વર્ણના કે કાલમાળા) હોય તેા તે દુઃખને દેનાર બાલ્યુ. પ્રતિમાની ઉંચાઈનું માન એકી આંગળ રાખવું. એકી આંગળની ઉંચાઈના પ્રતિમા ન કરાવવા. જિનપ્રતિમા બે પ્રકારના થાય છે, તેમાં એક ઉભા (કાઉસગ્ગ રૂપે) અને બીજા પન્નાસને-બેઠેલા હોય છે. પર્ધંકાસન કોને કહેવું? પ્રથમ જમણી બાંધ અને જમણા સાથળ પર ડાબો પગ અને ડાબો હાથ સ્થાપન કરવો; પછી ડાબી બાંધ અને ડાબા સાથળ પર જમણો પગ અને જમણો હાથ મૂકવો. તેને પર્ધંકાસન કહે છે. હવે ઉભી કાયોત્સર્ગ પ્રતિમાનું સ્વરૂપ કહે છે. બે ભુજાઓ ગોઠણ સુધી લંબાયેલ હોય, છાતીમાં ઉચ્છ્રીક અને માથે ત્રણ છત્ર અને દરતા (ચોવીશ જિન મૃત્યોદિના) પરિવારવાળી હોય તે ઉભી જિન પ્રતિમા બાલુચી

જિનપ્રતિમા-સમચતુરસ્રલક્ષણ—

અન્યોન્યજાનુસ્કંધાન્તં તિર્યક્મૂર્તિનિપાતનાન્ ॥ ૮ ॥

કેશાન્તાચલયોર્મધ્યાત્ સૂત્રૈર્મયં ચતુરસ્રતા ।

(૧) એકથી બીજા ગોઠણ સુધીનું આડું સૂત્ર (૨) જમણા દીચણથી ડાબા ખાંસા સુધીનું બીજું સૂત્ર (૩) ડાબા દીચણથી જમણા ખાંસા સુધીનું ત્રીજું સૂત્ર અને (૪) કપાળ પર દેશથી આંચલી પાટલી મધ્યાગા સુધીનું ચોથું સૂત્ર. એ રીતે જિન પ્રતિમા સમચતુરસ્ર બાલુચી.

૨ ઉભા કાઉસગ્ગ પ્રતિમાના પરિકરની માદીમાં મગ્ગિંદાદિ-સ્વરૂપે થાય છે. તેના છેઃ પર ભગ્ન-આવ-મેવાની હાથ બોજી મૂર્તિ પજુ મઘમાં હોય છે. કાઉસગ્ગના બે વાલુના પાખાની પટ્ટીમાં જિનમૂર્તિઓ ચોવીશ કરે છે. અગ્ર દેવદેવીઓની મૂર્તિઓ પજુ કરે છે. નીચે ચામર ડળપહારી દરેકના નાના સ્વરૂપે અને કાઉસગ્ગની ઉપર હત્ર અને શાધવોના સ્વરૂપે કરેલા હોય છે.

પ્રતિમા-માન—

નવતાલં મહેદ્રૂપં તાલઃ સ્યાદ્ દ્વાદશાંગુલઃ ॥ ૯ ॥

અંગુલાનિ કમ્વાયાઃ કિંતુ રૂપસ્ય તસ્ય દિં ।

ઉર્ધ્વમાનમષ્ટોત્તરશતં તુ વિશ્વકર્મણા ॥ ૧૦ ॥

ઉર્ધ્વપ્રતિમામાનં તુ આસીના ચ અતઃ શૃણુ ।

ઉભી જિન પ્રતિમા નવ તાલની કરવી. તે તાલ ૧૨ આંગળનો બાણવો. પણ તે ગળનો આંગળ નહિ, પણ પ્રતિમાના વિભાગનો બાણવો. એ રીતે ઉભી પ્રતિમા ૧૦૮ વિભાગની વિશ્વકર્મોએ કહી છે, તેમ ઉભી પ્રતિમાનું માન કહ્યું. હવે બેઠી પ્રતિમાના વિભાગ સાંભળો.

૪૫ંચતાલં સમુત્સેધે ચતુસ્તાલં તુ વિસ્તરે ॥ ૧૧ ॥

તાલૈકં ચ વિમક્તાદૌ અંગુલાનાં ચતુર્દશ ।

તેનાંગુલપ્રમાણેન પટ્પંચાશદ્ સમુચ્છિન્નત્ ॥ ૧૨ ॥

વિસ્તરં તત્પ્રમાણેન વિભાજયેદ્ વિચક્ષણઃ ।

અર્થતે અંગુલાનાં ચ યન્માનાં યસ્ય કારયેત્ ॥ ૧૩ ॥

આસીનપ્રતિમામાનં પટ્પંચાશદ્ વિભાજિતત્ ।

બેઠી જિનપ્રતિમાની ઉંચાઈ પાંચ તાલ અને વિસ્તાર ચાર તાલનો બાણવો (કાર્યની સુલભતાને સાર) અહીં એક તાલના ચૌદ વિભાગ (આંગળ) બાણવા.

૩ બેઠી જિન પ્રતિમાની પડોળાઈ કરતા ઉંચાઈ સવાઈ કરવી. તે પાટલી તલથી શિખા સુધીની ઉંચાઈ બાણવી. પરંતુ અહીં શ્લોક ૧૨ માં ૭૦ વિભાગને બદલે ૭૫૫ન ભાગ કહે છે. પરંતુ તેમાં નીચેની પાટલી આઠ ભાગની અને કેશાંતથી શિખા સુધીના છ ભાગ મળી ચૌદ ભાગ અહીં ક્ષેત્રમાં આવેલ નથી.

૪ ભાગ ભાણ
૫ ભાગ નામિકા
૪ ૬૩૫૨વી } ૧૩ ભાગ

૩ ગળું

૧૦ છાતી

૧૪ નાભિ

૧૨ શુભ

૨૪ સાયળ

૪ ગોદણ

૨૪ બાંધ

૪ પગ

૧૦૮ કુલ

તે પ્રમાણે ગણતાં ઉંચાઈ છપ્પન આંગળની (પાટલી અને કેશ પરના વિભાગ સિવાય) કરવી અને પહોળાઈ પણ તેટલી જ વિચક્ષણ શિલ્પીએ રાખવી. એટલે છપ્પન ભાગ ઘેટેલી પ્રતિમાની પહોળાઈ બાબતી.

અર્ધસ્થ પ્રતિમા અંગવિભાગ--

માલંનાસા હનુર્ગ્રીવા હન્નાભિગુહ્યમૂરુકઃ ॥ ૧૪ ॥

જાનુજંઘે તથા પાદો સ્યાનાન્યેકાદશાનિ ચ ।

ચતુઃ પંચ ચતુર્થદ્વિદિશઐવ ચતુર્દશ ॥ ૧૫ ॥

મૂર્યાંજિનયતુર્જિના વેદાઐતિ હનુક્રમાત્ ।

કપાળ ચાર ભાગ, નાસિકા પાંચ ભાગ, હડપચી ચાર ભાગ, ગળું ત્રણ ભાગ છાતી દસ ભાગ; નાભિ ચૌદ ભાગ, શુદ્ધ ખાર ભાગ, સાથળ ચોવીશ ભાગ, ગોઠણ ચાર ભાગ, પગબંધ ચોવીશ ભાગ અને પગ ચાર ભાગ એ રીતે અનુક્રમે અગિયાર અંશુલિ ભાગ ઉભી પ્રતિમાના ૧૦૮ આંગળના બાબતી.

આસનસ્થપ્રતિમા અંગવિભાગ--

માલં નાસા હનુર્ગ્રીવા હન્નાભિગુહ્યહસ્તકૌ ॥ ૧૬ ॥

જાનવેતાનિ નવાંગાનિ અંકસ્યાનાનિ પૂર્વવત્ ।

૩ વિવેકધિલાસ—માલં નાસા હનુર્ગ્રીવા હન્નાભિગુહ્ય જાનુ ચ ।

અષ્ટાઘાસીન વિમ્બસ્થાંગાનાં સ્થાનાનિ પૂર્ષવત્ ॥

૫ વિવેકધિલાસ-નવ અંગવિભાગ--

ચતુઃપંચ ચતુર્થદ્વિ દિશઐવ ચતુર્દશ ।

ચતુશ્ચતુસ્તાષ્ટાઘાસીનપ્રતિમાંગકાઃ ॥

કપાળ ચાર આંગળ, નાક પાંચ આં, હડપચી ચાર આં, ગળું ત્રણ આં, નાભિ ચૌદ આં, શુદ્ધ ભાગ ચાર આં, બંને હાથ ચાર આં અને ગોઠણ આઠ આં એમ કુલ છપ્પન ભાગ.

૧૩ ભાગ મુખ

૩ ભાગ ગળું

૧૦ ભાગ હૃદય

૧૪ ભાગ નાભિ

૪ ભાગ શુદ્ધ

૪ ભાગ હાથ

૮ ભાગ ગોઠણ

૫૬ કુલ

વિશ્વકર્મણા કથિતમાસીનસ્ય સ્વરૂપકમ્ ॥ ૧૭ ॥

ઝેડી પ્રતિમાના નવ અંગ (૪) કપાળ (૫) નાસિકા, (૪) હૃડપચી, (૩) ગળું, (૧૦) હૃદય, (૧૪) નાભિ, (૪) શુદ્ધ, (૪) હાથ, (૮) ઢીંચણ એ નવ અંગના અંક-સ્થાનના ૫૬ વિભાગ આગળ (શ્લોક ૧૫માં) શ્રી વિશ્વકર્માએ કહેલા છે.

વર્તનાં કથયિष्याમિ અંગુલાનાં યયાક્રમમ્ ।

મુલં ચક્ષાંગુલં ચૈવ વિમજ્જ્યેચ્ચ વિચક્ષણઃ ॥ ૧૮ ॥

વેદાંગુલં છલાટં ચ નાસિકા પંચમાંગુલા ।

નાસિકૌષ્ઠદ્વયોર્મધ્યે પ્રવેશશ્ચૈકમંગુલમ્ ॥ ૧૯ ॥

હનુકાંગુલ ચત્વારિ ઓષ્ઠ ઉપરિમાંગુલઃ ।

एकांगुलोऽप्यधरश्च द्वयंगुला च वटी भवेत् ॥ ૨૦ ॥

ત્રયાંગુલા ભવેત્ ગ્રીવા હૃદયં ચ દશાંગુલમ્ ।

चतुर्दश तथा नाभौ चतुर्गुणं प्रकीर्तितम् ॥ ૨૧ ॥

કરી ચતુરંગુલાનિ અષ્ટપાદૌ પ્રકીર્તિતા ।

इत्येतत् कथितं चैव पट्पंचाशत् समुच्छ्रितम् ॥ ૨૨ ॥

હવે ઝેડી પ્રતિમાના ઉદયનાં અંગવિભાગ કહું છું:-આખા મુખની ઉંચાઈ તેર આંગળના વિભાગ બુદ્ધિમાન શિલ્પીએ નીચે પ્રમાણે રાખવા. કપાળ ચાર આંગળ, નાસિકા પાંચ આંગળ અને હૃડપચી ચાર આંગળ (એ રીતે તેર ભાગ મુખ ઉદયના) હવે ચાર આંગળની હૃડપચીમાંથી નાસિકા અને હોઠની વચ્ચે એક ભાગ-આંગળ જગ્યા રાખવી. નીચે ઉપરનો હોઠ એક આંગળનો અને જે આંગળની ઢાઢી રાખવી. ત્રણ આંગળનું ગળું, ગળાથી હૃદય દસ આંગળ. હૃદયથી નાભિ ચોદ આંગળ, નાભિથી શુદ્ધભાગ ચાર આંગળ, ઉપરાઉપર જે હાથો ચાર આંગળ અને પગ (ગોઠણ) આઠ આંગળનો. એ રીતે ઝેડી પ્રતિમાની ઉંચાઈના છપ્પન ભાગ (આંગળ) બહુવા.

તસ્યાઽધશ્ચ પ્રકર્તવ્ય-માસનમષ્ટકાંગુલમ્ ।

उष्णीषं पदंगुलं च केशान्तोपरिमस्तया ॥

उच्छ्रियं च समाख्यातं विस्तारं च अतः शृणु ॥ ૨૩ ॥

૧. અહીં આઠ ભાગેની પાટલી અને કપાળ ઉપરથી કેશ-શિખાના છ ભાગ ગણવામાં આવેલ નથી.

ઉપર કહેલા છપ્પન ભાગ નીચે આઠ ભાગ=આંગળની પાટલી-ગાદી કરવી અને કેશાંતરી ઉપર ઉપ્પીપ (શિખા) મુખીના છ ભાગ રાખવા. ચાર ભાગ કેશ અને બે ભાગ (શિખા) એ રીતે બેઠી પ્રતિમાની ઉંચાઈના ચિત્તેર ભાગ કદા. હવે પ્રતિમાની પહોળાઈના ભાગ સાંભળો.

આસનસ્થ પ્રતિમા-વિસ્તાર વિભાગ—

ચતુર્થં વિસ્તારમાનેનાં અંગુલાનાં ત્રયોદશ ॥

માલં ચાંગુલાન્યપ્તો ચ નેત્રં ચૈવાપ્તમંગુલમ્ ॥ ૨૪ ॥

નાસિકાગ્રમંગુલૈકમ્ ફોરણં ત્રયમંગુલમ્ ।

નેત્રાંગુલાનિ ચત્ત્વારિ દ્વયંગુલોદયં ભવેત્ ॥ ૨૫ ॥

દ્વયંગુલં ચ મુખોર્મધ્યે પુષ્પશાળં મહોત્કટે ।

ચિયુકોદયશ્ચત્ત્વારિ વિસ્તારોઽપિ તથૈવ ચ ॥ ૨૬ ॥

ગ્રીવા દશાંગુલા જ્ઞેયા ક્ષોભણા ત્રયમંગુલામ્ ।

દ્વિસાદ્ધાંગુલો દ્વયોષ્ઠો સાદ્ધાંગુલા વટી ભવેત્ ॥ ૨૭ ॥

કક્ષવાહુ પ્રકર્તવ્યં દ્વાર્વિંશમંગુલં વુધૈ ।

કટિ વિસ્તારમાનં ચ અંગુલાનિ ચ પોદશ ॥ ૨૮ ॥

હવે બેઠી પ્રતિમાની પહોળાઈના ભાગ કહે છે: મુખ તેર આંગળ પહોળું, કપાળ (આગળના ભાગમાં) આઠ આંગળ-એ નેત્ર મળીને કુલ આઠ આંગળ પહોળાઈ રાખવી. નાક ઉપલા ભાગે એક આંગળ પહોળું અને ફેાણા આગળ ત્રણ આંગળ પહોળું નાક રાખવું. ગર્ભાંથી નેત્ર ચાર આંગળ લાંબા અને બે આંગળ ઉંચા રાખવા. બે બ્રમરની વચ્ચેનું અંતર બે આંગળ રાખવું. પુષ્પખાલુ જેવી બ્રમરની આકૃતિ કરવી. દાઢી ચાર આંગળ ઉંચી અને ચાર આંગળ વિસ્તારમાં કરવી. ગળું દશ આંગળ પહોળું અને (દાઢીથી) ત્રણ આંગળ ઉંડું ગળું કરવું. બે હોડોના વિસ્તાર આઠી આંગળનો અને દાઢી (હડપરી) દોઢ ભાગની કરવી. બાહુ આગળ બે કાપ વચ્ચેનું અંતર બાવીશ આંગળનું પ્રુદ્ધિમાન શિલ્પીએ રાખવું. કેડનો વિસ્તાર સોળ આંગળનો રાખવો.

વાહુકક્ષપ્રમાણં ચ અપ્તાદશાંગુલાનિ ચ ।

દ્વાદશાંગુલં મધ્યે ચ સ્તનગર્ભો વિધીયતે ॥ ૨૯ ॥

અષ્ટાંગુલં વાહુવિસ્તારં સપ્તાંગુલમથસ્તથા ।

કરતલમષ્ટાંગુલં દીર્ઘં તત્ર ચ કારયેત્ ॥ ૩૦ ॥

વિસ્તારેઽષ્ટાંગુલં તત્ર શ્લોકં ચતુરંગુલમ્ ।

વાહ્યં ચ પંચાંગુલં પદંગુલં તત્ર મત્સ્યકં ॥ ૩૧ ॥

‘પસિકા દ્વયંગુલા જ્ઞેયા કટિઃ સ્યાદ્ વામદક્ષિણે ।

નવાંગુલા મવેદ્ હસ્તવિસ્તરં ચાષ્ટમાંગુલમ્ ॥ ૩૨ ॥

અષ્ટાંગુલં મવેત્ પાદૌ દૈર્ઘ્યે ચ દશ પંચ ચ ।

વિસ્તારં દીર્ઘકથિતં પિંડં ચૈવ અતઃ શૃણુ ॥ ૩૩ ॥

ખભા આગળ બાહુ ગર્ભથી ૧૮ આંગળ એટલે ખભા પાસે જે બાહુનો વિસ્તાર છત્રીસ આંગળનો થાય. જે સ્તન બીંબી વચ્ચેનું અંતર બાર આંગળ રાખવું. ખભા પાસે બાહુની પહોળાઈ આઠ આંગળ અને નીચે કોણી પાસે સાત આંગળ રાખવું. હથેળી લાંબી પહોળી આઠ આંગળની રાખવી. ઝોલક-ખાંચા (હથેળીથી ગાદી સુધીનું અંતર) આઠ આંગળ પહોળો અને ચાર રાખવો. કાંડું-બાવડું પાંચ આંગળનું અને આગળ છ આંગળનું રાખવું. કેડ આગળ ડાબી જમણી તરફ (કેડ ને બાહુ વચ્ચે) જે આંગળની ઘશી રાખવી. હાથ નવ આંગળ લાંબો અને વિસ્તારમાં આઠ આંગળનો રાખવો. પગ પહોળો જે આંગળ ને લાંબો પંદર આંગળ રાખવો. એ રીતે જિનપ્રતિમાના ઉદયમાન પછી તેનું વિસ્તારમાન ઠહું. હવે તેની નાડાઈનું માન સાંભળો.

મતિમાપૃથુમાન—

અષ્ટાવિંશતિરાસને પોઢશાંગલ મસ્તકે ।

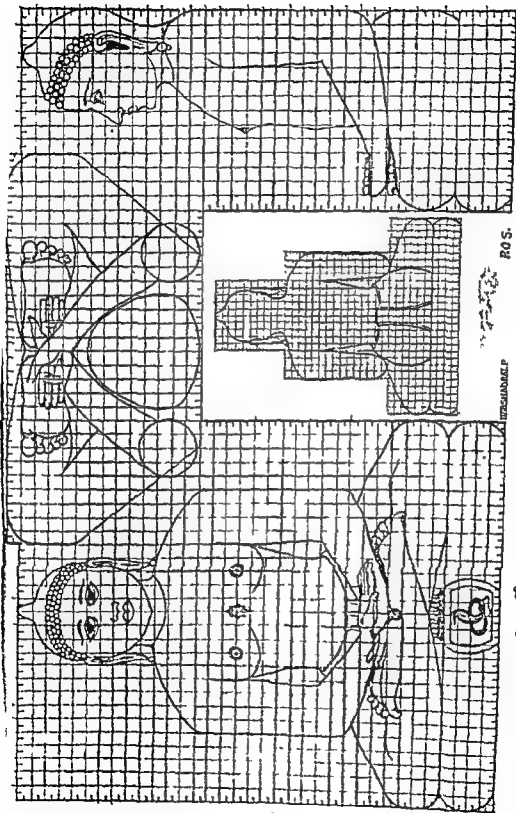
‘કર્ણનાસાગ્રે કર્તવ્યં પિંડં ચૈવ દશાંગુલમ્ ॥ ૩૪ ॥

ચતુરાંગુલં કર્ણપિંડં મુરઃ કુર્યાદ્ દ્વયાંગુલમ્ ।

દ્વાદશાંગુલાનિ શોઘ્યમુદરાગ્રે ચૈવ નિર્ગમઃ ॥ ૩૫ ॥

નાસિકા તુર્યભાગા ચ અગ્રે સાર્દ્ધાંગુલં મતમ્ ।

લલાટ-દ્વર્વટી જ્ઞેયા ક્ષોભના ચ ત્રયાંગુલા ॥ ૩૬ ॥

ଉଠାଏ ନିମ୍ନର ଗ୍ରନ୍ଥ
ନିମ୍ନର ଗ୍ରନ୍ଥ

ନିମ୍ନର ଗ୍ରନ୍ଥ (୩୨)
ନିମ୍ନର ଗ୍ରନ୍ଥ (୩୩)

ନିମ୍ନର ଗ୍ରନ୍ଥ

ନିମ୍ନର ଗ୍ରନ୍ଥ

RO.5.

ଉଠାଏ
ନିମ୍ନର ଗ୍ରନ୍ଥ

શ્રીવત્સઃ પંચભાગઃ સ્યાત્ ત્રિભાગે દીર્ઘવિસ્તરઃ ।

દ્વદયોપરિ કર્તવ્યઃ નિર્ગમથ ત્રયં મામઃ ॥ ૩૭ ॥

દ્વાદશાંશસ્થિતા જંઘાઃ ચાગ્રે ત્વષ્ઠ તર્થેષુ ચ ।

છિદ્રં દ્વયપાદમન્થે દ્વયાંશોચ્યં ચ વિસ્તરં ॥ ૩૮ ॥

સુમાંસલો યૌવનસ્થઃ સ્વરૂપો લક્ષણાન્વિતઃ ।

ઇત્યેવં કથિતં ચૈવ કર્તવ્યં શાસ્ત્રપારંગઃ ॥ ૩૯ ॥

પૂર્વમાનમમાણં ચ કર્તવ્યં ત્રિધિપૂર્વકમ્ ।

અન્યથાપિ ન કર્તવ્યં યદીચ્છેદાત્મથેયસે ॥ ૪૦ ॥

હવે પ્રતિમાના આંગોની પિંડ=જડાર્ધનું માન કહે છે. પાટલીએ અઠાવીશ ભાગ, મસ્તકે સોળ ભાગ પ્રતિમા બાકી રાખવી. કાનથી નાકનો અથ ભાગ દસ આંગળ રાખવો. કાનની બાકી આર ભાગ (આંગળ) અને છે આંગળ મસ્તકનો પાછલો ભાગ એટલે કુલ $10+8+2=1૬$ આંગળ મસ્તક-જડાર્ધના થયા. પાટલીના આગલા ભાગથી બાર આંગળ પેટ=કંદર પાછું રાખવું (પેટે ચૌદ આંગળની બાકી થઈ) તેથી કંઈક નીકળતો કંદર=પેટનો વચ્ચે ભાગ રાખવો. નાસિકા આર ભાગની અને ઢાઢ ભાગ હોઠથી નીકળતી કરવી. કપાળ અને દાઢીનો ભાગ નાસિકાના અથ ભાગથી ત્રણ આંગળ પાછો મારવો. છાતી ઉપર શ્રીવત્સ પાંચ આંગળ ઉંચું અને ત્રણ ભાગ પહોળું ને ત્રણ ભાગ નીકળતું (સ્તનની વચ્ચે ચોલતું) માથળ પાછળ બાર આંગળ બાકી અને ગોઠણ આગળ આઠ આંગળની ઉંચાઈમાં રાખવો. છે પગ વચ્ચેનું પાણી જવાનું છિદ્ર અમરોરમ બળે આંગળનું કરવું. જિન પ્રભુની પ્રતિમા યૌવનાવસ્થાની માંસલ-ભર્યા દેહવાળી કરવી. તેના સ્વરૂપ અને લક્ષણો એ રીતે આગળના શિલ્પગ્રામના પારગામીઓએ કહ્યાં છે. તેવી આગળ કહેલા માન પ્રમાણે વિધિથી પ્રતિમા ભરાવવી (કરાવવી). પોતાનું શ્રેય ઇચ્છનારાઓએ એથી અન્ય બીજું ન કરવું.

પ્રતિમા-દોષાદિ—

માનાધિકં ન કર્તવ્ય માનહીનં ન કારયેદ્ ।

ક્રિયતે વદ્ધવો દોષાઃ સિદ્ધિસ્ત્ર ચ ન જાયતે ॥ ૪૧ ॥

અજ્ઞાને ક્રિયતે યમ્તુ શાસ્ત્રં ચૈવ ન જાયતે ।

ન દોષો યજમાનસ્ય શિલ્પીદોષો મહદ્ભયમ્ ॥ ૪૨ ॥

હવે પ્રતિમાના દોષો કહે છે. શાસ્ત્રમાં કહેલા માનથી વધારે કે ઓછા માનથી પ્રતિમા કરવી નહિ, કેમકે તેમાં ઘણા દોષો થાય છે. તેનાથી કાર્યની સિદ્ધિ થતી નથી. જે શાસ્ત્રને ન બાજુતો હોય તેવા અજ્ઞાની શિસ્પીએ કરેલા કાર્યનો દોષ અજમાન (કામ કરાવનાર)ને લાગતો નથી, પરંતુ શિસ્પીને મહાલય ઉપજાવનાર એવો દોષ લાગે છે.

પ્રતિમા-સંસ્કાર—

ધાતુલેપ્યાદિ પ્રતિમા અંગમંગં ચ સંસ્કરેત્ ।

કાઘ્વપાપાણનિષ્પન્ના : સંસ્કારાર્હા : પુનર્નદિ ॥ ૪૩ ॥

ધાતુ કે લેપની પ્રતિમા ને અંગમંગં થઈ હોય તો તેને મુઘરાવી ફરી સંસ્કારને યોગ્ય થાય છે. પરંતુ કાષ્ટ કે પાપાણુની મૂર્તિ ને અંગખંડિત થઈ હોય તો ફરી સંસ્કારને યોગ્ય નથી.

નસ્યાંગુલી વાહુનાસા પાદમંગેષ્વનુનમાત્ ।

જનમીતિદંશમંગો વંધનં કુલધનક્ષયઃ ॥ ૪૪ ॥

જે પ્રતિમા (૧) નખે ખંડિત થઈ હોય તો લોકનિંદાનો ભય (૨) આગળીએ ખંડિત થઈ હોય તો દેશભંગ (૩) બાહુ-બાવડે ખંડિત થઈ હોય તો બંધન-કેદ (૪) નાકે ખંડિત થઈ હોય તો કુળનાશ અને (૫) પગે ખંડિત થઈ હોય તો લક્ષ્મી-નાશ થાય છે. એ રીતે ખંડિત પ્રતિમાના અશુભ ફળ બાજુવા.

પીઠં પાનં પરિવારં ધ્વંસેતિ યથાક્રમમ્ ।

જનવાદનધૃત્યાનાં નારો ભવતિ નિશ્ચિતમ્ ॥ ૪૫ ॥

આમન-પીઠ ખંડિત પ્રતિમાથી પદચ્યુત થાય વાહન ખંડિત પ્રતિમાથી, કરાવ નરની વાહન-સમૃદ્ધિનો અને પરિકરોદિ પરિવાર ખંડિત થાય તો નોકરચાકરોના નિક્ષયે કરી નાશ થાય છે.

ગૃહસ્થના ઘરે પૂજનીય પ્રતિમાનું પ્રમાણુ:—

૧° આરભ્યેકાંગુલાદ્વૃદ્ધિઃ પાવટેઠા દર્શાંગુલમ્ ।

ગૃદેષુ પ્રતિમા પૂજ્યા ઋર્ધ્વં પ્રાસાદમે પુનઃ ॥ ૪૬ ॥

૧૦ લામાપામાં-ઘાંત સ્તંભ ને કાણની લોદ અને પાપાણ

પ્રતિમા ય વળ જાતની ઘર સેવ્ય નદિ આણ ॥

દાંતની, લેપની કે કાણની, લોકાદિ ધાતુની કે પાપાણુની એવા પ્રકારની પ્રતિમા ઘર કે ચૈત્યમાં રાખવી નહિ.

એક આંગળથી અગિયાર આંગળ સુધીની પ્રતિમા ગૃહસ્થે ઘરને વિષે પૂજવી.
ને ઉપરના માપની પ્રતિમા પ્રાસાદ-દેવાલયમાં પૂજવી.

પ્રતિમાકાષ્ઠલેપાશ્મદંત-ચિત્રાયસાં ગૃહે ।

ન્યૂનાધિકા પરિવારરહિતા નૈવ પૂજયેત્ ॥ ૪૭ ॥

પ્રતિમા કાષ્ઠની, લેપની કે પથ્થરની કે ફાંતની કે ચિત્રની, માનથી ન્યૂન કે
અધિક હોય કે પરિવાર-રહિત હોય તો તે ગૃહસ્થના ઘરે પૂજવી નહિ.

પ્રતિમાદોષ—

રૌદ્રી ચ હન્તિ કર્તારમધિકાંગી ચ શિલ્પિનમ્ ।

કૃશા દ્રવ્યવિનાશાય દુર્મિત્તાય કૃષોદરી ॥ ૪૮ ॥

ભયાનક પ્રતિમા કર્તાનો નાશ કરાવે છે. અધિક આંગવાળી પ્રતિમા શિલ્પીનો
સંહાર કરાવે છે. પાતળી પ્રતિમા લક્ષ્મીનો નાશ કરાવે છે અને પાતળા પેટવાળી
પ્રતિમા હુકાળ પડાવે છે.

વ્રતનાસા ચ દુઃસ્વાય હસ્વા ગોત્રક્ષયંકરી ।

અનેત્રા નેત્રનાશાય સ્થૂલા સૌમાન્યવર્જિતા ॥ ૪૯ ॥

જાયતે પ્રતિમા હીનકટિરાચાર્યઘાતિની ।

જંઘાહીના ભવેત્ રાષ્ટ્રપુત્રમિત્રવિનાશિની ॥ ૫૦ ॥

પાર્ણિપાદવિહીના ચ ધનધાન્યવિઘાતિની ।

ચિપ્પિટાર્ચા કૃતાર્ચા ન તત્ત્વં ચ વ્યયો ભવેત્ ॥ ૫૧ ॥

પ્રતિમાનું નાક વાંકું હોય તો તે હુઝારાતા બાજુથી. ટૂંકા નાકવાળી પ્રતિમા
ગોત્રનો ક્ષય કરે છે. નેત્ર વગરની પ્રતિમા આંખે અંધાપો લાવે છે. જાડી પ્રતિમા
અર્થશર્યાનો નાશ કરે છે. હીન કટિવાળી આચાર્યને ઘાતક બાજુથી. ટૂંકા જંઘા-
પગવાળી પ્રતિમા રાષ્ટ્રનો, પુત્ર અને મિત્રનો વિનાશ કરે છે, હાથ અને પગહીન
પ્રતિમા ધનધાન્યનો નાશ કરે છે. ચપટી પ્રતિમાના પૂજનનું ફળ મળતું નથી,
વળી તે ખર્ચમાં ઉતારે છે.

અર્થદૃત્ પ્રતિમોચાના ચિંતાદેતુરધોમુર્ચી ।

અથાપદે તિરસ્વીના નીચોંચ્યા તુ વિદેશદા ॥ ૫૨ ॥

અન્યાયદ્રવ્યનિષ્પન્ના પરવારસ્તુ સમુદ્મત્તા ।

ન્યૂનાધિકાંગી પ્રતિમા સપરિવારનાશિની ॥ ૫૩ ॥

ઉંચા મુખવાળી પ્રતિમા દ્રવ્યનો નાશ કરાવે, નીચા મુખવાળી પ્રતિમા ચિંતા કરાવે છે. તીરછી નજરવાળી પ્રતિમા આપત્તિ લાવે છે. ઉંચીનીચી પ્રતિમા દેશવટો દેવરાવે છે. અન્યાયથી પેદા કરેલા ધનથી પ્રતિમા બનાવી હોય (અગર બીજા કામને સારુ લાવેલ પાપાણની પ્રતિમા ભરાવી હોય) અગર ઓછાવત્તા અંગવાળી પ્રતિમા હોય તો આ સર્વ દોષવાળી પ્રતિમાના કારણે પોતાના કુટુંબ પરિવારનો, નાશ થાય છે.

નસ્ત્રકેશામૃષણાદિ શસ્ત્રવસ્ત્રાચલકૃતિઃ ।

ત્રિપદમા વ્યંગિતા નૈવ રૂપયેન્ મૂર્તિમંગલમ્ ॥ ૫૪ ॥

શાંતિપુષ્ટ્યાદિકૃત્યૈશ્વ પુનઃ સા ચ સમીકૃતા ।

પુનઃ રથોત્સવં કૃત્વા પ્રતિમા અર્ચયેદ્દુષ્ટમા ॥ ૫૫ ॥

જે પ્રતિમાના નખકેશ આભૂષણ અસ્ત્રશસ્ત્રો કે વસ્ત્રો કે અલંકાર-આભૂષણો ખંડિત કે વાંકાં હોય તો પણ તેના અંગના કારણે તે દોષિત ગણાતી નથી. તે અંગગમ્ય જાણવી. તેવી પ્રતિમાનો ફરી સમુદ્ધાર કરી શાંતિપૌષ્ટિક કાર્યોથી ફરી સ્થપાત્રાદિનો ઉત્સવ ઉજવી તે પ્રતિમાને પૂજવી તે શુભ છે.

અંગોપાંગૈશ્વપ્રત્યાંગૈઃ કથંચિત્ વ્યંગદૂષિતામ્ ।

વિસર્જયેત્ તાં પ્રતિમામન્યમૂર્તિં પ્રવેશયેત્ ॥ ૫૬ ॥

યાઃ સ્ખંદિતાશ્ચ દગ્ધાશ્ચ વિશીર્ણાઃ સ્ફુટિતાસ્તથા ।

ન તાસાં મંત્રસંસ્કારો ગતાશ્ચ તત્ર દેવતાઃ ॥ ૫૭ ॥

ઉપર કહ્યું તે સિવાય જે પ્રતિમાના અંગ ઉપાંગ કે પ્રત્યાંગ ખંડિત થયા હોય તો તેનું વિસર્જન કરીને બીજી પ્રતિમાનો (વિધિથી) પ્રવેશ કરાવવો. કારણ કે ખંડિત, બળેલી, શીર્ષવિશીર્ણ કે તડકેલી-ફાટેલી પ્રતિમામાં મંત્ર-સંસ્કાર રહેતા નથી તેમ જ દેવપણું રહેતું નથી.

અસીતાન્દશતં યત્પ્રાચ્ચ સ્થાપિતમુત્તમૈઃ ।

તદ્ વ્યંગમપિ પૂજ્યં સ્યાદ્ ચિત્તં તન્નિષ્ફલં ન હિ ॥ ૫૮ ॥

જે પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા સો વર્ષ પહેલાં થઈ હોય અને તે દોષ ઉત્તમ આચાર્ય કે મહાપુરુષે સ્થાપિત કરેલી હોય તે જિંબ=પ્રતિમા અંગઅંગ હોય તો પણ પૂજા કરવા યોગ્ય છે. તેની પૂજા નિષ્ફળ જતી નથી.

પતનાદ્યંગિતા દેવાસ્તેષાં દુસ્તિમુદ્ધરેત્ ।

સ્વપનોત્સવયાત્રાસુ પુનઃ રૂપાણિ અર્ચયેત્ ॥ ૫૯ ॥

॥ इति दोषादि ॥

જે બુની પ્રતિમા પડવાથી (સામાન્ય) ખંડિત થઈ હોય તો તેનો સમુદ્ધાર કરીને સ્વપનાદિ રથયાત્રાદિનો ઉત્સવ કરીને ફરી પૂજા શરૂ કરવી.

મતિમામાનમમાણ—

પ્રાસાદતુર્યમાગસ્ય સમાના મતિમા મતા ।

ઉત્તમાયકૃતે સા તુ કાર્યેકોનાધિકાંગુલા ॥ ૬૦ ॥

અથવા સ્વદશાંશેન હીનઃ સમધિકઃ સ ચ ।

કાર્યા પ્રાસાદપાદસ્ય શિલ્પિભિઃ મતિમા સદા ॥ ૬૧

૧૧ સર્વેષામપિ ધાતૂનાં રત્નસ્ફટિકયોરપિ ।

મલાલસ્ય ચ વિવેષુ શિલ્પિમાનં^{૧૨} યદૃચ્છયા ॥ ૬૨ ॥

પ્રાસાદ રેખાએ હોય તેના ચોથા ભાગના ઉદયની પ્રતિમા કરવી. ઉત્તમ આય લાવવાને માટે એક બે આંગળ ચોંટાવતું કરવું. અથવા તે ચતુર્થાંશમાં દશમો ભાગ અધિક (ઉત્તમ માનની) કે હીન (કનિષ્ઠ માનની) કરી તે માનની પ્રતિમા શિલ્પીએ બનાવવી. સર્વ પ્રકારની ધાતુની, રત્નની, સ્ફટિકની કે પ્રવાલની પ્રતિમા હોય તો પ્રાસાદનું પ્રમાણ ન લેતાં શિલ્પીએ પોતાની ઇચ્છાનુસાર લેવું.

પ્રતિમાનું બીજું પ્રમાણુઃ—

તૃતીયાંશેન ગર્મસ્ય પ્રાસાદે પ્રતિષેત્તમા ।

મધ્યમા સ્વદશાંશેન પંચમાંશેના કનીયસી ॥ ૬૩ ॥

પ્રાસાદના ગર્ભગૃહના ત્રીજા ભાગ જેટલી પ્રતિમા ઉત્તમ માનની બાબુવી. તેનો દશમો ભાગ હીન કરતાં મધ્યમાનની અને પાંચમો ભાગ હીન કરે તો કનિષ્ઠ માનની પ્રતિમા બાબુવી.

૧૧ સર્વેષામપિ ન્યૂનાનાં પાઠાન્તર.

૧૨ ચત્યમાન પાઠાન્તર.

ઝર્વસ્થ પ્રતિમામાન—

एकहस्ते तु भासादे मूर्तिरेकादशांगुला ।

दशांगुला ततो वृद्धिः पावद् हस्तचतुष्टयम् ॥ ६४ ॥

द्वयांगुला दशहस्तान्ता शतार्द्धान्तांगुलस्य च ।

अतो विंशदशांगोना मध्यमार्चा कनीयसी ॥ ६५ ॥

એક હાથના પ્રાસાદને અગિયાર આંગળની ઉભી પ્રતિમા કરવી. તે શીતે ચાર હાથ સુધીના પ્રાસાદને ગળે દસ દસ આંગળ વૃદ્ધિ કરવી. પાંચથી દસ હાથ સુધીના પ્રાસાદને ગળે બળબે આંગળની વૃદ્ધિ કરતા જવું. દસથી પચાસ હાથ સુધીના પ્રાસાદને પ્રત્યેક હાથે એકેક આંગળની વૃદ્ધિ કરતા જવું તે ઉત્તમ માન બળબુ. તેના વીશમો ભાગ હીન કરે તો મધ્યમાન અને દશમો ભાગ હીન કરે તો કનિકમાન પ્રતિમાનું બળબુ.

आसनस्थ प्रतिमामान—

हस्तादेर्वेद हस्तांते षड्वृद्धिः स्यात् षडंगुला ।

तदूर्ध्वं दशहस्तान्ता त्र्यंगुला वृद्धिरिष्यते ॥ ६६ ॥

एकांगुला भवेद् वृद्धि-र्पावत् पंचाशदस्तकम् ।

विंशत्येकाધिका ज्येष्ठा विंशत्योना कनीयसी ॥

ઝર્વસ્થા પ્રથમા પ્રોચતા આસનસ્થા દ્વિતીયકા ॥ ૬૭ ॥

એક હાથથી ચાર હાથ (ગજ) સુધીના પ્રાસાદને પ્રત્યેક હાથે છ છ આંગળની બેઠી પ્રતિમાનું માન બળબુ. ત્યાર પછી છથી દસ હાથ સુધીના પ્રાસાદનું પ્રત્યેક હાથે ત્રણ ત્રણ આંગળ વધારતા જવું. અગિયારથી પચાસ હાથ સુધીના પ્રાસાદને

॥ પ્રતિમામાનપ્રમાણ ॥

પ્રાસાદ ગજ	બેઠી પ્રતિમા આંગુલ	હજી પ્રતિમા આંગુલ	પ્રાસાદ ગજ	બેઠી પ્રતિમા આંગુલ	હજી પ્રતિમા આંગુલ
૧	૧	૧૧	૮	૩૬	૪૮
૨	૧૨	૨૧	૯	૩૮	૫૧
૩	૧૮	૩૧	૧૦	૪૨	૫૮
૪	૨૪	૪૧	૨૦	૫૨	૬૭
૫	૨૭	૪૩	૩૦	૬૨	૭૩
૬	૩૦	૪૫	૪૦	૭૨	૮૩
૭	૩૩	૪૭	૫૦	૮૨	૯૩

પ્રત્યેક ગળે એકેકે આંગળની વૃદ્ધિ કરતા જવું. આપેલા માનનો વીશનો ભાગ વધારવાથી જ્યેષ્ઠમાન અને વીશનો ભાગ ઘટાડવાથી કનિષ્ઠમાન જાણવું, એ રીતે આંગળ જે પહેલું માન કહ્યું તે જિણી પ્રતિમાનું છે અને આ ણીજીનું જે માન કહ્યું તે બેઠી પ્રતિમાનું જાણવું.

પ્રતિમાપદસ્થાપન—

પ્રાસાદગર્મે ગેહાર્ધમિત્તિતઃ પંચમાકૃતે ।

યજ્ઞાગ્રાઃ પ્રથમે માગે સર્વદેવા દ્વિતીયકે ॥ ૬૮ ॥

જિનાર્કસ્કંદકૃષ્ણાનાં પ્રતિમાથ તૃતીયકે ।

બ્રહ્મા ચતુર્થકે માગે લિંગમીશસ્ય પંચમે^{૧૩} ॥ ૬૯ ॥

પ્રાસાદના ગર્ભગૃહના અર્ધમાં પાછલી ભીંત તરફના અર્ધમાં પાંચ ભાગ કરવા. ભીંતથી પહેલા ભાગમાં યજ્ઞ આદિ, બીજા ભાગમાં સર્વદેવ, ત્રીજા ભાગમાં જિન, સૂર્ય, કાર્તિકેય અને કૃષ્ણની પ્રતિમા સ્થાપન કરવી, ચોથા ભાગમાં બ્રહ્મા અને પાંચમા ભાગમાં એટલે ગર્ભગૃહના મધ્યમાં (શ્લેષ દેશાન તરફ) શિવલિંગની સ્થાપના કરવી.

દૃષ્ટિપદ સ્થાપન—

દ્વારશાસ્ત્રાદિભિર્ભાગિરયઃ એકદ્વિતીયકઃ ।

મુક્ત્વાદ્યમં ચ ભાગૈકં યો ભાગઃ સપ્તમઃ પુનઃ ॥ ૭૦ ॥

તથાપિ સપ્તમે માગે ગજાયસ્તત્ર પાતયેત્ ।

પ્રાસાદે પ્રતિમાદૃષ્ટિઃ કર્તવ્યા તત્ર શિલ્પિભિઃ ॥ ૭૧ ॥

પ્રાસાદના દ્વારશાખાના નીચેથી એક, બે, ત્રણના ક્રમથી આઠ ભાગ કરવા. તેમાંનો ઉપરો આઠનો એક ભાગ તણ દેવો. પછીના સાતમા ભાગના ફરી આઠ ભાગ કરી ઉપરનો સાતમો એટલે જન્ય ભાગમાં શિવપીએ (પ્રાસાદના દ્વારના તે સ્થાનમાં) પ્રતિમાની દૃષ્ટિ સ્થાપવી.^{૧૪}

૧૩ પ્રાસાદવોદન ઝઞ ૪—પટ્ટોપો યજ્ઞમૂતાગ્રાઃ પટ્ટાગ્રે સર્વ દેવતાઃ ।

તદગ્રે વૈષ્ણવં બ્રહ્મા મધ્યે લિંગં શિવસ્ય ચ ॥

ગર્ભગૃહમાં પાછલા પાટ નીચે યજ્ઞમૂતાદિની સ્થાપના કરવી. પાટડાથી આંગળ સર્વ દેવની અને તેનાથી આગળ વિષ્ણુ આદિ દેવો બ્રહ્મા, અને ગર્ભગૃહના મધ્યમાં શિવલિંગની સ્થાપના કરવી. આ સ્થાપનાની રીતે શિવપીએ હાથ પ્રતિમા પદ્મસે છે.

૧૪ દૃષ્ટિ મંજરમાં જુગજુગ મત પ્રવર્તે છે. તેમાં અહીં આપેલો મત વર્તમાન કાળે સર્વમાન્ય ગણાય છે. પરંતુ જુના મંદિરોમાં કયાંક કયાંક જુગ જુગ મત નીચે પ્રતિમાદ

इत्येवं प्रतिमामानं संक्षेपेण मया कृतम् ।

तदनुसारं विज्ञाय कर्तव्यं सुषशिल्पिभिः ॥ ७२ ॥

इति श्री विश्वकर्माकृते ज्ञानप्रकाशदीपावलि वास्तुविद्यायां जिन प्रतिमा लक्षणाधिकारे पद्मपिंडोऽध्यायः ॥ २१ ॥

ઉપર પ્રમાણે પ્રતિમાનું માન મેં સંક્ષેપમાં કહ્યું છે તે અનુસાર વિચાર કરીને પુદ્ગિમાન શિલ્પીએ પ્રતિમા બનાવવી. દ્યુતિશ્રી વિશ્વકર્મા વિરચિત જ્ઞાનપ્રકાશ દીપાવલિ વે વાસ્તુવિદ્યાના જિન પ્રતિમા લક્ષણાધિકારે શિલ્પવિશારદ પ્રમાણકર એકાદશાધિ શિલ્પશાસ્ત્રીએ રચેલી શિલ્પપ્રમા નામની બાપા ટીકાનો એકવીશમો અધ્યાય (૨૧)

એસારેના હોય છે. તેવા વખતે ધીરજથી વિચારીને શિલ્પીએએ વેધદોષ જોઈ પરમાનને ઉત્તર આપવો.

(૧) હંકુર ફેર વાસ્તુસારમાં દ્વારની ઉંચાઈના દશ ભાગ કરી ઉપરના સાતમા ભાગના કરી દશ ભાગ કરી સાતમે ભાગે દદિ રાખવી તેમ તે કહે છે.

(૨) દિગ્બરારાચાર્ય વસુનંદી કૃત પ્રતિષ્ઠાસારમાં દ્વારની ઉંચાઈના નવભાગ કરી, ઉપરના બે ભાગ છોડી સાતમા ભાગના કરી નવ ભાગ કરી સાતમા ભાગે દદિ રાખવી એમ કહે છે.

(૩) દીપાલ્કવ અ. ૮ માં બતાવ્યા પ્રમાણે દ્વારની ઉંચાઈના બત્રીસ ભાગ કરી ૨૧ મા ભાગે દદિ રાખવી.

આ બધા મતોનો મુકાબલો કરવા એક દદિત લેવું જોઈએ. જો ૨ માર ૧૭ આંગળા ૩'૩" દ્વાર હોય તો—

દીપાલ્કવ અ. ૮ ના મતે ઉત્તરગથી નીચે ૨૨ આંગુલ

દીપાલ્કવ અ. ૨૧ ના મતે " " ૯ આંગુલ

વસુનંદીના મતે " " ૧૬ આંગુલ

હંકુર ફેરના મતે " " ૧૮ આંગુલ

દદિ નીચી રહે છે. આમ જુદા જુદા પ્રમાણો છે.

પ્રતિમા લેખકેલેખનું રચૂળ પ્રમાણ લોકોદિત કાન્ધમા:—

મેઘ રાશિવાળાને તો શાંતિ મલિદ્ધ નેમિ શ્રેષ્ઠ, અનંગ કુણે તે શ્રેષ્ઠ પરમે વખાળિયે.

મિથુને આદિ, સંભવ અને અગ્નિનંદન છે, કક્ર ધર્મ ગ્રેષ્ઠ સિંદ સુમતિ પ્રમાણવા.

પવ, નેમિ, વીર, કન્યાવૃષાચને પાસ વૃષા, દસિક ચંદ્ર ધનના ખાજી પ્રતુ જાનવા.

આદિ સુમતિ સીનસ મકર ગ્રેષ્ઠાદ દન, કુંભે અનંત અર મીને પ્રતુ પ્રમાણવા.

અક્ષા: મેઘ ૩૯: કક્ર ૨૧: વૃષા ૫૫: માર

જાવડ: દ્વાર ૫૮: મિંદ ૫૫: રમિક ૫૫: કુંભ

૩૮૫: મિથુન ૫૬૫: કન્યા ૫૫૬: ધન ૬૫૬: મીન

શ્રી વિશ્વકર્મા વિરચિત વાસ્તુવિદ્યાયાં

જ્ઞાનપ્રકાશદીપાર્ણવે

ઉત્તરાર્ધઃ

॥ દ્વાવિંશતિતમોઽધ્યાયઃ ॥

॥ જિનપરિકરલક્ષણાધ્યાયઃ ॥ ૨૨ ॥

જયોવાચ--

કથયતુ મહાપ્રોક્ત પરિકરસ્ય લક્ષણમ્ ।

આસનસ્થાર્ચાં ચૌર્ધ્વાર્ચાં શ્યનાર્ચાં વિશેષતઃ ॥ ૧ ॥

તેષાં યુવત્યનુક્રમેણ દ્વૈદિ માનં પરિકરમ્ ।

સિંહાસનસ્ય કિં માનં કિં માનં બાહુયુગ્મયોઃ ॥ ૨ ॥

કિંમાનં છત્રશૃંગં ચ શંખદુન્દુભિમાનતઃ ।

એતત્ સર્વં પ્રસાદેન કથય ત્વં જગત્પતે ॥ ૩ ॥

વિશ્વકર્માના શિષ્ય જય પૂછે છે:-હે મહાપ્રભુ, મને પરિકરનાં^૧ લક્ષણ કહો. બેઠેલી મૂર્તિના, ઉભેલી મૂર્તિના કે વિશેષે કરીને શયન પ્રતિમાના એના પરિકરની

૧ જિન તીર્થંકરોની આલોક્યએ ક્ષણેપ આટ પ્રાતિદાર્ય છે. તેઓ જ્યાં વિચરે છે, ત્યાં એ આઠે વસ્તુઓ હામર હોય છે. તેથી આ પરિકરમાં તે આઠે વસ્તુઓનો સમાવેશ થયો હોય છે.

અશોકવૃક્ષઃ સુરપુષ્પવૃષ્ટિઃ દિવ્યધ્વનિસ્થાપનમાસનં ચ ।

મામંડલં દુન્દુભિરાતપત્રં સતપ્રાતિહાર્યાણિ જિનેશ્વરાણામ્ ॥

(૧) અશોકવૃક્ષ (૨) પુષ્પવૃષ્ટિ (૩) દિવ્યધ્વનિ (૪) ચામર (૫) સિંહાસન (૬) મામંડળ (૭) દેવદુન્દુભિ અને (૮) છત્ર એ આઠે જિનેશ્વર ભગવાનના પ્રાતિદાર્ય છે. પરિકરમાં તેનો અમનવ્ય નીચે પ્રમાણે કરવામાં આવે છે:—

(૧) અશોકવૃક્ષઃ એ છત્રવટાની ઉપરની છેલ્લી ચરિકાના ગોળ પત્રમાં આસોપાતવનાં પાંદડાં કરવામાં આવે છે.

(૨) દેવદુન્દુભિઃ છત્રવટાની ઉપર ગાયત્રેન્દ્રી વાદ્ય વગાડતા હોય છે.

(૩) દિવ્યધ્વનિઃ છત્રવટામાં છત્રના ઉપરના અખમાં શંખધ્વનિ કરતો દ્વિ દેવ.

(૪) ચામરઃ પરિકરની બે બાજુ ચામરેન્દ્ર ચામર ઢોળે છે, અમર વાહિકામાં છેડા પર ચામર કળશપાત્રી દેવો હોય છે.

(૫) મિંદામનઃ ગાદી.

ચુક્રિતઓ અનુક્રમે કહેા. સિંહાસન કયા માનનું, બાહુયુગ્મ (પખવાડાના કાઉસંગ) કયા માનના, ઉપરનો છત્રવટો કયા પ્રમાણનો, અને તેમાં શંખ તથા દેવદુન્દુભિ વગાડનારાઓ દેટલા માનના કરવા એ સર્વ આપના પ્રસાદ રૂપ, હે જગત્પતિ ! મને કહેા.

વિશ્વકર્મોવાચ—

પૂર્વમાનં ઋવેત્ કુર્યોદર્ચો સર્વત્ર શોભના ।

યદ્દર્ષા મૂલમતિમા પરિકરસ્તદ્દર્ષાદયઃ ॥ ૪ ॥

વિષર્ણાદિ મહાદોષાઃ જાયમાનેષુ સર્વતઃ ।

સ્તનોદ્ભવાધાયેષુ મરકતસ્ફટિકાદિષુ ॥ ૫ ॥

ન દોષો ત્રિવર્ગતાકીર્ણા અર્ચા પરિકરાદિકે ।

શ્રી વિશ્વકર્મો કહે છે: પૂર્વે કહેલા માન-પ્રમાણવાળી શોભનીય પ્રતિમા ભરાવી (કરાવી) તેના જ વર્ણ (રંગ)ના પાષાણનું પરિકર કરાવવું. પ્રતિમાથી જે વર્ણના હોય તેથી બીજા વર્ણના પાષાણનું પરિકર બનાવવાથી સર્વત્ર મહાદોષનો ભય રહે છે પરંતુ સ્તન-મરકતમણિ કે સ્ફટિકાદિની પ્રતિમાના પરિકરમાં વિવર્ણતા થાય તો તેમાં દોષ નથી (પરંતુ ધાતુ પ્રતિમાને ધાતુનું જ પરિકર કરાવવું ભેદરહે.)

આસનં ચ અતો વક્ષ્યે માગાત્ વક્ષ્યામિ ત્વં શૃણુ ॥ ૬ ॥

અર્ચાર્થોદયકં કાર્યં સિંહાસનં સાર્દાયતમ્ ।

અથઃ પીઠં દિગ્માગં ચ દ્વાદશાંગુલરૂપકમ્ ॥ ૭ ॥

હવે હું આસન-ગાદીના વિભાગ કહું છું તે માણો. પ્રતિમાની પહોળાઈથી અધુ ઉચું સિંહાસન-ગાદી કરવી, અને પ્રતિમાની પહોળાઈથી ગાદી દોડી લાગી રાખવી. તેની નીચે દશ ભાગનું પીઠ ઉચું કરવું. (નીચે મોટી પટ્ટી અને ઉપર કણ્ઠપીઠ કરવું.) તે પર બાર આંગળાં વિચારમાં ગજસિંહાદિ રૂપ કરવાં ૬-૭

ઋર્ધ્વે દ્વયાંગુલે છાદ્યં કર્ણિકા ચ વેદાંગુલા ।

અથો દેશે વ્રહ્મઃ સર્વે આદિત્યાદ્યાશ્ચ કારયેત્ ॥ ૮ ॥

(૬) માનકાઃ પ્રભુજના મરતક પાછળ તેમજુજના જેવા મંડળની આકૃતિ.

(૭) પ્રખરપિઠઃ છત્રવટામાં (દાથી નીચે) જે માથાપરે પ્રખરપિઠ કરે છે.

(૮) છત્રઃ પ્રભુના મરતક પર છત્રાકાર દોષ છે.

એમ આઠ પ્રાતિહર્ષો પરિકરમાં દર્શવિધા દોષ છે.

(મતિરૂપઃ ૪ કાળી, ૨ જામલી, ૧૨ રૂપો, ૧૦ કાળીપી = રૂપ ૨૮)

આચરન્તિ ગ્રહધર્મં સર્વદોષનિવારકાઃ ।

ઉદયાશ્વાદૃશિત્યા દૈર્ઘ્યં ચૈ કલ્પયતેડધુના ॥ ૯ ॥

(ગજસિંહાદિ રૂપ) ઉપર બે આંગળની છાંચલી કરવી અને તે ઉપર ચાર આંગળની કણી કરવી, સિંહાસન (ગાદી)ની નીચેની પાટલીમાં સૂર્ય આદિ નવ ગ્રહોના (નાના નાના) રૂપો કરવાં, તે પોતાના ધર્મનું આચરણ કરે છે, અને તે સર્વ દોષોનો નાશ કરનારા છે. આ પ્રમાણે સિંહાસન (ગાદી) ના ઉદય (ઉંચાઇ) ના અઠ્ઠાવીશ આંગળ (ભાગ) મેં કહ્યા હવે તેની લંબાઈના ભાગ કહું છું. ૮-૯

૨ આદિશક્તિર્જિનૈર્દૃષ્ટા આસન્ને ગર્મસંસ્થિતા ।

સહજા કુલજાડધીના પન્નહસ્તા વરમદા ૧૦ ॥

૩ અર્કમાનં વિધાતવ્યમુપાંગસદ્વિતં ભવેત્ ।

દેવ્યાધોગમે મૃગયુગ્મં ધર્મચક્રં સુશોમનમ્ ॥ ૧૧ ॥

દ્વૌ ગર્જો ચામદક્ષિણે દશાંગુલાનિ વિસ્તરે ।

સિંહૌ રૌદ્રમહાકાયૌ ૫ જીવત્ક્રૌંધૌ ચ રક્ષણે ॥ ૧૨ ॥

દ્વાદશાંગુલવિસ્તારૌ કર્તવ્યૌ વિકૃત્તાનૌ ।

કેવલજ્ઞાનમૂર્તિનાં સર્વેપાં પાદસેવકાઃ ॥ ૧૩ ॥

૨ હંકુર દેર વાસ્તુસારમાં મધ્યમાં ચક્રધરા દેવી કરવાનું કહે છે. અહીં આદિશક્તિ નામે દેવી બે હાથવાળી કહી છે. જુના પરિકરોમાં આ બંને જોવામાં આવે છે. વર્તમાન કાળમાં પરિકર નીચે પબામણમાં મધ્ય મર્જામાં પશુ દેવી પધરાવવાની પ્રથા સૌ દોહમો વર્ષથી વધુ જોવામાં આવે છે અને તે મૂળ નાવકની શામળદેવી=પક્ષ્મણીની મૂર્તિ કરાવીને મૂકે છે. પરંતુ તેમ કરવાનું ક્યાંય શાસ્ત્રીય વિધાન હજી જોવામાં આવેલ નથી.

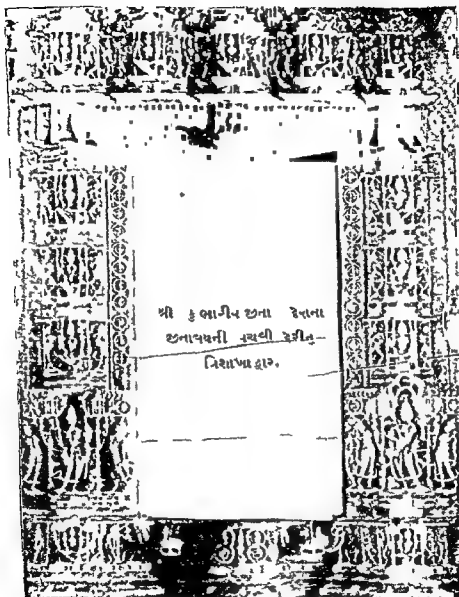
૩ ૭ ભાગની આદિ શક્તિની બે બાજુ બન્ને ચાંબડીઓ ત્રણ ભાગની કરવી. તેમાં કયાંક ૭ ભાગની દેવીની બે બાજુ ચામરધારી સેવિકાઓ કરેલી જોવામાં આવે છે. આ મધ્યની દેવી વિગેરે ભાગ પાંચ આંગળનો નિઝાનો રાખવાનું અન્ય ગ્રંથોમાં છે. તેમજ ચક્ષ-પક્ષ્મણીની પાટલી ત્રણ આંગળ ઉંચી રાખવાનું કહેવું છે. આ અધ્યાયમાં આંગળ અને ભાગ એક અર્થમાં લખવા.

૪ જીવત્ક્રૌંધી ચામદક્ષિણ પાદાન્તર ૫ સર્વે દુઃસહસંચય પાદાન્તર

(ગાદીવિસ્તાર : ૬ ગર્ભાર્ધ દેવી, ૧૦ હાથી, ૧૨ સિંહ, ૧૪ ચક્ષ-પક્ષ્મણી=૪૨+૪૨=૮૪ ભાગ)

૨૭૧ પ્રતિમા પરિકર અને તેરણ

રૂપનાળી પંચરાખાનું દ્વાર આગસલ કુભારીયાઈ

અર્ચા વામે યક્ષિણ્યા યક્ષો દક્ષિણે ચતુર્દશ ।
સ્તંભિકા મૃણાલયુક્તં મકરૈર્ગ્રાસરૂપકૈઃ ॥ ૧૪ ॥

ચતુરશીતિ વિસ્તારે સ્વચ્છ્રૂયે ચાષ્ટચિંશતિઃ ।
આસનં કથિતં ચૈવં ચામરધારાવતં શૃણુ ॥ ૧૫ ॥

॥ इति सिंहासनम् ॥

હવે સિંહાસન (ગાદી) ના વિસ્તારના ભાગો કહે છે. મધ્યમાં આદિ શક્તિ જિન દેવોએ આત્મામાં બેઠે એવી તે સહજ, કુલજ અને સ્વાધીન છે. તેણે હાથમાં કમળ અને વરમુદ્રા ધારણ કરેલાં છે. (તેના ત્રણ દે અબળે આંગળના બેઉ બાજુના ઉપાંગો સહિત) દેવી ૧૨ ભાગના વિસ્તારમાં કરવી. (મધ્યમાં છ ભાગનું ૩૫ કરવું) દેવીની નીચે કણ્વીપીઠમાં ગર્ભમાં સુશોભિત એવું ધર્મચક્ર સહિત મૃગયુગ્મ કરવું. દેવીની બંને બાજુ દસ દસ આંગળના હાથીના રૂપે કરવાં. તેના પછી ચૌદ્ર-મહા કાયાવાળા વિકરાળ સુખવાળા સિંહો બાર બાર આંગળ પહોળાઈમાં કરવા. તેના કોપથી જીવોનું રક્ષણ કરવા પ્રભુએ પોતાની ગાદીની નીચે તેને દબાવેલા બાજે ન હોય! કેવળ જ્ઞાનમૂર્તિ એવા પ્રભુના પાદ સેવકો-પ્રભુની હાજી તરફ યક્ષિણી અને જમણી તરફ યક્ષનાં સ્વરૂપે ગાદીના છેડા પર ચૌદ ચૌદ ભાગના વિસ્તારના કરવા. યક્ષ યક્ષિણીની ફરતા બે બાજુમાં સ્તંભિકાઓ, કમળ જેવાં તોરણો, મકર અને આસન સુગંધી શોભવી કરવી. (જિન ધર્મમાં ઉદ્યોત કરનાર એવા શાસન દેવ-દેવીઓ યક્ષ-યક્ષિણી ને જેના હોય તેનાં સ્વરૂપે ત્યાં કરવાં). એ રીતે ગાદીના વિસ્તારના ચોરાશી ભાગ અને ઉંચાઈમાં અઢાવીશ ભાગનાં લક્ષણો કહ્યાં. હવે પ્રભુની બાજુના ચામરધારીના લક્ષણો સાંભળો.

अथ चामरधरा (वाहिका) —

ચામરધરાનતો વક્ષ્યે ચામરેન્દ્રા इति स्मृतः ।
पृष्ठपटोद्भवः कार्वाः वाहिको मयमभ्यतः ॥ १६ ॥

પરિમાસ્કંધમુત્સેષાઃ ચતુર્થ્યાથ સુરોમનાઃ ।
સ્તંભો મૃણાલયુક્તો પૂર્વાદિ વિરાલેન્દ્રિઃ ॥ ૧૭ ॥

उच्छ्रयमेकपंचामरविस्तारे ऽचिंशतिः ।
उदयं स्तंभिकामिथ तिलक-तोरण-भूषितम् ॥ १८ ॥

‘પદ’ગુલાનિ કર્તવ્યા વિરાલિગજચામરાઃ ।

સ્તંભિકા દ્વયાંગુલે દ્વે સૂર્યાંશે ઇન્દ્રો વિસ્તરે ॥ ૧૯ ॥

અષ્ટમિપટ્ટિકોર્ધ્વમિન્દ્રમેકત્રિંશતિઃ ।

સૂર્યાંગુલં તોરણાદ્યં મૃણાન્નતિલકાન્વિતમ્ ॥ ૨૦ ॥

મૂલનાયકસ્તનગર્ભે દૃષ્ટિમિન્દ્રસ્ય કારયેત્ ।

નાનાભરણશોભાદયં ચામરેન્દ્રઃ પ્રકલ્પયતે ॥ ૨૧ ॥

હવે આમરેન્દ્ર નામથી પ્રસિદ્ધ એવા આમરધરાના લક્ષણ કહું છું. મૂળ નાયકની પ્રતિમાના પાછળ બાબુના ભાગમાં પ્રતિમાના બાહુઓના મધ્યે બંને બાબુ વાહિકા (પખવાડા=આમરેન્દ્ર) સ્થાપન કરવા. તે મૂળ નાયકના ખભા બરાબર ઉંચા સુશોભિત કરવા. તેના (રૂપની બે બાબુ) સ્તંભિકાને હંડ સહિત કમળ કરવા અને બાબુમાં વિરાલિકાઓ કરવી. આ આમરધરા એકાવન ભાગ ઉંચા અને બાવીશ ભાગ વિસ્તારમાં કરવા. ઇંદ્રની બે બાબુ બે ચાંભલીઓ ને તોરણોને તિલકથી શોભતી કરી, તેને હંડ સહિત ઉપર કમળ કરવા. તેમાં વિરાલિકાઓ સ્તંભિકાની બે બાબુએ કરવી. તેની પહોળાઈ પરિકરના બંને છેડા ઉપર છ ભાગની, નાસકવાળી ઉભી પટ્ટિકામાં વિરાલિકા ગજ અને નાના આમર કળશધારીનાં રૂપો કરવાં. બાર આંગળ પહોળાઈમાં ઇંદ્રનું રૂપ અને તેની બે બાબુ બબે આંગળની ચાંભલીઓ કરવી. (એ રીતે વિસ્તાર=બે ચાંભલી ચાર ભાગ; બાર ભાગ પહોળો ઇંદ્ર અને છેડા પરની ગજ વિરાલિકાવાળી છ ભાગની પહોળી નાસક=પટ્ટિકા મળી કુલ બાવીશ ભાગ કરવા)

હવે ઉંચાઈના ભાગ કહે છેઃ-નીચે મૂળ નાયકની પાટલી જેટલી તેની પટ્ટિકા=આસન આઠ ભાગનું, તે પર એકત્રીશ ભાગ ઉંચા ઇંદ્ર (કેશપર્ચત) અને તે પર બાર ભાગમાં તોરણાદિ કમળ તિલકથી શોભતાં કરવાં. (એ રીતે ઉંચાઈ ૮+૩૧+૧૨=૫૧ ભાગ) મૂળ નાયક પ્રભુની સ્તનખિંબી બરાબર ઇંદ્રની દૃષ્ટિ સમસૂત્રમાં રાખવી. બાબુના આમરેન્દ્રની પ્રતિમા અનેક આભૂષણોથી શોભતી કરવાનું કહું છે.

૬ અન્યત્ર-ચમ્પકપદાંગુલં કાર્યં ક્ષોમનં ચતુરાંગુલમ્ એતદ્ધે તે છેડા પરની છ ભાગની ઉભી પટ્ટીમાં વિરાલિકા, ગજ અને નાના આમર કળશધારીનાં રૂપો યાજ તે ભાગ ઉડેા ચાર આંગળોના પાછો મારવો.

આમરધરા વાહિકા ઉદયઃ-

૮ પાવટી-પાટલી

૩૧ રૂપ ઉદય

૧૨ તોરણાદિ

૫૨ ભાગ ઉદય

વાહિકા આમરધરા વિસ્તારઃ-

૨ ભાગ ચાંભલી

૧૨ ભાગ આમરધરા કે કાઉસંગ વિસ્તાર

૨ ભાગ ચાંભલી

૬ ભાગ વિરાલિકા, ગજ-આમર

૨૨ ભાગ વિસ્તાર

મહલાદાસ્યો વામનસ્ય ચામરધારઃ સોચ્યતે ।

દક્ષિણે વાહુસંસ્થાને ઉપેન્દ્રો નામ નામતઃ ॥ ૨૨ ॥

મૂળની ડાબી તરફના આમરધારી ઇંદ્રને મહલાદ નામે ઇંદ્ર કહ્યો છે, અને જમણી તરફના ઇંદ્રને ઉપેન્દ્ર એવું નામ આપેલું છે.

મૂળનાયકગર્ભસ્ય વાહિકાપ્તાદશાંગુલા ।

વાહુચામરધર્યોર્મધ્યેઽન્તરં દ્વયાંગુલમ્ ॥ ૨૩ ॥

મૂળનાયકમસુરગર્મે ચામરેન્દ્રો મયેત્ ।

ઈદ્દશં લક્ષણં વ્રત્સ ચામરધારઃ પ્રકથ્યતે ॥ ૨૪ ॥

॥ હસિ ચામરધરાઃ ॥

મૂળ નાયકની પ્રતિમાના ગર્ભથી બાહુની બહારની ફરક અઢાર આંગળાની હોય છે. તેની અને બાહુના આમરધરાની વચ્ચે બે આંગળાનું અંતર રાખવું. (૧૮+૨+૨+૬=૨૮) આમ મૂળનાયકની ગાદીની પાટલીની બેઉ બાહુના ફરક બરાબર પરિ-કરનો આમરેન્દ્રનો ગર્ભ રાખવો. એ રીતે આમરધરાના લક્ષણ કહ્યાં છે. ઇતિ આમરધરા.

છત્રવૃત્ત-દૌલા—

દૌલાસ્યં તોરણં કાર્યમનેકાકારં સંયુતમ્ ।

ત્રિરથિકૈદ્મવં કાર્યં છત્રત્રયસમન્વિતમ્ ॥ ૨૫ ॥

અશોકપત્રાદિકાર્યં છત્રદંદઃ સુશોભિતઃ ।

પૃષ્ઠસ્તે ફળમંદનાસ્યં મસ્તકોર્ધ્વં સમુદ્મવેદ્ ॥ ૨૬ ॥

ત્રિપંચફળઃ સુપાર્શ્વઃ પાર્શ્વઃ સપ્તનવસ્તયા ।

દીનફળો ન કર્તવ્યોઽધિકો નૈવ ચ દૂપયેદ્ ॥ ૨૭ ॥

છત્રત્રયં ચ નાસાગ્રોત્તારે સર્વોત્તમં મવેદ્ ।

નાસામાલાન્તયોર્મધ્યે કપોલવેધકૃત્ પુનઃ ॥ ૨૮ ॥

હવે છત્રવૃત્ત જેને દૌલાતોરણ કહે છે તે અનેક આકારવાળું કરવાનું કહ્યું છે. તેના પર ત્રણ રથિકા કરવી. (૧) ગાંધર્વ રૂપ પંકિત (૨) હંસ પંકિત (૩) અશોક

પત્ર પંકિત. મધ્યમાં ઉપશષ્ટિપર ત્રણ છત્ર અને અશોક પત્રાદિને કમળદંડથી ચોભતું કરવું. પ્રભુનો પાછલો ભાગ મસ્તક પર ફણાથી ચોભતો કરવો. તે સુપાર્શ્વનાથજીને ત્રણ કે પાંચ ફેણ અને પાર્શ્વનાથજીને સાત કે નવ ફેણવાળા સપની આકૃતિ કરવી. તેનાથી ઝોાછી ફેણો ન કરવી. પાર્શ્વનાથજીને અધિક ફેણ થાય તો દોષ નથી. ત્રણ છત્રોમાં નીચલા આગળ પડતા છત્ર અને પ્રભુના નાકનો અથ્ર ભાગ સમસૂત્રમાં (અવલંબે) રાખવા તે ઉત્તમ બાણુવું. નાક અને કપાળના મધ્ય ભાગમાં આડી રેખાથી કપોલ વેધ બાણવા.

ચતુરશીત્યંગુલં દીર્ઘમુદયૈકપંચાશ્વદંગુલમ્ ।
ઘંટાસ્તસ્યોધ્વૈ કર્તવ્યા સર્વલક્ષણસંયુતા ॥ ૨૯ ॥

ભામંડલં તતો મધ્યે તિલકં વામદક્ષિણે ।
ચતુર્દશાંગુલં પ્રોક્તં તિલકં વિસ્તૃતં મથેત્ ॥ ૩૦ ॥

હૃદયે ષોડશં પ્રોક્તં તિલકે તત્ર રૂપકમ્ ।
ઉપરે છાદ્યકી જ્ઞેયા ઘંટાકલશમૂષ્પિતા ॥ ૩૧ ॥

નાસિકે સ્તંભિકાદ્વો ચ મયૂરં વામદક્ષિણે ।
વાહો મકરાણાં મુરલાઃ ગાંધર્વા રત્નશેખરાઃ ॥ ૩૨ ॥

‘વીળા વંશધરાઃ પ્રોક્તા મધ્યસ્થાને ઇતિ સ્મૃતાઃ ।
વસંતરાજો માલાધરસ્તિલકવામદક્ષિણે ॥ ૩૩ ॥

૮ અન્ય શિલ્પપ્રણેતામાં ઉપરજણ તિલક કહેવ છે,

ઉપરિફાલનાઃ કાર્યાસ્ત્ર મેદ્રમતઃ શૂણુ
યદ્ભાગં મુલમદ્રં ચ નિર્ગમે સાર્ધમેય ચ
મૂલનાસિકાશ્ચતુર્માળ દ્વાલુમયોક્ત વૈ ।
તસ્ય વાહો પ્રકર્તવ્યં સાદ્ર્ઘ્ન માર્દ્ઘ્ન ચ નિર્ગમમ્ ॥

આમરે-દ્રના ગર્ભે વીણાવંશધરની ફાલનાના બેઠે હવે સાંભળો-જી ભાગવું મુખમદ્ર પડેાણું કરવું ને દોઢ ભાગ નીકળણું રાખવું. તેની જ ને બાલુમાં બજીએ સાંભલી સાધે મૂળનામિક ચત્તમાર ભાગની કરવી. તે એકથી બીજી બહાર દોઢ દોઢ આંગળની રાખવી. (કુલ ૧૪ ભાગ વિસ્તારમાં બાણુવું) આ સર્વ ભાગવું શ્લોક ૩૦-૩૧ માં તિલકના નામથી વિવરણ કરેલ છે. તેના મધ્યમાં વીણાવંશધર કે નાની જિનપ્રતિમા કરવાનું કથ્ય છે.

ઘૌલા-છત્રવૃત્ત ચોરાશી આંગળ વિસ્તારમાં અને એકાવન ભાગ ઉંચાઈમાં કરવો. પરંતુ તે પર વિશેષમા મધ્યગર્ભે ઘંટાકળશ સર્વલક્ષણવાળા કરવા. (તે એકાવન ભાગ ઉપર ભણવા) પાર્શ્વ-સુપાર્શ્વનાથજીને સર્વ તથા સર્વ પ્રભુજીને પાછળ ભામંડળની આકૃતિ કરવી. તેની ડાબી જમણી તરફ ચામરેન્દ્રના મધ્યગર્ભ ઉપર રૂપયુક્ત તિલક ચોદ આંગળ પહોળા અને સોળ આંગળ ઉંચાઈમાં કરવા. (તેના ઉદયમાં મધ્યમાં એકેક રૂપ કરવું.) તેના પર છાજલી કહી છે. તેના પર ઉદ્ગમ ઘંટાકળશથી શોભતું કરવું. તેની નીચે વીણાધરના રૂપની બે ગાળુ નાસિકાઓમાં બળે સ્તંભિકાઓ કરવી. તે પર ડાબી જમણી તરફ મયૂર કરવા. બહારના ભાગમાં સુખ ક્રાંતિ મકરો કરવા. ગાંધર્વ અને રત્નમુકુટધારીના રૂપો કરવાં વીણા વાંસળી બજાવનારાના સ્વરૂપો દેવ-તિલકના મધ્યમાં, ગવાક્ષમાં કરવા.

વસંતરાજો માલાધરસ્તિલક વામદક્ષિણે ॥ ૩૩ ॥

અનુગો પારિજાતશ્ચ દશાંગુલપ્રમાણતઃ ।

મૂર્લોકો મુવર્લોકેશો વાગ્રે છન્નં દ્વિતીયકમ્ ॥ ૩૪ ॥

પરિકર વિસ્તાર

ગાદી વિસ્તાર	છત્રવટનો વિસ્તાર
૬ ગભાર્થ દેવી	૧૦ ગભાર્થ છત્ર
(મં પથી)	૨ કમળ નાળ
૧૦ ગમ	૧૦ માયાધર
૧૨ સિંહ	૧૪ તિલક વિસ્તાર
૧૪ વક્ષ-વક્ષિણી	૬ મકરમુખ
૪૨	૪૨
૪૨	૪૨
૮૪	૮૪

ગાદી સિંહાસન

ઉદય	વિસ્તાર
૪ ભાગ કણી	૬ ગભાર્થ દેવી
૨ ભાગ છાજલી	૧૦ ગમ
૧૨ ભાગ ગમમિંહાદિ ૩૫	૧૨ સિંહ
૧૦ ભાગ કણીપીઠ	૧૪ વક્ષ-વક્ષિણી
૨૮	૪૨+૨=૮૪

પરિકર ઉદય

મધ્યગર્ભે	બાજુનાથી ઉદય
૨૮ ગાદી	૨૮ ગાદી
૭૦ પ્રભિમા	૫૧ વાહિકા
૩ માથે અંતર	૫૧ છત્રવૃત્ત (છત્રવટો)
૧૦ છત્ર ઉદય	૧૩૦
૬ રાખપાલ	
૫ હંસ પકિત	
૫ અગ્રોકપત્ર	
૧૩૦	

વાહિકા-ચામરધરા

ઉદય	વિસ્તાર
૮ ભાગ પાવટી	૨ ભાગ ચામની
૩૧ રૂપ	૧૨ ભાગ રૂપ
૧૨ તોરણાદિ	(ચામરેન્દ્ર કે કાકિમગ)
૫૧	૨ ભાગ ચામની
	૬ ભાગ બાજુના નાનામાં
	વિરાધિના, ગમ, મિંહ
	ને ગળા ચામરગળા દેવ.
	૨૨

તૃતીય લિંગમાકારમ્ ગ્રહા દેવાથતુર્યકમ્ ।

દોલ કનકદંડં ચ છત્રવૃત્તં વિશાંગુલમ્ ॥ ૨૫ ॥

સદ્ગુરી મણિમૌક્તિકસ્યોધ્વે કલશશોભિતમ્ ।

વંશીધરના સિલકથી કાળી જમણી તરફ (પ્રભુના મુખ પાસે) વસંતરાજ એવા માલાધરનાં સ્વરૂપે તેના અનુચર રૂપે ધારિબતાદિ વેલપત્રો સાથે કરવા. તે દશ આંગળ વિસ્તાર પ્રમાણમાં કરવા. પ્રભુ પરતું છત્ર પ્રાણકંઠના ભૂલોકનું પ્રથમ છત્ર, તેની ઉપર ભૂલોકેશનું બીજું છત્ર કરવું. ત્રીજું લિંગાકાર છત્ર અને ચોથું છત્ર ગૃહદેવરૂપ બાણકું. સુવર્ણદંડ ઉપરના છત્રની ચોળાઈ વીસ આંગળ વિસ્તારમાં રાખવી. છત્રની નીચલી (ચાર ભાગની) ઝાલર મણિમોતીમય જેવી કરવી ઉપર દોઢીઅંશમાન એવો કણશ કરવો. (છત્રવટાની ગણતાકાર દંડધારાની ઉંચાઈ દસ આંગળની કહી છે.)

તિલક

ઉલ્લ (આમરેન્દ્ર પર વંશીધર)

- ૨ ભાગ દાસે
- ૧૨ ભાગ સ્તંભિકા, તોરણ અને મધ્યમાં વંશીધરનું કે જિન પ્રતિમાનું સ્વરૂપ
- ૩ ભાગ છાત્રવી
- ૬ ભાગ દોઢીમે
- ૬ ભાગ ધંટાકૂટ

૨૮

વિસ્તાર

- ૪ ભાગ સ્તંભિકા-નામિક
- ૬ ભાગ વંશીધર કે જિન પ્રતિમા સ્વરૂપ
- ૪ ભાગ સ્તંભિકા-નામિક

૧૪

છત્રવૃત્ત

ઉલ્લ

- ૨ દાસે
- ૧૨ સ્તંભિકા તોરણ ને વંશીધર કે મુર્તિ
- ૩ છાત્રવી
- ૬ દોઢીમે
- ૬ છત્રવટા તળ જરાજર દોઢીવાળે મથાળો
- ૧૦ છત્રવટા-કુદય
- ૯ સંખપાસાદિ ગાયત્રેન્દ્ર પદ્મવી રચિકા
- ૧ દંડપંક્તિ બીજી રચિકા
- ૧ ગાયત્રેક પત્રની ત્રીજી રચિકા
- ૫૦ કુદય છત્રવટા કુદય

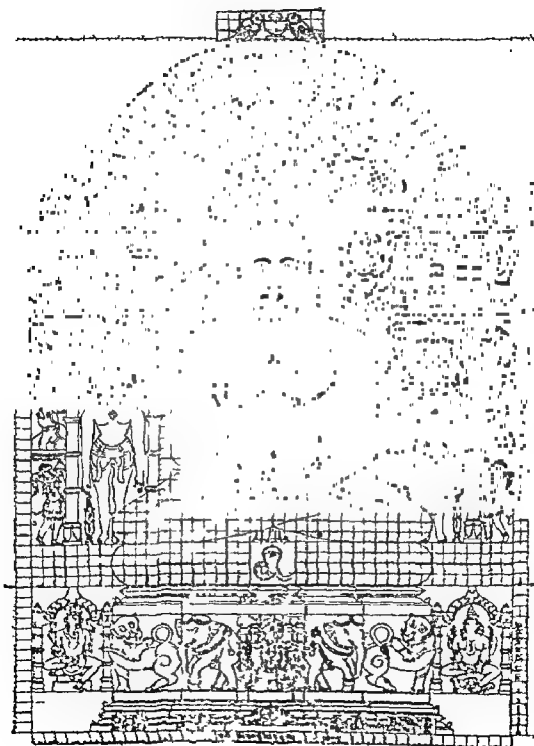
વિસ્તાર

- ૧૦ ગભર્ધિ છત્ર
- ૨ કમલ નાલ
- ૧૦ માલાધર (વસંતરાજ)
- ૪ સ્તંભિકા-નામિક
- ૬ વીજાવેશવર કે મુર્તિ
- ૪ સ્તંભિકા-નામિક
- ૬ મકર મુખ

૪૨

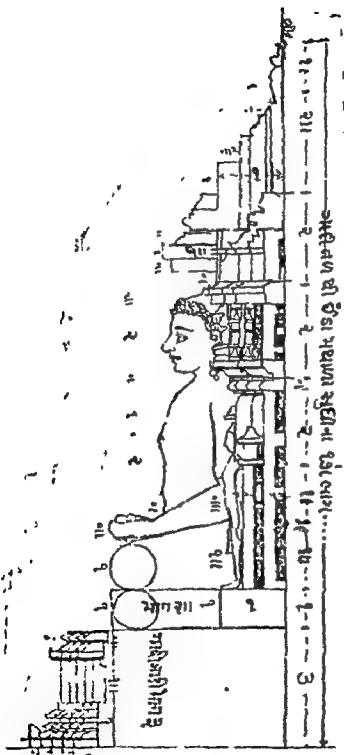
૪૨

૮૪ ભાગ વિસ્તાર

જિન પરિકર-પદ્મદશન

પેરાવતદ્વયો શ્રેષ્ઠો હમયો વામદક્ષિણે ॥ ૩૬ ॥

કલશપલ્લવૈર્યુક્તાવિચ્છાપત્રં ચ કારયેત્ ।

હિરણ્યેન્દ્રદ્વયો કાર્યો પુષ્પાંજલિકલ્પશાન્વિતો ॥ ૩૭ ॥

છત્રવૃત્ત ગાંધર્વેન્દ્રાઃ પંચપૂર્ણમહોદ્ભવાઃ ।

કુર્વંતિ મંગલં સર્વં દુન્દુભિશંખપાલિકાઃ ॥ ૩૮ ॥

માલાધર પર શ્રેષ્ઠ એવા ઐરાવત હાથીના સ્વરૂપ ડાળી જમણી બેઉ તરફ કરવા, તેને સૂંઢમાં કળશપત્રોથી આગ્રહાદિત કરેલા કરવા, હાથી નીચેની પાટલી નીચે પત્રાદિ કરવા, હાથીની પીઠ પર હિરણ્યેન્દ્રો હાથમાં પુષ્પાંજલિ અને કળશ ધારણ કરેલા બનાવવા, છત્રવૃત્તમાં છત્રવટા પર (પહેલી ગોળ પદ્ધિમાં વાજિત્ર સાથે નૃત્ય કરતા) ગાંધર્વાદિ સ્વરૂપો કરવા, છત્રવટા ઉપર તેના મધ્યમાં શંખ બજાવતો દેવેન્દ્ર અને તેની બે બાજુ નૃત્ય કરતા ભેરી બજાવતા રૂપો અને હમરૂ આદિ વાજિત્રવાળા દેવકુંડુલિ અને શંખપાલના સ્વરૂપો આનંદમંગળ કરતા કરવા.

જન્મોત્સવં ચ કુર્વંતિ પર્વતમેરો વાસવાઃ ।

છત્રચામરશંખનાદૈર્હરિણગમિપૈર્વિદુઃ ॥ ૩૯ ॥

પ્રભુનો શુભ જન્મોત્સવ મેરૂ પર્વત પર ઉજવાય છે તેમ અહીં છત્રવૃત્તમાં છત્ર, ચામર, શંખનાદ આદિ હરિભુગમેધિઓ પ્રભુનો ઉત્સવ કરી રહ્યા હોય તેમ કોતરવા.

મામંડલં તતઃ કાર્યં છત્રાષ્ઠ્ય દ્વાવિંશતિઃ ।

ચતુર્વિંશોદયો કાર્યં તતો મૃણાલદંડકમ્ ॥ ૪૦ ॥

છત્રં^૬ દશાંગુલં મોક્તં દ્વિતીયં ચમુ અંગુલમ્ ।

પદ્મં^૭ ગુલં તૃતીયં ચ ચતુર્થં ચ વેદાંગુલમ્ ॥ ૪૧ ॥

મૂલનાયકમસ્તકોઽર્ધે ઘટ્ટં કુર્યાત્ ત્રયં તથા ।

ઘટ્ટં ચતુશ્ચત્વારિશત્ ચતુઃપદ્મચંતકં તથા ॥ ૪૨ ॥

एवं रथिकात्रयं कार्यं घृताकारं मवेत्ततः^{૧૦} ।

પ્રભુના મસ્તક પાછળ છત્રની નીચે તેજપુંજ જેવી ભામંડળની આકૃતિ યાવીશ ભાગ પહોળી અને ચોવીશ ભાગ ઊંચી કરવી, અને માલાધરની આંગળ ધારે વૃત્ત કમળદંડ કરવો. (પ્રતિમાના દાનથી આ છત્રદંડ વચ્ચે બે આંગળનું અંતર રાખવું.) ત્રણ છત્રોમાં પહેલું ગર્ભથી દશ આંગળ, બીજું ગર્ભથી આઠ આંગળ,

^૬ છત્ર ત્રણે દેવેનું છે. પણ તે મર્મથી નજવું. એમ બધા છત્રોની પદોળાદિ મર્મથી નજવું.

ત્રીજી ગર્ભથી છ આંગળ અને ચોથું ચાર આંગળનું કરવું. મૂળનાયકના મસ્તક પરથી રથિકાના ત્રણ ગોળ વૃત્ત ફેરવવાં. પહેલું સુમ્માલીશ આંગળના પરિધથી અને ત્રીજી ચોમક આંગળના પરિધ સુધીમાં ગાંધર્વ પંક્તિનું, હંસપંક્તિનું અને ત્રીજી અશોક પત્રનું એમ ત્રણ વૃત્ત ફેરવવાં.

દિવ્યદેહધરાઃ સર્વે જિનેન્દ્રમકિવત્સલાઃ ॥ ૪૩ ॥

વાદિત્રૈશ્વ સમુત્પન્ના ધારયંતિ ચ માલિકામ્ ।

દૌલામસ્તકે કલશમુખયે હંસરૂપકમ્ ॥ ૪૪ ॥

ગજથુંડા સુશોભાદયા અશોકપલ્લવાકૃતિમ્ ।

પત્ત્વ દૌલાલક્ષણં ચ પ્રકર્તવ્યં સુચિલ્પિભિઃ ॥ ૪૫ ॥

પક્ષે ચામરધારિણઃસ્થાને કાયોત્સર્ગઃ કૃતઃ ।

વીળાવંશધરસ્થાને આસનસ્થા ચ પ્રતિમા ॥ ૪૬ ॥

સહમૂલનાયકેન પંચતીર્થસ્વરૂપકમ્ ।

સ્તને કાયોત્સર્ગદૃષ્ટિઃ ચોર્ધ્વમૂર્ત્યાઃ સમાંશકે ॥ ૪૭ ॥

પરિકરમાં દિવ્યદેહ ધારણ કરનારા દેવો, જિનેન્દ્ર ભક્તિમાં પ્રીતિવત્સલ, દેવ-ગાંધર્વો, વીણાચંખાદિ વાજિત્રો ભજવનારા અને હંમેશાં પુષ્પમાળાઓ સ્પૃહિત શોભતા કરવા. છત્રવૃત્ત=દૌલાના મથાળે મધ્યમાં કળશ અને બે બાજુ હંમ અથવા મોરના રૂપો કરવાં (તે કહેલા ૫૧ ભાગ ઉપરાંત આઠ ભાગમાં કરવા). હાથીઓ સૂંઢાથી શોભતા કરવા અને ઉપર અશોક પાલવના પત્રોની આકૃતિ કરવી. એ રીતે દૌલા છત્રવૃત્તના લક્ષણ બાળવાં. અને કુશળ શિક્ષીએ તે પ્રમાણ પરિકરની રચના ચેળાપીને કરવું. પંચતીર્થઉપ પરિકર કરવાને બાજુના આમરેન્દ્રના સ્થાને કાઉસગની

૧૦ પરિકરના છત્રવૃત્તના ઉપરના ભાગમાં શંખ-ઝેરિ, ડમરૂ આદિ વાજિત્રો ભજવના ગાંધર્વોના રૂપની એક મોટી પંક્તિ સુમ્માલીશ આંગળના વૃત્તના પરિધમાં કરવામાં આવે છે. તે પર હંમની વૃત્ત પંક્તિ, તે કાઠમાં નાના નાના ગાંધર્વોદિના રૂપ જલમીન કરતા દેવ તેની પંક્તિ કરે છે. અને તે પર આરોપાલવના પત્રોની પંક્તિ ચોમક આંગળના પરિધમાં કરવામાં આવે છે. આ રીતે કાઠમાં ચાર પંક્તિ પણ ભેગામાં આવે છે. ત્રણ રથિકા તે અવમ્બ કરવી જ. વિશેષ કવચમાં દેવ ક્રોધ નેશી, પરંતુ તે તેની મધ્યમાં રહીને છેલ્લી પંક્તિ કરવી. આ છેલ્લી રથિકાને મથાળે છત્રવૃત્ત એકાવન ભાગમાં કરી તે પર કળશ અને બાજુમાં પશીરૂપ કરવામાં આવે છે.

મૂર્તિ બનાવવી અને ઉપર વીણા વંશધારીના સ્થાને નાની આસનસ્થ જિનપ્રતિમા ગોખલામાં કરવી. ત્યારે મૂળનાયક સહિત પંચતીર્થસ્વરૂપ પરિકરનું બને છે. તેમાં કાઉસગાની દિષ્ટિ મૂળનાયકની સ્તનખિંખી પ્રમાણે રાખવી અને ઉપરના તિલકની મૂર્તિની દિષ્ટિ મૂળનાયકની દિષ્ટિમાં સમસૂત્ર રાખવી (આ ત્યારે મૂર્તિ પર છત્રો કરવાં.)

પ્રતિમા પરિકરદીના સિદ્ધાવસ્થા તદુચ્યતે ।

પરિકરસહિતા તથા હૃદયિવે પ્રવૂજયેત્ ॥ ૪૮ ॥

પરિકર વિનાના પ્રતિમાણ સિદ્ધ બગવાન કહેવાય અને પરિકર સહિતના પ્રતિમાણ અર્હંત પ્રભુ બાણવા. (પ્રમુખ એક પ્રતિમાને તો અવશ્ય પરિકર કરવું જ જોઈએ કે તેમાં અર્હંત પ્રભુની વિભૂતિ દર્શક અથવા પ્રતિહાર્ય દર્શાવેલા હોય છે.)

ઋત્વસ્થિતપ્રતિમાપરિકર—

છત્રમયં જિનસ્પોધ્વે રચિકાભિસ્ત્રિમિયુતમ્ ।

અશોકદ્રુમપત્રૈશ્ચ દેવદુન્દુભિવાદિમિઃ ॥ ૪૯ ॥

મસુરી સિંહાસનસ્ય ગજસિંહવિમૂષિતઃ ।

મધ્યે ચ ધર્મચક્રં ચ પાર્શ્વયોર્યક્ષયક્ષિણીમ્ ॥ ૫૦ ॥

ઈતિધી વિશ્વકર્માકૃતે જ્ઞાનપ્રકાશદીપાર્ણવે વાસ્તુવિદ્યાયાં

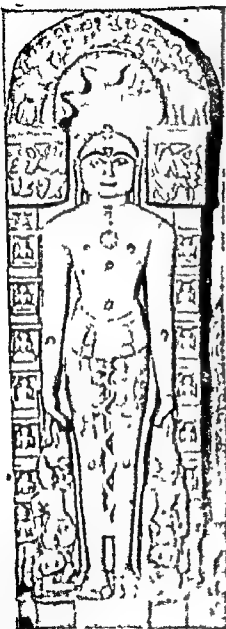
જિનપરિકરલક્ષણે નામ દ્વાવિદ્યસિતમોઽધ્યાયઃ ॥ ૨૨ ॥

૧૦ ઉભી જિનપ્રતિમાના મસ્તક પર ત્રણ છત્ર અને ત્રણ રચિકા (૧) અશોકપત્રો અને દેવદુન્દુભિવાજિત્ર બગવતા દેવમાંધવો (હંસપંક્તિ ત્રિરચિકા) વડે અર્હંકૃત કરવું. સિંહાસનની પાટલી હાથી અને સિંહાથી વિભૂષિત કરવી. મધ્યગણે ધર્મચક્ર અને બંને છેડા પર યક્ષ-યક્ષિણીના સ્વરૂપો કરવાં.

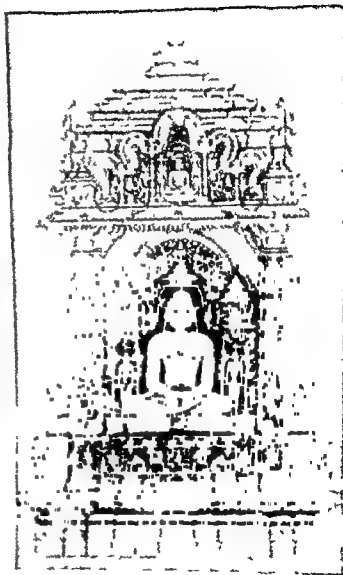
ઈતિધી વિશ્વકર્મા વિરચિતે જ્ઞાનપ્રકાશદીપાર્ણવે વાસ્તુવિદ્યામયે જિનપરિકર લક્ષણાધિકાર ઉપર સ્થપતિ પ્રભાશંકર ઝોવાડાદાર્શ શિલ્પશાસ્ત્રીએ રચેલી શિલ્પ-પ્રભા નામની સાપ્તાહીકાનો અધ્યાય આવીશમો.

૧૧ ઉભા જિનપરિકરમાં બીજા તીર્થંકરોની મૂર્તિઓ પણ કોઇ સ્થળે જોવામાં આવે છે. પણ આગળ ઇન્દ્રાર્ક રૂપે નાના કરવામાં આવે છે. ઉભી પ્રતિમાના પરિકરમાં યક્ષ-યક્ષિણીના સ્વરૂપો બહુ જોવામાં આવે છે.

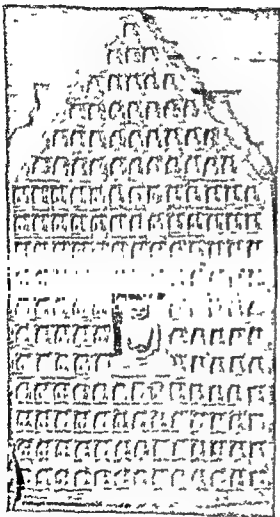
કુમારપાગ જૂનાથ ચરિત્ર અંબના ઉત્તરાર્ધમાં પરિકર વિષે નાચેનો પાક જોવામાં આવે છે તે અંગે આપીએ છીએ.

શપોભમ્ પદ્માને સિત પ્રભુની પ્રતી
મૂર્તિ, જલિત માથે રીપાઈવ એ. ૨૨

મનુષ્ય-જન પરિહર ઉર્વો સાથે રીપાઈવ એ. ૨૨

ઉત્કલકળે વિચરતા ૧૭૦ તિર્થ દા સાથે અણ્ણ-
નાથજીનો ૫૮
દીપાલ્કવ

સમવસરજી

દીપાલ્કવ અ. ૨૫

જેન યંય પરિકર સંશિષ્ત સ્વરૂપ—

સુમેદશિખરં દૃષ્ટ્વા મયઃ પૃચ્છતિ સદ્ગુરુમ્ ।
યોડયં પર્વત દૃષ્ટેપ કસ્યેદં મંદિરં પ્રમો ॥ ૧ ॥

કોડયં મધ્યે પુનર્દેવઃ પાવાન્તા કા ચ નાયિકા ।
કિમિદં ચક્રમિત્યગ્ર તદ્ગન્તે કેઽ સુમો સુમી ॥ ૨ ॥

કે યા સિંહા ગજાઃ કે યા કે ચામી પુરુષા નય ।
યજ્ઞો યા યશ્વિની કેવં કે યા ચામરણરકાઃ ॥ ૩ ॥

કે યા માલાધરા યતે ગજાકઢાશ્ચ કે નરાઃ ।
યજ્ઞાયપિ મહાદેવ કૌ વીળાવંશવાદકૌ ॥ ૪ ॥

દુન્નદુભિવાદકઃ કૌ યા કૌ યાડયં શંખવાદકઃ ।
છત્રયયમિદં કિ યા કિ યા ભામંહલં પ્રમો ॥ ૫ ॥

સુમેડ પર્વતનું શિખર નજરે પડતા તથા પોતાના અક્ષરૂ વિષ્ણુમૂર્તિ પૂજે છે કે આ પર્વત કયો છે ? અને તેના ઉપર હે પ્રભુ, કોણે અંધિરે છે ? તેમાં કયા દેવ વસાવે છે ? તેની માદીના ખમ તમે કહો દેવી છે ? (અર્થે) ચક્ર અને (બાજુમાં) હરણ અને હરિણી શું છે ? માદીમાં સિંહ અને હાથી તથા આ નીચે ત્રય પુરુષરૂપ શેના છે ? આ શક્તિશાળી અને ચામરધારક કોણ છે ? માલાધર અને હાથી પર ભેડેલા પુષ્પો કોણ છે ? હે પ્રભુ ! આ વીળાવંશવાદક, દુન્નદુભિવાદક તથા આ શંખધારક કોણ છે ? અને આ ત્રણ છત્ર કેમ છે ? હે પ્રભુ ! આ ભામંહલ શું છે ?

વિશ્વકર્મોદિત્ય—

ઘૃણુ પ્રાપ્ત મહાશિલ્પિ વસ્ત્રયા પૃષ્ઠમુક્તમમ્ ।
પર્યતો દેદરિત્યેષ દ્યુર્ણરત્નચિદ્રૂપિનઃ ॥ ૬ ॥

સર્વભ્રમંદિરં ચૈતન્ય રત્નતૈરભ્યમંદિતમ્ ।
ભવં મધ્યે પુનઃ સાક્ષાત્ સર્વદેશ જગદીશ્વરઃ ॥ ૭ ॥

બ્રવસ્ત્રિંશતુષોદિસંવયા ચં સૈઘન્તે સુગ અપિ ।
દિન્દ્રિયેર્યોડ્ઝિતો નિત્યં કેશલહાનનિર્મલઃ ॥ ૮ ॥

પારં ગતો ધર્મમોષેયો લોકાન્તે યમાયયમ્ ।
અનંતરૂપો યસ્તય કપાયઃ પરિચ્છિન્નઃ ॥ ૯ ॥

યસ્ય ચિત્તે જૂઠસ્થાના યોગા અપ્પાદશાયિ ન ।
લિંગરૂપેણ યસ્તય પુરુષેભાય યતંતે ॥ ૧૦ ॥

દામદેવં દ્યપનિદાનલઃ સ પપ પરમેશ્વરઃ ।

શ્રી વિશ્વકર્મા કહે છે, હે મહાશિશી, તમારો પ્રાન ઉત્તમ છે, તો સાંભળો; સુવર્ણરત્નથી શોભીતો એવો આ મેરુ પર્વત છે. તે પર મર્ષજદેવનું રત્નતોરણથી શોભતું મંદિર છે. તેમાં આકાશ સર્વજ્ઞ એવા જગતના ઇન્દ્ર જગદીશ્વર બિરાજે છે. તેનીશકાટી સંખ્યાના દેવો તેમનું સેવન કરે છે. તેઓ સદા ઇન્દ્રિયોને જીતનારા છે. તેઓએ નિર્મળ એવું કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલ છે. ભવસાગરથી પાર પામેલા સિદ્ધશિવામાં વિરાજે છે. તેઓ અનંતરૂપ છે. રાગાદિ કપાયોથી રહિત અને અદાર દોષોથી રહિત જે સિંગરૂપ છે તે પુરુષ રામદેવને છોડનારા આ પરમેશ્વર (ગિરદેવ) છે.

આદિશક્તિર્જિનેન્દ્રસ્ય આસને ગર્ભસ્થિતતા ॥ ૧૧ ॥

સહજા કુલજા હ્યાને પદ્મહસ્તા દન્ડપદ્મા ।

ધર્મચક્રમિદં દેવિ ધર્મમાર્ગપ્રવર્તકમ્ ॥ ૧૨ ॥

નત્ત્વં નામ મૃગઃ સ્તોડયં મૃગી ચ કરુણા મત્તા ।

જખ્તૌ ચ દિગ્ગજા યતે ગજસિંહસ્વરૂપતઃ ॥ ૧૩ ॥

આદિત્યાયા પ્રહા યતે નયેચ પુરુષાઃ સ્મૃતાઃ ।

યક્ષોડયં ગોમુલ્લો નામ આદિનાયકસ્ય સેવકઃ ॥ ૧૪ ॥

યક્ષિણી સ્વિરાકારા નામ્ના ચક્રેશ્વરી મતા ।

રન્દ્રોપેન્દ્રાઃ સ્થયં ભર્તુઃ જ્ઞાતાધ્યામરધારકાઃ ॥ ૧૫ ॥

પારિજાતો ચસન્તશ્ચ માલાધરતયા સ્થિતી ।

જિનેન્દ્રપ્રભુની ગાદીના ગર્ભમાં આદિ શક્તિ બેઠેલી છે. તે મહામતા (માથે ઉત્પન્ન થયેલી) કુબવતી છે. ધ્યાનરથ એવી તે દેવીએ હાથમાં કમળ અને વરશુદ્રા ધારણ કરેલાં છે. નીચે ધર્મચક્ર છે તેની પડખે સત્ત્વ નામનો મૃગ અને કરુણા નામની મૃગી છે. આઠે દિશાના રક્ષણ કરવાવાળા હાથી અને મિંહોના સ્વરૂપો છે. નીચે પાદલીમાં સૂર્યાદિ નવ મહેલ છે. આદિનાય પ્રભુના સેવક ગોમુખ યક્ષ અને સુંદર સ્વરૂપવાળા એવી ચક્રેશ્વરી નામની યક્ષિણી બે છે. પદ ગાદીમાં છે. ઇન્દ્ર અને ઉપેન્દ્ર પોતે આમરધારક તરીકે બે બાજુ ઉભા છે. પારિજાત ભત્રાદિ પુરુષો માથે વસંત અને માધાધર પ્રભુના મસ્તક ખાસે સામસામા ઉભેલા છે.

મંડનસૂત્રધારે રૂપમંડનમાં અં ૬ માં આપેલું જિનપરિકરણ સામાન્ય વિવરણ:—

છત્રત્રયં જિનસ્યોર્ધ્વે રથિકામિત્થિભિર્યુતઃ ।

અશોકત્રુમપત્રૈશ્ચ 'દેવદુન્દુભિવાલ્કૈઃ ॥ ૩૩ ॥

સિંહાસનમસુરાયો ગજસિંહચિહ્નપ્રિપાતાઃ ।

મધ્યે ચ ધર્મચક્રં ચ તત્પાર્થે યક્ષયક્ષિણી ॥ ૩૪ ॥

દ્વિતાલ્પિસ્તરાઃ કાર્યાઃ ષદ્ધિઃ પરિકરસ્ય તુ ।

દૈર્ઘ્યં તુ પ્રતિમા તુલ્યા તયોર્ધ્વે તુ તોરણમ્ ॥ ૩૫ ॥

યાદિકા યાદ્યપદે તુ ગજસિંહૈરલંકૃતાઃ ।

જિન પ્રતિમાના પરિકરના ઉપરના ભાગમાં છત્રદત્તમાં પ્રભુ હિપર ત્રણ છત્ર ઉપરા ઉપર કરવા. અને તે ઉપર ત્રણ રચિકાઓ (માધર્વપંકિત, હંસપંકિત અને અશોકપત્ર પંકિત)ની મહિત છત્રદત્ત (છત્રવટો) કરવું. તેમાં અશોકદક્ષના પત્રો, દેવદંડુભિ, (શંખ) આદિ વાગિજનો વગાડતા ગાંધર્વોના સ્વરૂપો કરવા. પ્રભુજનો પાટલી નીચે સિંહાસન (માદી), હાથી અને સિંહની આકૃતિ અને (મધ્યમાં દેવી) નીચે ધર્મચક્ર, યુગયુગ્મ સહિત અને પડખે છેડા પર ધક્ષ અને યક્ષિણીની મૂર્તિઓ કરીને તે સુશોભિત માદી=સિંહાસન કરવું (૩૪). પરિકરની બાજુના વાહિકા=મામરધરા કે કાઉસગ એ તાલ (૨૪ આંગુલ) પહોળા કરવા (મૂળ અંશમાં ૨૨ આંગુલ કાઢ્યું છે.) અને ઉંચાઈમાં પ્રતિમાના ખભા બરાબર કરવા. તે પર છત્રદત્ત=તોરણ-દૌલા-કરવું. પ્રભુની બે બાજુના ભાગમાં વાહિકા (ઈંદ્ર કે કાઉસગ) કરવા. તેના બહારના છેડા પર ત્રિશલિકા, હાથી અને સિંહથી અલંકૃત કરવી.

અપરાજિતસૂત્રસંતાન માં જિન પરિકરનું વિભાગ પ્રમાણ્ય મુકત સ્વરૂપ આપેલ નથી, પરંતુ સામાન્ય સ્વરૂપ વર્ણન છે,

ज्ञानप्रकाशदीपार्णवे

उत्तरार्धः

॥ त्रयोविंशतितमोऽध्यायः ॥

जिनमूर्ति-वर्ण लांछनादि-यत्तयक्षिणीस्वरूपाध्यायः ॥ २३ ॥

श्रीवीश तीर्थहरानां लांछन

१ श्रीभगवदेव-सुवर्णी- २ अग्निनाथ वृषभः 	३ सार्वभौम शुक्ली हाथी. 	४ सार्वभौम शुक्ली घोडा. 	५ अभिराम सुवर्णी यानर 	६ सुभक्ति सुवर्णी छौं-वर्णी
७ पञ्चभु रक्त कमल. 	८ सुपार्थ सुवर्णी स्वस्तिक 	९ चन्द्रभु श्वेत चन्द्र. 	१० भुविधी श्वेत मगर 	११ रत्नल सौवर्णी श्रीवत्स.
१२ श्रीशंभु सुवर्णी गेंडो. 	१३ वासुधाय रक्त पांडो. 	१४ श्रीभगवत् सुवर्णी भगवत् 	१५ धिमल सौवर्णी वशाह. 	१६ उन्नत सौवर्णी वीरवाणा. वाण
१७ धर्मनाथ सुवर्णी जंज. 	१८ शक्तिनाथ-सुवर्णी- हरण. 	१९ कुंतुनाथ वकनो. 	२० अनाथ सौवर्णी आनाथ 	२१ मल्लीनाथ नीलवर्णी कलश.
२२ सुभक्तियुत श्याम रुम. 	२३ नर्मनाथ पीत नीलकमल. 	२४ नर्मनाथ श्याम शंख. 	२५ पार्थनाथ श्याम साय. 	२६ महाविर सौवर्णी सिंह.

MAHADR. P. SOMPURA

PRABHAKAR D. SHARMA

શ્રી વિશ્વકર્મા ઉવાચ

અથાતઃ સંધવક્ષ્યામિ જિનાનાં વર્ણલાંછનમ્ ।

યક્ષાણાં યક્ષિણીનાં ચ વિદ્યાદેવીનાં ષોડશઃ ॥ ૧ ॥

શ્રી વિશ્વકર્મા કહે છે-જિન તીર્થ કરના વર્ણ અને લાંછન અને તેના યક્ષ-યક્ષિણીના તથા સોળ વિદ્યા દેવીઓના સ્વરૂપ કહું છું.^૧

૧ ક્ષપ્યદેવ—

તત્રાચમુત્તરાપાદા સંભૂતં વૃષલાંછનમ્ ।

હેમવર્ણં યથા કુર્યાદ્ ક્ષપ્યમજિનમાદિમમ્ ॥ ૨ ॥

ગોમુખયક્ષ-સ્વરૂપ

ગોમુખયક્ષ

અર્ધજિનક-ચતુર્થરી

ચતુર્થરી

૧ અપરજિન સૂત્રસંતાનમાં આપેલા યક્ષ યક્ષિણીનાં સ્વરૂપો વિશ્વકર્મા દ્વારા સંધવાયાં છે. આપ્યમયોમાં દેવેલીઓના આપેલા આકૃષ્ટોએ કેમ યક્ષિણાણઃ ક્ષપ્યમાણુ એટલે જમણા નીચળા દાણથી ઉપરના દાણ અને જમી યજ્ઞ ઉપલા દાણથી નીચેના દાણ સુધીના આકૃષ્ટો કેમ કહેવા દેઈ આ સામાન્ય નિયમ છે.

પ્રથમ તીર્થંકર આદિનાથજીનપલદેવ નો જન્મ ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્રમાં ધનરાશિમાં છે. તેમનું લાંચન નદી-પોઠીયાનું છે. શરીરનો વર્ણ સુવર્ણની કાન્તિ જેવો છે

ગોમુખયસ—

વરદાક્ષપાશફલં ગોમુખો ગજવાહનઃ

હેમવર્ણમિદં યુગ્મં ગોમુક્ષામતિચક્રયોઃ ॥ ૩ ॥

વરદમુદ્રા, અક્ષમાળા, પાશ અને ક્ષુણ્ણે ધારણ કરનારો ગાયના જેવા મુખવાળો, હાથીના વાહનવાળો, સુવર્ણના વર્ણનો ગોમુખ યક્ષ બહુવો. હવે અપ્રતિયક્ષાનુ સ્વરૂપ કહે છે.

ચક્રેશ્વરી—

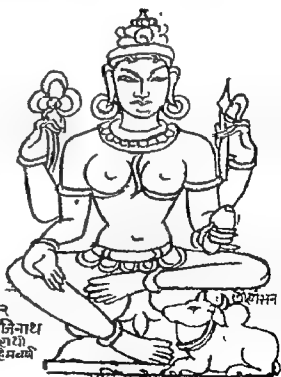
વરદવાણં ચક્રં તુ પાશાંકુસમુચક્રકમ્ ।

‘વજ્ર’ ધનુશ્ચ મરુદ-વાહના પરિકીર્તિતા ॥ ૪ ॥

મણિવંદા ચૈવપ્રયોગી

મહાવશ

અગ્નિનાથ

હૈમવર્ણ

વરહમુદ્રા, ખાણચક્ર, પાશ, અંકુશ, ચક્ર, વજ્ર અને ધનુષને ધારણ કરનારી ગરૂડના વાહનવાળી સુવર્ણ*વર્ણની ચક્રેશ્વરી-અપ્રતિચક્રા દેવી બાણધી.

૨ અજિતનાથ—

અજિતં રોહિણીજાતં હૈમવર્ણં ગજાંકિતમ્ ।

બીજા તીર્થંકર અજિતનાથનું જન્મનક્ષત્ર રોહિણી ને વૃષ સંશિ છે. સુવર્ણ જેવી કાંતિ અને હાથીનું લાંછન છે.

મહાયક્ષ—

ગજારૂઢો મહાયક્ષઃ શ્યામવર્ણચતુર્મુલ્લઃ ॥ ૫ ॥

વરદંમૃદ્ગરાક્ષં ચ પાશશક્ત્યંકુશામયમ્ ।

તથા ધૃતમાતુર્લિંગં ચક્ષિણીં શૃણુ સાંપ્રતમ્ ॥ ૬ ॥

હાથી પર બેઠેલો મહાયક્ષ શ્યામવર્ણનો, ચાર મુખવાળો, આઠ હાથોમાં વરહમુદ્રા, મુદ્ગર-માળા, પાશ, શકિત, અંકુશ, અભય અને કળા ધારણ કરેલા છે. હવે ચક્ષિણીનું સ્વરૂપ જાણો.

અજિતાદેવી—

ગૌરાજિતા હોહાસના વરદપાશાંકુશફલા ।

તેમની અજિતા ચક્ષિણીનો ગૌરવર્ણ છે, હોહાસના (અન્યમતે ગાય) પર બેઠેલી છે. તેના ચાર હાથોમાં વરહમુદ્રા, પાશ, અંકુશ અને કળા ધારણ કરેલા છે.

૨ ચાર હાથ ચક્રેશ્વરીનું બીજું સ્વરૂપ રૂપમંડનમાં આપેલ છે.

દ્વાદશમુજાપ્ત ચક્રાણિવજ્રયોદ્ધિયમેય ચ ।

માતુર્લિંગામયે લેષ ધનુરયા મરુટોપરિ ॥

ચાર હાથની ચક્રેશ્વરીના આઠ હાથમાં ચક્ર, બે હાથોમાં વજ્ર અને કળા, અભયમુદ્રા, ૫મામને ગરૂડ પર બેઠેલી છે. દ્વિદ્વાયજીવીયંમા મિદની સ્વારી વાળી છે પણ તે સંસ્કારો નથી વાગતી. બીજો ચાર જુલની ચક્રેશ્વરીને ઉપરના બે હાથોમાં ચક્ર, નીચે બીજેર અને અભય, અને બે હાથોવાળી પણ જોવામાં આવે છે.

• ચક્ષિણીના સ્વરૂપમાં કટલાકના વર્ણ જણાવેલ નથી તે અન્ય ગ્રંથોના આધારે આપવામાં આવેલ છે. આયુષક્રમ પાઠકે યોગ્ય રીતે સમજી શકે કરવું.

૩ ૨ ચાર દિશકરમા ગાયની નવારી કવી છે. ગિનાનંદ ચણવિંશતિ સ્તુતિમા જ્ઞાતાનું વાદન છે પણ તે અમુક છે. તારંગમાં અજિતનાથના પરિકરમાં પણ જાકરો વાદન છે.

૩ સંભવનાથ—

હેમવર્ણ મૃગજાતં સંભવમથલાંછનમ્ ॥ ૭ ॥

ત્રીજા તીર્થંકર સંભવનાથજીનો સુવર્ણ વર્ણ છે, મૃગશર નક્ષત્રમાં અને મિથુન રાશિમાં જન્મ છે અને તેમને ઘોડાતું લાંચન છે.

ત્રિમુખયજ્ઞ—

નકુલગદામયદં નાગં ફલં સુશન્નિતકમ્

ત્રિનેત્રં ત્રિમુખં ચૈવ શ્યામં ચ મયૂરે સ્થિતમ્ ॥ ૮ ॥

ત્રિમુખયજ્ઞ (સુવર્ણ)

ત્રિમુખયજ્ઞ

ત્રિમુખયજ્ઞ (સુવર્ણ)

દુરિતારીહરી

તેમના ત્રિમુખ યજ્ઞને ત્રણમુખ અને ત્રણ ત્રણ નેત્રો છે; શ્યામવર્ણ છે, મોરતું વાહન છે, તેના છ હાથમાં મોળીયો, ગદા, અભય, નાગ, કૃષ્ણ અને શક્તિ એમ આયુધો છે.

દુરિતારી યજ્ઞિની—

વરદાક્ષમયફલાં ધવલાં મેપવાહનામ્ ।

દુરિતાં દ્રુતામાસ્થાતાં દેવીં વિઘ્નવિનાશિનીમ્ ॥ ૯ ॥

૪ વાસ્તુસાર નિર્વાણ કલિકામાં શક્તિને બદ્ધે માળા કસી છે.

તેમની દુરિતારી યક્ષિણી વિધ્નોનો નાશ કરનારી, પ્રવેતવર્ણની, થેટાનાય વાહન-વાળી છે. તેના આર હાથમાં વરદચુદ્રા, માળા, અભયચુદ્રા અને કૃણ ધારણ કરેલ છે.

૪ અભિનંદન—

ફપિધ્વજં હેમવર્ણં શ્રવણમભિનન્દનમ્ ।

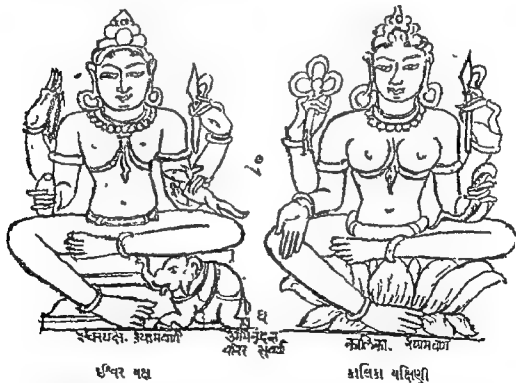
હોથા અભિનંદન તીર્થકરને વાંદરાતું લાંચ્છન છે, સોનાવર્ણું શરીર છે, જન્મ નક્ષત્ર શ્રવણ ને મકર રાશિ છે.

ઈશ્વરયક્ષ—

તસ્ય ચક્ષુમીશ્વરં ચ શ્યામર્ણં ગજાસનમ્ ॥ ૧૦ ॥

ફલાસનકુલં ચૈવાંકુશહસ્તં પ્રકીર્તિતમ્ ॥

તેમનો ઈશ્વર યક્ષ શ્યામવર્ણનો, હાથીની સવારીવાળો, આર હાથમાં કૃણ, માળા, નોળીયો અને અંકુશ ધારણ કરેલો છે.

૫ દેવતામૂર્તિ પ્રકરણમાં પાપાતું વાહન કહ્યું છે અને મંત્રાધિરાજ કલ્પમાં મોરતું વાહન કહ્યું છે.

કાલિકા યક્ષિણી

વરદ પાશાંકુશં નાગં પદ્માસનાં તુ કાલિકામ્ ॥ ૧૧ ॥

તેમની કાલિકા યક્ષિણી, શ્યામવર્ણ (ઈશ્વર યક્ષ જેવાં) છે. તેમને કમળનું વાહન છે. તેના ચાર હાથમાં-વરદ, પાશ, અંકુશ અને નાગ ધારણ કરેલ છે.

૫ સુમતિનાથ —

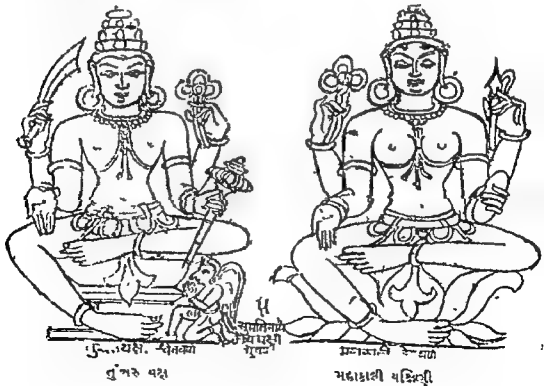
મઘોત્પન્નં સુવર્ણં ચ સુમતિ ક્રોંચલાંછનમ્ ।

પાંચમા તીર્થ કર સુમતિનાથજીને ક્રોંચ પક્ષીનું લાંચન છે. સોના જેવો વર્ણ છે; જન્મ નક્ષત્ર મધ્યા અને નિહ રાશિ છે.

તુંબરુપત્ન—

ગરુડસ્થં તુંબરુ ચ વરદશક્તિપાશગદામ્ ॥ ૧૨ ॥

તેમના તુંબરુ યક્ષને શ્વેતવર્ણ છે, ગરુડની સવારી છે, ચાર હાથમાં વરદમુદ્રા, શક્તિ, પાશ અને ગદા ધારણ કરેલા છે.

કાલિકા યક્ષિણી

તુંબરુ પત્ન

સુમતિનાથ
યક્ષનાથ

મહાકાલી યક્ષિણી

મહાકાલી યક્ષિણી

મહાકાલી યક્ષિણી

હેમવર્ણાં મહાકાર્લીં પદ્માસનાં તુ સંસ્થિતામ્
ચરદયાસાંકુર્ગાં ચ ફલહસ્તાં મકીર્તિતામ્ ॥ ૧૩ ॥

તેમની મહાકાલી યક્ષિણી સોનાવર્ણની, કમળપર બેઠેલી, આર હાથમાં વઘડમુદ્રા, પાશ, આંકુશ અને કૂળા ધારણ કરેલી છે.

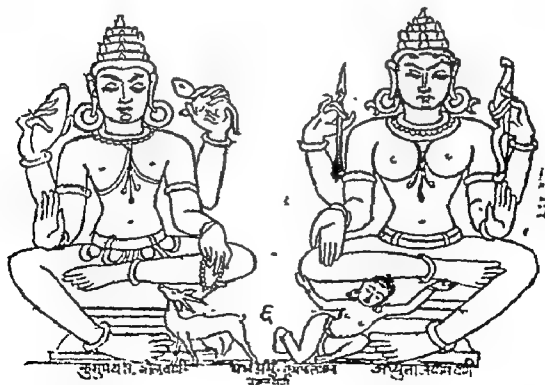
૬ પદ્મમધુ—

ચિત્રાજાતં રક્તવર્ણં કમલં ચ પદ્મમધુ ।

છટ્ટા પદ્મ પ્રભુને કમળનું લિંગ છે, રાતો વર્ણ છે, જન્મ નક્ષત્ર ચિત્રા અને કન્યા રાશિ છે.

કુસુમયસ—

કુસુમં નીલં કુરંદ્રફલાભયાસનકુલમ્ ॥ ૧૪ ॥

તેમના કુસુમ યક્ષનો નીલવર્ણ છે, હરણતું વાહન છે, તેના ચાર હાથમાં ક્ષણ, અભય માળા ને નોળીયો ધારણ કરેલા છે.

અચ્યુતા યક્ષિણી—

નરસ્થામચ્યુતા ઇયામા વરદવાણામયઘનુઃ

તેમની અચ્યુતા યક્ષિણી શ્યામ વર્ણની પુરુષની સ્વારી કરનારી ચાર હાથમાં વરદ મુદ્રા, ખાણ, અભય અને ધનુષ્ય ધારણ કરેલી છે.

૭ સુપાર્શ્વનાથ—

સુપાર્શ્વદેમવર્ણં તુ વિશાસ્ત્રાં સ્વસ્તિકાંકિતમ્ ॥ ૧૫ ॥

સાતમા સુપાર્શ્વજિન સુવર્ણ વર્ણના, સાથીયાના લાંચનવાળા છે. તેમનું જન્મ નક્ષત્ર વિશાખા ને તુલા રાશિ છે.

માતંજયસ મીલિવાળે

માતંગ યક્ષ

૭

સુપાર્શ્વનાથ.
સ્વસ્તિકા હેમવર્ણી

શાન્તાદર્શી મુખ્યા

શાન્તાદેવી યક્ષિણી

માતંજયસ—

ચિલ્વપાશાંકુશ વમ્ર નીલગંજસ્ય માતંજયમ્ ।

તેમનો માતાંગ યક્ષ લીલાવર્ણનો હાથીની સવારીવાળો, ચાર હાથમાં ખીલી દેળ, પાશ, અંકુશ અને નોળીયો ધારણ કરેલ છે.

શાંતા યક્ષિણી—

વરદાક્ષાભય^૧શૂલ^૨ શાંતાહેમાં ગમસ્થિતામ્ ॥ ૧૬ ॥

તેમની શાંતા યક્ષિણીનો સોનાવર્ણ અને હાથીની સવારી છે. તેના ચાર હાથમાં વરદ મુદ્રા, માળા, અભય અને ત્રિશૂળ ધારણ કરેલા છે.

૮ ચંદ્રમુખ—

ચંદ્રમુખનુરાધાં ધવલં ચંદ્રલાંછનમ્ ।

આદિમા ચંદ્રમુખને ચંદ્રમાનું લાંછન છે, શરીરનો સફેદ વર્ણ છે, જન્મ નક્ષત્ર અનુરાધા અને વૃશ્ચિક રાશિ છે.

વિજયવદો નોલિદેવો

વિભય વક્ષ

ચંદ્રમુખ

ચંદ્રમુખ

મુકુરો યક્ષિણી

મુકુરો યક્ષિણી

૧ મંથાધિકાર કલ્પમાં ગળા હાથમાં પાશ અને અંકુશ કેળાં છે.

વિજય યક્ષ—

ઙ્ગણં વિજયં હરિતં હંસસ્યં ચક્રમુદ્ગરમ્ ॥ ૧૭ ॥

તેમનો વિજય યક્ષ લીલાવર્ણનો, ગ્રહ નેત્રવાળો, હંસની સવારીવાળો, બે હાથમાં
અંક ને મુદ્ગર ધારણ કરેલો છે.

મૃકુટી યક્ષિણી—

મૃકુટી પીત વરાહસ્યાં સ્વર્ગ મુગદ્ગરપરશુફલમ્ ॥

તેમની મૃકુટી યક્ષિણીનો પીળો વર્ણ છે, ગ્રાસનું પાઉન છે. તેના આર હાથમાં
ખડ્ગ, મુદ્ગર, દશશી અને ઢાલ ધારણ કરેલા છે.

અજિત યક્ષ

અજિત યક્ષ

સુતારા યક્ષિણી

સુતારા યક્ષિણી

૭ ચતુર્વિંશતિ નિન ચરિત્રમાં ચઢે સ્થાને તરવાર કહી છે.

૮ દેવતામૂર્તિ પ્રકરણમાં સિંહારૂ કહી છે. નિર્વાણ કલિકામાં વરાહ—મુગ્ધની સવારી કહી
છે. ચતુર્વિંશતિ નિન ચરિત્રમાં હંસની સવારી કહી છે. પ્રવચન સારોદ્ધાર, ત્રિપટિ ચરિત્ર,
આચાર દિનકર આદિ મધોર્માં વરાહ એટલે ગ્રાસનું પાઉન કહ્યું છે.

૧ સુવિધિનાથ—

સુવિધિં ધવલમૂલં જાતમકરલાંછનમ્ ॥ ૧૮ ॥

નવમા સુવિધિનાથ જિનનો સફેદ વર્ણ, મકરનું લાંછન, જન્મનક્ષત્ર મૂળ અને ધનરાશિ છે.

અજિતયક્ષ—

ફલાક્ષકુન્તનકુલં કૂર્મસ્થમજિતસિતમ્ ।

તેમના અજિત યક્ષનો સફેદ વર્ણ, કાચળાનું વાહન છે. તેના ચાર હાથમાં ક્ષણ, માળા, લાલું અને નોળીયો ધારણ કરેલ છે.

સુતારા યક્ષિણી

શ્વેતાં સુતારાં શૃપસ્થાં ચરદાક્ષાંકુશચટામ્ ॥ ૧૯ ॥

પ્રક્ષ યક્ષ

અશોકા યક્ષિણી

૯ મંબ્રાધિરાજકલ્પ માં માળાને સ્થાને અભય કુશું છે.

તેમની યશિષ્ઠી સુતારાનો સફેદવર્ણ છે, નંદીની સવારી છે, ચારહાથોમાં વરદ-મુદ્રા, માળા, અંકુશ અને કળશ=કુંડ ધારણ કરેલા છે.

૧૦ શીતલનાથ—

શ્રીવત્સાંજ્ઞહેમવર્ણં શીતલં પૂર્વાપાદજમ્ ।

દશમા શીતલનાથજીને શ્રીવત્સનું લાંચન છે, સોના જેવો વર્ણ છે, જન્મ નક્ષત્ર પૂર્વાષાઢા અને ધનશશિ છે.

બ્રહ્મયક્ષ—

બ્રહ્મયક્ષં ચતુર્થવત્રં ત્રિનેત્રં કમલાસનમ્ ॥ ૨૦ ॥

ગૌરવર્ણં માતુલિજ્ઞમુદ્ગરં ચ પાશામયમ્ ।

અક્ષાંકુશગદા વન્તુ ઠરિતામશેકાં મુરખા ॥ ૨૧ ॥

દત્તારવલક ગોવર્ધી

૪૨૧૨ ચક્ષુ

માનવીચક્ષુષી ચ્ચિનયજ્ઞ

માનવી યશિષ્ઠી

તેમનો બ્રહ્મયક્ષ ગૌરવર્ણનો, ચાર મુખવાળો, ત્રણ ત્રણ નેત્રવાળો, અને પદાસને બેઠેલો છે. તેના આઠ હાથોમાં બીજોડું દૂળ, મુદ્ગર-પાશ, અભય-માળા, અંકુશ, ગદા અને નોળીયો ધારણ કરેલા છે. આશોક યક્ષિણી ૧૦લીલા વર્ણની છે.

અશોકા યક્ષિણી—

પદ્મસ્યાં વરદાપાશાંકુશફલકહસ્તકમ્ ॥

તેમની આશોકા યક્ષિણી લીલા વર્ણની, કમળ પર બેઠેલી, ચાર હાથોમાં વરદપાશ, અંકુશ અને દૂળ ધારણ કરેલ છે.

૧૧ શ્રેયાંશનાય-જિન—

શ્રેયાંશં હેમવર્ણં ચ શ્રુતિજાતલ્હંગાંકિતમ્ ॥ ૨૨ ॥

અમીયારમા શ્રેયાંશનાથજીનો સોનાવર્ણ છે, ખડગ, પક્ષીનું લાંબું છે જન્મનક્ષત્ર શવણ ને મકર રાશિ છે.

રૂપરચ્છ —

ત્રિનેત્રમૌર્ધ્વં ગૌરં દૃપસ્યં ચ ફલંગદામ્ ।

૧૧ અક્ષં નકુલસંયુતં સિંહસ્થા માનવી સિતામ્ ॥ ૨૩ ॥

તેમનો ઈશ્વર યક્ષ ત્રણ નેત્રવાળો, ગોરાવર્ણનો, પોઠીયા પર બેઠેલો છે. તેના ચાર હાથમાં દૂળ, ગદા, માળા અને નોળીયો ધારણ કરેલા છે. યક્ષિણી માનવી સફેદ વર્ણની સિંહની સવારી વાળી છે.

માનવી યક્ષિણી—

૧૨ વરદમુદ્ગરાંકુશ-કલશહસ્તાં પ્રકીર્તિતામ્ ॥

તેમની માનવી યક્ષિણી ગોરાવર્ણની સિંહ પર બેઠેલી છે. તેના ચાર હાથોમાં વરદ-મુદ્ગા, મુદ્ગર, અંકુશ, કળશ, ધારણ કરેલા છે.

૧૦ દેવતામૂર્તિ પ્રકરણમ્ અને નિર્માણ કલિકામાં આશોકાનો મુદ્ગ વર્ણ=મગ ન્યેા વર્ણ કલો છે.

૧૧ દેવતામૂર્તિ પ્રકરણમ્ મા માળા અને નોળીયાને બદલે અંકુશ ને કમળ કલા છે.

૧૨ દેવતામૂર્તિ પ્રકરણમ્ માં અંકુશ વરદ નોળીયો અને મુદ્ગર કહે છે. ત્રિપષ્ટિ શયાડા ચરિત્રમા યજ્ઞા હાથમાં કુલિશ અને અંકુશ કહે છે

૧૨ વાસુપૂજ્યજિન—

મહિપાંકજં વાસુપૂજ્યં રક્તં શતભિષોદ્ભવમ્ ॥ ૨૪ ॥

ગારમા વાસુપૂજ્ય પ્રભુતું લાંછન પાડાતું છે, રાતો વર્ણ છે, જન્મ નક્ષત્ર શતભિષા ને કુંભ રાશિ છે.

કુમારવદના શ્વેતવર્ણ
કુમારયક્ષ

૧૨
વાસુપૂજ્ય
પામલક્ષ્મી રક્તવર્ણી

ભવંડા શ્યામવર્ણી
પ્રચંડાચક્ષિણી

કુમારયક્ષ—

શ્વેતં કુમારં હંસસ્યં ફલવાણધનુર્નકુલમ્ ।

તેમનો કુમારયક્ષ સફેદ વર્ણનો, હંસ પર બેઠેલો, આર હાથમાં ફળ, બાણ, ધનુષ્ય ને નોળીયો ધારણ કરેલો છે.

પ્રચંડા ચક્ષિણી—

શ્યામાં પ્રચંડામ્બસ્થાં વરદશક્તિગદામ્બુજામ્ ॥ ૨૫ ॥

તેમની પ્રચંડા ચક્ષિણી શ્યામ વર્ણની, લોહ પર બેઠેલી, આર હાથોમાં વરદ, શક્તિ, ગદા ને કમળ ધારણ કરેલી છે.

૨૩ વિમલનાથજિન

ધરાદાંકું હેમવર્ણં વિમલમુત્તરામદ્રજમ્ ।

તેરમા વિમલનાથજિનનો ચોના બેવો વર્ણ છે, મુવરતું લાંછન છે, જન્મ નક્ષત્ર ઉત્તરાષાઢા અને ચીન રાશિ છે.

પણ્મુલયક્ષ—

શિશિરસ્યે પણ્મુલ્યે શ્વેતે ચક્રવાણસ્વદ્ગમ્ ॥ ૨૬ ॥

પાશાક્ષાભયાંકુશ સેટેષ્ઠુશ્ચક્ર નકુલમ્ ।

તેમનો પદ્મુખયક્ષ ઉ મુખવાળો, સફેદ વર્ણનો, મોરના પાડનવાળો છે. તેના આર હાથોમાં ચક્ર, ખાલુ, ખડગ, ક્ષુ, પાશ, માળા, અભયમુદ્રા, અંકુશ, દાહ, ધનુષ, ચક્ર અને નોળીયો ધારણ કરેલા છે.

ધનુષ્ઠયક્ષા દિગ્દર્શન

વિમલનાથ
જિન

શિશિર નાથ

પણ્મુખયક્ષ

વિદિનાથક્ષિણી

વિદિતા (વિજયા) ચક્ષિણી

પદ્મસ્યાં વિદિતાં નીલાં^{૧૩} વાણપાશનાગધનુઃ ॥ ૨૭ ॥

તેમની વિદિતા ચક્ષિણી કમળ પર બેઠેલી, લીલા વણુંની, ચારે હાથોમાં બાણ, પાશ, નાગ અને ધનુષ વાળી છે.

૧૪ અનંતાયજિન—

અનંતં હેમં રથેનાદ્ઙ્ સ્વાતિનક્ષત્રતંભવમ્ ।

ચૌદમા અનંતાયજિન સોનાવણી છે, રથેન—આનપક્ષી તેનું લાંગુળ છે, જન્મ નક્ષત્ર સ્વાતિ ને હુલા રશ્મિ છે.

માતાલયદા મુખતલ્યો

પાતાલવદ

અર્કનાવલોકી ગેતયો

અદ્વૈતાવલોકી

^{૧૩}વિદિતાનો વણું નિર્વાણકલિકામાં હરનાશના વણુનો કલો છે, બ્યારે—દેવતામૂર્તિ-પ્રકરણમાં પીઠ વણું કલો છે.

પાતાલયક્ષ—

પાતાલ^{૧૪} ત્રિમુલ^૧ રક્ત^૨ મકરસ્થ^૩ પદ્મલિંગમ્ ॥ ૨૮ ॥

પાશાક્ષેટનકુલ^૪ પદ્મસ્થાંકુશાસિતામ્^૫.

તેમનો પાતાલયક્ષ ત્રણ મુખવાળો, લાલ વર્ણનો, મધરના વાહનવાળો, તેના છ હાથોમાં કમળ, ખડગ પાશ—માળા ઢાલ અને નકુલ ધારણ કરેલ છે. અંકુશાદેવી કમળ પર બેઠેલી શ્વેત વર્ણની છે.

અંકુશા યક્ષિણી

સ્વરૂપપાશાંકુશાં ચૈવ શ્વેટહસ્તાં પ્રકીર્તિતામ્ ॥ ૨૯ ॥

તેમની અંકુશા યક્ષિણી કમળ પર બેઠેલી, સફેદ વર્ણની, ચાર હાથોમાં ખડગ, પાશ, અંકુશ અને ઢાલ ધારણ કરેલ છે.

ફિનિરયક્ષ. વક્તવ્ય
ફિનિરયક્ષ

કંદર્પી યક્ષિણી ગૌવર્ધ
કંદર્પી યક્ષિણી

^{૧૪}મંત્રાધિરાજકલ્પમાં પાતાલયક્ષને ત્રણ મુખ અને ત્રણ ત્રણ નેત્રવાળો ક્રનો છે; વળી તેને કમળનું આસન કહ્યું છે.

૧૫ ધર્મનાથજિન—

વજ્રાંકં ધર્મં હેમં ચ પુણ્યજાતં પ્રકીર્તિતમ્ ।

પંદરમા ધર્મનાથજી પ્રભુને વજ્રાંક લાંચીન છે, સોનાવણી છે, જન્મ નક્ષત્ર પુણ્ય ને કર્ક રાશિ છે.

કિન્નરયક્ષ—

કિન્નરં ત્રિમુખં રક્તં કૂર્મસ્યં ફલગદાભયમ્ ॥ ૩૦ ॥

અક્ષપદ્મનકુલં ચ કંદર્યાં ચાથ કથ્યતે ।

તેમનો કિન્નર યક્ષ ત્રણ મુખવાળો, લાલ વણીનો, કાચળા પર બેઠેલો, છ હાથમાં ક્ષુળ, ગદા, અભય-માળા, કમળ અને નાળીયો ધારણ કરેલો છે. હવે કંદર્યાનું સ્વરૂપ કહું છું.

કંદર્યાં (પન્નગા) યક્ષિણી

ગૌરાં મત્સ્યસ્થાં કંદર્યાં પદ્માંકુશ પદ્માભયામ્ ॥ ૩૧ ॥

ગરુડયક્ષ

નિર્વાણી યક્ષિણી

તેમની કંઠધો (પન્નગા) યક્ષિણી ગોરવર્ણની, માછલીના વાહનવાળી છે. તેના આર હાથમાં કમળ, અંકુશ-કમળ અને અભય ધારણ કરેલા છે.

૧૬ શાંતિનાથ જિન—

શાન્તિનાથં હેમવર્ણં મૃગાંકચરણીસમ્ભવમ્ ।

સોળમા શાન્તિનાથજી સોનાવર્ણા છે. તેમને હરણતું લાંચન છે, જન્મ નક્ષત્ર ભરણી ને મેષ રાશિ છે.

ગરુડ યક્ષ—

ગરુડયક્ષ'૧૫ ચરાહસ્યં દંટિમુખં શ્યામવર્ણમ્ ॥ ૩૨ ॥

કલપદ્રાક્ષ નકુલ' ચતુર્હસ્તં પ્રકીર્તિતમ્ ।

મર્ધવર્ણી શ્યામવર્ણી

મર્ધવર્ણ

વર્ણાશ્રી ગોવર્ણી

ગોવર્ણી

૧૫ ત્રિપદિ શલાકા પુરુષ ચરિત્રમાં ૩૩૩ વક્ષને હાથીની સવારી કહી છે.

તેમની ધારિણી યક્ષિણી શ્યામ વર્ણની, કમળ પર બેઠેલી છે. તેના ચાર હાથમાં ક્ષેપ, કમળ, માળા અને પાશ ધારણ કરેલા છે.

૧૯ મલ્લિનાથજિન—

નીલારૂપ મલ્લિ ઘટારૂપમધિની જાત જન્મનિ ॥ ૩૮ ॥

ઝોગણીશ્યામ મલ્લિનાથજી બિનનો નીલ વર્ણ છે, કળચતુર્ બાંધન છે, જન્મ નક્ષત્ર અધિની છે, મેષ રાશિ છે.

કુવેરયજ્ઞ—

કુવેરમિદ્રામુષામ તાક્ષ્યચતુર્મુખં ગજસિનમ્ ।

વરદપરશુશ્લાભયાક્ષમુદ્ગરશક્તિફલમ્ ॥ ૩૯ ॥

તેમનો કુબેરયજ્ઞ (પચરંગી) ઈંદ્ર ધનુષ્યના જેવા વર્ણનો છે, ગરુડના જેવા ચાર મુખવાળો છે, હાથીનું વાહન છે. તેના આઠ હાથોમાં વરદ ક્રશ્મી, ત્રિશુલ, અક્ષય— માળામુદ્ગર, શક્તિ ને ક્ષેપ ધારણ કરેલા છે.

કુવેરયજ્ઞ. કુવેરયજ્ઞ.

કુબેર યજ્ઞ

વરદયા યક્ષિણી. શ્યામવર્ણ.

વરદયા યક્ષિણી

વૈરોટયા યશિણી—

વૈરોટયાં ડયામાં પચાસનાં વરદાક્ષશક્તિફલામ્ ।

તેમની વૈરોટ્યા યશિણી શ્યામ વર્ણની કમળ પર બેઠેલી છે, તેના ચાર હાથોમાં ૫૨૬ મુદ્રા-માળા, શક્તિ અને કૃપા ધારણ કરેલા છે.

૨૦ મુનિસુવ્રતજિન—

મુનિસુવ્રતં કૃષ્ણર્ણવં કુર્માકંશ્રુતિજાતકમ્ ॥ ૪૦ ॥

વીશમા મુનિસુવ્રત સ્વામી શ્યામ વર્ણના, કાચબાના લાચ્છનવાળા અને તેમનું જન્મ નક્ષત્ર શ્રવણ છે અને મકર રાશિ છે.

વરુણયજ્ઞ—

ચતુર્વક્ત્રં વરુણાલયં જિનેન્દ્રં સિતં વૃષસ્થમ્

ફલગદાવાણશક્તિપરશુધનુઃ પદ્મનકુલમ્ ॥ ૪૧ ॥

વરુણયજ્ઞ મોહન

નૈરદત્ત. મોહન.

૧૩૫.૧૧

નન્દના યશિણી

તેમનો વરુણયજ્ઞ આર સુખવાળો, ત્રણ ત્રણ નેત્રવાળો, મહેદ્ ૩૦ વર્ણનો, પોઠીયા પર બેઠેલો, આઠ હાથનો, ક્ષણ-ગદા, બાણ ને શક્તિ—ફરશી, ધનુષ, કમળ^{૨૧} ને નોળીયો ધારણ કરેલો છે.

નરદત્તાં યક્ષિણી—

નરદત્તાં ગૌરવર્ણીં મદ્રાસનાં ચતુર્ભુજામ્ ।

ચરદાસશૂલફલાં વિંશતિજિનયક્ષિણીમ્ ॥ ૪૨ ॥

તેમની નરદત્તા યક્ષિણી ગૌરવર્ણની,^{૨૨} મદ્રાસના પર બેઠેલી, આર સુખવાળી વરદે^{૨૩} શુદ્રા, માળા અને ત્રિશૂલ ને ક્ષણ ધારણ કરેલા છે તેવી ધીરમા જિનની યક્ષિણી બાણવી.

શુદ્રાદેવસ્ય હેમવર્ણી.

વાક્રટિ વક્ષ

ગાધારી. ચિત્રવાળી

ગાધારી યક્ષિણી.

^{૨૦} વરુણયજ્ઞનો સ્થાપ વર્ણ પ્રવચન સારોદારકા. કલ્પો છે.

^{૨૧} વરુણને કમળને જદ્દે માળા ત્રિપદિમાં કહેન છે.

^{૨૨} નરદત્તાનો ચતુર્ભુજ વર્ણ પ્રવચન સારોદાર અને સ્તિકરમાં કલ્પો છે.

૨૧. નમિનાથ જિન—

નીલોત્પલાદ્વં પીતં ચ નમિજિનમધિનીજં ।

એકવીશમા નમિનાથજી પીળા (સુવર્ણ વર્ણના) નીલ કમળના લાંછનવાળા, તેમજ ૧૧મ નક્ષત્ર અધિની અને અષ્ટમી રાશિ છે.

મૃકુટિ યક્ષ—

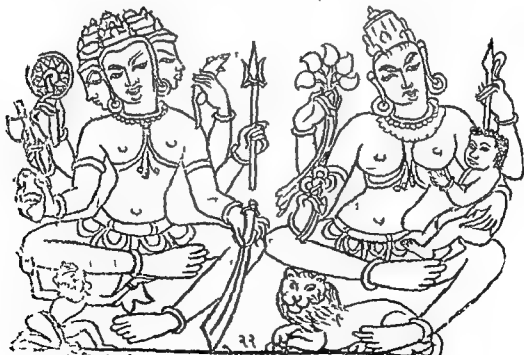
વૃષભસ્થં હૈમવર્ણં ચતુર્મુખં મૃકુટિ ત્રિનેત્રરૂપં ॥ ૪૨ ॥

ફલજ્વલિતમુદ્ગરામયાક્ષ વજ્રપરશુ નકુલરૂપ ।

તેમનો મૃકુટિ યક્ષ સોનાવર્ણો નંદીપર બેઠેલો, ચાર મુખોનો તે ત્રણ ત્રણ નેત્ર વાળો, તેના આઠ હાથોમાં ક્ષણ, શક્તિ, મુદ્ગર, અભય-માળા, વજ્ર, ફરશી અને નોળીયો ધારણ કરેલો છે.

ગાંધારી યક્ષિણી—

ગાંધારીં સિતાં હંસસ્યાં વરદત્વદ્ગ ઘટફલામ્ ॥ ૪૪ ॥

ગાંધારી યક્ષિણી

નમિનાથ

અંશકાવર્તી હંસ

ગોત્રેષ યક્ષ

અંશકા યક્ષિણી

તેમની ગાંધારી યક્ષિણી સફેદ વર્ણની, હંસપર બેઠેલી, ચાર હાથમાં વરદ મુદ્રા, ખડગ, ચક્રગણ અને દાલ ધારણ કરેલી છે.

૨૨ નેમિનાથ જિન—

શંખાંકં કૃષ્ણામં નેમિં ચિત્રાં ચ જન્મકલ્પજન્મ ।

ખાલીશમા નેમિનાથ પ્રભુ શ્યામવર્ણના, શંખના હાંચનવાળા છે. તેમનું જન્મ નક્ષત્ર ચિત્રા અને કન્યા રાશિ છે.

ગોમેધ યજ્ઞ—

ગોમેધં ત્રિમુખં કૃષ્ણં પુરુષસ્યં ચ પદ્મજં ॥ ૪૫ ॥

માતુલિંગ પરથુચક્રં શક્તિ શૂલ નકુલકમ્ ।

તેમનો ગોમેધ યજ્ઞ ત્રણ મુખનો, શ્યામવર્ણનો, પુરુષ પર બેઠેલો, ૭ ભુજવાળો, ખીબેર, ફરશી ને ચક્ર-શક્તિ ત્રિશૂલ અને નોળીયો ધારણ કરેલ છે.

અંબિકા યક્ષિણી—

કુબ્જાંઢીં ચ હેમવર્ણાં સિંહસ્યાં ચ ચતુર્મુખાં ॥ ૪૬ ॥

૨૪આમ્રલુમ્બી નાગપાશાંકુશ પુષ્પ ધૃતામ્બિકામ્ ।

તેમની યક્ષિણી અંબિકા=કુબ્જાંઢી સોનાવર્ણી, સિંહપર બેઠેલી, ચાર ભુજવાળી, આમ્રલુંખી, નાગપાશ, અંકુશ અને ખોળામાં પુત્રને ધારણ કરનારી એવી અંબિકા દેવી બાણવી.

૨૩ પાર્શ્વનાથ જિન—

પાર્શ્વં સર્પાંકં નીલાંગં જન્મવિશાલકલ્પકમ્ ॥ ૪૭ ॥

૨૩ ગાંધારીના ડાબા હાથમાં નિર્વાણકલિકામાં ખીબેર ફળ અને કુંત એ અશ્વદિથી થયેલ જથ્થા છે પરંતુ કુંભ બેઠેલો. દેવતા મૂર્તિ પ્રકરણ અને મંત્રાધિરાજ કલ્પમાં દાલ કહી ॥ તે જરાખર છે. ત્રિપષ્ટિમાં જન્મે હાથમાં ખીબેર ફળ કહેવ છે. આચાર દ્વિતકરમા બાહુ કહ્યું છે પરંતુ ડાબા હાથમાં ફળ અને દાલ જરાખર છે તરવાર સામે દાલ હોય તે ચોખ્ખ છે.

૨૪ અંબિકાને આમ્રલુંખીના બદલે ખીબેરનું નિર્વાણ કલિકામાં કહ્યું છે. મંત્રાધિરાજ કલ્પમાં ડાબા હાથમાં ફળ અને અંકુશ કહ્યું છે. પ્રથમ સારોદાર, ત્રિપષ્ટિ, આચાર દ્વિતકર અને મંત્રાધિરાજમા જગણા હાથમા આમ્રલુંખીન કહી છે.

ત્રેવીશમા પાર્શ્વનાથ જિનને સર્પનું લાંછન છે અને શરીરનો લીલો વર્ણ છે. તેમનું જન્મ નક્ષત્ર વિશાખા અને તુલા રાશિ છે.

પાર્શ્વયક્ષ—

ગજમુક્ત્ પાર્શ્વત્રયામં કૂર્મસ્યં ચ ચતુર્થજમ્ ।

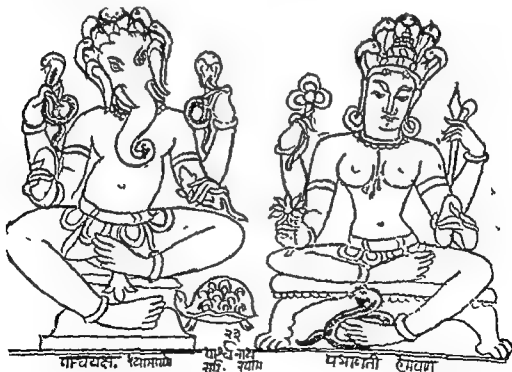
ફલરૃપસર્પફણિ નકુલં કળામંદિત શિરસમ્ ॥ ૪૮ ॥

તેમનો પાર્શ્વયક્ષ હાથીના મુખવાળો, રથામવર્ણનો, કાચબાના વાહનવાળો, ચાર ભુજમાં ફળ, સર્પ અને નોળીયો ધારણ કરેલો છે. તે માથાપર ફણીયોથી શોભતો છે.

પદ્માવતી યક્ષિણી—

પદ્માં સુવર્ણાં કુકુદસ્થાં પદ્મપાવાંકુસાફલામ્ ।

તેમની પદ્માવતી યક્ષિણી સોનાવર્ણી છે, કુકુટ સર્પના વાહનવાળી, તેના ચાર હાથોમાં કમળ, પાશ, અંકુશ અને ફળ ધારણ કરેલ છે.

પાર્શ્વયક્ષ

પાર્શ્વનાથ મૂર્તિ

પદ્માવતી યક્ષિણી

પાર્શ્વયક્ષ

પદ્માવતી યક્ષિણી

૨૫ આચાર દિનકરમાં સર્પને રથાને ગદા કહી છે.

૨૪ મહાવીર-વર્ધમાન જિન—

સિંહાંકં વીર સૌવર્ણં જન્મ્યુનરા કાલ્પુનીવા ॥ ૪૯ ॥

ઔવીશમા મહાવીર-વર્ધમાન જિનને સિંહનું લાગ્ન છે તેમનું શરીર સોના
વર્ણ છે, જન્મ નક્ષત્ર ઉત્તરા ક્રાંતિની અને કન્યા રાશિ છે

માતંગ યક્ષ—

કરુણ ગજસ્ય માતંગ દ્વિયુજં નકુલં ફલમ્ ।

તેમનો માતંગ યક્ષ શ્યામવર્ણનો, હાથીની સવારી વાળો, જે હાથમા નોળીયો
ને કૃષ્ણ ધારણ કરેલો છે

સિદ્ધાધિકા યક્ષિણી—

સિદ્ધાધિકા હરિટર્ણાં સિંહસ્યા ચ ચતુર્થજામ્ ॥ ૫૦ ॥

માતંગ યક્ષ

માતંગ યક્ષ

સિદ્ધાધિકા યક્ષિણી

૨* સિદ્ધાધિકા દેવીના કાળા હાથમા વીણા ને રૂપને જાતે આચાર દિનકરમા પાશ અને
કમળ કળા છે

પુસ્તકામયવીનાં ચ પલં તુ ચતુર્દસ્તકે ।

જિન-યક્ષ-યક્ષિણીનાં વર્ણાદીન્ કથિતાન્ મયા ॥ ૫૧ ॥

તેમની શાસન દેવી સિદ્ધાધિકા યક્ષિણી લીલા વર્ણની, સિંહપર બેઠેલી, ચાર ભુજવાળી, પુસ્તક, અભય, રથવીણા અને કળને ધારણ કરેલી છે.

આ પ્રમાણે ચોવીસ જિન તીર્થંકર દેવો અને તેમના ચોવીસ યક્ષ યક્ષિણીઓના વર્ણ વાહન આયુધાદિ સ્વરૂપ મેં કહ્યાં છે.

॥ इति जिनतीर्थंकर-वर्ण-लांछन-यक्ष-यक्षिणो-वर्णवाहन-आयुधादि मेद ॥

॥ अथ षोडश विद्यादेवी स्वरूपम् ॥

મથમા રોહિણી જ્ઞેયા મહાપ્તિર્વજ્રશંખલા ।

વજ્રાંકુશી સમાલ્યાતા ચક્રેશરી તથેવ દિ ॥ ૫૨ ॥

નર.તા ચ કાલી ચ મહાકાલી ચ મૌરિકા ।

ગાંધારી ચ મહાજ્વાલા વિશાતળ્યા ચ માનવી ॥ ૫૩ ॥

વૈરોટયાચ્છ્રુતિકા ચૈવ માનસી મહામાનસી ।

इमे षोडश खंख्यायां विद्यादेव्यः शुभप्रदाः ॥ ५४ ॥

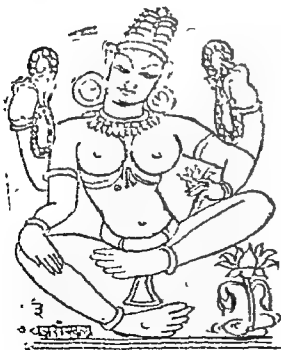
સોળ વિદ્યાદેવીઓ—૧ રોહિણી, ૨ પ્રજ્ઞપ્તિ, ૩ વજ્રશૃંગલા, ૪ વજ્રાકૃશી, ૫ અકેશ્વરી, ૬ નરદત્તા, ૭ કાલી, ૮ મહાકાલી, ૯ ગૌરી, ૧૦ માંધારી, ૧૧ મહા-જવાલા, ૧૨ માનવી, ૧૩ વૈરોટયા, ૧૪ અચ્છ્રુતિકા, ૧૫ માનસી, ૧૬ મહામાનસી. એમ સોળ વિદ્યા દેવીઓના નામ બાણવા. ત્રિનશાસનની આ સાંજે દેવીઓ શુભ ફળને આપનારી બાણવી.

૧ રોહિણી સ્વરૂપ

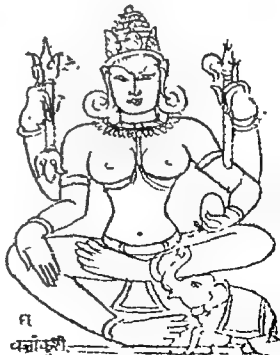
રોહિણી શ્વેતવર્ણા ચ મુરભિરૂઢા ચતુર્થજા ।

अक्षमूत्रवाणधनुःसंलैश्चैव समन्विता ॥ ५५ ॥

રોહિણી દેવી સફેદ વર્ણની, આય ઉપર બેઠેલી, ચાર ભુજવાળી, માળા, બાણ, ધનુષ અને શંખ ધારણ કરેલી છે.

વજ્રશૃંગલા ૩

વજ્રાકૃશી ૪

૨ મમ્મપ્તિ સ્વરૂપ

મમ્મપ્તિઃ શ્વેતા મયૂરસ્થા વરદશક્તિશક્તિફલા ।

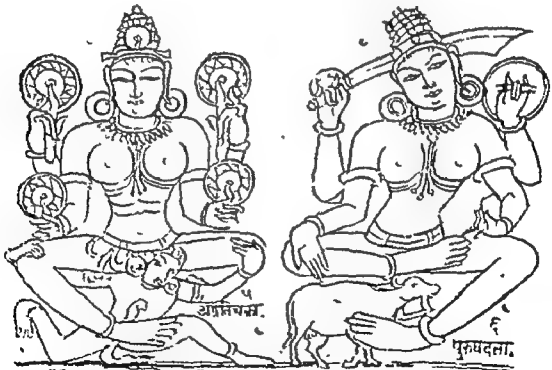
બીજી પ્રસન્નિ દેવી સફેદ વર્ણની મયૂરપર બેઠેલી, ચાર હાથમાં વરદ, શક્તિ, શક્તિ અને ફળ (ફાલ) ને ધારણ કરેલા છે. ૨૪

૩ વજ્રશૃંગલા સ્વરૂપ

વજ્રશૃંગલા શંખાભા પદ્મસ્થા ચ ચતુર્મુખા ॥ ૫૬ ॥

વરદશૃંગલાયુક્તા શૃંગલાપદ્મસંયુતા ।

ત્રીજી વજ્રશૃંગલા દેવીને વર્ણ શંખના બેવે છે, કમળ પર બેઠેલી છે, તેના ચાર હાથમાં વરદ, સાંકળ, સાંકળ અને કમલ ધારણ કરેલા છે. ૨૫

અપ્રતિમાઃ (ચિત્રેશ્વરી) ૫

કુરુવત્સા ૬

૨૪ આચાર દિનકરમાં ને હાથની પ્રાપ્તિને શક્તિ ને કમળ ક્યાં છે. મંત્રાપિરાત કમળમાં નિયત. ૬૦, અબજ અને બીજો ધારણ કરેલી રાત્રા વર્ણની કદી છે.

૨૫ વજ્રશૃંગલાનું મયૂર આચાર દિનકરમાં કમળ વર્ણની, ને મુળપાત્ર, મતા અને સાંકળને ધારણ કરવાની કદી છે.

૪ વજ્રાકુશી સ્વરૂપ

વજ્રાકુશી સુવર્ણાભા ગજારુદ્ધા ચતુર્ભુજા ॥૫૭॥

વરદવજ્રાકુશૈશ્વ માતુર્લિંગેન ભૂષિતા ।

ચાથી વજ્રાકુશી દેવી સોનાવર્ણની, હાથીની સવારીવાળી, ચાર ભુજામાં વરદ, વજ્ર, અંકુશ અને બીજોફ ધારણ કરેલ છે. ૨૬

૫ અપ્રતિચક્રા સ્વરૂપ

અપ્રતિચક્રા તદિદ્વર્ણા તાર્ક્યસ્યા ચતુષ્ચક્રા ॥ ૫૮ ॥

પાંચમી અપ્રતિચક્રા વીજળીના જેવી કાન્તિવાળી, ગરુડપર બેઠેલી, ચારે ભુજામાં ચક્રો ધારણ કરેલી છે. ૨૭

કાલી ૭

મહાકાલી ૮

૨૬ વજ્રાકુશીનું સ્વરૂપ આચાર્ય નિંકરમાં તલવાર, વજ્ર, દાંધ અને બાકું ધારણ કરવાનું કહ્યું છે, મંત્રાધિરાજ કલ્પમાં ફળ, માળા, અંકુશ અને ચલને ધારણ કરવાનું કહ્યું છે.

૨૭ અપ્રતિચક્રાને મંત્રાધિરાજમાં બિજબિજ વર્ણવાળી, નરવાહન કરનારી અને ચારે હાથમાં ચક્ર ધારણ કરનારી કહી છે.

૬ પુરુષદત્તા સ્વરૂપ

પુરુષદત્તા સૌવર્ણા મહિપીરુદા શોભિતા ।

વરદાસિલેટફલા ચતુર્હસ્તમુશોભિતા ॥ ૫૯ ॥

છટ્ટી પુરુષદત્તા દેવી સોનાવર્ણી, લેંસના પર બેઠેલી, ચાર મુખવાળી, વરદ, મુદ્રા, તલવાર, હાલ અને ફળ ધારણ કરેલી છે. ૨૮

૭ કાલી સ્વરૂપ

કાલી કૃષ્ણા ચ પદ્મસ્યા મૃગદાવત્રામયા ।

સાતમી કાલી દેવી શ્યામ વર્ણની, કમળ પર બેઠેલી, ચાર હાથમાં માળા, ગદા, વજ્ર અને અભય ધારણ કરેલ છે. ૨૯

મોરી ૯

મોરી ૧૦

૨૮ પુરુષદત્તાને આચાર દિગ્ગર્ભમાં તલવાર, હાલ અને બે હાથવાળી હરી છે. મંત્રપિતામહીમાં હાલ કમળપર બેઠી હરી છે.

૨૯ મોરી સ્વરૂપ આચાર દિગ્ગર્ભમાં બે હાથની ગદા અને વજ્ર હરિ છે. મંત્રપિતામહીમાં ચાર હાથની સ્વરૂપ તથા ત્રિશુલ, માળા, વજ્રાન અને મુદ્રા પર જરણ કરતરી હરી છે.

૮ મહાકાલી સ્વરૂપ

મહાકાલી તમાલવર્ણા પુરુષાસને સંસ્થિતા ॥ ૬૦ ॥

અક્ષસૂત્રં તથા વજ્રં ઘંટામયસમન્વિતા ।

આઠમી મહાકાલી તમાલ ધનના વર્ણવાળી, પુરુષના વાહનવાળી, ચાર હાથોમાં માળા, વજ્ર, ઘંટા અને અક્ષયને ધારણ કરનારી છે. ૩૦

૯ ગૌરી સ્વરૂપ

ગૌરી સૌવર્ણા ગોધાસ્થા વરમુસલોત્પલાક્ષા ॥ ૬૧ ॥ ૩૧

મહાકાલી ૩૧

ગૌરી ૩૨

૩૦ મહાકાલીને આચાર દિનાકરમાં સફેદ વર્ણની, માળા, ફળ, વજ્ર અને ઘંટાને ધારણ કરનારી કહી છે. શોભન નિન આવિર્ણશતિકામાં વજ્ર, ફળ, માળા અને ઘંટાને ધારણ કરનારી કહી છે અને મંત્રાધિરાજ કલ્પમાં ગોરના કંઠના લેવા વર્ણવાળી અને કમળ, માળા, અને ઘંટિકાને ધારણ કરનારી કહી છે.

૩૧ ગૌરીનું સ્વરૂપ આચાર દિનાકરમાં સફેદ વર્ણનું અને કમળને ધારણ કરનાર કહ્યું છે. મંત્રાધિરાજમાં વાહન નંદી-પેહીયો અને મુશળને ઠેકાણે હંડનું આયુધ કહ્યું છે.

નવમી ગૌરી દેવી સોના બેવા વર્ણની, ઘોની સવારીવાળી, વરદ, મુસલ, કમળ અને માળાને ધારણ કરનારી છે.

૧૦ ગાંધારી સ્વરૂપ

ગાંધારી નીચા પગસ્યા વરમુસલામયાવજ્ઞા । ૩૨

દશમી ગાંધારી દેવી લીલાવર્ણની, કમળ પર બેઠેલી, વરદ, મુસલ, ચામર અને વજ્રને ધારણ કરનારી છે.

૧૧ સર્વોચ્ચ મહાજ્વાલા સ્વરૂપ

જ્વાલા શ્વેતા વરાહસ્થાઽ સંખ્યશસ્ત્રેઃ સમન્વિતા ॥ ૬૨ ॥ ૩૩

વૈરોહવા ૧૩

અમ્બુતા ૧૪

૩૨ ગાંધારીનું સ્વરૂપ આચાર દિનારમા સ્વામ વર્ણ અને મુસલ ને વજ્ર ધારણ કરવાનું કહ્યું છે. મંત્રાધિરાજમાં ત્રિશૂલ, દંડ, અભય અને વરદના આધુધા કલા છે.

૩૩ મહાજ્વાલાને સર્વાશ્રી મહાજ્વાલા પણ કહી છે. તેનું સ્વરૂપ આચાર દિનારમા નિવાડીનું વાદન અને બે હાથોમા વરાગા ધારણ કરવાનું કહ્યું છે. શૈભન જિન ગુણિ ચતુર્વિંશતિકામા પ્રામનું વાદન કહ્યું છે. મંત્રાધિરાજ કલ્પમાં હમનું વાદન કહ્યું છે અને ચારે હાથોમા મુખ ધારણ કરવાનું કહ્યું છે.

અગિયારમી મહાબળાલા સફેદ વર્ણની, વરાહના વાહનવાળી અને અસંખ્ય શસ્ત્રોને ધારણ કરનારી બાણવી.

૧૨ માનવી સ્વરૂપ

માનવી કૃપ્પા પદસ્યા વરદપાશવૃક્ષાસા । ૨૪

બારમી માનવી સ્થામવર્ણની, કમળપર બેઠેલી, ચારે હાથોમાં વરદ, પાશ, વૃક્ષ ને માળા ધારણ કરેલી છે.

૧૩ વૈરોટ્યા સ્વરૂપ

વૈરોટ્યા ક્યામવર્ણા અજગરાસને સંસ્થિતા ॥ ૬૩.॥

સ્વદ્ગસર્પા હિ સર્પચેટકા ચતુર્હસ્તા સુશોભિતા ।

માનસીદેવી ૧૫

મહામાનસીદેવી ૧૬

૩૪ માનવીનું સ્વરૂપ આચાર દિગ્ગરમાં નીલવર્ણની અને નીલ કમળના આચનવાળી અને ૪૨ સુક્ત હાથોવાળી કહી છે.

તેરમી વૈરોટયા સ્થામવર્ણની અબગરની સવારી કરનારી આર બુભમાં ખડગ, સર્પ, સર્પ અને હાલ ધારણ કરેલ છે. ૩૫

૧૪ અચ્છુતા સ્વરૂપ

અચ્છુતા ચ તદિદ્વર્ણા તુરગવાહને સ્થિતા ॥ ૬૪ ॥

સ્વદગ વાણ ધનુઃ સ્વેદં ચતુર્હસ્તે સુશોભિતમ્ ।

ચૌદમી અચ્છુતા વીજળીના બેધી કાન્તિવાળી ઘોડાપર બેસનારી આર બુભમાં ખડગ, બાણ, ધનુષ્ય અને હાલ ધારણ કરેલ છે.

૧૫ માનસી દેવી સ્વરૂપ

માનસી શ્યેતા હંસસ્થા વરદવજ્રવજ્રાક્ષા ॥ ૬૫ ॥ ૩૬

પંદરમી માનસી દેવી સફેદ વર્ણની, હંસ ઉપર બેઠેલી, આર હાથમાં વરદ, વજ્ર, વજ્ર ને માળા ધારણ કરનારી છે.

૧૬ મહામાનસી દેવી સ્વરૂપ

મહામાનસી શ્વેતવર્ણા સિંહસ્થોપરિ સંસ્થિતા ।

વરદાસિસ્વેતકુળ્લી ચતુર્હસ્તે સુશોભિતા ॥ ૬૬ ॥

સોળમી મહામાનસી સફેદ વર્ણની, સિંહની સવારી કરનારી, તેની આર બુભમાં વરદ, તલવાર, હાલ અને કમંડળ ધારણ કરેલી છે. ૩૭

॥ इति षोडश विद्यादेवी स्वरूपाणि ॥

इति श्री विश्वकर्माकृते ज्ञानप्रकाशदीपावर्णवे वास्तुविद्यायां जिनतीर्थावर
वर्ण-लांछन-यक्षयक्षिणी षोडश विद्यादेवीस्वरूपाधिकारे त्रयोविंशतितमोऽ
ध्यायः ॥ ३३ ॥

ઇતિશ્રી વિશ્વકર્માકૃતે જ્ઞાનપ્રકાશ દીપાવર્ણવે વાસ્તુવિદ્યા અધ્યે જિન તીર્થાવર
વર્ણ લાંછનાદિ યક્ષ યક્ષિણી ષોડશ વિદ્યાદેવી વર્ણ વાહન આયુધાધિ સ્વરૂપાધિકાર
પર શિલ્પ વિશારદ પ્રભાશંકર ઔપચાર્ય સોમપુરાચર્ય રચેલી શિલ્પપ્રભા નામની
ભ્રમર ગ્રંથોત્તરે વેદીશયો અધ્યાય (૩૩)

૩૫ વૈરોટયાનું સ્વરૂપ આચાર દિનકરમાં ગોરવર્ણની અને ત્રિંદનું વાહન કહ્યું છે. જમથા
હાથમાં તરવાર ને બીજો હાથ હથોડી રાખેલો. શમ્ભુ હાથમાં મર્પ અને વરદાન આપતો
કરતાવું કહ્યું છે. મંત્રાધિરાજ કલ્પમાં ગરુડની સવારી કહી છે.

૩૬ માનસીનું સ્વરૂપ આચાર દિનકરમાં સુવર્ણના વર્ણવાળી, વજ્ર અને વરદ યુક્ત હાથવાળા
કહી છે. મંત્રાધિરાજ કલ્પમાં શૂલ અને ત્રીશૂલ ધારણ કરતાવું કહે છે.

૩૭ મહામાનસીનું સ્વરૂપ આચાર દિનકરમાં મમરના વાહનવાળી, ખડગ ને વરદ યુક્ત બે
હાથવાળી કહી છે. મંત્રાધિરાજ કલ્પમાં હરણનું વાહન કહ્યું છે.

જ્ઞાનપ્રકાશદીપાર્ણવે

ઉત્તરાર્ધઃ

જૈન દશ દિક્પાલ-નવગ્રહ-પ્રતિહારાદિ-દેવદેવી સ્વરૂપ

ચતુર્વિંશતિતમોઽધ્યાયઃ ॥ ૨૪ ॥

દશ દિક્પાલાદિસ્વરૂપઃ

ઈંદ્રઃ—

ગજારૂઢઃ સહસ્રાક્ષઃ ઇન્દ્રો વૈ પૂર્વસ્મિન્ સ્થિતઃ ।

વરવજ્રાંકુશકુંડીં કરૈર્ધત્તે ચ સ્વર્ણમાઃ ॥ ૧ ॥

પૂર્વદિશાના અધિપતિ હજાર આંખોવાળા ઇંદ્ર ઝૈરાવત હાથીપર બેઠેલા છે તેના ચાર હાથમાં વરદ, વજ્ર, આંકુશ અને કુંડી (કમંડળ) ધારણ કરેલા એવા સોનાવણીના તે દિગ્પાલ બળુવા.

અગ્નિઃ—

જ્વાલાપુંજનિમો દેવો મેપારૂઢો હુતાશનઃ ।

વરદઃ શક્તિહસ્તથ સમૃણાલકમંડલુઃ ॥ ૨ ॥

અગ્નિકોણના બળાળા જેવા વણીના અગ્નિદેવ થેટાની સવારીવાળા છે. તેના ચાર હાથમાં વરદ શુદ્રા, શક્તિ, કમળ અને કમંડળ ધારણ કરેલા છે.

યમઃ—

યમથ મહિપારૂઢઃ કૃષ્ણાંગો દક્ષિણાધીશઃ ।

લેલિનોં પુસ્તકં ધરો કુલકુટં દંડમેવ ચ ॥ ૩ ॥

૧. જૈન દર્શનના પ્રાચીન સ્થાપત્યોના મત્યા સ્થળે દિગ્પાલ અને નવગ્રહાદિ સ્વરૂપો ચાર હાથના ગ્રંથોમાં આવે છે પરંતુ જૈનના અન્ય ગ્રંથોમાં મંત્રવિધિમાં એકેક હાથમાં એકેક આયુધ સ્થિતિરૂપે આવેલા છે. તે સ્થાપત્ય નિર્દેશન રૂપે નથી પરંતુ નિર્વાણકલિકા અને આચાર દિનકર આદિ જૈન ગ્રંથોમાં આયુધ વણીદિ બિંબ બિંબ મત્ર જેવામાં આવે છે. નિર્વાણકલિકામાં બે હાથના આયુધ દર્શાવેલ છે, જે સ્થિતિ રૂપે આવેલ છે. સિંધના જુના ગ્રંથોમાં જૈનદર્શનના યક્ષપક્ષિણી, વિદ્યાદેવીઓ સિંધવ નવગ્રહ પ્રતિહારાદિના આયુધ વણીવાદનાદિ સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ ચોખ્ખા આવેલા છે. જે કે સામાન્ય મતબેઠ આયુધાદિમાં કરોડ છે. ગમે તે એક ગ્રંથાધારે મૂલિ નિર્માણ કરવી.

દક્ષિણાધીશ યમદેવ પાદાપર બેઠેલા શ્યામવર્ણના છે. તેના ચાર હાથમાં લેખિની, પુસ્તક, કુકુંદ, અને હંડ ધારણ કરેલા છે.

નિર્ઋતિ:—

રુદ્રૈર્ઋત્યાધીશે નિર્ઋતિઃ ધૂમ્રવર્ણઃ પ્રેતવાહનઃ ।

સ્વર્ગં ચ સ્વેદકં હસ્તે કર્ત્ત્વૌ ચ વૈરિમસ્તકમ્ ॥ ૪ ॥

નૈઋત્યકોણના અધિપતિ નિર્ઋતિદેવ ધૂમ્રવર્ણના પ્રેતના આસનવાળા (અન્યમતે જ્ઞાન વાહનવાળા) તેના ચાર હાથમાં ખડગ દાલ કર્ત્ત્વૌ (કરવત) અને શત્રુનું મસ્તક છે.

ચરુણઃ—

મકુરારુદો મેઘવર્ણો ચરુણઃ પશ્ચિમાધીશઃ ।

વરં પાશં ચ કમલં વિઘ્નન્ કમંડલું કરે ॥ ૫ ॥

પશ્ચિમ દિશાના અધિપતિ વરુણ દેવ મગરના પાહનવાળા, મેઘ જેવા વર્ણના, ચાર હાથમાં વરદ, પાશ, કમળ અને કમંડળ ધારણ કરેલા છે.

વાયુઃ—

વાયુદેવો મૃગારુદો હરિદ્વર્ણો વાયુદિક્પતિઃ ।

વરં ધ્વજં પતાકાં ચ દધદ્વસ્તે કમંડલુમ્ ॥ ૬ ॥

વાયવ્ય કોણના અધિપતિ વાયુદેવ હીલાવર્ણના, મૃગની સવારીવાળા છે. તેના ચાર હાથમાં વરદ મુદ્રા અને ઉપલા બે હાથમાં ધ્વજ પતાકાઓ છે અને નીચલા હાથમાં કમંડળ ધારણ કરેલા છે.

કુબેરઃ—

ધનદો ગજારુદય ધવલ સ્ત્રાવણીશઃ ।

મદાં નિર્ધિ ઢિહસ્તે ચ કમંડલું મહોદરઃ ॥ ૭ ॥

૨ નિર્ઋતિને જ્ઞાનનું વાહન પણ કદું છે પણ નિર્ઋતિના જુદા જુદા નામો પણ કહ્યા છે.

રાક્ષસેન્દ્ર તથા વક્ત્રે લોકપાલં ચ નૈર્ઋતિમ્

નરારુદં મહાકાવ્યં રક્ષોમિયંદુમિર્ષુતમ્ ॥

નિર્ઋતિને રાક્ષસેન્દ્ર-રાક્ષસોના રાજા અને લોકપાલ પણ કહે છે. તે મુન્યપર બેઠેલા મોટી કાયાવાળા છે. નૈઋત્યકોણમાં પ્રત્યેક વખત સ્વેતપાવની પ્રતિમા પ્રસાદ મરોવરમાં નખ રહે છે. રાજરમણ રાણપુરના ધરણીવિહારમાં તે રતિ નખરૂપે સિદ્ધર આગેલ પૂજે છે.

ઉત્તરદિશાના અધિપતિ કુબેર= ધનદ શ્રવેતપર્ણના, (ઐરાવત) હાથીપર બેઠેલા, ચાર હાથવાળા, જમણા નીચલા હાથમાં ગદા અને ઉપરના બે હાથમાં-ધન=તિથિની કોથળી છે તેના ડાબા નીચલા હાથમાં કમંડળ, છે. તેમણે મોઢું, પેટ (યક્ષના જેવું) છે.

દેશ:—

દુષ્ટારુદ્ધ, કર્તવ્ય: ઈશાનો, ધવલગુપ્તિ: ॥

વરદ: ચ ત્રિશૂલં ચ નાગેન્દ્ર-વીજપૂરકમ્ ॥ ૮ ॥

ઈશાન કોણના સ્વામી ઈશાનદેવ (ઈશ) સફેદ વર્ણના, નંદીપર બેઠેલા, ચાર હાથમાં વરદ ત્રિશૂલ, સર્પ અને બીજો (કળ) ધારણ કરેલ છે.

નાગપ્રાતાલ, દેવ

ઉર્ધ્વ બ્રહ્મા

ઉર્ધ્વ વ્રહ્મા—

ઉર્ધ્વલોકાધીશો વ્રહ્મા: સ્વર્ણમાથ ચતુર્મુખ: ॥

પુસ્તકં ચાસમૃત્તં ચ સુવર્ચ્ચકં કમંડલુમ્ ॥ ૧૦ ॥

इति दशदिक्पालस्वरूपम् ।

૩ હોત ઇશાનના નીચે નાગ સ્વરૂપ થયું છે. અન્ય સંપ્રદાયમાં નીચે પૃથ્વીને ત્રિણ સ્વરૂપે અને આકાશ રૂપે બ્રહ્મા દેવ દિપાવામાં કલ્યા છે.

ઉદ્ધર્-લોકના અધિપતિ શ્રદ્ધા સેનાવર્જના ચાર મુખવાળા, હંસ' પર બેઠેલા છે તેમના ચોર' હાથમાં પુસ્તક મળ્યા સરવો. એને કમંડળ ધારણ કરેલા છે અને હંસનું વાહન છે' इति'દશદિશાપાલ.

શિવદેવ

॥ અય નવગ્રહસ્વરૂપમ્ ॥
વર્ણ:-

આદિત્યસ્ય મવક્ષ્યામિ
મૂર્તિ' નવગ્રહાન્વિતામ્ ।

સ્વેતવર્ણાં મહાતેજા
સસાશ્વરપવાહનમ્ ॥૧૧॥

સર્વલક્ષણસંયુતતાં
સર્વાંમરણ મૂર્ષિતામ્ ॥

દ્વિધ્રુજાં ચંકચરમાં ચ
શ્વતર્પકજટકરામ્ ॥૧૨॥

હવે નવ ગ્રહની પ્રતિ-
માના સ્વરૂપોમાંનાં આદિ-
ત્ય-સૂર્યનું સ્વરૂપ કહું છું.

રાતા વર્ણના મહા લેજસ્વી માત ધોરાના રથના વાહનમાં બિરાજતા એક મુખ
અને બે હાથવાળા, બેઉ હાથમાં સફેદ કમળ ધારણ કરેલા છે એવા સર્વ
લક્ષણયુક્ત સામૂહિકાગ્રી સેનાના નવ ગ્રહોમાંના મુખ્ય સૂર્યનું સ્વરૂપ બતાવું.

(૫મિમે પૂર્વ મુખ)

૪ નવ મના સ્વરૂપો અને ૧૮૦૧ ગ્રંથોમાં ચાર હાથવાળા ને ચાર આંકુસવાળા પૂજ
તા મે. ૧૨માઃ આપુષ વળગિમાં પણ બિજા છે. અહીં આપેલા મે આપુષવાળાને નામે
અર હાથવાળું મૂર્તિમે ૧૨વામાં આવે તે તેથી કોઈ દેવ ન જાની લેવો.

ચંદ્ર:-

સોમથ શ્વેતવર્ણો
દશાશ્વરયવાહન: ।

પદામૃતપટો-હસ્તે ધત્તે-
શ્વેતાંશરાવૃત: ॥ ૧૩ ॥

બીજે શ્રદ્ધ સોમ (ચંદ્ર)
સહેદ વર્ણનો, દશ અશ્વના
રથ પર બેઠેલ, કમળ અને
અમૃત કુંડને બે હાથમાં
ધારણ કરેલ છે. ૫

(વાયવ્ય દિશા તરફના)

— અંકૃત

મંગલ:-

રક્તવર્ણો ભવેત્ કુજો
ધરણીભૂતશ્ચ કાન્તિમાન ।
દણ્ડં કમણ્ડલં હસ્તે
મેપારુદશ્ચ મંગલ: ॥ ૧૪ ॥

ત્રીજે શ્રદ્ધ મંગળ રાતા
વર્ણનો, કાન્તિમાન, ધરણીના
પુત્ર, બે હાથમાં દંડ અને
કમળ ધારણ કરેલો છે અને
ઘેટા પર બેઠેલો છે

(ઉત્તર દિશા ઉત્તર)

૫ નવ ગ્રહોની ભૂતિઓ
અંકમાં કે અન્ય રથને બેસા-
રતી તે કઈ દિશામાં બેસારતી
તે અગ્રવાહમાં નીચે આપવામાં
આવ્યું છે.

— મંગળ

ગુરુ:-

ગુપ્ત ચંદ્રસન્નુઃ સ્યાત્
ધત્તેઽક્ષસૂત્રં કુંઢિકામ્ ।

કાંતિમાન્ પીતર્ણશ્ચ
સિંહાસનોપરિસ્થિતઃ ॥ ૧૫ ॥

ચોથો શક ચંદ્રનો ગુપ્ત ગુપ્ત
છે. કાંતિવાળો પીળા વર્ણનો છે.
તેના બે હાથમાં માળા અને કમંડળ
ધારણ કરેલા છે અને તે સિંહની
સવારીવાળો છે (ઇશાનકોણ)

૫૫

ગુરુ:-

શુદ્ધસ્પતિર્દેવગુરુઃ
પીતર્ણસમપ્રભઃ ।

હંસગ્રાહનસ્થિતોઽયં
ધત્તેઽક્ષમાલાં પુસ્તકમ્ ॥ ૧૬ ॥

પાંચમો શક દેવોના શુદ્ધ
શુદ્ધસ્પતિ છે તે પીળા વર્ણના,
તેજસ્વી, હંસ પર બેઠેલા છે. તેના
બે હાથમાં માળા અને પુસ્તક
ધારણ કરેલા છે
(પૂર્વ દિશાએ પશ્ચિમ ગુપ્ત)

૫૬

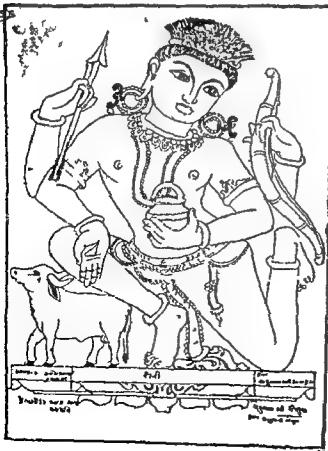
શુક:-

દૈત્યાચાર્યથ શુકસ્તુ
શુભ્રથ મૃગુનન્દન: ।

અક્ષમાલ્યાં કમંડલું
ઘરોચાશ્વોપરિસ્થિત: ॥ ૧૭ ॥

છઠ્ઠો થક દૈત્યોના આચાર્ય
શુક છે તે બુદ્ધના મુત્ર છે તેના
બે હાથોમા માળા અને કમડળ
ધારણ કરેલા છે. તે ઘોડા પર
બેઠેલા છે. (અગ્નિકેાણ)

શુક

શનિ -

શનૈશ્વરઃ કૃપ્પાવર્ણો
નીલમણિસમમમઃ ।

દંડં કમંડલું હસ્તે
મહામહિપચાહન: ॥ ૧૮ ॥

સાતમો થક શનૈશ્વર
સ્થામ વર્ણનો, નીલમણી જેવી
ક્રાન્તિવાળો છે તેને બે હાથમા
દંડ અને કમડળ ધારણ કરેલા
મોટા પાદાની સવારીવાળો
બાણવો (હસિણુ દિશા)

શનિ

રાહુ:-

રાહુર્નીલસમાભાસ:

સિંહોપરિસ્થિતશિર: ।

આકાશ રાહુનું મસ્તક
ચિંહ પર સ્થાપિત કરેલું
છે. તે શ્યામ વર્ણની જેવા
આભાસવાળો છે.

(નૈઋત્યકોણ)

← રાહુ

કેતુ:-

સર્પપુચ્છાકૃતિ: કેતુ:

શ્યામવર્ણ કર્ણપુટ: ॥૧૯॥

પર્વવિષં ચ કર્તવ્યં

નવગ્રહસ્વરૂપકમ્ ।

કિરીટમાલાશોભાઢયા:

સર્વાભરણમૃષિ

નવમે અહ કેતુ શ્યામ
વર્ણનો, મસ્તક વગરનો, ધક
નીચે સર્પપુચ્છાકૃતિવાળો છે.
કેતુના બે હાથ કર્ણપુટ
રૂપે છે. (નૈઋત્યકોણ)

એવી રીતે નવ ગ્રહના
સ્વરૂપો, માથે કિરીટમુકુટ-
વાળા અને શરીરના સર્વ
આશ્રયભોગી શોભના રૂપો
કરવા ઇતિ નવ ગ્રહ.

— મુ

॥ इति नवग्रहस्वरूपम् ॥

જિનેન્દ્રસ્ય અષ્ટ પ્રતિહારા :—

ઇન્દ્ર ઇન્દ્રજયશ્ચૈવ માહેન્દ્રો વિજયેન્દ્રકઃ ।

ધરણેન્દ્રઃ પદ્મકથ્ય સુનાભઃ સુરદુન્દુભિઃ

ઇત્યષ્ટૌ ચ મતીહારાઃ

વીતરાગાદિશાન્તિદાઃ ।

૫ ધ મે કૈ ક શ ચૈવ

કથયિષ્યામ્યનુક્રમમ્ ॥ ૨૨ ॥

જૈન પ્રાસાદના ચારે દિશાના દારના
આઠ દારપાલઃ પ્રતિહારોઃ— પૂર્વ દારના
ઈદ્ર તથા ઈદ્રજય, માહેન્દ્ર અને વિજય;
દક્ષિણ દારના, ધરણેન્દ્ર અને પદ્મકથ્ય પશ્ચિમ
દારના અને સુનાભ અને સુરદુન્દુભિ
ઉત્તર દારના, એમ આઠ પ્રતિહારો
વીતરાગદેવના શાંતિને આપનારા બાબુવા.
હવે એકેકના બુદ્ધા બુદ્ધા સ્વરૂપો અનુક્રમે
ઠહું છું :

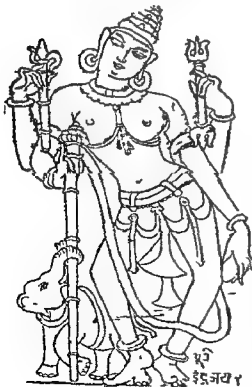
—ઈદ્ર ૧

ફલ વજ્રાંકુશૌ દંડ-

મિન્દ્રોઽસવ્યે જયસ્તથા ।

દ્વી વજ્રૌ ફલદણ્ડી ચ

માહેન્દ્રોઽસવ્યે વિજયઃ ॥ ૨૩ ॥

ઈદ્રજય ૨

પૂર્વ દિશાના દારની જમણી શાખામાં
ઈદ્રના ચારે હાથમાં અનુક્રમે ફળ, વજ્ર,
અંકુશ અને દંડ ધારણ કરેલા છે, તેની
ડાબી બાજુની શાખામાં ઈદ્રજય નામના
પ્રતિહારે ઉપરથી ઉલટા અપસવ્યે દંડ,
અંકુશ, વજ્ર અને ફળ ધારણ કરેલા છે.
દક્ષિણના દારની જમણી શાખાના મહેન્દ્ર
પ્રતિહારના હાથમાં બે વજ્ર ઉપરના હાથમાં
અને ફળ અને દંડ નીચેના હાથમાં ધારણ
કરેલા છે. ત્યારે ડાબી તરફની શાખામાં
વિજય પ્રતિહારે અપસવ્યે નીચેના હાથમાં
દંડ ને ફળ ને ઉપલા બે હાથમાં બે વજ્ર
ધારણ કરેલાં છે.

વજ્રામયફણિદળં

ઘરણેન્દ્રોઽસ્ય પદ્મકઃ ।

તદાયુધયોગોદ્ભવા-

સ્ત્રિપંચાથ ફળોર્ધ્વગાઃ ॥૨૪॥

ઘરણેન્દ્રઃ પદ્મકથ

સર્વે શાન્તિકરાઃ સ્મૃતાઃ ।

પશ્ચિમ દિશાના હારની જમણી તરફની શાખામાં ધરણેન્દ્રના હાથમાં વજ્ર, અભય, નર્પ અને હંડ ધારણ કરેલા છે. બીજા હાથી તરફની શાખામાં પદ્મ નામે પ્રતિહારના હાથમાં અપસરવ્યે અનુક્રમે હંડ, નર્પ, અભય અને વજ્ર ધારણ કરેલા છે. તે આયુધના યોગે ધરણેન્દ્ર અને પદ્મ નામના પ્રતિહારે શાંતિને આપનારા બાલુવા અને તેના માથા પર ત્રણ કે પાંચ (કે સાત) કણ્ઠાની સંપૂર્ણિત કરવી.

માટે-

ફલં વંશદ્વયં દળં

મુનામોઽસંગ્વેદુન્દુભિઃ ॥૨૫॥

યસરૂપાધિકારાય

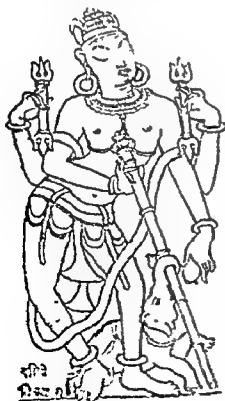
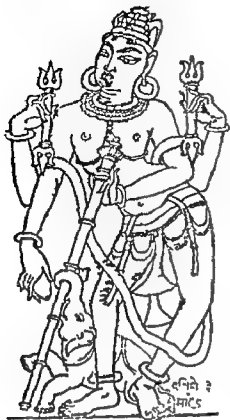
નિપિહરતાઃ શુભોદરાઃ ।

સર્વશાન્તિપદા एते

મુનામઃ મુરદુન્દુભિઃ ॥૨૬॥

ઉત્તર દિશાના હારની જમણી શાખામાં મુનામ પ્રતિહારના હાથમાં ક્ષુ અને ઉપરના બે હાથોમાં દ્રવ્યની પાંચળી અને જમણા નીચલા હાથમાં હંડ ધારણ કરેલ છે. બીજી તરફની શાખામાં મુરદુન્દુભિ પ્રતિહારના હાથ નીચેના હાથમાં હંડ અને ઉપરના બે હાથે દ્રવ્યની પાંચળી ધારણ કરેલ છે. જમણા નીચલા હાથમાં ક્ષુ ધારણ કરેલ છે. આ બંને પ્રતિહારે મુનામ-મુરદુન્દુભિ યજ્ઞના લેવા સ્વરૂપતા, હાથમાં દ્રવ્યતા મોટા પેટવાળા છે, તેઓ સર્વને શાંતિ આપનારા બાલુવા

માટે-

ઈત્યપ્ત્યં ચ જિનેન્દ્રસ્ય
પ્રતિહારાશ્ચ શાન્તિદાઃ ।
નગરાદી પુરે ગ્રામે
સર્વં વિગ્રમણાશનાઃ ॥૨૭॥

॥ ઇતિ અષ્ટં જિનપ્રતિહારાઃ ॥

એ રીતે જિન ભગવાનના આઠ
પ્રતિહાર સ્વરૂપો નગર, પુર અને ગામ
એ સર્વના સર્વપાપનો નાશ કરનારા
અને શાંતિ આપનારા છે.

અથ ચતુઃ પ્રતિહારી દેવી—

દ્વિતીયવપ્રદારેપુ
પ્રાક્રમેણ ચતુર્વપિ ।
સર્વા અપ્પમયપાશાં
કુશમુદ્ગરપાણયઃ ॥૨૮।

→ ૧૩: ૫

દેવ્યો જયા ચ વિજયા
ચાજિતા ચાપરાજિતા ।
તસ્થુશ્ચંદ્રાશ્મશોણાશ્મ
સ્વર્ણનીલત્વિપઃ ક્રમાત્ ॥૨૯॥

॥ ઇતિ ચતુઃ પ્રતિહારી દેવી ॥

સમવસરણના સુવર્ણના ખીજ
ગદમાં પૂર્વ આદિ ચારે દિશાના દારની
પ્રતિહારી જયા, વિજયા, અજિતા અને
અપરાજિતા એમ ચાર દેવીઓ છે, તે
પ્રત્યેક ચાર ભુજાવાળી છે. તેની ભુજા-
ઓમાં અનુક્રમે અણય, પાશ, અંકુશ
અને મુદ્ગરધારણ કરેલ છે. તેમાં
જયા સફેદવર્ણની, વિજયા લાલવર્ણની,
અજિતા સોનાવર્ણની અને અપરાજિતા
દેવી નીલવર્ણની છે.

૬ ફટ નોટ—આ આઠ પ્રતિહારો, મમવ-
મરણનો કપડો મદ ગતનો છે તેના ચારે
દિશાના દારના આજ પ્રતિહારો કલા છે.

૩૨૨
મુનામ ૭

અથ ક્ષેત્રપાલસ્વરૂપમ્—

ક્ષેત્રપાલો મહાકાયઃ
ક્ષેત્રાનુરૂપનામતઃ ।
ઊર્ધ્વકેશઃ શ્યામવર્ણઃ
પિંગાક્ષી ત્રયનેત્રકઃ ॥૩૦॥
પાદુકામિરુદો નગ્નો
વિકૃતદંટુઃ પદ્મજઃ ।
મુદ્ગરપાશકમઠં
દક્ષિણહસ્તે ધારયેવ ॥ ૩૧ ॥
વામે ચ શ્વાનાકુશદણ્ડં
ક્ષેત્રપાલસ્તદુચ્યતે ।
જિનસ્ય દક્ષિણાં ને
સ્થાપ્ય ઈશાનદક્ષિણદિશિ ॥૩૨॥

← મુનામ ૭ ॥ ૩૨ ॥ ક્ષેત્રપાલ ॥

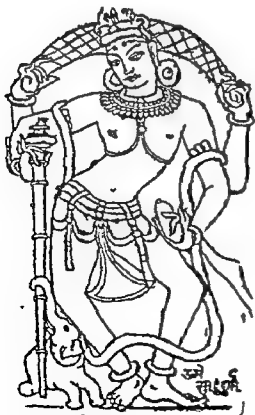
ધોતપોતાના ક્ષેત્રના નામ રૂપવાળા
ક્ષેત્રપાલનું રૂપઃ-ઉંચા કેશવાળા, શ્યામ-
વર્ણના, પીળી ત્રણ આંખોવાળા, પંચમાં
આખડીવાળા, નગ્ન અને વિકૃત કાંતો-
વાળા છે. તેના છ હાથમાં મુદ્ગર, પાશ
અને કમઠુ જમણા હાથમાં ધારણ કરેલા
છે અને ડાબા હાથોમાં કુરુકુરીયા (કુતરુ),
આંકુશ અને દંડ ધારણ કરેલા છે. એવા
ક્ષેત્રપતિ જાણવા. તે જિનપ્રભુની દક્ષિણ-
જમણી બાજુ કે ઈશાન તરફ કે દક્ષિણા-
ભિમુખે સ્થાપન કરવા.

૭ મમતમસ્થના નીચેના ચોટીના ગડના
આર દારે એકક એમ આરના નામે ૧ પૃષ્ઠ
૨ ખટવાંગી ૩ વમુડમાલી ૪ જટામુકેટમણિ
કલા ઉચ્ચ તેમાં તેના આમુખાદિ કહેવા નથી.

૮ ક્ષેત્રપાલો વિધાતવ્યો વિગ્ધાસાઃ
ચટ્મૂપિતઃ । વાર્તિકો રમદં વિધ્નદક્ષિણે
તુ કપટયે વામે શૂલં કપાલં ચ મુદ્ગ
માલોપરીતકઃ ।

ક્ષેત્રપાલનું સ્વરૂપ નગ્ન, પંડાથી શોભતું,
કરનત અને કમઠુ બે હાથમાં ડાબા હાથમાં
નિશાલ અને જોપગીનું પાત્ર ધારણ કરેલ છે
અને મુડમાલાનું યજ્ઞોપવીત છે.....

← ૮ ૩૨૬૩ બ

માણિભદ્ર

જેનપાળ

માણિભદ્રસ્વરૂપમ્—

માણિભદ્રઃ કૃષ્ણવર્ણઃ પૈરાવંતોપરિસ્થિતઃ ।
વરાહમુખોઽર્ધ્વદંતોઽર્ધ્વં નિનૈવૈત્યં ચ ધારયેત્ ॥ ૩૩ ॥

સેટ ત્રિશૂલં માલં ચ પાશાંકુશશક્તિં કરે ।
एवविधं प्रकर्तव्यः सर्वकामफलप्रदः ३४ ॥

इति माणिभद्रः

માણિભદ્ર દેવ શ્યામવર્ણના, ઐરાવત હાથીપર બેઠેલા, વરાહના જેવા મુખવાળા છે. તેમણે હાંત ઉપર નિન ચૈત્ય ધારણ કરેલ છે, તેમને છ ભુજ છે. તેમના જમણા હાથોમાં ઠાલ, ત્રિશૂલ, માળા છે અને ડાબા હાથોમાં પાશ, અંકુશ અને શક્તિ તત્તવાર ધારણ કરેલ છે. ઇતિ માણિભદ્ર સ્વરૂપ.

શ્રુતદેવી સરસ્વતી ૨૫૩૫

શ્રી સરસ્વતી સ્વરૂપ—

શ્રુતદેવી શ્રુતલવર્ણા મમામંદલસંયુતા । ૯-૧૦-૧૧
સર્વાલંકારસંયુતા સ્વરૂપા યૌવનાન્વિતા ॥ ૩૫ ॥

દક્ષિણેવરકમલં વામે પુસ્તકમાલિકામ્ ।
અરંભલક્ષણસંયુતા વાગ્દેવી હંસગાહના ॥ ૩૬ ॥

॥ इति सरस्वती स्वरूपम् ॥

૯ મહિષેનાચાર્ય—

અમયપાનમુદ્રાસમાલપુસ્તકધારિણી

ત્રિનેત્રા યાતુ મા યાપી જટાવાલેંદુ મંદિતા ॥ વાગ્દેવી.

૧ આભવ ૨ ગાનમુદ્રા ૩ શ્રાવણ અને ૪ પુસ્તક ધારણ કરેલા છે. નખ નેત્ર છે. મ.યે
નયામુદ્રા છે એવી વાગ્દેવી સરસ્વતી જ્ઞાત્રી.

૧૦ ઘણમદિસરિ—

શીંગા પુસ્તક મૌકિતશાસપલય મ્હેતાગ્ન ઘણાવરાં

શ્રુતદેવી સરસ્વતી શ્વેતવર્ણનાં પાછળ પ્રભામંડળવાળાં, ચૌવન સ્વરૂપવાળાં, મર્વ પ્રકારના અલંકારથી શોભતાં છે. તેના જમણા હાથમાં વરદ, કમળ અને ડાબા હાથમાં પુસ્તક અને માલા ધારણ કરેલાં છે. એવા સર્વ લક્ષણથી શુક્ત વાગ્દેવી સરસ્વતી હંસપર બેઠેલાં બાણવા.

इति श्री विश्वकर्मा कृतायां ज्ञानप्रकाश वास्तुविद्यायां दिक्पालनवग्रह
जिन प्रतिहार देव देवदेवीस्वरूपाधिकारे चतुर्विंशतितमोऽध्याय ॥ २४ ॥

ઈતિ વિશ્વકર્મા કૃતાયાં જ્ઞાનપ્રકાશ વાસ્તુવિદ્યાયાં દિક્પાલનવગ્રહ
જિન પ્રતિહાર દેવ દેવીઓના સ્વરૂપાધિકાર પર સ્થપતિ પ્રભાશંકર ઓપડભાઈએ
રચેલી શિલ્પશાસ્ત્ર નામની સાધા ટીકાનો ચોવીસમો અધ્યાય.

ચરિશિષ્ટ

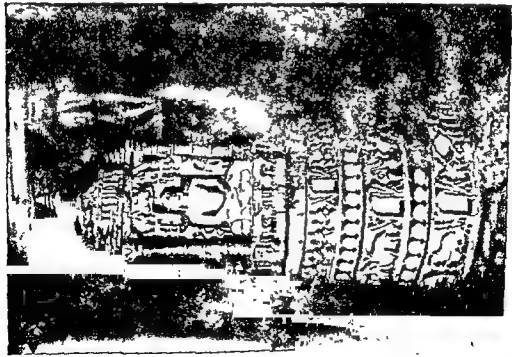
જૈન દર્શનમાં તાંત્રિક વિદ્યા કદાચ પાછલા યુગમાં પ્રવેશ પામી હોય તેમ પુરાતત્વજ્ઞોનું
માનવું છે કારણ કે સાત્ત્વિક વૃત્તિવાળા જૈન દર્શનના પ્રારંભ કાળમાં તાંત્રિક વિદ્યાનો પ્રવેશ
અસંભવિત ભાસે છે. બૌદ્ધ દર્શનમાં પણ એવીજ સ્થિતિ હતી. ગૌતમમુખે પોતાની હયાતીમાં
પોતાની જાતની પ્રતિમાનો પણ વિરોધ કરેલો હતો. પણ દેવ દેવીઓની પ્રતિમાનું તે સ્થાનજ
ક્યાંથી હોય ? બૌદ્ધ સંપ્રદાયમાં પાછળથી તાંત્રિક વિદ્યા એટલી હદે પહોંચી કે દેશના અન્ય
સંપ્રદાયના પ્રમુખ દેવ દેવીઓને ગોણુ ગણી તેમના દેહ પર પોતાના સંપ્રદાયના દેવ દેવીઓની
નૃત્યના ભાવવાળી કમળના મૂર્તિઓ રચી હતી. શિવ તથા વિષ્ણુ સંપ્રદાયના પ્રાધાન્ય દેવ અક્ષતની
ચત્તી ઉંધી મૂતેલી મૂર્તિ પર બૌદ્ધની તારાદેવી કે અન્ય દેવીઓની નૃત્ય કરતા ભાવવાળી
મૂર્તિઓની રચના તાંત્રિકોએ કરી હતી. આવી અયોગ્ય અને અન્ય સંપ્રદાયને આપાત પહેં-
ચાડનારી પ્રવૃત્તિ સામે પ્રયત્ન વિરોધ સ્વાભાવિકજ ઉઠ્યો હતો જેના પરિણામે શ્રીમદ્ શંકરા-
ચાર્ય જેવા અવતારી પુરોએ એ બૌદ્ધ સંપ્રદાયનું ખંડન કરવાની પ્રવૃત્તિ હાથ ધરેલી. આથી

૧ વીજા ૨ પુસ્તક મોતીની માળા અને સફેદ કમળ ધારણ કરેલા છે. તેનું અગ્રસ્વતીનું
સ્વરૂપ નિર્ણયિત છે.

અન્યત્ર સરસ્વતીના બાર નામો-૧ ભારતી ૨ સરસ્વતી ૩ શાન્કા ૪ હંમ ગામિની ૫
વિશ્વવિખ્યાતા ૬ વાગેશ્વરી ૭ કૌમારી ૮ અજયારિણી ૯ પંડિતમાતા ૧૦ અક્ષપુત્રી
૧૧ અક્ષાણી ૧૨ વરદા.

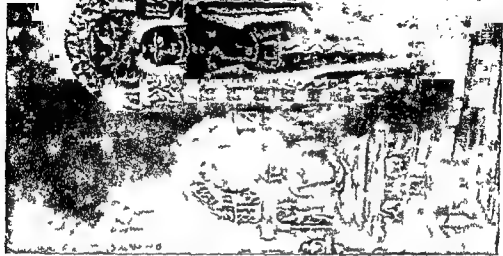
૧૧ વેણતા મૂર્તિ પ્ર. ચાં બાર સરસ્વતીના નામ. ૧ મહાવિદ્યા ૨ મહાવાણી ૩ ભારતી
૪ સરસ્વતી ૫ આર્થા ૬ આહી ૭ કામવેનુ ૮ વેણમર્મ ૯ ધૈર્ય ૧૦ મહાલક્ષ્મી
૧૧ મહા કાલી ૧૨ મહા સરસ્વતી.

આ દીપાવલિ પ્રથમ અધ્યાય ૧૭ માં પણ સરસ્વતી સ્વરૂપ આપેલા છે તે દે. મૂ. પ્ર.
યા બિન સ્વરૂપ છે.

પ્રભુ સ્થાપત્યકળા

પા. ૨૫

આસાનરથ-ઘનપ્રગલ્ભા તથા મુણીચરણ-પરિરત સાથે

જીનગુરુ પ્રતિમા-(શ્રીમદ્ દીનવિજયશ્રીશ્વરજી, મોગલ સમ્રાટ
બાદશાહના ગુફા)

બૌદ્ધ સંપ્રદાયનું પ્રાજ્ઞપ્ય સમયે સમયે ધનુ ગયું અને અતે બૌદ્ધ સંપ્રદાયને બારતમાથી દેશવટો લેવો પડ્યો.

પરંતુ જૈન સંપ્રદાયના પૂર્વાચાર્યોએ પોતાના સહદેશીય અન્ય સંપ્રદાયોની આવા પ્રકારની લાગણી ન દુખાવવાનું ડહાપણ બતાવ્યું હતું જેના પરિણામે બારતમા એ સંપ્રદાય કાલ્યો કુસ્યો અને આજે સુરિયતિમા ટકી રહેતા છે. સંપ્રદાયોમા સદગજ ૪૪૨૫૨ વિરોધાભાસ હોય પરંતુ બૌદ્ધોના આચાર્યોએ લીધેના પગલાના કારણેજ તેને પોતાના જન્મ સ્થાન જેવા બારતમાથી દેશવટો મળ્યો.

જૈન સંપ્રદાયમા પણ તાત્ત્વિક વિદ્યાના પ્રયો હશે એવું તેમના દેવ દેવીઓના સ્વરૂપો તથા તેની ખ્યાન સ્તુતિ પરથી આપણે બાણી રાકાએ છીએ, અને તેવી મૂર્તિઓ પણ જોવામા આવે. ૬ પદ્માવતી દેવી અને તેના સ્વરૂપો, ચોસડ ચોગિનીઓ, બાવન વીર ક્ષેત્રપાલ કૌરવાદિ સ્વરૂપો, ૫૮૮૪૪૫ એજ દર્શાવે છે.

પાજનનાય પ્રભુની શામનદેવી પદ્માવતીના ચાર હાથમા કમળ, પાશ, અકુલ ને કળ દારણ કરેલા છે, તેને કુકુટ સર્પનું વાહન છે, માથે ત્રણ કે પાંચ કાળા છે તે સોનાવણી છે તે પ્રતિમાના વિશેષ વર્ણન કાવ્ય સંસ્કૃતમ્મ લોકભાષામા સ્તુતિ રૂપે પ્રાપ્ત થયું છે તેવું અહીં આપ્યું છે.

અથ જપમાલા (પદ્માવતી દંડક)

શ્રીપાર્શ્વનાથ વર સેવિત ચરણં પદ્માવતી જનમયમયહરણમ્ ।

કળિપતિ રક્ષણ દક્ષિણ સદ્વિત મયજલ તારણ પરમજ રહિતમ્ ॥૧॥

લામભાગ પ્રવિષ્ટય ગળ રક્ષ દૈત્યદાનયમય વાગનવક્ષમ્ ।

દસારુદકુર્વટપાણિયાદ્ ગમનદુર્ધરજનનયમોહમ્ ॥૨॥

ચતુર્વિંશતિ પાદુ વિરાજં તેવામાયુધ વિધિધ સુદાજમ્ ।

દક્ષિણ વર પદ્માયુધ સોદે લામભાગ અકુશ મન મોદે ॥૩॥

કમલ ચક્ર હ્રસ્વાકિત સાર હમરુદ્ધામા લામકરતારમ્ ।

ચામ્ર કપાલ સદ્ગ ધનુષકોસ લાણમુશલહલ અરિસિહ્યાસમ્ ॥૪॥

શક્તિ અગ્નિજ્વાલા ગળ ધરણ મુહમાલા વરશયુકશરણમ્ ।

તારામહલ ગમન વિશાલ દક્ષિણકર શોભિત ત્રિશૂલમ્ ॥૫॥

પરસ નાગમુદ્ગર પ્રચક્રં સરય હસ્તધૃત વર્તનવદ્મ્ ।

નાગપાશ પાપાણ વિશાલ અદ્વિપસાણ કલ્પદ્રૂમ શાલમ્ ॥૬॥

યથ આયુધ મહાન નરિષ્ટ દુર્મન જબલ નાગજનદુષ્ટમ્ ।

કામિજનામનં ફલમખીષ્ટ પૂજિત પદ્માવતીદેવો દુષ્ટમ્ ॥૭॥

પોહશામરખાલ કૃત માત્ર કમલાવરવર શોચિત નેત્રમ્ ।

અદાનનમુખમમૃતતેજઃ રક્તાચર સુવર્ણ રસમાજમ્ ॥૮॥

પદ્માવતીદેવી ચરણપવિત્ર અષ્ટવિધાર્ચન દેમલુપાત્રમ્ ।

ભાવ રહિત પૂજિત નરનારી તેવાં ધનવળ સપતિ મારી ॥૯॥

ઐવીશ શુભસુકત પદ્માવતીદેવી

શ્રી પાર્વનાથ પ્રભુની પાદ સેવિકા પદ્માવતીદેવી મનુષ્યના જાવના ભય હરનારી છે. જમણી તરફ દક્ષિણે નાગદેવ ભવ જલનું તારણ કરનાર અને અપરહિત કરનાર છે. ડાબી તરફ ગણ રક્ષા કરનારા અને દૈત્ય દાનવનો ભય નાશ કરનારા છે. દસે પર જોઈને કુકુટ પાણિવહ ગમન કુર્ધટ ત્રણ સોકને મોહિત કરનારી દેવી છે તેણે ઐવીશ હાથમાં જુદા જુદા આયુધો ધારણ કરેલા છે. જમણા હાથમાં વજ્ર અને ડાબા હાથમાં અકુલ શોભી રહ્યા છે. કમલ ચક્ર છત્ર ડમરુ ડાબા હાથમાં રાખે છે. દાક્ષ અપ્સરે ખડગ ધનુષ (કોસ) જાણ્યું મુરલિ હળ અને ચતુરત્તુ મરતક તરવાર અગ્નિ-જ્વાલા સુંડમાલા વરદ આકાશમાં તારા મંડળ જેવા વિશાળ જમણા હાથમાં ત્રિશૂલ શોભી રહ્યું છે. કન્થુ નાગ મુદ્ગર અને-દંડ-ચેત્ક જેવા જમણા હાથમાં ધારણ કરતા કરેલા છે. નાગપાશ મોટા પાપાણ્ડુ કુર્મનોની કુદ્રતાનો નાશ કરવા સાર એ આયુધો ધારણ કરેલા છે એવી દેવીના પૂજનથી કામની છત્તાવાળાના મનનું અભિષ્ટ ફળ મળે છે સોળે

શશુભારથી શરીર સજેલું છે. તેમના નેત્રો કમળના જેવા ગોળી રહ્યા છે. મુખ ચંદ્રમાના અમૃત તેજથી શોભે છે. રાત્રી વચ્ચે પહેરેલ છે એવી પદ્માવતીદેવીના ચરણો અષ્ટ વિધથી સુવર્ણપાત્રમાં યુગ્મવા જે નરનારી જાપ સહિત તેની પૂજા કરે છે તેને ષણ્ઠ, અનાજ અને સંપત્તિ વધે છે. સંસ્કૃતમય લોકભાષા મિશ્ર આ સ્તોત્ર છે.

અદ્ભુત પદ્માવતી કલ્પમાં ચાર ભુગ્યુક્ત પદ્માવતીની બે શ્લોકની સ્તુતિ છે

મૈરવ પદ્માવતી કલ્પ-

પાશફલઘરદ્ગજવશાકરણકરા પદ્મચિષ્ટરા પદ્મા ।

સા માં રક્ષતુ દેવી ત્રિલોચના રક્તપુષ્પાભા ॥

જેના હાથમાં પાશ ફળ વરદ અને અકુશ ધારણ કરેલા છે, પદ્મચંદ્ર-કમળના આસનવાળી તથા નેત્રવાળી રાત્રી પુષ્પના વર્ણવાળી એવી પદ્માવતીદેવી આરુ વક્ષણ કરો.

પદ્માવતીના પર્વાય નામો

તોતલા ત્વરિતા નિત્યા ત્રિપુરા કામમાધિની ।

દિવ્યા નામાનિ પદ્માયાસ્તથા ત્રિપુર મૈરવી ॥ ૥૧૨૫ પદ્માવતી કલ્પ ॥

૧ તોતલા ૨ ત્વરિતા ૩ નિત્યા ૪ ત્રિપુરા ૫ કામમાધિની ૬ અને છઠી ત્રિપુરમૈરવી એ છે પદ્માવતીદેવીના અન્ય નામો જાણવા (હવે તેના સ્વરૂપો નીચે આપીએ છીએ)

૧ તોતલા—પાશ, વજ્ર, ફળ અને કમળ આ- હાથમાં ધારણ કરેલા છે.

૨ ત્વરિતા—શંખ, કમળ, અભય અને વરદ ચાર હાથમાં ધારણ કરેલા છે, સૂર્યના જેવા વર્ણ છે

૩ નિત્યા—પાશ, અકુશ, કમળ અને અક્ષમાન ચારે હાથમાં ધારણ કરેલા છે, હંસનું વાદન છે, સૂર્ય જેવો વર્ણ છે જટામાં ખીજનો ચંદ્ર ધારણ કરેલ છે

૪ ત્રિપુરા—શુભ, ચક્ર, કળશ (૧) કળા, મનુષ્યાણુ, ફળ અને અકુશ એમ ચાર હાથમાં ધારણ કરેલા છે કુટુંબ વર્ણના દેવી છે

૫ કામમાધિની—શંખ, કમળ, ફળ અને કમળ ચારે હાથમાં ધારણ કરેલા છે બધું (બોદાઈયા)ના મુખ જેવો વર્ણ છે, કુટુંબ ચંદ્રનું વાદન છે-

૬ ત્રિપુરમૈરવી—પાશ, ચક્ર, મનુષ્યાણુ, હાથ, તરવાર, ફળ અને કમળ એ ચાર ભુગ્યુક્ત ધારણ કરેલા છે, ઉદ્ધિ ગોપ જેવો વર્ણ છે, ત્રણ નેત્ર છે

પદ્મનાભિપદોસરાં ત્રિપુલાદનાંમ્બુજવિષ્ટરામ્ ।

કુર્કુટોદગપાદનામદનપ્રમાં કમલાનનામ્ ।

ત્ર્યમકાં ઘરદાંકુશાયત પાશદિવ્યકલાદ્વિતામ્ ।

ધિંસંયેજ્ઞ કમલાવર્તીં અપતાં સતાં ફલાદાયિનીમ્ ।

માથા ઉપર સૂર્યની ફેણવાળી કુર્કુટમર્ખના વાદનવાળી વિસ્તારિત રાત્રી કમળના જેવા આસનવાળી, યાતા વર્ણવાળી, કમળ સરખા મુખવાળી, ત્રણ નેત્રવાળી વરદ અકુશ પાશ અને રિત્ત

ફળ જેના હાથમાં છે એવી પદ્માવતીદેવીનું જમ કરનારા સત્પુરુષોએ આ ફળ દેનારી દેવીનું ધ્યાન કરવું.

છ પ્રયોગોમાં તે દેવીના આસન અને વર્ણ પૃથક્ પૃથક્ કરેલા છે.

(૧) આકર્ષણ સિદ્ધિમાં દંડાસન અને અણ્ણવર્ણ (૨) વસ્ત્રકર્મમાં સ્વસ્તિકામન અને રક્ત કુસ્મવર્ણ (૩) શાંતિપોષિ કર્મમાં પદ્માસન અને ચંદ્રકાંતવર્ણ (૪) વિદ્યેશ્વર્યાન કર્મમાં કુર્કંડાસને ધૂમ્રવર્ણ (૫) સ્તંભન કર્મમાં પીનવર્ણને વલ્લભન. (૬) નિર્ગેધ કર્મમાં કૃષ્ણ વર્ણ અને ઉચ્ચ ભદ્રપીઠ. એમ છ કાર્યસિદ્ધિ પ્રયોગમાં સાધકના આસન અને દેવીના વર્ણ બિન્ન બિન્ન કલા.

જ્વાલામાલિનીમંત્રસ્તોત્ર—જ્વાલામાલિની દેવીનું સ્વરૂપ.

જ્વાલામાલા કરાલિન વિગંતરાલ મહામહિષ વાહને ।

લેટક કૃપાણ ત્રિશૂલ હસ્તે શક્તિ ચક્રપાશ શરાસનમ્ ।

વિશિખમિ રાજમાને પોડશર્ધ'ભુજે ।

જ્વાલામાલિનીદેવી બીમ મહાપ્રાય સ્વરૂપ ધારથીઃ મહારીત્રી મોટા પાડા પર બેઠેલી છે તેના આઠ હાથોમાં દાલ, તરવાર ત્રિશૂલ, શક્તિ ચક્રપાશ અને (મનક) ધારણ કરેલા છે.

॥ અથ ઘંટાકર્ણ ॥

ઘંટાકર્ણ મહાવીર સર્વભૂવહિતરક્ષ' ચ

હપસર્ગ' ભય' ઘોર' રક્ષરક્ષ મહાવલ (સ્વાહા)

ઘંટાકર્ણ મહાવીર સર્વવ્યાધિ વિનાશક

વિસ્ફોટકઽભય પ્રાપ્તે રક્ષ રક્ષ મહાવલ, સ્વાહા ।

હે ઘંટાકર્ણ મહાવીર, સર્વભૂત પ્રાણી હિતની રક્ષા કરો. ઉપમર્ગ' ભય અને દુઃખ સામે મહાભયવાન એવા તમે અમારું રક્ષણ કરો. હે ઘંટાકર્ણ મહાવીર, સર્વ વ્યાધિનો નાશ કરો. વિસ્ફોટક ભય આદિ સામે હે મહાભય અમારું રક્ષણ કરો.

આ મંત્ર જેન વિધિમાં આવે છે.

ઘંટાકર્ણોઽપ્તાદશદો પાપદોગં વિદારયન્

યજ્ઞાસિદ્ધં ચક્રેષુ મુસલાંકુશમુદ્ગરાન્ ॥ ૧ ॥

દક્ષિણે તર્જની લેટ' શક્તિમુંડ ચ પાશવમ્ ।

ષાપ' ઘંટાં કુઠાર' ચ દ્વામ્યાં ચૈવ ત્રિશૂલકમ્ ॥ ૨ ॥

ઘંટામાલાકુલોદેવો વિસ્ફોટક ધિમર્દક ।

અગ્નિપુરાણ અં ૪૬ ॥

ઘંટાકર્ણ દેવ પાપ અને રોગના નાશ કરનારો છે. તેમને અક્ષર શુનંઓ' છે. વજ્ર, તરવાર, દંડ, ચક્ર, મુશલ, અંકુશ, મુદ્ગર (મસ્તક ?) બાણ, તર્જની મુદ્રા, દાલ, શક્તિ, મસ્તક, નાગપાશ, ધનુષ, ઘંટા, કુઠાર અને (બે) ત્રિશૂલ ધારણ કરેલાં છે.

ધંટાકર્ણ (મહાવીર)

ધંટાકર્ણનું ઉપર દર્શાવેલ સ્વરૂપ અઠાર હાથોનું છે. પરંતુ હમણાં દમણનાં ધંટાકર્ણની સ્થાપના કેટલેક સ્થળે થતી જોવા સાંભળવામાં આવે છે. ઉપર મુજબન વિનયુર પામે મઠની ગામે આચાર્ય શ્રી બુદ્ધિસાગરજી મહારાજને તેની પહેલ વહેલી ચાલ્યાં. વળી પૂર્વે સ્થાપના કરી હતી. તે તરફ શ્રદ્ધાના પ્રવાહે ધીબ્ધ સ્થળોમાં પણ ધંટાકર્ણની જટ રૂપે આકૃતિની સ્થાપના થાય છે. ઉભી ધનુષ્ય આસવેલ પાછળ તીર-જાથાનો સંગ્રહ અને કુરુ તરવાર હાથે પગ આગળ વજ્ર અને મહા નીચે પડેલા દેખાડવામાં છે ને જટ આકૃતિની ચર્ચા નિહા આદિ મંત્રો કાતરાય છે. કોઈક સ્થળે તેના કાને અને હાથે વટિકાઓ હાથે

આવા સ્વરૂપના પ્રાચીન સામ્રાજ્ય પાઠ હજુ અમલ જોવામાં આવ્યા જોઈ જોઈ ક્રિયાવિધિમાં દેવી પૂજનના જાવનવીરમાં ધંટાકર્ણનું નામ આવે છે તેમ

સ્તોત્રમાં પણ આગલે દીવસે રાત્રીએ ઘંટાકણું ૧૦૧ વાર ગણવાનું વિધાન છે. ૫૦૫ કલ્યાણ અષ્ટમદી જિન પ્રાસાદમાં તેનું સ્વરૂપ કરવાનું કહેવું છે આથી તે સાવ અવાંચીન તો નથી જ એમ જણાય છે.

કેટલાક વિદ્વાનોની માન્યતા છે કે ઘંટાકણું જાવન વીરમાંના એક છે. કેટલાક તેને મહાદેવનો ગણુ માને છે તો કોઈ કાર્તિક સ્વામીનું ૩૫ માને છે. કેટલાક વિદ્વાનોનું એવું કહેવું છે કે ઘંટાકણું દેવની પ્રતિમા વિશે પ્રાચીન સાહિત્ય નથી તેમ તેની કલ્પના પણ નથી અગર તેની આકૃતિ કેવી બનાવવી તેનો પણ ક્યાંય જીનો પાઠ નથી. તેઓ એમ માને છે કે આ ઘંટાકણું દેવ મહાદેવનો ગણુ કહેવાય છે તેનું સ્વરૂપ અમ્બિપુરાણ અધ્યાય ૪૬ માં સવિસ્તર આપેલ છે. બે હાથવાળો ધનુષ્ય ને જાણુ ચક્રાવેલ આકૃતિ અજીન વીરની છે તે વિશે પ્રાચીન સમયમાં એવી માન્યતા હતી કે રામાયણ કે મહાભારતાદિ યુદ્ધની કથાઓ વંચાય ત્યારે સજામાં કોઈ વિન ન થાય તેથી કરવાળના મથાળે તેવી મૂર્તિનું ચિત્ર કરી મુકતા અને તેની ચારે તરફ ઘંટાકણું મંત્રો લખતા તેને આધુનિક લોકો ઘંટાકણું માનવા લાગ્યા આવી લૌકિક માન્યતા છે.

॥ ચતુઃપદિ યોગિની ॥

ચોસઠ યોગિનીઓના પૃથક પૃથક નામો જૈન ગ્રંથોમાં જોવામાં આવે છે, પરંતુ તેના સ્વરૂપ લક્ષણો હજી સુધી અમારા જોવામાં આવેલ નથી, તેવીજ રીતે જાવન વીરના નામો મળે છે પરંતુ સ્વરૂપ મળવામાં નથી; કદાચ તેના સ્વરૂપો કોઈ ભંડારે કે યતિવર્ધ પાસે હોય તો.

પુરાણોમાં સ્તુતિરૂપે નામો છે. અમ્બિપુરાણ અ. ૫૦ માં ચોસઠ નામો આપેલા છે પરંતુ તે જૈન મતના બેક પ્રકારથી ભિન્ન છે, પુરાણોમાં હેમાદ્રિવૃત્ત ખંડમાં ચોસઠ યોગિનીના સ્વરૂપો આયુધાદિ સાથે આપેલા છે તેના નામો અમ્બિપુરાણને ઘણાખરા મળતા છે. જળમપુર પાસે ખજુરાહોમાં જે ચોસઠ યોગિનીની પ્રતિમાનું ખડિત મંદિર છે તેમાં જળમપુર પાસે ચોમઠ યોગિનીનું ગોળજૂતાકારે મંદિર છે. મધ્યમાં મંદિર અને ફરતા એક પછી ગોળ પરસાળમાં દરીઓ જેમ ચોસઠ યોગિનીની મૂર્તિઓ ખંડિત હાલતમાં છે તેના નામો જે વેચાય છે તે હેમાદ્રિવૃત્ત ખંડથી પણ ભિન્ન છે. અન્ન ગ્રંથોમાં તે હશે. આ દેવીઓ ઉમ તામસી કહી છે.

॥ શ્રી ચતુઃપદિ યોગિની સ્તોત્રમ્ ॥ (જૈનમત)

૦૦૦ દ્રૌં ૧ દિવ્યયોગી ૨ મહાયોગી ૩ સિદ્ધયોગી ૪ ગણેશ્વરી ।

૫ મેતાક્ષી ૬ શાકિની ૭ કાલિ ૮ કાલરાત્રિ ૯ નિશાચરી ॥ ૧ ॥

૧૦ હુંકારી ૧૧ સિદ્ધવૈતાલી ૧૨ દ્રૌંકારી ૧૩ મૂતદામરી ।

૧૪ ઉર્ધ્વકિશી ૧૫ વિરૂપાક્ષી ૧૬ દ્રુપલાક્ષ્મી ૧૭ નરમોજિની ॥ ૨ ॥

૧૮ પદ્મકારી ૧૯ પીરમદ્રા ૨૦ ધૂમ્રાક્ષી ૨૧ કલહમિયા ।

૨૨ રાક્ષી ૨૩ ચોરવરનાક્ષી ૨૪ વિશ્વરૂપા ૨૫ મર્ધકારી ॥ ૩ ॥

- २६ घंरी २७ कुमारिका २८ चंडी २९ वाराही ३० मुंडधारिणी ।
 ३१ भास्करी ३२ राष्ट्रकंकारी ३३ भीषणी ३४ त्रिपुरान्तका ॥ ४ ॥
- ३५ रौरवी ३६ ध्वंसिनी ३७ क्रोधा दुर्मुखी ३८ प्रेतवाहिनी ।
 ३९ यदयांगि ४० क्षीर्घलघोष्ठी ४१ मालिनी मंत्र योगिनी ॥ ५ ॥
- ४२ कालिनी ४३ प्राहिनी ४४ चक्री ४५ ककाली ४६ भुवनेश्वरी ।
 ४७ कंदी निकटो माया च ४८ यामदेवा ४९ कपर्दिनी ॥ ६ ॥
- ५० केशमर्दी च ५१ रक्ता च ५२ रामजंघा ५३ महर्षिणी ।
 ५४ विशाली ५५ कामुकी ५६ लोला ५७ काकद्रष्टि ५८ रघोमुखी ॥ ७ ॥
- ५९ भडोयधारिणी व्याधी भूतादि ६० प्रेतनाशिनी ।
 ६१ भैरवी च ६२ महामाया ६३ कपालिनी ६४ वृषाक्षिनी ॥ ८ ॥
- चतुर्पट्टि समावृणता योगिन्यो वरदप्रदाः ।
 त्रिलोचने पूजिता नित्यं देयमानवयोगिभिः ॥ ९ ॥
- चतुर्दश्यां तद्याष्टम्यां लंकातो नयमीषु च ।
 यः पठेत् पुरतो भूत्वा तस्य चिह्नं प्रणश्यति ॥ १० ॥
- राजद्वारे तयोद्देशे संप्राप्ते अरि संकटे ।
 भग्नितोर्नपतेषु सर्वग्रहविनाशिनी ॥ ११ ॥
- य इमा जपते नित्यं शरीरे भवमानते ।
 स्मृत्या नारायणीं देवीं सर्वोपद्रवनाशिनीम् ॥ १२ ॥

योसः योगिनी नाम. (आगमसार संग्रह)

- १ वाराही २ वामनी ३ मङ्गला ४ उग्राणी ५ आग्नेयी ६ वाय्वा ७ नैऋत्या ८ वायुणी
 ९ वाय्वा १० सोम्या ११ ध्यानी १२ महाप्री १३ वैश्वरी १४ मादेवरी १५ वैमानिका
 १६ त्रिधा १७ शिरद्विती १८ आभुङ्गा १९ न्या २० विष्वा २१ अजिता २२ अपराजिता
 २३ हरमिदि २४ अमिता २५ मंडा २६ सुभंडा २७ अनन्दा २८ क्षीरता २९ क्षमा
 ३० यंटा ३१ सुयंटा ३२ पंक्षुश्रिया ३३ आराधना ३४ बोद्धिता ३५ अंगा ३६ अरिधमत्री
 ३७ नारायणी ३८ नारसिद्धी ३९ शोभा ४० वानरति ४१ अंगा ४२ वंभा ४३ दीर्घद्विती
 ४४ वमद्विती ४५ अंगा ४६ सुभेमा ४७ वंभा ४८ वनेष्टि ४९ अंगा ५० सुभेमा ५१ अंगा
 ५२ रौद्रा ५३ रौद्रुभा ५४ अंगा ५५ विरागा ५६ सुभेमा ५७ विरागा ५८ तादा
 ५९ सुभेमा ६० रौद्रुभा ६१ रौद्रुभा ६२ रौद्रा ६३ अंगा ६४ अंगा

અહીં બાવન નામો આપેલા છે. એસઠ ક્ષેત્રપાલ કહે છે. ક્ષેત્રપાલ અને કૌરવાદિરૂપોમાં કેટલીક સમાનતા છે. આ ક્ષેત્રપાલોના સ્વરૂપ આયુધવસ્તુ વાહનોદિ'હસ્ટુ'જોવામાં નથી. ઉપરોક્ત પાઠ સંધ્યુપરાજીનાન્તર્ગત' કાશીખંડમાં છે. આચાર્યદિનકરમાં બાવનવીરનાં નામો માત્ર આપેલા છે, આયુધાદિ નથી. બાવનવીરના અન્ય લૌકિક નામો પાઠ વચરના જોવામાં આવેલા છે તેમાં કાતરીયોવીર પારવીયાવીર અગાશીયાવીર કૃલણીયાવીર જેવા લૌકિક નામો છે તેને કોઇ શાસ્ત્ર પ્રમાણ હોય તેમ દેખાતું નથી. તેથી કોઈ માત્રીજી તાત્તિકાની તે રચના 'લાગે છે. હિતર ગુજરાતમાં હંડા પાસે ગામડામાં બાવનવીરમાંના એકનું નાનું મંદિર છે. પાટણ નજીક અનાવાડા પાસે વીરનું સ્થાનક છે.

જૈન પ્રામાણમાં કેવા કેવા દેવાદિ સ્વરૂપો કરવા તે વિશે શિલ્પના અન્ય પ્રદેશોમાં અને પંચકલ્યાણ' મંદિરના પાઠમાં જાણ્યું છે. દસ દિગ્ગપાલ' લોકપાલ' નવ ગ્રહ છ' અસ્ટુ' બારે રાશિ, બારે મેઘ-મત્તાવિગ લક્ષણો, યક્ષ યક્ષિણીઓ સોળ વિદ્યા દેવીઓ આઠ આય આઠ વ્યય નવ-તારા, છ રાગ, છત્રીશ રાગિણી, સાત સ્વર તથા ત્રાપસપુનિઓ કિન્નર ગાંધર્વ' વિદ્યાધરો નાગ અને અષ્ટ સિદ્ધિ વૃક્ષનાયકા દેવાગનાઓમાં ત્રીસ સ્વરૂપો કરવાના જનિસ દેવાંગનાનાં સ્વરૂપો શિલ્પપ્રદેશોમાં કહેવા તેના સ્વરૂપ અને લક્ષણો પ્રમાણે જ કરવા. મંદિરોમાં કરવા જોઈએ નહિ ૧ મેનકા ૨ લીલાવતી ૩ ત્રિપિપિત્રા ૪ સુદરી ૫ સુભામિની ૬ હંસાદેવી ૭ સર્વકલા ૮ કપુરમંજરી ૯ પદ્મિની ૧૦ ગૃહસ્થા ૧૧ ચિત્રિણી ૧૨ ચિત્રવદનબા ૧૩ ગીરી ૧૪ ગાંધરી ૧૫ દેવશાખા ૧૬ મરીચિકા ૧૭ ચંદ્રાવતી ૧૮ ચંદ્રેખા ૧૯ સુગંધા ૨૦ શત્રુમર્દિની ૨૧ માનવી ૨૨ માનહંસા ૨૩ સ્વભાવા ૨૪ સુદ્રિકા ૨૫ ધ્રુવાદી ૨૬ હર્વશી ૨૭ રંબા ૨૮ ભુજંગોપા ૨૯ જ્યા ૩૦ વિગંધા ૩૧ ચંદ્રવદના ૩૨ કામરૂપા એ રીતે જત્રીશ દેવાંગનાઓ છે હિતિ દ્વાંત્રિદાસ નૃત્યનાયકા : આ દેવાંગનાના સ્વરૂપ લક્ષણો અમારા પ્રથમ મંદ્યમાં છે.

જ્ઞાનપ્રકાશદીપાણિ

ઉત્તરાર્ધ:

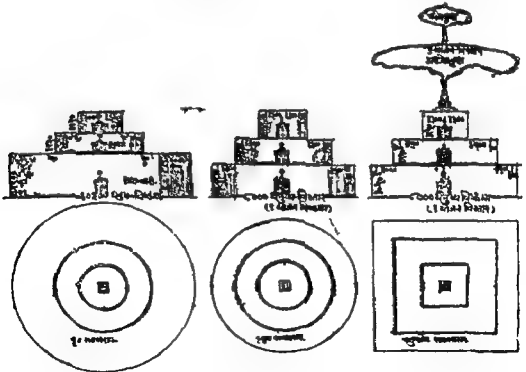
અથ વાસ્તુ ત્રિધાયાં જ્ઞાનપ્રકાશદીપાણિ

॥ પંચવિંશતિતમોઽધ્યાયઃ ॥

॥ શ્રી સમવસરણાધ્યાયઃ ૨૫ ॥

સમવસરણુ-ભૂમિકા

હેતુ-જે સ્થળે તીર્થ'કરમણુને દેવજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તેજ સ્થળે દેવતાઓ સમવસરણુની રચના કરે. એક યોગ્ય ભૂમિ સાફ કરી જળવૃષ્ટિ કરી સુવર્ણ આણિકય

પર્વલાકાર સમવસરણુ તળ અને દર્શન, પર્વલાકાર સમવસરણુનું તળ અને દર્શન (બીજો પ્રકાર), ચતુરસ્ર સમવસરણુ તળ અને દર્શન

સ્તનથી પીઠ ખાંધે છે. ભૂમિતલ (પીઠ) ઉપર ત્રણ વર્તુલાકાર ગઢો (વમ્બો) ધનાવે છે. સૌથી નીચેનો બહારનો પહેલો ગઢ ચાંદીનો, તેના ઉપર સુવર્ણના કાંગરાઓ હોય છે.

જમીનથી પીઠખંધ (પહેલા ગઢને મથાળે) ભૂમિતલ ઉપર આવવાને-દશ હજાર પગથિયાં (દશ હજાર હાથના ૨૫૦૦ ધનુષ ઉંચા) ચડવાના હોય છે. ત્યાંજાહ પંચ ધનુષ જેટલું સમતલ-સપાટ જમીન આવે છે. આ ગઢમાં વાહનો-રહે છે. વાહનમાં હાથી, ઘોડા, ઉંટ, પાલખી, વિમાન વગેરે.

આ ગઢથી બીજા (વચલા) ગઢ પર જવાને પાંચ 'હજાર' પગથીયા (પાંચ હજાર= ૧૨૫૦ ધનુષ ઉંચા) ચડવાના હોય છે. ત્યાં વળી પંચ ધનુષ્ય પ્રમાણ અંતર સપાટ જમીનનું તળ આવે છે. તે બીજો ગઢ (મધ્યનો) સોનાનો હોય છે અને તેના કાંગરા સ્તનના હોય છે. આ ગઢના ઈશાન કોણમાં દેવચંદ (મુખને બેસવાનો એટલે) રચવો કે જ્યાં તીર્થંકર પ્રથમ દેશના આખ્યા બાહ વિશ્રામ લે છે. આ વચલા ગઢમાં તિર્થંચ છવો બેસે છે. પરસ્પર વિરાધી છવો સહોદરની જેમ રહે છે.

છેલ્લો ત્રીજો અંદરનો ઉપલો ગઢ સ્તનમય મણિના કાંગરાવાળો હોય છે. ત્યાં ઉપર જવાને પાંચ હજાર પગથિયાં (પાંચ હજાર હાથ=૧૨૫૦ ધનુષ્ય) ઉંચા ચડવાના હોય છે. પછી પંચ ધનુષ્ય જેટલું સમભૂતલ=ચોરસ જમીન હોય છે.

આ ગોળ સમવસરણના મધ્ય બિન્દુથી આ ગઢની અંદરની દિવાલનું અંતર ૧૩૦૦ ધનુષ્ય પ્રમાણ હોય છે. દરેક ગઢ એકેકથી ઉંચા એટલે એકંદરે ત્રીજા ગઢની અંદરની ભૂમિની ઉંચાઈ મૂળ જમીનથી ૧૦,૦૦૦+૫૦૦૦+૫૦૦૦=૨૦,૦૦૦ વૌશહજાર હાથ એટલે ૫૦૦૦ ધનુષ્ય અગર અહીં કોશ થાય.

અબ્યંતર (વચલા) ગઢના મધ્ય ભાગમાં સિંહાસન કરવું. દરેક પગથીયું એકેક હાથ પહોળું અને એક હાથ ઉંચું કરવું.

પ્રમાણ: ૨૪ આંગુલ=૧ હાથ. ૪ હાથ=૧ ધનુષ્ય. ૨૦૦૦ ધનુષ્ય=૧ કોશ-ગાઉ. ૪ કોશ=૧ યોજન.

બીજા પ્રકારના વર્તુલાકાર સમવસરણનો વિષ્કંભ (વિસ્તાર પહોળાઈ) એક યોજન છે. કેમકે ગઢની અંદરની દિવાલ સમવસરણના મધ્યબિન્દુથી ૧૩૦૦ ધનુષ્ય જેટલી દુર છે. આ દિવાલ ૩૩ ધનુષને ૩૩ આંગળ એટલે ૩૩૩ ધનુષ્ય જેટલી જાડી છે. આ દિવાલથી બીજા ગઢની અંદરની દિવાલ વચ્ચે ૧૩૦૦ ધનુષ્યનું અંતર છે.

વળી આ ગઢની દિવાલ પણ ૩૩૩ ધનુષ્ય જેવડી જાડી છે. આ દિવાલ અને સૌથી બહારના ગઢની દિવાલ પણ ૩૩૩ ધનુષ્ય જાડી છે. એટલે સમવસરણ મધ્ય-બિન્દુથી સૌથી બહારની ગઢની બહારની દિવાલનું અંતર ૧૩૦૦+૩૩૩+૧૩૦૦+૩૩૩+૧૩૦૦+૩૩૩ કુલ ૪૦૦૦ ધનુષ જેટલું છે. એટલે ગોળ સમવસરણની ત્રીજા અરધા યોજનની અર્ધ હોય છે એથી કરીને તેનો વિષ્કંભ એક યોજનનો આખો કુલ વિસ્તાર હોય છે.

ચતુષ્કોણીકાર-સમવસરણ

વર્તુલાકાર સમવસરણની જેમ ચતુરસ્ર સમવસરણ પણ હોય છે. આવા સમવસરણના દરેક ગઢની દિવાલ ૧૦૦ ધનુષ પ્રમાણ નાડી કહી છે. સૌથી બહારના ગઢની અંદરની દિવાલ અને મધ્યમ ગઢની બહારની દિવાલ વચ્ચે ૧૦૦૦ ધનુષ્યનું અંતર હોય છે. ન્યારે મધ્યમ ગઢની અંદરની દિવાલ અને અંત્યંતર (વચલા=ઉપલા) ગઢની બહારની દિવાલ વચ્ચે ૧૫૦૦ ધનુષ્યનું અંતર હોય છે. . . . . અંદરના ગઢની ત્યારે દિવાલો સમવસરણના મધ્યખિન્દુથી ૧૩૦૦ ધનુષ્યને અંતરે આવેલી છે. આથી કરીને સમવસરણ એક યોજન લાંબું અને પહોળું થાય છે. સૌથી બહારના ગઢની દિવાલની નાડાઈ કહી નથી. ૧૦૦૦+૧૦૦+૧૫૦૦+૧૦૦+૧૩૦૦+અર્ધથી એટલે ૪૦૦૦+૬૦૦૦ કુલ આઠ હજાર ધનુષ્ય (એક યોજન વિસ્તાર સમચોરસ).

ચતુષ્કોણ સમવસરણમાં દરેક ખુણે બળે વાવડીઓ કરવી, ન્યારે વર્તુલાકાર સમવસરણમાં એકેક વાવડી કરવાની કહી છે.

ગઢના દ્વારો—દરેક ગઢને એકેક દિશામાં એકેક એમ ચાર દ્વારો હોય છે. તે દરેક દ્વારે ચત્તાર સુખીવાળી વાવડીઓ હોય છે. દ્વારે તોરણ અને અષ્ટમંગળ કોતરવા, દરેક દ્વાર ઉપર સુવર્ણના કમળમાં ધર્મચક્ર સ્ફટિકમણિમય હોય છે. દ્વારે દ્વારપાલ હોય છે.

અશોકવૃક્ષ—૨૦૦ ધનુષ્ય જેટલી લંબાઈ પહોળાઈવાળી અને તીર્થંકરના ઢેહ પ્રમાણની ઉંચાઈ વાળાં એવા ત્રણ ત્રણ પગથિયાવાળા ચાર દ્વારવાળા તેમજ સમવસરણની બરાબર મધ્યમાં અંતરોએ રથેલા મણિપીકના ઉપર અશોકવૃક્ષ રથેલું છે. અશોકવૃક્ષ તીર્થંકર ઢેહ પ્રમાણથી બાર ગણુ મોટું હોય છે તેનો ઉપરનો ઘેરાવો એક યોજનથી કાંઈક અધિક હોય છે.

અશોકવૃક્ષ ઉપર ચૈત્યવૃક્ષ હોય છે જે વૃક્ષ નીચે તીર્થંકરને દેવપ્રાશન, પ્રાપ્ત થાય તે ચૈત્યવૃક્ષ બહાર ચાર દ્વારે એકેક ધ્વજઢંડ એક હજાર યોજન હોય છે.

શ્રી વિશ્વકર્મા ઉવાચ

સમવસરણં વક્ષ્યે આઘકૈલાસસંભવમ્ ।

(મુરામુરયુરથૈવ ?) નિર્મિતં ચ મુરામુરૈઃ ॥ ૧ ॥

શિવોત્પરતરં શિવ સિદ્ધસ્પાનુક્રમસ્વપ્ના ।

કૈલાસે સમોસરણં સિદ્ધમૂર્તિઃ સદાશિવઃ ॥ ૨ ॥

૧ મેઃ સમવસરણની રચનાના પ્રાસાદના લક્ષણો, રચના સ્વરૂપે શ્લોક ૧ થી ૪૧ સુધીમાં હતા છે ત્યાર પછી સમવસરણની લક્ષણ રચના કહી છે.

શ્રી વિશ્વકર્મા કહે છે: કૈલાસ પર્વતની બેણું સમવસરણું સ્વરૂપ હું કહું છું તે દેવ અને દેત્યો આદિએ બનાવેલું છે. શિવથી પરમ શિવ સિદ્ધનો અનુક્રમ છે: કૈલાસરૂપ સમવસરણમાં સિદ્ધ મૂર્તિ સદાશિવ સદા. કલ્યાણકારી છે. વિશ્વદેવ વીતરાગ પદ્માસન વાળીને બેઠેલા છે. તે આદિ એવા ઇશ્વર આદે દિશામાં બેઠેલા છે.

પદ્માસનસ્થિતો દેવો વીતરાગો વિશ્વેશ્વર: ।

પૃથ્વ્યૈકૈકદેવૈથ આદીશશ્ચતુરો દિશઃ ॥ ૩ ॥

પ્રાસાદઃ પૂર્વમાનં ચ કર્તવ્યઃ ચતુરાનનઃ ૨

પીઠવંધં પ્રકર્તવ્યં મિદ્વપ્તમન્વિતમ્ ॥ ૪ ॥

મહાપીઠં પ્રકર્તવ્યં ગજાશ્વં ચ નરાદિકમ્ । ॥

માકારશ્ચ પ્રકર્તવ્યઃ સ્વરૂપો લક્ષણાન્વિતઃ ॥ ૫ ॥

સમૃદ્ધિમાગયત્પરિધૌ (?) તત્રન્યપ્રતમાનતઃ

તેન પદ્મમાણેન કર્તવ્યં ચ સચ્છિલ્પિભિઃ ॥ ૬ ॥

શ્રીમેરોશ્ચ વિધાનેન કથ્યતે માનમુત્તમમ્

પદ્માનં દ્વૌર્ધમાનં વિમક્તિઃ માગસંખ્યથા ॥ ૭ ॥

સમવસરણની રચના કરવામાં તેના આગળના પ્રાસાદમાનથી થતુમુંખ પ્રાસાદ કરવો. તેને પીઠબંધ ત્રણ લિટવાણુ મહાપીઠ ગજશ્વર અશ્વશ્વર અને નરશશશ્વતું કરવું તેને પ્રાકારગઢ લક્ષણ સ્વરૂપ પ્રમાણે કરવો. દોઢ ભાગ... પરિધ... બીજામાન તેના પદ પ્રમાણે શિલ્પીએ કરવા. શ્રી એક નામે ઉત્તમમાનને પ્રાસાદ પદમાનથી લાંબો અને તેના અંગોપાંગ ભાગ વિભક્તિની સંખ્યાએ કરવા.

નારદ ઉવાચ-ત્રિશ્વકર્મા સ્વયં દેવઃ સર્વદેવેષુ પૂજિતઃ

કિંચિદહં શ્રોતુમિચ્છામિ શ્રીમેરુશિલ્પરોક્તમમ્ ॥ ૮ ॥

જગત્પાઃ પીઠમાનં ચ માકારૈઃ પરિવેષ્ટિતમ્ ।

મંદોરં મંડપં ચ સ્યાગ્ર શૃત્તકોત્તમ ॥ ૯ ॥

સમોસરણાયતનં કિં શોભિતં ચતુર્દિશિ ।

પ્રકપીઠં સમારૂઢં જિનેન્દ્રશ્ચ ચતુર્દિશિ ॥ ૧૦ ॥

ઈલિકા તોરણૈર્યુક્તં પરિકરં સિંહાસનં

પતત્સર્વં પ્રસાદેન કથ્યતાં કમલાસન ॥ ૧૧ ॥

નારદજી કહે છે, હે વિશ્વકર્મા આપ પોતે દેવ સર્વ દેવોમાં પુન્ય છો. ઉત્તમ એવું (સમવસરજી એક શીખર કેવું થાય તે મને સંભળાવો. તેની જગતી-પીઠ અને તેના ફરતા પ્રાકારો (ગઢો) કેવા પ્રકારના કરવા? તેના મંડોવર અને આગળ મંડપ ફરતા કેમ કરવા? સમવસરજી-આપતન ચારે બાજુથી શોભતું કેમ કરવું) એક પીઠ ઉપર જિનેન્દ્રપ્રજી ને ચારે દિશાએ ઇલિકા તોરણવાળા અને પરિકર સિંહાસન એ સર્વ હે કમલાસન (બ્રહ્મારૂપ) આપ મને પ્રસાદે કરીને કહો.

મેરુશ્વમેરુમાકારં પ્રાકારૈઃ પરિવેષ્ટિતમ્ ।

તદૂર્ધ્વઃ પ્રાસાદ છંદં શિખરં શૃંગસંયુતં ॥ ૧૨ ॥

ઘંટાકલશામુરાદય-મુરુશૃંગં ચ કામદં (?)

પ્રાસાદં કારયેત્માઙ્ગઃ સ્વરૂપો લક્ષણાન્વિતઃ ॥ ૧૩ ॥

અષ્ટભાગૈર્દ્વિરપ્તૈર્વા નસ્તાર્દે દ્વાદશોપિ વા

પદમાનં સમાખ્યાતં ઊર્ધ્વમાનં તદેવ હિ ॥ ૧૪ ॥

છંદમેદો ન કર્તવ્યઃ કૃતે દોષમહદ્ભયમ્ ।

શ્રી વિશ્વકર્મા કહે છે. એક એકના પ્રાકારનો અને ફરતા પ્રાકાર-ગઢો કરવા તેના પર પ્રાસાદ છંદના શિખર શૃંગ સહીત આમલસારા કળશથી અને ઉરુશૃંગોથી શોભતા એવા કામનાને દેનારા કરવા. તે પ્રાસાદ પુદ્ગિમાન શિદ્ધીએ લક્ષણ સુકત સ્વરૂપોવાળા કરવા. તેના અંગ વિશક્તિ આઠ ભાગ સોળ ભાગ, દશભાગ કે ચાર ભાગના કરવા. તેના ઉપર શિખરનું માન જે કહ્યું હોય તે કરવું. તેમાં છેક લેહ ન કરવો; કરે તો મહા ભય ઉપજાવનાર દોષ ઉત્પન્ન થાય.

પ્રયઃપ્રાકારાઃ કર્તવ્યાઃ તોરણૈર્દેવરત્નમયઃ ॥ ૧૫ ॥

ચતુર્દારૈઃ સમોપેતૈર્દ્વારપાલૈશ્ચ સંયુતઃ ॥

જાતિશુદ્ધં ચ કર્તવ્યં કપિશીર્ષં ઘનાકુલમ્ (?) ॥ ૧૬ ॥

પ્રાસાદસ્ય પ્રમાણેન જગતી શ્રુમ લક્ષણા ।

અતોર્ધ્વપદમાનેન પ્રાકારાન્ કારયેદ્બુધઃ ॥ ૧૭ ॥

સમવસરજીને ત્રણ ગઢ કરવા. ચારે દારો દારપાલ સહિત કરી તે પર સોનાના રત્ન જડીત તોરણો કરવા. પ્રાસાદ શુદ્ધછંદ જાતિના કરવા તેના પર કોકારાઓ.... કરવા પ્રાસાદના પ્રમાણે શુભ લક્ષણવાળી જગતી પણ કરવી.

ત્રિગુણાં દ્વિગુણાં ચૈવ સપાદં વા તૃતીયકમ્ ।

પંચમાંશ પ્રકર્તવ્યાં કપિઘીર્ષસ્તુ સંસ્થિતઃ ॥ ૧૮ ॥

સાર્દ્ધભાગ પરિધીયક્તા દ્વિભાગં વાપિ દીયતે

તદાર્દ્ધમધ્યપર્યંતં સ્વાતં વૈ પ્રમૂજયેત્ ॥ ૧૯ ॥

તે ઉપર બુદ્ધિમાન શિદ્ધીએ પદ (ભાગ)માનથી પ્રાકાર (કીલ્લાગઢ) કરવા. ત્રણ ગણા બમણા કે સવાત્રણ ગણા (?) કરવા. ગઢની ઉંચાઈના પાંચમા ભાગે કાંચરાં કરવા. દોઢ ભાગ પરિધ કે બે ભાગ પરિધની વાવડીયો (દારની બે બાજુ) કરવી. તેમાં અર્ધથી મધ્ય સુધીમાં ખાડો રાખવો.

પીઠચદ્મં પ્રકર્તવ્યં સ્વકૈઃ સ્વકૈશ્વ માનતઃ

જિનેન્દ્રોક્ષ માત્રચૈવ (?) પ્રાકારૈશ્વ પરિત્રમેત્ ॥ ૨૦ ॥

રમ્યં શ્રીમેરુ પ્રાસાદં પંચસુરેમ્યઃ કર્તવ્યમ્ ।

બ્રહ્મવિષ્ણુજિનેન્દ્રશ્ચ આદિત્યાય શિવાય ચ ॥ ૨૧ ॥

જ્ઞાતિથુલ્લં પ્રકર્તવ્યં સન્નમં ભ્રમવર્જિતમ્ ।

પદં ચ પદમાનેન પદમાક્તરનેકથા ॥ ૨૨ ॥

પ્રાકાર-કીલ્લા ગઢને પોતપોતાના માને પીઠ કરવું. જિનેન્દ્રપ્રભુને બહુવાવાળા એવા હોવો. પ્રાકાર કરતા ફરી શકે તેવું કરવું. શ્રી રમ્ય એવો શ્રી મેરૂ પ્રાસાદ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવ, જિન અને સૂર્ય એ પાંચ દેવોને ચર્ચ શકે તેવો શુદ્ધ જાતિનો ભ્રમવાળો. અગર ભ્રમ વગરનો પણ મેરૂ પ્રાસાદ કરવો. પદના માને પદ રાખવા પ્રાસાદની શિખરની પદ્મિભક્તિના વિભાગ તો અનેક કહ્યા છે.

પ્રાસાદસ્ય પ્રમાણેન મંદપં ચતુરોદિશિ

તસ્યાગે વેદિકા કાર્યા શ્રીમેરોઃ પદમાનતઃ ॥ ૨૩ ॥

શાલાયાશ્ચ પ્રમાણેન દ્વારચૈવં પ્રકલ્પયેત્ ।

દ્વારસ્ય ચ વિભાગે ન પ્રતિમાવિવિધાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૨૪ ॥

પીઠં પીઠમિવાકારં તસ્યોર્ધ્વે સિદ્ધમાસનમ્ ।

ચતુર્દિશ્ચ જિનેન્દ્રાશ્ચ પરિકરૈર્વિભૂષિતાઃ ॥ ૨૫ ॥

પ્રાસાદના પ્રમાણથી ચારે તરફ મંદપો કરવા તેના અંગ પ્રમાણે વેદિકા (કક્ષા-સન) શ્રી મેરૂના પદમાનથી કરવા. મૂળ ગર્ભગૃહની પહોળાઈ પ્રમાણથી દારની કલ્પના કરવી. અને દારના વિભાગથી પ્રતિમાઓના માનના અનેક જુદા જુદા પ્રમાણો કહ્યાં છે.

પદમાનં દદિમાનં કર્તવ્યં ચ સુશિલિપિભિઃ ।

દદિવેધં ન કર્તવ્યં કૃતે દોષમહદ્મયમ્ ॥ ૨૬ ॥

પીઠના આકારનું પીઠ પગાસણ સિંહાસન તે પર સિંહ આદિની ગાદી કરી ચારે તરફ ચોથાબીજી અને દ્રુમપ્રભુ પરિકર સહિત શોભતા પદરાવવા દારની ઉંચાઈના પદ વિભાગના માનથી સારા શિલ્પીએ પ્રભુનું દદિમાન રાખવું. દદિવેધ ન થવા દેવો. ને દદિવેધ થાય તો મહા કષ્ટ ઉપજે.

અગ્રતઃ પૃથ્વતશ્ચેવ વામદક્ષિણતોઽપિવા ।

જિનેન્દ્રાયતનં ચૈવ પદવેધવિવર્જિતમ્ ॥ ૨૭ ॥

પ્રથમે પદમાનં ચ શતાગ્રે ચાદ્ય સંયુતં ।

દ્વિસપ્તતિસ્તથા કાર્યા શતાદ્ધં ચ દ્વયાધિકમ્ ॥ ૨૮ ॥

ચતુર્વિંશતિ જિનેન્દ્રાશ્ચ માપિતં વિશ્વકર્મણા ।

જ્યેષ્ઠમધ્યં કનિષ્ઠં ચ ત્રિવિધમાનમુત્તમમ્ ॥ ૨૯ ॥

જગતીં પીઠમાનં ચ મંડપં ચ તથૈવ ચ ।

મેરુછંદે સમુત્પન્નો જ્ઞાતવ્યશ્ચ સુશિલિપિભિઃ ॥ ૩૦ ॥

પ્રાસાદના આગળ પાછળ અને ફાળી જમણી તરફ જિનેન્દ્રના આયતન (દિવકલિ-કાચ્છો) પદવેધ ન આવે તેમ કરવું, પહેલા એકસો આઠ ફેરીઓ સહિતનું જિનાયતન, થીજું બહોતેર જિનાયતન, ત્રીજું બાજુનું જિનાયતન અને ચોથું ચોવીશ જિનાયતન-વાળા આયતનો જિનેન્દ્ર પ્રભુને ફરતા કરવાનું શ્રી વિશ્વકર્મોએ કહ્યું છે. તે જ્યેષ્ઠ મધ્ય અને કનિષ્ઠ એમ ત્રણ માનના.....થાય. તેને જગતી પીઠ અને મંડપો કરવા. આવે. મેરુછંદ જાતિમાં ઉત્પન્ન થયેલો એવો પ્રાસાદ ચતુર શિલ્પીએ કરવો.

૪ રૂપમણ્ડનમાં મંડન સુતધીર સમવસરચતુર્ધ સંક્ષિપ્ત વર્ણન કરતા સ્થાપિત નીર્ધાર અને વક્ષિણીના નામ પણ આપે છે પરિકરનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન કરે છે.

શ્રી આદિનાયો નૈમિશ્ચ પાશ્વોર્ વીરચતુર્થકઃ

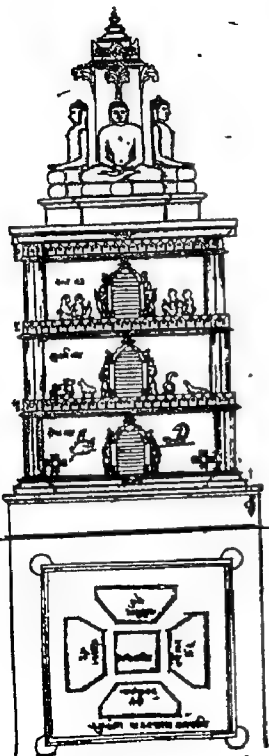
ચક્રેશ્વર્યધિકા પદ્માવતીસિદ્ધાધિકૈવિ, ચ ॥ ૧ ॥

કૈલાસ સમયસરણ, સિદ્ધિવર્તિ સદાશિવમ્ ।

સિદ્ધાસનં ધર્મચક્રસુપરિક્રાંતપત્રકમ્ ॥ ૨ ॥

૧ આદિનાય ૨ નૈમનાય ૩ પાશ્વનાય અને ૪ ચોથા મહાવીર એમ ચાર પ્રધાન જિન પ્રતિધાઓ અને ૧ ચક્રેશ્વરી ૨ અંબિકા ૩ પદ્માવતી અને ૪ સિદ્ધાધિકા એ ચાર દેવીઓ પ્રમુખ. એવું સદાશિવના દેશાસ જેવું સમવસરચતુર્ધ પદરાવવા તેમના સિંહાસનની ગાદીમાં ધર્મચક્ર અને તેની બે બાજુ દક્ષી (અગર કાંડમગ્ગ) અને ઉપર છત્રવટામાં, અશોકપત્ર હોય તેવું પરિકર કરવું.

ઉપર પ્રમાણે આદિ, નૈમ, પાશ્વ ને મહાવીરના આતુર્થ્ય સિવાય ચાવતા જિન પ્રભુ ૨૫માન-નનંદી ચંદ્રાનન-ચંદ્ર વાસિણે સર્પ કે સર્પ અને ચોથા વર્ધમાન સિંહ પદરાવવાનું વિશેષ કરીને નૈત્રામાં કયું છે.

ચતુરસ સમવસરણ તથા અને દર્શન

પ્રાસાદ પૃથુમાને ચ
ત્રિગુણં માનમુત્તમમ્ ।
તસ્યાન્તે પ્રાકારં કાર્યં
તન્મધ્યે ચ મુરालયમ્ ॥૩૨॥

શાલાયાઃ સમમાનેન
મંડપસ્ય ભ્રમસ્ય ચ ।
ભ્રમદીનં ન કર્તવ્યં
સાદ્ધં દ્વિગુણમુત્તમમ્ ॥ ૩૩ ॥

તત્પરે ચ મહારમ્યાઃ
પ્રાકારાસ્ત્રયો વેષ્ટિતાઃ
મેરુર્મેરુરિવાકારં
ઘૃપાકારં તથૈવ ચ ॥ ૩૪ ॥

પ્રકૃતિપંચશાસ્ત્રાથ
પ્રતિશાસ્ત્રાશ્ચાનેકથા ।
પૂર્વશાસ્ત્રા ચ માહેન્દ્રી
દક્ષિણે જાન્હવી તથા ॥૩૫॥

કાર્ત્તિકી ચોત્તરે શાસ્ત્રા
તપની પશ્ચિમા સ્મૃત્વા ।
મેરુથ પંચશાસ્ત્રોડયં
દેવતાનામનુક્રમમ્ ॥ ૩૬ ॥

પ્રાસાદ રેખાએ હોય તેનાથી વડા
ગણે મંડપ ઉત્તમ માનનો બાકુવે
તેની અંદર ગદો કરવા અને તેની
વચ્ચે સુગલય (પ્રાસાદ) કહેવે ૧.૩૩ =
ગર્ભગૃહના પાના બધેજો મંડપ
કરતું પદ પ્રમનું ચમનું મંડપ પ્રમ
વગર ન કરવે તે પ્રમ દોઢ દે છે

વર્તુલાકાર સમવસરજીવં પીઠિકા તળ

વિભાગનો ઉત્તમ બાણુવો. તેના પર મહા રમ્ય એવા ત્રણ પ્રાકાર-ગઠ કરતા કરવા. મેરુએ મેરુ આકારનો શિવરૂપ, અને મંડપ નંદી આકારનો કરવો. એક, ત્રણ, પાંચ, સાત, નવ એમ શાખાઓ દ્વારને કરવી. પૂર્વની શાખા મોડેન્દ્રી, દક્ષિણે જાન્હવી, ઉત્તરની કાલિદી અને પશ્ચિમની તપતી નામની શાખાઓ મેરુ પ્રાસાદને પંચશાખા દેવતાઓના અનુક્રમથી કરવી.

પૂજયેત્સર્વદેવાન્, શ્રીમેરુશિખરોપમે ।

યત્કાંચનમયે મેરૌ કૃતાઃ પ્રદક્ષિણાસ્ત્રયઃ ॥ ૩૭ ॥

તદેવં શૈલમેરૌ ચ કૃતેપુણ્ય સમાહિતમ્ ।

છંદમેદો ન કર્તવ્યો જાતિભેદસ્તર્થેવ ચ ॥ ૩૮ ॥

છંદમેદે ભવેન્મૃત્યુર્જાતિભેદે કુલક્ષયઃ

તસ્માત્સર્વપ્રયત્નેન શાસ્ત્રદૃષ્ટ્યા ચ કારયેત્ ॥ ૩૯ ॥

મેરુ શિખરમા સર્વ દેવોને પૂજવા યોગ્ય છે. પહેલા સોનાનો મેરુ થતો ત્રણ પ્રદક્ષિણાવાળો થતો. હવે પાષાણનો મેરુ દેવોને દર્શો છે. તે પછી તેનાથી પુષ્પની પ્રાપ્તિ થાય છે. પ્રાસાદમા છંદ લેદ કે બાતિ લેદ ન થવા દેવો. છંદભંગથી મૃત્યુ અને બાતિભંગથી કુળનો નાશ થાય છે તે સારૂ સર્વપ્રયત્ને કરી શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી કામ કરવું.

અજ્ઞાનાત્ કુરુતે યસ્તુ શાસ્ત્ર નૈવ . . .

શિલ્પિનં ચ કુલં હંતિ સ્વામિનસ્તુ ક્ષયં ભવેત્ ॥ ૪૦ ॥

પ્રતિમાદોપવહા સ્યાદાચાર્યો, નરકં વ્રજેત્ ।

પદપેધવિહીનં ચ દૃષ્ટિવેધવિવર્જિતમ્ ॥ ૪૧ ॥

તત્કૃત્વં ચ શુભંદ્રેયં મજારાજ્ઞામ્ શુમારહમ્ ।

પુરે જ્ઞાન્તિશુભં જ્ઞેયં મૈરુપ્રાસાદકૃતે સતિ ॥

તત્રદેશે ચ કલ્યાણં ગીતવાઘં સુરૈર્નૃપૈઃ ॥ ૪૨ ॥

इति मैरु समवसरण

શાસ્ત્ર માર્ગ લઈને કોઈ અજ્ઞાનથી કાર્ય કરે તો તે શિદ્ધીના કુળનો ક્ષય થાય અને સ્વામીની લક્ષ્મીનો નાશ થાય. પ્રતિમાના દોષથી આચાર્ય નરકમાં જાય. પ્રાસાદ ને મંડપમાં પદવેધ કે પદવિહીન ન કરવું, દષ્ટિવેધ પણ ન થવા દેવો. તેમ કરવાથી રાજા અને પ્રજાનું શુભ શ્રેય થાય છે. આવા નિર્દોષ મૈરુ પ્રાસાદ કરાવવાથી શહેરને જ્ઞાન્તિ અને શુભ કહ્યું છે. તેવા દેશમાં રાજા પ્રજાનું કલ્યાણ થાય અને દેવો પ્રસન્ન રહી ગીતવાધાદિ ચલા કરે છે.

॥ अथ समवसरण स्वरूपम् ॥

प्राप्ते केवलज्ञाने च देवकृत्समवसरणम् ।

चतुरस्रं घृताकारं द्विविधं समवसरणम् ॥ ४३ ॥

अथ पीठं तलं कार्यं तस्योपरि चमत्रयम् ।

प्रतित्रમે चतुर्दारे चतुर्दिक्षु च वापिकाम् ॥ ४४ ॥

સમોસરણનું સ્વરૂપ કહે છે: જ્યારે તીર્થંકર પ્રભુને કેવળ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે દેવો સમોસણની રચના કરે છે. ચોરસ અને ગોળ એમ બે પ્રકારે સમો મરણની રચના થાય છે. નીચે ભૂમિતગ પર પીઠ (કર્ણપીઠ) કરવું. તે પર ત્રણ ગદો-કિલ્લો-પ્રાકાર કરવા. પ્રત્યેક ગદની કૂરતી ચારે દિશામાં ચાર દ્વાર વાપિકા વાવડી સહિત કરવા.

परौप्यथ मयमो वमस्तस्य सौवर्णं कपिशीर्षम् ।

विमानादिगहनानि तस्मिन् सर्वाणि निवेशयेत् ॥ ४५ ॥

નૌવેનો પહેલો ગદ ચાંડીનો કહ્યો છે, તેને શુભર્જુના કાંગરા છે તે ગદમાં દેવોના સર્વ વાહનો-પાલખી, વિમાન, હાથી, घोडा રહે છે.

૫ રથાપતની દષ્ટિએ ચાંડી, સોના કે રત્ન કંચને જાણે પાપાણના એક જ વર્ણના મનન કરવું કરે છે. કોઈ વિદ્યે સર્વે પાપા કે ભાવ વર્ણના આરમ્ભના પશુ સમોમરણના વર્ણને મેળવના પ્રયત્ન કરે છે. પ્રત્યેક ગદમાં દેવવાહન, પરાવ વિશેષી કુચે કે દેવ. મનુષ્ય, માનુષી આદિ સ્થાયી ગાતરે છે, અથર કોઈ માલ પણ રાખે છે. લોકિક જાપાના નીચ રત્નને સુવર્ણનો, નીચે રથનો દેવ. સમોસરણમાં જુદા જુદા ગદમાં ગદાઓ એમ.

દ્વિતીયં સૌવર્ણં દુર્ગં રત્નં ચ કપિશીર્ષકમ્ ।

પ્રાકારે ચં દ્વિતીયે ચ તિર્યંચસ્તુ પરસ્પરમ્ ॥ ૪૬ ॥

વિરોધં ત્યક્ત્વા તિષ્ઠંતિ સસ્નેહં સહોદરા ઇવ ।

બીજો (વચ્ચો) ગઢ સોનાનો છે, તેને રત્નના કાંગરા છે. આ બીજા ગઢમાં પરસ્પર વિરોધી છવેા બાજુ સ્નેહવાળા સહોદર હોય તેમ પ્રભુ પાસે સર્વ તિર્યંચ છવેા હવે સહિત બેઠા છે. (બિલાડી ને મૂષક-સર્પ ને નાગિયો-મૃગ ને વ્યાઘ્ર)

તૃતીયં રત્નદુર્ગં ચ કપિશીર્ષં મણિમયમ્ ॥ ૪૭ ॥

દેવમનુજાદીનાં સુપર્પદા ઢાદશ સ્થિતાઃ

ઉપરનો ત્રીજો ગઢ રત્નનો છે, તેના કાંગરા મણિના છે ને ત્રીજા ગઢમાં દેવો મનુષ્યો (સાધુસાધ્વી) બાર પ્રકારની પર્ષદા બેસે છે.

મધ્યેડશોકવૃક્ષશ્ચ યોજનમેકં વિસ્તૃતઃ ॥ ૪૮ ॥

વપ્રોધ્વે ચ ચતુર્દશુ સિંહાસનછત્રત્રયમ્ ।

ચતુર્દિશુ પીઠોપરિ અર્ઘ્જિનપ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥ ૪૯ ॥

મમયપક્ષે યક્ષં ચ મણિમયચામરધારકઃ ।

મતિવમે પ્રતિદ્વારં ચાપ્યોડ્ડમંગલાંકિતમ્ ॥ ૫૦ ॥

ઉપરના ગઢના મધ્યમાં અશોકવૃક્ષ એક યોજન વિસ્તારતું છે. તેની નીચે પીઠિઠાણ સિંહાસનો ચારે તરફ છે અને ત્રણ છત્રો ચારે તરફ પ્રભુ પર છે.

કૂટનોટ આગલા પૃષ્ઠથી આણુ

સમવસરણનો ઉપરો ગઢ રત્નનો, બીજો સોનાનો અને નીચેનો ત્રીજો ચાંદીનો એમ અનુક્રમે બાંધવા. સમવસરણમાં ચાર પ્રતિમા પથરાવવામાં આવે છે તે ઘણે ભાગે શાશ્વતાગ્નિના પ્રભુ ૧ સમવસર ૨ ચંદ્રાન ૩ વારિસેણ અને ૪ વર્ધમાન વિશેષ કરીને હોય છે. તે પ્રત્યેકને ફરતાં ચાર પારિકરો પણ કાર્ધ કરાવે છે. તેથી વિશેષ ચોમુખને ચાર ચાંબલીઓ મુકી તે પર શિખર કે શામરણ છત્રી કરે છે. આ બધાનો દ્રવ્ય ભાવ પર આધાર વિશેષ રહે છે. પારિકરો કે છત્રી કરેલ ન હોય તો દોષ નથી. કેટલાક પરિકર કે છત્રી વગરના પણ સમવસરણ હોય છે. સમવસરણ નાના સ્વરૂપે થાય છે. વિશેષ બાલથી કરે તો તે ત્રણે ગદો પર પગથિયા ચડીને જવાય તેટલું મોટું સમવસરણ પણ કરાવે છે.

શ્લોક. ૧ થી ૪૧ સુધીમાં સમેવસરણના ચોમુખ પ્રાસાદ સ્થાપત્યનું વિવરણ આપેલું છે. ચતુર્મુખ પ્રાસાદને ફરતી દેરીઓ ૧૦૮, ૭૨, ૫૨ કે ૨૪ આપતન કરવાનું કહ્યું છે. મધ્યમાં સમેવસરણ થાય. સમવસરણની રચનાનું વિગતથી વિવરણ શ્લોક ૪૨ થી છે.

આરે તરફનાં સિંહાસન પર અહિંત પ્રભુ ગિરાળે છે. પ્રભુની બેઠે તરફ યક્ષ
યક્ષિણી મણિજડિત આમર દોળી રહ્યા છે, ત્રણે ગઢના પ્રત્યેક દ્વાર આગળ જળપૂર્ણ
વાવડીઓ એકેકે ગઢે આઠ આઠ છે. દ્વારોપર રત્નજડિત અષ્ટ મંગળ અંકિત છે.

દ્વારેષુ રૌપ્યવપ્રસ્ય પ્રતિહારાસ્તુંઘરુઃ ।

નૃમુંદમાલી-સ્વદ્વાંગી-જડામુકુટમૂપિતાઃ ॥ ૫૧ ॥

દ્વિતીયવપ્રદારેષુ પ્રાક્ ક્રમેણ ચતુર્ધ્વપિ ।

જયા ચ વિજયા ચૈનાજિતા ચાપરાજિતાઃ ॥ ૫૨ ॥

સર્વાઃ સ્યુરભયપાશાંકુશમુદ્ગરપાણયઃ ।

તસ્પૃથ્વદ્રાક્ષ્મ શોનાક્ષ્મ સ્વર્ણનીલાત્વિપઃક્રમાત્ ॥ ૫૩ ॥

પ્રથમ નીચલા રૂપાના ગઢના આરે દ્વારના પ્રતિહારો ૧ તુંબડ ૨ કપાલી
૩ ખડ્વાંગી ૪ જડામુકુટધારી એમ ચાર છે. બીજા ગઢના પૂર્વાદિ આરે દ્વારની દેવી
પ્રતિહારી ૧ જ્યા ૨ વિજયા ૩ અજિતા ૪ અપરાજિતા એ ચાર દેવીઓ છે. તેની
આરે કુળમા અભય, પાશ, અંકુશ અને મુદ્ગર ધારણ કરેલા છે. તેનો વજ્ર અનુક્રમે
સફેદ, લાલ, સોનાવર્ણ અને નીલ છે.

રત્નવપ્રસ્ય દ્વારેષુ દ્વૌ દ્વૌ પ્રાતિહારકી ।

ઈંદ્ર ઇંદ્રજયશ્ચૈવ માહેન્દ્રો વિજયસ્તયા ॥ ૫૪ ॥

ધરણેન્દ્રઃપદ્મકર્શ્વ સુનામઃસુરદુન્દુભિઃ ।

ઇત્યુવત્ સમોસરણં પ્રચુરત્ સુસિલ્પિભિઃ ॥ ૫૫ ॥

૧ શત્રુજય માહાત્મ્ય—પ્રતિવપ્રં પ્રતિદ્વારં તુંઘરુપમુખાઃ સુરા ૪ દિવો દિ પ્રતી.
દારા' સ્ફારસ્તુંગારિણોડમવન ॥

શાંતિનાથ સ્થરિત્ર—દ્વારેષુ રૌપ્યવપ્રસ્ય પ્રત્યેકતુંઘરુસ્થિત નૃમુંદમાલી સ્વદ્વાંગી
જડામુકુટમૂપિતાઃ ॥

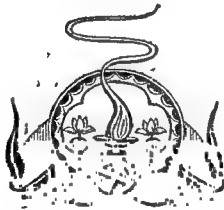
દેવપીર સ્થરિત્ર—અન્યવપ્રેપ્રતિદ્વારં. તસ્યોદ્યાન્પુસ્તુવરુ પદ્મોંગી નૃશિર. પદ્મવી
જડામુકુટમંદિતઃ ॥

બીજા વપ્રતી જ્યાદિ પ્રતિહારિણીના આરેના એક પ્રાચીન અણુ છે ૧૧૭ તે તેના
વજ્રને એળખી શકાય.

ઉપરના ત્રીજા ગઢના આદે દ્વારે ઘળે પ્રતિહારોઃ અનુક્રમે પૂર્વે ઇંદ્ર અને ઇંદ્રજય, દક્ષિણે માર્કેંદ્ર ને વિજય, પશ્ચિમે ધરણેંદ્ર ને પદ્મક; અને ઉત્તરના દ્વારે સુનાભ અને સુરહંદુલિ ઉલેલા છે. આ આઠે પ્રતિહારો વીતરાગના છે. તેના ચત્તાર હાથના આયુધો અધ્યાય ચોવીશમાં કહ્યા ॥ એ રીતે સમવસરણની રચના કરવાનું શાસ્ત્રદારોએ યુદ્ધિમાન શિલ્પીને કહ્યું છે.

इति धीविश्वकर्माकृते ज्ञानप्रकाशदीपारणवे वास्तुविद्यायां समयसरण लक्षणा-
धिकारे पंचविंशतितमोऽध्यायः ॥ २५ ॥

ધતિ શ્રી વિશ્વકર્મા વિરચિત જ્ઞાનપ્રકાશ દીપાર્ણવ વાસ્તુવિદ્યામધ્યે સમવસરણ લક્ષણાધિકારે શિલ્પ વિશારદ શ્રી પ્રભાશંકર જ્યોત્ષ્ણભાઈ સ્થપતિ સોમપુરાએ રચેલી શિલ્પ પ્રભા નામક ભાષા દીકાનો પચ્ચીશમો અધ્યાય.

જ્ઞાનપ્રકાશદીપાણિવે

ઉત્તરાર્ધ :

અથ વાસ્તુવિધાયાં જ્ઞાનપ્રકાશદીપાણિવે-અષ્ટાપદ-સ્વરૂપ-પાઠ્યાય ૨૬

અષ્ટાપદ રચનાની શ્રુતિકા

અષ્ટાપદોધ્વે સિંહનિપઘા-પ્રાસાદ-વર્ણન

પ્રથમ તીર્થંકર શ્રી નમભદ્રેવ સ્વામીના દેહનો અગ્નિસંકાર અષ્ટાપદ પર્વત ઉપર કર્યો. ત્યાં ભરત ચક્રવર્તી મહારાજે સિંહ નિપઘા નામે પ્રાસાદ રચના વર્ધકી-રત્ન (શિલ્પી-સ્થપતિ) પાસે કરાવી.

મરતસ્તત્ર ચ સ્વામિ સંસ્કારાસન્નભૂતલે ।

પ્રાસાદં યોજયામાસ ત્રિમવ્યૂતિસમુદ્ભૂયઃ ॥ ૧ ॥

નામત્તઃ સિંહનિપઘા પદ્માનિર્વાણવેશ્મનઃ ।

ઉદ્યૌર્વાર્દકીરત્નેન રત્નાન્માભિરકારપદ ॥ ૨ ॥

ભરત ચક્રવર્તીએ શ્રી નમભદ્રેવના અગ્નિસંસ્કારના સમીપ જુમિ પર ત્રણ ગાઉ ઉંચે અને જાણે મોક્ષ મંદિરની વેદિકા હોય તેવા “સિંહ નિપઘા” નામનો પ્રાસાદ રત્નમય પાથાણેથી વર્ધકી ૧ રત્ન (સ્થપતિ) પાસે કરાવ્યો.

તેની આદિ તરફ પ્રભુના સમવસરણની જેમ સ્ફટિક રત્નના ચાર રમણીય દ્વારો કરાવ્યા. તે દ્વારોની બંને તરફ શિવલક્ષ્મીના ભંડારની જેવા રત્ન ચંદનના સોળ કળયો રચાવ્યા. દરેક દ્વારની જાણે સાક્ષાત્ સુવ્ય વદ્ધી હોય તેવા સોળ સોળ રત્નમય તોરણો રચાવ્યા. કુરતા મંડપના પ્રશસ્તિ લિપિના જેવા અષ્ટ મંગળની સોળ સોળ પંક્તિઓ રચી. જાણે ચાર દિગ્પાલોની સભા ત્યાં લાવ્યા હોય તેવા વિશાળ મુખમંડપો રચ્યા. તે ચાર મુખમંડપોની આગળ ચાલતાં શ્રી વદ્ધી મંડપની અંદર ચાર પ્રેક્ષાસદન મંડપો (સચ્ચ મંડપ જેવા કક્ષાચ્ચન-વાળા) કરાવ્યા. તે પ્રેક્ષા મંડપોની મધ્યમાં સૂર્યગિર્ભને ઉપહાસ્ય કરનારા વજ્રમય અક્ષવાટ રચ્યા અને દરેક અક્ષવાટની મધ્યમાં કમળમાં કલ્પિકાની જેમ અકેક મનોહર સિંહાસન રચ્યું. પ્રેક્ષા મંડપની આગળ એકેક મલ્લિપીઠિકા રચી. તેની પર રત્નના મનોહર ચૈત્યસ્તૂપ રચ્યા. તે દરેક ચૈત્યસ્તૂપમાં આકાશને પ્રકાશિત કરનારી દરેક દિશાએ મોટી મલ્લિપીઠિકા રચી.

મણિપીઠિકોપરિસ્થા: પંચશતયજ્ઞમિતા:

શાશ્વત મતિમા: સ્થિતા ઋષમ-ચંદ્રાનનયો: ॥ ૩ ॥

વારિયેણ વર્ધમાન પર્યંકાસનસ્થિતા:

સિંહનિપદ્યામાસાદે નંદીશ્વર દ્વીપસમ: ॥ ૪ ॥

તે મણિપીઠિકાની ઉપર ચૈત્ય સ્તૂપની સન્મુખ પાંચસો ધનુષ્ય પ્રમાણવાળી રત્નનિર્મિત અંગવાળી ઋષભાનન, ચંદ્રાનન, વારિયેણ અને વર્ધમાન નામની ચારે પર્યંકાસને બેઠેલી મનોહર નેત્રરૂપી ચોથવાને ચંદ્રિકા સમાન નંદીશ્વર મહાદ્રીપના ચૈત્યની અંદર છે તેવી શાશ્વતજિન પ્રતિમાઓ રચાવી સ્થાપન કરી.

તે દરેક ચૈત્ય સ્તૂપની આગળ અમૂલ્ય માણિક્યમય વિશાળ એવી સુંદર પીઠિકાઓ રચી તેના પર અકેક ઇંદ્રધ્વજ રચ્યો. જાણે દરેક દિશાએ ધર્મે પોતાના જયસ્તંભો આરોપ્યા હોય તેવા તે ઇંદ્રધ્વજ જણાતા હતા.

દરેક ઇંદ્રધ્વજ આગળ ત્રણ ત્રણ પગથિયાં અને તોરણવાળી નંદા નામે પુષ્ક-રિણી (વાવડીઓ) રચી. સ્વચ્છ શીતલ જળથી ભરેલી અને વિચિત્ર ઠમળોથી શોભતો તે પુષ્કરિણીઓ દધિમુખ પર્વતના આકારભૂત પુષ્કરિણીઓ જેવી મનોહર લાગતી હતી.

તે સિંહ નિર્પદ્યા નામના મહાચૈત્યના મધ્યભાગમાં મોટી મણિપીઠિકા બનાવી અને સમવસરણુની જેમ તેના મધ્યભાગમાં વિચિત્ર રત્નમય એક દેવચુંદ્ર રચ્યો (ન્યાં પ્રભુ ચડતાં વિશ્રામ લઈ દેશના દે છે).

તે ચૈત્યની ભીંતોમાં વિચિત્ર મણિમય ગવાક્ષ (અરૂખા) રચ્યા હતા તેના પ્રભાપટલથી જાણે તેમાંથી પડકા ઉત્પન્ન થયેલા હોય તેવા જણાતા હતા....

૧ જેમ અહંત જિન તીર્થંકરોના આ લોક ભોગ્ય પુણ્ય ફળરૂપ વરેલી સિદ્ધિઓ તરીકે અમૃતપ્રાપ્તિહોયો હોય છે તેમ મહા ચક્રવર્તીની પાસે ચોદ રત્નો હોય છે. તેમાં વર્ણકા-રથપતિ સિંધી એ તેમનું છત્રું, રત્ન કણ્ઠ છે. મહાયક્રવર્તી ક્રમે તે કાષ્ઠ તે ચૈદ રત્નથી, અસાધ્ય હોય તો પણ પળવારમાં સાધ્ય થાય છે તે મહાયક્રવર્તીની સાથે જ તે રત્નો હાનર હોય છે.

સેનાપતિગૃહપતિપુરોહિતગજનુરગ વાર્ધકી: સ્ત્રી ।

ચક્રં છત્રં ચર્મ મણિઃ કાંકિનો શર્જ્જદંઢઃ ॥ ૩ ॥

મહાયક્રવર્તીના ચોદ રત્નોમાં સેનાપતિ, ગૃહપતિ, પુરોહિત, હાથી, ઘોડો, સિંધી વાર્ધકી અને સ્ત્રી એ સાત રત્નો પચેન્દ્રિય છે. ચક્ર, છત્ર, દાંધ, મણિ, કાંકિણી રત્ન, ખડગ અને દંડ એ સાત રત્નો એકેન્દ્રિય છે. આ ચોદ રત્નો મહાયક્રવર્તીની સેવામાં સદા સર્વદા હાનર હોય છે. આ અકેક રત્નના હાનર હાનર દેવો અધિકાપક હોય છે. (નેન ફર્ન)

દેવચ્છંદે પ્રતિષ્ઠિતાઃ પ્રતિમાસ્તત્ર નિર્મલાઃ ।
ઋપમસ્વામિમુખ્યાનાં ચતુર્વિંશતિરર્દતામ્ ॥ ૫ ॥

પ્રતિમાઃ સ્વસ્વસંસ્થાના માનવર્ણાધરાસ્તુ તાઃ ।
સાક્ષાદિવ સ્વામિનો માસઃ શૈલેષીધ્યાનવર્તિનઃ ॥ ૬ ॥

આગળ કહેલા દેવચ્છંદની ઉપર શૈલેશી ધ્યાનમાં પર્તતી હોય તેવી દરેક પ્રભુના પોતપોતાના દેહના માન જેવડી ને પોતપોતાના દેહના વર્ણ (રંગ)ને ખાસ કરનારી, જાણે દરેક પ્રભુ પોતે જ બિરાજમાન હોય તેવી ઋષભ આદિ ચોવીશ વ્યક્તિઓની નિર્મલ રત્નમય પ્રતિમા રચીને સ્થાપન કરી.

તત્ર પોઢશ સૌવર્ણાં લાજવર્તસમદ્વયે ।
દ્વી સ્ફટિકો દ્વે વૈદ્યર્થે દ્વે ચ રક્તમણિમયે ॥
તાસાં ચાર્દસપ્રતિમાનાં સર્વાસામયિજ્જહ્વિરે ॥ ૭ ॥

તેમાં સાળ પ્રતિમા સોનાવર્ણની, બે રાજવર્ણ (રથામ) રત્નની, બે સ્ફટિકની, બે (હીરા) વૈદ્યર્થની અને બે રક્તવર્ણની (પૂર્વે બે, દક્ષિણે ચાર, પશ્ચિમે આઠ ને ઉત્તરે દશ) એમ ચોવીશ પ્રતિમાઓ બેસારી દેવચ્છંદ ઉપર ઉજ્જવલ રત્નની ચોવીશ ઘંટાઓ સામરણ રચી.

અષ્ટાપદસ્ય શિખરે મણિમાણિક્યભૂષણમ્ ।
નંદીશ્વરસ્ય ચૈત્યાનાં પ્રતિસ્પર્દિનં પાવનમ્ ॥ ૮ ॥
ચૈત્યં મરત્તચન્નિમાલ્ આજ્ઞાનુસારં કારિતમ્ ।
તેન ચાર્દકી રત્નેન યથાવિધિ પ્રમાણતઃ ॥ ૯ ॥

અષ્ટાપદ પર્વતની ઉપર મસ્તકના મુકુટ-મણિ જેવા તથા નંદીશ્વરહિના ચૈત્યની સ્પર્ધા કરે તેવું પવિત્ર એવું તે ચૈત્ય ભરત મહારાજની આજ્ઞા યતાં તત્કાળ મર્વ કળાના જ્ઞાતા એવા ચાર્દકી રત્ને (રથપતિ શિષ્ટીઓ) વિધિ પ્રમાણે બનાવી આપ્યું.

ચક્રિણા દંદરત્નેન શૃંગાણિ ચ છેદિતાનિ ।
ઋગુસ્તંભપ્રતિસ્થિતત્તત્ત્વ મનુજા નૈવારોહન્તિ ॥ ૧૦ ॥

પર્વતમેખલાં હવ સોપાનાન્યદૌ 'ચ'ક્રતઃ ।

યોજનમેકમુચ્ચાનિ તેનાષ્ટાપદઃ પ્રસિદ્ધઃ ॥ ૧૧ ॥

તતઃપ્રભૃતિ શૈલોઽસૌ નામ્નાષ્ટાપદ इत्यभूत् ।

ભરત એકપર્તીએ ઢંડરતન વડે તે પર્વતના ઢાંતાં પારી નાખ્યા. તેથી સ્વરૂપ અને ઉંચા સ્તંભની પેઠે એ પર્વત ઢોડોને ન ચડી શકાય તેવો થઈ ગયો-પછી મહારાજ એ પર્વતની ફરતી મેખલાઓ જેવા અને મનુષ્યોથી ઉદ્ભવન થઈ શકે નહિ એવા એકેક યોજનને અંતરે આઠ પગથિયાં બનાવ્યાં. ત્યારથી તે પર્વતનું નામ “અષ્ટાપદ” પડ્યું.

“ત્રિપષ્ટિશલાકા પુરુષ પર્વ” (૧) સર્ગ ૬ શ્લોક ૫૬૬ થી ૬૩૬

અધ્યાય ૨૬-અષ્ટાપદ સ્વરૂપ (ચાલુ)

શ્રીવિશ્વકર્મા ઉવાચ

ચતુર્વિંશતિર્જિનૈત્યં શતાર્દ્રં ચ દ્વયાધિકમ્ ।

દ્વયધિકસપ્તતિસ્તથા કાર્યાં શતમષ્ટોચરમ્ ॥ ૧ ॥

જગત્યાં ચ તથા પ્રોક્તા મંડપં ચ તથૈવ ચ ।

સમોસરણમષ્ટાપદં મયા પ્રોક્તં સુવિસ્તરૈઃ ॥ ૨ ॥

શ્રી વિશ્વકર્મા કહે છે એવીશ જિનાયતન; બાવન જિનાયતન, બહોતેર જિનાયતન અને એકસો આઠ જિનાયતન અને તેની જગતી અને મંડપોનું પણ મેં કહ્યું છે; હવે સમવસરણ અને અષ્ટાપદના સ્વરૂપો વિસ્તારથી કહું છું.

નારદોવાચ

વિશ્વકર્મા સ્વયં દેવો વિશ્વકર્મા જગત્પતિઃ ।

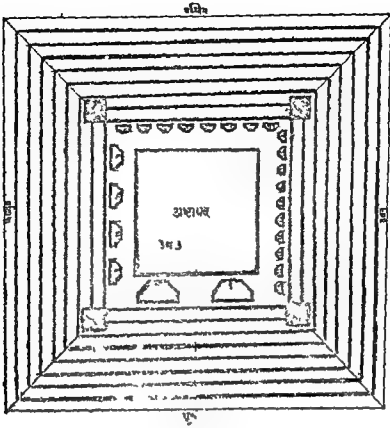
જિનાલયં કયંદેવ ! અષ્ટાપદસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૩ ॥

તન્મધ્યે દેવતાસ્યાન ચતુર્દિશુ જિનાસ્તથા ।

તદ્ ભ્રમર્દેવતામાનં પદમાનં કયં પ્રમો ! ॥ ૪ ॥

નારદજી કહે છે હે વિશ્વકર્મા ! આપ સ્વયં વિશ્વના કર્તા જગત્પતિ દેવ છો. જિનાયતનો અને અષ્ટાપદના લક્ષણો મને કહો. તેની ચારે દિશામાં જિન દેવોનાં સ્થાન અને ફરતા દેવસ્થાનના પદના માન મને હે પ્રમો, કહો.

અષ્ટાપદ દર્શન

શ્રીવિશ્વકર્મા ઉવાચ

જગત્યોર્ધ્વં ચ શાલાયા ગર્ભે ચ દેવતાપદમ્ ।

દ્વારસ્ય દ્વારમાનેન સ્તંભ કુંભોદુંબરમ્ ॥ ૫ ॥

પ્રાસાદસ્ય રામં હોયમ્ સપાદં સાર્દ્ધમેવ ચ

દ્વિગુણં વાય કર્તવ્યં મંદપસમસૂત્રતઃ ॥ ૬ ॥

પ્રાસાદા અષ્ટમદ્રં ચ વામદક્ષિણતોઽપિ વા ।

મંદપાગમસૂત્રેણ કર્તવ્યં શુભમીક્ષિતમ્ ॥ ૭ ॥

શ્રી વિશ્વકર્મા કહે છે. જગતીની ઉપરની (અષ્ટાપદની) શાલા દેવના ગર્ભગૃહના પદે કરવી. થાંભલા કુંભીને ઉદુંબર તે સર્વદારના માને રાખવા. પ્રાસાદના બેટાએ સવાયો દોઢો કે બમણો મંડપ કરવો તે ગુણ જાણવું. મૂળ મંદિરની ડાબી જમણી

તરફ અષ્ટભદ્રના પ્રાસાદો કરવા. તે તેના ગર્ભસૂત્રને અતુસરીને શુભ ઇન્દ્રિય ક્ષણની કામના વાળાએ મંડપો કરવા.

ભૂમિથ ભૂમિમાનેન ચતુર્દારયુતં શુભમ્ ।

અષ્ટભાગૈર્દ્વિરપ્ટૈર્વા રનસ્વાર્ધ દ્વાદશોઽપિ ચ ॥ ૮ ॥

પ્રાસાદમાને મતિમા કર્તવ્યા શુભમીષ્ણિતમ્ ।

મદ્રે મદ્રે રાજસેનો વેદી સુલાસનં શુભમ્ ॥ ૯ ॥

આ પ્રાસાદમાં એક ભૂમિ ઉપર બીજી એમ મગલાઓ માનથી કરવા અને તેને પ્રાસાદ ચારે તરફ દ્વારવાળો કરવો તે શુભ ભણવું. તે પ્રાસાદ આઠ ભાગ, સોળ ભાગ, દશ ભાગ, બાર ભાગ (કે ચોવીશ ભાગ)ની વિભક્તિનો કરવો. પ્રાસાદના પ્રમાણથી પ્રતિમાજી કરતા તે શુભ ભણવું. પ્રાસાદના ભદ્રે ભદ્રે રાજસેનક વેદિકા આસનપટ્ટાદિ સુખાસન (કક્ષાસન) કરવા.

एकवक्त्रो त्रिवक्त्रो वा चतुर्वक्त्रस्तथैव च

एकवक्त्रे च कर्तव्या मुखे चैव त्रिशालिका ॥ १० ॥

चतुर्दिक्षु चतुर्वक्त्रं तस्याग्रे मंडपः शुभः ।

આ અષ્ટાષ્ટક પ્રાસાદ એક સુખનો-ત્રણ સુખનો, કે ચાર સુખનો કરવો. એક સુખના પ્રાસાદને આગળ ત્રિશાલિકા કરવી. ચાર સુખના પ્રાસાદને ચારે દિશામાં તેની આગળ મંડપો કરવા તે શુભ છે.

तदर्थं च न कर्तव्यं शालावेषः प्रजायते ॥ ११ ॥

पटशालामवेशेन दह्यते यस्य वास्तुषु ।

स्वामिसुखमाचार्यश्च पूजा न लभ्यते नरैः ॥ १२ ॥

तस्मात्सर्वं प्रयत्नेन कर्तव्यं च पूजागमः ।

તત્કૃત્વં ચ શુભં જોયં સર્વકામફલપ્રદમ્ ॥ ૧૩ ॥

पुत्र पौत्र प्रवर्धन्ते प्रजाराज्ञयावहम् ।

..... ॥ ૧૪ ॥

..... ।

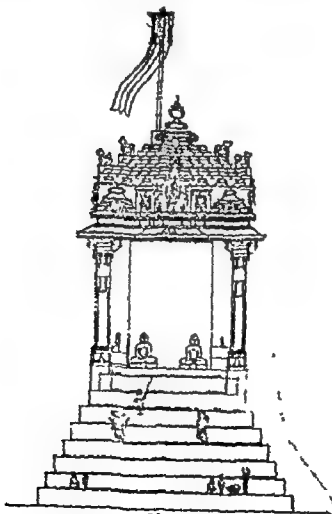
राजसेन तथा वेदी आसनं मतकारणम् ॥ १५ ॥

इलिकातौरणैर्युक्तः शाला पूरितः शुभः

तन्मध्ये च महामेरुश्चतुर्दिक्षु जिनेश्वरम् ॥ १६ ॥

प्रथमार्चा प्रमाणेन द्विचतुरष्टदिङ्मिताः

दृष्टिस्तु दृष्टिमानेन स्तनान्तं वा शुभं भवेत् ॥ १७ ॥

अष्टाषद

अ० ११५६ इ० ११

આપદના આતુર્ય (મંડપ)ને રાજસેનક વેદિકા આસનપદ કક્ષાસન કરવા. શાલા-આગલી ચોટ્ટીને ઇલિકાંતોરણચુંકંત મુશોલિત કરવું. તેવા પ્રાસાદની મધ્યમાં મહામેરુ જેવી વેદીપર ચારે દિશાએ જિનેશ્વર પથરાવવા. પહેલા આગલા ગિરમના પ્રમાણના પૂવોદિ દિશામાં કમે છે, ચાર, આઠ અને દશ એમ ચોવીશ જિન બિંબ સ્થાપન કરવાં. તે સર્વની દંષ્ટિ સંમસૂત્રમાં એક રાખવી અગર સર્વ પ્રતિમાના સ્તનસૂત્ર એકસૂત્રમાં રાખવા.

તેન માનેન કર્તવ્યમથઃસ્થાનેન નંદતિ ?

આમ સમસૂત્રના માનથી રાખતાં નીચેની ગાદી ચડાવવી.

પદં ચ પદમાનેન પદં પદાનુસારતઃ ? ॥ ૧૮ ॥

एकभूमिर्द्विभूमिर्वा त्रिभूमिर्वा कृतं शुभम् ।

आदिपदानुमानेन कर्तव्यं भूमिद्वयम् ॥ ૧૯ ॥

तद्धर्चे शृंगमुत्सेधं जटायां तत्पकल्पयेत् ।

तद्धर्चे ऊरुशृंगाणि अंडकैः कलशैर्युतम् ॥ ૨૦ ॥ इति अष्टापद ॥

પદના માને પદો રાખવા, પદના અનુસારે પદો રાખવા. પદના માનથી એક ભૂમિ કે બે ભૂમિ કે ત્રણ ભૂમિનો પ્રાસાદ કરવો. તે શુભ છે. મુખ્ય આદિ પદના માને ઉપરનો ભૂમિનો ઉદ્ય રાખવો. તેના ઉપર શૃંગો ચઢાવી જટાની કલ્પના જેવું શિખર કરવું. તેના ઉરુશૃંગો અંડકો-કળશ યુક્ત પ્રાસાદ કરવો.

॥ इति अष्टापद ॥

इति श्री विश्वकर्माकृते ज्ञानप्रकाशदीपार्णवे वास्तुविद्यायां अष्टापद
लक्षणाधिकारे षड्विंशतितमोऽध्यायः ॥ ૨૬ ॥

ઈતિશ્રી વિશ્વકર્માકૃતે જ્ઞાનપ્રકાશ દીપાર્ણવના વાસ્તુવિદ્યાના

આષ્ટાપદલક્ષણાધિકાર પર શિષ્ટપચાસ પ્રકાશકર ઓઘાવાર્ધ

સોમપુરાએ રચેલી શિષ્ટપદના નામની લાખાટીમનો

છઃવીશમો અધ્યાય (૨૬)

જ્ઞાનપ્રકાશદીપાર્ણવે

ઉત્તરાર્ધઃ

અથ જ્ઞાનપ્રકાશ દીપાર્ણવે

મેરુગિરિસ્વરૂપમ્ તથા નંદીશ્વરદીપરચના

॥ સમ્પૂર્ણચિત્તિતમોઽધ્યાયઃ ૨૭ ॥

॥ અથ મેરુગિરિસ્વરૂપમ્ ॥

શ્રીવિશ્વકર્મા હવાચ

પૃષ્ઠાકારો મેરુગિરિઃ શાલભદ્રમૃસ્થિતઃ ।

સુવર્ણવર્ણો મેરુથ નીલવર્ણાસ્ય ચૂલિકા ॥ ૧ ॥

નંદનં મયમે કંઠે તવોપરિ સોમનસમ્ ।

શેષં ચ પંદકવનં ચૂલિકા તરોપરિ ॥ ૨ ॥

ચૂલિકોપરિ કર્તવ્યં શાશ્વતગ્નિનચૈત્યકમ્ ।

શ્રી વિશ્વકર્મા મેરુગિરિનું સ્વરૂપ કહે છે મેરુગિરિ ગોળ આકાર છે. નીચે પ્રથમ બાદમાત્ર ભૂમિ પર તે સ્થિત છે. મેરુનો વર્ણ મોના જેવો (સામાન્ય રીતે સોમનસ પીતલવર્ણ, પંડકવર્ણ, રક્તવર્ણ મતાન્તરે કહ્યો છે). ઉપર ચૂલિકાનો નીલવર્ણ કહ્યો છે. પ્રથમ કંઠ રૂપે નંદનવન છે. તે ઉપર ચડતા સોમનસવન આવે છે તેનાથી ઉપર ચડતાં બાકી ઉપર પંડકવન આવે છે (ત્યાં પ્રમુછનો જન્માભિષેક થાય છે) તે ઉપર ચૂલિકા આવે છે. ચૂલિકાની ટોચ પર શાશ્વત ગ્નિનચૈત્ય આવેલું છે.

પૂર્વદક્ષે શ્વેતાર્ણાઽપરોપરે રક્તાર્ણવા ॥ ૩ ॥

પૂર્વાંદ્રિગ્મયોગેન સિદ્ધિમિતા પંદોપરિ ।

ચિલા ચ ઘનુપાકારા જ્ઞનાભિષેકમાપ ચ ॥ ૪ ॥

પંડકવનમાં પૂર્વે ને દક્ષિણ દિશાની શ્વેતવર્ણની સિદ્ધિમિતા છે. પશ્ચિમ અને ઉત્તર રક્તવર્ણની સિદ્ધિમિતા છે. એમ પૂર્વદે ચિલાએ તે સિદ્ધિમિતા પંડકવન

અષ્ટાપદના આતુર્ભુજ (મંડપ)ને રાજસેનક વેદિકા આસનપદ કક્ષાસન કરવા. શાલા-આગલી ચોક્કીને ધલિકાતોરણયુક્ત સુશોભિત કરવું. તેવા પ્રાસાદની મધ્યમાં મહામેરુ જેવી વેદીપર ચારે દિશાએ જિનેશ્વર પધરાવવા. પહેલા આગલા બિમ્બના પ્રમાણુના પૂર્વાદિ દિશામાં કમે બે, ચાર, આઠ અને દશ એમ ચોવીશ જિન બિંબ સ્થાપન કરવાં. તે સર્વની દષ્ટિ સંમસૂત્રમાં એક રાખવી અગર સર્વ પ્રતિમાના સ્તનસૂત્ર એકસૂત્રમાં રાખવા. ,

તેન માનેન કર્તવ્યમયઃસ્થાનેન નંદતિ ?

આમ સમસૂત્રના માનથી રાખતાં નીચેની ગાદી ચડાવવી.

પદં ચ પદમાનેન પદં પદાનુસારતઃ ? ॥ ૧૮ ॥

एकभूमिर्द्विभूमिर्वा त्रिभूमिर्वा कृतं शुभम् ।

आदिपदानुमानेन कर्तव्यं भूमिमुदयम् ॥ ૧૯ ॥

तद्धर्चे शृंगमुत्सेध जटायुं तत्प्रकल्पयेत् ।

तद्धर्चे ऊरुशृंगेण अंडकैः कलशैर्युतम् ॥ ૨૦ ॥ इति अष्टापद ॥

પદના માને પદો રાખવા, પદના અનુસારે પદો રાખવા. પદના માનથી એક ભૂમિ કે બે ભૂમિ કે ત્રણ ભૂમિનો પ્રાસાદ કરવો તે શુભ છે. સુખ્ય આદિ પદના માને ઉપરનો ભૂમિનો ઉદય રાખવો. તેના ઉપર શૃંગો ચડાવી જટાની કદમના જેવું શિખર કરવું. તેના ઉરુશૃંગો અંડકો-કળશ યુક્ત પ્રાસાદ કરવો.

॥ इति अष्टापद ॥

इति श्री विश्वकर्माकृते ज्ञानप्रकाशदीपार्षवे वास्तुविद्यायां अष्टापद
लक्षणाधिकारे पदविशतितमोऽध्यायः ॥ ૨૬ ॥

ઈતિશ્રી વિશ્વકર્માકૃતે જ્ઞાનપ્રકાશ દીપાર્ણવના વાસ્તુવિદ્યાના
અષ્ટાપદલક્ષણાધિકાર પર શિલ્પવિરાસદ પ્રભાશંકર ચોદ્રદનાર્થ
સોમપુરાએ રચેલી શિલ્પપ્રણા નામની બાપાટીકાનો
છઞ્વીશમો અધ્યાય (૨૬)

જ્ઞાનપ્રકાશદીપાણવે

ઉત્તરાર્ધઃ

અથ જ્ઞાનપ્રકાશ દીપાણવે

મેરુગિરિસ્વરૂપમ્ તથા નંદીશ્વરદ્વીપરચના

॥ સપ્તવિંશતિતમોઽધ્યાયઃ ૨૭ ॥

॥ અથ મેરુગિરિસ્વરૂપમ્ ॥

શ્રીવિશ્વકર્મા ઉવાચ

વૃક્ષાકારો મેરુગિરિઃ શાલભદ્રમ્ભૂસ્થિતઃ ।

સુવર્ણવર્ણો મેરુઃ નીલવર્ણાસ્ય ચૂલિકા ॥ ૧ ॥

નંદનં મયમે કંદે તથોપરિ સૌમનસમ્ ।

શેષં ચ પંડકવનં ચૂલિકા તસ્યોપરિ ॥ ૨ ॥

ચૂલિકોપરિ કર્તવ્યં શાશ્વતમિનચૈત્યકમ્ ।

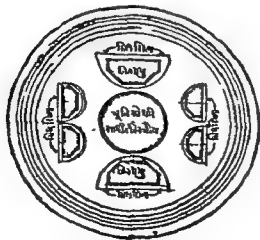
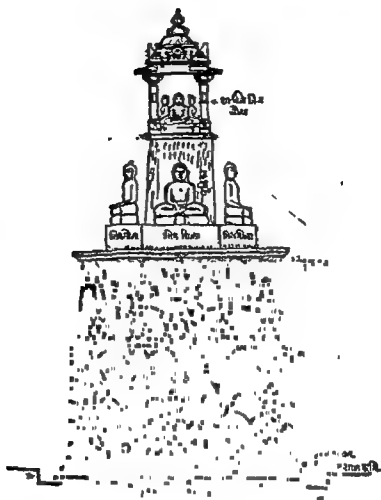
શ્રી વિશ્વકર્મા મેરુગિરિનું સ્વરૂપ કહે છે. મેરુગિરિ ગોળ આકાર છે. નીચે પ્રથમ બદ્રશાલ ભૂમિ પર તે સ્થિત છે. મેરુનો વર્ણ સોના જેવો (સામાન્ય રીતે સોમનસ પીતલવર્ણ, પંડકવર્ણ, રક્તવર્ણ અત્યંત રૂઢો છે). ઉપર ચૂલિકાનો નીલવર્ણ રૂઢો છે. પ્રથમ કંદે રૂપે નંદનવન છે. તે ઉપર અક્ષતાં સોમનસવન આવે છે. તેનાથી ઉપર અક્ષતાં બાકી ઉપર પંડકવન આવે છે (ત્યાં પ્રભુજીનો જન્માભિષેક થાય છે) તે ઉપર ચૂલિકા આવે છે. ચૂલિકાની ટોચ પર શાશ્વત મિનચૈત્ય આવેલું છે.

પૂર્વદક્ષે શ્વેતવર્ણોઽપરોત્તરે રક્તવર્ણકા ॥ ૩ ॥

પૂર્વાદિક્રમયોગેન સિદ્ધિશિલા પંડોપરિ ।

શિલા ચ ઘનુષાકારા જન્માભિષેકસ્થાન ચ ॥ ૪ ॥

પંડકવનમાં પૂર્વે ને દક્ષિણ દિશાની શ્વેતવર્ણની સિદ્ધિશિલા છે. પશ્ચિમ અને ઉત્તરે રક્તવર્ણની સિદ્ધિશિલા છે. એમ પૂર્વાદિ શિલાએ તે સિદ્ધિશિલા પંડકવન

મેઝરિર તથા અન્ય જાતો

પર છે. તે શિલાઓનો આકાર ધનુષાકાર કદ્યો છે (તે સિંહાસન ગાદી તરીકે જાણવી). પૂર્વ પશ્ચિમ બે એમ બંને શિલા છે. તે સિદ્ધશિલા પર, પ્રભુનો જન્મ થાય ત્યારે ત્યાં ઇંદ્રો તેમના જન્મભવિષ્યનો ઉત્સવ કરે છે.

હવે માનપ્રમાણ કહે છે.

નંદનોદયસ્ત્રયાંશે વિંશાંશકં સોમનસમ્
પાંદુકં ચ કલાંશેન પ્રતિમામાને ચૂલિકા ॥ ૫ ॥

ઉધ્વવ્યાસઃ ત્રિંશાંશેન અષ્ઠ પંચત્રિંશકઃ
માવમેરોઃ કલ્પિતાંશા ક્ષેત્રમાને ન યોજયેત્ ॥ ૬ ॥

હવે મેરુગિરિનું માન પ્રમાણ સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ કહે છે. નીચેનું નંદનવન ત્રણ ભાગનું છે. (તેમાં કર્ણપીઠની આકૃતિ કરવી), તે ઉપર વીંશ ભાગ ઉંચાઈમાં સોમનસવન આવે, તેના પર સોળ ભાગનું ઉંચું પંડકવન આવે અને પ્રતિમાના પ્રમાણથી ચૂલિકાનું પ્રમાણ રાખવું (પ્રતિમાના બે હાથની પહોળાઈથી કાંઈક વિશેષ). ઉપરનો વ્યાસ પાંદુક ત્રીશ ભાગ વિસ્તારમાં અને નીચેનો પાંત્રીશ ભાગ જાણવા. આ ભાવ મેરુની સ્થાપત્યની કૃતિનું જાણવું. જૈન શ્રેયોમાં કહેલા ક્ષેત્રપ્રમાણનું સેવન કરવું કાર્યક્ષેત્રે બહુ અશક્ય છે.^૧

ચતુર્દિશિ જિનગેહં સોમનસવને સ્થિતમ્ ।
વિદિશિ શક્રમાસાદો વાપો સજલપૂર્ણકા ॥ ૭ ॥

સોમનસ વનના ફરતા ચાર દિશામાં જિનભવન કરવાં. વિદિશામાં ચાર ઇંદ્રોના પ્રાસાદો જળપૂર્ણ વાવોસહિત કરવા.

૧ જૈનશ્રેયોમાં આપેલા પ્રમાણનો સંગ્રહ કાર્યક્ષેત્રની સુવમતાને માપનાં છે તેથી મામાન્ય રીતે સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ અહીં ભાગ પ્રમાણ કલા છે. પ્રતિમાના પ્રમાણથી ફરના દૃષ્ટિ રાખી નાંચીના ગાદીના અને સોમનસને પંકજવન નીચે કર્ણપીઠ તરીકે નંદનવનની કક્ષના કરવી. વિસ્તારમાં તે પ્રતિમાના મેઘથી કુલળ યુદ્ધિમાન દિશ્વીએ નક્કી કરવો. આ પ્રમાણ પ્રાસાદમાં કરવાના મેરુની રચનાનું જાણવું; નાજી અંગન કળામણિ કિંવા અમર જો વિરેર દ્યમ્ બ્યપ કરીને મોટા રવરશમાં મેરુની રચના કરવાની રીત તે ઉપર મનુષ્યોને ચક્રવાના માધારણુ પદ્ધતિમાંની સમગ્ર વચેરેની બ્યવસ્થાવાનો મેરુ કરવો જોઈએ. જ્યારે ઉપરોક્ત માન-પ્રમાણથી સમૂળ પ્રમાણ રાખવાની ફરજ પડે છે ત્યારે સોમનસ પાંકજવનનો વિસ્તાર વધુ રાખવો પડે છે. આથી રીત મ.ની મેરુ નદિ.

વને નંદને ચ કાર્યાશ્વતુર્દિશિ જિનગૃહાઃ
વિદિશિ શક્રપ્રાસાદો વાપી ચ જલપૂર્ણકા ॥ ૮ ॥

જિનેંદ્રપ્રાસાદાન્તરે દિક્કુમારી-કૂટાનિ ચ ।
તત્રકૂટોપરિકુક્ષૌ ર્જિશાને વલકૂટકમ્ ॥ ૯ ॥

નંદનવનની ચાર દિશાઓમાં જિનમંદિરો અને વિદિશામાં ધરિના ચાર પ્રાસાદો કરવા. તેમાં કરતી જળપૂર્ણ વાવો કરવી. જિન ચૈત્યને ધરિ પ્રાસાદની વચ્ચે આંતરે એકેક દિગ્કુમારીના કૂટ=ટેકરીઓ આવેલી છે (એમ કુલ આઠ કૂટ છે). તે કૂટપર્વતની ટેકરી પર એકેક દેરી કરવી (દિગ્કુમારીને રહેવાને). આઠ કૂટ ઉપરાંત ધરિાન કોણુમાં એક બલકૂટ વિશેષ કરવું (ધરિાનમાં ધરિભવન, પછી બલકૂટ, પછી દિગ્કુમારી કૂટ અને પછી ઉત્તર દિશાનું ચૈત્ય એમ ક્રમ).

મેરુશ્વ પર્વતાકારો ગુહાશૃંગાદિભિર્વૃતઃ ।
અપોમાગે પથુપક્ષી મવ્યજીવાસ્તથોપરિ ॥ ૧૦ ॥

નંદનસ્ય અપોમાગે મહાનદો મદ્રશાલકમ્ ॥
एवंविधैश्च' મેરુગિરિ..... ॥ ૧૧ ॥ इतिमेरुगिरि स्वरूपम्

મેરુગિરિને કરતા પર્વતોને આકાર-ટેકરા શુદ્ધાઓ ઝરણા વૃક્ષો કરતા કરવા. નીચે પથુપક્ષ્યાદિ અને તે પર ભવ્ય છવો છે. નંદનવન જે કણ્ઠપીઠના રૂપનું નીચે કરવાનું તેની કરતી નીચે આઈ મહાનદી સ્વરૂપ કરવી. મંદિરની જમીનને ભદ્રશાલ સ્વરૂપ માનવી. ઇતિ મેરુગિરિ સ્વરૂપ.

अथ नंदीश्वर-द्वीप-रचना

विश्वकर्मा उवाच

अथ नंदीश्वरो द्वीपः द्विपंचाशच्चकूटवान् ।
कूटोपरि चतुर्मुखं चैत्यं चतुर्द्वारकम् ॥ ૧ ॥
चतुर्दिशि चतुर्गिरिरंजनःश्यामवर्णकः ।

શ્રી વિશ્વકર્મા નંદીશ્વરદ્વીપની રચના કહે છે. નંદીશ્વર દ્વીપોમાં બાવન કૂટ પર્વતોના છે. પ્રત્યેક કૂટ ઉપર ચાર મુખના ચાર દ્વારવાળા ચૈત્ય છે. ચારે દિશામાં શ્યામવર્ણના ચાર અંજનગિરિ આવેલા છે.

વને નંદને ચ કાર્યાથતુર્દિશિ જિનગૃહાઃ
વિદિશિ શક્તપ્રાસાદો વાપી ચ જલપૂર્ણકા ॥ ૮ ॥

જિનેન્દ્રપ્રાસાદાન્તરે દિક્કુમારી-કૂટાનિ ચ ।
તત્રકૂટોપરિકુક્ષૌ ઈશાને વલકૂટકમ્ ॥ ૯ ॥

નંદનવનની ચાર દિશાઓમાં જિનમંદિરો અને વિદિશામાં ઇંદ્રના ચાર પ્રાસાદો કરવા. તેમાં કરતી જળપૂર્ણ વાવો કરવી. જિન ચૈત્યને ઇંદ્ર પ્રાસાદની વચ્ચે આંતરે એકેક દિગ્ગુમારીના કૂટ=ટેકરીઓ આવેલી છે (એમ કુલ આઠ કૂટ છે). તે કૂટપર્વતની ટેકરી પર એકેક દેરી કરવો (દિગ્ગુમારીને રહેવાને). આઠ કૂટ ઉપરાંત ઇશાન કોણમાં એક બલકૂટ વિશેષ કરવું (ઇશાનમાં ઇંદ્રલવન, પછી બલકૂટ, પછી દિગ્ગુમારી કૂટ અને પછી ઉત્તર દિશાનું ચૈત્ય એમ ક્રમ).

મેરુથ પર્વતાકારો ગુહાવૃક્ષાદિભિર્વૃતઃ ।
અધોભાગે પશુપક્ષી મન્યજીવાસ્તથોપરિ ॥ ૧૦ ॥

નંદનસ્ય અધોભાગે મહાનદો મદ્રશાલકમ્ ॥
एवविधायं मेरुगिरि..... ॥ ૧૧ ॥ इतिमेरुगिरि स्वरूपम्

મેરુગિરિને કરતા પર્વતોના આકાર-ટેકરા ગુહાઓ ઝરણા વૃક્ષો કરતા કરવા. નીચે પશુપક્ષ્યાદિ અને તે પર લબ્ધ છવો છે. નંદનવન જે ઠણ્ઠીકના રૂપનું નીચે કરવાનું તેની કરતી નીચે આઠ મહાનદી સ્વરૂપ કરવી. મંદિરની જમીનને ભદ્રશાલ સ્વરૂપ માનવી.

ઇતિ મેરુગિરિ સ્વરૂપ.

अथ नंदीश्वर-द्वीप-रचना

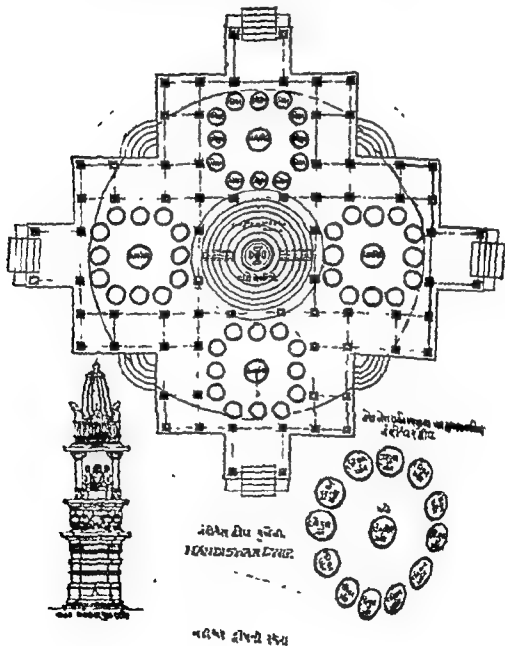
विश्वकर्मा उवाच

अथ नंदीश्वरो द्वीपः द्विपंचाशच्चकूटवान् ।
कूटोपरि चतुर्मुखं चैत्यं चतुर्द्वारकम् ॥ ૧ ॥
चतुर्दिशि चतुर्गिरिरंजनःश्यामवर्णकः ।

શ્રી વિશ્વકર્મા નંદીશ્વરદ્વીપની રચના કહે છે. નંદીશ્વર દ્વીપોમાં આવેલ કૂટ પર્વતોના છે. પ્રત્યેક કૂટ ઉપર ચાર મુખના ચાર દ્વારવાળા ચૈત્ય છે. ચાર દિશામાં શ્યામવર્ણના ચાર અંજનગિરિ આવેલા છે.

अंजनस्य चतुर्दिशि दधिमुखाख्यः पर्वतः ॥ २ ॥

प्रत्येकं च विदिशायां द्वौ द्वौ रतिकरी गिरी
एवमष्ट रतिकरा चतुर्दशिरैर्काजनः ॥ ३ ॥

ત્રયોદશ ગિરયથ ચતુર્દિશિ ચ પર્વતાઃ

પ્રથમં જનસમૂહઃ સ્યાદ્ દ્વિપંચાસચતુર્દિશિ ॥ ૪ ॥

ચારે દિશાએ આવેલા ચાર અંજનગિરિ છે. પ્રત્યેક અંજનગિરિની ચારે દિશાએ એકેક એમ ચાર દધિમુખ પર્વત આવેલા છે. પ્રત્યેક વિદિશામાં બળે બળે સતિકર પર્વતો આવેલા છે. એવા આઠ સતિકર પર્વત-ચાર દધિમુખ પર્વત અને વચ્ચે મધ્યનો અંજનગિરિ પર્વત મળી કુલ તેર પર્વતો છે. પ્રત્યેક અંજનગિરિ ચારે દિશાના તેરના સમૂહમાં મધ્યમાં આવેલ છે. એવા-ચારે તરફના અંજનગિરિના સમૂહના કુલ મળીને (૧૩×૪=૫૨) બાવન કૂટ થાય.

પ્રતિકૂટોપરિ ચૈત્યં ચતુર્દારં મુશોભનમ્ ।

સમસ્તવિવસંરુયા ચ દ્વિશતાધિકમષ્ટકમ્ ॥ ૫ ॥

इति नंदीश्वर द्वीपरचना

પ્રત્યેક કૂટ ઉપર ચાર દારથી શોભતું એકેક ચૈત્ય છે. બધા મળીને જિન બિમ્બોની સંખ્યા બસો આઠની થાય (તેર તેરના ચારે દિશાના સમૂહ વચ્ચે મેરુ પર્વત આવેલા છે).

इति श्री विश्वकर्माकृते ज्ञानप्रकाश दीपाण्वे वास्तुविद्यायां मेरु-नंदीश्वर

स्वरूपलक्षणधिकारे सप्तविंशतितमोऽध्यायः ॥ २७ ॥

કલિકી વિશ્વકર્મા વિરચિત જ્ઞાનપ્રકાશ દીપાણ્વે વાસ્તુવિદ્યાના મેરુ અને

નંદીશ્વર સ્વરૂપ પર શિલ્પ વિશારદ પ્રભાશંકર બોધકબોધ સોમ-

પુરાણે રચેલી શિલ્પપ્રણા નામની બાખાટીકાનો સત્તાવીશમો

અધ્યાય (૨૭).

૨ ઉપરોક્ત આવેલા પાઠ સ્થાપત્યની રચનાની દૃષ્ટિએ છે પરંતુ જેન દર્શનશાસ્ત્રોમાં બિમ્બ મધ્યા નીચે પ્રમાણે આપી છે.

આ નંદીશ્વર દ્વીપના મધ્યના પદોમાં જ્વલુદ્વીપ-સમુદ્રાદિ દ્વીપના આઠ વલસોવાળી રચના કરવી. તેમાં મધ્યમાં જ્વલુદ્વીપની વચ્ચે મેરુની રચના કરી ચાર શાશ્વત જિનમૂર્તિઓ પધરાવવી.

સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ ઉપર કહેલા ૧૩×૪=૫૨ કૂટ × ૪=૨૦૮ એમ બસો આઠ બિમ્બ સ્થાપન થાય છે તે બરાબર છે. પરંતુ મધ્યના મેરુના ચાર શાશ્વતાજિન બિમ્બ મળતાં કુલ ૨૧૨ બસોઆર બિમ્બની સ્થાપના થાય.

શાસ્ત્રોક્ત વર્ણનમાં એકેક ગિરિ ચૈત્ય ઉપર એકમુખદારના ૧૨૪ બિમ્બ પધરાવેલા કલા છે. તેવા બાવન ગિરિ ઉપર ૧૨૪×૫૨=૬૪૪૮ છ હમ્બર ચારસો અડતાલીશ બિમ્બ સંખ્યા બધી મળીને નંદીશ્વર દ્વીપ ઉપરની કલી છે.

આ તમામ પ્રજ્ઞાના નામે શાશ્વતા જિન પૈકીના જ છે. તેમાં કાઈ ચોવીંદી પધરાવવાની હોતી નથી. આમ શાસ્ત્રોક્ત વર્ણનમાં આ પ્રત્યેક ગિરિ ચૈત્યને ચારે તરફ ચાર મુખ મંડપો અને તેના આગળ પ્રેક્ષા મંડપો છે તેમ કહેવું છે. એટલે ૫૨×૪=૨૦૮ બસો આઠ મંડપો અને બસો આઠ પ્રેક્ષા મંડપો થયા. કેટલી વિશાળ બન્યાતા !

જિનદર્શન

પરિશિષ્ટ (૧)

અથ જિનપ્રાસાદ આયતનાદિ કથ્યતે

શ્રી વિશ્વકર્મા ઉવાચ

જિનાગ્રે ચતુષ્ક્રિકા શુક્રાગ્રે ગૂદમંડપઃ

ગૂદસ્યાગ્રે ચતુષ્ક્રિકા તદગ્રે તૃત્યમંડપઃ ॥ ૧ ॥

શ્રી વિશ્વકર્મા કહે છે: જિન પ્રભુના પ્રાસાદ આગળ (ખડાર પુલ્લા ચોકમાં) સમવસરણ કરવું. મૂળ મંદિરના શુક્રનાથ એટલે ડોળી મંડપ આગળ ગૂદમંડપ કરવો અને ગૂદમંડપ આગળ (છ નથ) ચોકીઓ કરવી, તેનાથી આગળ તૃત્ય મંડપ કરવો.

પ્રથમપ્રાસાદમાને શતાગ્રે ચાષ્ટસંયુતાઃ

ચતુરશીર્ત્વિદ્વિસપ્તઃ શતાર્દ્રઃ ચ દ્વયાધિકમ્ ॥ ૨ ॥

ચતુર્વિંશતિર્જિનેન્દ્રા માપિતં વિશ્વકર્મણા ।

જ્યેષ્ઠમધ્યકનિષ્ઠં ચ ત્રિવિધં માનસુત્તમમ્ ॥ ૩ ॥

મૂળ પ્રાસાદના માનથી ફરતી એકસો આઠ દેવકુલિકાઓ મૂળમંદિર સાથે કરવી તેમજ ચોરાશી તથા બહોતેર દેવકુલિકાઓ તથા બાવન દેવકુલિકાઓ અને ચોવીશ દેવકુલિકાઓ મૂળમંદિર સાથે કરવાનું શ્રી વિશ્વકર્માએ કહ્યું છે. તેવા જ્યેષ્ઠ મધ્યમ અને કનિષ્ઠ એવા ત્રણ પ્રકારના માનના પ્રાસાદો ઉત્તમ બાબુવા. એ રીતે પાંચ પ્રકારે જિનાયતનો કરવાનું કહ્યું છે.

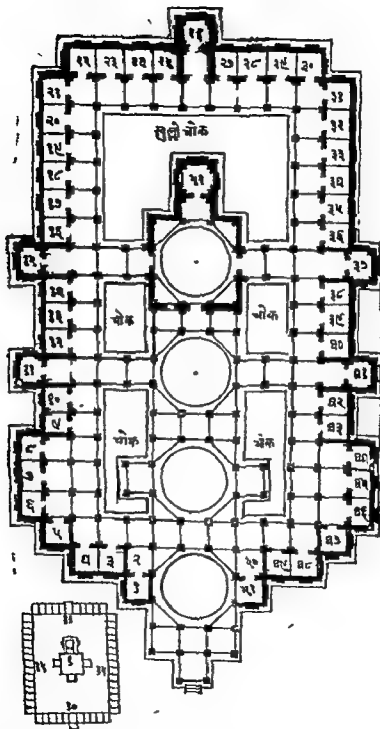
પંચર્વિંશતિ વિસ્તારં અષ્ટર્વિંશતિ મુસ્તાપતે

માનૈકં લોપયેત્કર્ણં ચતુરશીર્તિ જિણાલયઃ ॥ ૪ ॥

વિંશવિંશકૃતેક્ષેત્રે પૃષ્ઠે ચત્વાર્વિંશ મુસ્તાપતે ।

જિણમાલાસ્તથા નામ સર્વકલ્યાણકારિકા ॥ ૫ ॥

૧ ચોરાશી જિનાયતન બીજા પ્રકારે પાછળ એકવીશ, બાજુમાં બાવીશ બાવીશ અને આગળ અઠાર દેવકુલિકા અને મુખ્ય મંદિર અગ્રીને કુલ ચોરાશી જિનાયતન થાવ. બાજુમાં ચોટી દેરીઓ કરવાને બહાધર કહે છે તે દેવકુલિકા નાની સંખ્યામાં ગણવી અને ચાર ગમે બહાધુક કરવા તેનું ચોરાશી જિણાલયને અણમાલા નામે બજાવું. રણધરુનુ ધરણી વિહાર પ્રાસાદ એ આ પ્રકારની રીત છે. એકસોઆઠ જિનાયતન સુધિમાન સિંધીએ કુતિયા ચોકરી લેવું.

પચીશ ભાગ પહોળાઈ અને અઠ્ઠાવીશ ભાગ ઊંડાઈ લંબાઈનું ક્ષેત્ર કરવું. તેના ચાર ખુણાના અંકેક પદ લોપવા (એટલે ચારે ખૂણે ખાંચા પડે). વીશવીશ આગળ પાછળ દેવકુલિકાઓ અને બાજુમાં વીશવીશ દેવકુલિકાઓ (ચાર મહાધર

સહિતની) કરવી. મધ્યમાં એક અને અંદર ચારખુણે ચાર મળી કુલ ચોરાશી જિનાયતને (ચારે બાજુ મધ્યમાં બતાવુંક કરવા) આમ સર્વ કલ્યાણ કરનાર એવું “જિણમાલ” નામ બાણવું.

વામદક્ષે ચતુર્વિંશદષ્ટાગ્રે નવપૃષ્ઠતઃ ।

મૂલપ્રાસાદસંયુક્તે વર્ણસંખ્યા જિનાયતમ્ ॥ ૬ ॥

બાવન જિનાલયની રચના: મુખ્ય મંદિરની ડાબી જમણી તરફ સત્તર સત્તર: આગળ આઠ અને પાછળ નવ દેવકુલિકાઓ મૂળમંદિર સહિત બાવન જિનાયતનની રચના બાણવી

વામદક્ષે ચ પંચાશત્ પૃષ્ઠે દ્વિત્રોઞ્ચતો રસ ।

મૂલપ્રાસાદસંયુક્તે દ્વિસપ્તતિર્જિનાયતમ્ ॥ ૭ ॥

બહોતેર જિનાયતનની રચના કહે છે: મુખ્ય મંદિરની ડાબી જમણી બાજુમાં પચ્ચીસ પચ્ચીસ અને પાછળ અગિયાર અને આગળના ભાગમાં દર્શ દેવકુલિકાઓ તથા મુખ્ય મંદિર સહિત કુલ બહોતેર જિનાયતનની રચના બાણવી.

અગ્રપૃષ્ઠદ્વયોર્વિધ ચતુર્વિંશાયત્ સહુ ।

અષ્ટાષ્ટ સપ્તકુલિકા સહિત મૂલમંદિરે ॥ ૮ ॥

ચોવીશ જિનાલય બે પ્રકારે થઈ શકે. મૂળ મંદિરના આગળ અગર પાછળ પહુ દેવકુલિકાઓ થાય. તેમાં ત્રણ બાજુ આઠ આઠ અગર પાછળ કરે તો સાત (આગળ આઠ આઠ કરે તો એક વધારાની દેરીમાં સરસ્વતી સ્થાપન કરવાનું અન્ય ત્રેયોમાં કહ્યું છે.)

આ પાંચે પ્રકારના જિનાયતનોમાં કયા કયા જિનતીર્થકરો પધરાવવા બાબત વિચારણીય છે. ચોવીશ જિનાયતનમાં વર્તમાન કાળની ચોવીશી પધરાવવી. જાવન જિનાયતનોમાં વર્તમાન કાળની અને અતીત (ગત) ચોવીશીઓ મળી ૪૮ પ્રભુજી અને ચાર શાશ્વતા જિન મળીને બાવન પ્રભુ પધરાવી શકાય. જાવન જિનાલય એ નદીશરદીપના પ્રતીક રૂપ છે. બહોતેર જિનાયતનમાં અતીત (યથેલી) ચોવીશ, વર્તમાન ચોવીશ અને અનાગત (બાવી) ચોવીશ મળી ૭૨ બહોતેર જિનપ્રભુ પધરાવી શકાય. ચોરાશી જિનાયતનમાં ત્રણેકાળની ચોવીશીના ૭૨ પ્રભુજી અને ચાર શાશ્વતાના ચાર પ્રભુજી મળી ચોરાશી પ્રભુ પધરાવી શકાય. એકસો આઠ જિનાયતનમાં ત્રણેકાળના ૭૨ અને વીસ વિહરમાન અને શાશ્વતા સોળ મળી ૧૦૮ પધરાવી શકાય. આજ પ્રમાણે પધરાવવા, નોંધવો એવો આગ્રહ નહોતો. પરંતુ વ્યાવહારિક ગોઠવણ આ રીતે ચેત્વ ગણાય. પછી તો એકથી વિશેષ નામના તીર્થ કરના પ્રતિમાજી પહુ પધરાવે છે. વળી આંકક દેવકુલિકામાં ત્રણ ત્રણ એક ત્રણમાં એકે પ્રતિમાજી પધરાવવાની પ્રથા છે. તેમાં ત્રણેકાળના પ્રતિમાજીઓ અને વીસ વિહરમાન અને ચાર શાશ્વતા જિન પ્રતિમાજીનો મેળ કરીને બેસારવા પ્રયત્ન કરે છે.

યદિ સ્થાન માનાથયે ન્યૂનાધિક્યં દેવકુલે ।
પાર્શ્વં પૃષ્ઠાગ્રસંખ્યેન તત્ર દોષો ન જાયતે ॥ ૯ ॥

કદાચ સ્થાન જગ્યાનો આશ્રય બાહ્યીને પડખાની દેરીઓ આગળ પાછળ વધારવી પડે અગર તેમાં ઓછા વધુ કરવું પડે તો તેનો દોષ ન બાધવો. જો કે કુલ સંખ્યા તો ૮૪, ૭૨, ૫૨ કે ૨૪ મેળવવી.

અગ્રતઃ પૃષ્ઠતથૈવ વામદક્ષિણતોડપિવા ।
જિનેંદ્રાયતનં ચૈવ પદવેધં વિવર્જિતમ્ ॥ ૧૦ ॥

પ્રાસાદસ્તંભકર્ણાનાં વેધદ્વારેષુ વર્જયેત્
પ્રાસાદમંડપાનાં તુ ગર્ભે કૃત્વા સુખં વહેત્ ॥ ૧૧ ॥

ઓશશી, બહોતેર, બાવન કે ઓવીશ જિનાયતનની દેવકુલિકાઓ કરવામાં મંદિરના આગળ પાછળ કે પડખે કે બધી બાજુમાં પદનો વેધ ન આવે તેમ કરવું (વેધ તજવો). પ્રાસાદના સ્તંભો અને ખુણાઓનો વેધ દ્વારમાં ન આવે તેમ કરવું. તે મૂળમંદિરના દ્વારમાં પણ વેધ ન આવે તેમ કરવું. તે સર્વમંડપ અને પ્રાસાદના ગર્ભથી અનુસરીને કરવાથી સુખને આપનાર બાબતું.

લઘુપદે કુલિકાયાં પક્ષગર્ભં ચ....
દેવકુલીગર્ભગૈહે બ્રહ્મગર્ભં ન લોપયેત્ ॥ ૧૨ ॥

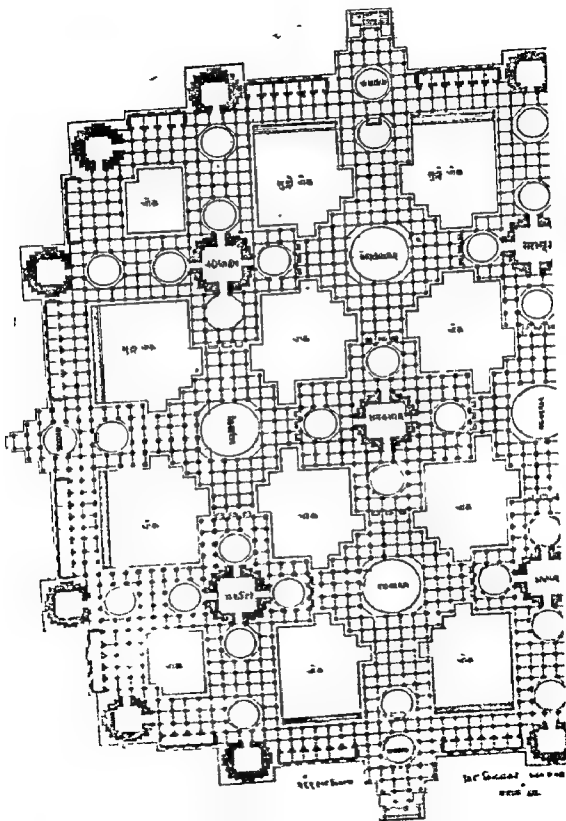
બ્રહ્મગર્ભે યદિ લુપ્તે વેધદોષો મહદ્ભયમ્ ।
ક્વચિત્ પાર્શ્વગર્ભલોપે તત્ર દોષો ન વિદ્યતે ॥ ૧૩ ॥

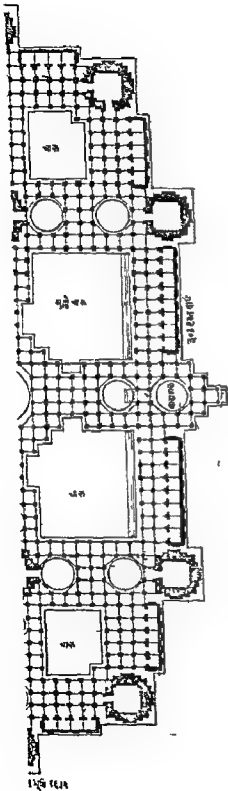
જિનાયતનના નાના પદો પર શિખર કરવામાં પડખાનો ગર્ભ....પરંતુ દેવકુલિકાના ગર્ભગૃહના શિખરનો ઉલ્લેખ બ્રહ્મગર્ભ કહી ન લોપવો. જો બ્રહ્મગર્ભ લોપે તો વેધદોષનો લય ઉપજે પરંતુ કદાચ (નાના પદના કારણે) પડખાના ગર્ભ લોપાય તો તેનો દોષ....

જિનાયતં શુભં કાર્યં સર્વઐર્હિં સુશિલ્પિભિઃ
વાસ્તુજ્ઞાને સ્વતઃ સિદ્ધઃ વાસ્તુવેત્તા દેવસમઃ ॥ ૧૪ ॥

વાસ્તુ શાસ્ત્રમાં પોતે સિદ્ધ થયેલા જ્ઞાનવાળા અને વાસ્તુના બાબતવાળા દેવ રૂપ એવા સર્વ કળાના બાબુકાર તેવા સારા કુશળ શિલ્પીઓ આવું અનેક શુંથો; વાળું જિનાયતનું કામ શુદ્ધિ અને તકથી કરવું.

એક સો આઠ જનાગણ
વાતુમુખ મહાઆસાદ તખ્તશીન

ದಿವ್ಯಾಶ್ವ-ಉತ್ತರಾಭಿ

ವ್ಯಾಪ್ತುಂ ಭೂಮಿಪ್ರಾಸಾದ

ವ್ಯಾಪ್ತುಂ ಭೂಮಿಪ್ರಾಸಾದ ೪

ಕೊಡುನಾ ಪ್ರಾಸಾದ ೪

ಮಹಾಧರ ಪ್ರಾಸಾದ ೮

ಕೆವಳುಕಿರಾಜೋ ೮೧

೧೮೮

ಮೊದಲಾದ ಮಂದಪ ೪

ಮಂದಪ ೩೩

೪೦

ಅವಾಳುಕೆ ೪

ಭೂಮಿಪ್ರಾಸಾದ ಸ್ತಂಭ ಸಂಖ್ಯೆ

೧೩೩೨

ಉತ್ತರಾಭಿ

ದ್ವಿತೀಯ ಭೂಮಿಪ್ರಾಸಾದ ವ್ಯಾಪ್ತುಂ ಭೂಮಿಪ್ರಾಸಾದ

ಕೆವಳುಕಿರಾಜೋ ದಿವ್ಯಾಶ್ವ ೨೧೪x೩೦೧ ಅಂಶ

શાસ્ત્રવિદિનાપવાદેન કથ્યતે મુનિપુંગવૈઃ ।

ગુણદોષો ચ વિજ્ઞાય શિલ્પી કુર્વતિ બુદ્ધિમાન્ ॥ ૧૫ ॥

કદાચ કોઈ સમય કારણસર અપવાદરૂપ શાસ્ત્ર વિહિન માર્ગે ઋષિમુનિઓએ કદાહા હોય તો તેના ગુણદોષ બાણીને બુદ્ધિમાન શિલ્પીએ તેવું કાર્ય કરવું.

કવચિત્ શાસ્ત્રવિદિનં તુ યદિ કર્મજ્ઞધીમતામ્ ।

કર્મઠે કુશલે તસ્મિન્ વેધદોષો ન જાયતે ॥ ૧૬ ॥

પાસ્તુ કર્મના બુદ્ધિમાન કર્મઠના જ્ઞાતા એવા કુશળ સ્થપતિને જો કદાચ એવા સંભોગોમાં અણુદૃષ્ટકે શાસ્ત્રવિહિન માર્ગે જવું પડે તો તે વેધદોષ ન બાણવો.

અર્લિદ તલભૂમ્પુષ્પં દેવકુલીયુવસ્તલમ્ ।

પ્રણાલં કારયેદ્ધિમાન પૂર્વતશ્ચાગ્રમાગત ॥ ૧૭ ॥

અર્લિદ પરસાળ-ચોટીની ભૂમિ તળ કરતાં દેવકુલિકાના ગર્ભગૃહતુ' ભૂમિતલ ઉંચું રાખવું અને તેનો ઢાળ આગળ પૂર્વમાં શુદ્ધિમાન-શિલ્પીએ રાખવો.

ગુણાશ્ચ વહવો યત્ર દોષ એકો મવેદ્યદિ ।

ગુણાધિકં ચાર્પદોષં કર્તવ્યં નાત્ર સંશય ॥ ૧૮ ॥

જે સ્થાપત્ય કામમાં ધણા ગુણો હોય અને કોઈ એકાદ દોષ હોય તો તે દોષ ગણાતો નથી. તેવા અધિક ગુણવાળા અને અદ્યદોષવાળાં કાર્યો નિર્દોષ છે તેમ બાણવું. તેમાં સંશય ન કરવો. અગ્નિકુંડમાં જળબિન્દુઓની સ્થિતિ જેવું તે બાણવું.

અષ્ટાપદ સમોસર્પાં શિખરં મેરુમાનકમ્ ।

કૃતે માત્રકલ્પાંશ ક્ષેત્રમાનં ન યોજયેત્ ॥ ૧૯ ॥

અષ્ટાપદ, સમવસરણ કે મેરુશિખરને શાસ્ત્રોમાં કહેલા એમના માનપ્રમાણ પ્રમાણ કરવાનું અશક્ય હોય તો ન કરવાં. પરંતુ તેના વ્યવહાર કલ્પિતભાગથી લાવ દેખાડવો.

॥ દૃષ્ટાર્ણવ ॥

જંબુદ્વીપમાં ભરતક્ષેત્રના જૈન તીર્થંકરોની અનિત-(ભૂત), વર્તમાન અને અનાગત (ભાવિ) ચોવીશીઓનાં ક્રમ, નામ અને લાંચન

જંબુદ્વીપે ભરતક્ષેત્રે વર્તમાન ચોવીશી

ક્રમ	તીર્થંકર	લાંચન	ક્રમ	તીર્થંકર	લાંચન
૧	ઋષભદેવ	પોડીયો	૧૩	વિમલનાથ	વરાહ
૨	અન્વિતનાથ	હાથી	૧૪	અનંતનાથ	સૂર્યાશ્વો પક્ષી
૩	સંભવનાથ	થોડો	૧૫	ધર્મનાથ	વજ્ર
૪	અભિનંદન	વાંદરો	૧૬	શાંતિનાથ	હરણ
૫	સુમતિનાથ	કૌંચ પક્ષી	૧૭	કુંથુનાથ	બકરો
૬	પદ્મપ્રભુ	કમળ	૧૮	અરનાથ	નંદાવર્ત
૭	સુપાર્શ્વનાથ	સ્વસ્તિક	૧૯	મદિલનાથ	કળશ
૮	ચંદ્રપ્રભુ	ચંદ્રમા	૨૦	સુનિસુવૃત	કાચળો
૯	સુવિધિનાથ	મગર	૨૧	નેમિનાથ	નીલકમળ
૧૦	શીતલનાથ	શ્રીવત્સ	૨૨	નેમિનાથ	શંખ
૧૧	શ્રેયાંસનાથ	ગેંડો	૨૩	પાર્શ્વનાથ	સપ
૧૨	વાસુપૂજ્ય	પાડો	૨૪	મહાવીરપ્રભુ	સિંહ

જંબુદ્વીપે ભરતક્ષેત્રે અનિત (ભૂત) ચોવીશી

૧	શ્રીકૃષ્ણજ્ઞાન	સિંહ	૧૩	શ્રીસુમતિ	પાડો
૨	નિર્વાણી	સપ	૧૪	શિવગતિ	ગેંડો
૩	સાગર	શંખ	૧૫	અસ્થાગ	શ્રીવત્સ
૪	મહાપ્રથ	નીલકમળ	૧૬	નમિશ્રૃંગ	મધર
૫	વિમલ	કાચળો	૧૭	અનિલ	ચંદ્રમા
૬	સર્વાનુભૂતિ	કળશ	૧૮	યશોધર	સ્વસ્તિક
૭	શ્રીધર	નંદાવર્ત	૧૯	કૃતાધી	કમળ
૮	શ્રીહત	બકરો	૨૦	ત્રિનેશ્વર	કૌંચપક્ષી
૯	દામોદર	હરણ	૨૧	શુદ્ધમતિ	વાંદરો
૧૦	સુતેજ	વજ્ર	૨૨	શિવંકર	થોડો
૧૧	સ્વામીનાથ	ખાજપક્ષી	૨૩	સ્થાનંદર	હાથી
૧૨	સુનિસુવૃત	વરાહ	૨૪	સંપ્રતિ	પોડીયો

જંબુદ્વીપે ભરતક્ષેત્રે અનામત (ભાવી) ચોવીશી

૧	પદ્મનાભ	સિંહ	૧૩	નિષ્કાય	પાડો
૨	સુરદેવ	સર્પ	૧૪	નિષ્પુલાક	ગેડો
૩	સુપાર્શ્વ	શંખ	૧૫	નિર્મમ	શ્રીવત્સ
૪	સ્વયંપ્રભ	નીલકમળ	૧૬	ચિત્રશુભ	મધર
૫	સર્વાનુભૂતિ	કાચળો	૧૭	સમાધિ	ચંદ્રમા
૬	દેવશ્રુત	કળશ	૧૮	સંવર	સ્વસ્તિક
૭	ઉદય	નંદાવત	૧૯	યશોધર	કમળ
૮	પેદાલ	ખડકે	૨૦	વિભ્ય	કૌંચપક્ષી
૯	પોદીલ	હરણ	૨૧	મટિલ	વાંદરો
૧૦	શતકીર્તિ	વજ્ર	૨૨	શ્રીદેવ	ઘોડો
૧૧	સુન્નત	ખાજપક્ષી	૨૩	અનંતવીર્ય	હાથી
૧૨	અમમ	વરાહ	૨૪	ભદ્રકૃત	પોદીયો

વીશ વિહરમાન (મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં વર્તમાનકાળમાં વિચરતા)

૧	સીમંધર	વૃષભ	૧૧	વજ્રધર	શંખ
૨	યુગમંધર	હાથી	૧૨	ચંદ્રાનન	વૃષભ
૩	ખાહું	હરણ	૧૩	ચંદ્રખાહું	કમળ
૪	સુખાહું	વાંદરો	૧૪	ભુજંગદેવ	કમળ
૫	સુન્નત	સૂર્ય	૧૫	ધર્મર	ચંદ્ર
૬	સ્વયંપ્રભ	ચંદ્ર	૧૬	નેમિપ્રભ	સૂર્ય
૭	ઋષભાનન	સિંહ	૧૭	વીરસેન	વૃષભ
૮	અનંતવીર્ય	હાથી	૧૮	મહાભદ્ર	હાથી
૯	સુરપ્રભ	ઘોડો	૧૯	ચંદ્રદેવયશા	ચંદ્રમા
૧૦	વિશાળ	સૂર્ય	૨૦	અનિતવીર્ય	સાથીયો

નીચેના ચાર શાશ્વત જન સુપ્રસિદ્ધ છે. તેમનાં આ નામો દશ ક્ષેત્રની દશ ચોવીશીઓમાં અને વિહરમાન જિનમાં અવશ્ય લભ્ય થાય જ છે.

શાશ્વતજિન લાંચન

૧ ઋષભાનન-નંદી

૨ ચંદ્રાનન-ચંદ્ર

૩ વારિયેલુ-સૂર્ય કે પાડો

૪ વર્ધમાન-સિંહ

પૂ. આચાર્ય વિજયોદયસૂરિજી અને શ્રી વિજયનંદનસૂરિજીની યાદી પ્રમાણે શાર્દૂલ જીનને લાંચ્છન નથી. અમદાવાદ શાંતિનાથજીની પોળમાં લોંધરાઓ ચોમુ-ખના શાર્દૂલ છે. તેને એકેને લાંચ્છન જ નથી. તે રીતે રાજસ્થાનમાં પણ એક સ્થળે તેઓએ તેમ બેથેલું છે.

સિન્ધ્યક

જિનતીર્થંકરેને પાંચ કલ્યાણકો નીચેની વિગતે હોય છે.

૧ અવન કલ્યાણક-દેવલોકમાંથી માતાની કુશમાં પધારતાં.

૨ જન્મ કલ્યાણક-જન્મ સમયે પ્રભુનો મેટુ પવંત પર ઇંદ્રો ઉત્સવ કરે છે.

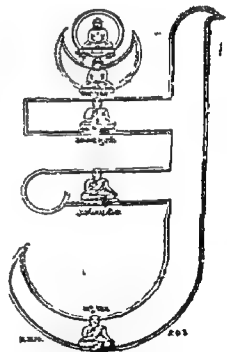
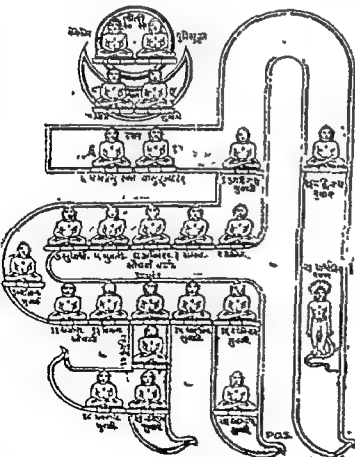
૩ દીક્ષા કલ્યાણક-સંસાર ભોગની દીક્ષા ઉત્સવ.

૪ કેવળજ્ઞાન કલ્યાણક-દીક્ષા તપના અંતે એટ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થયા પછી સમવ-સરણ પર ભેગી દેશના આવે છે.

૫ મોક્ષ કલ્યાણક-શરીર ત્યાગ-દેહોત્સર્ગ-

वर्तमानना योवीश तीर्थंकरानी गणधर संप्र्या १४५२

१ नमोलहेव	गणधर	८४	१३ विमलनाथ	गणधर	५७
२ अलिनांदन	"	६५	१४ अनंतनाथ	"	५०
३ संप्रपनाथ	"	१०१	१५ धर्मनाथ	"	४३
४ अलिनांदन	"	११६	१६ शांतीनाथ	"	३६
५ सुभतिनाथ	"	१००	१७ कुंतुनाथ	"	३५
६ पद्मप्रभु	"	१०७	१८ अरनाथ	"	३३
७ सुपार्श्वनाथ	"	६५	१९ भद्रवीनाथ	"	२८
८ चंद्रप्रभु	"	६३	२० मुनिसुव्रत	"	१८
९ सुविधिनाथ	"	८८	२१ नमिनाथ-नेमनाथ	"	१७
१० शीतलनाथ	"	८१	२२ नेमनाथ-निमनाथ	"	११
११ श्रेयांशनाथ	"	७६	२३ पार्श्वनाथ	"	११
१२ वासुपन्थ	"	६६	२४ भद्रापीर	"	११

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
अर्चते स्वेत-सिद्ध-रत्न
आचार्य-पीठ-उपाध्याय श्री
सत्य रथस्य वर्य

ચોવીશ તીર્થ કર ભગવાનના ચૌદસો બાવન ગણધર છે. આ ગણધરની મૂર્તિઓ ૫૮ રૂપે પાલીતાણા આગમ મંદિરમાં છે. પરંતુ વિશેષ કરીને તેમના પગલાંની આકૃતિ ૫૮ રૂપે કરેલ જોવા મળે છે.

સહસ્રકૂટાંતર્ગત ૧૦૨૪ તીર્થ કરની રચના

૭૨૦ પાંચ ભરતક્ષેત્ર અને પાંચ ઐરાવત એ દશ ક્ષેત્રની અતિત વર્તમાન અને અનાગત. એ ત્રણની ત્રણ ત્રણ ચોવિસિના ૭૨૦ તીર્થ કરો નિચેની વિગતે.

૭૨ જંબુદ્વીપ ભરતક્ષેત્રના અતિત વર્તમાન અને અનાગત	૨૪+૨૪+૨૪ ની ત્રણ ચોવીશી
૭૨ ઘાતકીખંડે પૂર્વ ભરતક્ષેત્રના	૨૪+૨૪+૨૪ ની ત્રણ ચોવીશી
૭૨ ઘાતકીખંડે પશ્ચિમ ભરતક્ષેત્રના	૨૪+૨૪+૨૪ ની ત્રણ ચોવીશી
૭૨ પુષ્કરાર્ધ પૂર્વ ભરતક્ષેત્રના	૨૪+૨૪+૨૪ ની ત્રણ ચોવીશી
૭૨ પુષ્કરાર્ધ દ્વીપાર્ધે પશ્ચિમ ભરતક્ષેત્ર	૨૪+૨૪+૨૪ ની ત્રણ ચોવીશી
૭૨ જંબુદ્વીપે ઐરાવતક્ષેત્ર	૨૪+૨૪+૨૪ ની ત્રણ ચોવીશી
૭૨ ઘાતકીખંડે પૂર્વ ઐરાવતક્ષેત્ર	૨૪+૨૪+૨૪ ની ત્રણ ચોવીશી
૭૨ ઘાતકીખંડે પશ્ચિમ ઐરાવતક્ષેત્ર	૨૪+૨૪+૨૪ ની ત્રણ ચોવીશી
૭૨ પુષ્કરાર્ધદ્વીપે પૂર્વ ઐરાવતક્ષેત્ર	૨૪+૨૪+૨૪ ની ત્રણ ચોવીશી
૭૨ પુષ્કરાર્ધદ્વીપે પશ્ચિમ ઐરાવતક્ષેત્ર	૨૪+૨૪+૨૪ ની ત્રણ ચોવીશી

૭૨૦ આ સાતસો વીશ પ્રબુજના નામો જૈનગ્રંથોમાં આપેલા છે.

૧૬૦ મહાવિદેહ

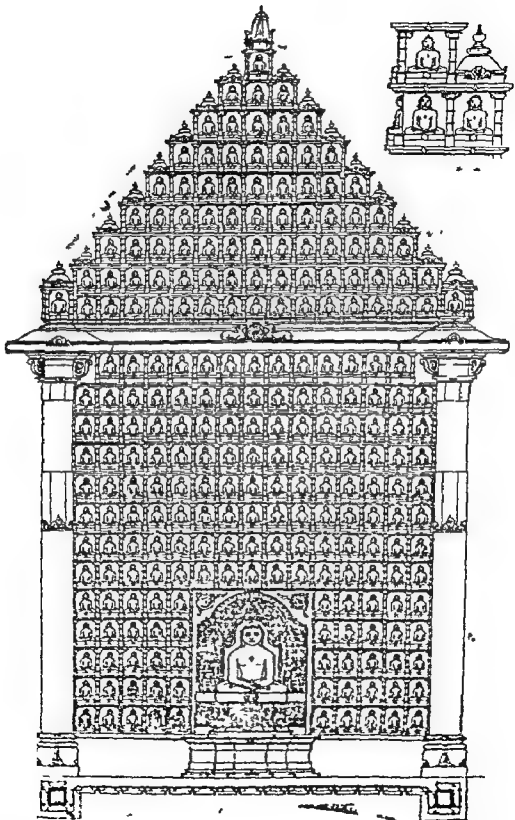
ઉત્કૃષ્ટ કાળે ઘાતકીખંડના	ઘાતકીખંડના	} ૩૨x૫ મળી કુલ ૧૬૦ પ્રબુ ગ્રંથોમાં આપેલા છે.
જંબુદ્વીપે પૂર્વાર્ધના	પશ્ચિમાર્ધ	
૩૨ + ૩૨	+ ૩૨	
પુષ્કરાર્ધ પૂર્વાર્ધ	પુષ્કરાર્ધ પશ્ચિમાર્ધ	
૩૨ + ૩૨	+ કુલ ૧૬૦ના નામો જૈન	

૨૦ વિહરમાન તીર્થ કરો

૧૨૦ ભરતક્ષેત્રની વર્તમાન ચોવીશીના ૨૪ તીર્થ કરોના પાંચ પાંચ કલ્યાણકની ૨૪x૫=૧૨૦ મૂર્તિઓ

૪ શાશ્વતા તીર્થ કરો

૧૦૨૪ કુલ એકહજાર ચોવીશ તીર્થ કરોનો ચારે બાજુ ૨૫૬, ૨૫૬ પ્રબુના હલા પદ્મ આકૃતિની રચના કરીને કરવી. તેમાં પ્રત્યેક બાજુ એકેક ચોટી શાશ્વત હન પ્રતિમાની મૂર્તિ (જને તો પરિકર સહિતની) કરી ફરતા નીચે ઉપર ને બાજુમાં પ્રતિમા નાની નાની કરવી.

ઉત્કૃષ્ટ કાળે વિચરતા ૧૭૦ તીર્થોંકર એક સાથે અલ્પિતનાથજીના સમયમાં જગત પર થયા. તેમાં મૂળનાયક અલ્પિતનાથજીની મધ્યમાં પ્રતિમા કરવી. તેની સંખ્યા નીચે પ્રમાણે બાંધવી.

૧૬૦ પ્રભુ મહાવિરેક ઉત્કૃષ્ટકાળે

જંબુદીપના

ઘાતકીખંડ

પુષ્કરાર્ધ

પૂર્વાર્ધ પશ્ચિમાર્ધ

પૂર્વાર્ધ અને પશ્ચિમાર્ધ

૩૨ +

૩૨ + ૩૨

+

૩૨ +

૩૨

૫ ભરતક્ષેત્રના પાંચ

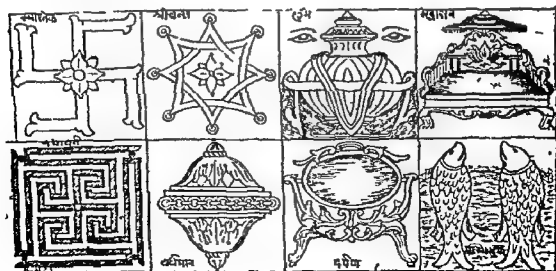
૫ ઐરાવતક્ષેત્રના પાંચ

૧૭૦ પ્રભુજીનો પદ મધ્યમાં જરા મોટી અલ્પિતનાથજીની પ્રતિમા કરી ફરતા નાનાં નાનાં પ્રતિમાજી કરવા.

જૈન દર્શનમાં શુભ એવા અષ્ટમંગળ કહ્યા છે.

અથાષ્ટ મંગલઃ સ્વસ્તિકં નંદાવર્તં ચ દર્પણંયુગ્મમત્સ્યચટ્તમ્ ।
શ્રીવત્સં ચ મદ્રાસનં વર્ધમાનાષ્ટમંગલમ્ ॥ ૧ ॥

જૈન અષ્ટમંગળમાં (૧) સ્વસ્તિક, (૨) નંદાવર્ત, (૩) દર્પણ, (૪) યુગ્મ માછલીની જોડી, (૫) કુંભ, (૬) શ્રીવત્સ અને (૭) ભદ્રાસન, (૮) વર્ધમાન એ આઠ મંગળ બાંધવા.

અષ્ટમંગળ

* અષ્ટમંગળો ક્રમ મુજબ રચણે આધારિત છે. જોવામાં આવે છે.

તેને લોકકાવ્યમાં : દર્પણ, લદ્રાસન, વર્ધમાન, શ્રીવત્સ, મત્સ્ય, જોડ,
કળશ, સ્વસ્તિક, ને નંદાવત્ અષ્ટમંગળ એ કોડ.

પ્રભુના ગર્ભપ્રવેશ સમયે માતાને ચૌદ સ્વપ્નનાં દર્શન થાય છે.

અથ ચૌદ સ્વપ્ન: ગજો નંદી મૃગરાજો લક્ષ્મી પુષ્પમાલા ચંદ્ર: ।

માસ્કરથ ધ્વજો ઘંટ: પદ્મસર: કિરાર્ણવ: ॥ ૧ ॥

દેવગૃહં રત્નરાશિ: નિર્ધૂમમગ્નિ સ્વપ્નકા: ।

અત્તર્દશ સ્વપ્નકાનિ પશ્યતિ જિનમાતૃકા: ॥ ૨ ॥

(૧) હાથી, (૨) પોદીયો, (૩) સિંહ, (૪) લક્ષ્મીજી, (૫) પુષ્પની જે માળા,
(૬) ચંદ્ર, (૭) સૂર્ય, (૮) ધ્વજ, (૯) કુંભ, (૧૦) પદ્મસરોવર, (૧૧) ક્ષીરસાગર,
(૧૨) દેવવિમાન-ગૃહ, (૧૩) રત્નસમુદ્ધ જેને (૧૪) ધુમાડા વગરનો અગ્નિ-એ
ચૌદ વસ્તુઓ પ્રભુજીના માતાજીને ગર્ભપ્રવેશ પહેલાં સ્વપ્નમાં દેખાય છે.

લોક કાવ્યમાં ચૌદ સ્વપ્ન ॥ વારણ વૃષભસિંહ, લક્ષ્મી, જે કૂલમાળ; ચંદ્ર, સુરજ,
ધ્વજ, કળશ, પદ્મસરોવર, ન્યાલ. ક્ષીરસમુદ્ધ, દેવવિમાન, રત્નકુંભ, નિર્ધૂમ અગ્નિ;
જુએ સુપત એ ચૌદ ગુણ જીનમાતા મહાભાગ. ॥

પોદીયા ૧	હાથી ૨	સિંહ ૩	લક્ષ્મી ૪	પાંડુકાવલ ૫
સૂર્ય ૬	ચંદ્ર ૭	ધ્વજ ૮	કુંભરાજ ૯	પદ્મસરોવર ૧૦
ક્ષીરમાનુ ૧૧	વંચાન ૧૨	રત્નકુંભી ૧૩	નિર્ધૂમગ્નિ ૧૪	

ચૌદ સ્વપ્ન

* ચૌદ સ્વપ્નનો ક્રમ પછા રચને આપાયાજી જેવામાં આવે છે.

અનતીર્થકર પ્રભુ જ્યાં જ્યાં વિચરે ત્યાં આ લોક લોગ્ય અષ્ટપ્રતિહાર્ય હાજર જ હોય છે. તેના અન પ્રભુના પરિકરમાં યથાસ્થિત મૂર્તિ રૂપે દર્શાવેલું હોય છે.

અષ્ટ પ્રાતિહાર્યઃ અશોકવૃક્ષઃ સુરપુષ્પવૃષ્ટિર્દિવ્યધ્વનિશ્ચામરમાસનં ચ ।

ભામંડલ હુંદુભિરાત પત્રં સત્પ્રાતિહાર્યાણિ જિનેશ્વરાણામ્ ॥

(૧) અશોકવૃક્ષ, (૨) દેવોની પુષ્પવૃષ્ટિ, (૩) દિવ્યધ્વનિ શૃંગ, (૪) આમર, (૫) આસન, (૬) ભામંડળ, (૭) હુંદુભિ વાદ્ય, (૮) છત્ર એ આઠ પ્રતિહાર્ય શ્રી જિનેશ્વર પ્રભુના બાહ્યવા.

જિનદર્શન પરિશિષ્ટ (૨)

અન પ્રતિમા લક્ષણમાં પદ્માસન અને કાર્યોત્સર્ગ ધ્યાની એમ બે પ્રકાર સ્વરૂપ કહ્યાં છે. અહીંત પ્રતિમાના વિશેષ લક્ષણમાં અષ્ટપ્રાતિહાર્ય-સાથે હોવાનું માનેલ છે. બાકીની અનપ્રતિમા સિદ્ધાવસ્થાની માનવાનું કહ્યું છે. અષ્ટ પ્રતિહાર્યમાં, (૧) અશોકવૃક્ષ, (૨) સિંહાસન, (૩) આમર, (૪) ભામંડળ, (૫) દેવહુંદુભિ, (૬) દિવ્યધ્વનિ, (૭) સુરપુષ્પવૃષ્ટિ, (૮) છત્ર કહ્યાં છે. અને પરિકરમાં તે સર્વ સમાવિષ્ટ કરેલ હોય છે.

પદ્માસન બેઠેલી અન પ્રતિમાનું સ્વરૂપ એક જ પ્રકારના માન પ્રમાણનું હોય છે. પરંતુ તેના લાંચન ચિત્ર પરથી તે ચોવીશમાંથી કયા પ્રભુજી છે તે ઓળખાય છે. ઘણી પ્રાચીન પ્રતિમાઓને લાંચન હોતાં નથી. તેમ પરિકર પણ બહુ જુના મળતા નથી. પરંતુ કોઈનાં ઉપર અશોકવૃક્ષની આકૃતિ કે નીચે ધર્મચક્રવાળી પ્રાચીન પ્રતિમાઓ મળે છે.

પુરાતત્ત્વજ્ઞો માને છે કે કુશાન કાળની પ્રતિમાઓમાં લાંચન કે પરિકરનો સાવ અસાવ છે. શુસકાળની કોઈ કોઈ પ્રતિમાઓ પર લાંચન ધર્મચક્રની સુદ્રા અને ગાંધર્વો સાહચર્ય મળે છે. પરિકર પદ્ધતિ પાછલા કાળની હોય તેમ તેના ઉપલબ્ધ અવશેષો પરથી જણાય છે. પહેલા તીર્થકર આદિનાથ પ્રભુની કોઈ કોઈ પ્રાચીન મૂર્તિને ખેલે વાળની લટો તેમજ તીર્થકર પ્રતિમાને ઉપવીતનું ચિન્હ પણ જોવામાં આવે છે.

પ્રાચીન આગમોમાં વાસ્તુ દેવોના નામ આપી સમયોચિત તેની પૂજાદિ કરવાનું કહ્યું છે. ચોચક યોગીનીઓના તથા ક્ષેત્રપાલાદિ વીરના નામો અને અન્ય

તાંત્રિક દેવદેવીઓના સ્વરૂપ વર્ણન મંત્રક્રિયાવિધિ સહીત જૈન ગ્રંથોમાં આપેલા છે. કદાચ પાછલા કાળમાં જૌદોના અનુકરણરૂપ તે પ્રવિણ થયું હાગે છે. અહિંસક સંપ્રદાયમાં આવી તાંત્રિક ક્રિયા આશ્ચર્યજનક લાગે છે.

જૈન સંપ્રદાયના પ્રાધાન્ય એ વિભાગ (૧) દિગંભર અને (૨) શ્વેતાંભર છે. કથા આભરણ અવંકાર સહીત કે એવા ચિદ વગરની નિર્લેપ વિતરાગ પ્રભુની પ્રતિમા હોય છે. દિગંભરોમાં નગ્નરૂપે અને શ્વેતાંભરોમાં લગ્નોટવાળી વિતરાગ પ્રભુની પૂજા થાય છે. શ્વેતાંભરમાં ભાવિક ભક્તો પ્રભુભક્તિને વિશેષ પ્રાધાન્ય આપવા આભુપણ-અવંકારોથી પ્રતિમાનું વિભૂષિત કરે છે. પ્રાસાદમાં મુખ્ય પ્રધાન સ્થાપિત કરેલ પ્રતિમાને “મૂળનાયક” કહેવામાં આવે છે.

કોઈપણ દેવતા મંદિરમાં મૂળનાયક મૂર્તિના પયોય સ્વરૂપે જુદા જુદા સ્થળે કોતરવામાં આવે છે. દ્વાર પરના ઉતરંગમાં કે તેની શાખોમાં તે દેવતા પ્રતિહાર સ્વરૂપે જોતાં તે કયા દેવનું મંદિર છે તે ઓળખવાનું સાધન પ્રાપ્ત થાય છે.

જન મંદિર દ્વારના ઉતરંગમાં જન મૂર્તિ, તેની શાખોમાં પ્રતિહાર સ્વરૂપ કે પોદરા વિદ્યાદેવીના સ્વરૂપે તથા મૂળ મંદિરની બહાર પ્રદક્ષિણામાં ત્રણ ગવાક્ષીમાં જન મૂર્તિની સ્થાપના કરે છે. મંડોવરની જઘામાં યજ્ઞયજ્ઞનીના સ્વરૂપે કરેલા હોય છે. તીર્થંકરના લાચન પીકના થરમાં કોતરેલા હોય છે. મંડપ કે ચોકીના ધુમટ-ધુમટીમાં જન સંપ્રદાયના ચિત્તો-અદ્ભમંગળ, ચૌદ સ્વપ્ન કે જન મૂર્તિઓ કે યજ્ઞયજ્ઞીનીના સ્વરૂપે કોઈ કોઈ સ્થળે કોતરેલા હોય છે. પ્રત્યેક મંદિરમાં ઉપર કહેલું શિષ્ટ આવશ્યક ગણ્યુ નથી. પરંતુ ત્યાં કહેલી શિલ્પાકૃતિ જોતાં જ તે કયા સંપ્રદાયનું છે તે જાણી શકાય છે કોઈ દ્વાર, ગોખ કે એવા બાગ પર સમવસરણુ ગેર કે પ્રભુના જીવન દરમિયાં કોતરેલા હોય છે તે પરથી જન મંદિર ચોક્કસ રીતે ઓળખી શકાય છે. દશ દિગ્પાલ; નવ ગ્રહો, આઠ આય-વ્યય, દેવકુંડનાઓ આદિ સ્વરૂપે તે કોઈપણ સંપ્રદાયમાં એક જ પ્રકારના કોતરવામાં આવે છે. કારણ કે પ્રત્યેક સંપ્રદાયમાં તે હોય છે તેમાં કંઈ ભેદ હોતો નથી.

જૌદ સંપ્રદાયના પ્રારંભ કાળ બાદ જૈન સંપ્રદાયની સ્થાપના થઈ એવું કેટલાક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો માને છે. પરંતુ તેમની આ ગંભીર ભૂલ છે. જૌદો પર જૈન સાહિત્યની અસર પડી છે. અને જૌદ આચાર્યોએ તેનો ઘણો વિકાસ કર્યો છે. એથી જૈન સંપ્રદાયની પ્રાચીનતા ઓછી હતી નથી. વાસ્તુશાસ્ત્ર પર લખેલા ગ્રંથો વિશ્વકર્મા પ્રણિત છે, જે પરથી તેના ઉતારા પાછલા કાળના આચાર્યોએ કરેલા છે.

જૈન વિદ્વાનોના લખેલા ગ્રંથમાં માનપી બાપાનો ‘વત્સુનાર’ (વાસ્તુનાર) ગ્રંથ બારમી સદીના કાળનો દૈત્તીના બાદશાહ અજાડીનના ખચનચી ગવેરી કબુર ફેરે રચેલો છે. આ વત્સુનારની રચના તેજે જુના શિલ્પ ગ્રંથો પરથી કરી છે.

વસ્તુસારના ત્રણ પ્રકરણોમાં (૧) ગુહાદિ વિષય, (૨) છન ચૈત્ય વિષય, (૩) છનખિંચ એ પર તેણે બહુ સુંદર લખેલું છે. ક્રિયા જ્ઞાનના અભાવે કચ્છર ફેરના કેટલાક મંત્રગ્રામી એકતા નથી. ખીલ એક જૈન દિગંબર વિદ્વાન આચાર્ય વસુનદીએ રચેલું ‘પ્રતિષ્ઠા સાર સંગ્રહ’માં શિષ્યના વિષય પર વિદ્વતાપૂર્ણ હકીકત આપી છે. ઉપરોક્ત બંન્ન જૈન વિદ્વાનોના કેટલાક મંત્રગ્રામી પરસ્પર ભિન્ન છે. તેમજ પ્રાચીન પરંપરામાં પણ કેટલીક બાબતોમાં તેઓ ભુલ પડે છે. દૃષ્ટિ આદિ વિષયોમાં તેઓમાં ઘણા મતભેદ છે. છતાં એકંદરે આ વિદ્વાનોના ગ્રંથો સુંદર છે.

શાર્દૂલ જિન ચૈત્યનું વર્ણન પ્રતિકમણના રોજીદા નિત્ય કર્મના પાઠમાં બોલાય છે : લાંબા સો ચોજન વિસ્તાર પચાસ ઉંચા પહોંતેર ઘાટ ” આગમગ્રંથોમાં સ્તૂપ સંબંધે ઉલ્લેખો મળે છે. જૈનોનું અતુકરણ બૌદ્ધોએ કર્યું હોવાનું ચોક્કસ રીતે માનવું પડે છે. કદપસૂત્ર અને આગમગ્રંથોમાં કહ્યું છે કે જ્યારે તીર્થંકર ભગવાન નિર્વાણ પામ્યા ત્યારે તેમના અગ્નિ સંસ્કારના સ્થાને દેવોએ સ્તૂપ રચ્યા. જૈન સ્તૂપો વર્તમાન કાળમાં જોવામાં આવતા નથી. પરંતુ મથુરામાં સાતમા તીર્થંકર સુપાર્શ્વનાથ પ્રભુની સ્મૃતિને સ્તૂપ હતો તે ઇસ્વી પૂર્વે સાતમી શતાબ્દિનો હતો તેણે પુરાતત્ત્વજ્ઞો દ્વંધે સિદ્ધ કરે છે. જૈનોમાં આચાર્યોદિ પૂજ્ય સાધુ મહારાજના અગ્નિ સંસ્કારના સ્થાને વર્તમાનકાળના સ્વરૂપની ફેરી કે શુરૂમંદિર ઓટલા પર બતાવે છે. ઝોગણીસમી સદી પહેલાં ત્યાં પગલાં પથરાવવાની પ્રથા હતી. પ્રત્યેક સંપ્રદાયમાં દેવપ્રાસાદના આગળના વિશાળ પ્રાંગણમાં મોટો સ્તંભ ઉભો કરવાની પ્રથા છે. આ પ્રથા ગુજરાતમાં પ્રાચીન કાળમાં હતી. પણ વર્તમાનકાળે તે લુપ્ત થઈ છે. જૈન દિગંબર મંદિરો આગળ વિશાળ મોટા સ્તંભો ઉભા કરવાની પ્રથા છે. પ્રવેતાંબર સંપ્રદાયમાં તે સ્થંભને “માણુવક સ્થંભ” નામે યાત્રોમાં બોળાવાય છે. તેને લૌકિક અર્થ “માણુક થંભ” છે. દિગંબરો તેને “માન થંભ” કહે છે. પણ તે માણુવક સ્તંભનું અપભ્રંશ છે.

જૈનોના કળામય ભવ્ય મંદિરો દેશના પૃથક પૃથક ભાગોમાં છે. તે નેટલા કળામય છે તેટલા જ તે સુઘડ હોય છે. મંદિરની સ્વચ્છતા જૈનો નેટલી અન્ય સંપ્રદાયમાં નથી તે ભારે પ્રશંસનીય દ્રષ્ટાંતરૂપ છે.

